

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XLI
2007

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2008

A kötet elkészítéséhez a Budapest Bank Budapestért Alapítvány járult hozzá.

*SZERKESZTETTE
HANNY ERZSÉBET*

*SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
BENCZE ZOLTÁN
BODÓ SÁNDOR
ENDRŐDI ANNA
ZSIDI PAULA*

*Lektorálták Bencze Zoltán, Endrődi Anna, Németh Margit, Spekner Enikő, Tomka Gábor, Zsidi Paula,
a rajzokat Kuczogi Zsuzsanna, a fotókat Bakos Margit, Tóth Csilla és Komjáthy Péter,
az idegen nyelvű kivonatokat Csépanyi Andrea, Szu Annamária és Verestői Vanda készítették.*

Tördelés: Halas István

HU - ISSN 0133-1892

© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2007

KIADTA A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
Felelős Kiadó: Bodó Sándor Főigazgató

*Nyomdai előkészítés és kivitelezés: HTSART Nyomda és Kiadó
Felelős vezető: Halász Iván
Megjelent 404 oldal terjedelemben, 400 példányban, Book Antiqua betűkkel*

TARTALOM - CONTENTS

MEGEMLÉKEZÉSEK

BENCZE Zoltán	
Bertalan Vilmosné (1923-2008)	7
WELLISCH Márta	
Bertalan Vilmosné műveinek bibliográfiája	8
BENCZE Zoltán	
Nagy Emese (1926-2008)	11
MAGYAR Károly	
Kubinyi András (1929-2007) emlékezete	13
ZSIDI PAULA	
Póczy Klára (1923-2008)	17

TANULMÁNYOK

FACSÁDY Annamária	
A nők ábrázolásának ikonográfiája az aquincumi sírköveken <i>The Iconography of female Depictions.</i>	21
SZIRMAI Krisztina	
Silvanus, Priapus ábrázolások a BTM Aquincumi Múzeumában <i>Darstellungen von Silvanus und Priapus im Aquincum Museum.</i>	45
ZSIDI Paula	
A Duna szerepe Aquincum topográfiájában <i>Die Rolle der Donau in der Topographie von Aquincum</i>	45
IRÁSNÉ MELIS Katalin	
Régészeti kutatások az M0 autópálya ÉK-i szakaszán elhelyezkedő 11-13. századi falu területén (Budapest XV. Rákospalota - Újmajor, I. lelőhely1995.) <i>Archäologische Forschungen auf dem Gebiet des bei der nordöstlichen Strecke der Autobahn M0 liegenden Dorfes aus dem 11-13. Jh.</i>	85
TERERI György - HORVÁTH Antónia	
Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II <i>The iron finds from Period II at the Árpadian village at Kana.</i>	153
FÉNYES Gabriella	
Középkori vízmű maradványai Budán, a Lánchíd utca 19-21-ben <i>Reste eines mittelalterlichen Wasserwerks aus Buda, Lánchíd utca 19-21.</i>	193
BENDA Judit	
A budai Fő utca 14-18. telken álló középkori épület hányatott sorsa <i>Die ruhelose Schicksal des Gebäudes auf dem Grundstück Fő utca 14-18.</i>	229
ÉDER Katalin	
Török kori fajanszok a Víziváros területéről <i>Fajance Wares from the Türkisch Period in the Area of the Víziváros</i>	239

KONDOROSSY Szabolcs	
Cseréppipák a budai Felső Vízivárosból	
<i>Tonpfeifen aus Buda-Víziváros</i>	249
TÖRÖK Enikő	
Mikoviny Sámuel Pestet, Budát és Óbudát ábrázoló 1742. évi térképe	
<i>Die Karte von Pest, Buda und Óbuda von Sámuel Mikoviny</i>	
<i>aus dem Jahre 1742</i>	281
PETŐ Mária	
A váci Migazzi-gyűjtemény budapesti lelőhelyű darabjai	
<i>Die Migazzi Sammlung</i>	289
CSIPPÁN Péter	
Az állatcsontok eltérő kulturális szokásokat jelző szerepe	
14-16. századi állatcsontleletek Budáról	
<i>Animal Bones as Markers of Cultural Diversity</i>	
<i>- 14th-16th Century Bone-finds from Buda</i>	299

MŰEMLÉKVÉDELEM, ADATTÁRAK

SZENTGÁLI Ádám	
Kronoszkóp - ablak a múltba	
<i>Chronoscop - Window to the Past</i>	319
VÉGH András	
A budavári Nagyboldogasszony-templom középkori kőfaragványainak	
sorsa közgyűjteményeinkben - Gyűjteménytörténeti vázlat	
<i>The History of the Stone Carvings of the Buda Castle our Lady's Church</i>	
<i>our Public Collections</i>	323
TEREI György - MACKÓ Károly	
Kána falu (Budapest, XI. ker.) feltárásának számítógépes feldolgozása	
<i>The computerised Processing of Exploration of Kána Village</i>	339
BORDÁS Attila	
Bertalan Vilmosnének a BTM Adattárában nyilvántartott dokumentációi	349
Kaba Melindának a BTM Adattárában nyilvántartott dokumentációi	355
Kőszegi Frigyesnek a BTM Adattárában nyilvántartott dokumentációi	359
Nagy Emesének a BTM Adattárában nyilvántartott dokumentációi	361
MATUZ Edit	
Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Vera hagyatéka a Régészeti Adattárában	

KÖNYVISMERTETÉS

BORHY László	
Két könyv a falfestészetéről	393
RÖVIDÍTÉSEK - ABBREVIATIONS	401

MEGEMMLÉKEZÉSEK

BERTALAN VILMOSNÉ

(1923–2008)

A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztálya legrégebbi munkatársát vesztette el. Bertalan Vilmosné (az idősebbeknek Herta, a fiatalabbaknak Herta néni) közvetlenül középiskoláinak elvégzése után, 1942-ben került intézményünkhöz, Gerevich László munkatársaként. Múzeumi munkájával párhuzamosan kezdte meg tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi karán művészettörténet- középkori régészet-középkori történelem szakon. 1947-ben, az egyetem elvégzésével párhuzamosan védte meg bölcsészdoktori disszertációját, amely a budai vár 17–18. századi építészetével foglalkozott. Szinte teljes régészeti és tudományos tevékenysége – eltekintve egy rövidebb esztendő ásatástól – a Budapesti Történeti Múzeumhoz kötődik.

A Várnegyed újjáépítésével kapcsolatban 1957-től a Vármúzeum jelentős feladatokat kapott. Megbízták a zömében középkori eredetű lakóházak műemléki helyreállítását megelőző építészettörténeti-régészeti kutatások elvégzésével. Ezekben a munkákban Bertalan Vilmosné is jelentős részt vállalt. Dolgozott az Úri utcában, a Szentháromság utcában és az Országház utcában is. A Tóth Árpád sétányon H. Gyürky Katalinnal együtt tárták fel az Árpád-kori városfal egyes szakaszait. Budán egyik legfontosabb munkája a

magyarok középkori plébániatemplomának, a Mária Magdolna templomnak feltárása volt 1958–1967 között.

Szinte egész munkásságát végigkísérte Óbuda kutatása. Talán nincs is olyan pontja ennek a városrésznek, ahol ne ásott volna. Ő tárta fel az óbudai prépostsági templomot, a klarissza apácák templomát és kolostorát. Nevéhez fűződik a középkori piactér megtalálása is. 1973–1981 között az óbudai lakótelep építése kapcsán létrehozott múzeumi munkaközösség középkori részének vezetője volt. Gyakran lehetetlen körülmények között, lakóházak pincéjében és udvarain, közműárkokban folytatott megfigyelései, leletmentései alapján apró mozaikokból rakta össze a középkori város topográfiáját. Termetével ellentétben szinte óriássá nőtt, ha a beruházókkal szemben a régészet érdekeit kellett megvédenie. Ő alakította ki a Középkori Osztály kőtárát, melyet hosszabb ideig irányított is.

1983-ban nyugdíjba vonult, de a BTM-mel nem szakadt meg a kapcsolata. Rendszeresen bejárt, feltárt régészeti leletanyagát rendezte. Folyamatosan publikálta évkönyvünkben ásatási eredményeit, sőt közel 80. évesen még előadást tartott múzeumunkban, 2002-ben egy nemzetközi konferencián, ahol az óbudai klarissza kolostor történetét, régészeti eredményeit mutatta be. A néhány hónapja megjelent Budapest Régiségei 40. kötetét nagyon várta, Corradus mesterről készült dolgozatát még kézbe vehette.

Herta néni tudományos munkája megjelent tanulmányaiban, emléke a szívünkben él tovább.

Bencze Zoltán

BERTALAN VILMOSNÉ MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA
 ÖSSZEÁLLÍTOTTA: B. WELLISCH MÁRTA

- 1952 *Budavári majolika padlótéglák.* In: *Archaeologiai Értesítő* 79. (1952), p. 186-190. ill.
- 1954 *Faenzai majolikatálak a budavári ásatás anyagából.* In: *Művészettörténeti Értesítő* 1954. p. 106-113. ill.
- 1956 *Groteszk díszítésű faenzai tál a budai várból - Piatto Faenza a Buda, con ornato a grottesche.* In: *Budapest Régiségei* 17. (1956), p. 241-245. ill.
 A régi Pest. Bp. 1956. Fővárosi Műemlékfelügyelőség-TIT 26 p. (Budapesti séták 3.)
- 1963 *Buda a középkorban. Kiállítás-vezető./--*, Nagy Emese Bp, 1963. Budapesti Történeti Múzeum 79 p. (Emlékek Budapest múltjából. 3.)
- 1964 *Középkori útrendszer kutatása a budai várnegyed területén - Erforschung des mittelalterlichen Strassensystems im Bereich des Burgviertels von Buda/ --*, H.Gyürky K. In: *Budapest Régiségei* 21. (1964), p. 345-364. ill.
- 1970 *Mittelalterliche Baugeschichte der Maria-Magdalena-Pfarrkirche (später Garnistnskirche) in der Budaer (Ofner) Burg.* In: *Acta Technica* 67. (1970), p. 227-248.
- 1971 *Előzetes jelentés a Mária Magdolna templom ásatásáról - Rapport provisoire sur les résultats des fouilles archéologiques á l'église Marie-Madelaide.* In: *Budapest Régiségei* 22. (1971), p. 419-428. p. ill.
- 1973 *Adatok Óbuda középkori helyrajzához - Angaben zum mittelalterlichen Topographie von Óbuda* In: *Budapest Régiségei* 23. (1973), p. 99-112. ill.
- 1975 *A középkori Óbuda kutatásainak újabb régészeti eredményei. (Előadás)* In: *Ars Hungarica* 1975/2. 324. p.
- 1976 *A középkori ásatások - kutatások története Óbudán (1850-1975). - The History of the Investigation and Excavation Works on the Territory of the Medieval Óbuda (1850-1975) - Raskopki v Obude (srednevekovye) /1850-1975/* In: *Budapest Régiségei* 24/1. (1976), p. 31-42., 24/2. 1976. 4-5. ábra
Óbudai klarissza kolostor- Preliminary Report on the Works of Uncovering the Convent and Church of the Clarissa Nuns - Predvaritel'noe soobsenie o raskopkah klarisskogo monastyrja i cerkvi. In: *Budapest Régiségei* 24/1. (1976), p. 269-278., 24/2. (1976), 69-73. ábra, 279-296. kép
- 1980 *Az óbudai klarisszák kolostora.* In: *Budapest*, 18. (1980):12. sz. p. 10-12. ill.
- 1982 *Az óbudai piactér feltárása.* In: *Budapest* 20. (1982.): 2. sz. p. 33-35. ill.
Das Klarissinnenkloster von Óbuda aus dem 14. Jahrhundert. In: *ActaArchHung* 34. (1982), p. 151-176.
- 1983 *Óbuda Nagy Lajos és Erzsébet korában* In: *Művészet* I. Lajos király korában : 1342-1382 : István király Múzeum, Székesfehérvár, 1982. szeptember 11 - 1983. Március / [... szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Livia] ; [a kötet írói Bertalan Vilmosné et al.] / [közr. az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport]. - [Bp.] : MTA Múvtört. Kut. Csoport., [1982]. Tanulmányok és katalógus. p. 205-211.

- 1984 *Óbuda - Vetus-Buda - a régészeti kutatások alapján (1973-1981) - Óbuda - Vetus-Buda - (Ausgrabungen 1973-1981) In: Budapest Régiségei 25. (1984). [1985], p. 35-42. 1 kép*
A Fő téren feltárt középkori maradványok (Előzetes ásatási jelentés) - Auf dem Hauptplatz (Fő tér) erschlossene mittelalterliche Überreste (Vorbericht) In: Budapest Régiségei 25. (1984), [1985], p. 393-418. 56 kép
Óbuda 1355-ös és 1437-es határjárásának régészetiileg meghatározott határpontjai - Neuere archäologische festgestellte Grenzpunkte der Grenzbegehung von Óbuda in den Jahren 1355 und 1437 In: Budapest Régiségei 25. (1984). [1985], p. 419-429. 21 kép
- 1985 *Óbuda középkori topográfiája. – Die Topographie der mittelalterlichen Marktflecken Altofen, Óbuda. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszakos feladatai. Bp. 1985. p. 407-427.*
- 1991 *Majolikafunde aus dem Königspalast von Buda. In: Budapest im Mittelalter. Hrsg. Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. p. 288-292.*
Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. / –, Altmann J. In: Budapest im Mittelalter. Hrsg. Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. p. 113-132.,
Óbuda im Spätmittelalter. / –, Altmann J. In: Budapest im Mittelalter. Hrsg. Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. p. 185-200.
- 1992 *Középkori házak a budai Káptalan területén - Mittelalterliche Häuser im Gebiet des Kapitels von Buda. In: Budapest Régiségei 29. (1992)., p. 181-220. 55 kép, VIII tábla*
- 1994 *Majolikaművészet Mátyás király udvarában. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Bp. 1994. p. 378-388.*
Az óbudai klarissza kolostor. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Szerk. Haris Andrea. Tanulmányok. Bp O.M.H., 1994. p.153-175. (Művészettörténet-Műemlékvédelem)
- 1995 *A középkori Óbuda. / --, Altmann J. In.: Óbuda évszázadai. Bp. 1995. p. 139-200.*
- 1996 *Majolikák. In: A magyar iskola első évszázadai (996-1526.) - Győr : Xantus János Múzeum, 1996. p. 209-210., 227., 206-207., 258 tételszám.*
- 1997 *Budapest, III. ker. Lajos u. 158. számú ház feltárása - Die Freilegung des Hauses im III. Bezirk von Budapest in der Lajosstrasse Nr. 158. In: Budapest Régiségei 31. (1997), p. 323-348. 34 kép, VIII t.*
Budaer Majoliken in Óbuda(Altöfen). In: ActaArchHung 49. (1997), p. 91-95.
- 1998 *Bélyeges ausztriai edények Óbudáról - Gefässe mit österreichischer Töpfermarken aus Óbuda (Altöfen) In: Budapest Régiségei 32. (1998). p. 181-209. 11 kép*
XV-XVII. századi díszedények Óbudáról - Ziergefässe aus Óbuda (Altöfen) In: Budapest Régiségei 32. (1998), p. 211-243. 32 tábla, 28 kép
XIII. századi csuklós bronzmérlegek Óbudán.- Bronzenlappwagen aus dem 13. Jh. aus Óbuda (Altöfen). In: Budapest Régiségei 32. (1998.), p. 211-245.
- 2000 *A középkori Óbuda. / --, Altmann J. In.: Óbuda évszázadai. 2. kiad. Bp. 2000. p. 139-200.*
- 2003 *A budai (óbudai) társaskáptalan Péter temploma - St Peter Church of the Buda (Óbuda) Chapter /--, Altmann J., Kárpáti Zoltán. In: Budapest Régiségei 37. (2003), p. 39-63.*
- 2004 *Török illetve törökkori kerámia Óbudáról - Türkische bzw. türkenzeitliche Keramik aus Óbuda (Alt-Ofen). In: Budapest Régiségei 38. (2004), p.31-53.ill.*

2007

Corrardus „procurator operum domine regine... senioris”: Corrardus mester Erzsébet királyné építkezéseinek, építőműhelyének vezetője - Meister Corrardus, der Leiter der Bauarbeiten und Bauwerkstatt von Königin Elisabeth. In: Budapest Régiségei 40. (2007), p.157-178.

NAGY EMESE

(1926–2008)

Nagy Emese Debrecenben született 1926-ban. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának régészeti szakát 1950-ben végezte el. Érdeklődése hamarosan az építészeti emlékek régészeti és történeti kutatása, valamint a középkori építészet és kőfaragás technikai

és munkaszervezeti kérdései felé irányult. Első ízben 1949-1963 között dolgozott a Budapesti Történeti Múzeumban, előbb muzeológusként, majd tudományos titkárként. A budai középkori királyi palota feltárási munkálataiba 1949-ben kapcsolódott be. Nagy Emese a Savoyai szobortól északra, a délnyugati pinceszárnynál, a déli udvarban és a Rondella szintsüllyesztésénél vezette az ásatások egy részét, illetve ellenőrizte a földmunkákat. Palotai kutatásairól 1958-ban *Zsigmond király budavári Friss palotája* címmel jelentetett meg tanulmányt. A budai Várnegyed újjáépítésével kapcsolatban 1957-től részt vett a zömében középkori eredetű lakóházak műemléki helyreállítását megelőző építészettörténeti-régészeti kutatásokban. 1958 őszén feltárást végzett a budaszentlőrinci pálos kolostor területén, ahol precíz régészeti munkával egy kis területen legalább négy építési periódust sikerült meghatározni. Kisebb feltárásokat vezetett Gercse és Nyék falu területén is. Régészeti kutatásai azonban nem szorítkoztak csak a főváros területére, hiszen 1957-ben az ozorai ferences kolostor, 1960-ban a Zala megyei egervári vár, 1960-1966 között pedig a kaposszentjakabi bencés apátság területén végzett feltárásokat. Közben 1963-ban munkahe-

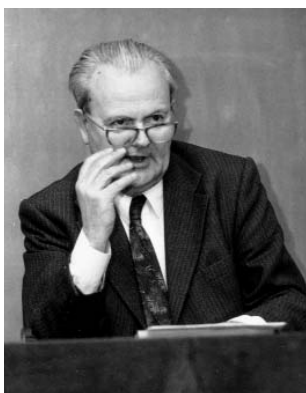
lyet változtatott és 1978-ig a Magyar Nemzeti Múzeum középkori osztályának vezetője lett. 1964-1969 között az esztergomi királyi vár feltárást irányította. Esztergomi kutatásait *Az esztergomi királyi vár története* (Régészeti kutatások 1934-1969) című kandidátusi értekezésében foglalta össze, melyet 1986-ban sikerrel védett meg. Nagy Emese 1978-tól 1987-ig a középkori osztály vezetőjeként ismét a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa lett, ahol olyan elődök nyomdokaiba lépett, mint Horváth Henrik, Gerevich László, Kumorovitz L. Bernát és Kubinyi András. Ő kezdte el a Középkori Osztály tudományos kollektívájának fiatalítását. Természetéből adódóan nyugodt, megfontolt vezető volt, munkatársai tisztelték és szerették. Nagy Emese hosszú, eredményes szakmai pályafutása méltó lezárásaként még egyik fő szervezője volt a nagy sikerű 1987-es Zsigmond kiállításnak. Ugyanebben az évben nyugdíjba vonult, a Budapesti Történeti Múzeummal azonban nem szakadt meg a kapcsolata. Mint a palotai kőanyag legjobb ismerője megírta *A budavári középkori királyi palota épületeiről származó kőfaragványok lelőhelyek szerinti feldolgozása* című összefoglalót. Később a budai középkori királyi palota építészeti töredékeinek formai-tipológiai, kronológiai beosztásáról és értékeléséről írt több kötetes tanulmány sorozatot.

A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztálya rövid időn belül már harmadik korszakos egyéniségét veszítette el. Kubinyi András, majd Bertalan Vilmosné után most Nagy Emesét szólította magához az Úr. Emese néni tudományos munkásságát folyóiratok, könyvek lapjai, emléket a szívünkben mi őrizzük.*

Bencze Zoltán

* Nagy Emese műveinek bibliográfiáját lásd: BudRég 40. (2006), p. 9-11.

KUBINYI ANDRÁS (1929-2007) EMLÉKEZETE

2007. november 9-én elhunyt Kubinyi András, akadémikus. 1954-1978 között a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa volt, 1969-től a múzeum Középkori Osztályát vezette. A kiváló történészprofesszor szerteágazó, hatalmas munkásságából az

alábbiakban éppen ezért ragadjuk ki a várostörténettel, mindegyikével a Budapest történetével kapcsolatban végzett tevékenységét.

Kubinyi fiatal történészként - némi kényszerű vidéki kitérő után - érkezett a Budapesti Történeti Múzeumba. Középkoros hivataltörténeti irányultsága ellenére (szakdolgozata a királyi kincstartósággal foglalkozott) csak az Újkori Osztályon kapott helyet, ahol kutatási területének Újpest és Csepel történetét jelölték ki. Ezt azonban korántsem tekintette megalázónak, és a rá kirótt feladatot magas szakmai színvonalon oldotta meg, amit két, e városrészekről született korai dolgozata bizonyít. Fő feladata azonban a Gerevich László főigazgató kezdeményezésére ekkortájt induló, a főváros történetét feldolgozó modern összefoglalás, a *Budapest Története* című monográfia előkészítő munkálataiban való közreműködés lett. Ebben ő, titkári minőségben, ügyintézői, tudományszervezői szerepet kapott. Emellett segédkezett - előbb csak a háttérből, majd formálisan, segédtitkárként, segédszerkesztőként, később szerkesztőbizottsági tagként - a háború alatt megszakadt Tanulmányok Budapest Múltjából évkönyv újraindításában. Azon igyekezett, hogy az újjászülető sorozatot - saját szavaival élve - „a magyar várostörténet-írás

központi orgánumává” tegye, s ugyanakkor bemutassa a legfrissebb európai várostörténeti eredményeket. (Jóval később is büszke volt arra az öt kötetre, amely 1956-63 között e szellemben jelenhetett meg.) A szerkesztői munka mellett azonban maga is számos cikket publikált e fórumon, akárcsak múzeumunk másik évkönyvében, a Budapest Régiségeiben. (Később ennek szerkesztési munkáiban is szerepet vállalt.)

Időközben kutatásainak egyre szélesedő látóterébe fokozatosan a várostörténet is bekerült, jóllehet kezdetben tudatosan igyekezett távol tartani magát e szakterülettől, el akarván kerülni a szakmai rivalizálást kollégájával és barátjával, a várostörténész Szűcs Jenővel. A később közöttük kibontakozó, hosszantartó szakmai vita ellenére barátságuk mindvégig fennmaradt, jól jelezve a két kutató emberi nagyságát. A főváros középkori történetével foglalkozó munkáinak témaköre mindvégig igen széles skálát ölelt fel. Ezek között megtaláljuk a kereskedelem-, gazdaság-, személy-, család-, intézmény-, életmód- és társadalomtörténeti vonatkozásokat ugyanúgy, mint a városi pecsét-használat kérdését, a szűkebb és tágabb topográfiát, vagy a Buda esetében oly fontos királyi udvart, és annak a városra gyakorolt hatását. Tanulmányaira, mint például a Buda város pecsét-használatáról, a Buda külvárosáról, Felhévízzről, vagy a budai és pesti polgárok Jagelló-kori családi összeköttetéseiről szólók, mindenkor jellemző volt a rendkívüli igényesség. Vizsgált témáit sohasem elszigetelten, szűken vett helytörténeti keretek között kezelte, hanem tágabb magyar és európai kitekintésben. Így nem volt meglepő, hogy a *Budapest Története* monográfia szerkesztői rá bízták a mű 1440-1541 közötti időszakot tárgyaló részének megírását (ez képezte egyben az 1970-ben megvédett kandidátusi értekezése témáját), majd az 1301-1440 közötti időszakét is. Az összefoglalás végül 1973-ban jelent meg a

monográfia II. kötetében *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)* címmel. Ez a hatalmas, szintetizáló munka, amely a főváros történetének jelzett időszakát egészen új szemlélet szerint dolgozta fel, ma is meghatározó alapmű a város középkori történetét kutatók számára.

Mindeközben az itthon, később egyre sűrűbben külföldön megjelenő idegen nyelvű cikkeivel, és az európai szakmai fórumokon tartott előadásaival bekapcsolódott a tudomány nemzetközi vérkeringésébe. Számos külhoni publikációja közül az 1972-ben, Nyugat-Berlinben megjelent *Die Anfänge Ofens* c. könyve Budapest korai történetének máig legrészletesebb, idegen nyelven megjelent összefoglalása. (Ez az itthon kevésbé ismert alapmunka hamarosan megjelenő magyar fordításával remélhetőleg sokak számára hozzáférhetővé válik majd.) Mindez jól magyarázza, hogy külföldön, elsősorban német nyelvterületen a középkori magyar várostörténeti kutatást mindenekelőtt az Ó nevével azonosítják. Várostörténeti munkássága a fenti munkák megírása után természetesen nem szakadt félbe, hanem sok más szemponttal és témával bővülve kiteljesedett, és úgyszólván haláláig tartott. 2000-ben is jelent meg például önálló, összefoglaló könyve a középkori alföldi városhálózat kérdéséről.

Kubinyi András, mint várostörténész szakmai életrajza nem lenne azonban teljes, ha említés nélkül maradna a középkori régészethez fűződő szoros kapcsolata.

Már az egyetemi évei alatt is hallgatott régészeti tárgyakat a kor nagynevű professzorainál. Később, amikor a Budapesti Történeti Múzeumhoz került, még javában zajlott a budai középkori királyi palota feltárása, és az itt előkerült leletanyag feldolgozása. Folytak a Várnegyed helyreállításához kapcsolódó régészeti kutatások, és számos más ásatás. A régészeti tevékenységnek ez, a korábban sohasem tapasztalt hulláma nemcsak a főváros története szempontjából volt meghatározó, hanem a modern magyar középkoros vár- és városi régészet kialakulásában is. Az itt, ekkor munkatársaiként dolgozó, fiatal kutatógárda tagjai - köztük Bertalan Vilmosné, Feuerné Tóth Rózsa, Gerő Győző, Gyürky Katalin, Holl Imre, Lócsy Erzsébet, Nagy Emese vagy Zolnay László, akik közül sajnos többen nincsenek már közöttünk - ma a magyar közép- (és török-) kor régészeti kutatásának klasszikusai közé számítanak. Munkájukat, módszereiket, sikereiket és prob-

lémáikat előbb kollégaként, majd vezetőként, hivatalból naponta láthatta. Az intézmény által folytatott ásatásokat folyamatosan a helyszínen is figyelemmel kísérte, az Óbudán ekkor zajló nagyléptékű feltárásokat például fél évtizeden át heti rendszerességgel látogatta. Ez a közeg is magyarázza az egyébként alapvetően történészilevéltárosi képzettségű Kubinyi András régészeti affinitásának kibontakozását. A téma iránti érdeklődését jelzi, hogy már korai cikkei között is találunk a régészeti ásatások eredményeihez szorosan kapcsolódót (l. a Csonkatorony feltárásakor előkerült feliratokról szólót), de az olyan "apró lelet", mint egy törtípus (a bicellus) feltárt példánya később is felkeltette figyelmét. Mint az ország legtöbb középkoros régészt foglalkoztató osztályának vezetője, s mint a régészet iránt közismerten elkötelezett személyiség már 1971-ben a Régészeti Bizottság tagja és titkára lett. Utóbbiról történt lemondása után a Középkori Régészeti Albizottság elnökének választották.

Kubinyi András 1978-ban a Budapesti Történeti Múzeumból az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészeti Tanszékére távozott, ahol 1988-ban tanszékvezetői kinevezést kapott, s „Professor emeritus”-ként még később is adott órákat. Itteni iskolateremtő munkásságának méltatása kívül esik megemlékezésünk keretein, bár sokan - mint jelen sorok írója is - éppen az általa ekkor meghonosított rendkívül széles spektrumú, komplex szemléletű képzésnek köszönheti középkoros régészeti ismereteit.

Kapcsolata az intézményünkkel, ahonnan 1999-ben vonult nyugdíjba ekkor sem szűnt meg, hiszen továbbra is részt vett múzeumunk említett kiadványainak szerkesztésében, közreműködött tudományos tanácsadó testületünkben. Ugyancsak tanácsadóként a legutóbbi időkhöz hozzájárult sikeres kiállításaink koncepciójának kialakításához, szerzőként pedig részt vett ezek katalógusainak megírásában. Legutolsó tanulmánya éppen a Múzeum 2008-as *Hunyadi Mátyás, a király* című kiállításának katalógusában jelent meg. Külön ki kell azonban emelnünk azt a segítséget, amelyet a Régészeti Bizottság tagjaként minden olyan esetben kifejtett, amikor a régészet ügyét veszély fenyegette. Ilyenkor fáradságot nem kímélve vett részt helyszíni szemléken, majd nevével és tekintélyével segítette a kulturális értékek védelmét.

Informálisan pedig továbbra is tartotta a kapcsolatokat egykori munkatársaival, beosztottaival, akik bármikor fordulhattak hozzá mind szakmai, mind emberi tanácsért. Végül, de nem utolsó sor-

ban a kapcsolatok egészen új formája nyílt meg akkor, amikor immár volt egyetemi tanítványai, a „Kubinyi-iskola” tagjai közül egyre többen - köztük jelen sorok írója - kerültek/kerültünk be egykori munkahelyére, a múzeum Középkori Osztályára. Kubinyi professzor saját bevallása szerint „erkölcsi kötelesség”-nek tartotta, hogy lehetőség szerint gondoskodjon mindazon tanítványai elhelyezkedéséről, akiket szakmailag és emberileg arra megfelelőnek ítélt. Sorsukat később is figyelemmel kísérte. Mi pedig erkölcsi kötelességünknek éreztük, érezzük, hogy munkánkkal méltók legyünk az általa tanúsított bizalomhoz.

A fent leírtak elengedhetetlenül hozzá tartoznak Kubinyi Andrásnak a Budapesti Történeti Múzeumban töltött időszakának, tudományos pályájának megrajzolásához. Mindezek azonban

csak száraz tények lennének, nélkülözve a személyiség talán mindennél fontosabb emberi jegyeit. Pedig mindnyájunkat, akik Vele kapcsolatba léphettünk, dolgozhattunk tiszteletre méltó, lenyűgöző tudása mellett ezek is megfogtak. Így tehát valamennyien, akik Őt, mint munkatársai vagy tanítványai ismertük - és sokan gondoskodó Tanítómesterként tiszteltük, szerettük - Tőle nemcsak Tudósként, hanem Emberként veszünk fájdalmas búcsút.

Végül ezen a helyen e nekrológ írója külön is fejet hajt egykori Mesterének emléke előtt, aki mint témavezetője, élete végső napjaiban is - szó szerint legutolsó erejét összeszedve - támogatta őt doktori disszertációjának elkészítésében.

Isten veled, Tanár Úr!

Magyar Károly

PÓCZY KLÁRA

(1923-2008)

Kimagasló kutatójától, nemzetközi hírű régészétől, az Aquincumi Múzeum egykori igazgatójától búcsúzik a Budapesti Történeti Múzeum és az Aquincumi Múzeum. A búcsú pillanata mindig fájdalmas, különösen, ha nagy a veszteség. Múzeumunk olyan kiemelkedő egyéniségétől kell végleg elválnunk, aki több mint fél

évszázados, mindvégig az intézményben, és az intézményért kifejtett munkásságával múzeumtörténetet írt. Póczy Klára múzeumépítő tevékenysége túlzás nélkül mérhető Kuzsinszky Bálint múzeumalapító érdemeihez. A főváros régészeti örökségének feltárása és bemutatása érdekében végzett munkája pedig joggal vethető össze a városi régészet alapjait lefektető Nagy Lajos teljesítményével. Póczy Klára neve ma már elválaszthatatlanul összefügg a főváros római kori örökségének feltárásával, népszerűsítésével, s a feltárások eredményeit bemutató Aquincumi Múzeummal, amelyhez több mint fél évszázados munkássága szinte mindvégig kötötte.

Póczy Klára Kolozsvárott született 1923-ban. Egyetemi tanulmányait már Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte, ahol 1947-ben régész-muzeológus diplomát és doktori címet szerzett. 1950-ben helyezkedett el a Budapesti Történeti Múzeumban, ahol munkája kezdettől fogva a múzeum aquincumi részlegéhez kötötte. 1963 és 1973 között irányította az Aquincumi Múzeumot, vezette a polgárváros romkonzerválási programját, majd 1973 és 1985 között, akadémiai felhatalmazással az óbudai feltárások vezetője lett. Nyugdíjba vonulását követően is minden energiáját és idejét a múzeumnak szen-

telte. Ekkor állította össze, elsősorban az óbudai feltárások újonnan előkerült leleteiből, a főváros római kori örökségét bemutató nagyszabású kiállítás, mely hét év alatt Európa 12 városában aratott sikert. A kiállítássorozattal és több konferencia szervezésével vitte tovább az Aquincumi Múzeum hírnevét az országhatáron túl, megalapozva a múzeum nemzetközi kapcsolatrendszerét.

Azok közé a kutatók közé tartozott, akik számára nemcsak az volt a fontos, hogy felszínre hozza a régészeti emlékeket, s azokat szakmai fórumok elé tárja, hanem az is, hogy az eredményeket mindenki számára hozzáférhetővé és láthatóvá tegye. Megelőzve korát, igazi kreatív ember volt, sokrétű munkásságának számos területén nemcsak kiemelkedőt, hanem maradandót is alkotott. Neve elsőként az Aquincumi Múzeum körüli romkert rehabilitációs programja nyomán vált ismertté, s nemcsak itthon, hanem külföldön is. Hajnóczy Gyulával közös munkája nyomán menekült meg a pusztulástól, s nyerte el mai formáját a polgárváros összefüggő romterülete, s vált mára a főváros egyik egyedi történeti értékévé. Később az 1970-es évek elején megkezdődött óbudai városrendezési kampányhoz kapcsolódó, vezetése alatt zajló régészeti feltárások nyomán irányult ismét Aquincumra a figyelem, itthon és külföldön egyaránt. Olyan, nemzetközileg is számontartott tudományos eredmények, mint a Flórián téri legiotábor vagy a későrómai erőd felfedezése, a katonaváros szerkezetének megrajzolása, s számos római kori építészeti emlék műemléki bemutatása fűződik az általa irányított szakmai csapat nevéhez. Többek között ezekre az emlékekre támaszkodva van most jó esélyünk arra, hogy a limes magyarországi szakaszát a világörökség részévé nyilvánítsák.

Hosszú tudományos és kutatói pályájának nemcsak téma- és ötletgazdagsága, nemzetközileg is számontartott magas színvonala figyelemreméltó, hanem az elvégzett munka mennyisége is.

Meggyőzően tanúsítja ezt az általa vezetett több mint száz ásatás, s a közzétett csaknem félezer tudományos és népszerűsítő cikk, tanulmány. Legismertebbek Aquincumról, a pannoniai városokról, a római kori közművekről, valamint a főváros római kori emlékeiről írott könyvei, melyek külföldön is ismertséget szereztek nevének és a hazai római kori emlékeknek. Munkásságának nemzetközi elismertségét jelzi, hogy több rangos külföldi intézmény - többek között a Német és az Osztrák Régészeti Intézet is - tagjai közé választotta. Munkáját Kuzsinszky és Rómer Emlékéremmel, Móra Ferenc díjjal jutalmazták, s a közelmúltban a Magyar Köztársaság Érdemkeresztjével tüntették ki.

Ilyen gazdag életút különleges egyéniséget feltételez, s Póczy Klára különleges egyéniség volt. Méltósága, tartása tiszteletet ébresztett környezetében. Rendkívüli fegyelmezettsége, lelkiereje pedig példamutatóan állt mindnyájunk előtt. Ezek a tulajdonságai tették alkalmassá arra, hogy egy olyan szakmai csapat formálódjék körülötte, az ifjabb generáció tagjaiból, mely a példaadó alapokon tovább működve, mára a hazai provinciális régészet egyik elismert tudományos

műhelyévé tette Aquincumot, s mindvégig, 86 évesen is csapattag maradt. Sohasem szűnt meg kapcsolata a múzeummal, figyelemmel kísérte a feltárásokat, érdeklődött az új eredmények iránt, részt vett a múzeum rendezvényein, programjain. Támaszt és segítséget jelentett mindnyájunknak, akihez bármikor fordulhattunk szakmai problémával, s bizonyosak lehettünk abban, hogy nem maradunk útmutatás nélkül.

Az igazi kutató nemcsak saját kora, hanem az örökkévalóság számára is alkot. Póczy Klára is így tett, s igazi kutatóként, szinte életének utolsó napjáig dolgozott. Halála előtt néhány nappal még illusztrációkat kért készülő új munkája számára az Aquincumi Múzeum fotótárából. Kérése végén ez állt: „határidő nincs ...”.

Egy aquincumi szarkofág sírverse az elhunyt intelmét közvetíti az élőknek: „Tiszta legyen lelked, szíveden jóság mosolyogjon, boldogan így nyugszol.”*

Zsidi Paula

* Póczy Klára életműbibliográfiáját lásd: *Forschungen in Aquincum 1969-2002*. Bp., 2003. p. 14-26.

TANULMÁNYOK

R. FACSÁDY ANNAMÁRIA

A NŐK ÁBRÁZOLÁSÁNAK IKONOGRÁFIÁJA
AZ AQUINCUMI SÍRKÖVEKEN

Aquincum területéről és környékéről előkerült kőemlékek jelentős hányada az elhunyt emlékét őrizni hivatott síremlék és családi sírkő. A Kr. u. 1. század végétől a tetrarchia koráig készített domborműveken az elhunytakat és családjukat ünnepi öltözkükből, a korra jellemző hajviseletükkel örökítették meg. A kőfaragók mesterségbeli tudásuk szerint a viselet jellemző vonásai mellett az öltözék elengedhetetlen részét képező vagy jellemző díszítésként szolgáló ékszereket is kifaragták.

Az aquincumi sírkövek alapanyaga édesvízi mészkő vagy trachitkő. A Buda környéki bányákból kikerült és a helyi műhelyekben faragott sérülékeny alapanyagot a kisebb-nagyobb mechanikus rongálódások mellett az időjárás koptató hatása is károsította, így az eredetileg minden bizonnyal festéssel is kiemelt finom részletek napjainkban már nehezen kivehetők. Másodlagos felhasználásuk, feldarabolásuk gyakran a dombormű magasabb, erősebben kiemelkedő részeinek megsemmisülését okozta. Az arc sokszor teljesen le van verve, a kompozíció megítélése szempontjából fontos részek elvesztek. A legkorábbi emlékek alakjainak kifaragása a technikai készség hiányáról tanúskodik ugyan, a cél azonban nyilvánvaló volt. A helyi mester római módra dolgozó műhely alapján készítette reliefjeit, jellemző részletek kiemelésével megmutatva az elhunytak viseletének lényeges vonásait, utánozva – nem egyszer félreértve – az eredeti ábrázolásmód egyes részleteit. A sírkőállítás szokásának elterjedése több műhely párhuzamos működését is lehetővé tette, a magasabb szintű technikai tudás részletesebb, kidolgozottabb ábrázolásmódot eredményezett.

A síremlékek ábrázolása a római élet egyes aspektusaiba is bepillantást enged. Üzenetüket csak szimbólumrendszerük megismerésével fejthetjük meg. A kőfaragói munkát figyelmen kívül

hagyó, az emlékek képi nyelvét elemző összehasonlítások segíthetik ezt a folyamatot. Az utóbbi években vált (többé-kevésbé) elfogadottá a „gender archaeology”, az egyes témakörökön belül, avagy új témákat felvetve, a nemekre is fókuszáló kutatómunka. A nők szerepére világíthat rá megjelenítésük módja is.

A nőket általában párjuk oldalán vagy családjuk körében, gyermekeikkel jelenítették meg a sírköveken. A családban elfoglalt helyzetüket számos esetben a szerencsésen megmaradt felirat igazolja. Az 1-2. századra keltezhető sírsztéléken általában kevés személy – anya gyermekével, házaspár – képmását örökítették meg. A Severus kortól kezdődően új tendencia érvényesült: a reliefen ábrázolt személyek száma növekszik, nemritkán három-négy felnőtt és több gyermek is látható. Ritka az elhunyt nőt egyedül megjelenítő kőemlék ábrázolás, még a Nagy Tibor szerint Aquincumban tipikusnak¹ tekinthető sírdíszítmények, a mellképes medaillonok között is csupán egyszer fordul elő.² Eymagában látható egyszerű sírkövén Flavia Matrona, M. Petelus Clementinus decurio neje,³ valamint egy felirat nélküli töredéken bennszülött ruhában ábrázolt nőalak.⁴ Párja nélkül, bepólyált csecsemőjét karjában tartva örökítették meg azonban Flavia Aiulot⁵ (1. kép) és Antistia Firmát.⁶

Általánosan elterjedt a mellkép, fél- vagy háromnegyed alakos ábrázolás. Álló, teljes alakban megjelenő női portrét – egy, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött házaspár-ábrázoláson

¹ NAGY T. 1971. 119.

² ID Nr. 736.

³ ID Nr. 3042.

⁴ ID Nr. 9842.

⁵ ID Nr. 2854

⁶ ID Nr. 3045.

kívül⁷ – nem ismerünk Aquincumból. A fél-vagy háromnegyed alak mellett feltűnik azonban a szemből vagy részben elfordulva ábrázolt ülő nő alakja. Egy felirat nélküli ép sírkő a teljes kompozíciót megjeleníti:⁸ az ülő női alak egy klinén fekvő férfi előtt látható. (2. kép) Az asztal és a mellette álló kisméretű figura nem hagy kétséget afelől, hogy az áldozati lakoma jelenetéről van szó. Egy másik, töredékes kövön⁹ oldalról ábrázolt széken felsőtestével szembeforduló, bennszülött viseletű nő ül. A töredéket kiegészítő, más alkalommal előkerült sírkőrészlet¹⁰ ebben az esetben is bizonyossá teszi, hogy a nőalak ugyancsak egy klinén fekvő férfi lábánál helyezkedik el. Az ábrázolásmód a kisázsiai és görögországi sírsztéléket utánozza,¹¹ s Pannonia keleti részén, elsősorban az alalus területeken terjedt el.¹² E kompozícióból szakították ki a korábban említett, egymagában megörökített bennszülött nő figuráját, akinek székét és alsótestét az előbbihez hasonlóan profilból, felsőtestét szemből ábrázolták. Az ábrázolásban semmi nem utal az eredeti jelenetre, a halotti torra. A germániai és galliai étkezési jelenetekkel ellentétben¹³ a kelet-pannoniai klinés domborműveken szereplő személyek egymáshoz való viszonya mesterkéltséggel és személytelen, ami megkönnyítette a nőalak figurájának kiemelését és önálló elemként történt felhasználását. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fél-vagy háromnegyed alakos ábrázolások esetében is – az öv elhelyezkedése, a kézben tartott tárgyak tartása alapján – gyakran ülő alakokról készülhetett a portré. A teljes alakos álló és ülő női alakok minden esetben bennszülött ruhát viselnek, síremlékük a 2. század folyamán készült.

Szigorú frontalitás jellemző az ábrázolásokra. Az arcokon ritkán lehet egyéni vonásokat felfedezni, a portrék korszakhoz és műhelyhez köthetően különböznek csak egymástól. Nagy hangsúlyt kapnak a kezek, az egymáshoz tartozást a kéz helyzete hivatott megmutatni. A személytelenül előrenéző alakok, a merev beállítás miatt láthatjuk a sírsztélék domborműveit

„kőbe vésett családi fotónak”. Nincs a privát életből ellesett jelenet, csupán bizonyos mértékig hivatalos színezetű megjelenés. Megerősíti ezt az érzést, üdítő kivétel mivolta ellenére, egy, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, felirat nélkül ránk maradt, aquincumi lelőhelyű dombormű.¹⁴ A testes házaspár kissé egymás felé forduló ülő alakja között gyermekük látszik. A bennszülött viseletű nő kezét öleiben nyugtatja, s gesztusa, tartásának természetessége a pillanatnyi megpihenést sugallja.

A szemből ábrázolt mellképek közül kitűnik egy, a görögországi síremlékek hangulatát idéző stílélé.¹⁵ A három alak, köztük a középső, feltornyozott frizurát viselő nő is, (3. kép) a pannoniai sírkövek között egyedülálló módon, félprofilban van ábrázolva. Az alakok egymásra tekintése, a kissé félrebillent fej, a kezek összefonódása a relief kopottsága ellenére is annak egyedülálló, bensőséges hangulatát erősíti.

RUHÁZAT, HAJVISELET, ÉKSZERVISELET

A nők ruházatánál alapvetően két különböző viselettípus különböztethető meg: bennszülött, illetve római öltözék. Aquincum családi sírköveinek egy részén a hölgyek eraviscus viseletben örökölték meg magukat. A dekoratív bennszülött viselet jellemző fő vonásaiban sokáig őrizte a hagyományt, Róma hatása azonban a ruházatban is érvényesült. A változás folyamata lassú volt, egyes viseleti elemek egymás mellett élhettek: az idősebbek ragaszkodtak a megszokotthoz, míg a fiatalabbak némi változtatást engedélyeztek maguknak. Bizonyítja ezt Aurelius Maximus sírköve, amelyen együtt látható – más-más viseleti elemmel – az egy családhoz tartozó, idősebb és fiatalabb nő képmása.¹⁶

Egyéb keltező értékű jellegzetesség hiányában a bennszülött ruházatú nőket ábrázoló sírkövek készítése általában a Kr. u. 2. századra tehető.¹⁷ Részleteik kidolgozottsága a kőfaragó mester képzettségétől is függött. Az igényesebb faragású darabok alapján lehetőség van a viselet rekonstrukciójára.¹⁸

Az általánosan viselt alsóruházat vékonyabb szövésű, finomabb anyagból készült. Szabása

⁷ ID Nr. 3052.

⁸ ID Nr. 2919.

⁹ ID Nr. 3061.

¹⁰ ID Nr. 3055.

¹¹ BARKÓCZI 1982/1983. 123.

¹² ERDÉLYI 1974. 24.

¹³ NOELKE, P: Grabreliefs mit Mahldarstellung in der germanisch-gallischen provinzensoziale und religiöse Aspekte. Xantener Berichte 7. 1998. 399–418.

¹⁴ ID Nr. 2977.

¹⁵ ID Nr. 5151.

¹⁶ ID Nr. 2992.

¹⁷ FITZ 1957. 139–140.

¹⁸ FITZ 1957. 136–138. GARBSCH 1965. 148. FACSÁDY 2001. 45–46.

ingszerű, kivágását kisebb fibulával – térdfibula vagy korongfibula – tűzték meg, aminek betűzési iránya változó volt. Az ujjak bőségét vastag, duplasoros karperec fogta össze. Az alsóruha rövid ujjal is készülhetett – Flavia Aiulo is ilyet viselt – ebben az esetben nem fedezhető fel a csuklón karperec. A durvább szövésű anyagból készült, cső alakú vagy kötényszerű bő felsőruha két részét a vállon nagyméretű szárnyas fibulák tartották. A ruha derekát öv szorította össze. Az ábrázolásokon ritkán látható szoknyarész az alsóruházatnál rövidebb volt, egyes esetekben az öltözetet rojtozott aljú keskeny kötény is kiegészítette, amint az egy háromalakos óbudai sírkövön is jól látható.¹⁹ A ruha felett bő ujjú köpeny vagy kendő is lehetett. Fejükön magas, turbányszerű fejedő volt, amely fülüket szabadon hagyta. A fejedő alatt jól látszik középen elválasztott, sima hajuk. A viselet egyik változatánál – az általános vélekedés szerint – a szoroson a fejre simuló, részben a homlokra húzott kendőt vállra hulló fátyol fedte. Egy Kr. u. 1. század végére keltezhető, Ulcisia Castraban előkerült sírtábla jól példázhatja a fátyolviseletet.²⁰ (4. kép) A fejedő megjelenítése sapkaszerű, a fátyol súlyos tömegű, ennek ellenére az alsóruhát összefogó fibula kidolgozott, és a bennszülött viselet egyéb ismérvei is jól felismerhetők. A tömegével ható fátyol ellenére annak alsó része egyértelműen a vállra hullik. Kérdés azonban, hogy valóban turbán és fátyol együttes viseletének bemutatását akarta megfaragni a mester. A tömörszerűen megformált fejedő az asszony párjának ábrázolásánál is hasonló megoldású, így magát a frizurát jelenthette. Ezt borította be a vastag kendő, szabadon hagyva a haj homlok feletti részét. Alátámasztja ezt Brogimara képmása,²¹ a haját vállra hulló vékony kendő – fátyol? – szorítja le, míg kislánya középen elválasztott frizurával, hajadonfótt van. Egy kvalitásos faragású budaújlaki sírkő²² (5. kép) további adalékkal szolgál a viselet rekonstrukciójára. A középen kettéválasztott hajra úgy tekerték fel a fejedőt, hogy annak egy része hátul a vállig ért. A fátyol ábrázolása több sírkövön is igen problematikus. A fejedő feltekerését is érzékeltetni tudó kőfaragó az alak mögé, attól szervesen elkülönítve jelezte a fátyolként

értelmezett félkörívet.²³ (6. kép) Az egyébként részleteiben jól kidolgozott képmásokon az élesen kirajzolódó, félköríves vonalban megkülönböztető jelzést, esetleg egy háttámla körvonalát véljük felfedezni. A jó minőségű, a részleteket valóság-hűen ábrázoló darabok esetében kizártnak tartjuk, hogy a kőfaragó a turbánon viselt fátyolt ennyire félreértette volna. Ugyanakkor bizonyára jelezni akart valamilyen, a társadalmi helyzetből adódó különbséget: Batti Vibi f. síremlékén csak a középső nőalak mögött látszik a kiemelkedő félkörív. Egy Aquincum környékén előkerült töredéken a kendő vagy fátyol megtűzésére hajtű szolgált.²⁴ A kissé pufók női arc felett a szentendrei kőhöz hasonlóan sapkaszerűen ábrázolt, a homlok közepéig érő haj látható, ami fölé vastagabb anyagú kendő borul. Két oldalt a haj és a kendő találkozásánál virágforma látszik. Áttört mintájú, virágot formáló hajtűfejek aranyból készült változatai Aquincumban²⁵ is előkerültek, bár divatjuk a Kr. u. 3. századra tehető.

Az öltözetet jellegzetes ékszerek egészítették ki. A 40 éves korában elhunyt Lucita²⁶ vastag, csavart torquest, duplasoros, szögletes és kerek tagokból álló karperecet és nagyméretű szárnyas fibula-párt viselt. A dák származású Scorilo megkopott sírkövén²⁷ (7. kép) a baloldali alak ékszereinek fő vonásai felismerhetők: fibulája zömökebb, csavart torquese és sima karperece van. A csúcshegyi sztélé ülő nőalakja nemcsak a keleti hatásokat mutató jelenet miatt különbözik az eddigiektől, hanem fibulájának ábrázolásában is. Csavart torquese és szögletes tagokból készült duplasoros karperece ugyan a korábban bemutatott nőalakok ékszereivel megegyező, nagyméretű fibulája azonban szögletes, fejrésze vastag, egyenes záródású, szárnya nincs. Hasonlóan egyenes záródású fibulákat viselt a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, egyedül ábrázolt említett nőalak és Brogimara is. Bár bepólyázott csecsemőjét is karjában tartó 20 éves Flavia Aiulo alakja csak töredékesen maradt ránk, jobb vállán fibulája világosan felismerhető: a szárnyas fibula íves vonalát és kis szárnyát is gondosan kifaragta a mester. Nyakában is ékszert viselt, a megmaradt részletből korong alakú kis fibulára ismerhetünk, ami alsóruháját fogta össze. A már említett budaújlaki sírkő (5. kép) nőalakja kisebb méretű, zömökebb

¹⁹ ID Nr. 765.

²⁰ ID Nr. 3180.

²¹ ID Nr. 788.

²² ID Nr. 4700.

²³ ID Nr. 765, 3182.

²⁴ ID Nr. 5126.

²⁵ KUZSINSZKY 1923. 64, FACSÁDY 2002. 522.

²⁶ ID Nr. 2853.

²⁷ ID Nr. 2838.

szárnyas fibula-párt viselt, vastag csavart torquese alatt ruhája nyílását kerek fibula fogta össze. Az aprólékosan faragott ékszer közepén kisebb kör jelzi, hogy díszített darab lehetett, az emailos berakást érzékeltette a kőfaragó mester. Karperece téglalap alakú tagokból áll. Erősen csonkán maradt meg az oromcsúcsán gömbbel díszített sztélé középső alakja, ruházata és ékszerei azonban jól felismerhetők.²⁸ A hosszú, keskeny szárnyas fibula-párt lánc köti össze, amelyen ovális medaillon csüng. A nyakában e felett egy másik láncon lunulát²⁹ hordott, alsóruháját kerek fibula fogta össze. Hasonló megoldású melldíszeket látni Batta Vibi f. sírkövén a két szélső nőalakon is. Az eddigi daraboknál későbben, már a Kr. u. 3. században készült Septimia Procella sírköve.³⁰ (8. kép) A sérült kövön az asszony jobb vállán levő fibula teljes egészében, a ballon csak töredékében látszik. Típusa megegyezik az ülő nőalak fibuláinak típusával, a gondosabb faragás következtében azonban pontosabban megfigyelhető. Széles, csaknem téglalap alakú tütartóján díszítés nyoma nem vehető ki, fejrésze alul egyenes, vaskos, a fibula többi részéhez képest gömbölyűen kiemelkedő, hangsúlyos. A típusra jellemző szárnyat nem faragta ki a mester. A síremlék töredékes volta miatt a mellen ékszer nem figyelhető meg, az azonban bizonyos, hogy a 60 évet élt Septimia Procella sem torquest, sem karperecet nem viselt.

A bennszülött női viseletben az ékszerek alapján három csoportot különíthetünk el.³¹ Az első csoportba a rövidebb, vaskosabb nor-pannon típusú szárnyas fibula-párt viselő nők tartoznak, akik minden esetben vastag, csavart torquest is hordanak, kezükön duplasoros karperec van. A torques a ruha kivágása alatt látszik, gyakorlati funkcióval nem bírt. A második csoport ábrázolt asszonyain a fibula hosszabb, karcsúbb, torquesük nincs, de nyakukban medaillont viselnek. A harmadik csoportba a szögletes, egyenes vonalú, de az előzőekhez hasonlóan nagy tütartójú fibulákat sorolhatjuk, amely a bennszülött fibulatípus késői továbbélése. Septimia Procella sírköve a bizonyíték, hogy a bennszülött viselet még a Kr. u. 3. században is megmaradt, de legalábbis az idősebb generáció által még hordott viselet volt.

A bennszülött ruházatot kiegészíthette a bal

válltól kiindulva a jobb vállon átvett, a mell felett végződő, szabályosan redőzött vállkendő. A keskeny anyagból készült dekoratív kiegészítő takarta a felsőruhát tartó ékszereket. Ezt viselte a már bemutatott klinés jelenet magas fejjel ábrázolt nőtagja is, de több aquincumi sírsztélén ábrázolt hölgy ruházatán is megjelenik.³² Fejfedőjük kerek, tekert turbán. A ruházatnak ez a módja az Antoninus korra jellemző.

Az sírköveken megjelenített hölgyek másik része római módra öltözött. Ruházatuk minden esetben tunika és palla. Az öltözék anyagszerűségének, redőzöttségének ábrázolása a kőfaragó műhely technikai felkészültségétől, a mester tehetségétől függött, elsősorban mégis korszaktól függő, stíluskritikai kérdés. A keltezésben segítséget jelent a római módra öltözött hölgyek frizuraviselete. A kevésbé ügyes kezű kőfaragó is képes volt a jellemző, a császárnők által diktált divatot követő hajviselet fontosabb elemeit megragadni és megjeleníteni. Természetesen a császári ház nőtagjai által fésültetett frizura elsősorban a fejforma sziluettjének meghatározásában, a haj feltűzési módjában volt irányadó. Az éremképek és portrészobrok tanúsága szerint a császárnők maguk is gyakran változtattak frizurájukon, s nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyéniséghez hozzáigazított fésülési módokat sem. A részletek mélyreható elemzésére az aquincumi kőfaragás eltérő színvonala miatt ritkán van azonban lehetőség.

A bennszülött viselet általános elterjedtsége idején kevés, a kor frizuradivatját mutató sírkő ismert Aquincumból. A bennszülött nők megjelenítésével szemben a római viseletű hölgyek esetében viszont nemegyszer a korszakra jellemző sztereotípiákon túlmutató, egyéni arcvonásokat is megfigyelhetünk. Szája melletti mély ráncaival, állformájával igen karakteres egy idősebb nő portréja,³³ akinek frizurája is figyelemre méltó. Haja kis csigákba fésülve keretezi arcát, frizurájában a Julia Titi által divatba hozott, s az 1-2. század fordulóján általánosan elterjedt hajviseletre ismerhetünk. A korábbi időszakról teljesen eltérő módon fésült hajformát tett általános viseletté Antoninus Pius császár híresen szép felesége, az idősebb Faustina. Frizurája azonban csak látszólag egyszerű – közepén elválasztott haj, fejteőre csavart konty – készítmódja rendkívül munkáigényes lehetett. A fej két oldalán a szoro-

²⁸ ID Nr. 2883.

²⁹ FITZ 1957. 141.

³⁰ ID Nr. 2851.

³¹ FACSÁDY 1997. 103-104.

³² ID Nr. 2875, 2919, 3052, 5042, 10580, 10634.

³³ ID Nr. 2879, SZIRMAI 1973. 174.

san lesimított, sok kis fonatból kialakított haját a tarkótól elindítva feltekerték, s a kontyot a fejtetőre tűzték. A fej sziluettje a frizura által alaposan megváltozott a korábbi korszakokhoz képest, a haj tömege miatt a fej hátsó része vált hangsúlyosabbá. A domborműves ábrázolásoknál természetesen a fejtetőre tűzött konty dominál, s ennek a jellegzetességének köszönhetően frizurája könnyen azonosítható több aquincumi emléken is. Faustina maior hajviseletét utánozta, sőt eltúlozta a kissé öntelt arckifejezéssel ábrázolt hölgy,³⁴ (9. kép) akinek fonatokból tekert kontyát jól érzékeltette a kőfaragó. Ugyanilyen frizurát viselt egy szakállas férjével és gyermekével megörökített nő³⁵ is, arckifejezését a kő sérülése miatt nem lehet megállapítani. A fiatalabb Faustina kontyát már tarkóján tűzette meg, homlokánál széles, lapos hullámokat fésültetett. Crispina frizurája pedig fejéhez simult, fülét szabadon hagyta, tarkója fölött különböző módon font, hatalmas kontyot viselt. A feltornyozott frizurával szemben kedveltebb volt, könnyebben elterjedt az általa divatba hozott, középen elválasztott, sima vagy hullámos haj, amely valószínűleg a bennszülött viselethez közelebb állhatott. A Severus kori – az emlékek számában is kimutatható – öltözet- és frizuraviselet-váltásban szerepet játszhatott ez a tényező is. A sima hajviselet minden esetben több generációt ábrázoló sírreliefeken tűnik fel.³⁶ Septimius Severus hatalomra jutásával új szokások, új divatok honosodtak meg Rómában. Felesége, Julia Domna hatalmas hajkoronáját több tucatnyi módon fésültette. Frizurájának jellemzői a középen lévő választékkal párhuzamosan futó, vízszintes hullámok, amelyek sisakszerűen borították fejét. A haj többi részét – némileg követve a korábbi divatot – fejének egész hátsó részét fedő, hatalmas kontyban viselte. A füleket fedő „sisakfrizurát”, kisebb-nagyobb változtatásokkal a császári ház többi hölgytagja és későbbi császárnője is hordta, de Julia Domna egyedülálló tömegű hajkoronáját egyikük sem érte el. Plautilla, Caracalla császár felesége 202–205. között, rövid ideig jelenhetett meg az éremképeken, de ez idő alatt is kitűnt frizurája változatosságával. Ő „vezette be” a későbbiekben igen népszerű viseletet: a fejet szorosan követő, a nyakszirtnél laposan visszahajtott, majd előrevezetett és különböző módon megtűzött frizurát.

A hajviseletnek ez a módja kisebb-nagyobb változtatásokkal a 3. század folyamán végig divatban maradt, sőt, még a 4. század császárnői viseletében is visszatért. Jelentősebb változás a század közepe felé történt, amikor Tranquillina, majd Otacilia Severa³⁷ hosszú haját nyakszirtnél visszahajtván befonatta, és a fejtetőnél tűzette meg. A választékcopfot kisebb változtatásokkal készítették el, de ezek az eltérések egy-egy császárnő meghatározó és felismerhető viseletévé váltak. Ulpia Severina visszahajtott copfját már egészen a homlokáig vezette. A sírsztélék szemből ábrázolt portréi esetében azonban nehézséget okoz a nagypasztikából is ismert frizura meghatározása, amelynek jellegzetessége éppen oldal- vagy hátulnézetből tűnne ki. A portrészobrok alapján viszont a hajviselet előlnézete is megismerhető. Általános a középen lévő választék, a változatosságot a hullámok szélessége, sűrűsége jelenti, de ez ugyanazon császárnő viseletében is többször módosult.

A párhuzamos választékokkal készült, hullámos alapfrizura, amelyet nem véletlenül „Melonenfrisur”, „melon-frisur” néven említ általában a szakirodalom,³⁸ valójában igen változatos kialakítást tett lehetővé. Az aprólékosan kidolgozott ábrázolásokon a különbségek jól érzékelhetők. Az egyidőben viselt „Melonenfrisur”-ok változatait illusztrálja egy Isztambulban őrzött sírkő is,³⁹ de több aquincumi sírkőábrázoláson is megtalálhatók. Az elnevezés ugyanakkor megtévesztő, csak a frizura egy részének technikai megformálását tükrözi! A Severus-korban, majd a 3. század folyamán, hosszabb időn keresztül felismerhető a császárnői hajviseletben, de csak mint annak része.

A 3. századi sírkövek női hajviseletét jól körülhatárolható sírkő-csoportok képviselik. Lehetőség szerint különbséget kell azonban tenni a hajviselet módja és annak megjelenítési sztereotípiái, illetve kőfaragói megoldása között. Julia Domna hajkoronájának mását ismerhetjük fel a medaillonban fiával együtt megörökített széles, szögletes arcú

³⁴ ID Nr. 2877.

³⁵ ID Nr. 2881.

³⁶ ID Nr. 2751, 2757, 3178,

³⁷ WESSEL K.: Römische Frauenfrisuren von der Severischen bis zur Konstantinischen Zeit., Jahrbuch des Deutschen Arch. Instituts 61/62. (1946/47) 64.

³⁸ Az elnevezés nem jelent egyben korszakmeghatározást is. A frizura már a hellenizmus korától ismert. Ld. ZIEGLER, D. Frauenfrisuren den römischen Antike Abbild und Realität. Berlin, 2000. 46.

³⁹ RÜSCH, A.: Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien, JDAI 84. (1969), Kat. R. 10. Abb. 76.

⁴⁰ ID Nr. 2980.

hölgy⁴⁰ parókaszerű frizurájában. A fiú sűrű, erősszálú haja miatt gondolhatunk azonban arra, hogy minden biztonnal anyjának sem volt szüksége hajtömegének pótlására. Szorosan a fejre simuló, valódi „dinyefrizurája” van egy medailonban egyedül megörökített hölgynek,⁴¹ és három, felirat nélküli töredéken szereplő nőnek is.⁴² (10. kép) Lazább hullámokba fésülték a Március 15-i téren előkerült töredéken ránk maradt hölgy frizuráját,⁴³ további részletek azonban töredékes állapota miatt nem figyelhetők meg. A Plautilla által kezdeményezett frizurát – középen elválasztott, két oldalra fésült laza hullámok, a váll felett lágyan visszahajló, a tarkón kis kontyban megtűzött hajviseletet – egyéb vonatkozásban eltérő kőfaragó munkát mutató emlékeken figyelhetjük meg. A sírfülkében lévő mellkép⁴⁴ és a családi sírkő-medailonban lévő nő⁴⁵ (11. kép) mellett ezt a lágyan visszahajló formájú hajviseletet mutatja Flavius Ursus⁴⁶ síremléke, valamint töredékes mivolta ellenére is jól felismerhetően Aurelius Aulupor⁴⁷ és egy felirat nélküli sztélé körvonalaiában fennmaradt nőábrázolása is. A szögletesebben faragott arcformák mellett elkülöníthető műhely munkáját tükrözi egy négyalakos sírkő⁴⁸ hosszúkás arccal kifaragott nőalakja, aki az eltérő arckarakter és kidolgozás ellenére az előbbiekkal megegyezően ábrázolt, a váll felett lágyan hátrahajló hajviseletet mutat. A hajforma Julia Paula és Julia Mamaea viseletéhez áll a legközelebb. A lágyabb hullámokba rendezett viselettől szembetűnően eltér a 3. század második felére – végére, illetve a tetrarchia korára tehető reliefek csoportja.⁴⁹ (12. kép) A ruházat redőzetének erőteljes, mély, merev vonalakkal történt ábrázolása mellett jellegzetesek az anatómiailag túl magasán elhelyezett, elálló fülek, a nagy, tágranyílt szemek. A hajviselet formájának érzékeltetésére is mélyen vésett, merev, egyenes vonalakat alkalmaztak. A frizura a homlokból hátrafésült, elválasztás nélküli, a fül mögött van. A tarkó vonalában visszahajlva, alja egyenes vonalú, a fejtetőn azonban a copf visszatűzése látszik. A tarkó alatt szélesen vissza-

hajló, a fejtetőn megtűzött frizura („Scheitelzopf-frisur”) Tranquillinától nyomon követhető, markánsan azonban Otacilia Severa és az őt követő császárnék hajviseletében van jelen, Ulpia Severina feltűzött hajfonata pedig már előlnézetből is látszott. A frizuraviselet 3. század második felét követő időszakra történő keltezését az egyik nőalak fülében látható ékszer is alátámasztja.

Néhány sírkő nőalakjának frizurája nem határozható meg egyértelműen. Bár erősen sérült egy többalakos sztélé⁵⁰, de az arcok hiánya ellenére jól felismerhetők a fejek körvonalai, a fülek és a frizura. Baloldalon férfialak, mellette két, szinte teljesen azonos nőalak áll, előttük gyermekek nyoma látszik. Mindhárom alak fejformája hosszúkás, a füleket szokatlanul magasra helyezte a kőfaragó. A két nő frizurájából kevés maradt meg, fejük mellett kétoldalt három–négy gömb, illetve hengeres tag látszik. A gömböket akár nagyméretű fülbevalónak is gondolhatnánk, azonban egyértelműen a fül mögött vannak, s kő sérülése ellenére jól kivehető a két nő azonos, csigákban vállra omló hajviselete. A visszatűzött frizurák általános divatja idején sem volt ismeretlen ez a csigás viselet. Julia Paula Capitoliumi Múzeumban és a Ny Clasberg Glyptotekban őrzött szobrán éppen ilyen, csigákban válláig érő, s onnan hátrahajló frizurát visel. Ugyanez a hajviselet ismerhető fel egy épebben megmaradt családi sírkő nőalakján.⁵¹ (13. kép) A középen elválasztott, kétoldalra fésült haj a fül mögött csigásan göndörödik az áll magasságáig. A csigásan fésült hajjat ezen a kövön is gömbökkel érzékeltette a kőfaragó. Kevésbé egyértelműen látszanak a vékonyabb csigás loknik egy Eskü téri töredéken.⁵²

A római módra öltözött nők kevés ékszert viseltek. A csupán díszítésre szolgáló ékszerek viselete és azok ábrázolása keleti hatásra terjedt el, amit az ábrázolási technika egyéb jelzései is, pl. a pupilla és az írisz kidolgozása, egyértelművé tesznek. Az ékszerek elnagyolt vagy idealizált ábrázolásmódjában szerepet játszhatott az az egyértelműen felismerhető kőfaragói gyakorlat, amely csupán bizonyos ékszerfajtákat, esetleg azon belüli általánosan elterjedt típust kívánt megörökíteni, pl. a gyűrű elnagyolt, a nyaklánc egyenletes gömböcskékből áll. Ennek ellenére az ábrá-

⁴¹ ID Nr. 736.

⁴² ID Nr. 2742, 9841. 3053.

⁴³ ID Nr. 5138.

⁴⁴ ID Nr. 10599.

⁴⁵ ID Nr. 2733.

⁴⁶ ID Nr. 10559.

⁴⁷ ID Nr. 2974.

⁴⁸ ID Nr. 10754.

⁴⁹ ID Nr. 3227, 4701, 4557,

⁵⁰ NÉMETH 1999. 46. Nr. 115. ID. Nr. 2852.

⁵¹ SZIRMAI K.: A new tombstone from Aquincum. A new data to the late roman gravestones in Aquincum. *BudRég* 34. (2001), 241. ID.Nr. 5164.

⁵² ID Nr. 2758.

zolások áttekintése során képet alkothatunk a viselt ékszerek mennyiségéről, a változás tendenciáiról.⁵³

Homlokánál csigákba fésült frizurája kapcsán már volt szó a karakterisztikus arcú idős hölgyről, akinek síremléke az Antoninus-korban készülhetett. Római viseletét nyakában gyöngysor, illetve lunula egészíti ki. A félhold alakú ékszert nők és leánygyermek⁵⁴ amulettként viselték, kedvelt ajándék volt.⁵⁵ Ábrázolása – viselete – előfordult a bennszülött nők körében is.

A tárgyi emléanyagban fellelhető mennyiséghez képest a köemlékek nőalakjain viszonylag ritkán fedezhetjük fel a csupán díszítő szándékkal viselt fülbevaló ábrázolását. A felnőtt nők mellett a kislányok fülében is lehetett fülbevaló, típusuk – ábrázolásuk – a felnőttekével megegyező. Nehezebb – gyakran lehetetlen – viszont az ékszer típusának felismerése és azonosítása. A fülbevaló minden ábrázolásnál illeszkedik a fülcimpához, vagy kissé még takarja is azt. Az ékszerek feltűnőek, nagyméretűek, mellettük gyakran egyéb ékszert (legtöbbször nyakéket) is viselt tulajdonosuk. Egy-egy gömböcske jelzi, hogy fülbevalót viselt a portrémedaillonban fiával együtt megörökített nőalak.⁵⁶ A szögletes, széles arc, az elnagyolt, merev vonások és ruharedők mellett meglepően kidolgozott a mesterkéltséget, parókaszerű frizura és a nagyméretű ékszer. Az aquincumi polgárvárosban előkerült, női fej ábrázoló relief töredéke⁵⁷ (14. kép) sírkő része lehetett eredetileg. A közepén elválasztott, erőteljes, párhuzamos vonalakkal jelzett frizura a homlokra húzódik, talán hajhálóval fedett. A fülnél viszont kettős korong figyelhető meg, amit a 3. század második felében, széles körben viselt kétrészes fülbevalóként értelmezhetünk. A két oldal faragása nem teljesen azonos. A felső korongokat a hajhálót leszorító ékszerként is magyarázhatjuk, de a relief elnagyolt kidolgozása, egyértelműen szembenézetre készült ábrázolása ezt a magyarázatot bizonytalanná teszi. Az alatta látható kis gömb pontosabban meg nem határozható fülbevalót jelez. A hölgy a fülbevalón kívül négyzetes tagokból készült nyakláncot is visel, amelynek a nyak oldalsó részeinél lévő tagjait ugyancsak

kevésbé kidolgozottan faragták meg. Egy négyalakos családi sírkövön⁵⁸ hullámos, alul visszahajló, Julia Mamaea frizurás nőalak mindkét füléből csepp alakú, nagyméretű fülbevaló csüng, az ékszer pontosabb tipizálása azonban nem lehetséges. Ábrázolásával teljesen megegyező nőalak látszik egy intercisai sírsztélén⁵⁹. Az előbbitől eltérően a töredékesen ránkmaradt nagyméretű sírkő egy nő számára készült, akinek arcvonásai a kő kisebb sérülései ellenére felismerhetők. Fülében is az aquincumiéval megegyező, nagyméretű, csepp alakú ékszer függ. Feltűnő szemének kiképzése is, felső szemhéját, íriszt és pupilláját gondosan ábrázolták. Egy 3. század második felére keltezhető háromalakos relief nőalakjának⁶⁰ fülében kétrészes, függős típusú fülbevaló pár van, nyakán kerek szemekből álló gyöngysort visel. Fülbevalójának kereszttagja erősen fülcimpájához simul, a faragás alapján díszített lehetett. A fülbevaló-pár két tagja nem teljesen azonos. Hasonló kétrészes, függős fülbevaló látszik az előbbiekkal megegyező hajviseletű és faragásmódú családi sírkövön a kislány fülében is.

Egyértelmű a meghatározása egy másik aquincumi sírkőtöredéken megmaradt nőalak ékszerének.⁶¹ Figyelmünket ugyan a fülbevaló típusának meghatározására irányítjuk, azonban nem hagyhatjuk említés nélkül a képmás másik jellegzetességét sem. A mindössze 45x42 cm-es töredéken csupán egy női fej maradt ránk, akinek közepén elválasztott és kétoldalt a füle mögé fésült hajviseletét – az 1970-es években is divatos – keskeny szalagból tekert turbán fedi. A fejfedő alapvetően különbözik a bennszülött asszonyok viseletétől, sajnos a köemlék töredékes volta nem ad módot a ruházat többi részének megfigyelésére. A nőalak fülei kissé elállóak, a fülcimpához simul a kétrészes, csüngős fülbevaló ovális felső része.

Az erősen sérült, ötalakos sírkő keltezéséhez a tárgyi leletanyagban Aquincumban még nem kimutatható fülbevaló típust lehetett igénybe venni.⁶² A közepén álló nőalak hajának tincseit vékony vonalak jelzik, a frizura visszahajlásánál mindkét fülében kétgömbös fülbevaló van. Vilá-

⁵³ Aquincum emlékeire vonatkozóan: FACSÁDY 1997.

⁵⁴ GABELMANN, H.: Römische Kinder in toga praetexta. JDAI 100. (1985), 521.

⁵⁵ PLAUTUS: Epidicus, V. 639.

⁵⁶ SCHÖBER 1923. Nr. 352. ID Nr. 2980

⁵⁷ SZIRMAI 1999. 56. Nr. 36. ID Nr. 8289.

⁵⁸ ID Nr. 10715

⁵⁹ Intercisa 1954. Nr. 91, BARKÓCZI 1985. Taf. XIII. 1. ID. 733

⁶⁰ ID Nr. 4701. Lelt. sz. 86.11.27.

⁶¹ BARKÓCZI 1982-83. 135. ID Nr. 6519

⁶² FACSÁDY A: Une stèle récemment trouvée á Aquincum. BudRég 34. (2001), p. 105-108.

gosan kivehető, hogy egy négyalakos családi sírkő domborművén a kislány fülében ugyanilyen típusú, kétgömbös fülbevaló csüng.⁶³ Az egy, vagy két félgömbből komponált, csüngő fülbevaló a késő római korszak viselete volt, egy aranyból készült pár az intercisai temetőből⁶⁴ ismert. Hasonló kettős félgömbökből álló fülbevaló látható a Visegrádi Mátyás Király Múzeumban őrzött, különös történetű fejen is.⁶⁵ A Visegrád-Lepencén lévő őrtoronyba befalazott, átfaragott fej eredetileg egy aquincumi, sírszoborként meghatározott női szoborhoz tartozott, s előkerülésével az ábrázolt hölgy ékszerkészlete számunkra is teljessé vált.

Nyakláncot több emléken láthatunk,⁶⁶ mindegyik a nyakra szorosan rásimuló, rövid, gyöngyökből álló nyakék. Arányaik alapján közepes vagy nagyméretű szemekből állók, függő nélküliek. Caracalla korában működő aquincumi kőfaragó műhelyből került ki egy ötalakos családi sírkő,⁶⁷ (15. kép) amelyen a 20 éves Flavia Exsuperata nyakát hosszúkás gyöngyszemekből álló nyaklánc díszíti, míg a már említett háromalakos, felirat nélküli sírtábla középső nőalakjának nyaklánc kerek gyöngyszemekből áll. Szögletes, az előbbieknél szélesebb tagokból alakította ki a kőfaragó mester a 3. század első felére keltezhető említett relief-töredék ékszerét. Karperecet és jobb keze mutatóujján gyűrűt is visel egy Contra – Aquincumban előkerült töredékes sírkő⁶⁸ középső nőalakja. (16. kép) Több szempontból is egyedülálló Zebuca sírköve.⁶⁹ (17. kép) A 10 évesen elhunyt kislány haját több tagból álló választékdísz fedi,⁷⁰ amelyről homlokára kis lunula lóg. A 3. periódusban készült palmyrai reliefekről jól ismert,⁷¹ s a tárgyi leletanyagban is fellelhető⁷² ékszer a „függő”-ként számon tartott ékszerfajta újabb alkalmazási lehetőségére mutat rá. A hajválaszték-dísz megtalálható a nyugati provinciákban is, elsősorban leánygyermekéknél

alkalmazták, apotropikus jelentéssel, a keleti provinciákban és görögországi emlékeken gyakori. Zebuca édesanyja, Aelia Dubitata fülhöz simuló, kör alakú fülbevalójában a Kr.u. 3. század második harmadától divatos, technikai kivitelezésében és színösszeállításában egyaránt változatos kialakítású fülbevalótípust ismerhetjük fel. Bal keze kisujján pedig látszik gyűrűje, amelynek középső része kissé kidudorodik, érzékeltetve a befoglalt gyűrűkövet. Gyűrűábrázolást még egy családi sírkő nőalakjának⁷³ kisujján láthatunk, ő azonban, Aelia Dubitatával ellentétben, nagyméretű, kerek, kiemelkedő fejű gyűrűjét jobb kezén viselte. A gyűrű formája a késő római korszak viseletét mutatja, ami a kőemléknek a frizura alapján történt keltezését tovább erősíti. Az előkerült tárgyi leletanyaghoz képest kevés számú és típusú ékszer szerepel a domborműveken, aminek egyik okát a viselet jellegének megváltozásában kereshetjük. A sírkőállítás szokásának visszaszorulása pedig éppen arra az időszakra esik, amikor a számunkra kézzelfogható leletanyag mennyisége jelentősen megemelkedik, elsősorban a sírleletek révén.

KÉZTARTÁS ÉS ATTRIBUTUM

A domborművek frontális beállítása lehetővé tette, hogy a ruházat mellett erős hangsúlyt kaptak a kezek, illetve a kézben tartott tárgyak is. A kéztartás szimbolikus jelentőségét bizonyítja, hogy – egy kivételtől eltekintve – még olyan mellképek esetében is szerephez jutnak, amelyek a képmező mérete miatt ábrázolásuk elhagyható lett volna. A római mintát követő, de feladatával nehezen megbirkózó helyi kőfaragó mester munkáján is feltűnik az összetartozást jelentő kézfogás.⁷⁴ (18. kép) A *dextrarum iunctio* látható egy idősebb nő sírkövén is, Septimia Procella sírkövén pedig az egymást szorító kéz gesztusával a kőfaragó könnyedén megbirkózott. Az összetartozás jelzésére szolgált az átkaroló mozdulat, a másik vállán nyugvó kéz is. Egy campanai töredéken a bennszülött ruhás nő öleli át férje vállát, míg a Faustina maior hajviseletével azonos frizurájú, római ruhás nőt szakállas férje öleli át. (9. kép) Zebuca vállát édesanyja fogja át, (17. kép) ő azonban mindkét kezével öleli leányát. A mozdulat meghittsége ellenére mesterkéltnek hat a már többször emlegetett Aelia Dubitata kihangsúlyozott, nyújtott ujjú,

⁶³ ID Nr. 5164.

⁶⁴ LÁNYI 1972. Abb. 65/12.

⁶⁵ SZIRMAI 1999. 70. Nr. 50.

⁶⁶ ID Nr. 3178, 4701, 8289,

⁶⁷ ID Nr. 3178.

⁶⁸ ID Nr. 2756

⁶⁹ Lelt. szám 64. 10. 8.

⁷⁰ A választékdíszekről bővebben: HAHN, L.: Zur Erklärung der niedergermanischen Matronendenkmäler, BJ 160. (1960), p. 9–49.

⁷¹ EL-CHEHADE 1972. 84. ; CHEHADE 1987. 98.

⁷² HIGGINS 1961. 183.

⁷³ ID Nr. 3227.

⁷⁴ ID Nr. 3175.

nagy tenyere. Semmi nem indokolja Flavia Matrona⁷⁵ melképes domborművén a kezek megmutatását. Az egyedül ábrázolt hölgy kéztartása arra utal, hogy valamilyen mellvéd mögött áll, bal kezével azt markolja. Eltűzött méretű jobb kezét kinyújtott ujjakkal maga előtt tartja. A kéz kissé indokolatlan megmutatásának előképét ugyancsak a palmyrai emlékeken láthatjuk.⁷⁶ A több alakot felvonultató családi sírköveknél a párok közötti összetartozásnak ez a fajta jelzése nincs meg, a kezek legfeljebb a gyermekek vállán nyugszanak.⁷⁷ A családi ábrázolásokon gyakori gesztus, amikor a mell előtt átlósan átnyúló jobb kéz a *palla* szélét markolja.⁷⁸ (19. kép) A mozdulat az idősebb Faustina szobra⁷⁹ látható, s az ő frizuráját viselő hölgy mellképén a legszebben kidolgozott. Az átlósan tartott kezek már az eraviscus ruházatú nők síremlékein is láthatók, akár valamilyen tárgyat tartva is. Scorilo síremlékének (7. kép) feszes ritmusát is az átlósan ábrázolt kezek határozzák meg. A legkésőbbi emlékek csoportjánál az átlósan mell elé emelt kéztartás változatát láthatjuk. A jobb kéz mutató és középső uja összezárva és kinyújtva, a gyűrűs és a kisujj a tenyérhez hajlítva látszik. A gesztus az irattekercset tartó férfiakra jellemző, két esetben⁸⁰ azonban a nők jobb kezét is ebben a tartásban ábrázolták.

A kéztartás jelentőségét fokozta, hogy az ábrázolt nők egy része kezében valamilyen tárgyat tartott. Egyes esetekben a tárgy nehezen azonosítható, jelzésszerű. A fiatal nők és leánygyermekek legelterjedtebb attribútuma az alma. A szeretetet, az életet szimbolizáló gyümölcs a bennszülött viseletű nők sírsztéléin éppúgy feltűnik, mint a tunika-palla ruházatot magukra öltőkén.⁸¹ Szőlőfürtöt viszont csak helyi viseletbe öltözött nők kezében látni, akik mindkét kezükkel átfogva tartják a gyümölcsöt⁸². (20. kép) Barkóczy László szerint keleti hatásra kerülhetett⁸³ a fiatal nők

kezébe a gyümölcskosár.⁸⁴ Az íves oldalú, fonott kosár kerek gyümölcsökkel megjelenik már a klinés ábrázolásokon, de szerepel római ruhát viselő hölgyek kezében is. A gyümölcskosár szimbolikáját azonban nem kell feltétlenül keleten keresnünk. Istennő attributumaként jelen van Aquincumban is, Proserpina kezében, a Balkánon és a Rajna vidékén pedig igen gyakori Herecura votív emlékein⁸⁵, ahol az ülő női alak az ölében lévő gyümölcsös kosarat két kézzel fogja. Több emléken ismerhető fel a nők kezében az orsó-guzsaly ábrázolása.⁸⁶ (21. kép) A kőfaragó mester-ségbeli tudása és szándéka szerint a fonás eszközt realizstikusan ábrázolta, azonban elsősorban nem a házimunka kellékeként, hanem mint szimbólumot kell értékelnünk. A sepulchrális hagyományban is fontos helye volt, s mint a római esküvői szertartás része, díszes kivitelű vagy anyagú példányai esküvői ajándékok voltak.⁸⁷ A kisázsiai provinciákban a sírköveken a nők kezében a guzsaly és orsó a házasság-lét, a férjzettség jelképe volt.⁸⁸ Az orsó-guzsalyt tartó palmyrai hölgyek egyáltalán nem, vagy csak egy-egy ékszer viselnek. Pannonia – és Aquincum – sírsztéléin csak a bennszülött viseletű – fibulákkal vagy a vállkendővel ábrázolt – hölgyek kezében látható, római ruházatúaknál egyáltalán nem fordul elő.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az aquincumi sírsztélék nőalakjainak ikonográfiájában a következő korszakokat állapíthatjuk meg:

1. Az első század végén és a második század folyamán a bennszülött viseletű nők jelentős többségben vannak, kivételes a római ruházatban ábrázolt, az aktuális császárnői frizuradivatot követő ábrázolás. Az Antoninus korban a viselet vállkendős változata dominál. A domborművek kompozícióján és szimbólumrendszerében egyaránt kisázsiai és balkáni hatások is megfigyelhetők, pl. a klinés ábrázolás és az orsó-guzsaly kézben tartása.

2. A Severus kor folyamán jelentős változást tapasztalunk. Elterjed a fület takaró, elválasztott sima hajviselet, általánossá válik a római öltözék és a fiatal nőknél a bennszülött viseletben ismeretlen ékszerek ábrázolása. A családi sírköveken

⁷⁵ ID Nr. 3042.

⁷⁶ BARKÓCZI 1982. 47.

⁷⁷ ID Nr. 2750, 2757, 2850, 2981, 3053, 3178, 3036, 10538, 10600, 10715,

⁷⁸ ID Nr. 2732, 2733, 2877, 2974, 10682,

⁷⁹ ALEXANDRIDIS, A.: Die Frauen des Römischen Kaiserhauses. Mainz, 2004. Kat. Nr. 191, 192, 193.

⁸⁰ ID Nr. 3227, 4557.

⁸¹ ID Nr. 2839, 2853, 2875, 2877, 3175, 4701, 10559, 10538,

⁸² ID Nr. 765, 2883, 3052, 5042,

⁸³ BARKÓCZI 1982. 31.

⁸⁴ ID Nr. 2757, 2919, 3178,

⁸⁵ GREEN, M. J.: Symbol and Image in Celtic Religious Art. London, 1989. 69.

⁸⁶ ID Nr. 765, 2875, 3181, 4700, 10580,

⁸⁷ BÍRÓ 1994. 212.

⁸⁸ WASOWICZ 1987. 271.; BÍRÓ 1994. 210.

sokasodnak az ábrázolt személyek, az összetartozást a kezek elhelyezése is jelzi.

3. A 3. század folyamán a frizuradivat változatosabbá válik, a kompozíció azonban egysíkú, az attribútumok közül csak az alma kézben

tartása fordul elő.

4. A tetrarchia korából kevés sírkő maradt ránk, keltezésüket a kidolgozás minősége és a korai frizuradivat visszatérése nehezíti.

IRODALOMJEGYZÉK

- BARKÓCZI 1982
BARKÓCZI 1982–1983
BARKÓCZI 1985
BÍRÓ 1994
CHEHADE 1987
EL-CHEHADEH 1972
ERDÉLYI 1974
FACSÁDY 1997
FACSÁDY 2001
FACSÁDY 2002
FITZ 1957
GARBSCH 1965
HIGGINS 1961
ID Nr
Intercisa 1954
KUZSINSZKY 1923
LÁNYI 1972
NAGY T. 1971
SCHOBBER 1923
- BARKÓCZI László: A keletpannóniai sírsztélék ábrázolásainak délkeleti és keleti kapcsolatai. *ArchÉrt* 109. (1982), p. 18–50.
- BARKÓCZI, László: Die südostlichen und orientalischen Beziehungen der Darstellungen auf den ostpannonischen Grabsetel. *MittArchInst* 12–13. (1982–83), p. 123–369.
- BARKÓCZI, László: Römerzeitliche Steindenkmäler aus dem dritten Jahrhundert im Komitat Fejér. *Alba Regia* 22. (1985), p. 97–107.
- T. BÍRÓ, Mária: The Unknown Goddess of Late Roman Popular Religious Belief. *ActaArchHung* 46. (1994), p. 195–229.
- CHEHADE, J: Zu Schmuckdarstellungen auf palmyrenischen Grabreliefs, In: E. M. Ruprechtsberger (Ed.) *Palmyra. Geschichte, Kunst und Kultur der syrischen Oasenstadt*. Linz, 1987. p. 193–199.
- EL-CHEHADEH, J: Untersuchungen zum antiken Schmuck in Syria. Berlin, 1972.
- ERDÉLYI Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp., 1974.
- R. FACSÁDY, Annamária: Représentations de parures sur les stèles funéraires du Musée d’Aquincum. In: B. Djurić–I. Lazar (éds.) *Akten des 4. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje 1995*. *Situla* 36. (1997), p. 103 – 106.
- R. FACSÁDY, Annamária: La parure et le costume traditionnels. In A. Facsády – P. Zsidi (éds), *Romains de Hongrie*. Lyon, 2001. p. 42–48.
- R. FACSÁDY Annamária: Les formes et les techniques de fabrications des bijoux d’or d’Aquincum. In: A. Giumlia–Mair (éd.), *I Bronzi Antichi: Produzione e tecnologia, Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, organizzato dall’Università di Udine, sede di Gorizia Grado–Aquileia, 22–26 maggio 2001*. *Monographies Instrumentum* 21. Montagnac, 2002. p. 517–524.
- FITZ Jenő: Az eraviszkusz női viselet. *ArchÉrt* 84. (1957), p. 133–154.
- GARBSCH, J.: Die norisch–pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jh. In: *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 11. München, 1965.
- HIGGINS, R. A.: *Greek and Roman Jewellery*. London, 1961.
- „Ubi erat lupa”. *Römische Steindenkmäler*, <http://www.ubi-erat-lupa.org>
- ERDÉLYI, Gizella: Steindenkmäler. In: *Intercisa 1. Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Bp., 1954. p. 168–231.
- KUZSINSZKY Bálint: Aquincumi sírlelet. *BudRég* 10. (1923), p. 56–73.
- LÁNYI, Vera: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *ActaArchHung* 24. (1972), p. 53–213.
- NAGY Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. *BudRég* 22. (1971), p. 103–160.
- SCHOBBER, A.: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. In: *Sonderschriften des ÖAI Bd. 10*. Wien, 1923.

- LÁNYI 1972 LÁNYI, Vera: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. ActaArchHung 24. (1972), p. 53–213.
- NAGY T. 1971 NAGY Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. BudRég 22. (1971), p. 103–160.
- SCHÖBER 1923 SCHÖBER, A.: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. In: Sonderschriften des ÖAI Bd. 10. Wien, 1923.
- SZIRMAI 1973 SZIRMAI Krisztina: Az idősebb Faustina portrétípusai az aquincumi kőemlékeken. BudRég 23. (1973), p. 171–178.
- SZIRMAI 1999 SZIRMAI, Krisztina: Kaiserzeitliche Porträts in Aquincum. Katalog der Ausstellung. Bp., 1999.
- WASOWICZ 1987 WASOWICZ, A.: Une quenouille antique d'un type méconnu. Revue du Louvre 4. (1987), p. 268–273.

THE ICONOGRAPHY OF FEMALE DEPICTIONS

Women were usually depicted along with their children by their husbands' sides or between their families on the grave steles. As usual small portraits of people – a mother with her child, a married couple – were represented on grave steles dating to the 1st – 2nd century. From the Severian period, the number of the persons shown of the relief grew. The half-length portrait, the half or three-quarter figure depiction and the sitting figure together with women shown in native clothing became widespread. The strictly frontal view, the impersonal figure looking straight ahead become characteristic. It is rare that personal touches can be spotted.

The clothing worn by the women are basically of two different types: native or Roman dress. Grave steles with depictions of women dressed in native clothing usually date to the AD 2nd century in the absence of other characteristics that are of dating value. How elaborate the details of the carving were depended on the skill and qualifications of the stone mason.

The clothes were complemented by depictions of typical jewelry allowing these representations to be separated into three groups:

1. Women wearing a pair of short and massive nor-Pannonian type winged brooches with thick twisted torques. They are shown wearing bracelets on their wrists. As the torques appear to fall below the neck-line of the dress, they do not seem to have had any practical function.

2. Depictions where the brooches were longer and slimer. The women do not wear torques although medals are shown.

3. Large angled and rectilinear brooches. Septimia Procella's grave stele demonstrates that women continued to wear native clothing into the AD 3rd century or at any rate it continued to be worn by the older generation as well.

Such native clothing was enhanced by use of an almost pleated shawl placed over the left shoulder and flung over on the right shoulder. This kind of clothing was characteristic in the Antoninus period.

The other women depicted on the grave stele wore Roman tunics and *pallas*. The representation of the textile and pleating depended on technical

equipment used by the stone-cutter workshop and the talent of the craftsman as well as on the period and stylistic criteria. The hair style of the women who are shown wearing Roman clothes helps with the dating.

Frontal presentation in the reliefs permitted the hands to be strongly emphasized and the hands are often shown holding objects as well. The most common attributes shown with young ladies and girls were apples or bunch of grapes which can be seen only with women wearing local clothes. The representation of the reel-distaff on the steles of Pannonia and Aquincum can be seen only in the hands women shown wearing native clothing with brooches or shawls. It is never shown together with women wearing Roman clothes.

The following periods can be identified based on the iconography of the female figures shown on Aquincum grave steles:

Women wearing native clothing were in the majority at the end of the AD 1 century and 2 century. They were rarely represented in Roman clothing and followed the empress in their hair fashion. In the Antoninus period, the shawl version of the clothes was most common. Asia Minor and Balkan influences can be observed in the composition and symbolic system found in the reliefs, for example: a "*klinés*" representation and the reel-distaff held in the hand.

Important changes take place in the Severian period. The parted smooth hair style covering the ears spread. The Roman clothes and the depictions of jewelry were not previously known together with native clothing before it became common for young ladies shown dressed in native clothing. The number of people shown on the stone steles on grave monuments of the families increases and the placement of the hands reflects this connection.

Hair fashions became more varied in the AD 3 century. However, the composition is unsophisticated, with only the apple still being shown in the hand.

Only a few stele stones remain from age of the tetrarchia, the quality of the working out and return to early hair fashions made their dates difficult.

ID sorszám	Leltári szám	Kor	Ábrázolt személyek	Ruházat	Frizura	Ékszeriselet	Kéztartás	Kézben tartott tárgy
736	MNM 62.74.1.	3. század	Egy nő medaillonban	Vsz. tunica, palla	„Melonen- frisur”	nincs	Tárgyat tart	pyxis
765	MNM	2. század	Három nő (egy álló, két ülő)	bennszülött	turbán	Fibula, torques, karperec, melldísz	Tárgyat tart	alma és gyümölcskosár
788	MNM 31.1847.1.	2. század	Anya és lánya	bennszülött	sapkaszerű	Fibula, torques, karperec	Mell előtt	nincs
2697	MNM	2. század	Törött: házaspár	Bennszülöt t	törött	Fibula, torques, karperec	Tárgyat fog, mell előtt	??
2733	2004.1.90.	Severus	Medaillonban házaspár és gyerek	Tunica, palla	Visszahajlí -tott, fül mögött	nincs	Jobbkéz ruha szegélyén, átlósan	nincs
2732	64.11.108.	Severus	Medaillonban házaspár	Tunica, palla	sérült	nincs	Palla szélét fogja	nincs
2742	81.8.3.	Severus	Egy nő, két férfi, három gyerek	Tunica, palla	„Melonen”	nincs	törött	törött
2750	63.10.125.	3. század	Házaspár és két gyerek	Tunica, palla	Fej hiányzik	nincs	gyereken	nincs
2751	66.11.5.	Severus	Egy nő, három férfi, két gyerek	Tunica, palla	Fület takaró, középen elválasztott	nincs	Nem látszik	-
2756	73.9.4.	3. század	Két nő, egy férfi	Tunica, palla	Törött	karperec	Palla szélét fogja	nincs
2757	66.11.43.	Severus	Két nő, egy férfi, egy gyerek	Tunica, palla	Középen elválasztott fül mögött	nincs	Gyereken, ill. kosáron	kosár
2758	72.7.1.	2. század?	Törött. Jelenleg egy nő, egy férfi egy gyerek	Tunica, palla	Homlokba fésült haj és fátyol (?)	nincs	Sérült, vsz. a gyereken	sérült
2806	63.10.147.	2. század?	Töredékes: házaspár	Tunica, palla	Fül mögött	nincs	Mell előtt	Vsz. nincs
2838	63.10.110.	2. század	Két nő, egy férfi	bennszülött	Sapka és fátyol	fibula, torques, karperec	Átlósan mell előtt	Alma és hosszúkás tárgy
2839	66.11.47.	Traianus	Egy nő, két férfi	Tunica, palla	törött	nincs	jobbkéz palla szélén, balban tárgyat tart	Alma?
2848	64.10.8.	3. század	Anya és lánya	palla	1 „sisakfrizu- ra” 2. Fülre simul, elválasztott	1, fülbevaló, gyűrű 2. hajdísz	Gyereken mindkét kéz	nincs alma
2850	70.10.5.	Severus	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	Sapkasze- rűen fejhez simuló	nincs	Gyerek vállán (mindkét kéz)	nincs
2851	63.10.113.	Severus	Házaspár	bennszülött	sérült	Fibula	kézfogás	nincs

2852	63.10.60.	3. század	Két nő, egy férfi, két gyerek	Tunica, palla	Sérült: fül mögött göndör tincsek	nincs	Sérült	sérült
2853	64.10.15.	1-2. század	Házaspár	bennszülött	Turbán-sapka, fátyol	fibula, torques, karperec	Jobbjában tárgy, bal vízszintesen	Alma?
2854	64.10.10.	2. század	Nő és csecsemő	bennszülött	törött	Fibula, bulla	Pólyást tart	nincs
2875	69.1.5.	2. század	Két nő, egy férfi	Vállkendő	Törött	Karperec	Tárgyat tart	Alma Orsó-guzsaly
2877	66.11.44.	Antoninus	Házaspár	Tunica-palla	Magas konty (id. Faustina frizura)	nincs	Pallát fogja	Alma (balkézben)
2879	MNM 269.1875.	Antoninus	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	Homloknál fűrtök	Gyöngysor, nyakék lunulával	gyereken	Nincs
2980	MNM	Severus	Anya és fia	Tunica, palla	Julia Domna frizura	Fülbevaló, gyűrű	Tárgyat tart	Tükör???
2881	MNM 78.1903.2.	Antoninus	Házaspár és gyerek	köpeny	Magasra tornyozott (id. Faustina frizura)	nincs	Hüvelykujj elálló	?
2883	66.11.21.	2. század	Töredékes (egy nő, mellette másik volt)	Bennszülött: alsóruha, kötény, köpeny	Turbán, sérült	fibula, bulla, lunula, medaillon	Mindkét kézzel tart	Szőlőfürt
2919	86.11.2.	2. század	Ülő nő, klinén férfi és gyerek,	Vállkendő, alsó-felsőruha, cipő	turbán	nincs	tárgyat tart	gyümölcskosár
2932	64.11.142.	3 század	Egy nő, két férfi, két gyerek	Tunica, palla	Visszahajlított	nincs	Tárgyat tart	Guzsaly?
2973	MNM 6.1869.7.	2. század	Házaspár	Bennszülött	Turbán és fátyol	Fibula, torques, karperec	vízszintesen	alma
2974	MNM 6.1869.4.	3. század	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	Sérült, visszahajló	Vsz. nincs	Pallát fogja	nincs
2976	MNM 6.1869.1.	2. század?	Két nő, két férfi, egy gyerek	Tunica, palla	Sérült, ill. középen elválasztott fület takaró	1.nyakék 2. nincs	Mell előtt keresztben	alma
2977	MNM	2. század	Házaspár és gyerek	Bennszülött, alsóruha, kötényruha, kötény, köpeny	turbán	fibula	ölebe ejtve	?
2981	MNM	2-3. század	Töredékes medaillon: házaspár és gyerek	törött	törött	törött	Gyerek vállán	nincs
2992	MNM	3. század	Két nő, egy férfi, két gyerek	1. bennszülött 2. tunica	Középen elválasztott fedett	1. fibula 2. nincs	Gyereken Nyújtott mutatóujj	nincs

3036	81.8.2.	Severus.	Egy nő, három férfi, három gyerek	Tunica, palla	Fület takaró	nincs	Gyerek vállán	nincs
3038	MNM	2-3. század	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	Sérült, vsz. visszahajló	Vsz. nincs	Nyújtott hüvelyk és mutatóujj	nincs
3042	MNM	3. század	Egy nő	Tunica, palla	„Scheitelzo pffrisur”	nincs	Mell előtt a tenyér	nincs
3045	MNM	2. század	Nő és csecsemő	köpeny	sapkaszerű	nyakék	pólyást tart	nincs
3052	MNM	2. század	Házaspár	kendő	turbán	nincs	Tárgyat tart	szőlő
3053	MNM	3. század	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	„Melonenfrisur”	nincs	Nyújtott tenyér	nincs
3061	70.9.10.	1. század	Ülő nő-töredék (klinés ábrázolásról)	bennszülött	„sapka”, fátyol	fibula, torques, karperec	Vízszintesen	pohár
3121	MNM 62.70.1.	4. század	Házaspár és gyerek	Tunica, kendő	„Scheitenz opffrisur”	nincs	gyereken	nincs
3175	63.10.58.	1-2. század	Házaspár	bennszülött	„sapka”	fibula, torques, karperec	kézfogás	alma
3178	63.10.7.	Severus	Két nő, egy férfi, két gyerek	Tunica, palla	Fület takarja, közepén elválasztott	Nyaklánc (gyöngysor)	1. gyereken 2. kosáron	Gyümölcsös kosár
3180	66.11.34.	1-2. század	Töredékes: házaspár	bennszülött	„sapka”, fátyol	fibula, torques, karperec, térdfibula	átlós	nincs
3181	66.11.49.	2. század	Egy nő, két férfi	bennszülött	turbán	fibula, torques, karperec	átlós	Guzsaly
3182	66.11.50.	2. század	Töredék: két nő	Bennszülött	Turbán, fátyol?	fibulák, karperec,	Mell előtt	törött
3227	MNM	3. század	Egy nő, két férfi, egy gyerek	Tunica, palla	Visszahajlított, fül mögött	Gyűrű, fülbevaló (?)	Nyújtott mutató és középsőujj	nincs
4700	AQU.	2. század	Házaspár	Bennszülött: alsóruha, kötény, köpeny	fátyol	Fibula, torques, korongfibula, karperec	Tárgyat tart mindkét kéz	Orsó- guzsaly
4701	86.11.27.	3. század	Egy nő, két férfi	Tunica, palla	Fül mögött, visszahajlított	Fülbevaló, gyöngysor	Tárgyat tart	alma
4557	AQU.	Tetrarchia	Egy nő, két férfi, két gyerek	tunica	Visszahajlított, fül mögött	fülbevaló	Jobb kéz két ujjá nyújtva	nincs
5042	81.7.6.	Antoninus	Házaspár és gyerek, sérült	vállkendő	sérült	sérült	Tárgyat tart	szőlő
5126	66.11.2.	2. század	Töredékes: nő	fátyol	„sapka”	Hajtű – virág	Törött	törött
5138	66.11.6.	Severus	Töredék. Nő és ?	törött	„Melonen”	törött	Törött	Törött
5151	64.11.103.	Antoninus	Egy nő, két férfi	sérült	Magasra tornyozott	nincs	kézfogás	nincs

5164	81.6.4.	4. század	Házaspár és két gyerek	Tunica, palla	Középen elválasztva, fül mögött loknik	nincs	Jobb kéz mutatóujja kinyújtva, palla szélét fogja	nincs
6519	MNM	3. század?	Töredék: nő	törött	Középen elválasztott tekert turbán	fülbevaló	törött	törött
8289	64.11.20.	3. század	Női fej töredéke	-	Középen elválasztott	Fülbevaló, gyöngysor	-	-
9841	MNM	3. század	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	„Melonenfrisur”	Vsz. nincs	törött	törött
9842	MNM	1- 2. század	Ülő nő	bennszülött	Turbán és fátyol	Fibula, torques, karperec	átlósan	?
10538	81.8.11.	3-4. század?	Házaspár és gyerek	?	Sérült, vsz. középen elválasztott	nincs	Mell előtt	alma
10559	AQU.	3-4. század	Jelenleg házaspár és gyerek, hiányos	palla	Visszahajló fül mögött	nincs	Tárgyat tart	alma
10580	AQU.	2. század	Két sorban: két pár	vállkendő	Turbán, ill. törött	nincs	Tárgyat tart	Gyuzsaly Edény
10599	66.11.13.	3. század	Pár, törött	tunica	Vállnál visszahajló	nincs	Nem ábr.	Nem ábr.
10600	81.8.1.	3. század?	Törött, medaillonban házaspár és gyerek	tunica, palla	Fül mögött, fejre simul	nincs	gyereken	nincs
10631	73.9.1.	2. század	Töredék: nő	törött	Töredékes, vsz. fátyol	Vsz. fibula	törött	törött
10633	73.9.13.	3. század	Töredék: 1 nő, két férfi, 2 gyerek	Tunica, palla	Fej letört	Vsz. nincs	Vízszintesen mell előtt, nyújtva	nincs
10634	73.9.3.	3. század	Házaspár	Tunica, palla	törött	nincs	Tárgyat tart	Edény?
10651	73.9.15.	2. század	Sérült. Házaspár és ?	Dupla tunica, palla	Sérült. Tornyozott (id. Faustina frizura)	nincs	törött	törött
10682	95.9.1.	3. század	Sérült. Házaspár és gyerek	Tunica, palla	Visszahajló, de sérült	Vsz. nincs	Átlósan palla szélét fogja	nincs
10711	2004.1.98.	2-3. század (?)	Portrémedaillon: nő	Bennszülött (?)		torques, karperec,	Jobbjában alma, ballal ruháját fogja	alma
10715	91.4.2.	Severus	Házaspár és két gyerek	Tunica, palla	Középen elválasztott fül mögött, visszahajlított	Fülbevaló	Gyereken	nincs

1. kép. Flavia Aiulo síremléke

2. kép. Ülő nőalak - klinés kompozíció részlete

3. kép. Nőalak ábrázolása félprofilban

4. kép. Bennszülött nő képmása Ulcisia Castrából

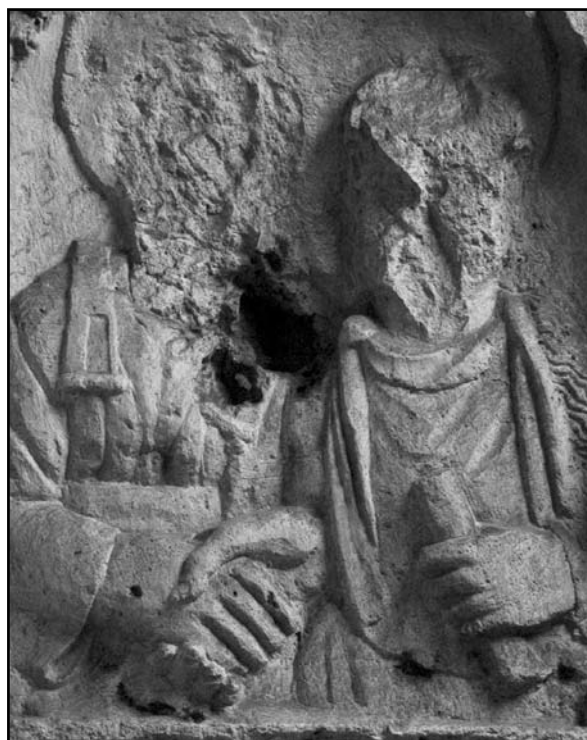
5. kép. Budaújlaki sírkő részlete

6. kép. Belsőszülött ruhás nők egy töredékes sírkőről

7. kép. Scario sírsztéléje

8. kép. Septimia Procella sérült ábrázolása

9. kép. Faustina maior frizuráját utánzó hölgy képmása aquincumi sírkövön

10. kép. Űn. „melonenfrizurt” viselő nő képmása aquincumi sírkőről

11. kép. Részlet egy sírmedaillonból

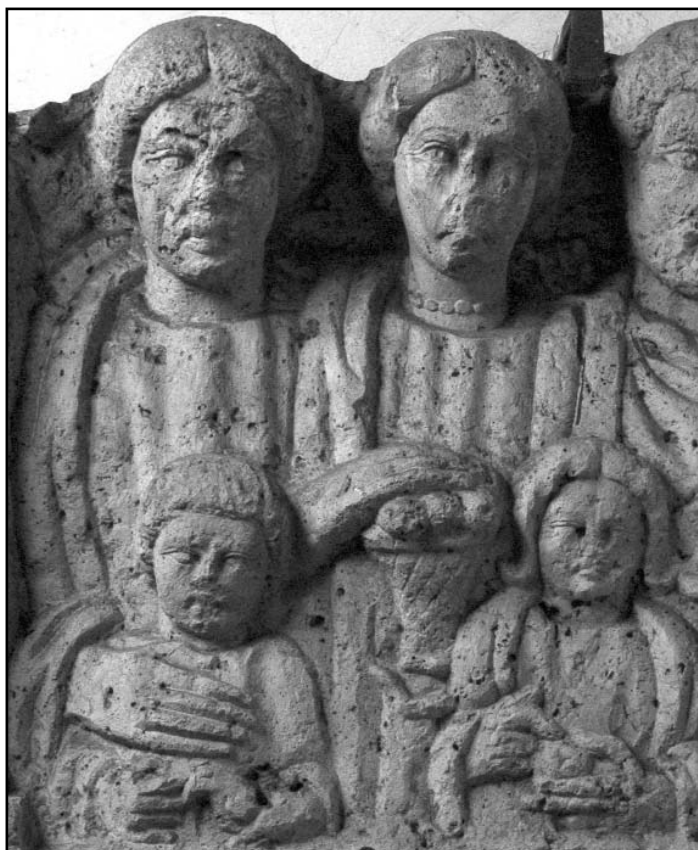
12. kép. Fülbevalót viselő nő portréja a 3. század végétől

13. kép. Csigás frizurát viselő nő családi sírkőről

14. kép. Relief töredéke ékszert viselő női fejjel

15. kép. Ötalakos családi sírkő részlete

16. kép. Sírkőtöredék karperecet és gyűrűt viselő nő alakjával

17. kép. Zebuca síremlékének részlete

18. kép. *Dextratum iunctio* ábrázolása bennszülött sírkövön

19. kép. Palláját fogó nő – sírkő részlete

20. kép. Szőlőfürtöt tartó nő

SZIRMAI KRISZTINA

SILVANUS, PRIAPUS ÁBRÁZOLÁSOK
A BTM AQUINCUMI MÚZEUMÁBAN

Időrendi sorrendben, Nagy Tibor, Alföldy Géza, Mócsy András, Tóth István, Nagy M. Árpád, Szabó Ádám is foglalkozott egy bizonyos szinten a Silvanus-kultusz aquincumi vallástörténeti értékelésével, az elmúlt több mint félévszázadban.¹ A Silvanus kultusz nem feliratos emlékeinek száma² jelentős Aquincumban.

Már Mócsy András felhívta a figyelmet arra, hogy a nem feliratos vallási emlékek összeállítására a kutatásunk adósságai közé tartozik.³

A jelenlegi munkában az Aquincumi Múzeumban őrzött Silvanus és Priapus⁴ ábrázolásokkal foglalkozunk a következő mód-szerekkel: 1. Értelmezzük az aquincumi Silvanus, Priapus ábrázolások lelőhelyeit és csoportosítjuk a szóban forgó emlékek formai jellegzetességeit. 2. Bemutatjuk és elemezzük az aquincumi Silvanus, Priapus ábrázolásokat. 3. Csatoljuk az aquincumi Silvanus, Priapus ábrázolások katalógusát, a legfontosabb adatokkal és a válogatott irodalommal. Itt jegyezzük meg, hogy az ólomból, a terrakottából és a más anyagokból készült Silvanus, Priapus votív tárgyak tanulmányozása⁵ és a helyi Silvanus oltárok újabb értékelése szükséges még a kultusz teljes feldolgozásához, de ez a feladat meghaladja már a jelen munka kereteit.

TOPOGRÁFIAI ADATOK

A Silvanus, Priapus votívtablák, szobrok állhattak részben a kis szentélyekben és az épületek larariumában, részben szabad területen: a kertekben, a gazdaságokban és a határmenti területeken, az erdőkben.⁶

A Silvanus ábrázolások előkerültek az aquincumi polgárváros területéről: a macellum szomszédságában, a közelben lévő Silvanus szentélyből (9. sz.),⁷ a Gázgyár területéről: a munkásházak helyéről (4. sz.), a víztorony táján (3. sz.) és a Finály-féle jégveremtől É-ra. (2. sz.) Ezek a Silvanus emlékek is utalnak arra, hogy jelentős volt Silvanus kultusza a polgárváros keleti részén. Egy Silvanus ábrázolás (7. sz.) származik a polgárváros nyugati körzetéből, az úgynevezett Militärmagazin körül, a polgárváros nyugati, 1. század vége – 2. század elejére datált aranyárokai temető keleti szomszédságából.⁸ A legismertebb, aranyhegyi Silvanus tábla (1. sz.) bekerült a múzeumba, a lelőhely az aquincumi polgárvárostól északnyugatra húzódik. Tehát a polgárváros területéről négy és a polgárváros szomszédságából két Silvanus ábrázolás került elő.

Kitortak egy Silvanus szobrot (8. sz.) a hajógyári felhúzó híd körül, a Dunából.⁹ Ez a lelőhely az aquincumi katonavároshoz (*canabae legionis*) tartozik. Behoztak a múzeumba egy Silvanus szobrot (10. sz.) a régi Majláth utca 8-ból és egy reliefet: Silvanus oltárkával. (6. sz.) a Flórián térről, a *thermae maiores* területéről.

¹ Régebbi irodalommal: NAGY T. 1942, 386–463, ALFÖLDY 1960, 157–158., MÓCSY 1962, 741 – 743, ALFÖLDY 1963, 47–69, TÓTH 1975, 211–214, MÓCSY 1990, 255–264., NAGY 1994, VII. 763–773, TÓTH 2003, 377–384, SZABÓ 2006, 40.

² Régebbi irodalommal: MÓCSY 1990, 257.

³ MÓCSY 1990, 255.

⁴ Priapussal, a tartalmi és ikonográfiai sajátosság miatt foglalkozunk a jelenlegi munkában.

⁵ Többek között ld. az ólom votív tárgyakat: ZSIDI 2000, 315, 324, a terrakotta Silvanus szobrot: KUZSINSZKY 1932, 307, a Silvanus gyűrűk pannoniai darabjait: TÓTH 1989, 113–128.

⁶ Régebbi irodalommal: NAGY T. 1942, 390.

⁷ Régebbi irodalommal: ZSIDI 2002, 68.

⁸ Régebbi irodalommal: TOPÁL 2003, 162.

⁹ Itt jegyezzük meg, hogy az aquincumi *canabae* ÉNY-i részén, a Szel és a Szellő utca sarkán egy házi Silvanus szentélyre van adatunk: NAGY T. 1942, 390., a pannoniai Silvanus szentélyekről ld.: MÓCSY 1990, 257, 260.

Felszedtek egy Priapus reliefet (11. sz.), a *thermae maiores* keleti szomszédságából, a kaszárnyák területéről.¹⁰ Ez a három lelőhely az aquincumi 2-3. századi legiotábor (*castra legionis*) területe. Az aquincumi *canabae legionis* és a *castra* területének összesen négy Silvanus, Priapus ábrázolása is gazdagítja a helyi kultuszokat.

Felhasználtak egy római kori *aedicula* oldalalapot a kőérberki úgynevezett Sabina templom (Kánai kolostor) építőanyagához, ezen egy Silvanus ábrázolás megmaradt az *aedicula* oldallap egyik oldalán. (5. sz.)¹¹

Tehát a fenti adatok szerint a Silvanus, Priapus ábrázolások kimutathatók Aquincum teljes területén: a polgárváros és környéke,¹² a *canabae legionis* és a *castra legionis*,¹³ sőt Aquincumtól D-re, távolabb is. (Kánai kolostor környéke)¹⁴

A KÖEMLÉKEK FORMAI SAJÁTOSÁGAI

A Silvanus, Priapus ábrázolások nagy része a votív táblákon került elő. E csoporton belül az állított, téglalap alakú, fent egyenes záródású (1, 2. sz.) és az állított, téglalap alakú, fent tympanon záródású votív táblák (3, 4. sz.) mutatkoztak Aquincumban. A tympanon záródású megközelítőleg azonos méretű votív tábla típus csak Aquincumban mutatható ki.¹⁵ Egy Silvanus votív tábla töredéke is megmaradt (6. sz.), a felső lezárásra nincs adat. Egy *aedicula* oldallap egyik oldalán is találtak Silvanus ábrázolást. (5. sz.) Az Aquincumi Múzeum őrzi a Silvanus – Priapus ábrázolásokat szobrok formájában is (7, 8, 9, 10, 11. sz.)

Tehát az aquincumi Silvanus Priapus ábrázolások 5 votív táblán, 5 szobron, egy *aedicula* oldallapon maradtak meg. A köemlékek említett formai sajátosságai dokumentálják a helyi kőfaragóműhelyek termékeinek fontosabb típusait.

ÁBRÁZOLÁSOK

Az itáliai, erdei isten, Silvanus ábrázolása: szakállas, ruhátlan, kis köpennyel, baljában kerti késsel, jobbában faággal, gyümölcscsel, jobb lábánál égő oltárka, bal lábánál kutya.¹⁶ A szakállas Silvanus-t hosszú köpenyben, öves tunikában, csizmában ábrázolták, baljában kifelé tartott, ívelt pengéjű kerti késsel, jobbában faággal. Kifaragták a kutyát, a baloldalon.¹⁷ A pannoniai Silvanus ábrázolások az itáliai Silvanus képtípusát mutatják.¹⁸

ARCTÍPUS, VISELET

A phrygiai sapka több ízben megmaradt¹⁹ az aquincumi Silvanus ábrázolásoknál. (1, 3, 4, 7 sz.) A Silvanus ikonográfiai nagy része mutatja a bajszos, szakállas, idős embert. (1, 3, 4, 9 sz.), mosolygós arccal (1. sz.), viszont a fiatal, csupasz arcú Silvanus is előfordul (7. sz.) Aquincumban. A Silvanusok-at ábrázolták a hosszú (1, 2, 5, 6, 9 sz.) és a rövid (3, 4.sz.), de mindig a jobb oldalon, részben korongfibulával megtűzött köpenyben. Kifaragták a bő, nagyon hosszú úti köpenyt Silvanus Vertumnus szobrán. (9. sz.) Kivésték a köpeny alatt csaknem minden Silvanus köemléken, a térdig érő tunikát és jelölték a tunika rövid ujjú (1. sz.), hosszú ujjú (2, 3, 6, 7, 8, 9 sz.) változatát. Jelezték a csatos övet, az egyik Silvanus szobor tunikájánál. (8. sz.) Ábrázolták a Silvanus hosszú, szűk nadrágját, az *anaxyrides*-t is. (1, 2. sz.) Kifaragták az állatprémes csizmát, a *mulleus*-t (1. sz.)²⁰ és a rövid csizmát, a *pero*-t (9. sz.)²¹ A csizma felső széle megmaradt az aquincumi Priapus ábrázoláson. (11. sz.)

ATTRIBUTUMOK

Silvanus közismert fontos attribútuma, a mindig jobbában tartott kerti kés.

A helyi kőfaragók a kerti kés két változatát

¹⁰ Szirmai Krisztina és Altmann Júlia 1992.évi ásatása (III. Kórház utca) A *thermae maiores*re és a kaszárnyákra ld. NÉMETH 2003, 87-89., régebbi irodalommal.

¹¹ A lelőhelyre ld. GYÜRKY 1996. – régebbi irodalommal.

¹² ZSIDI 2003, 168-170.

¹³ Ld. 10. j.

¹⁴ Ld. 11. j.

¹⁵ Erre az élére állított téglalap alakú, tympanon záródású votív táblára említjük az Attis votív táblát Aranyhegyről. Lelt. sz: 64. 11. 32. (Kaba Melinda közöletlen anyaga) Ld. erre: SZIRMAI 1998, 106. Kisméretű, tympanonos *aedicula*ban faragott Iuno ábrázolásra ld: BARKÓCZI 1951, 33. (LII. 2. tábla)

¹⁶ Ezt a Silvanus ábrázolást a Palazzo dei Conservatori-ban őrzik: PETER 1909-1915, IV. 826.

¹⁷ A többalakos köemléket a Vatikánban őrzik: NAGY 1994, I. 766, Nr. 48., a csupasz arcú Silvanust, rövid tunikával, baljában faággal, jobbában ívelt pengéjű, kerti késsel ábrázolták az ostiai *aedicula*ban: NAGY 1994, I. 766. Nr. 50. II. 553.

¹⁸ MÓCSY 1990, 257., A pannoniai Silvanus típusát NAGY A „G” típus alatt sorolja fel: LIMC VII. 1. 1994. 767., sőt a dáciai Silvanus reliefek is ide tartoznak: Ld. mint fent. 767.

¹⁹ NAGY T. 1942, 390.

²⁰ POCHMARSKI 1992, 174., Az állatprémes csizmát ld. – többek között – a gorsiumi Aeneas menekülését ábrázoló domborművön: FITZ 1964, 56.kép., FITZ 1976, 68., és a tatai oszlop Silvanus ábrázolásán: SCHÖBER 1924, 179. Abb.5., BARKÓCZI 1951, 46.

alkalmazták : az ívelt pengével felszerelt kést (1, 8, 9. sz.) és a szegletes pengéjű, kampós kést.(2, 3, 4, 5, 6, 7 sz.) Az ívelt pengéjű kést ábrázolták jobbra, kifelé néző (1, 5. sz.), balra befelé néző (8. sz.) és lefelé tartva, balra befelé néző (9. sz.) helyzetben. Megmaradt a kampós szegletes pengéjű kés balra, befelé néző típusa (2, 7.sz.) és a jobbra kifelé néző típusa (3, 4, 5, 6 sz.) a helyi Silvanus ábrázolásokon. Ezeket az eltérő késtípusokat a kerti munkáknál a gazdaságokban, az erdőkben használták.²²

Silvanus általában tart egy faágat a bal kezében. Kifaragták a lombos, tölgyfa gallyat (1. sz.) és a hosszúkás keskeny levelekkel kivésett gallyat.(3, 4. sz.) Ábrázoltak egy hosszú, kampós botot, a Silvanus–Vertumnus szobor baljában. (9. sz.)²³ Kivésték a déli eredetű kantharos-t az egyik Silvanus szobor baljában. (8. sz.)²⁴

A Silvanus ábrázolások jellegzetes alakja az istenre néző kutya, főleg a jobb oldalon (1, 6, 7, 10. sz.), de a kutya a Silvanus-tól balra is feltűnik. (3, 4. sz.)²⁵

A Silvanus oltárkával – ez a déli eredetű képtípus is megjelent Aquincumban. (6. sz.)²⁶ Kivésték a gyümölcsöket és a nagyméretű phallos-t Priapus aquincumi emléken. (11. sz)²⁷

AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

A Silvanus, Priapus ábrázolások az aquincumi polgárvárosból és a polgárváros északi, nyugati

körzetéből kerültek elő. A szóban forgó ábrázolások származnak a canabae legionis és a castra legionis területéről. Egy Silvanus ábrázolás megmaradt Aquincumtól délre, távolabb a kánai kolostor kövei között is.²⁸

A Silvanus, Priapus alakjait két típusú votív táblán, egy aediculalap egyik oldalán és szobrokon ábrázolták Aquincumban.

Három típus maradt meg a Silvanus, Priapus ábrázolásokból Aquincumban. Az első típus: az itáliai eredetű Silvanus phrygiai sapkával, köpennyel, tunikával, csizmával. Attributumok : a kerti kés két fajtája és a faág több változata. Az istenre néző kutyát kifaragták jobb és baloldalt. Ez a Silvanus típus nagyon gyakori Aquincumban. A helyi Silvanus ábrázolás kantharos-szal is jelentkezett. A Silvanus Vertumnus ábrázolás a második típus a hosszú köpennyel, hosszú kampós bottal. Az itáliai eredetű Priapus gyümölcsökkel és a nagyméretű phallos-szal: a harmadik típus Aquincumban.

Az aquincumi Silvanus, Priapus faragványok helyi fehér és sárgás mészkőből készültek és ezek a votív reliefek, szobrok a 2–3. századi helyi kőfaragóműhelyek termékeihez sorolhatók.

A szóban forgó aquincumi Silvanus–Priapus ábrázolásainak értékelésével szeretnénk hozzájárulni az aquincumi Silvanus–Priapus témakör feldolgozásához.²⁹

²¹ POCHMARSKI 1992, 193.

²² Ezeket a késtípusokat megtaláljuk – többek között – a savariai (kövesmezei) lelőhelyű Silvanus Augustus oltáron Silvanus jobbában egy kifelé tartott, ívelt pengéjű kést faragtak ki : BALLA-BUOCZ 1971, 94.67. K. sz. Bild. 53, ezzel azonos típusú kést ld. a pécsi Silvanusnak dedikált oltárkővön a Silvanus ábrázolásnál: BURGER 1991, 28. Nr. 5., Taf. 5/1, de a gorsiumi szobron a Silvanus jobbát már kettő, befelé tartott szegletes, kampós típusú késsel ábrázolták: FITZ 1970, 18.kép. A cirpi-i építési feliraton a Silvanus ábrázolás: baljában kifelé tartott kampós, szegletes kés, jobbában dupla lándzsa, baloldalt kutya: SZŐKE 1971, 221–224. Az ívelt pengéjű szőlőmetsző késtípusra régebbi irodalommal ld. KECSKÉS-PETŐ 1974, 136–137, a bozótkése ld. MÜLLER 1976, 276–277.

²³ A Silvanus Vertumnus típust Nagy M. Á. a „G” típus variánsai között említi: NAGY 1994. LIMC VII/1. 1994. 767.

²⁴ Edénnyel ábrázolták Silvanust egy Silvanus Augustus oltáron is. Lelőhely: Kövesmező: BALLA-BUOCZ 1971, 94. 67. K. sz. Bild 53.

²⁵ Itt említjük meg: egy szőnyi Iupiternek, Iunonak, Silvanus Augustusnak dedikált votív feliratos köemlék bemélyített, jobb oldali fülkéjében csak az istenre néző kutyát faragták ki: BARKÓCZI 1951, 32. XXXVI. T./2.

²⁶ A savariai Silvanus Augustusnak dedikált votív emléken Silvanus oltárkával: Ld. BALLA-BUOCZ 1971, 94–95., 67 Kat. sz. 53. kép., egy gorsiumi Silvanus szobor oltárkával: BANKI 1965–1966, 168., FITZ 1970, 18.kép.

²⁷ Az észak-itáliai eredetre ld. BALLA-BUOCZ 1971, 52–53,77. A Priapus gyümölcsökkel ábrázolásra ld. közelebbi lelőhely megjelölés nélkül: BALLA-BUOCZ 1971, 97–98., 81–83.

²⁸ Pannoniában – a teljesség igénye nélkül – a Silvanus ábrázolások lelőhelyei a limes mentén: Brigetio, Aquincum, Cirpi és a belső útvonalak menti jelentős területeken: Gorsium, Savaria, Sopianae. Az útvonalakra Ld: TÓTH 2006.

²⁹ A cikk bővített változatát ld. A Pan, Silvanus, Silvanae és Priapus ábrázolások Aquincumban címen, angol nyelven, a Tóth István emlékkönyvben. Ókortudományi Dolgozatok Nr.2. Cultus Deorum Studia Religionum ad Historiam Vol. II. Pécs. 2008. Itt mondok hálás köszönetet Kolozsvári Krisztián, Komjáthy Péter, Szilágyi Magdolna és Verebes Anett munkájáért.

KATALÓGUS

1. *Silvanus relief* (2.kép.)

Őrzés: BTM Aquincumi Múzeum. Lelt.sz: 64.11.134.

Lelőhely: Aranyhegy

Méret: m: 39 cm, sz : 24 cm.

Leírás: Silvanus bal lábára támaszkodik. Bajuszos, szakállas, mosolygós arc.

Viselet: phrygiai sapka, köpeny, tunika, szűk nadrág „állatprémes” csizma. Baljában lombos faág, jobbában ívelt pengéjű kés. Jobboldalt, kutya. Irodalom: Kuzsinszky B., 1897, 125–126., Kuzsinszky 1934, 98. Abb.45., Szilágyi 1956, LXIII.T., Nagy T. 1971, 144., ERDÉLYI 1974, 121–123, Gods 1995, 39.Nr.11., Nagy M.Á. 1994, VII/2. 555.69.

2. *Silvanus relief* (3. kép)

Őrzés: BTM Aquincumi Múzeum. . Lelt.sz: 64.11.58.= K 249

Lelőhely: Gázgyár (Finály elpusztult jégveremtől É-ra)

Mérete: m: 35 cm, sz: 30 cm

Leírás: Silvanus bal lábára támaszkodik.

Viselet: hosszú köpeny, tunika, nadrág. Baljában faág, jobbában szegletes kés. A tábla több helyen sérült, az alsó rész letört.

Irodalom: Kuzsinszky 1906, 49–50., Kuzsinszky 1934, 98.

3. *Silvanus relief. Másolat.* (4. kép)

Őrzés: BTM Aquincumi Múzeum. Lelt.sz: 64.11.19= K 324

Lelőhely: Gázgyár (A víztorony tájáról)

Méret: m: 37 cm, sz: 25 cm, v: 8 cm

Leírás: Silvanus bal lábára támaszkodik. Arca: szakállas, bajuszos. Viselet: phrygiai sapka, rövid köpeny, tunika. Baljában faág, jobbában szegletes kés. Baloldalt egy kutya.

Irodalom: Kuzsinszky 1934,98. Kuzsinszky 1932, 381–382., Nagy M.Á. 1994, VII/2. 555.71.

4. *Silvanus relief.* (5. kép)

Őrzés: BTM Aquincumi Múzeum. Lelt.sz: 64.11.178. (K 333)

Lelőhely: Gázgyár (munkásházak helyén)

Méret: m: 35 cm, sz: 25 cm, v: 15 cm

Leírás: Silvanus bal lábára támaszkodik. Arca bajuszos, szakállas.

Viselet: phrygiai sapka, rövid köpeny, tunika. Baljában faág, jobbában szegletes, kampós kés. A kutya baloldalt.

Irodalom: Kuzsinszky 1937, 131–132., Gods 1995, 39.Nr.13., Nagy M. Á. 1994, VII/2. 555. Nr.70.

5. *Silvanus aedicula oldallap.* (6. kép)

Őrzés: BTM Aquincumi Múzeum. Lelt.sz: 64.11.43. (K 398)

Lelőhely: Kőérberek, Sabina templomkövei között (másodlagosan)

Méret: m:40 cm, sz: 53 cm, v: 37 cm.

Leírás: Silvanus jellegzetes jobb kéztartással, melyben szegletes pengéjű kerti kést tarthatott. Baloldalt köpenyrészlet. Az aedicula oldallap nagyon sérült, a viselet letört alul, felül, baloldal csaknem teljesen hiányzik.

Irodalom: Kuzsinszky 1937, 148–149.

6. *Silvanus relieftöredék* (7. kép)

Őrzés: BTM Aquincumi Múzeum. Előzetes lelt.sz: R 2419

Lelőhely: Flórián tér (1960-as évek, Kaba M. ásatása)

Méret: m: 26 cm, sz: 26 cm, v: 5 cm

Leírás: Silvanus feje letört. A hosszú köpenyt jobb oldalon rögzítették. A rövid tunika hosszú ujjú. Jobb kezében szegletes, kampós kés. Silvanus jobb oldala mellett kis oltár és a kutya.

A tábla felső része letört. A ruházaton piros festéknyomok.

Irodalom: közöletlen.

7. *Silvanus szobor* (8. kép)

Őrzés: BTM Aquincumi Múzeum. L.sz: K 322. Hiány

Lelőhely: a papföldi ásatásoktól nyugatra, a katonai ruharaktár táján.

Méret: m: 59 cm, sz: 18 cm, v: 13 cm. A talapzat mérete: 12x28 cm, v: 13 cm.

Leírás: Silvanus támaszkodik, a bal lábára. Arca: csupasz, kopott. Viselet: phrygiai sapka, hosszú köpeny övvel, alatta tunika. Baljában faág, jobbában szegletes, kampós kés. Jobb lábánál kutya. (sérült)

Irodalom: Kuzsinszky 1934, 94., Kuzsinszky 1937, 129. , Nagy M. Á 1994, VII/1. 768. Nr. 101., Póczy–Szirmai 2003, 267.

8. *Silvanus szobor* (9. kép)

Őrzés: BTM Aquincumi Múzeum. L.sz: 64.11.1. (K 244)

Lelőhely: az óbudai Dunaág (hajógyári felhúzó híd felett)

Méret: m: 60 cm, sz: 28 cm, v: 10 cm.

Leírás: az arc alsó része letört. Viselet: hosszú ujjú tunika, csatos övvel. Baljában kantharos, jobb kezében ívelt pengéjű kés.

Irodalom: Kuzsinszky 1906, 48–49.,10.sz., Kuzsin-

szky 1934, 94–95, Nagy M.Á. 1994, VII/1. 557.95.sz., Gods 1995, 40. Nr.Kat.15.

9. Silvanus – Vertumnus szobor (10. kép)

Őrzés: BTM Aquincumi Múzeum. Lelt.sz: 64.11.144 (K 229)

Lelőhely: az aquincumi polgárváros macellumával szemben, az országúttal párhuzamos főút csatornája

Méret: m: 71 cm, sz: 29 cm, v: 29 cm

Leírás: Silvanus bal lábára támaszkodik. Arca bajszos, szakállas.

Viselet: hosszú köpeny, rövid tunika, rövid csizma. Baljában hosszú bot, jobbában ívelt pengéjű kerti kés. Festéknymok: fehér a köpenynél, sötétzöld a bot alsó részén, piros a lábaknál.

Irodalom: Kuzsinszky 1906, 47–48.9.sz., Nagy T 1971, 150, ERDÉLYI 1974, 121–123, Nagy M.Á. 1994, VII/1, 767.79.sz., Gods 1995, Nr.Kat. 16., Póczy–Szirmai 2003, 267.

10. Silvanus szobor (11. kép)

Őrzés: BTM Aquincum Múzeum. Lelt.sz: 64.11.56. (K 309)

Lelőhely: Óbuda (régi Majláth utca 8)

Méret: m: 14 cm, sz: 13 cm, v: 21 cm. A dupla talapzat mérete: 11x21 cm.

Leírás: a Silvanus ábrázolás térdtől maradt meg. A lábak izmosak, a lábujjakat is kifaragták. Jobboldalt a kutya, feje letört. Faragásnyomok baloldalt.

Irodalom: publikálatlan. (Ld. még erre Kuzsinszky B. leltárkönyvét, kéziratban)

11. Priapus szobor (12. kép)

Őrzés: BTM Aquincumi Múzeum. Előzetes lelt.sz: 2012/b.

Lelőhely: Óbuda, Kórház utca 6–12. (1992.évi ásatás)

Méret: m: 30 cm, sz:20 cm, v: 6 cm

Leírás: az ábrázolás magas reliefben készült. A fej, a nyakkal együtt letört.

Viselet: hosszú köpeny. A csizma felső nyomai megmaradtak, mindkét lábszár alsó részén. A figura tart egy mély, gyümölcsös tálat, két kézzel. Jelezték a nagyméretű nemi szervet. A lábak letörték.

Irodalom: közöletlen.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDY 1960 ALFÖLDY, Géza: Pannoniciani augures. ActaAntHung 8. (1960), p. 145-164.
- ALFÖLDY 1963 ALFÖLDY Géza: Aquincum vallási életének története. BudRég 20. (1963), p. 47-69.
- BALLA-BUOCZ 1971 BALLA, Lajos - P. BUOCZ, Terézia - KÁDÁR, Zoltán- MÓCSY, András - SZENTLÉLEKY, Tihamér: Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Bp., 1971.
- BÁNKI 1965-1966 BÁNKI ZS.: A táci Iuppiter-Silvanus Domesticus oltár. AR 6-7. (1965-1966), p. 165-168.
- BARKÓCZI 1951 BARKÓCZI László: Brigtio. In: DissPann Ser 2. No. 22. Bp., 1951.
- BURGER 1991 Burger, Alíz: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum. In: CSIR Ungarn 7. Bp., 1991.
- ERDÉLYI 1974 ERDÉLYI Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp., 1974. (Apollo könyvtár 5.)
- FITZ 1970 FITZ Jenő: Gorsium. A táci római kori ásatások. Székesfehérvár. In: István Király Múzeum Közleményei D. sor. No. 31.
- GYÜRKY 1996 H. GYÜRKY Katalin: A Buda melletti kánai apátság feltárása. Bp., 1996.
- HAMPEL 1891 HAMPEL József: Aquincumi temetők. BudRég 3. (1891), p. 49-139.
- KECSKÉS-PETŐ 1974 KECSKÉS P. - PETŐ Mária: A pannoniai szőlőművelés és mustnyerés tárgyi emlékeinek értékeléséhez. Néprajzi Értesítő 56. (1974), p. 131-158.
- KUZSINSZKY 1897 KUZSINSZKY Bálint: Az Aquincumi Múzeum és köemlékei. BudRég 5. (1897), p. 95-164.
- KUZSINSZKY 1906 KUZSINSZKY Bálint: Az Aquincumi Múzeum és köemlékeinek negyedik sorozata. BudRég 9. (1906), p. 33-72.
- KUZSINSZKY 1932 KUZSINSZKY Bálint: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. BudRég11. (1932), p.
- KUZSINSZKY 1934 KUZSINSZKY, Valentin: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Bp., 1934.
- KUZSINSZKY 1937 KUZSINSZKY Bálint: Az Aquincumi Múzeum római köemlékeinek ötödik sorozata. BudRég 12. (1937), p. 61-152.
- MÓCSY 1962 MÓCSY, András: Pannonia. In: PW-RE 9. Stuttgart, 1962. p. 515- 776.
- MÓCSY 1990 MÓCSY A: Pannonia régészeti kézikönyve. Bp., 1990.
- MÜLLER 1976 MÜLLER Róbert: A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszközlelet új keltezése. ArchÉrt 103. (1976), p. 263-278.
- NAGY 1994 NAGY, M. A. : Silvanus. LIMC VII. Zürich- München. 763-773.
- NAGY-SZABÓ 1976 NAGY, I. -SZABÓ, E.: À propos du caractère local du culte de Silvanus en Pannonie. ACD 12. (1976), p. 69-72.
- NAGY T. 1942 NAGY Tibor: Vallási élet Aquincumban. Budapest története 2. (Szerk: Szendy K.). Bp., 1942. p. 386-463
- NAGY T. 1971 NAGY Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. BudRég 22. (1971), p. 103-160.
- NÉMETH 2003 NÉMETH, Margit: Die Militäranlagen von Óbuda. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Bp., 2003. p. 85-91.
- NÉMETH 2005 NÉMETH, M: Epigraphische Angaben zur Topographie des Legionslagers und der Militärstadt von Aquincum. Aq.Nostrum. II.3.
- PETER 1909-1915 PETER., R.: Silvanus. Roscher 4. (1909-1915), p. 824-877.
- POCHMARSKI 1992 POCHMARSKI, E.: Mulleus. Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung (hrsg: H. Kühnel). Stuttgart, 1992.
- PÓCZY-SZIRMAI 2003 PÓCZY, Klára - SZIRMAI, Krisztina: Die einheimischen Kulte. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Bp., 2003. p. 265-268.

- RÉCSEY 1894 RÉCSEY V.: Pannonia ókori mythologiai emlékeinek vázlatja. Esztergom, 1894.
- SCHOBBER 1924 SCHOBBER, A.: Die Götterpfeiler von Totis. Belvedere 6. (1924), p. 177-190.
- SZABÓ 2006 SZABÓ, Árpád: Pannoniciani sacerdotes. Bp., 2006.
- SZILÁGYI 1956 SZILÁGYI János: Aquincum. Bp., 1956.
- SZIRMAI 1991 SZIRMAI Krisztina: Budapest, III. Kórház u 6-12. RégFüz Ser 1. No. 42. (1991), p. 31.
- SZIRMAI 1998 SZIRMAI, Krisztina: Votive plaque of Attis. Religions 106. (1998), p.
- SZIRMAI 2003 SZIRMAI, Krisztina: Die Steinarbeitung in Aquincum Forschungen in Aquincum 1969-2002. Bp., 2003. p. 233-244.
- SZÓKE 1971 SZÓKE, Mátyás: Building inscription of a Silvanus Sanctuary from Cirpi (Dunabogdány) ActaArchHung 23, 221-224.
- TOPÁL 2003 TOPÁL, Judit: Die Gräberfelder von Aquincum. Forschungen in Aquincum 1969-2002. Bp., 2003. p. 161-167.
- TÓTH 1967 TÓTH, István: Zur Frage des Ursprungs und des Socialen Hintergrunds des Silvanuskultes in Dazien. ACD 3. (1967), p. 77-84.
- TÓTH 1975 TÓTH István: A rómaiak Magyarországon. Bp., 1975.
- TÓTH 1989 TÓTH, Endre: Neue Silvanusringe aus Pannonien (Zur Silvanusverehrung in Pannonien). FolArch 40. (1989), p. 113-128.
- TÓTH 2006 TÓTH Endre: Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon. Bp., 2006.
- ZSIDI 2000 ZSIDI, Paula: Bleivotive aus Aquincum. Kölner Jahrbuch 33. (2000), p. 313-328.
- ZSIDI 2002 ZSIDI Paula: Aquincum polgárvárosa. Bp., 2002. (Museion).
- ZSIDI 2003 ZSIDI, Paula: Die Frage de „militärischen territoriums“. In: Forschungen in Aquincum. Bp., 2003. p. 168-172.

DARSTELLUNGEN VON SILVANUS UND PRIAPUS IM AQUINCUM MUSEUM

Die Darstellungen von Silvanus und Priapus sind aus der Zivilstadt von Aquincum (Nr. 2-4, Nr. 9), nämlich aus derer nördlichen (Nr. 1) und westlichen (Nr. 7) Viertel zum Vorschein gekommen. Ähnliche Darstellungen stammen auch aus dem Gebiet der *canabae legionis* (Nr. 8) und der *castra legionis* (Nr. 6, 10, 11). Eine Darstellung von Silvanus (Nr. 8) ist südlich von Aquincum entfernt, unter den Steinen der Kirche von Kána ebenfalls erhalten geblieben. (Nr. 5)

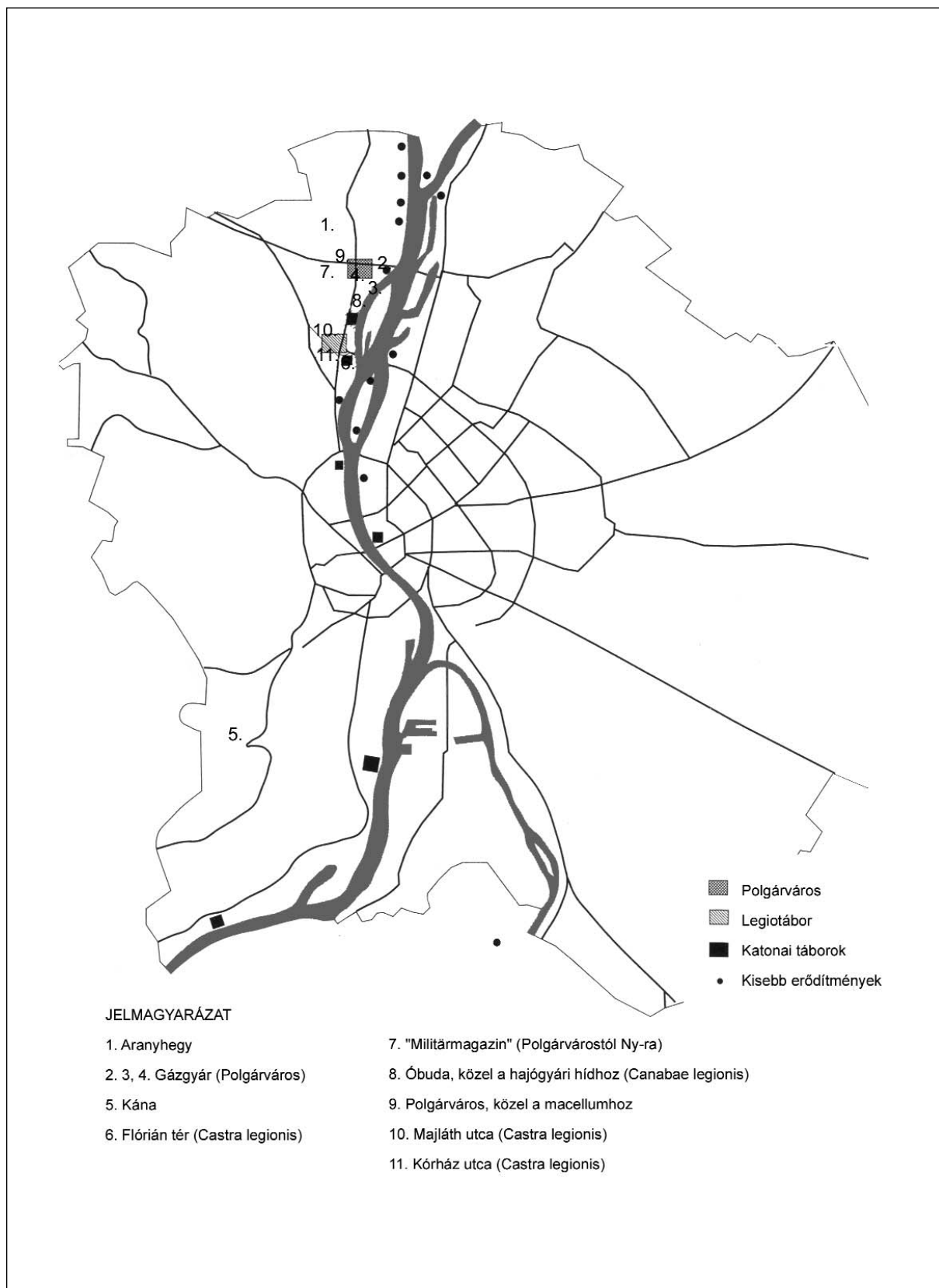
Die Figuren von Silvanus und Priapus wurden in Aquincum auf Votivtafeln von zwei Typen (Nr. 1-4, Nr. 6), auf einer Seite der Ädikula (Nr. 5) und auf Statuen (Nr. 7-11) dargestellt.

Aus den Darstellungen von Silvanus und Priapus sind drei Typen in Aquincum erhalten geblieben.

Der erste Typ ist der aus Italien stammende

Silvanus mit phrygischer Mütze, Umhang, Tunika und Stiefel. Seine Attribute sind die zwei Arten von Gartenmesser und zwei Varianten des Baumzweigs. Der auf den Gott blickende Hund wurde auf der rechten bzw. linken Seite gemeißelt. Dieser Typ des Silvanus ist sehr häufig in Aquincum (Nr. 1-7, Nr. 10). Die heimische Silvanus-Darstellung erschien auch mit Kantharos. Zum zweiten Typ gehört die Darstellung des Silvanus Vertumnus mit langem Umgang und langem Hakenstab (Nr. 9). Der aus Italien stammende Priapus mit Früchten und großem Phallus bildet den dritten Typ von Aquincum.

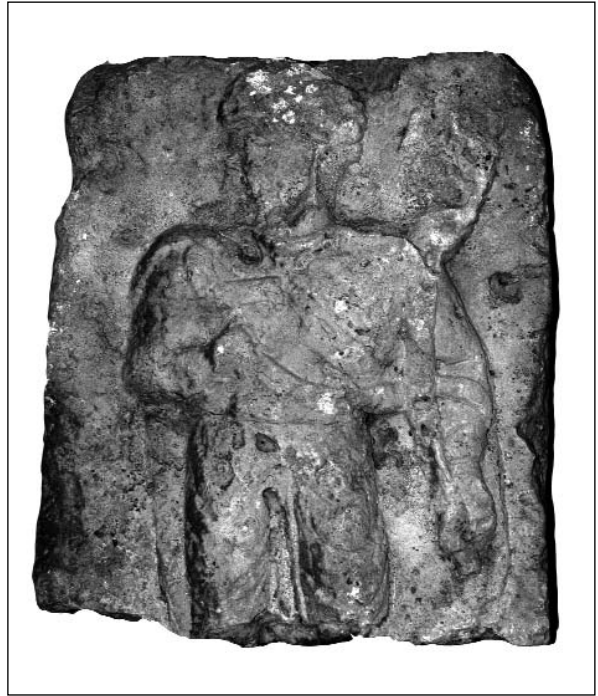
Die Silvanus-Priapus Darstellungen von Aquincum (Nr. 1-11) wurden aus heimischem weißem oder gelblichem Kalkstein angefertigt und diese Reliefs und Statuen können zu den Produkten der heimischen Steinhauerwerkstätte gereiht werden.

1.kép. Az ábrázolások lelőhelyei

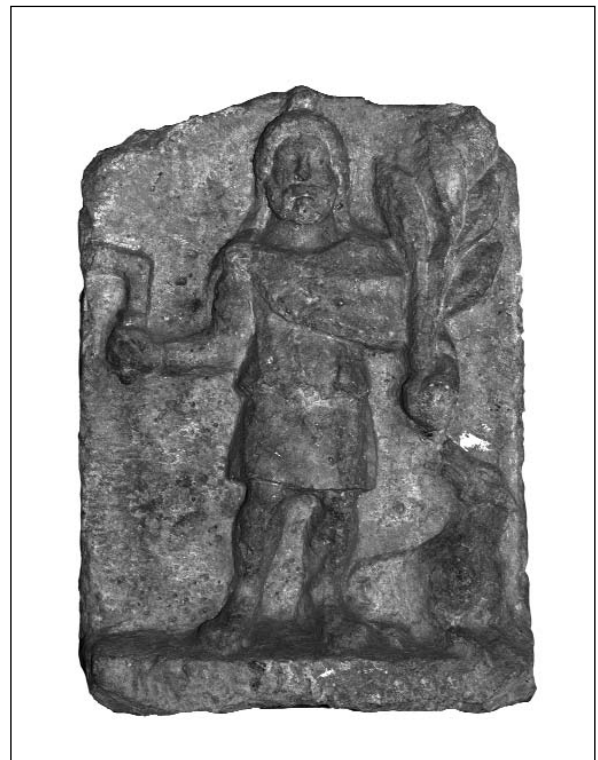
2.kép. Silvanus votívtábla (1. sz.)

3.kép. Silvanus votívtábla (2. sz.)

4.kép. Silvanus votívtábla (3. sz.)

5.kép. Silvanus votívtábla (4. sz.)

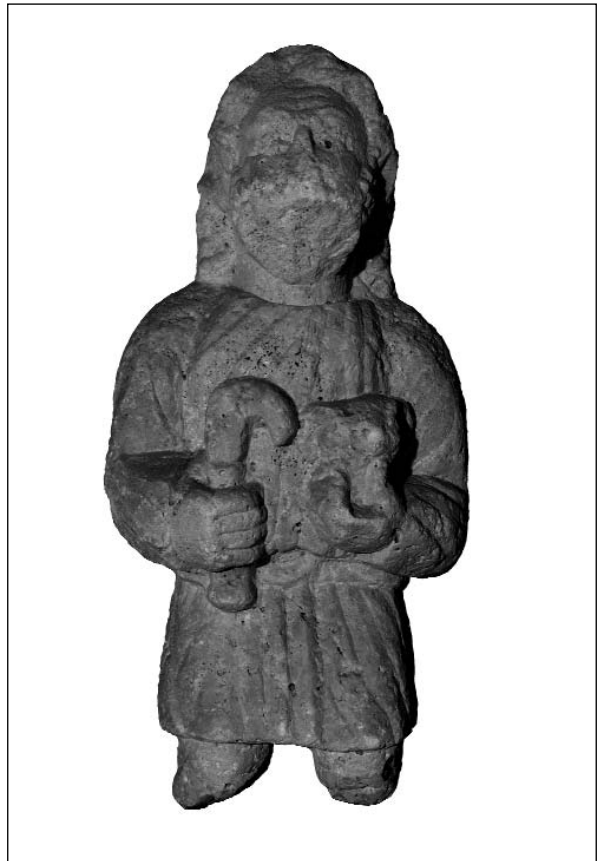
6.kép. Silvanus aedicula oldallapon (5. sz.)

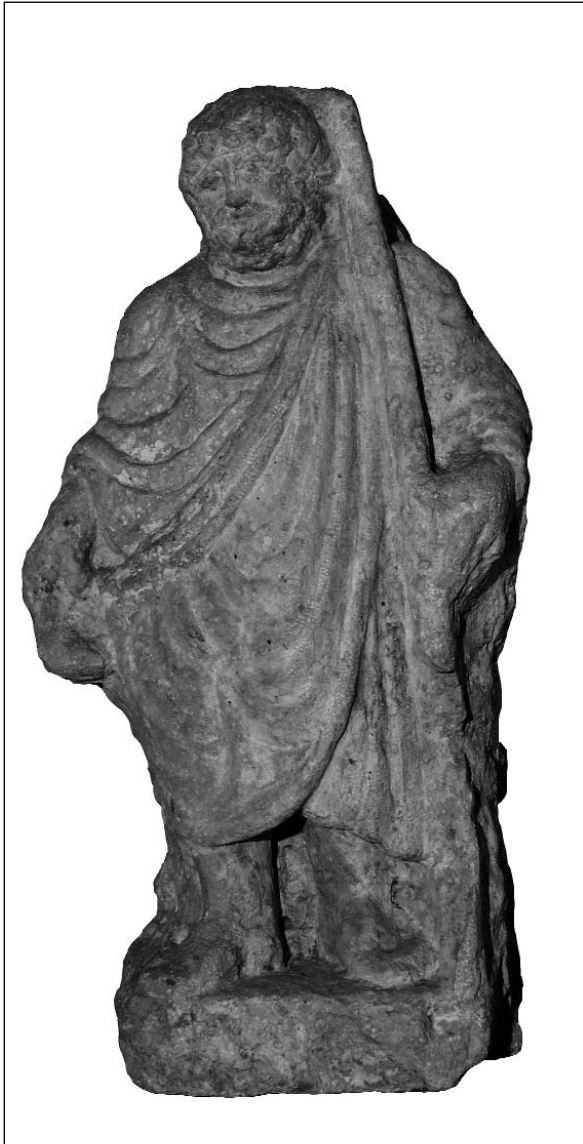
7.kép. Silvanus votívtábla (6. sz.)

8.kép. Silvanus szobor (7. sz.)

9.kép. Silvanus szobor (8. sz.)

10.kép. Silvanus Vertumnus szobor (9. sz.)

11.kép. Silvanus szobor (10. sz.)

12.kép. Priapus szobor (11. sz.)

ZSIDI PAULA

A DUNA SZEREPE AQUINCUM TOPOGRÁFIÁJÁBAN

BEVEZETÉS

A Kárpátmedencét keleti és nyugati részre osztó Duna a római kort megelőző időszakokban többnyire nem töltött be oly mértékű gazdasági, etnikai és kulturális megosztó szerepet, mint amelyet a római kor csaknem öt évszázada alatt. A Krisztus utáni 1. századtól a Római Birodalom közigazgatási határa a Duna vonala lett.¹ Az ettől nyugatra a fekvő terület az Európa nagy részét kitevő, a Földközi-tenger övezetét is magában foglaló birodalom részeként fejlődött tovább, meghonosítva egyebek között a hódítók írásbeliségét, a kőépítkezést, a városi infrastruktúra korábban nem ismert elemeit. A Dunától keletre fekvő területek népei – bár a birodalom közelsége vitatlanul hatott a határokon túl élőkre is – saját fejlődési útjukat járták. A Kárpátmedence nyugati felében meghonosodott római kultúra sok szempontból hatással volt a területek későbbi fejlődésére is.

A Duna gazdasági, kulturális szerepe jól ismert Aquincumnak, Budapest római kori város-elődjének, Pannonia inferior fővárosának, helytartói székhelyének történetében is.² Stratégiai szempontból a folyó szigetekkel tagolt partvonalára jó védelmet, s egyben biztonságos átkelési lehetőséget is nyújtott. A folyó szerves alkotóeleme volt a római katonai határövezetnek, védelmi rendszernek is, melyet mindkét partján és szigetein létesített katonai objektumok láncolata igazol.³ A folyó jelentette továbbá hosszú időn

keresztül a birodalom közigazgatási határvonalát, Pannonia inferior helytartójának aquincumi rezidenciáját is a Duna által közrefogott területen, a mai Dunameder egy szigetén helyezkedett el.

A Duna hatását az aquincumi topográfia kialakulására és változásaira többnyire csak érintette a kutatás, bár sosem hagyta egészen figyelmen kívül. A Pannonia történeti földrajzára vonatkozó, a topográfiai kutatások korai szakaszában keletkezett publikációk elsősorban a történeti forrásokra, és a felszínen látható maradványokra támaszkodva értékelték a Duna szerepét.⁴ Nagy Lajos vetette össze elsőként – ismereteim szerint kiadatlan munkájában – a folyó áradásairól szóló jelenkori tapasztalatokat és az aquincumi topográfia egyre szaporodó adatait.⁵ Kéziratában számos olyan, a római kori város árvízvédelmével kapcsolatos kérdést vetett fel, amelyre csak a későbbi kutatások eredményei adhattak választ (pl. a polgárváros árvízvédelme), ugyanakkor több olyan megállapítást is tett, melyeket a későbbi régészeti kutatások is megerősíteni látszanak (pl. az őrtornyok és erődök telepítése), vagy a helytartói palotát hordozó Óbudai ún. Kíssziget keletkezésének kérdése. Összeségében munkája már az ismert ásatási adatok birtokában világított rá arra, hogy Aquincum helyrajzát a folyó vízjárását is figyelembevéve alakították ki. Néhány évtizeddel később Nagy Tibor több művében is foglalkozott az egykori környezettel. A főváros őskortól a honfoglalásig

¹ A Kárpát-medence korábbi közigazgatási egységére és annak római korban továbbélő nyomára utal ALFÖLDI A.: Magyarország népei és a Római Birodalom. (az eredeti budapesti 1934-es kiadás nyomán szerkesztette: Patay-Horváth András és Forissek Péter. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004. 21.

² Legutóbb összefoglalóan PÓCZY 2004. 17–61.

³ Az aquincumi limes-szakasz táborairól VÍSY 2000. 55–58; NÉMETH 2003a. 85–92; *Idem*: 96–99.

⁴ Aquincum földrajzi fekvésének első részletes taglalása a felszínen látható maradványok számbavételével: SALAMON (1878) 293–305. Később az itinerariumok alapján: GRÁF A.: Pannonia ókori földrajza. (Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I/6. Budapest, 1936. 96–99.

⁵ NAGY L.: A dunai árvizek és árterületek Budapest környékén az őskortól a magyar honfoglalás idejéig. Kézirat BTM Régészeti Adattár 206–79. ltsz.

terjedő történetét és régészeti emlékeit bemutató munkájának rövid bevezető fejezetét szentelte a témának, s a kötethez mellékelte színes leőhelytérkép alapjául a korabeli hidrológiai kutatások eredményeképpen rekonstruált egykori Dunamedret tüntette fel.⁶ Ugyanő a polgárváros korai történetét feldolgozó tanulmányában hosszan vizsgálja a területre vonatkozó hidrológiai kutatások eredményeit, és azokat felhasználja a topográfiai és történeti következtetések levonására.⁷ Az újabb, aquincumi topográfiával foglalkozó publikációk szinte mindegyike kiindulópontként említi a földrajzi környezetet, melynek ismerete a gyarapodó régészeti adatok és a lassan rendszeressé váló geomorfológiai és geológiai vizsgálatok alapján egyre pontosabbá válik.⁸ A téma interdiszciplináris jelentőségét felismerve, célzott alap kutatás keretében is sor került Aquincum szűkebb körzetének környezettörténeti-geomorfológiai vizsgálatára.⁹ Új adatokat jelenthet a Duna medrének lassanként rendszeressé váló bűvárrégészeti kutatása.¹⁰

A téma kutatása nem könnyű, annak ellenére, hogy Budapest területén a római kori régészeti örökség egy része éppen a Duna partján, annak közelében, illetve medrében található. Ezeknek az emlékeknek a feltárása jellegüknek fogva (fakons-

trukciós partvédelmi létesítmények, töltésen haladó utak, hídpillérek, hídfőállások, kikötők) nehéz és költséges, sokszor szárazföldi módszerekkel nem is lehetséges. Ráadásul a közvetlenül a parton vagy a mederben létesített építmények a szárazföldi maradványoknál többnyire sérülékenyebbek, veszélyeztetettebbek, részben éppen a medrét folyamatosan építő-bontó folyam által, részben pedig az ember modern partvédelemmel és hajózással összefüggő építési munkájának eredményeképpen.

TÖRTÉNETI FORRÁSOK A DUNARÓL

Aquincum, illetve Budapest területének római kori földrajzi nevei közül egyedül a Duna (*Danuvius*) neve maradt fenn. A név számos korai történeti írásból ismert, s említése nem mentes az irodalmi sablonoktól.¹¹ A Duna és környezete általában akkor jelenik meg a történeti írók munkáiban, amikor a birodalmi politika számára fontos események zajlottak térségében. A folyó későbbi aquincumi szakaszára talán csak a korai források közül az egyik legtöbbet idézett, Augustus császár ancyrai felirata, a *Monumentum Ancyrarum* utal közvetlenül,¹² „...kiterjesztettem Illyricum határát a Duna folyam partjáiig” – írja a császár. Az Augustus császár végrendeletként is számotartott feliraton a Duna vidékre vonatkozó rész azonban vitatott,¹³ ugyanis a forrásban jelzett *ad ripam Fluvii Danubii* értelmezését a későbbi aquincumi partszakaszra a régészeti leletek egyelőre csak gyéren támasztják alá.¹⁴ Kétségtelen azonban, hogy Augustus uralkodásától kezdődően a mai Budapest területének története kettévált a Duna jobb, illetve bal partján, a Duna jobb partja római érdekkörbe került,¹⁵ még akkor is, ha a tényleges katonai hatalom és foglalás csak Claudius császár uralkodása idején valósult meg.

⁶ NAGY T. 1973. 41.

⁷ *Idem* 1971. 68–70.

⁸ ZSIDI P.: Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és Severusok korában. Budapest, 2002. 21–22; *Idem*: Die Geographie Aquincums. In: Forschungen in Aquincum 2003. 43–46; *Idem* 2004. 168–171; MINDSZENTY A.–HORVÁTH Z.: Geo-archaeopedologia a környezeti rekonstrukció szolgálatában. (Geoarchaeology in the service of environmental reconstruction. Aqfüz 9. (2003) 16–32; HORVÁTH Z.–MINDSZENTY A.–KROLOPP E.: Fejezetek Aquincum jégkorszak utáni környezetének fejlődéstörténetéből. In: (Szerk. Csemez A.) Óbuda–Békásmegyer területén kialakult tájhasználati konfliktusok feltárása. Guckler Károly Természetvédelmi Közalapítvány Kuratóriuma. Budapest, 2008. 25–36.

⁹ Az MTA Földrajztudományi Intézete és a BTM Aquincumi Múzeumának közös kutatási programja „Római kori települések vizsgálata környezetmorfológiai szempontból a Duna partján, a Római fürdő és a Zsigmond tér közötti szakaszon.” címmel, az OTKA tematikus pályázatuként, T 032263 nyilvánartartási számon, témavezetők H. Kérdő Katalin és Schweitzer Ferenc.

¹⁰ Az elmúlt években a Duna-parti illetve a Duna medrét érintő beruházásokhoz kapcsolódóan rendszeressé vált a bűvárrégészeti kutatás Tóth János Attila közreműködésével: TÓTH J. A.: Budapest, III. ker., Dunameder, Aquincumi híd. Aqfüz 12. (2006), 212–214; *Idem*: Budapest, III. ker., Zsigmond tér, Dunameder. Aqfüz 13. (2007) 264–265.

¹¹ MÓCSY A.: Pannonia az ókori irodalomban. In: Pannonia régészeti kézikönyve (szerk. Mócsy András és Fitz Jenő) Budapest, 1990, 10–14; ANREITER, P.: Die vorrömischen Namen Pannoniens. Budapest, 2001. 229–238; A korai idők legismertebb forrásainak közreadása, benne számos Dunára vonatkozó adattal: Korai földrajzi írók – a római hódítás kora (ediderunt Fehér Bence – Kovács Péter) Budapest, 2003, 11–35.

¹² *Ibidem* 234–235.

¹³ TÓTH 1976; MÓCSY 1979; FITZ J.: Probleme der Zweiteilung Illyricums. Alba Regia 29. (2000), p. 65–73.

¹⁴ GABLER, D.: Early roman occupation in the Pannonian Danube bend. In: Roman frontier studies 1995. Oxbow Monograph 91. (1997), p. 87–88.

¹⁵ NAGY T. 1973. 84–85, 113.

A Duna víziútját a későbbi korok számos történetírója is említi, ezek többségükben azonban nem vonatkoztathatók közvetlenül az aquincumi Duna-szakaszra. A későrómai időszak két forrását azonban érdemes kiemelni. Aquincumról szóló egyik utolsó hiteles forrásunk *Ammianus Marcellinus*, aki számos, a Dunán keresztül történt barbár betörésről is tudósít, leírást ad az I. Valentinianus halála körüli időszak áldatlan viszonyairól, a római városi kultúra összeomlásáról az egykor provincia székhelyen.¹⁶ Aquincum dunai határvédelmének jelentőségét még jelzi *Claudianus*nak, a ravennai udvar történetírójának feljegyzése, aki a 4.–5. század fordulóján még a birodalom védelmének fontos elemeként jelzi a *ripa Sarmaticát*,¹⁷ azaz az Aquincumot is magában foglaló limes-szakaszt.

HELYI FELIRATOK, A FOLYÓ VALLÁSOS TISZTELETE

A Duna mentén élők számára, szemben a nagypolitikával, a folyó a mindennapok része volt, valóságos tisztelet övezte. A folyót istenként tisztelték, és más folyamatokat megtestesítő istenségekhez (Nilus, Tiberis hasonlóan, fekvő férfialakként ábrázolták,¹⁸ s neve a helyi feliratos emlékeken is feltűnik.¹⁹

A helyi isteni hatalommal való felruházásának és tiszteletének körébe tartoznak a Danuviusnak és Neptunusnak, aki Aquincumban ugyancsak a határfolyót jelképezte,²⁰ ajánlott oltárkövek. A 2. század ötvenes-hatvanas éveiben, a hivatalos állami kultusz keretében elsősorban hivatali tisztségviselők, helytartók és legióparancsnokok emlékeznek meg Danuviusról.²¹ Csupán néhány emlék

utal az alacsonyabb társadalmi helyzetűek kultusz iránti tiszteletének megnyilvánulására.²² A magas állami tisztségviselők hivatalos kultuszának utánzásaként értékelhető a Duna medréből, a Hajógyári szigetnél előkerült, a „hömpölygő” Dunának („*Danuvio defluentis*”) szentelt oltárkö, melyet *Titus Aterius Callinicus*, *Titus Haterius Saturninus* helytartó felszabadított rabszolgája állított.²³ (1. kép) A markomann háborúk utáni időszakban a Dunának szentelt vallási tisztelet a folyót is magában foglaló általánosabb, a hely szellemének (*Genius loci*) vagy *Dis et genio provinciae Pannoniae* kultuszában oldódik fel.²⁴

A DUNA RÓMAI KORI NYOMVONALÁNAK KÉRDÉSE A FÖLDRAJZI ÍRÓK ALAPJÁN

Az írott források és a ránk maradt térképek arról tanúskodnak, hogy a rómaiak képe a Duna középső, Pannonia birodalmi határát jelző szakaszról a valóságos képtől eltért.²⁵ A modern kutatás elsősorban a Dunakanyar torzulásának irányát, mértékét és eredetét ítélte meg különbözőképpen. (2. kép) Míg Tóth Endre szerint a rómaiak Pannonia meghódításakor még nem érzékelték a folyó kanyarulatát, s Ptolemaios is csak nagyjából ismerte,²⁶ a Mócsy András kutatása alapján felrajzolt térképen a kanyar ábrázolása a valóságosnál élesebb.²⁷ A két szélsőséges kép között húzza meg a Duna vonalát egy nemrégiben kiadott, forrásközlő és sok tekintetben elemző munka.²⁸ Ez utóbbi a ptolemaiosi Pannonia képen ábrázolt Duna vonalát oly módon rajzolta meg, hogy a forrásban koordinátákkal jelölt Duna menti településeket, összekötötte. Az így létrejött, feltehetőleg a Ptolemaios által dokumentálthoz legközelebb álló térképen Aquincum a Duna éles kanyara alatt, a folyó hosszabb, egészen Lugioig tartó, egyenesként ábrázolt szakaszán helyezkedik el.

¹⁶ *Ammianus Marcellinus* XXX.5.11.

¹⁷ NAGY T. 1973. 112, 181. 161.lj.

¹⁸ Az ábrázolás aquincumi előfordulásáról általánosságban: NAGY L.: A dunai árvizek és árterületek Budapest környékén az őskortól a magyar honfoglalás idejéig. Kézirat BTM Régészeti Adattár 206–79. ltsz. 4. Az említésen túl egyéb adatunk nincs aquincumi folyamisten ábrázolás előkerüléséről. Gorsiumból elsősorban szökőkutak és fürdők díszítésére alkalmazták a hasonló jellegű faragványokat: *Religions and Cults in Pannonia*. (Editor Fitz Jenő) Székesfehérvár, 1998, 89; Ismert a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében őrzött, ismeretlen lelőhelyű vésett kő: GESZTELYI, T.: Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum. Catalogi Musei Internationalis Hungarici. Series Archaeologica 3. Budapest, 2000, Kat. Nr. 180., 68., 144.

¹⁹ Aquincumon kívül pl. Mursa (CIL III 10263), Mengen/Bruck RICHARD, M.: Der Altarstein des Danuvius in Mengen/Bruck. *Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte* 2. (1879), p. 125–126.

²⁰ ALFÖLDY 1961. 105.

²¹ C. Iulius Geminus Capellianus helytartó CIL III 3486 és Ti. Haterius Saturninus legióparancsnok CIL III 3473: ALFÖLDY 1961. 7, 9. lj.

²² A *collegium negotiantium* egy tagja CIL III 10430: ALFÖLDY 1961. 14. lj.

²³ ALFÖLDY 1961. 107; CIL III 3416 =10379; NÉMETH 1999a. 20, 33. szám. A kő származási helyének Nagy Tibor a Hajógyári szigetet a pesti oldallal összekötő cölöphíd – Danuvius–Neptunus szentélyét valószínűsíti NAGY T.: Attius Macro pannoniai helytartósága. *BudRég* 19. (1965), 31. 34. lj.

²⁴ ALFÖLDY 1961. 111.

²⁵ BORZSÁK, I.: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. *DissPann I/5*. Budapest, 1936; *Idem*: Budapest helyének ismerete a görög–római irodalom és a korai középkori térképábrázolások tükrében. *Földrajzi Értesítő* 14. (1965), 335–351.

²⁶ TÓTH 1976. 199–200.

²⁷ MÓCSY 1979. 179–180, 1. kép.

²⁸ FEHÉR 2003. 88–97, 1. térkép és 103. o. 2. térkép.

A későrómai időszak gyakran idézett térképe, a *Tabula Peutingeriana*, sokkal inkább képes itinerariumként, mint a földrajzi környezetet híven visszaadó térképként értékelhető.²⁹ A 4. századi útvonalakat és a mellettük sorakozó településeket feltüntető térképen a Dunát – csakúgy mint a többi földrajzi elemet – sematikus ábrázolták. Így Aquincumot is csak a Duna melletti két szomszédos településtől (dél felől pl. *Vetus Salina*-tól) jegyzett távolsága helyezi el valós környezetében.

A DUNA MEDRE A RÓMAI KORBAN AQUINCUM TÉRSÉGÉBEN

Mind a geomorfológiai vizsgálatok, mind pedig a régészeti adatok egyértelműen utalnak arra, hogy a Duna vízjárása és a folyó által elfoglalt terület a római korban jelentősen eltért a maitól. Némi támpontot nyújtanak az egykori helyzet rekonstruálására a folyó 19. századi, szabályozás előtti állapotát mutató térképek valamint a Duna menti romokról szóló feljegyzések, melyek közelebb álltak a Duna egykori medréről, partvonaláról és szigeteiről alkotott elképzelésekhez mint a mai állapotok.³⁰

A római kori Dunamederről készült első, hidrológiai vizsgálatok nyomán megrajzolt, régészeti publikációkban is ismertté vált rekonstrukciós ábrázolások jól mutatják, hogy a meder a mai-nál szélesebb, partvonala tagoltabb, a meder szigetekkel tördeltebb volt.³¹ (3, 4. kép) A folyó jobb partján fekvő dombvidékről, patakok vezettek a kiszélesedő folyóvölgybe. A budai hegyvidéken és a folyó mentén élénk forrásműködés volt, melyek vizét ugyancsak kis patakok szállították a folyóba. Ugyanakkor érzékelhető még a nagyobb mederágak nyoma is, melyek a jobb partot csak két-három nagyobb ággal, míg a bal partot sűrűbben tagolták. Már az Aquincum topográfiájáról készült egyik legkorábbi összeállítás is említi, tapasztalati adatokra hivatkozva, hogy a meder egykor sekélyebb volt, s míg a jobb partot pusztította, „foglalta”, a bal partot építette.³²

A rekonstrukciós rajzokon jól látható, hogy a ma ismert dunai szigetek több részről álltak, így a Margitsziget és az Óbudai (Hajógyári)-sziget, s mellettük még több kisebb zátonysziget is tagolta a medret.³³ Aquincum topográfiájának korai leírója, Salamon Ferenc említi a mederben alacsony vízállásnál látható falmaradványokat, – a Hajógyár-sziget mellett, valamint a Margitsziget és a Fürdősziget között –, miből arra következtet, hogy a Margitsziget és a tőle északra fekvő kis zátonysziget, a Fürdősziget és az Óbudai (Hajógyári)-sziget a jobb parti szárazfölddel egykor egy tagot alkotott.³⁴ Mai ismereteink alapján a helytartói palotát is hordozó, Óbudai (Hajógyári), ún. Kis-szigetének esetében maradt fenn lehetősége, hogy az a római kor egy időszakában a jobb parti szárazföldhöz tartozott, de még a római korban – természetes vagy mesterséges úton – levált attól.³⁵ A Duna 19. századi szabályozásához kapcsolódó többszöri kotrás és partépítés miatt a téma kutathatósága erősen kérdésessé vált. Az elmúlt időszakban, a Hajógyár-szigeti Kis-Dunaágban végzett rövid, vízalatti kutatás már csak az erősen kotort medervonalat figyelhette meg.³⁶ A zátonyszigetek közül a Fürdősziget érdemel figyelmet, több szempontból is. Egyrészt az aquincumi legiótábor és a Rákos-patak torkolatánál álló erőd (*Transaquincum*) összekötését biztosító híd pillérei kerültek itt elő (ld. még alább). Másrészt pedig hóforrások törtek fel, melyek az itt talált épületmaradványok alapján, feltehetőleg fürdőt is

³³ Az aquincumi Duna szakasz szigeteinek régészetéről összefoglalóan: NÉMETH 1998.

³⁴ SALAMON 1878. 297–298. Az Óbudai (Hajógyári) Kis-sziget nyugati partján említett falmaradványok ábrázolása: SZILÁGYI J.: Aquincum. RE Suppl. IX. Stuttgart 1968, Plan I; ábrázolásuk és topográfiai azonosításuk lehetőségeiről: NÉMETH 1998. 174, Abb 1.6.

³⁵ Az Óbudai-sziget összetartozását a szárazfölddel biztosra veszi Nagy Lajos a már említett kéziratában: NAGY L.: A dunai árvizek és árterületek Budapest környékén az őskortól a magyar honfoglalás idejéig. Kézirat BTM Régészeti Adattár 206–79. ltsz. 6. A kérdést behatóan tárgyalja az új eredmények ismeretében: KÉRDŐ K.: A Hajógyári-sziget a római korban. In: Római kori települések vizsgálata környezetmorfológiai szempontból a Duna partján, a Római fürdő és a Zsigmond tér közötti szakaszon. (Szerkesztők: Kérdő Katalin és Schweitzer Ferenc) OTKA kutatás eredményének kézírata. Budapest, 2004, 45–46, 49.

³⁶ A merüléssel vizsgálatot a Dunafer Búvárklub végezte 1990. augusztusában, Németh Margit és Kérdő Katalin szakmai közreműködésével. A merülésről készült jegyzőkönyv a BTM Adattárának Dokumentációs Gyűjteményében a 2199–205 ltsz.-on található.

²⁹ WEBER, E.: *Tabula Peutingeriana*. Faksimile Ausgabe mit Kommentar. Graz, 1976.

³⁰ Számos 19. századi térkép publikációja megtalálható: HOLLÓ 1994; a Duna mederben lévő falak és a Dunaparton akkor még felszínen lévő romokról: SALAMON 1878. 297–299.

³¹ NAGY T. 1971. 68, Abb. 5; Ezt vette alapul a Nagy Tibor és Nagy Ernő összeállításában elkészített Budapest régészeti leltárhelyeinek térképe is: *Idem* 1973 - színes melléklet.

³² SALAMON 1878. 297.

tápláltak a szigeten.³⁷ Miután a szigetet a 1875–76-ban elkotorták, csak Zsigmondy Gusztáv korabeli felmérései és a kortársak tudósításai maradtak ránk kutatható dokumentumként a kis szigetről.³⁸ A szigeteknek nemcsak a dunai átkelésben, hanem a provincia védelmi sávjában is megvolt a szerepük. A több sorban elrendezett őrtornyok egyik láncolata éppen a szigeteken húzódnak.³⁹

Az elmúlt időszakban végzett számos új feltárás több ponton lehetővé tette a Duna partvonalának pontosítását. A már említett Hajógyárszigeti feltárások mellett,⁴⁰ az egykori Dunapart maitól eltérő helyét többek között az Óbudai Gázgyár területén,⁴¹ (5. kép) az Óbudai-szigeten,⁴² valamint a Zsigmond tér vonalában⁴³ sikerült megállapítani. Budaújlak térségében, a katonai amfiteátrumtól délre mesterségesen kiszélesített és tisztított, de természetes eredetű árok nyoma került elő, amelyet egy korábbi Duna-ággal lehetett azonosítani.⁴⁴ A feltárások mellett a Duna közelében végzett számos régészeti feltárás és a

rendelkezésre álló talajfúrás adatok ma már lehetőséget adnak újabb, a korábnál pontosabb hidrológiai térkép összeállítására, melynek a római topográfiával egybevetett publikációja előkészületben van.⁴⁵

A pontosabb kép segít fogalmat alkotni arról, hogy a későbbi provinciaszékhely területén milyen földrajzi környezet, terep várta a rómaiakat. A hidrológiai kép és jelenlegi topográfiai ismereteink arra figyelmeztetnek, hogy a hódítóknak jelentős környezetátalakítási munkát kellett végezni, míg a területet céljaiknak megfelelően birtokba vehették.

KÖRNYEZETÁTALAKÍTÓ MUNKÁK A DUNA TÉRSÉGÉBEN

A római kori település kiépítése a területnek a korábbi időszakokhoz képest intenzívebb használatát jelentette. Megtelepedésre elsősorban a Duna kiterjedt árteréből kiemelkedő területek voltak alkalmasak. Biztonságos helyre került a legiótábor és a körülötte lévő katonaváros nagyobb része, a polgárvárost a katonavárossal összekötő észak–déli út vonal, illetve a polgárváros kisebb, központi területe, de a Rákos-patak torkolatánál emelt bal parti erőd is magaslaton feküdt.⁴⁶ Ugyancsak kiemelkedő homokpadokon létesítettek a polgárvárosához közeli sík területek villagazdaságait is.⁴⁷

Ahhoz, hogy nagyobb, a korábbi időszakokban lakatlan részeket is használatba vehessenek, bizonyos területeket alkalmassá kellett tenni települési funkciókra. Elsősorban vízvezetéssel, mocsaras területek feltöltésével, vízjárások szabályozásával nyerhettek a település számára hasznos és biztonságos területeket. Ezekre a településrészekre még a környezet átalakítása után is sokszor csak a települések peremterületei (pl. polgárváros keleti és nyugati széle, a canabae nyugati szegélye), illetve ipartelepek (pl. polgárváros ipartelepei), temetők kerültek (pl. polgárváros keleti temetője, a katonaváros északi temetője). Ma már régészeti adatok támasztják alá a polgárváros keleti és nyugati sávjában, melyek az egykori Dunameder nyomvonalába estek, az építkezések

³⁷ SALAMON 1878. 297–298; Nagy Lajos a már említett kéziratában: NAGY L.: A dunai árvizek és árterületek Budapest környékén az őskortól a magyar honfoglalás idejéig. Kézirat BTM Régészeti Adattár 206–79. ltsz. 9; NÉMETH 1998. 177–178;

³⁸ Ezért talán sosem lesz régészeti bizonyítékok alapján eldönthető a fürdőszigeti épületmaradványok rendeltetése, melyek fürdőként (gyógyfürdő?) és baptisteriumként is szerepelnek az irodalomban. Erről legutóbb: GÁSPÁR D.: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of early Christian finds and sites from Hungary. BAR International Series 1010, 2002, 17.

³⁹ Vö. NAGY T. 1973. színes térképmelléklet; NÉMETH 1998. 179.

⁴⁰ A Kis-sziget egykori északi és déli végének pontosítása érdekében végzett kutatásokról összefoglalóan: KÉRDŐ K.: A Hajógyári-sziget a római korban. In: Római kori települések vizsgálata környezetmorfológiai szempontból a Duna partján, a Római fürdő és a Zsigmond tér közötti szakaszon. (Szerkesztők: Kérdő Katalin és Schweitzer Ferenc) OTKA kutatás eredményének kézirat. Budapest, 2004. 46, 49.

⁴¹ ZSIDI 1999a.

⁴² KÉRDŐ K.: Az aquincumi helytartói palota szondázó jellegű kutatása az Óbudai - Hajógyári-szigeten. Aqfűz 3. (1997), 35, 13. kép.

⁴³ FACSÁDY A. - KÁRPÁTI Z.: Korarómai település és partvédelem maradványai Budaújlak déli részén. Aqfűz 7. (2001), 14–20.

⁴⁴ FÜLEKY Gy. - MÁRITY E.: Environmental Changes in Budaújlak in the Roman Period. In: The Roman Town in the Modern City. (Red. Németh, M.) Proceedings of the International Colloquium held on the occasion of the 100th Anniversary of the Aquincum Museum 1994 Budapest. Aquincum Nostrum II. Bp., 1998. 239–245; HABLE T.: Óbuda-Újlak római kori topográfiájának vázlata. BudRég 35:1. (2002), 271, 278, Abb.1.

⁴⁵ Vö 9. l.

⁴⁶ Nagy Lajos jegyzi meg kéziratában, vö. 5. l. 6.

⁴⁷ Óbuda és környékének geológiai vázlata a Kaszás dűlői és a Mocsáros dűlői villák helyén, az ártéri üledékből és iszapból kiemelkedő holocénkori futóhomokot jelöl. BÓKAI B. - KISS Cs. - MOCSY F.: Földtani és geográfiai áttekintés. In: Óbuda évszázadai (főszerkesztő Kiss Cs.) Budapest, 2000, 50–51., melyet az ásátásokon meg is találtunk. ZSIDI 2002. 103.

előtt történt feltöltést.⁴⁸ A polgárváros és a katonaváros közötti területen húzódó – még a múlt századi térképeken is jelzett – patakok, természetes árkok: Aranyhegyi-patak, Solymárvölgyi-árok, Rádl-árok (6. kép) ugyancsak gondot okoztak a településrészek, temetők kialakításánál. Ilyen esetekben több ponton figyeltek meg az újabb kutatások tereprendezéshez köthető vízvezető árkokat.⁴⁹ Ilyen, feltehetőleg a közeli hegyekben eredő források vizét is elvezető, természetes eredetű (egykori Dunaág) csatorna, (7. kép) gondosan karbantartott szakasza került elő a már említett Budaújlakon, a canabae délkeleti szegélyén.⁵⁰

A természetátalakító tevékenységek közé kell sorolnunk a bővízü források foglалását és hasznosítását, melyek a korábban patakokba összeömlő és szabadon elfolyó vizeket szabályozták. Több, ma is működő forrás római kori hasznosítására vonatkozóan vannak régészeti bizonyítékaink az elmúlt évtizedek feltárásaiból. Mintegy 14 forrás római kori használatát sikerült megfigyelni és dokumentálni az aquincumi *aquaeductus* kiindulópontjául szolgáló forrascsoport feltárásánál.⁵¹ Emellett minden bizonnyal hasznosították a Csillaghegyen,⁵² továbbá a

Hármashatárhegy lábánál,⁵³ valamint délebbre, a Víziváros területén⁵⁴ feltörő források vizét is, sőt – mint arról már a Fürdősziget kapcsán korábban szó volt – a szigeteken feltörő hévizeket is.

A rómaiak környezetátalakító munkája azonban nemcsak a vízzel állt kapcsolatban. A budakalászi, az ezüsthegyi és délebbre a gellérthegyi kőbányák,⁵⁵ vagy a mai Bécsi út menti agyagbányák használata, valamint az építkezések és a fűtés igényelte nagymértékű fakitermelés máig maradandó nyomot hagytak a tájon. A természeti táj átalakítása meggyorsította a hegyoldalak erózióját, ami elősegítette a hegyek és a Duna közötti terület feltöltődését.⁵⁶

A FOLYÓ SZEREPE A TELEPÜLÉSRENDSZER KITŰZÉSÉBEN

A környezetátalakítási munkák, elsősorban a lecsapolás, feltöltés és vízvezetés, nyilvánvalóan átgondolt településrendezési terv céljaihoz igazodott.⁵⁷ Az aquincumi topográfia kereteit évszázadokra meghatározó településrendszer és a hozzá kapcsolódó földterületek kitézése (*limitatio* és *centuriatio*) legkorábban a legio állandó táborának telepítésekor, még valószínűbben pedig a provinciaszékhelyé nyilvánítással egyidőben történhetett meg, Traianus uralkodása idején.⁵⁸ Aquincum, mint Duna menti település földrajzi elhelyezkedését – a földrajzi írók, elsősorban Ptolemeios alapján – a rómaiak meglehetősen pontosan ismerték.⁵⁹ Ptolemeios, eredeti formájá-

⁴⁸ A polgárváros nyugati részének feltárása során egy városfalon belüli kb. 10 m széles, észak-déli irányú „üres sáv” került elő, amely korábbi, természetes árok – feltehetőleg a mai Aranyhegyi-patak egykori medre betöltésének a maradványa lehetett (Zsidi Paula publikálatlan ásatása 1991-ben, ZSIDI P.: RégFüz 1/45 (1993 33, Nr. 49/2). A polgárváros északkeleti régiójában T. Láng Orsolya tárta fel 2004-ben, az ún. peristyliumos ház alatt a korábbi vízjárta mélyedés, árok (?) nyomait: T. LÁNG O.: Peristyl-ház: hitelesítő feltárás az aquincumi polgárváros északkeleti részén. Aqfűz 11. (2005.), 75.

⁴⁹ A canabae nyugati peremén MADARSSY O.: Római kori beépítettség kutatása az aquincumi katonaváros északnyugati határán. (Investigations concerning Roman Period settlement density along the northwestern border of the Aquincum military town.) Aqfűz 1. (1995), 35–37; a katonaváros északi temetőjében ZSIDI P.: Untersuchungen des Nordgräberfeldes der Militärstadt von Aquincum. In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 Carnuntum. (Red. M. Kandler-H. Vetter) RLÖ 36/2, Wien, 1990, 724; a villagazdaságok területén ZSIDI P.: Római kori villagazdaság részlete az aquincumi katonaváros és polgárváros között. Aqfűz 5. (1999), 102.

⁵⁰ Az árkot több ponton vágta át kutatásai során Máriy Erzsébet és Hable Tibor, vö. 42. l.j.

⁵¹ PÓCZY K.: Aquincum első aquaeductusa. ArchÉrt 99. (1972), 9–32.

⁵² PETŐ M.: Római kori sírépítmény és szentély darabjai Csillaghegyen. (Fragments of a Roman funerary monument and shrine at Csillaghegy. BudRég 24. (1976) 215–224.

⁵³ WELLNER I.: Az aquincumi katonaváros nyugat-kelet irányú vízvezetékrendszere. BudRég 23. (1973), 179–186.

⁵⁴ KABA M.: Római kori épületmaradványok a Királyfürdőnél. BudRég 19. (1963), 157–163; KÉRDŐ K. – VÉGH A.: Újabb régészeti kutatások a Vízivárosban. Aqfűz 8. (2002), 78.

⁵⁵ PETŐ M.: A gellérthegyi kőbánya. BudRég 32. (1998), 123–133; TORMA I.: Római kori kőbánya Budakalász határában. (Roman Quarry near the village Budakalász.) In: Iparrégészet 2. Veszprém, 1984, 39–49.

⁵⁶ BALOGH J. – JUHÁSZ Á. – SCHWEITZER F.: Geomorfológiai eredmények. In: Római kori települések vizsgálata környezetmorfológiai szempontból a Duna partján, a Római fürdő és a Zsigmond tér közötti szakaszon. OTKA kutatási eredmények Kézirat. Budapest, 2004, 12.

⁵⁷ A stratégiai szempontok és a földrajzi adottságok mellett számtalan egyéb szempont is volt, melyet az egykori tervezőknek figyelembe kellett venni. Erről *Vitruvius* I. 4,5,6. *Vitruvius*.: Tíz könyv az építészetről. Budapest, 1988, 38–50.

⁵⁸ ZSIDI P.: Aquincum all'epoca dell'imperatore Traiano. In: Traiano ai Confini dell'Impero. (red. G. Popescu Milano, 1998, 91; ZSIDI 2004. 206.

⁵⁹ Az adat pontosságára már Salamon Ferenc is felfigyelt: SALAMON 1878. 209–210. Figyelmet érdemel, hogy a

ban a 2. század második felében készített munkájához több forrást is használt. Korábbi csillagászati helymeghatározások és itinerariumok úti távolságadatai mellett,⁶⁰ rendelkezésére álltak a tartományról készült terület kitűzési alaptérképek (*forma provinciae*) is, a korábbi egységes Pannonia felmérésén túl nyilván a már kettéosztott provinciáról készült újabb *forma* is.⁶¹ Ez utóbbinak része kellett legyen az aquincumi limes-szakasz kitűzését is magában foglaló rendszer.

Az aquincumi topográfia az elmúlt időszak ásatásai nyomán kiegészült, pontosabbá vált, ami lehetőséget adott arra, hogy kísérletet tegyünk az egykori kitűzés irányának és rendszerének rekonstruálására.⁶² A kitűzés nullpontja, origója feltehetőleg a legiótábor gromája volt.⁶³ (8. kép) Az ebből kiinduló két főút, a *via principalis* és a *via decumana* meghosszabbított vonala adta a rendszer két egymásra merőleges tengelyét. A katonaváros újabb kutatása nyomán bebizonyosodott, hogy a legiótábor körüli város utcahálózatát a táboréval

együtt tűzték ki,⁶⁴ a polgárváros, már a municipium rang elnyerése előtti időszakban létező, derékszögű utcahálózatának és feltételezett *insula*-rendszerének *cardo*-ja pedig az a nagyjából észak–déli főút, amely a legiótábort a polgárvárossal összekötötte.⁶⁵ Így a legiótábor, a katonaváros és polgárváros – azaz a szűkebben vett provinciászékhely – bizonyosan egységes kitűzési rendszer része volt. Ha az észak–déli tengelyt a római kori hidrológiai térképre vetítjük, akkor egyértelmű, hogy azt a terepviszonyokat figyelembevéve rajzolták meg, miután az a két korábbi Dunameder közötti kiemelkedő területen halad.

A két amfiteátrum közötti szakaszon kimutatható rendszert kiterjesztve a teljes budapesti limes-szakaszra egészen Camponaig azt látjuk, hogy a kitűzési rendszerbe szabályosan illeszkednek az Aquincumtól délre lévő ismert katonai táborok, Albertfalva és Campona, továbbá a balparti hídfőállások, Contra Aquincum és Transaquincum. (9. kép) Az őrtornyok a kitűzés hossz tengellyel párhuzamos osztásain helyezkednek el. A kitűzés, mely szemmel láthatólag kiemelten kezelte a katonai objektumokat, ezen belül is a katonai táborokat, egyúttal a földmérés alapjául is szolgált. Ezt mutatja az ismert villagazdaságok elhelyezkedése a rekonstruált rendszerben. Megfigyelhetjük azonban, hogy a szabályos sorokat alkotó, rendszerben elhelyezkedő villagazdaságok ismert épületei nem a kitűzési vonalakra települtek, mint a katonai objektumok esetében, hanem a vonalak által közrefogott területeken találhatók. A kitűzési rekonstrukció jól mutatja, hogy a felmérés kezelhető, egységes mértani rendszerbe foglalta nemcsak a különböző jellegű és jogállású településrészeket és földterületeket, hanem egyetlen – jól meghatározott – tengelyhez igazodva a Duna szabálytalan medrét és annak bal partját is. A római települések kitűzésének rendszerét általában maradó anyagba, márvány vagy bronztáblába vészték (*forma*). Ilyen, a kitűzési rendszert mutató márványtöredékek alapján vált rekonstruálhatóvá pl. Orange és környékének területbeosztása. A Rhône folyó mentén mintegy 45 km-es szakaszon rekonstruált rendszer részben ugyancsak áttekinthető

szélesség meghatározása, mely adatok esetében Ptolemaiosnál csekélyebbek az eltérések, (FEHÉR 2003. 84.) Aquincumnál 47° 30', ami – mint azt már Salamon is megjegyezte említett munkájában – A provinciászékhely Aquincumtól valamelyest délre van, s az azóta ismertté vált római kori topográfiára helyezve a jelen ismereteink alapján Claudius uralkodása idején létesített vízivárosi tábor (KÉRDŐ K.: Das Alenlager und Vicus der Viviváros. In: Forschungen 2003. 81. területén) húzódik. Ez az adat is talán alátámasztja azt az elgondolást, hogy Ptolemaios munkájához elsősorban a korábbi, még egységes *forma provinciae*-t használta. (FEHÉR 2003. 96.) Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Aquincum esetében a Traianus kori, a provincia székhelyre vonatkozó kitűzés és felmérés e korábbi rendszeren alapul.

⁶⁰ MÓCSY 1979. 179.

⁶¹ FEHÉR 2003. 90–91., ugyanakkor a szerző szerint Pannonia inferior feltérképezéséhez Ptolemaios a még egységes provincia felmérését használta: *Ibidem* 96.

⁶² ZSIDI 2004. 206, 116. Abb. 20.

⁶³ Bár a feltárások felszínre hozták a 2.–3. századi legiótábor parancsnoki épületének pontos helyét, melyben a gromapont helye tulajdonképpen rekonstruálható (NÉMETH 2003. 89.), a feltételes módot csak akkor hagyhatnánk el, ha az ásatások geodéziai adatainak digitalizálásával, valamennyi kulcsfontosságú pontot átlátható méretarányban összeilleszthetnénk. A meglévő adatok összeillesztéséből úgy tűnik, hogy a rendszer kiindulópontja a 2.–3. századi legiótábort megelőző tábor gromája lehetett. (Vö. 59. lj.) A jelenleg rendelkezésre álló, kézi adatfeldolgozású térkép, geodéziai felméréssel rendelkező objektumainak hibahatárát a munkát végző geodéták (Busi György és Kovács Tibor) 1 méteren belül jelölték meg. Munkájukat ezúton is köszönöm.

⁶⁴ MADARASSY O.: Canabae legionis II Adiutricis. In: Roman Frontier Studies XVII/1997, Zalau, 1999, 643.

⁶⁵ ZSIDI 2004. 189–190; *Idem* 2002. 41–42; ZSIDI P.: Baugeschichtliche Skizze der Zivilstadt. In: Forschungen in Aquincum 2003. 130.

a folyó másik partjára, s hossz tengelye összességében a folyó kanyarulatoktól mentes, fő irányát követte.⁶⁶

Kérdés, hogy az aquincumi szakaszon mintegy 30 km-en rekonstruálható rendszer meddig terjed a Duna mentén, azaz mekkora területet érintett az adott kitérés. Ha a kitérés hossz tengelyét észak és déli irányban meghosszabbítjuk, akkor szembeötlő, hogy a tengely északi végpontja Cirpi, dél felé pedig áthalad Intercisán, érinti Annamatiát, Lussoniumot és Lugiot. (10. kép) A Cirpi és Lugio közötti Dunaszakasz, számos kanyarulata miatt, korántsem mondható egyenesnek, a feltételezett tengely azonban pontosan követi a folyó e nagyobb szakaszára jellemző, az észak-déli iránytól északkelet-délnyugat felé eltérő irányát. A rendszerrel kezelhetővé vált a folyó a kanyarulatok és a szigetek miatt szabálytalan, nehezen ábrázolható nyomvonala. Nem célja e munkának a cikk korábbi fejezetében (A Duna nyomvonalának kérdése a korai földrajzi írók alapján) már említett ptolemaios Duna-képek újabb változatával előállni, azonban néhány megfigyelés, véleményem szerint, további megfontolásra érdemes. Egyrészt az aquincumi topográfiából kiinduló rekonstrukciós kísérlet nyomán megrajzolt, a Duna vonalát kísérő tengely az illeszkedő helységekkel, valamint a ptolemaios adatok alapján nemrégiben rekonstruált térkép,⁶⁷ az Aquincumtól Lugioig egyenes vonalra felfűzött településekkel, feltűnő egyezést mutat. Ha beforgatással kiküszöböljük Ptolemaios földrajzi útmutatójának alapján megrajzolt vonal erős nyugat-keleti torzulását,⁶⁸ a két (a ptolemaios adatok alapján, illetve a topográfiai adatok alapján) rekonstruált elvi vonal, a rajtuk jelölt településekkel, csaknem egybe is esik. Ez arra utal, hogy Ptolemaios munkája – legalábbis ezen a Duna-szakaszon – nem egy útvonalra,⁶⁹ nem is a Duna vonalára, hanem a Duna menti kitérés tengelyre fűzött településekre vonatkozik.⁷⁰ Ez egyébként magyarázat lehet arra is, hogy a dunai limes e szakaszán ismert katonai táborok közül miért éppen a

megjelöltek kerültek az útmutatóba. Alátámasztja ezt a feltételezést az is, hogy miután Ptolemaios egyik forrása a *forma provinciae* volt,⁷¹ amely elsősorban a kitérés rendszerét jelölte, így várható, hogy a földrajzi útmutató ennek alapján összeállított részei a *forma*-ban közölt adatokat tükrözik. Valószínűleg ilyen lehetett Pannonia inferior dunai határának Cirpi és Lugio közötti, Aquincumot is magában foglaló szakasza.

Adott terület kitérés rendszerére és az ott haladó útvonalak nem feltétlenül estek egybe. Míg a kitérés rendszer elvi vonalakkal dolgozott, az útvonalak kialakításánál a természeti és földrajzi adottságokat messzemenően figyelembe vették. Aquincum esetében a szabályos, kitérés rendszeren alapuló úthálózat csak a sík, vízmentes területeken érvényesült. Maga a limesút is lehetőleg Duna-közei helyen, de a közlekedésre legalkalmasabb nyomvonalon haladt.⁷² A Dunapart valamint a hegyek, dombok valószínű adottságai egyaránt felülírták a sémákat. A terepviszonyokhoz való igazodással magyarázzák többek között az Aquincumban létező másik, az észak-déltől eltérő irányú utcahálózat meglétét.⁷³ Ez az utcahálózat, mely a nagyjából észak-déli irányú rendszertől mintegy 60 fokkal tér el nyugat felé, a provinciászékhely területén a canabae északi és nyugati régiójában,⁷⁴ illetve a katonaváros határain túl a territoriumnak a jelenlegi Budapest területére eső részén⁷⁵ figyelhető meg. Az utcák derékszögű rendszere ugyancsak szabályos kitérésre utal,⁷⁶ melynek vannak a másik rendszerrel közös pontjai is (pl. a legiótábor nyugati kapuja). Önmagában azonban a terephez való igazodás talán nem igényelte volna újabb rendszer kitérését, inkább a határvédelemben oly fontos Aquin-

⁶⁶ HEIMBERG 1977. 51–53, Abb. 41.

⁶⁷ FEHÉR 2003. 105, 4. térkép.

⁶⁸ Vö. MÓCSY 1979. 179, 21. lj.

⁶⁹ Ld. a limes-út vonalát az adott szakaszon: VISY 2000. 14–27. térkép

⁷⁰ Vaday Andrea is e két település közti egyenes szakaszt használta fel a Ptolemaios-féle szarmata városok lokalizációs kísérlete során: VADAY A.: A szarmata barbarikum központjai a Kr. u. 2. században. Barbarikum Szemle 1. Szeged, 2003. 15–16., 3. kép

⁷¹ FEHÉR 2003. 96.

⁷² Bár az Aquincumtól délre lévő limesút nyomvonal-vezetésében is kettősség figyelhető meg, a nyílegyenes szakaszok mellett terephez alkalmazkodó szakaszok váltakoznak. VISY 2000. 120.

⁷³ MADARASSY O.: Canabae legionis II Adiutricis. In: Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai, Bölske, 1998, Szekszárd, 1999. 71; *Idem* 2003. 105.

⁷⁴ PÓCZY 1983. 254, 2. kép, 270.

⁷⁵ Legutóbb Láng Orsolya tárta fel az út több szakaszát a Testvérhegy lábánál: LÁNG O.: Római kori útrészletek az aquincumi polgárváros municipális territoriumán (az úgynevezett Testvérhegyi villa környezete.) *Aqfűz* 9. (2003), 95–110.

⁷⁶ Két kitérés rendszer egyidejű létezése nem egyedi eset. A már említett Orange és Avignon közötti területen is több kitérés tengelyre alapozott felosztás létezett: HEIMBERG 1977. 55, Abb. 43.

cum-Brigetio útvonal meghatározása és térképezhetősége igényelte a sokszor hegyeket kerülő, völgyekben haladó szabálytalan útvonal mértani rendszerbe foglalását, hasonlóan a limesúthoz.⁷⁷ Ennek meglétére éppen a második rendszerhez igazodó, városon belüli utcahálózat utal. Egyelőre nincsenek adatok a két rendszer egyidejű kitűzésére, de az északnyugat-délkeleti irányú rendszer is a legiótáborból indult ki, s az is bizonyos, hogy a második rendszer nem terjedt ki a provinciaszékhely teljes területére, szűkebb sávot érintett, s jelenlegi adataink alapján a területfelérés alapja sem ez, hanem a kiterjedtebb, észak-déli rendszer volt.⁷⁸

Aquincum Traianus alatt kitűzött településrendszere évszázadokra megszabta a város topográfiai fejlődésének irányát. Egészen a 4. század eleji, Nagy Konstantin nevéhez fűződő jelentős átalakulásig,⁷⁹ a korábbi keretek voltak érvényben, bár több átfogó városrendezési koncepció nyomát őrzik az átépítések, megújítások mind a katonavárosban, mind pedig a polgárvárosban. Ezek némelyike alapján feltételezhetjük a rendszer helyi jelentőségű újratűzését is, melyet az épületek egy részének korábbitól eltérő tájolása is mutat, de a keretek lényegében nem változtak.⁸⁰ A topográfia legkevésbé változó elemei – a főútvonalak mellett – éppen a vízellátással, vízelvezetéssel voltak összefüggésben. Jelenlegi ismereteink alapján a Traianus idejében kiépített észak-déli aquaeductus több kilométeres létesítménye a római uralom időszakában mindvégig azonos nyomvonalon szállította a vizet, bár később a mű számos helyen szorult javításra, megtámasztásra.⁸¹ A későbbi (diagonális) úthálózatot

követe ugyanakkor Aquincum másik, a legiótábor és a katonavárost ellátó vítvezeték rendszere.⁸² Állandó eleme maradt a római kori topográfának, valamennyi településrész esetében, a biztonság és a városi kényelem, higiénia érdekében kiépített csatorna rendszer is,⁸³ mely többnyire egyenesen a Dunába, vagy valamelyik Dunaágba torkolló természetes vízfolyásba vezették a szenny- és az esővizet. Ugyancsak maradandó részeit alkották a római helyrajznak a dunai átkelők is.

A DUNAI ÁTKELŐHELYEK AQUINCUM TÉRSÉGÉBEN

A Pannonia inferior székhelyének körzetében, az Aquincumot érintő határszakaszon, a szigetekkel tagolt folyó, az ősi, kelet-nyugati irányú kereskedelmi útvonalak részben jó lehetőséget biztosítottak, részben szükségessé is tették az átkelőhelyek kiépítését és azok védelmét. Az átkelők kiépítése mind stratégiai, mind pedig gazdasági célokat egyaránt szolgált. Minden bizonnyal már a katonai megszállás kezdetén is létesíthettek ideiglenes átkelőhelyeket, révátelkeket a Dunán.⁸⁴ A 2. század elejétől, Traianus császár uralmától kezdődően feltételezhetjük az első állandó átkelőhelyek létesítését a Duna két partja között.⁸⁵ Aquincum térségében az átkelőhelyek kutatása számtalan nehézségbe ütközik. A 19. századi partépítések, folyószabályozások elpusztították a római kori parti létesítmények nagy részét, a megmaradt elemek pedig jórészt mulékony anyagból, a mederben, víz alatt találhatóak. Célzott kutatása ennek az emlékcsoportnak még nem volt. Ezért néhány kivételtől eltekintve csak közvetett bizonyítékok utalnak a folyót áthidaló építmények meglétére. Ha számba vesszük a római kori ismert és feltételezett átkelőhelyeket, azonnal szembeütünk, hogy a mai modern város

⁷⁷ Az útvonal jelentősége a limes útával azonos lehetett: VISY 2000. 121.

⁷⁸ Erre utalhat Lassányi Gábor nemrégiben folytatott ásatása, mely az említett északnyugat-délkeleti irányú rendszerbe illeszkedő út egy szakaszát eredményezte, de a tőle néhány méterre húzódó, minden valószínűség szerint határjelző hármás árok, az észak-déli rendszerbe illeszkedett. LASSÁNYI G.: A helyi lakosság temetőjének részlete Aquincum polgárváros territoriumán. *BudRég* 39. (2005), 357. 2. kép.

⁷⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a korábbi legiótábor helyett létesített későrómai erőd is illeszkedett az eredeti rendszerhez, miután a korábbi létesítményekhez igazodott: NÉMETH 2003. 90–91.

⁸⁰ A katonaváros utcahálózatának a markomann háborúk utáni változásáról: MADARASSY O.: Die canabae legionis. In: *Forschungen in Aquincum* 2003. 108; a polgárvárosban bekövetkezett változásokról: ZSIDI 2002. 49–52.

⁸¹ Erről a legutóbbi ásatási eredmények alapján: HAVAS Z.: Feltárás a Szentendrei úti aquaeductus nyomvonalán. *Aqfűz* 10. (2004), 61–65.

⁸² A vízvétel legutóbbi feltárásáról: KIRCHHOF A.: Új feltárási eredmények a katonaváros északnyugati régiójából I. *Aqfűz* 13. (2007), 40–56.

⁸³ A polgárváros több kilométer hosszú csatornarendszere még a municipium előtti időszak eredeti nyomvonalát is őrzi: PÓCZY K.: Wasserver- und entsorgung, Gebäude des Stadtzentrums. In: *Forschungen in Aquincum* 2003. 145–146.

⁸⁴ Számos hadjárat kiindulópontja volt Aquincum térsége a barbaricum felé, s ez csak az átkelők létesítésével volt megoldható. NAGY T. 1973. 87.

⁸⁵ Dacia meghódítását követően a 2. század folyamán állandó kereskedelmi kapcsolat alakult ki a barbaricummal, az ezt kiszolgáló Aquincum–Porolissum útvonal kiépítése is állandó átkelőt igényelt: GABLER D.–VADAY A.: Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest, 1984. 45–47.

hídjainak többnyire megvoltak a római kori előzményei.⁸⁶ (11. kép)

Ha délről északra haladunk az aquincumi limes-szakaszon elsőként Campona és Albertfalva katonai táborai körzetében lehetett átkelési lehetőség a Csepel-sziget területére. Jelenlegi adataink alapján egyelőre csak feltételezhetjük meglétüket, azoknak a szórványos cölöpmaradványoknak az alapján, melyek a két tábor körzetében a Dunaparton kerültek elő.⁸⁷ A jelenleg előkészületben lévő albertfalvi hidat is a római kori katonai tábor északi előterében tervezik.

Minden bizonnyal állandó, és az ismert történeti előzmények alapján tradicionális átkelőhely volt a Gellérthegy lábánál, mely a Március 15. téren feltárt erőd, *Contra Aquincum* védelmében működött, jelenlegi ismereteink alapján a 2. század végétől.⁸⁸ A Duna medre itt beszűkül, s csatlakozik a Gellérthegy lábától a provincia belsejébe induló útvonalhoz. Az átkelő a mai Erzsébet híd közelében állt.

Kevésbé ismert a mai Víziváros területén álló római katonai táborral szemközti Dunaparton feltételezett objektum. Csupán a Parlament építése során említett épületmaradványok utalnak arra, hogy a balparti erőd sor egy további tagja állhatott ott.⁸⁹ A két objektum között minden bizonnyal biztosítani kellett az átkelést. Ez a feltételezett átkelő tekinthető a Lánchíd elődjének.

Állandó híd pilléreinek maradványai kerültek elő a múlt században, a Duna szabályozásával kapcsolatos mederkotrás munkáinak során.⁹⁰ Az Óbudai szigetet és a Rákospatak torkolatánál álló *Transaquincum* erődjét összekötő híd négy pillérjének cölöppracsozatát Zsigmond Gusztáv mérnök mérte fel 1874–75-ben. A munkálatok – jelen ismereteink alapján – jelentős részben megsemmisítették a maradványokat. Az egykori hídpillérek szerkezetéről ma már csak az egykori – szerencsére pontos – felmérési rajzok tájé-

koztatnak. A sűrűn a folyó iszapágyába vert ún. „vasaló” alaprajzú pillérek hegyes végükkel észak felé, a folyásiránnyal szembe néztek. A híd kőből épült felmenő része a pilléreken alapuló gerendavázon nyugodott. A mai Árpád-híd ugyanazt az átkelési lehetőséget használja ki, mint római kori elődje.

Az utóbbi évek során derült fény arra a cölöpökre épült hídfőre, amely az Óbudai-szigetet kötötte össze a Duna jobb partjával.⁹¹ A híd az aquincumi polgárváros és a legiótábor között helyezkedett el, az Aranyhegyi-patak dunai torkolata felett. Az útépités során, 1978–79-ben feltárt maradványok facölöpökre épült, kőfalazású, sokszögletű alaprajzot mutató, megújított építmény néhány összefüggő részletét mutatták. Az építmény a kutatás szerint legalább 20 x 20 méteres területen helyezkedett el, s déli, mintegy 110 cm szélességű, eredetileg sűrű cölöpács alapra, kváderekből emelt fala maradt ránk legteljesebben. Az építmény szerkezetének legjellegzetesebb eleme, a kváderköves alapozást a külső oldalon kísérő cölöpsor (szádfal). Az alapozási struktúra metszete a hozzátartozó rétegekkel azt mutatja, hogy az átlagosan 200–220 cm hosszúságú facölöpöket a korabeli járászinttől mintegy 170 cm-re vertek le. A metszet alapján valószínű, hogy egy korábbi, leégett építmény fölé – vagy helyére – került a fa–kő szerkezetű konstrukció. Az építmény déli falától délre előkerült egyik cölöptöredéken jól felismerhető a *II A D* faragás. Ez valószínűsíti a *legio II adiutrix* szerepét a hídfő építésénél.⁹² Az aquincumi hídfő minden bizonnyal több átépítést élt meg, s stratégiai szerepén kívül jelentősége volt a helytartói palotához történő – kelet–nyugati irányú – átkelésben is. A Duna jobb partot pusztító tevékenysége folytán az építmény keleti része már nem maradt meg, az északi és a nyugati rész pedig a modern terepadottságok következtében egyelőre kutathatatlan. A már korábban említett merüléses vizsgálat a mederben egy 5 m x 9,5 m méretű falsarkot rögzített, mely az építményhez csatlakozott.⁹³ A római kori hídfő mai utódja a valamivel északabbra álló Mozaik utcai vasúti híd (úgynevezett „K” híd).

⁸⁶ Vö. Der römische Limes in Ungarn. (Hrsg. Fitz, J. Székesfehérvár, 1976, 86. A térképen az ismert aquincumi katonai táborok és őrtornyok helye összevethető a modern Dunahidak helyével.

⁸⁷ Albertfalvától délre, Campona és Albertfalva között figyelt meg alacsony vízállásnál facölöpöket Szirmai Krisztina: SZIRMAI K.: Budapest, XXII. Ártér u. RégFüz 1/44. 1992. 33, 47/17. Campona esetében Kocsis László figyelt meg cölöpöket a tábor közelében: KOC SIS L.: Nagytétény–CAMPONA 2003. Aqfüz 10. (2003), 144–146.

⁸⁸ NAGY T. 1973. 100–101; NÉMETH 2003b. 98.

⁸⁹ *Ibidem* 97.

⁹⁰ A híddal kapcsolatos adatok és információk összefoglalása és értékelése: NÉMETH 1998; *Idem* 1999b.

⁹¹ Összefoglalóan: ZSIDI 1999b.

⁹² A facölöpökön végzett dendrokronológiai vizsgálat alapján a cölöpöket kocsányos tölgyből vágta ki, legkorábban Kr.u. 78-ban: T. LÁNG O.–GRYNAEUS A.: Fa építőanyagok Aquincumban: régészeti és dendrokronológiai eredmények. BudRég 39. (2005), 89–110.

⁹³ Ld. 34. l.

A topográfiai helyzet ismeretében feltételezhető, hogy az aquincumi polgárváros és az Óbudai-sziget északi csúcsa között is átkelőhely volt, melynek hagyományos nyomvonala közelében épült ki az újpesti vasúti híd, újabban Aquincumi hídként említve. Az átkelőhelyet a későrómai korban őrtorony védte, azonban a korábbi előzmény régészeti bizonyítéka egyelőre nem került elő.⁹⁴

ÁRVÍZ- ÉS PARTVÉDELEM

Aquincum fenyegetettsége a dunai árvízektől, ismeretes volt a korábbi kutatók számára is, akik akkori ismereteik alapján próbálták a római kori árvízvédelem kérdésére megtalálni a választ. Salamon Ferenc szerint feltöltéssel és rakpartépítéssel védték a várost,⁹⁵ Nagy Lajos szerint pedig a vízlevezetés, a patakok szabályozása tartotta szárazon a várost.⁹⁶ Számos újkori forrás, árvízi beszámoló szól az Óbudát sújtó árvizek pusztításáról.⁹⁷ Ha az újkori Óbuda település-szerkezetét egybevetjük a római kori település kiterjedésével, akkor meg kell állapítanunk, hogy a polgárváros és környezetének területe a közép- és az újkorban szinte lakatlan volt. Sőt egyes múlt századi térképeken a mai Filatori gát vonaláig terjedő területet ártérként tartották számon, s csak kaszálóként használták.⁹⁸ Ez a terület csak az 1840-es, majd az 1870-es években létesített, addig hiányzó kőrakpart megépítése után vált – a római kort követően először – ismét lakott területté. A terület újkori, csak az árvízi szabályozás utáni beépítettsége is arra utal, hogy a római kori provincia székhelynek is jól kiépített, hatékony árvíz- és partvédelmi rendszer biztonságában kellett működnie évszázadokon keresztül. Hogy ez a védelmi rendszer valóban létezett a római korban, az csak az elmúlt évek kutatásai nyomán kezd körvonalazódni.

Hogy a Duna valóban reális veszélyt jelentett a településre a római korban, arra az utóbbi évek ásatásain, több római kori településrészen megfigyelt áradásra utaló nyomok utalnak. Jelentősebb

árvíz nyomát találjuk az aquincumi legiótáborban,⁹⁹ s ugyancsak árvíz, illetve a Duna folyamatosan magas vízállása jelentette az Óbudai szigeten fekvő aquincumi helytartói palota használatának végét is a 3. század utolsó harmadában.¹⁰⁰ Érdekes módon a római kori település kiszolgáltatottabb északi részén, a polgárvárosban egyelőre nem találtuk nyomát árvíznek.¹⁰¹ Ez a tény önmagában is arra utal, hogy a veszélyeztetettebb területet jobban kellett védjék, s a régészeti adatok alapján a védelem sikeres volt.

A polgárváros árvízvédelmével kapcsolatban már Nagy Lajos is utalt arra, hogy a Római fürdő forrásainak elvezetése a vízvezeték megépítésével és az Aranyhegyi-patak vízlevezető szerepe közrejátszott a polgárváros árvízvédelmében.¹⁰² (15. kép) Ehhez azonban további két elem is hozzájárult. Az egyik maga a polgárváros északi városfala, melynek keleti, Dunára merőleges szakasza szokatlanul hosszú, s katonai védelmi funkcióval létesítése kevésbé magyarázható.¹⁰³ A másik védelmi elemnek, a polgárvárosi partszakaszon nemrég előkerült, eredetileg cölöpökön álló konstrukciót tarthatjuk, melynek maradványait a jelenlegi Dunapart vonalától mintegy 50–80 méterrel nyugatabbra találtuk.¹⁰⁴ (16. kép) A facölöpök és gerendák rendszeréből álló egykori építményből csak a római kori szint alatti, szerkezeti elemek foltszerűen jelentkező objektumainak maradványai kerültek elő, mintegy 80 méter hosszúságban. A mélyebb gödrök és sekélyebb gerendaárkok váltakozásából álló vonulatból egy többször megújított fa konstrukció, részben felszámolt és visszatöltött, részben pedig természetesen – feltehetőleg árvíz során – megsemmisült maradványai bontakoztak ki. Az ásatási

⁹⁴ Vö. ZSIDI 1999b. 257.

⁹⁵ SALAMON 1878. 326–327.

⁹⁶ NAGY L.: A dunai árvizek és árterületek Budapest környékén az őskortól a magyar honfoglalás idejéig. Kézirat BTM Régészeti Adattár 206–79. ltsz. 7.–8.

⁹⁷ GÁL É.: Óbuda 1541–1848. In: Tanulmányok Óbuda történetéből. (Főszerk. Rádi K.) Budapest, 1990. 52; LÉTAY M.: Árvíz Óbudán. In: Tanulmányok Óbuda történetéből. (Főszerk. Rádi K.) Budapest, 1990. 95–101.

⁹⁸ Vö. HOLLÓ 1994. 32.

⁹⁹ KOCSIS L.: Zur Periodisierung des Hauses des tribunus laticlavus im Legionslager von Aquincum. In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. (Red. Kandler, M.–Vetters, H.) RLÖ 36, Wien 1990. 711.

¹⁰⁰ KÉRDŐ K.: Die neuen Forschungen im Gebiet des Statthalterpalastes von Aquincum. In: Roman Frontier Studies (Ed. Gudea, N.) XVII/1997, Zala, 1999. 652. Más Duna menti települések esetében is jelentős veszélyt jelentett az árvíz. Pl. Vindobona esetében a CIL III 14359/27 Neptunnak szentelt oltárkő talán egy áradás utáni helyreállításnak állít emléket. KENNER, H.: Zwei Weihungen an Neptun. In: Römische Geschichte. Alterstumskunde und Epigraphik. Wien, 1985. p. 315–325.

¹⁰¹ Vö. 92. l.

¹⁰² *Ibidem* 9.

¹⁰³ ZSIDI P.: Aquincum polgárvárosának városfala és védművei az újabb kutatások tükrében. *CommArchHung* 1990.

¹⁰⁴ ZSIDI 1999a.

eredményeket geofizikai mérésrel is kiegészítettük, mely halványan jelentkező, de határozott szabályosságot mutató rendszert rajzolt ki, melynek kiterjedése és iránya megegyezett a feltárás során előkerült konstrukciós maradványokkal. A polgárváros közelsége, a feltárt építmény nyomának topográfiai helyzete, valamint a korabeli párhuzamok alapján indokolt a feltételezés, hogy ehelyütt a római kori partépítés egy szakaszát azonosíthattuk.

A polgárváros és a katonaváros közötti, bár nem lakott, de más, a település számára fontos funkcióval ellátott terület¹⁰⁵ is töltéssel védtek. Feltehetőleg római kori nyomvonalra volt annak a töltésen haladó útnak, amelyet egészen a Duna 19. századi szabályozásáig használtak, s amelynek a polgárvárostól délre lévő, mintegy 30 méter hosszú szakaszát hozták nemrégiben felszínre a feltárások.¹⁰⁶ (17. kép) Nincs kizárva, hogy ugyan csak az árvízvédelemmel állt összefüggésben az a nagyobb konstrukció is, amely cölöpkötegei merőlegesen a Dunára sorakoztak, s melynek felszámolt nyomát éppen a mai Filatori gát közelében, a már korábban említett hídfő vonalában találtuk.¹⁰⁷

Ettől a ponttól délebbre, a katonaváros és a legiótábor vonalában eddig egyelőre nem akadunk a fentiekhez hasonló vízvédelmi vonalként értékelhető építményre. Nem zárható ki az sem, hogy a katonaváros és legiótábor árvízvédelmét a helytartói palotáéval együtt oldották meg, így a vízvédelmi vonal átkerülhetett a mai Óbudai-sziget területére.¹⁰⁸

A DUNA MINT VÍZÚT, KIKÖTŐK

A Duna aquincumi szakaszán hadihajók és kereskedelmi hajók számára is alkalmas kikötőkkel kell számolnunk. A dunai katonai flotta aquincumi, illetve Aquincum környéki állomáshelyéről egyelőre nem rendelkezünk közvetlen

régészeti bizonyítékokkal, bár a korábbi szakirodalom szerint a dunai flotta (*classis Flavia Pannonica*) egyik kikötője Nagy T. szerint már a „Iulius–Claudius uralkodócsalád idejében Békásmegyer–Pünködsfürdőnél jelölhető ki”.¹⁰⁹ Bizonyos azonban, hogy a későbbi időszakban, az aquincumi legió állandó tábora mellett is számolnunk kell a dunai flotta kikötőjével. Aquincum környékéről két olyan korai síremlék is ismeretes, amelyet flottakatonáknak állítottak. Mindkettő korai, város környéki temetőből származik, a mai Csillaghegyről. Az egyik sírkövet a helyi eraviscus őslakossághoz tartozó *Eburonak*, *Milio* fiának állították, aki a felirat szerint flottakatonára volt és 52 évet élt, szolgálati helye ismeretlen.¹¹⁰ A másik, felül csonka sírkövön szereplő katona neve sérült, nem kiolvasható. A felirat alapján azonban ismert szolgálati helye és ideje, eszerint a minden bizonylat eraviscus származású katona 8 évet töltött a misenumi flottánál.¹¹¹

A Duna viziútjának kereskedelmi kihasználásáról elsősorban a provinciába érkezett áruk szolgáltatnak adatokat. A Dunán főleg a nyugati tartományok kényes, törekeny termékei (üveg, kerámia, stb.) érkeztek, melyek gyakran az aquincumi lerakattól folytatták útjukat távolabbi provinciák, vagy éppen a birodalmon kívüli felvevőpiac felé.¹¹² Aquincumban egyesülete is működött a kereskedőknek. A *collegium negotiantium* egyik tagja, aki Danuvius–Neptunusnak állított feliratot,¹¹³ talán éppen folyami kereskedelemmel foglalkozott.

Az aquincumi kikötőkről mindeddig csak közvetett adataink vannak, régészetileg egyelőre egyiket sem sikerült bizonyítani. Bizonyosan kikötő lehetett a polgárvárosból kivezető keletnyugati út dunai torkolatánál. Ez bonyolíthatta többek között a város legnagyobb kerámiagyártó üzemének, a polgárvárosi Duna-partra települt Pacatus-műhely exportját.¹¹⁴ Több adattal rendelkezünk a helytartói palota kikötőjéről, mely az Óbudai ún. Kis-sziget keleti partján működött, a palota főépületétől levezető két kőfal védelmében.

¹⁰⁵ ZSIDI P.: Die Frage des „militärischen Territoriums“. In: Forschungen in Aquincum 2003. 168–170.

¹⁰⁶ ZSIDI P.–REMÉNYI L.: Duna-parti út részlete és őskori maradványok a polgárvárostól délre. Aqfűz 9. (2002), 86–89.

¹⁰⁷ ZSIDI P.: Kutatások az aquincumi katonaváros északkeleti peremén. Aqfűz 1. (1995), 41–43.

¹⁰⁸ Ezzel összefüggésben utalnunk kell a már korábban jelzett, mederben fellelt kelet-nyugati irányú falakra: NÉMETH 1998. 179, illetve Nagy Lajos megfigyeléseire: NAGY L.: Aquincum topográfiája. In: Budapest története. I./2. (Szerk. Szendy K.) Budapest, 1942. 358. Az Óbudai sziget, ezen belül is az ún. Nagy-sziget alig kutatott, így a kérdés még jó ideig nyitott marad.

¹⁰⁹ NAGY T. 1973. 86–87.

¹¹⁰ NÉMETH 1999a. 13, 13. szám, további irodalommal.

¹¹¹ NÉMETH 1999a. 13, 14. szám, további irodalommal.

¹¹² GABLER D.: Kereskedők és kereskedelmi tevékenység. In: Pannonia régészeti kézikönyve. (Szerk. Mócsy András–Fitz Jenő) Budapest, 1990. 210.

¹¹³ ALFÖLDY 1961. 105, 14. lj.

¹¹⁴ KUZSINSZKY B.: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. – Das grosse römische Töpferviertel in Aquincum. BudRég 11. (1932)

Ez a kikötő azonban nyilván nem közcélokat szolgált. A kikötőhöz tartozó, vagy azzal közvetlenül szomszédos partszakasz kőből és facölöpökből kiépített részletét hozták felszínre a szárazföldi és bűvármódszerrel végzett kutatások néhány évvel ezelőtt.¹¹⁵ Az aquincumi katonaváros kereskedelmi kikötője, a korábbi megfigyelések és a katonaváros szerkezete alapján, valószínűleg a legiótábortól délre lévő partszakaszon állhatott.¹¹⁶

A fontos távolsági és kereskedelmi útvonalak, valamint a legfontosabb dunai átkelőhelyek, révek ellenőrzése a római kort követő népvándorlásokban is stratégiai fontossággal bírt. Ezért nem véletlen, hogy Aquincum területén a népvándorlás kori népek tárgyi emlékének csaknem kivétel nélkül megjelenik az átkelőhelyek, révek és a nagyobb útkereszteződések közelében.¹¹⁷

¹¹⁵ H. KÉRDŐ K.- TÓTH J. A.: Római kori rakpart maradványai a Hajógyári öbölben. Régészeti értékeink. (Sorozat szerk. Győr A.- Nagy L.) Budapest, é. n.

¹¹⁶ PÓCZY 1983. 262-263.

¹¹⁷ ZSIDI P.: The question of continuity in Aquincum, the capital of Pannonia Inferior. *Antaeus* 24. (1997-1998), 589-591.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDY 1961 ALFÖLDY, Géza.: Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum. ActaArchHung 13. (1961), p. 103–124.
- FEHÉR 2003 FEHÉR Bence.: Ptolemaios és forrásai. In: Korai földrajzi írók – a római hódítás kora (ediderunt Fehér Bence, Kovács Péter Bp., 2003. p. 88–97.
- HOLLÓ 1994 HOLLÓ Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken 1686–1896. Bp., 1994.
- HEIMBERG 1977 HEIMBERG, Ursula.: Römische Landvermessung. Kleine Schriften zur Kenntniss der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands Nr. 17. Stuttgart, 1977.
- MADARASSY 2003 MADARASSY Orsolya: Die canabae legionis. In: Forschungen in Aquincum Bp., 2003. p. 101–111.
- MÓCSY 1979 MÓCSY András: Illyricum északi határa Claudius előtt. ArchÉrt 106. (1979), p. 177–186.
- NAGY T. 1971 NAGY Tibor: Der Vicus und das Municipium von Aquincum. ActaArchHung 23. (1971), p. 59–81.
- NAGY T. 1973 NAGY Tibor: Budapest története I. Bp., 1973., p. 83–184.
- NÉMETH 1998 NÉMETH Margit: Geschichte und Archäologie der Aquincum vorgelagerten Inseln. In: Archäologie unter Wasser 3 (Red. Schmidt., Beer, H., Sommer, B.) Inseln in der Archäologie. Internationaler Kongress 10.–12. Juli 1998. Starnberg, 1998. p. 173–182.
- NÉMETH 1999a NÉMETH Margit: Vezető az Aquincumi Múzeum kőtarában. Bp., 1999.
- NÉMETH 1999b NÉMETH Margit: A rákospataki híd és az aquincumi Dunaszakaszc védelmének kérdései. Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai, Bólcske 1998. Szekszárd, 1999. p. 141–160.
- NÉMETH 2003a NÉMETH Margit: Die Militäranlagen von Óbuda. In: Forschungen in Aquincum. Bp., 2003. p. 85–92.
- NÉMETH 2003b NÉMETH Margit: Wachtürme und Festungen am linken Donauufer. In: Forschungen in Aquincum. Bp., 2003. p. 96–99.
- PÓCZY 1983 PÓCZY Klára: Az aquincumi katonaváros utcahálózata és fontosabb épületei a II. és a III. században. ArchÉrt 110. (1983), p. 252–273.
- PÓCZY 2004 PÓCZY Klára: Aquincum. Budapest római kori történelmi városmagja. Bp., 2004.
- SALAMON 1878 SALAMON Ferenc: Buda–Pest története. 1. Buda–Pest az ó–korban. Bp., 1878.
- TÓTH 1976 TÓTH Endre: Pannonia provincia kialakulásához. ArchÉrt 103. (1976), p. 197–201.
- VISY 2000 VISY Zsolt: A ripa Pannonica Magyarországon. Bp., 2000.
- ZSIDI 1999a ZSIDI Paula: A római kori partépítés nyomai a Duna polgárvárosi szakaszán. Aqfűz 5. (1999), p. 84–94.
- ZSIDI 1999b ZSIDI Paula: Hídfőállás az aquincumi polgárváros és a katonaváros között. In: Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai, Bólcske 1998. Szekszárd, 1999. p. 257–274.
- ZSIDI 2002 ZSIDI Paula: Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és a Severusok korában. Bp., 2002.
- ZSIDI 2004 ZSIDI Paula: Aquincum topográfiája. In: Specimina Nova 18. Pécs, 2004. p. 167–226.

DIE ROLLE DER DONAU IN DER TOPOGRAPHIE VON AQUINCUM

Die wirtschaftliche, ethnische und kulturelle Trennrolle der Donau, die den Karpatenbecken auf östlichen und westlichen Partien aufteilt, war in den vorrömischen Zeiten nicht so bedeutend, wie während der beinahe fünf Jahrhunderte der Römerzeit. Vom 1. Jahrhundert nach Christus ist die Donau die administrative Grenze des Römischen Reiches geworden. Das westlich davon liegende Gebiet entwickelte sich als Teil des riesigen, das Großteil von Europa erobernden und die Zone des Mittelmeers beinhaltenden Reiches, es wurden unter anderem die Schriftlichkeit der Eroberer, die Steinbauart oder die früher unbekanntes Elemente der städtischen Infrastruktur eingeführt. Die Völker der sich östlich der Donau erstreckenden Gebiete haben ihren eigenen Entwicklungsweg gefolgt – obwohl die Nähe des Reiches unbestritten auf diejenigen wirkte, die jenseits der Grenze lebten. Die in der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens verbreitete römische Kultur hat aus mehreren Gesichtspunkten ihre Wirkung auf die spätere Entwicklung der Gebiete ausgeübt, dessen Spuren bis heute nachweisbar sind.

Die wirtschaftliche und kulturelle Rolle der Donau ist in der Geschichte von Aquincum – römerzeitlicher Stadtvorgänger von Budapest, Hauptstadt und Statthaltersitz von *Pannonia inferior* – ebenfalls gut bekannt. Aus strategischer Hinsicht hat die von Inseln gegliederte Uferlinie des Flusses guten Schutz und zugleich eine sichere Übergangsmöglichkeit geboten. Der Fluss bildete einen organischen Bestandteil der römischen militärischen Grenzzone, d.h. des Schutzsystems, was durch die Kette der auf seinen beiden Ufern und auf seinen Inseln errichteten Militärobjecte erwiesen ist. Der Fluss bedeutete ferner für lange Zeit die administrative Grenzlinie des Römischen Reiches, auch die in Aquincum liegende Residenz des Statthalters von *Pannonia inferior* wurde auf einem von der Donau umgebenen Gebiet, auf einer der Inseln der heutigen Donaubecken errichtet.

Die Wirkung der Donau auf die Errichtung und Veränderung der Topographie von Aquincum hat die Forschung meistens nur berührt, obwohl sie sie niemals ganz außer Acht ließ. Die sich auf die historische Geographie von Pannonien beziehenden, in der früheren Phase der topographischen

Forschungen entstandenen Publikationen haben die Rolle der Donau in erster Reihe auf die historischen Quellen und auf die oberirdischen Resten gestützt gewertet. Lajos Nagy war – nach meinem Wissen – der erste, der die gegenwärtigen Erfahrungen über die Überschwemmungen des Flusses mit den sich immer vermehrenden Angaben der Topographie von Aquincum in seiner unpublizierten Arbeit verglich. Einige Jahrzehnte später hat sich Tibor Nagy in mehreren seinen Werken mit der damaligen Umwelt beschäftigt und bei den topographischen und historischen Schlussfolgerungen benutzt er die Ergebnisse der hydrologischen Forschungen. Beinahe alle der neueren, die Topographie von Aquincum behandelnden Publikationen erwähnen die geographische Umwelt als Ausgangspunkt, derer Bild anhand den archäologischen Angaben und der bald systematisch durchgeführten geomorphologischen und geologischen Untersuchungen immer klarer wird. Die interdisziplinäre Wichtigkeit des Themas erkennend, ist die umwelt-historische-geomorphologische Untersuchung der näheren Umgebung von Aquincum in Rahmen einer gezielten Forschung auf die Reihe gekommen, derer Ergebnisse in Form einer Publikation in der nahen Zukunft zugänglich werden.

Die Erforschung des Themas ist nicht einfach, obwohl ein Teil der römerzeitlichen archäologischen Denkmäler gerade am Donauufer, in dessen Nähe bzw. im Flussbecken zu finden ist. Die Ausgrabung dieser Denkmäler ist wegen ihrer Eigenart (Uferschutzwerke mit Holzkonstruktion, auf Damm führende Straßen, Brückenpfeiler, Brückenkopfstellungen, Häfen) schwer und kostspielig, ihre Durchführung ist mit Landmethoden häufig nicht möglich. Noch dazu sind die direkt am Ufer oder im Bett errichteten Bauwerke meistens verletzbarer und gefährdeter als die Landreste, einerseits wegen des Flusses, der seinen Bett kontinuierlich ändert und andererseits als Ergebnis der modernen, mit dem Uferschutz und mit dem Schifffahrt verbundenen Bauarbeiten der Menschen.

Der Artikel behandelt auch die Erwähnung der Donau und die Frage seiner Spurlinie in den historischen Quellen und bei den geographischen Schriftstellern. Von der religiösen Flussverehrung der heimischen Bevölkerung zeugen einige, in

erster Linie im Rahmen des offiziellen Kultes gestellte Inschriften.

Mit den geomorphologischen Untersuchungen können wir einen genaueren Begriff über die Umwelt, die die Römer auf dem Gebiet des späteren Provinzsitzes erwartete, machen. Das hydrologische Bild erinnert daran, dass die Eroberer eine bedeutende Umweltveränderungsarbeit durchführen mussten, bevor sie das Gebiet ihren Zielen entsprechend in Besitz nahmen. Die Mehrzahl der Arbeiten bestand aus der Ableitung der Quellenwasser und aus der Auffüllung der sumpfigen Gebiete, deren Spuren während den Ausgrabungen auf mehreren Stellen gefunden wurden.

Die Umweltveränderungsarbeiten richteten sich wahrscheinlich schon den Zielen eines überdachten Siedlungsregelungsplans. Die Absteckung, die das Siedlungsstruktur von Aquincum für Jahrhunderte bestimmte, wurde vermutlich in der selben Zeit als Aquincum zum Provinzsitz ernannt wurde, unter Kaiser Traian durchgeführt. Die Rekonstruktion des aus dem Legionslager ausgehenden Absteckungssystems konnte aufgrund der während den Ausgrabungen gesammelten topographischen Angaben versucht werden. Sie zeigt, dass nicht nur die Stadt, sondern auch die ganze Limesstrecke in Budapest zum System passt, es kann sogar auch nicht ausgeschlossen werden, dass ein bedeutender Teil der Limes sowohl nördlich, als auch südlich von Aquincum einen einzigen System folgte.

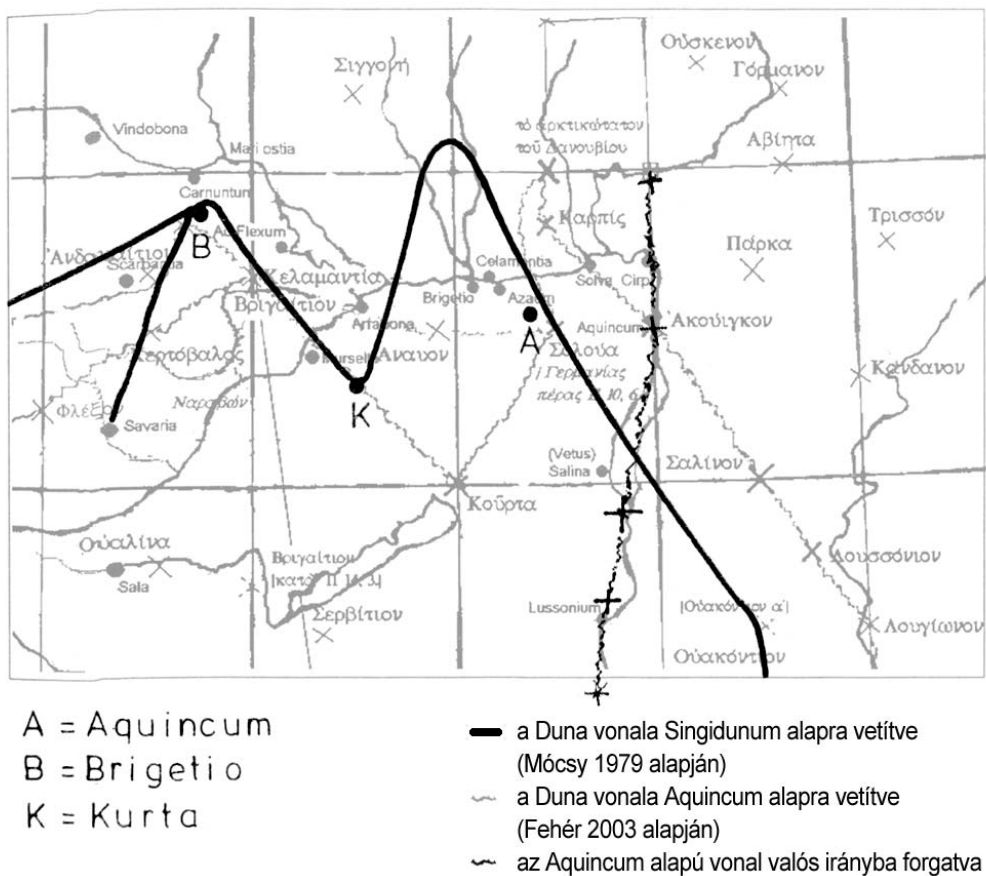
Die Ergebnisse der neueren Ausgrabungen bieten Möglichkeit, den Ort der Donauüberquerstellen zu präzisieren, obwohl wir bei zahlreichen Stellen nur auf Behauptungen angewiesen sind. Bis jetzt ist die Stelle von insgesamt zwei ständigen Brücken archäologisch erwiesen. Die eine hat die, auch das Statthalterpalast tragende Insel mit der Festung am linken Ufer verbunden und die andere hat nördlich des Statthalterpalastes, vom rechten Ufer zum Óbudai-Insel einen Übergang gesichert.

Die Siedlung musste auch von den zerstörenden Überschwemmungen geschützt werden, die das Gebiet bis der Donauregulierung im 19. Jahrhundert gefährdeten. Die Ergebnisse der neuen Ausgrabungen geben auch dazu Möglichkeit, die Wasserschutzlinie der römischen Stadt zu rekonstruieren. Auf der Aquincum-Strecke der Donau müssen wir mit Häfen zählen, die sowohl für Kriegsschiffe, als auch für Handelsschiffe geeignet waren – dies bedingt aber ausgebauten Kai. Die Reste eines zum Hafen des Statthalterpalastes oder zu seiner unmittelbarer Umgebung gehörenden Kais aus Holz und Stein sind in letzten Jahren bekannt geworden.

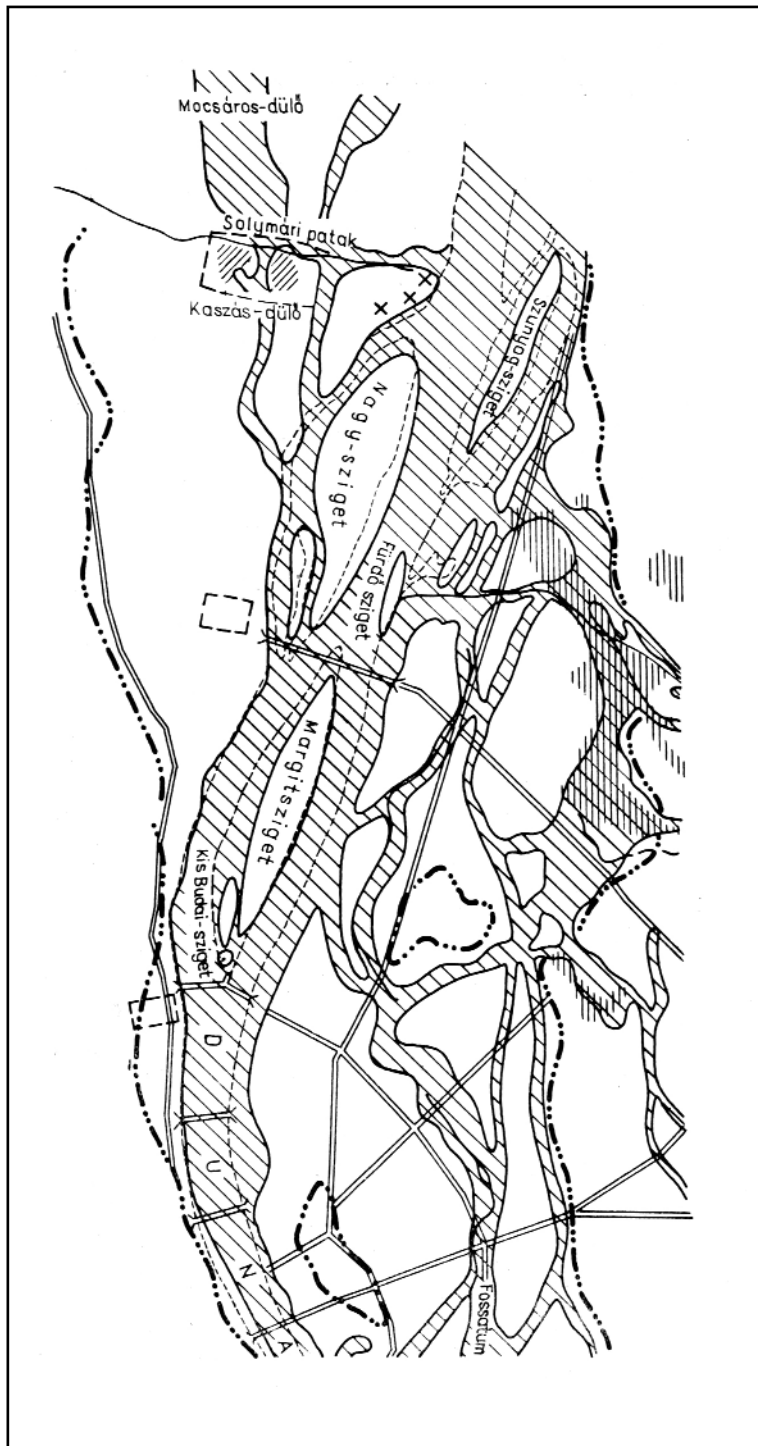
Die Kontrolle über die wichtigsten Donauüberquerstellen und Fähren bedeutete auch in der Völkerwanderungszeit eine strategische Frage. Deshalb ist es kein Zufall, dass das Denkmalmaterial der völkerwanderungszeitlichen Stämme auf dem Gebiet von Aquincum beinahe ohne Ausnahme entlang der Donau erscheint.

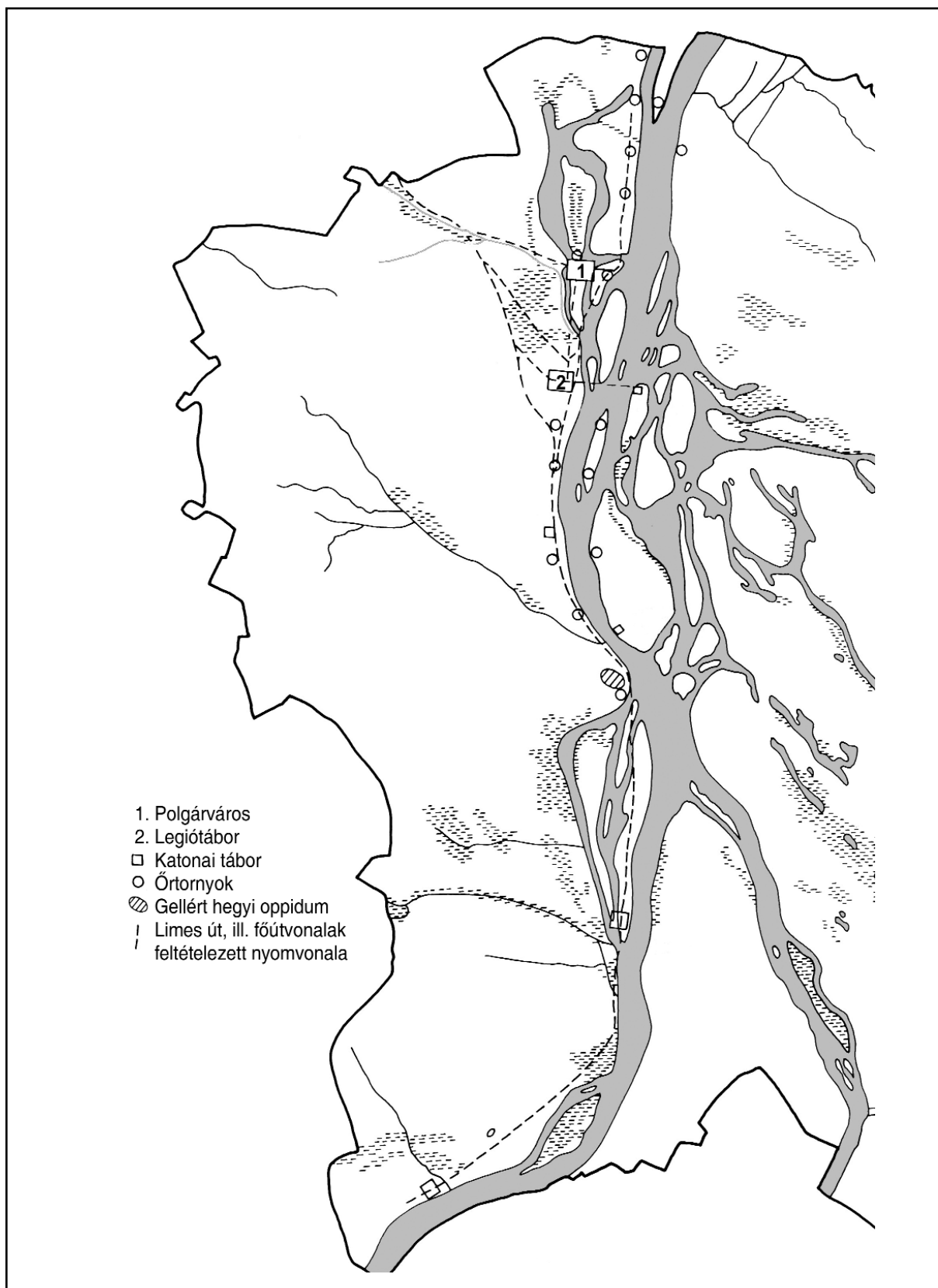
1. kép. Danuviusnak szentelt oltárkő Aquincumból

2. kép. A Duna vonalánál elvi rekonstrukciója Ptolemaios adataiból MÓCSY A. és FEHÉR B. nyomán

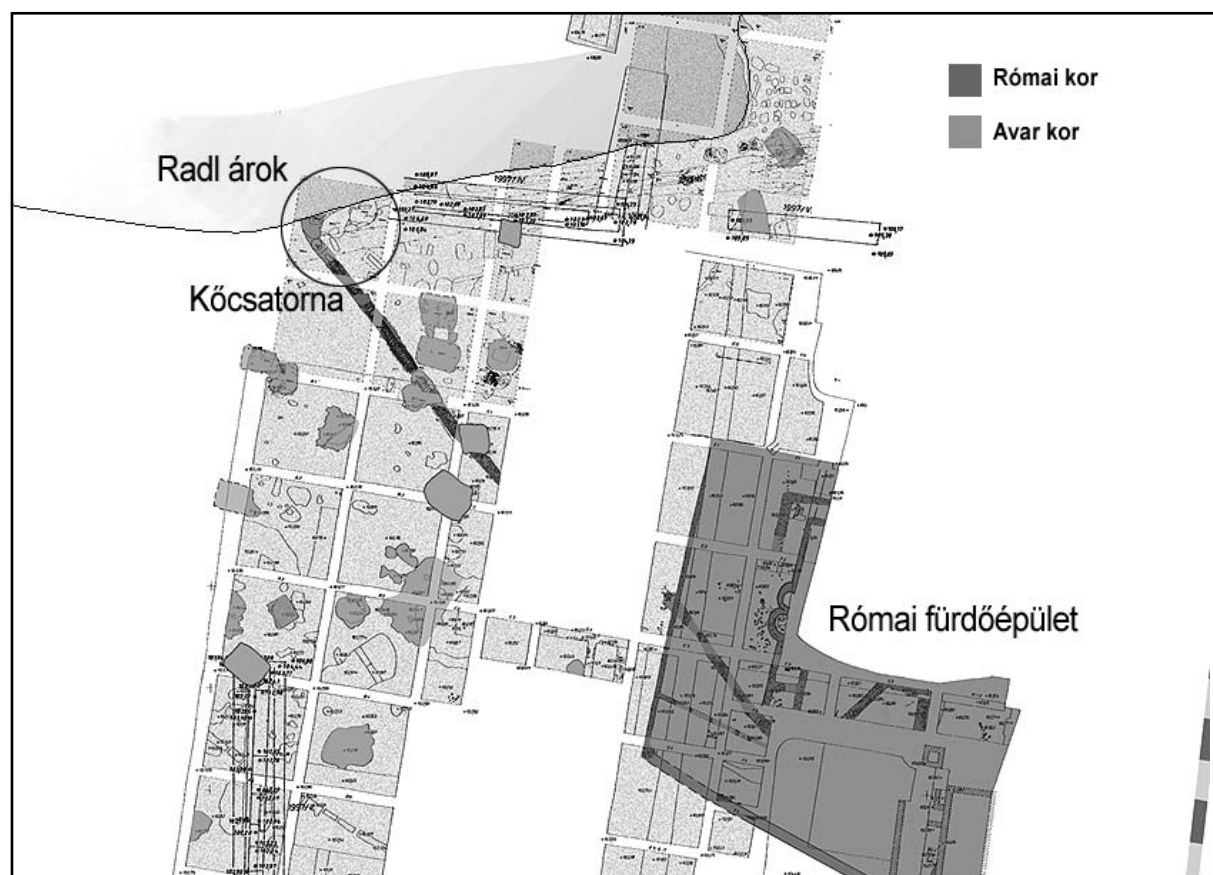
3. kép. Aquincum hidrológiai térképe NAGY T. 1971. alapján

4. kép. Budapest rekonstruált történelmi vízrajza Nagy T. 1973. alapján

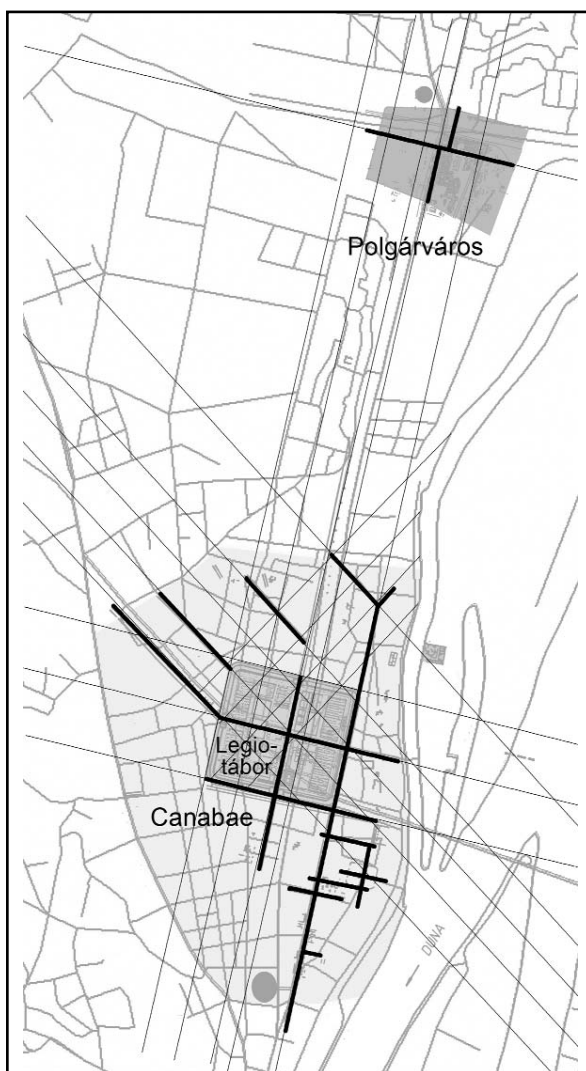
5. kép. Az egykori Duna part vonala, Budapest, III. Gázgyár feltárás

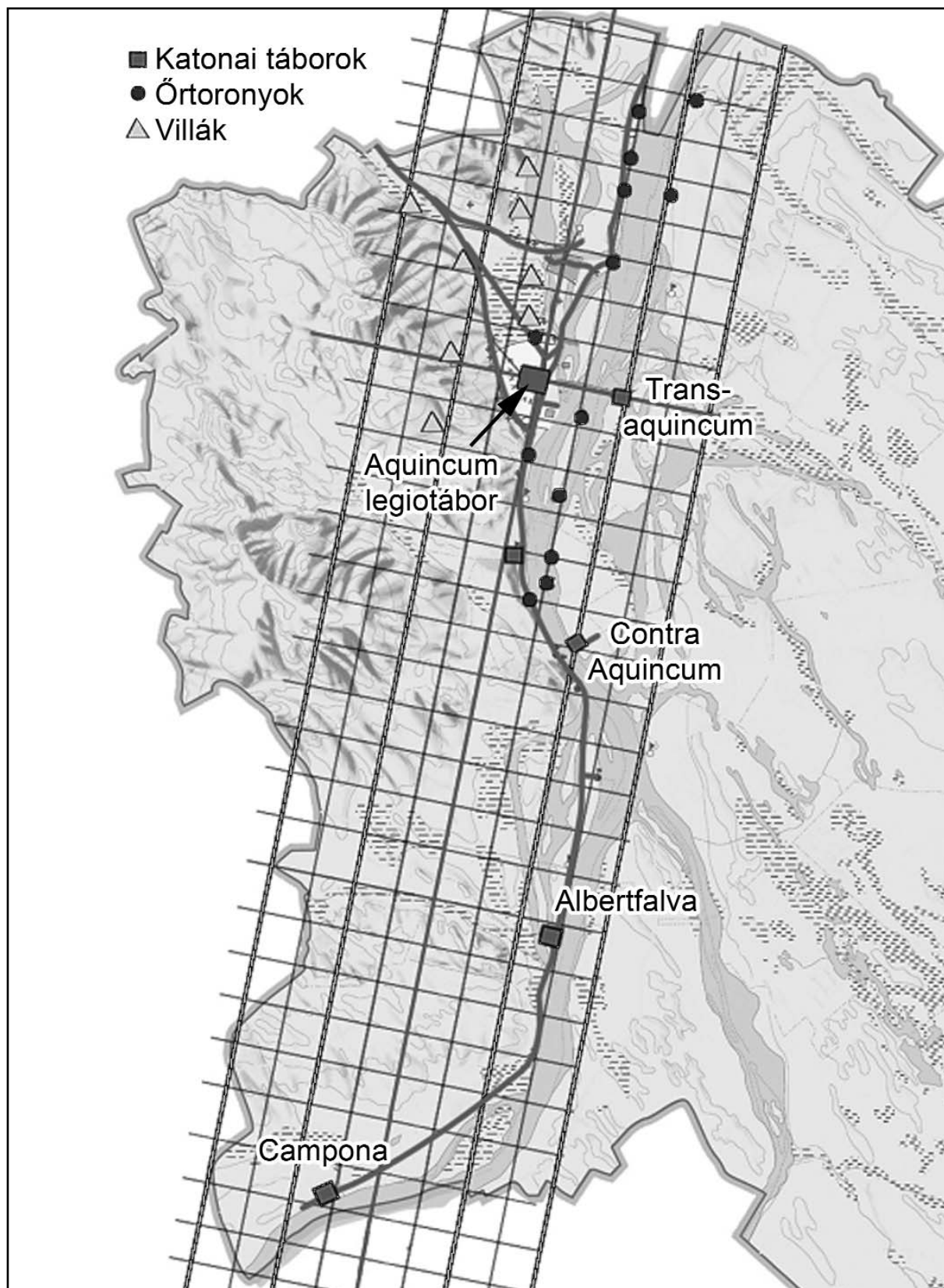
6. kép. A Rádl-árok egykori medre, melybe a közeli fürdőből kőcsatorna vezette le a szennyvizet Budapest. III. Filatori gát

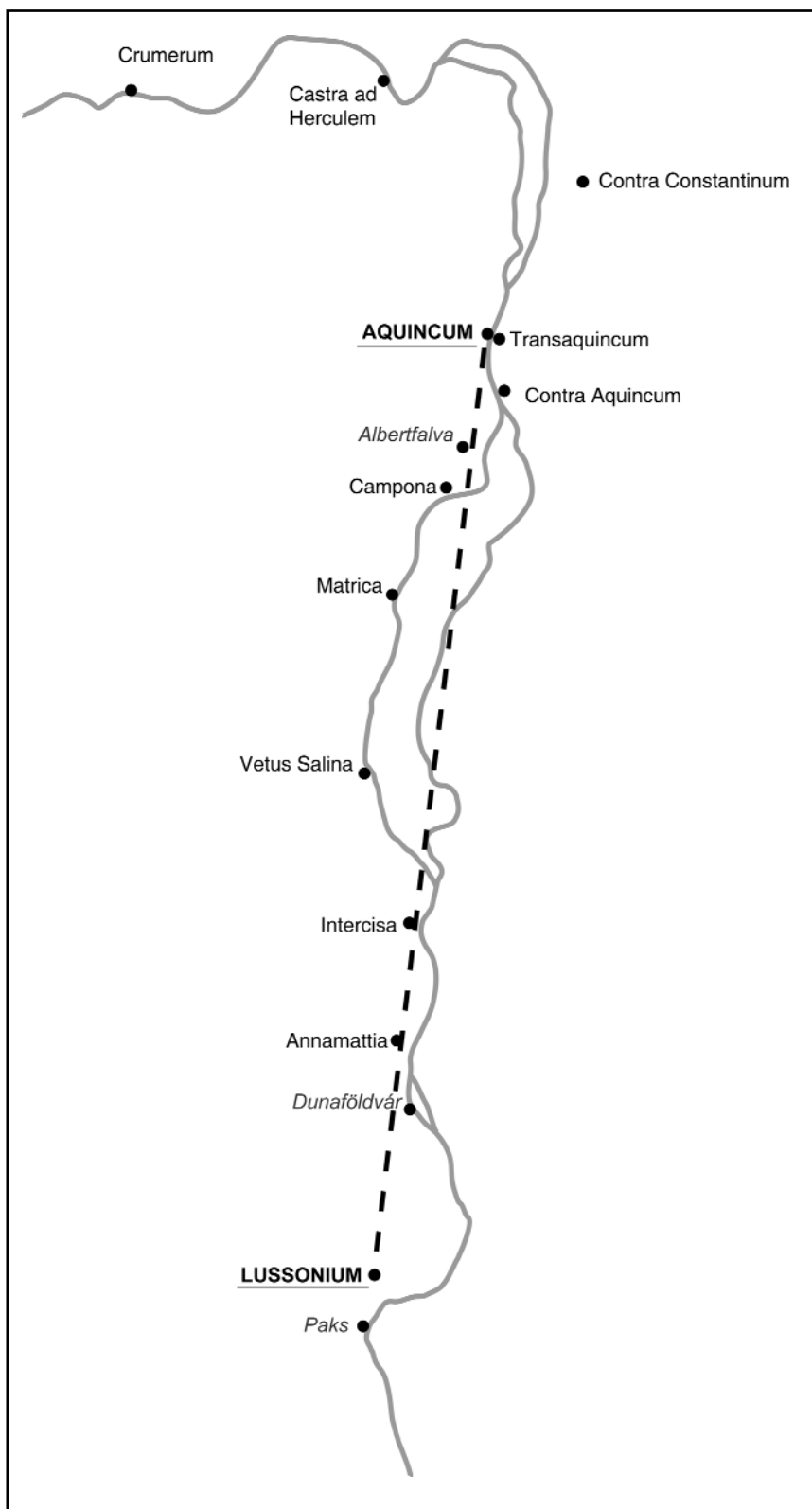
7. kép. Egykori Duna-ág mesterségesen kialakított medre Budaújlakon (FÜLEKY-MÁRITY alapján)

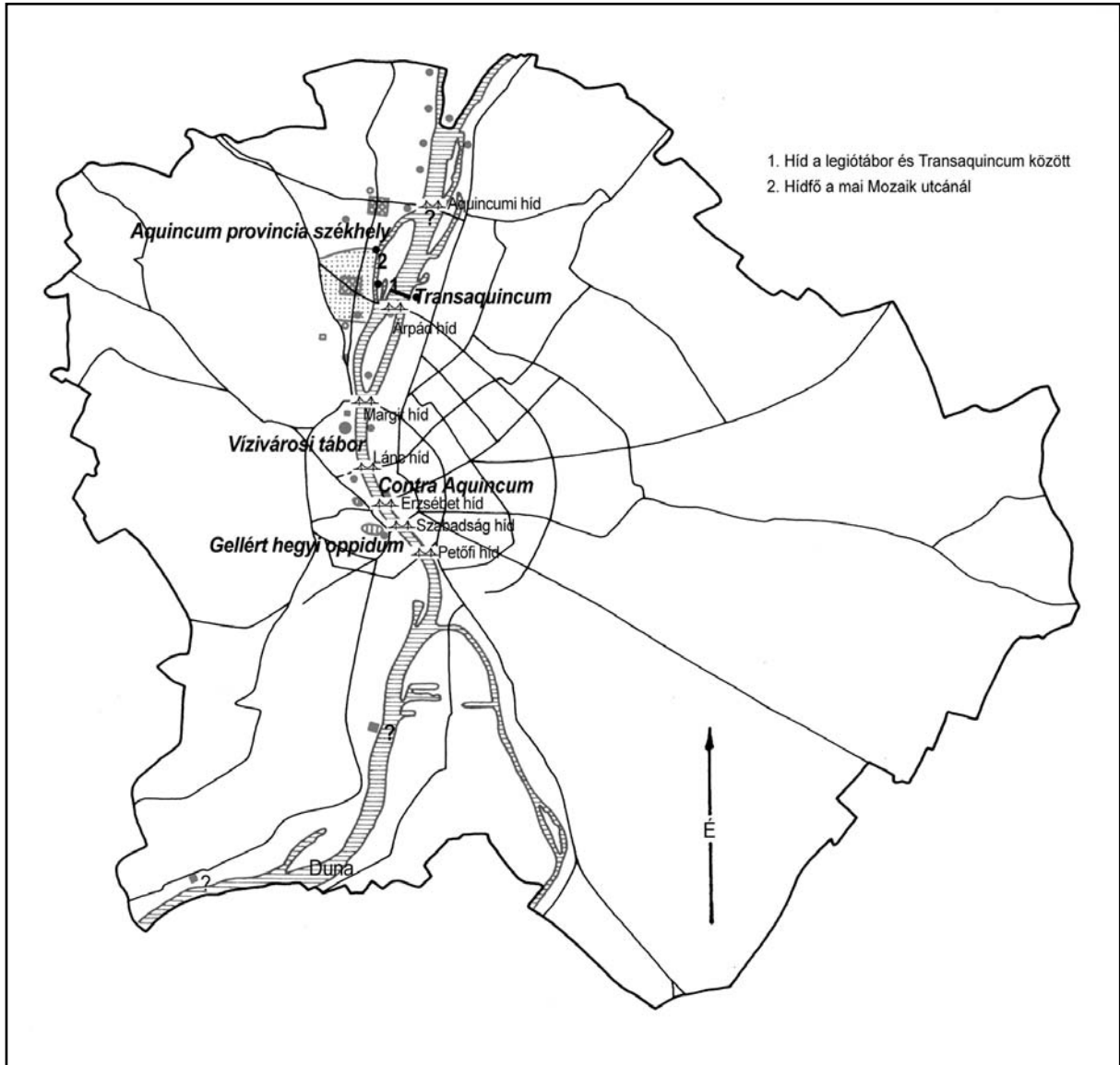
8. kép. Aquincum provinciaszékhely ismert utcahálózata

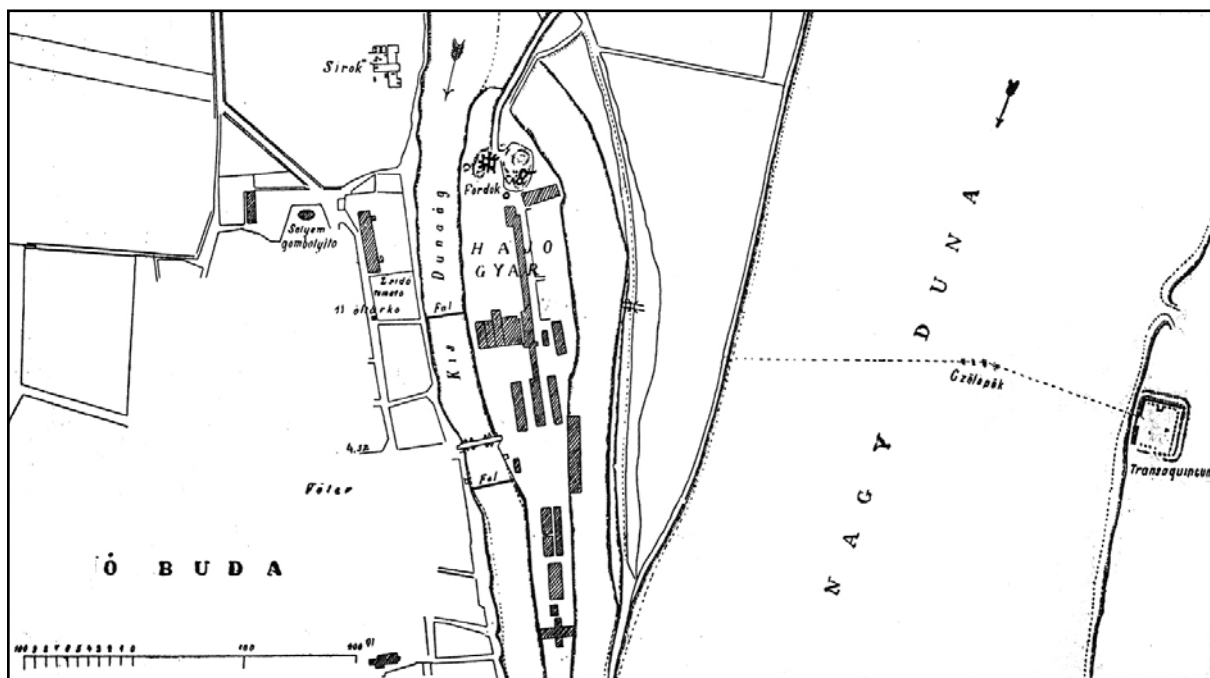
9. kép. Az aquincumi limes-szakasz kitűzésének elvi rekonstrukciós kísérlete

10. kép. Az Aquincum és Lugio közötti limes- szakasz

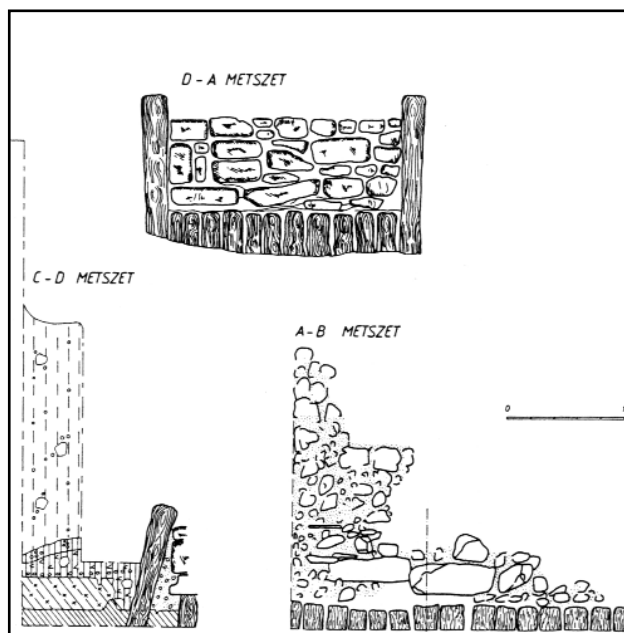
11. kép. Átkelők a Dunán Aquincum térségében

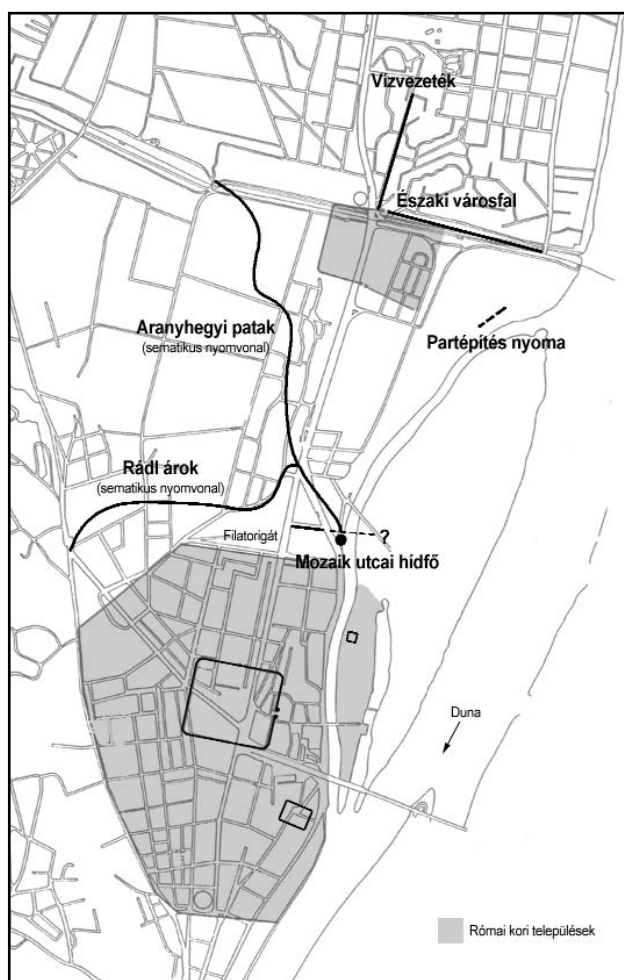
12. kép. A Zsigmondy G. által felmért római kori híd (NÉMETH M. alapján)

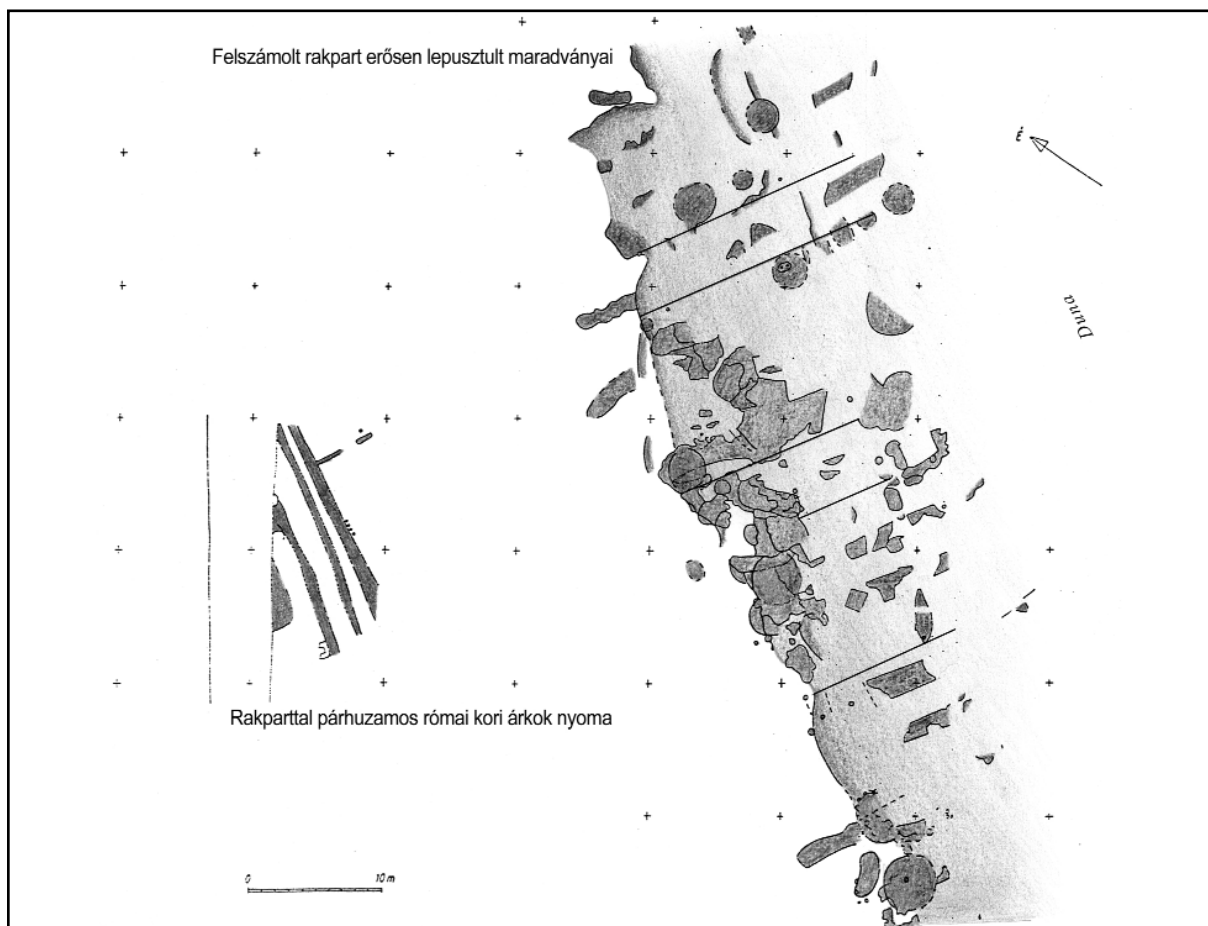
13. kép. Római kori hídfő maradványai a mai Dunaparton, Budapest, III. Mozaik utca

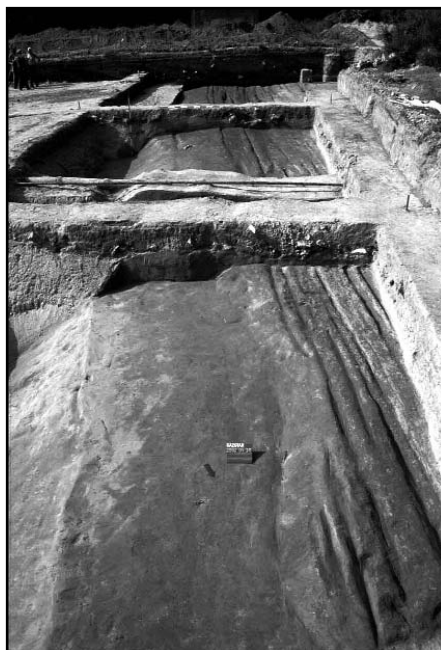
14. kép. A Mozaik utcai hídfő szerkezeti rajza és metszete

15. kép. Az aquincumi vízvédelem fontosabb vonalai a régészeti adatok alapján

16. kép. A partvédelem elmosott cölöprendszerének nyomai a polgárvárossal szomszédos Duna parton

17. kép. Töltésen haladó út az egykori Duna meredek partja mentén Budapest, III. Gázgyár-tisztviselőtelep

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK AZ M0 AUTÓPÁLYA ÉK-I SZAKASZÁN
ELHELYEZKEDŐ 11–13. SZÁZADI FALU TERÜLETÉN*(Budapest XV. Rákospalota – Újmajor, I. lelőhely 1995.)*

A 2. főközlekedési útvonal és a Budapest körüli, M0 autópálya Rákospalota északi határában találkozik. A közlekedési csomópont körüli, beépítetlen szántóföldet a 18. század végétől különböző néven, (Grófi dűlő, Sárfa dűlő, stb.) nevezték. A 18–19. században szabályozták a Mogyoródi patakot, és levezették a belvizeket, a patak menti domboldal a rákospalotai határ értékes földterülete lett. Miután Rákospalotát Budapesthez csatolták, a régészeti lelőhely a főváros XV. kerületében az Újmajor nevet kapta. Az útépités előtt a kijelölt nyomvonalban régészeti terepbejárást végeztünk, őskori és 11–13. századi cserepeket találtunk. A felszíni jelenségek a vasútvonal D-i oldalán, a Régi fóti útig követhetők, és összefüggésben álltak a Régi fóti út közelében, az 1961-ben előkerült Árpád-kori templommal és temetővel.¹ Az I. lelőhelyet a Budapest–veresegyházi vasútvonal 109 m hosszú szakasza kettévágta. A vasútvonal É-i oldalán, 1995-ben folyt a régészeti kutatás, a II. és a IV. kutatási területen Bencze Zoltán, az I. és a III. kutatási területen a szerző irányításával került sor a középkori objektumok feltárására. A II. és a IV. kutatási terület objektumait Bencze Zoltán már ismertette, most bemutatjuk az I. és a III. kutatási területen feltárt, tatárjárás (1241) előtti falu ÉNy-i kertjeinek, és a kerti építményeknek a részleteit.² A budapesti M0 autópálya egyes régészeti lelőhelyein, köztük a rákospalotai határban, a feltárás a mezőgazdasági műveléssel bolygatott humusz gépi nyelésével kezdődött. Az I. kutatási terület déli részén az 5. ház és a 9. kemence közötti, kis területen az itteni kertek és a kerti objektumok kialakításának és változtatásának 6 periódusát lehetett megfigyelni (1. kép).³

AZ I. KUTATÁSI TERÜLET

AZ 1. HÁZ ÉS A HÁZ NYUGATI OLDALÁN FELTÁRT
OBJEKTUMOK

A feltárássra kijelölt terület legmagasabb részén (110,7 m Adria), jól látszott, hogy a dombtetőt a jelenkorban, feltehetően a vasútépítés előtt lenyesték. A kijelölt terület DK-i negyedében kisebb szondát ástunk, ebből kiderült, hogy a 30–40 cm vastag, alsó részében bolygatatlan humusz alatt futóhomok, majd agyagos homoktalaj volt. Ezt követően 25 m széles sávban elkezdték a humusz lehordását, de ekkor még régészeti leletek nem kerültek elő. Az első régészeti jelenség a fenti szondától távolabb, a szelvény DK-i sarkában, a tanúfal előtt kibontakozó, világos barna, négyszögletes folt volt, amelyből később az 1. ház, és a házba épített 1/a szabadon álló kemence maradványait bontottuk ki. A további gépi földmunka közben, számos régészeti lelet, frissen összetört kemencetörmelék került elő, a humusz elhordása után azonban, a bolygatatlan sárga homokban már csak a ház, a közelében lévő árkok és gödrök alig látható 15–30 cm mély alsó részeit tárhattuk fel.

AZ 1/A SZABADON ÁLLÓ KEMENCE

Az 1. ház ÉK-i sarkában, a korábbi kemence padlóját meghagyták, és erre építették fel a ház hely északi negyedét betöltő, szabadon álló kemencét (2. kép 1, 3–4). Az új kemence építése előtt a 2. munkagödrot fekete, faszenes, hamus, homokos földdel, a cölöplyukakat és a ház alját barna homokos földdel feltöltötték. A ház alján a 10–12 cm vastag feltöltést ledöngölték. *Alaprajz:* a kemence alja körhöz közelálló ovális alakú volt, mérete: 160×140 cm. *Építésmód.* Először a korábbi kemence lenyestett maradványai fölött, szürke agyagba tapasztott, különböző méretű, alakatlan kövekből 240 cm×200 cm alapterületű, 14–16 cm magas emelvényt építettek. A kövek között alakatlan, malomkő töredékek is előfordultak. A kövek

¹ Gyürky Katalin leletmentése. IRÁSNÉ MELIS 1983. 23.

² BENCZE 1999. 9–72.

³ A régészeti objektumokat az előkerülés sorrendjében vettük nyilvántartásba, és ezeket a sorszámokat a dokumentálás, leltározás során sem változtattuk meg.

tetejére agyagréteget tapasztottak, ezzel eltűntettek a kórteg tetejének az egyenetlenségeit. A kórakásnak kettős célja volt, egyrészt szilárd alapja lett az új kemencének, másrészt növelte a hőhatást és meghosszabbította a hőtárolás idejét. A kőemelvényre felépítették a kemencét. Az északi oldal középső része a kőalapozás ÉK-i sarkát érintette. A kemence fenéklapja 130×120 cm volt. A sötét, barnás vörös fenéklap a gépi földmunka közben összetöredezett, körülötte a frissen lenyesett oldalfal alja 15–10 cm széles volt. Az oldalfal aljának a külső széle nem égett át, sötét sárga maradt. A kemencét kétszer megújították. Az 1. kemencefenék 2 cm vastag, a 2. kemencefenék szintén 2 cm vastag, a 3. kemencefenék 3,5 cm vastag volt. A kemence szája 45 cm széles volt. Valószínűleg kőekkel erősítették meg. A kemence szája előtt 40 cm átmérőjű, 30 cm mély hamus gödör volt, amely a feltárás idején kőekkel és hamus földdel volt feltöltve.

A tetőszerkezet. A tetőt tartó gerendák cölöplyukai egymástól 200 cm-re kerültek elő. A keleti oldalon a 3. cölöplyuk (átmérő: 34 cm, mélység: 36 cm) kőekkel volt betömve. A nyugati oldalon a 4. cölöplyuk (átmérő: 30 cm mélység: 33 cm) feketés barna (kormos) humusszal volt feltöltve. A kemence körül nem találtunk több cölöplyukat, ezért feltételezzük, hogy a kemence fölött, földre támasztott féltető volt.

A terület soron következő átrendezése előtt a kemencét összerombolták, töredékeit szétszórták a padlón. A félig földbemélyített építmény üregét kormos, homokos humusszal feltöltötték, amelybe kődarabokat és kevés háztartási hulladékot is bedobáltak.

AZ 1. HÁZ

Az 1. ház helyét mutató, homokos barna folt tetején, bedobált, alaktalan kődarabok, különböző színű paticsörtmelék, kemencefal darabok látszóttak. A folt ÉK-i sarkában egy kemence maradványai jelentek meg, amelyet, mint később kiderült, a korábban elhagyott ház keleti felében építettek fel. A ház nyugati oldalán különböző árkok és gödrök helyezkedtek el (1. kép). *Tájolás:* ÉK-DNY. *Alaprajz:* lekerekített sarkú négyzethez közelálló négyszög (2. kép 2–4). *Méret:* 320×305 cm, (9,8 m²), a közepes alapterületű, félig földbe mélyített házak közé tartozott. A ház rekonstruált mélysége cc. 80 cm lehetett. Az ÉK-i sarkában állt a kemence, vele szemben, a ház Ny-i oldalának a közepén volt a félkör alaprajzú bejárat (4. kép). A tetőszerkezet szelemen

gerendáját tartó ágasfák cölöplyukai a K-i és a Ny-i fal közepénél, a ház belső terében helyezkedtek el. A keleti, 1. cölöplyuk (átmérő: 24 cm, mélység: 30 cm) a kemence sarka mellett mélyedt a ház padlójába. A nyugati 2. cölöplyuk (átmérő: 40 cm, mélység: 57 cm) kisebb gödörben állt, a gödör feltehetően az ágasfa kihúzása közben keletkezett. A 2. cölöplyuk körüli gödör ugyanolyan barna, homokos földdel volt betöltve, mint a cölöplyukak. A lejárt homokpadló a nyesett felszíntől számítva 17 cm mélyen tárult fel. A padlóról ásták be a ház DNY-i negyedét szinte teljesen betöltő, 1. munkagödört (átmérő: 146 cm, mélység: 50 cm). A futóhomokba ásott gödör alján összefüggő, nagy foltban, oldalán és a peremén kisebb foltokban megmaradt a szürkés-sárga agyagtapasztás. A háznak az északi és a déli oldalán 40 cm széles, 12 cm magas padka volt, a déli padka azonban, a feltárás idejére lekopott, és a széle elmosódott.

A kemence. A ház ÉK-i sarkában állt, a sarokfalakhoz volt hozzáépítve. *Alaprajz:* téglalap alakú, keleti oldal 130 cm, északi oldal 100 cm. Szája a keskenyebb déli oldalon, a ház belsejébe nyílt. Előtte átégett, kormos volt a padló. *Építésmód:* először elkészítették a kemence alapozását. A kemence helyén, a bolygatatlan homokban 12 cm magas padkát hagytak és 6–8 cm vastag, szürkés zöld agyagréteget tapasztottak rá. (Ez az agyag a lelőhelyen, a patak felé lejtő, alacsonyabb fekvésű területeken nagy mennyiségben található.) Ezután vörösre égő agyagból letapasztották a kemence 98×68 cm, szabályos téglalap alakú tüzelőterét. A kemencefalak 14–16 cm vastagok voltak. A sárgás barna kemencefalaknak csak a belső oldala égett át, a vörös réteg 2–3 cm vastag volt. A kemence szájának az egyik oldalán megmaradt a kemence száját erősítő kő, amely egy szabályos kváder töredéke volt. A szabadon álló, sima oldalak 20 cm hosszúak voltak. A kemence szájában lévőhöz hasonló kődarabot találtunk az 1. keleti cölöplyuk mellett, feltehetően a kemence szájából lökték ki a kemence lebontása idején. A kemence szája előtt sekély hamus gödör (átmérő: 56 cm, mélység: 16 cm) volt.

A házat egyszer felújították. Az ÉNy-i negyedében új munkagödört ástak, a régít feltöltötték. A 2. munkagödör átmérője 85 cm, 28 cm mély volt. A tetőszerkezet javítása közben, az ágasfák a korábbi helyükön maradtak. A keleti, 1. cölöplyukat vastagon körül tapasztották, a nyugati 2. cölöplyukat valószínűleg ekkor nyomták le 57 cm mélyre. Az átalakítás idejét az 1. munka-

gödörbe dobált cserepek mutatták, ezek azonban a 11. század vége és a 12. század vége közötti időszakban használt edények jellegtelen töredékei voltak. A kemencét a ház megszüntetése után, az új szabadon álló kemence építése előtt elbontották, és a patiscstörmeleket elvitték.

Az időrend. A ház felépítését és használatát rövid időn belül követte a ház megszüntetése, és az új, kétszer felújított szabadon álló kemence használata. A ház és a szabadon álló kemence maradványait még a 12. század második felében elszántották.

A leletek. Az 1. ház megszüntetésével járó feltöltésben kevés háztartási hulladék: állatcsontok, malomkődarabok, egy orsókarika, a 11–12. századi fordulója és a 12. század vége közötti időszakra jellemző cserépedények töredékei kerültek elő. A leletanyag pontosabb időmeghatározásra nem alkalmas.⁴ – 1. Nagy méretű, vastag falú fazék, égett, kormos, vörös, szürke foltos alja. Fenék á.: 10 cm, m.: 3,5 cm, v.: 0,8 cm. Ltsz.: 2008.3.1 – 2. Fekete, gömbtestű fazék vízszintesen kihajló pereme. Vállon bevésett, kettős vonalköteg. Húr: 6,5 cm, m.: 5,3 cm, v.: 0,4–1 cm. Ltsz.: 2008.3.2 (65. kép 1). – 3. Orsókarika. Benyomott vonalköteggel díszített, vastag falú fazék oldalából kivágott, lecsiszolt karika, á.: 3 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: 2008.3.3 (66. kép 7). – 4. Megpörköldött folyami kagyló héja. H.: 7 cm. Ltsz.: 2008.3.4.

A 2. ÁROK, SZÁRNYÉK

Az 1. ház északi oldalán, a kézi nyésés közben előtűnt a 2. árok barnás sárga betöltése, amelyet alig lehetett észrevenni a bolygatatlan sárga, futóhomokban (1.; 5. kép). Cserepek és állatcsont töredékek mutatták az árok haladását, az állatcsontok elhelyezkedése segített az árok alsó részének a rekonstruálásában. Az árokkal bekerített 6,5×8,5 m kiterjedésű terület a háztól ÉNy-ra esett. *Az alaprajz, forma, méretek.* Az árok két, derékszöget bezáró szakaszból állt (6. kép). A 680 cm hosszú, ÉK-DNy-i szakasz, az 1. ház északi oldalán haladt és a nyugati végén derékszögben ÉNy felé fordult. Az ÉNy-D-i szakasz 950 cm hosszú volt.

A ÉK-DNy-i szakasz az 1. ház ÉK-i sarkánál indult és párhuzamosan haladt a ház É-i oldalával. A lenyesett, bolygatatlan, sárga homok tején az árok és a ház közötti távolság 450 cm volt. Az árok K-i végének az alja 45 cm széles és 18 cm mély volt. A lejtőn DNy felé haladva, szakaszosan szélesedett és mélyült. Az árok végétől 550 cm-re látszott a következő, mélyebbre ásott, 60 cm széles és 40 cm mély szakasz keleti vége. Az északi oldal ferde síkban haladt fölfelé. Az északi oldalon a derékszögű kanyar előtt, egy 60×40 cm nagyságú csomóban 4 db, nagy állat (ló, vagy szarvasmarha, apró szilánkokra szétnyomott) végtag csontjai voltak lerakva (7. kép). Csak kis részben feküdtek az árok betöltésén, nagyobb részük a bolygatatlan talajra esett. A csontok helyzete azt mutatta, hogy az ároknak a derékszögű kanyarban legalább 30 cm széles padkája volt. A derékszögű kanyart is magában foglaló, 40–45 cm mély árokszakasz ÉNy felé haladva, a 36. árok kiágazásáig a domboldal lejtését követte. A 36. árok északi oldalától a 2. árok 250 cm hosszú, északi részének az alja emelkedett és az árok vége az 1. cölöplyuk (átmérő: 24 cm mélység: 25 cm) előtt a nyészet fel-színén elenyészett.

A 2. árok ÉNy-D-i ágában, a derékszögű kanyar és a 36. árok kiágazása közötti, 480 cm hosszú árokszakaszt (2/1 árok) újból kiásták. A nyészet felszínétől a beásás déli vége 52 cm, középső szakasza 75 cm, az északi vége 20 cm mély volt. Az árokszakasz középső része 80 cm széles volt, a Ny-i oldalán, félig a bolygatatlan talajon, 100 cm hosszan állatcsont töredékek voltak lerakva. Ez szintén arra mutat, hogy az árokszakasz Ny-i oldalán padka volt. Az árkot a betemetés után, mint a többi objektum feltárt maradványait, elszántották.

A leletek és az időrend. Az árok betöltésében szétszórva, főként állatcsontok voltak. Sok kisebb kődarab, közöttük malomkő darabok is előkerültek. Feltűnően kevés, jellegtelen cserepet találtunk. Ez utóbbiak 11–12. századi edényekből származtak. – 1. Szürke és vörös edények benyomott vonallal díszített oldaltöredékei. Á.: 5,2 cm, és 4,3 cm. Ltsz.: 2008.4.1/1–2. – 2. Egy fekete vastag falú, és egy kívül szürke, belül vörös edény alsó részének a töredékei. a./ á.: 5,5 cm, v.: 1–1,5 cm, b./ húr: 4,3 cm, v.: 1 cm. Ltsz.: 2008.4.2/1–2.

A 36. ÁROK, SZÁRNYÉK, KARÁM

A 36. árok a 2.-hoz hasonló, derékszögben kanyarodó árok. Az 1. háztól Ny-ra helyezkedett el. A géppel lenyesett felszínen a 36. árok derék-

⁴ A régészeti leletek méretinél használt rövidítések. F.: fenék-töredék, - P.: perem töredék, - Á.: átló, - á.: átmérő, - m.: magasság, - v.: vastagság, - H.: hosszúság, - Ltsz.: leltáriszám.

szögű hajlata és az 1. ház nyugati oldala között 14,2 m volt a távolság (5-6. kép). *Alaprajz, forma, méretek.* A 36. árok 12 m hosszú, ÉK-DNy-i ága, a 2. árok 20 cm mély É-i szakaszánál, egy 45 cm mély, 70 cm átmérőjű gödörből indult. A DK irányban elkanyarodó árokszakas 8 m hosszú volt, déli vége a lenyesett felszínen elkeskenyedett és elenyészett.

Az ÉK-DNy-i árok alja a 2. árok mellett 50 cm, a derékszögű kanyarnál 35 cm mély volt. A 2. ároktól 150 cm-re, a 36. árok Ny-i oldalán előkerült a 2. cölöplyuk (átmérő: 25 cm, mélység: 20 cm), amely teljes egészében az árok melletti a bolygatatlan talajba mélyedt. Ugyanazzal a világos barna, humuszos földdel volt betöltve, mint az árok. A cölöplyuktól 80 cm-re egy nagy állat (szarvasmarha) koponyája feküdt keresztben az árok szélén. A jelenkori humusz aljában volt, és a gépi nyesés teljesen tönkretette (8. kép). A koponya helyzetéből következik, hogy az ároknak a Ny-i oldalán legalább 30 cm széles padkája volt. Az árok a padkán fekvő koponya mellett 40 cm mély volt. A feltárás idejére végeredményben a padka alatti „U” alakú, 70-80 cm széles árok-alja maradt meg, a felsőbb részek formáját, méreteit a nagymértékű pusztulás miatt nem lehetett rekonstruálni.

A derékszögű kanyarban az árok 100 cm-re kiszélesedett. A 36. árok betöltésében egy árnyalattal világosabb folt megmutatta az árokba ásott, újabb, 90 cm széles, 36 cm mély 53. árok keleti végét.⁵

A 36. árok DK-i szakaszát többször megújították. A nyesett felszínen követhető 8 m hosszú szakasz keleti oldalán világosabb színű kiöblösödések és cölöplyukak kerültek elő. A 3. cölöplyuk (átmérő: 26 cm, mélység: 20 cm) talán az első, 420 cm hosszú árokszakas végében volt, a 4. cölöplyuk (átmérő: 26 cm, mélység cc. 20 cm) a második cc. 70 cm-rel hosszabb árokhoz tartozott. Áthaladt rajta a harmadik, 8 m hosszú árokszakas és a 4. cölöplyukból csak egy körszelet maradt meg.

A leletek és az időrend. Az árok világos barna, homokos betöltésében kevés állatcsont és néhány, jellegtelen 11-12. századi cserép darab került elő. A 2. árok betöltése után keletkezett, feltehetően hozzátartozott a 2. árok ÉNy-DK-i ágának a középső szakasza, amelyet kiszélesítettek és lemélyítettek.

A 11-12. századi járósinten az árok szélessége 100-120 cm, mélysége 120-130 cm körül lehetett. A három oldalán árokkal közrefogott, téglalap alakú terület mérete: 10×4,5-5 m. Az építmény az utolsó formájában talán a kisebb állatok teletetésére szolgáló karám lehetett. Az 1. ház felé eső 4. oldalon volt a széles kapu, az árok végekben megmaradt cölöplyukak mutatják a kapufélfák helyét. Nem tudjuk, hogy a 2. árokból kialakított szárnyék, milyen kapcsolatban állt az 1. házzal, de a 36. árokból álló karám, már a házhoz tartozhatott. A feltételezést alátámasztja, hogy a karám keleti oldala a háztól 8 m-re helyezkedett el, a karám kapuja pedig, pontosan szemben volt a ház bejáratával.

A 3. ÁROK

Az 1. ház DNy-i sarkától 15 méterre, a nyesett felszínen, a bolygatatlan homoknál egy árnyalattal sötétebb színű homokkal betöltött árok jelent meg. A falú felől ÉNy-i irányban, egyenes vonalban haladt a Mogyoródi patak felé (1. kép). *Alaprajz, forma, méretek.* A tanúfalból kilépő árokszakas a patak völgy felé haladva egyre keskenyebb és sekélyebb volt és a tanúfaltól 25,5 m-re elenyészett a bolygatatlan homokban. Az árok 100 cm mély, alsó részének a formája a tanúfalban látszott (9-12. kép). A bolygatatlan betöltést az 1995-ös járósinthez képest 60 cm mélyen lehetett felismerni. A K-i oldal jól látszott, a Ny-i oldal azonban beleért az itt álló fák gyökerei által megbolygatott humuszba. Az árok külső oldala V-alakot mutatott, a bolygatatlan betöltés 325 cm széles és 100 cm mély volt. A K-i oldalon két, 40 cm széles padka nyomai látszottak. A lefelé szűkülő árokban a felső padka a bolygatatlan betöltés tetejétől 40 cm-re helyezkedett el, és 20 cm mély volt. Az alsó, 40 cm széles padka indulásánál az árok a keleti oldalon már 100 cm-rel keskenyebb volt. Az alsó padka 40 cm mély függőleges oldalának az aljától indult az árok alsó, 60 cm mély, 100 cm széles V alakú csatornája. A 3. árok Ny-i oldalán csak V alakú, alsó árok, csatorna, Ny-i oldala és az alsó padka alja maradt meg, az árok betöltésének a többi része már nem látszott fagyökerekkel bolygatott humuszban.

A 3. árok bolygatatlan betöltésében elkülöníthető rétegek voltak. Az alsó, keskeny V alakú alsó árok világos barna és sárga homokrétegekkel volt

⁵ BENCZE 1999. 32. 2. kép.

betöltve. Az alsó padka feletti betöltés barnás fekete humuszból állt, amelyben apró paticsdarabok és szétmállott égett, agyagos földcsomók látszóttak.

Az árok áthaladt az I. lelőhely déli felén, 1996-ban a 197. sorszámmal jelölték. A 100 m hosszú szakasz egyenesen D-i irányban haladt, majd széles körívben Ny-ra fordult, és az újabb 55 méteres szakasz elhagyta a feltárható területet.⁶

A GÖDRÖK

Az 1. ház és a 3. árok közötti területen, 15 m széles sávban különböző gödrök kerültek elő, de csak 7 gödör betöltésében találtunk 11-12. századi szórványleleteket (1. kép). Két gödör az 1. ház Ny-i oldalától 5,5 m-re, egymás mellett helyezkedett el, és három gödör a 3. árok keleti oldalának a közelében került elő.

A 10. gödör. Ovális alaprajza volt, átmérő: 160×120 cm, mélység: 46 cm. Méhkas alakú, gabonás verem alsó része volt. Rétegződés nélküli, barna, homokos föld volt benne.

A leletek. 1. Szürke, vörös foltos, nagy méretű fazék, kihajló, mindkét oldalán profilált peremdarabjai, vállon körbefutó, vonalköteg. Méret: Perem húr: 11,5 cm. Ltsz.: 2008.19.1 (65. kép 3). – 2. Belül szürke, kívül fekete gömbtestű bögre kihajló, egyenes pereme. Vállon bekarcolt vonalköteg. Méret: Húr: 6,4 cm. Ltsz.: 2008.19.2 (65. kép 2). – 3. Szürke agyag golyó. Méret: Á.: 3,5 cm. Ltsz.: 2008.19.3 (66. kép 5).

A 34. gödör. Kör alakú alaprajza volt, átmérő: 90 cm, mélység: 32 cm. Méhkas alakú gabonás verem alsó része lehetett. Rétegződés nélküli, barna, homokos föld töltötte be.

A 35. gödör a 36. karám Ny-i felében került elő. Kör alakú alaprajza volt, átmérő: 100 cm, mélység: 50 cm. Függőleges falú, vízszintes fenekű gödör volt. Rétegződés nélküli, barna, homokos föld töltötte be.

A 37. gödör a 3. árok V alakú, alsó részétől 300 cm-re került elő. Lekerekített aljú trapézhoz hasonló alaprajza volt, szélessége: 70–100 cm, hosszúsága: 120 cm, mélysége 12 cm. Barna, homokos földdel betöltött, vízszintes fenekű gödör alja volt.

A 38. gödör a 3. árok V alakú, alsó részétől 80 cm-re került elő. Ez azt jelenti, hogy a gödör alsó része a 3. árok keleti oldalán húzódó padkák alá esett. A nagymértékű nyesés miatt nem lehetett

megállapítani, hogy ezt a gödröt beleásták-e a feltöltött 3. árokba, vagy az árok kiásása előtti időszakból származik.⁷ Kör alakú alaprajza volt, átmérő: 120 cm, mélysége 30 cm. Függőleges falú, vízszintes fenekű gödör volt.

A 38/a gödör. Az eredeti funkció megszűnetése után barna homokos földdel betöltötték. Később, 90 cm átmérőjű, tüzelő-füstölő gödröt ástak bele. A tüzelő gödör alján egy égett, kormos alakatlan kődarab volt, a követ beborító hamuban vékony koromcsíkok és apró faszéndarabkák látszóttak.

A leletek: 1. Szürkés barna, nagy fazék vonalköteggel díszített öblének alsó része. Méret: Á.: 11 cm. Ltsz.: 2008. 20.1. – 2. Vörös palack válltöredéke 4 sor fogazott mintával. Méret: Húr: 5 cm. Ltsz.: 2008.20.2 (69. kép 6). – 3. Különböző méretű, égett tapasztás darabok, amelyekben jól látszanak a kiégett vesszők helyei. Különböző méret. Ltsz.: 2008.20. 3 (69. kép 11).

A 39. gödör a 3. árok É-i végétől 100 cm-re került elő. Szabálytalan alaprajza volt. Először kiástak egy 130×80 cm kiterjedésű, téglalap alakú gödröt, és később beleástak egy másik, szabálytalan alakú gödröt. Mélység: 10 cm. Barna, homokos földdel volt betöltve.

A 7–8–9. SZABADON ÁLLÓ KEMENCEEGYÜTTES

A 3. ároktól Ny-ra eső területen, egy szabadon álló kemencegyüttes maradványai voltak a legkorábbi építmények (1.; 13. kép). A régészeti kutatásból jól ismertek az ilyen kemencék, a 11–13. századi falvak jellegzetes építményei. A földbemélyített közös előtér földfalába vájt kemencét általában élelmiszer készítésére, tartósítására használták, de előfordult, hogy különböző ipari termékek előállítására is használták.⁸ A 7–8–9. kemencék a 3. ároktól 15 méterre, cc. 6×6 méteres területen helyezkedtek el (14. kép). A kemencefalak törmelékei már a szántóföldben előkerültek, ezért a gépi földmunkát ezen a részen befejeztük. A kemencefoltokat földbábakon hagytuk. A bolygatatlan humuszban

⁶ BENCZE 1999. 23.; BENCZE 2004. 48.

⁷ A dél-budai középkori Csót falu tatárjárás (1241) utáni temploma és temetője körül Méri István feltárta az 1241 előtti falu egyik külső kertjének a déli részét. A széles, belső oldalán kőkerítéses árokkal körbevett dombtetőn cc. 300 verem lehetett. A felmért 92 verem közül többről kiderült, hogy a nagy kerítőárok kiásása előtti időszakból származott. MÉRI 1957. Kézirat, több helyen. IRÁSNÉ MELIS 2002. 199. 3. kép; 201. 6. kép; 204–207.

⁸ MÉRI 1963. 273–281.

lenyestük kemencék közötti nagy, feketés–barna kevert földből álló folt tetejét, és látható lett, hogy a kemencék között két távolabbi területről ideérkező árok derékszögben keresztezte egymást. Ezt követően megkerestük az árok széleit, és elkezdtük az árokszélek fölé magasodó kemencék feltárását.

A 7/1–2. kemence. A gépi földmunka közben előbukkanó kemencefoltok között a 7. kemence maradványai az 1995-ös járószinthez képest (110,52 m Adria), 35–40 cm mélyen kerültek elő. Teljes egészében a bolygatott, fekete humuszban helyezkedett el. A kemence száját és az ÉNy-i oldalának egy kisebb részét levágták az ÉK felé haladó 27. árok kiásása közben (15. kép). *Tájéolás:* a kemence szája a Ny-i oldalán elhelyezkedő előtérbe nyílt. *Alaprajz és méretek.* A kemencéből a fenéklap maradt meg, és csak helyenként látszott a kemencefal indulásának a belső széle. A teljes egészében rekonstruálható fenéklap alaprajza ovális alakú volt. Szélessége: 134 cm (É–D), a megmaradt részlet hosszúsága: 110 cm, rekonstruált méret: 120 cm (K–Ny). A kemencepadló erősen átégett és töredezett felszínű volt, a K–Ny-i tengely mentén a kemence szájig 8 cm-t lejtett. A fenéklapot a felmenő fal 6 cm széles, 4–5 cm magas gyűrűje keretezte. A kemence szájának az É-i oldalát a kemencefal legömbölyített széle alkotta, a déli oldalt levágta a 27. árok, de az árok szélén 25 cm hosszan megmaradt az égett föld. A kemence szája körül a patics alatt 18–20 cm vastagon átégett a föld. Az előtér nem sikerült megfigyelni, mert a K-i fele elpusztult az árokásás közben, a Ny-i fele, pedig feltehetően a humuszban volt, és a mezőgazdasági művelés alatt eltűnt.

A 7/1. fenéklapot egybetapasztották az oldalfallal. ÉK-i oldalán 7 cm széles, 20 cm mély karólyuk volt. Az 1. fenéklap ÉK-i negyedében hiányzott a patics, itt egy szabályos, ovális gödör mélyült a talajba, amelyben a kemence használata idején egy nagyobb edény, vagy annak csak az alsó része volt beállítva. A gödör peremét a kemence padló elsimított széle alkotta. *Méret.* Átmérők: 48 és 34 cm, mélység 11 cm. A gödör betöltésében 4 jellegtelen őskori cserép volt.

A 7/2. kemence. A 7. kemence tartósabb használatra mutat a kemencepadló megújítása. Az 1. fenéklap elhasználódása után a kemence aljára rátapasztották a 2. fenéklapot. Ez utóbbi széleit csak hozzányomkodták a kemencefalhoz, el sem simították, ezért meglehetősen rücskös maradt.

A leletek és az időrend. A kemence építési és a használati idejére vonatkozó adattal nem rendelkezünk. A kemencék és az árok közötti összefüggések tisztázására folytattuk a mélyítést, és a 7. kemence maradványai 29 cm magas földbabán maradtak.

A 8. kemence. A 7. kemencétől 170 cm-re, ugyanazon a szinten, a szántóföld alatti bolygatatlan humuszban, egy nagyobb paticsdarabokból álló, 8–10 cm széles gyűrű jelent meg. A paticsgyűrűben, a Mogyoródi patak árteréből származó, sárgás szürke agyagos föld volt. A feltárás közben látható volt, hogy a kemencét a földgép nyomta szét, a kéttenyérvnyi oldaltöredékek törésfelülettel csatlakoztak egymáshoz. Az oldalal felső részét a földgép benyomta a kemence belsejébe, az alsó rész darabjai, pedig két rétegben, kifelé dőltek (16. kép). A faltörmelékek alatt, a bolygatatlan sárga, agyagos homokban, a 7. kemencéhez képest, a 8. kemence alja 28 cm-rel mélyebb szinten helyezkedett el. *Tájéolás.* A kemence szája a D-i oldalon volt, de a 43. árok kiásása idején elpusztult. A kemencefenék az É–D-i középvonal mentén a szája felé, 4 cm-t lejtett. *Alaprajz.* Az ovális alakú kemencefenék mérete: 130 (K–Ny)×110 (É–D) cm. A kemence szája előtt, a fenéklap folytatásaként, feltehetően félkör alakban folytatódott a tapasztás, ebben is voltak betapasztott cserépdarabok. A kemence lerombolása közben az un. „előkét”⁹ betapaszták a hamus gödörbe, és csak az előtér sarkaiiban maradt meg egy keskeny, 15–20 cm átmérőjű körszelet. *Előtér.* A kemence előtt, fekete, kormos, hamus, patics-törmelékű folt volt, amelynek a K-i szélénél a 27. árok, a Ny-i szélénél a 43. árok jelent meg. Ezek mellett kisebb kitüremkedések is látszottak, ezek feltehetően az itteni kemencék előtereiből származtak. A 8. és a 9. kemencék körül mélyítettünk, és most már jól kirajzolódott a 8. kemence előtere, és jól látszott, amint a kemence előtt a két árok keresztezte egymást. A teknő alakú előtér aszimmetrikusan helyezkedett el a kemence előtt. Hosszúsága 260 cm, a legnagyobb szélessége 115 cm. A kemence szája előtti hamus gödör átmérője 110 cm, mélysége 35 cm volt, az alját a 43. árok kiásása előtt kormos, hamus patics-törmelékkel töltötték fel. A nyesett felszínen az előtér déli vége a kemence szájával egy szintre emelkedett. A kemence szájának a déli oldalán tölcésesen mélyülő, hamuval betöltött, ovális

⁹ A kemencék szája előtti tapasztást Bóna István nevezte előkének. BÓNA 1973. 16, 19, 20, 28.

gödör (átmérő: 30×20 cm, mélység: 22 cm) volt. Figyelemre méltó volt az a cölöplyuk (átmérő: 15 cm, mélység az előtér aljából: 30 cm), amely az előtérben, a 43. árok betöltése alatt, a hamus gödör déli oldalán került elő. *Építésmód.* A kemencék építése előtt, a járószintről kiástak egy, lejtős aljú gödröt, amely az északi oldalon az 1995-ös járószinthez képest, 120 cm mély függőleges falban végződött. A gödör aljától 20 cm magasan, belevájták a 8. kemence üregét a függőleges homokfalba. Az üreg aljára, a kemencefenéke alá sárga agyagréteget tapasztottak, amelybe két sorban, sűrűn egymás mellé, cserépedény töredékeket nyomkodtak be. A cserepek tetejére szintén sárga agyagot tapasztottak. A felső sárga agyagréteg teteje vékonyan rózsaszínűre égett. A kemencefenék alapozására és a kemencét alkotó homokfalra egy másféle, 1,5 – 2 cm vastag, sötét vörösre égő agyagot tapasztottak. A kemence fala 28 cm magasan megmaradt, a fal dőlése alapján a belső tér magassága 50–60 cm lehetett. *Tetőszerkezet.* A kemence külső oldalán, az ÉK-i sarkon egy, az ÉNy-i sarkon egy kettős (megújított), 22 cm átmérőjű, és a kemence aljától 20 cm mély cölöplyuk helyezkedett el. A két cölöplyuk közötti távolság 160 cm volt, a két ágasfába helyezett kisebb gerenda a kemence szája mögött tartotta a tetőszerkezetet.

Az időrend. A kemence építési idejét a fenéklap alá tapasztott cserepek mutatták. Ezek túlnyomó többsége 4–5 edény jellegű, díszítés nélküli alsó részéből, és a fenékéből származott. A cserepek anyaga, égetése ugyanolyan, mint a 11. század vége és a 12. század vége közötti időszakból származó edények darabjai. Feltűnő volt, hogy a kisebb-nagyobb fazekak, bögrék darabjait majdnem egyforma, szabályos négyszög alakú darabokra törték.¹⁰

A leletek. A 8. kemence, padlója alá tapasztott cserepekből 3 fazék alsó részének nagyobb darabjait lehetett összeragasztani. – 1. Égett, fekete, barna foltos, nagy méretű, vastag falú edény alsó része. Darabokra törve volt betapasztva. Méret: F.

á.: 12 cm. Ltsz.: 2008.7.1 (65. kép 9). – 2. Szürke, nagy méretű, vastag falú edény alsó részének az égett darabjai. Fenékbélyeg: kereszt szárai között, kis vonalkázott négyzetek. Méret: F. húr: 10 cm, v.: 1,2–1,3 cm. Ltsz.: 2008.7.2 (65. kép 10). – 3. Barna, fekete, szürke foltos, kisebb, vékony falú fazék külön-külön, fúgázásra betapasztott darabjai. A legtöbb darabra ráégett a kemence fenékének a tapasztása. Méret: F. húr: 9 cm, oldal v.: 0,4–0,5 cm. Ltsz.: 2008.7.3. – 4. Vörös, fekete, nagyobb gömbtestű fazekak bevészt csigavonallal díszített, égett darabjai. Méret: Á.: 3,5 cm, 7,5 cm. Ltsz.: 2008.7.4/1–2.

Néhány, nagy, vastag falú edény oldal töredéke és egy jellegzetes peremtöredék volt betapasztva a kemence szája előtti előkébe. – 5. Kívül fekete, belül vörös, nagy, vastag falú edény égett, kormos oldaltöredéke. Méret: Húr: 9 cm, m.: 9,5 cm. Ltsz.: 2008.8.1. – 6. Szürke, bogrács alakú fazék peremtöredéke, amelynek a külső oldalát bordával tagolták. Méret: Húr: 6 cm. Ltsz.: 2008.8.2 (65. kép 4).

A 8. kemence hamus gödrének az alja megmaradt a 43. árok alatt, és több régészeti lelet volt benne. Némelyik, vastag, jellegtelen oldaltöredékek paticsnyomok voltak, ezek valószínűleg a kemence előkéjéből származtak. Más darabok pedig, feltehetően a barna homokos betöltéssel kerültek a gödörbe. – 7. Mindkét oldalán sárga bogrács kihajló peremtöredéke, amelynek a külső széle lemetszett. A bogrács vállán sűrű vonalköteg futott körbe. Méret: P. húr: 8,5 cm. Ltsz.: 2008.10.1 (65. kép 6.). – 8. Fekete, kagylóporral soványított kerámia, nagy méretű, vékony falú fazék válldarabja. Bevészt csigavonallal díszítették, az első vonal alatt körömbenyomások. Méret: Húr: 9 cm, m.: 6,5 cm. Ltsz.: 2008.10.2 (65. kép 7). – 9. Szürke, vastag falú, nagy méretű fazék, tároló edény, bevészt vonallal díszített oldaltöredéke. Á.: 9,5×7 cm, v. 0,7–1 cm. Ltsz.: 2008.10.3. – 10. Szürke, nagy méretű, vastag falú, bevészt csigavonallal díszített fazék oldaltöredéke. Méret: Á.: 12×7,8 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: 2008.10.4. – 11. Szürke fazék körömbenyomással díszített válldarabja. Á.: 4,5×5 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: 2008.10.5. 12. Kívül barnás szürke, belül vörös, vastag falú tároló edény alsó oldaltöredéke. Oldalán alig érzékelhető, kiemelkedő csigavonal. Méret: F. húr: 7,7 cm, m.: 7 cm. Ltsz.: 2008.10.6 (65. kép 8). 13. Fenékök töredéke. Méret: H.: 6 cm, Sz. 5,5 cm, v.: 2,5 cm. Ltsz.: 2008.10.7 (66. kép 4).

A kemence padlóján, a sárga agyag betöltés alatt több jellegtelen, kisebb cserépdarab között egy fazék darabjai feküdtek. – 14. Szürke, vékony falú

¹⁰ A Budapest XXIII. Haraszi út 42. sz. sporttelepen a középkori Szentdienes falu egyik 1241 előtti, külső kertjében előkerült egy ipari célokra szolgáló kemencés ház. Az 1. kemence tüzelőtere alatt egy téglalap alakú területre (84×140) 4 rétegben 3, különösen nagy méretű, vastag falú edény alsó részéből származó darabokat tapasztottak, ugyanazon edényeknek a peremtöredékeivel a cserépreteget keretezték. A kisebb, vékony falú edények apró töredékeivel pedig, betömködték a nagy cserepek közötti réseket. IRÁSNÉ MELIS 2005, 498–502, 5–6 kép.

fazék széles, kihajló, mindkét oldalán profilált peremmel. Oldalán bekarcolt csigavonal. Különböző méretű darabok. Ltsz.: 2008.9.1 (65. kép 5).

A 9/1–2. kemence. A 7. és a 8. kemence között húzóód, 27. árok betöltésében kisebb-nagyobb paticsdarabok kerültek elő, az árok Ny-i falában pedig, megmaradtak az elvágott kemencefenék részletei (14–15. kép). A kemencefoltok É-i oldalán haladt a 43. árok, és ugyanezen a helyen keresztezte a K–Ny-i irányban haladó 27. árok. A kemence a 8. kemencéhez képest 20 cm-rel magasabb szinten helyezkedett el, és a két kemence közötti távolság 130 cm volt. Alaprajzát nem ismerjük, mert a 8. kemence előterének és a 43. ároknak a kiásása után a 9/2. kemencefenék DK-i sarkából csak egy körszelet maradt meg. Alatta, egy 3–5 cm vastag földréteggel elválasztva, egy korábbi, a 9/1. kemencefenék sárga agyagtapsztásának a darabjait tártuk fel. Ebből az látszik, hogy feltehetően nem a sárga agyagalapozású kemencét újították fel, hanem egy újat építettek. *Előtér.* A 8. kemence előterének a déli végén két félkör alakú, kevert barna földdel betöltött folt látszott. Ennyi maradt meg a 9/1–2. kemencék előtti, 175 cm széles előtérből. A kemencék szája közelében, a 43. árok betöltése alatt egy 40 cm átmérőjű, hamus folt jelent meg, amely a cc. 45. cm mély parázstartó gödör alja lehetett.¹¹

Leletek és időrend. A kemencék és az előterek maradványaiból, valamint az egymást keresztező árok betöltéséből teljesen egyforma, a 11. század vége és a 12. század vége közötti időszakra jellemző edénytöredékek kerültek elő. A kemencék építési sorrendjével kapcsolatban feltételezzük, hogy a magasabban fekvő 7. 9. kemencéket használták korábban, a 8. kemence volt az utolsó, amelynek az előterét beleásták a 9/1–2. kemencék előterébe.

A 3. ÉS A 43. ÁROK KÖZÖTTI TERÜLET

A 7–8–9. kemencéket körülvevő, nagy fekete folt nyeseése közben először a ÉK–Ny-i irányban haladó 27. árok szélei jelentek meg. Az újabb mélyítés után világosan kirajzolódott, hogy a 7. és a 9. kemencék közötti 100–120 cm széles folt a 27. árokra merőleges irányban haladó, 43. árok maradványa, amely elkeskenyedve a 8. és a 9.

kemence között, elvágva azokat, ÉNy felé halad (17. kép). Ezen a szinten már jól kirajzolódtak a kereszteződés szélei, de nem lehetett megállapítani, egyrészt azt, hogy a kereszteződés két oldalán ugyanazok az árok folytatódnak-e, másrészt nem látszott az árok kiásásának a sorrendje. Miközben kutatóárkokkal kereszteztük az árokat, újabb területekről lenyesték a mezőgazdasági műveléssel bolygatott humuszt, és kiderült, hogy a 43. árok a 71. házat körülfogó udvarhálózat részlete, a házat körbefogó belső udvar É-i határárka. A teljes árok lenyeseése után meglátszott, hogy az árok többszöri átalakítás után nyerte el a végső formáját. Változott az árok szélessége, a kisebb szakaszok iránya, és betöltés összetétele. Az árok település DNy-i részének az egyik korai és hosszabb ideig fenntartott határvonala volt. Az árok meghosszabbításai és az újabb kiásások megmutatták, hogy milyen mértékben tolódt a Mogyoródi-patak felé a felosztott terület határa.

A 43/1. ÁROK

Az I. kutatási területre a 43/1. ároknak csak az utolsó 300 cm hosszú szakasza esett, és a 7. kemence előtt egyenes vonalban véget ért. *Alaprajz, forma, méretek.* Az ásatási szelvény K-i oldalát alkotó tanúfalban, az 1995-ös járószinthez képest, 60–70 cm mélyen, a bolygatatlan, sárga, agyagos homokban négy, „U” alakú árok-alja látszott, amelyek egymásba ástott árokból maradtak meg. Az 1995-ös járószinttől 80 cm mélyen megfigyelhető volt a vízszintes padka részlete, amelyből lemélyedt egy 30 cm mély, 40 cm széles, kisebb árok. Az árok foltjának a lenyeseése után az egész 300 cm hosszú szakaszon látszott az árok részlet szürkés, sárga agyagos betöltése. A kemencék előterén áthaladó, másik három árok sötétebb, barnás fekete földdel volt betöltve.

A 43/2. ÁROK

Az árok nyomvonala a korábbihoz képest, csekély mértékben változott. *Alaprajz, forma, méretek.* A kutatási terület DK-i oldalát alkotó tanúfaltól mérve, 20,5 m hosszú volt. A szelvény falból kilépő kettős árok, a középkori szántó föld alatt 120 cm széles volt. A K-i oldalán negyed kör alakú, 40 cm széles, 30 cm mély, kisebb árok szegélyezte. A nagyobb, „U” alakú árok alja a nyesett felszínen 60 cm széles és 45 cm mély, az 1995-ös járószinthez képest, cc. 140–160 cm mély volt. Ez az árokprofil 750 cm hosszán követhető volt. Elhaladt a 7. kemence mellett. A 8. és a 9. kemencék között nem látszott, mert összeolvadt a kemencék

¹¹ A pesti határban a szabadon álló kemencék, vagy a tüzelőgödörök közelében gyakran találtunk 30–35 cm átmérőjű, 30–40 cm mély tapasztott falú gödröket, amelyeknek az alján ottmaradt a faszén, vagy a hamu. IRÁSNÉ MELIS 1991. 178.; IRÁSNÉ MELIS 1992, 86–87.

előterének a feltöltésével, és a bele ásott, későbbi és mélyebb 27. árok betöltésével. A kemencék ÉNy-i oldalán, az őskori kutatás érdekében 40 cm-rel mélyebbre nyesték a szelvény alját, és a 43/2. árok folytatásának csak a legmélyebb, 60 cm széles, 15 cm mély, „U” alakú része maradt meg. A 43/2. árok déli vége 370 cm hosszan kikanyarodott a 43/3. árok déli oldala alól, és a 2. 27. 36. árkok végződéséhez hasonlóan, a 83. ovális gödörben végződött. A nyesett felszíntől a 43/3. árok alja 10 cm mély, a 43/2. árok végén az ovális gödör aljának a közepe 50 cm mély volt. Az ovális gödör végén egy 30 cm átmérőjű körszelet alakú folt jelent meg, lehetséges, hogy cölöplyuk volt. Az árok végződése előtt 370 cm-re egymás mellett látszott a két árok aljának az eltérő betöltése, és a 43/2. árok vége előtt 150 cm-re, a két árok között megjelent a bolygatatlan talaj 15 cm-re kiszélesedő elválasztó csíkja.

Az időrend és a leletek: A 43/2. árok középső szakaszán 11–12. századi edénytöredékekkel, kis állatsont darabokkal kevert, barna, homokos betöltés volt. Egy jellegzetes edény töredékeit találtuk meg. – 1. Nagy méretű, szürke, fekete foltos, vastag falú, gömbtestű fazék darabjai. A kihajló perem belső széle felhúzott. A perem külső oldala és az edény válla vonalköteggel díszített. Különböző méretű darabok. Ltsz.: 2008.13.1 (66. kép 1).

A 83. GÖDÖR

A nyesett felszínen a 43/2 árok nyugat felé kanyarodó végződése felett megjelent a 83. gödör 125 cm széles, 170 cm hosszú ovális alakú foltja (18. kép). Az egész gödröt beleásták a 43/2 árok végződését alkotó gödörbe. A háztartási hulladékkal kevert betöltésben a 11. század vége és a 12. század vége közötti időszakra jellemző régészeti leletek kerültek elő.

A leletek: 1. Barna foltos, szürke, bevéselt vonallal és vonalköteggel díszített bogrács darabjai. Különböző méret. Ltsz.: 2008.21.1 (66. kép 2). – 2. Sárga, szürke foltos, kisebb bogrács mindkét oldalán profilált peremtöredéke. Méret: Húr: 5,5 cm. Ltsz.: 2008.21.2 (66. kép 3). – 3. Belül világos barna, kívül szürke, barna foltos fazék kihajló, külső oldalán bordával profilált pereme. Vállán két sorban széles körömbenyomások, alatta vékony, körbefutó vonalak. Húr: 8,5 cm, m.: 7 cm. Ltsz.: 2008.21.3 (66. kép 10). – 4. Belül világos, kívül sötét szürke fazék ferde bekarcolásokkal és körbefutó vonalakkal díszített oldaltöredéke. Méret: Á.: 10×5,5 cm. Ltsz.: 2008.21.4 (66. kép 11).

– 5. Belül fekete, kívül barna, szürke foltos fazék, 3 hullámvonallal díszített alsó része. Méret: Húr: 8 cm, m.: 9 cm. Ltsz.: 2008.21.5 (66. kép 9). – 6. Szürke, benyomott vonalakkal díszített fazék öbléből kivágott orsógomb. Méret: Á.: 3,4 – 3,6 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: 2008.21.6 (66. kép 8). – 7. Hengeres, mozsártörő alakú eszköz egyik vége. H.: 5,8 cm, Á.: 4 cm. Ltsz.: 2008.21.7 (66. kép 6).

A 43/3. ÁROK

A terület utolsó felosztása idején keletkezett, a 71. ház udvarának lett az északi határárka. Az udvar ÉK-i sarkától 8 m hosszan, részben a 43/2. árokba volt ásva. Az új 15 m hosszú árokszakaszt a bolygatatlan talajba ásták. Később részletesen ismertetjük.

A 4. SZABADON ÁLLÓ KEMENCE

A gépi földmunka során, a szántóföldben egy 200×200 cm-es területen nagy, vastag paticsdarabok és alakatlan kövek kerültek elő. A kemence maradványainak tisztítása közben kibontakozott az 5. ház betemetett foltja, és látszott, hogy a kemence maradványai és a körülötte letapasztott padló, a betemetett ház ÉK-i negyedében helyezkedtek el (1. kép; 20. kép 1, 3–4 kép; 21. kép). A feltárás folyamán kiderült, hogy a kemencét az 5. ház munkagödre fölött építették fel. *Alaprajz.* A kemence oldalai alatt megmaradt a ház széle, mert a kemence oldalait belevájták a korábbi ház falába. Alaprajza körhöz közelálló, ovális volt. Mérete: 140×130 cm. A kemencefenék közepén egymás mellett, helyükön maradtak a szétrepedt, nagy paticsdarabok, a tüzelőtér széle, és a kemence falának az alja teljesen szétmorzsolódott a gépi földmunka közben. Az élénk vörös paticsban helyenként egész sötét, vöröses barnára átégett kisebb foltok, lenyomatok (fűtő kövek helyei) látszottak. A Ny-i oldalon volt a kemence szája. *Építésmód.* A kemence építése előtt az 5. ház déli felét, barna homokos földdel és kisebb kődarabokkal feltöltötték, amely a feltárás idejére a nagy mértékű, gépi földmunka miatt, mindössze 20 cm vastag rétegben maradt meg. A szabadon álló kemence és a hozzátartozó, 220 cm hosszú előtér, egy téglalap alaprajzú (220×360 cm) mélyület keleti végében helyezkedett el. Az 5. ház bejáratához vezető lejáraton lehetett lemenni. Az 5. ház munkagödret és az 1. cölöplyukat nagyobb kődarabokkal feltöltötték. A kövek között feltűnő darabok voltak a szabályos kváderek (2 db) és a kváder töredékek (2 db). Ezek a falu távolabbi, ismeretlen építményéből származtak.

A köveket úgy válogatták össze, hogy lehetőleg pontosan illeszkedjenek, a szűk réseket kitöltötték a köveket összetartó, barna, agyagos föld. Ezután a kőalapra felépítették a kemencét. A kemence kör-nyékén égett padlófoltok voltak, amelyek a bejárat felé haladva fokozatosan elvékonyodtak. A kemence körül nem találtunk cölöplyukakat, de az agyagkemencét egészen biztos, hogy nem hagyták szabadon.

A ház és a kemence feltöltésében feltűnően sok kő volt bedobálva, néhány, nagyobb, 60×50×50 cm-es, megmunkálatlan kőtömb is akadt közöttük.

Az 5. ház

Az 5. ház a 3. és a 29. árok között helyezkedett el (1. kép). A K-i sarok és a 3. árok között 120 cm, a Ny-i sarok és a 29. árok között 250 cm volt a távolság. A gépi földmunka során a fekete humusz (szántóföld) réteg alsó részében nagyobb paticsdarabok és alakatlan kövek kerültek elő. A kézi nyesés során a házfolt D-i sarkában megjelentek a kemence maradványai. A Ny-i sarok kivételével, ahol a 27. árok befutott a ház faltájába, kirajzolódtak az egyenes házfalak belső szélei. Miután a ház környezetét is felnyestük, látszott, hogy a korábbi, 27. árok befutott a ház Ny-i felébe, de a ház ÉK-i oldalán már nem folytatódott (20. kép 2–4). *Tájolás:* ÉK-DNy. *Alaprajz:* lekerekített sarkú négyzet, mérete: 340 cm×360 cm, (12,25 m²), a közepes méretű, félig földbe mélyített házak típusába tartozik. D-i sarkában állt a kemence, az átlósan szemben lévő, É-i saroknál volt a lefelé keskenyedő bejárat 50 cm széles, 60 cm hosszú alja. A tetőszerkezet szelemengerendáját tartó ágasfák a ház belsejében helyezkedtek el. Az 1. cölöplyuk a keleti házfal közepénél (átmérő: 38 cm, mélység: 18 cm), a 2. cölöplyuk a ház közepén (átmérő: 36 cm, mélység: 15 cm) került elő. A nyugati fal közepén egy nagy, mezei rágcsálófészék volt, ebben már nem látszott a cölöplyuk. A ház padlója a nyesett felszíntől számítva 20 cm mélyen volt, a ház mélysége az 1995-ös járósínhez képest cc. 70–80 cm lehetett, mint az 1. 71. 109. 112. házak, félig földbemélyített ház volt (22–23. kép). A nagyméretű gépi földmunka során a ház körül megsemmisültek azok a kisebb cölöp, vagy karólyukak, amelyek a ház tetejét tartották. A padlón keményre járt, homokos földréteg volt, alatta a bolygatatlan sárga homokot dörgölték és vékonyan lesározták. A ház K-i negyedében, a sarok közelében helyezkedett el a munkagödör (átmérő: 90 cm, mélység: 28 cm). A későbbi bolygatások miatt a széle több helyen

szétnyomódott. Az egész belseje és a pereme sötét sárga kályhásagyaggal volt betapasztva.

A kemence. A ház D-i sarkában állt, két oldala a ház sarokfalaihoz volt hozzáépítve, másik két oldala szabadon állt a ház belsejében. A feneké a ház közepe felé 10 cm-t lejtett. *Alaprajz:* téglalap alakú. A 150 cm hosszú déli oldal hozzásimult a ház falához, a 126 cm hosszú keleti oldal félkörös lezáródása 32 cm szélesen kikanyarodott a keleti házfalból. *Építésmód.* A kemencét a lejtős padlóra építették. Először a tüzelőtér helyét (120×90 cm) 2–3 cm vastag, sárga agyaggal letapasztották. Szürkés-zöldes sárga agyagkeverékkel köré építették a kemence oldalát. A feltárás idejére a ház maradványaival együtt a kemence falait is lenyesték, csupán a kemencefalak 20–30 cm széles alja maradt meg. A kemenceépítés következő fázisában, a kemence belsejében, vörösre égő agyagból letapasztották a kemence fenekét. A vörös, kormos, töredezett paticsréteg alatt, a sárga agyag teteje 0,6–0,8 cm vékony rétegben égett át. Végül, az egész kemence külső oldalát olyan, 2–2,5 cm vastag agyagréteggel betapasztották, amely a kemence szilárdító kiégetése alatt vörösre égett.¹² A külső tapasztás agyagából készítették a kemence szája előtti, 32–35 cm széles előkét. A kemencepadlón talált kövek egy része feltehetően a kemence szájából származott. A tüzelőtér egy része a kemence szájával együtt elpusztult, az alaprajzot a tüzelőtérben és az előtér felületén látható lenyomatok alapján rekonstruáltuk. A kemence fenekét egyszer megújították, a 2. égett, kormos paticsréteg 2–2,5 cm vastag volt. Kevésbé volt átégve, és a lerombolás után nagyrészt egyben maradt, csak kissé megrepedezett a kövek bedobálása közben.

A leletek és az időrend. A 4. szabadon álló kemence, az 5. ház, és a ház alá befutó 27. árok betöltéséből egyforma, a 11–12. század fordulója és a 12. század vége közötti időszakból származó jellegtelen régészeti leletek kerültek elő. Az 5. ház alatti árok betöltésben előkerült cserepek: 1. Kívül barnás-, belül világos szürke, nagy méretű fazék kihajló, belső oldalán profilált pereme. A rövid nyak alatt, a vállon köröm behúzással kialakított, lapos hullámvonalak futottak körbe. Méret: Húr: 13,5 cm, m.: 5 cm. Ltsz.: 2008.5.1 (68. kép 3). – 2.

¹² A dél-pesti határ falusi kemencéinél ugyanilyen, építési periódusokat figyeltünk meg. Különböző színűre égett agyagokat használtak, amelyek rétegesen szétváltak. IRÁSNÉ MELIS 2005. 529.

Fekete, benyomott vonalakkal díszített oldal-töredékek. Méret: 1./ 3 cm, 2./ 3 cm, 3./ 4,5 cm. Ltsz.: 2008.5.2/1-3.

A 4. szabadon álló kemence romjai között egy jellegzetes edénytöredék került elő. - 3. Barnás-szürke, nagy, tároló edény ferdén kihajló, külső oldalán hornyolással és bordával profilált peremtöredéke. Az edény vállán bevéssett, kettős vonaldíszítés volt. Méret: Húr: 12 cm, m.: 9 cm, v.: 0,6-0,8 cm. Ltsz.: 2008.6.1 (68. kép 2).

A 27. ÁROK

A 27. árok a falu ÉNy-i sarkának a korábbiakhoz képest, szabályosabb felosztását mutatta (1. kép). Derékszögben keresztezte a 71. ház melletti 43. árkot és párhuzamos az 52. 85. 89. árkokkal. A falu DNy-i, magasabb fekvésű részéről ÉK-i irányban haladt a Mogyoródi patak felé. A feltárt terület határán a szelvényfalból lépett ki, és az utolsó, 27 m hosszú szakasz feltárására volt lehetőség. Az ovális, sekély gödörben végződő árok végétől 3 méterre húzódott a 3. árok. Az árok végére ráépült az 5. ház, és a ház romjaiból kialakított 4. szabadon álló kemence. *Alaprajz, forma, méretek.* A 27. árok a szelvényfaltól 9 m-re elérte a 9. kemence déli oldalát, és 4 m hosszan a 7-9. kemencék előterébe ásva haladt tovább. Keresztezte a 43. árkot, levágta a 7. kemence száját és a DNy-i oldalát. A 7. kemencétől 8 m-re keresztezte a 29. árok, majd az utolsó, 6 m hosszú szakasz az 5. ház alatt, ovális gödörre szélesedve, véget ért. Az 1995-ös járósínhez képest, 80 cm mélyre nyesett kutatási felületen, az árok feltárása végig 95 cm széles volt. A metszetalakban csak az árok alsó része látszott. Kettős árok volt: a Ny-i oldalon 65 cm széles, 40 cm mély „U” alakú árokból és a K-i oldalon egy 30 cm széles, 25 cm mély, negyed körív alakú árokból állt. Az árokkfalak iránya szerint az árok fölfelé szélesedett, az 1995-ös járósínhez képest, 120 cm mély lehetett.

A leletek és az időrend. A 43. és a 27. árok kereszteződésében kiásott kutatóárokban a 27. árok áthaladt a 43. árok és a kemencék előterének az alján, a 27. árok kormos, paticsos, hamus betöltése (az árokpartról visszadobált kemence-törmelék) jól kirajzolódott a 43. árok betöltésében. A terület átrendezését mutatja a 29. árok kiásása és az 5. ház felépítése. A 27. és a 29. árok kereszteződésében volt leásva a 28. szabadon álló kemence, amelynek a maradványai közül a 11. század vége és a 12. század vége közötti időszakból származó régészeti leletek kerültek elő.

A 29. ÁROK

A 29. árok az 5. ház DNy-i oldalán, ÉNy-i irányban haladt a Mogyoródi patak ártere felé (1. kép). Ha az árok 11 m hosszú, egyenes szakaszát a szelvényfaltól DK-i irányban, elvben 4 m-rel meghosszabbítjuk, elérte a 3. árkot. Ez a kereszteződés, vagy kiágazás a vasútvonal alá esik. Egyelőre nem tudjuk, hogy a 29. árok, és az I. kutatási terület többi, dél felől érkező árka, hogyan helyezkedik el a vasútvonal déli oldalán.¹³ *Alaprajz, forma, méretek.* A 29. árok a szelvényfalból kilépve 11 m hosszan, egyenes vonalban haladt, majd egy lapos kanyarral ÉNy-ra fordult, és a 10,5 m hosszú északi árokszakasza a lenyesett felszínen véget ért. Az árok formáját szelvényfalon kialakított metszetben láthattuk. Az alsó része 76 cm széles és 70 cm mély „U” alakú csatorna volt, fölötte az árokkfalak kissé kifelé szélesedtek. Az 1995-ös járósínhez képest, cc. 170 cm mély, és 110-120 cm széles lehetett. A 27. árokig futó, 950 cm hosszú szakaszban az ároknak csak az alsó „U” alakú csatornája maradt meg. A két árok kereszteződésében készített metszetben a 29. árok 15 cm-rel mélyebb, állatsont darabokkal kevert, lazább szerkezetű betöltése elvált a 27. árok kissé világosabb betöltésétől. A 27. árok északi oldalán a 29. árok alja 20 cm-t emelkedett és a 27. ároktól 80 cm-re, egy 35 cm átmérőjű cölöplyuk volt benne. Felmerült, hogy az eddig egyenes irányban haladó árok az első kiásást követően, itt befejeződött. Feltevésünket alátámasztja, hogy a cölöplyuktól ÉNy felé kanyarodó szakaszban, a vége felé 40 cm-re elkeskenyedő 29. árok, egy 150 cm-rel rövidebb, 10-15 cm-rel mélyebb, kissé világosabb betöltésű árok felett halad.

A leletek és az időrend. Az árok betöltéséből 11-12. századi, nagyrészt jellegtelen cserépedény és állatsont töredékek kerültek elő. Az árok ÉNy-i szakaszában különösen sok állatsont volt. A betöltésbe dobált csontdarabok között, előkerült egy nagy háziállat 140 cm hosszú gerincoszlopa, a bordákat a csigolyáktól 20-25 cm-re sorban levágták (24. kép). A gerincoszlopot egy darabban fektették le az árok aljára. Az ágyék csigolyák előtt egy 80×70 cm kiterjedésű, 70 cm mély gödört ástak az árok aljába, amelybe feltehetően ugyanannak az állatnak a végtagsontjait rakták be. Az árok vége felé haladva, 60 cm-re egy kisebb, 40×50 cm átmérőjű, 40 cm mély gödör volt

¹³ BENCZE 1999. 23; BENCZE 2004. 48.

az árok aljába ásva, amely különféle állatsontokkal volt telerakva.¹⁴

A 28. SZABADON ÁLLÓ KEMENCE EGYÜTTES

A mezőgazdasági műveléssel bolygatott humusz alsó rétegében, az 1995-ös járószinthez képest, 50 cm mélyen, a gépi földmunka közben megjelent a kemence paticstörmeléke (25–26. kép). A gépi földmunka felfüggesztésére nem volt lehetőség, és a további 40 cm vastag földréteg elhordása után csak a kemence fenekének a töredékei maradtak meg. A kemencét a betemetett 27. árokba építették, de a kemencefenék két oldalát a bolygatatlan talajba vájták. K-i oldala 20 cm-rel, a Ny-i oldala 60 cm-rel túlhaladt a 27. árok 80 cm széles, alsó részének a szélein. *Alaprajz, méretek.* A kemence fenéke ovális alaprajzú volt, mérete: 130 cm (ÉK–DNy)×160 cm (ÉNy–DK). Szája DNy-ra nyílt. Az összetöredezett fenéklap északi szélén helyenként megmaradt a kemence oldalának az alja. A kemence szája előtt 20 cm mély, cc. 60×70 cm átmérőjű hamus gödör volt.

A *leletek és az időrend.* Jellemző edény-töredékek a 28. kemence fenekéről: 1. Fekete, szürke foltos, nagyobb fazék kihajló, mindkét oldalán profilált peremtöredéke. Méret: Húr: 10,5 cm, m.: 6,5 cm. Ltsz.: 2008.11.1 (67. kép 2). – 2. Kívül fekete, belül vörös fazék, tároló edény alsó része. Méret: Á. 11×14 cm, v.: 1–1,3 cm. Ltsz.: 2008.11.2. – 3. Szürke, nagy fazék, tároló edény alsó részének a darabjai. Különböző méret. Ltsz.: 2008.11.3 (67. kép 1).

A kemence hamus gödréből szintén előkerült leletek. – 4. Szürke bogrács körömbenyomásokkal és bevéselt vonallal díszített darabja. Méret: P. húr: 11 cm. Ltsz.: 2008.12.1 (67. kép 3). – 5. Vörös, homokkal soványított kerámia. Nagy méretű fazék fenékbélyeges darabja. Méret: F. húr: 11 cm. Ltsz.: 2008.12.2 (67. kép 4).

A kemencepadló ÉNy-i oldalán, a 27. és a 29. árok kereszteződésében egy korábbi kemence, hamus gödrének az alja került elő. A hozzátartozó kemence magasabban feküdt, de a gépi földmunka közben ennek a maradványai elpusztultak. A kemencetöredékek szintadatai megegyeznek a 7–8–9. kemencék adataival.

A 42. gödör a 8. kemence É-i oldalán, 100 cm-re helyezkedett el (1. kép). Téglalap alakú alaprajza (200×140 cm) volt. Az egyenetlen felszínű aljának a legmélyebb pontja a nyesett felszíntől 42 cm mély volt. Betöltése: néhány jellegtelen 11–12. századi cseréppel kevert, barna, hamus föld volt.

A 71. HÁZ ÉS A HÁZ KÖRÜLI UDVAROK

A 71. HÁZ. Az I. kutatási terület Ny-i oldalán az árkokkal körülvett, szabályos négyzet alakú, „C” udvar ÉK-i sarkában helyezkedett el (1. kép). A ház Ny-i oldalán egymás közelében 5 tároló gödör maradványai kerültek elő. A ház északi oldala párhuzamos volt a 43/2–3. árokkal (távolság: 4 m), a nyugati oldala pedig, párhuzamos volt az 52. árokkal (távolság: 2,2 m). Hat, árkokkal elválasztott udvar vette körbe, az árok párhuzamosan és egymásra merőleges irányban haladtak. A 71. ház kemencéje egy korábbi gödörre épült, de a kutatási terület igen nagy mértékű, gépi lenyese miatt, nem lehetett megállapítani a ház alatti és a ház melletti gödrök közötti összefüggést.

A ház foltja és a kemence törmeléke a fekete humuszban, a szántóföld alsó részében jelent meg, a gépi földmunkát azonban, csak a bolygatatlan humusz alján lehetett leállítani. A kemence fenekének a darabjai és a házhely betöltésének a 15–20 cm vastag, alsó rétege maradt meg (28. kép 1). *Tájékozás:* K–Ny. *Alaprajz:* lekerekített sarkú, négyzethez közelálló négyszög, mérete: 395×370 cm (14,6 m²). A Ny-i saroknál volt a bejárat, itt kerültek elő az ajtó–gerendák cölöplyukai. A Ny-i házfalon, a saroktól 80 cm-re helyezkedett el az 1. cölöplyuk (átmérő: 15 cm, mélység: 16 cm). A bejárat 2. cölöplyuka (átmérő: 15 cm, mélység: 14 cm) a déli házfal külső oldalán, a saroktól 50 cm-re került elő. *A tetőszerkezet.* A szelemengerendát tartó ágásfák cölöplyukait a ház belsejében, közvetlenül az É-i és a D-i fal előtt találtuk meg. Mind a kettőben mezei rágcsálók fészkeltek. Az É-i 3. cölöplyuk átmérője 30 cm volt, mélységét nem lehetett megmérni. A D-i oldalon, egy 55 cm átmérőjű rágcsáló fészek oldalában a 4. cölöplyukból egy 5–6 cm széles körszelet maradt meg. A ház mélysége, az 1995-ös járószinthez képest, cc. 100 cm lehetett. A ház ÉK-i negyedében ovális alaprajzú (átmérő: 92×70 cm, mélység: 30 cm) munkagödör mélyült a bolygatatlan homokba. Déli oldalán két, karéjos, 13 cm mély padka volt. A karéjok közötti bemélyedésben volt az 5. cölöplyuk (átmérő: 30 cm, mélység: 22 cm), amelyben, egy, a ház berendezéséhez tartozó gerenda állt.

¹⁴ A régészeti leletek között az állatsontok különösen nagy mennyiségben kerültek elő, de a feldolgozásukra nem kerülhetett sor, mert azok a Budapesti Történeti Múzeum raktárainak a költöztetése közben elvesztek.

A kemence. A ház megszüntetése után a kemence törmelékeit szétterítették a ház ÉK-i negyedében. A patics felszedése után a ház É-i sarkában, a bejárattal szemben megjelentek a kemence maradványai (29. kép). Oldalai párhuzamosak voltak a házfalakkal, az ÉK-i oldal 10 cm-re, az Ny-i oldal 30 cm-re húzódott a házfal mellett. *Alaprajz:* téglalap alakú tüzelőtér, cc. 110×90 cm. A törmelékei alatt megmaradt a kemencepadló nagyobb (60×70 cm) darabja. *Építésmód.* A kemencét egy korábbi, homokos földdel feltöltött gödör É-i része fölé építették. Az É-i és a Ny-i kemencefal külső széle és a veremfal között 12 cm volt a különbség. A 3–4 cm vastag, világos vörösre égett kemence padló alatt egy vékony, 2–3 cm vastag szürke agyagréteg volt.

A leleték és az időrend. A ház 15–20 cm mély üregét enyhén hamus, szürkés barna, homokos föld töltötte be, ilyen betöltés volt a munkagödörben és bolygatatlan cölöplyukakban. A ház betöltéséből és a kemence alatti „a” gödörből kevés, egyforma, 11–12. századi lelet került elő.

A GÖDRÖK

A 71/a tüzelőgödör. A 71. ház kemencéje alatt egy 115×140 cm alapterületű, szabályos téglalap alakú gödör, 38 cm mély, alsó része került elő (28. kép 2). A bolygatatlan homokba ástott gödör a 71. ház építése előtt cc. 140 cm mély lehetett. A gödör fala függőleges, az alja vízszintes volt, egész felületét egyenletes, 1–1,5 cm vastag, faszenes koromréteg borította. Fölette hamuval keveredett homok volt, és ennek a tetején megmaradt a 2. faszenes koromréteg. A ház kemencéje alatti gödör eredetileg tüzelőgödör volt. A ház helyének kiásása közben a gödör felsőbb rétegeit kiszedték, és kemence építése előtt, mint említettük, a 2. égésrétegre szürke agyagot tapasztottak.

A leletek. A korom réteg alatti betöltésből egy szürke foltos, nagy méretű fazék kihajló, felmagasodó, külső oldalán bordával profilált peremtöredéke került elő. Az edény vállán egy sorban ferde körömbenyomások voltak, alatta körbefutó csigavonal. Méret: Húr. 11 cm, m.: 8,5 cm. Ltsz.: 2008.15.1 (68. kép 5).

A 86. gödör vízszintes fenekű (100×75cm), fölfelé kiöblösödő gödör volt (1. kép). A foltja a nyesett felszínen lekerekített sarkú téglalap (120×90 cm), mérhető mélysége: 38 cm volt. A betöltésben néhány cserépdarab között egy kés került elő. Kovácsoltvas, egyenes vonalú. nyeles kés. Méret: Teljes H.: 24 cm. Ltsz.: 2008.27.1

A 87. gödör négyzet alaprajzú, vízszintes

fenekű (egy-egy oldal 90 cm), méhkas alakú gödör alsó része (1. kép). A foltja a nyesett felszínen lekerekített sarkú (70×76 cm) téglalap, mélysége a nyesett felszíntől 45 cm.

A 96. gödör kör alaprajzú (átmérő: 101 cm), vízszintes fenekű gödör volt. Mélysége a nyesett felszíntől 25 cm (1. kép).

A 97. gödör kör alaprajzú (átmérő: 110 cm), homorú aljú gödör volt (1. kép). Mélysége a nyesett felszíntől: 33 cm.

A 98. gödör lekerekített sarkú téglalap alaprajzú (152×140 cm), vízszintes fenekű, méhkas alakú verem kiöblösödő, alsó része. Átmérő: 176 cm, mélysége 73 cm (1. kép).

A fenti öt gödör egyforma, laza sötét barna, homokos földdel volt betöltve, régészeti leletek nem kerültek elő. Az „A-F” udvarok területén csak a „C” udvarban találtunk kerti objektumokat, ezért feltételeztük, hogy ezeket a „C” udvar kialakítása után ásták. A ház és a tároló gödrök közötti összefüggést, az egy, a ház kemencéje alatti gödör kivételével, nem lehetett megállapítani.

AZ „A-G” UDVAROK

Az I. kutatási terület DNy-i sarkában, a gépi földmunka befejezése után, hét, különböző, árkokkal elválasztott udvar („A-G” udvarok) látszott a 71. ház körül (61. kép 2; 62–63. kép). A nyesett felszínen kirajzolódó árkok szélessége, betöltése különbözött egymástól, és több esetben látható lett, hogy a korábban betöltött árkokba új árkot ástak. Az árkokkal felosztott terület Ny-i határa a 89. árok volt, amely a falu területéről, DNy-i irányból haladt É-felé. A 89. árokra merőlegesen halad a 43/3. árok, amely az itteni terület-felosztásnak egy régi, É-i határvonalának a meghosszabbítása volt. Az árkok egymásba áása és a betöltés hasonlósága alapján rekonstruáltuk az árkok kiásásának és a 43–89. árkokkal határolt terület kisebb udvarokra való felosztásának a sorrendjét. Az „A” és a „B” udvar volt a legkorábbi, a „B” udvarból alakították ki a „C” udvart, ezzel kapcsolatban jött létre a „E-D” udvar. A „G” udvar a lekeskenyített „B” udvarhoz tartozott, az „F” udvart a 29. és a 126. árok vették körbe.

Az udvarok 11–12. századi pontos méreteit nem ismerjük. Ennek az az oka, hogy a gépi földmunkával 120–150 cm mélységig elhordták az árkok felső, legszélesebb részeit, a méretekről nem maradtak adatok. A nyesett felszínen csak az árkok alja maradt meg, helyenként az alsó, középső csatorna tetején padkák indulása látszott. Az

udvarok méretét a 11–12. századi járószinthez képest 120–150 cm mélyen, az árkok szélességével együtt adtuk meg. A 12. században természetesen az árkok teljes szélességben határolták az udvarokat, ezért a 11–12. járószinthez, az általunk felmértékhez képest, mindegyik udvar kisebb volt. Mivel több 11–12. századi objektum törmelése a jelenkori szántóföldben már megjelent, az árkok mélységét az 1995-ös járószinthez képest, rekonstruáltuk.

AZ „A-B” UDVAROK HATÁRÁRKAI

Az „A-B” udvar az itteni terület első, szabályos alaprajzú, kimért udvara volt. Teljes alaprajzát és a méreteit nem ismerjük, mert a feltárható területen csak az udvar ÉNy-i sarkát alkotó árkok É-i, illetve ÉK-i vége került elő. Az udvar északi határát a 43/1–4. árkoszakaszokból álló, 43. árok alkotja, amely a falu területéről, DK-i irányból haladt a Mogyoródi patak felé. Az I. kutatási területen 46 m hosszú szakaszt ismertük meg.

A falu felől érkező, már kétszer megújított 43. árok kilépve a régészeti kutatás határát jelentő szelvényfalból Ny-i irányban haladt. 11,6 m-nél, derékszögben belefolyt az 52. árok, ettől 22,5 méterre belefolyt a 85. árok. Az eddig egybefüggő 43/3. árok 34, 1 m volt, de feltételezhető, hogy az udvar-rendszer 1. kimérése idején még 10 méterrel tovább (43/4. árok), a 99. árok nyomvonalában haladt a 89. árokig (30–31. kép). A déli szelvényfalban feltárt metszet szerint az előzőekhez hasonló, kettős árok volt. Szélességét, formáját a többszöri középkori kiásás és nagy mértékű gépi földmunka miatt nem lehet rekonstruálni. A K-i oldalon haladó, félkör keresztmetszetű, kisebb árok beleolvadt a 43/2. árok betöltésébe, a Ny-i oldalon futó, szélesebb ároknak pedig, csak a 60 cm széles, 25–30 cm mély alja maradt meg. A 8–9. kemencék előteréből kilépve 40 cm-re keskenyedett és az alja is felmagasodott. A nyesett felszíntől számítva az U alakú árok 15 cm mély volt. Ebben a formában 4 m hosszan követtük. Majd az árok É-i oldalán, egyforma karólyukak (átmérő: 8 cm, mélység a nyesett felszíntől 30–40 cm) jelentek meg (19. kép). Az 52. árok közelében a karólyukak szabályos sorakoztak, egy karólyuk magában állt, 50 cm-re 3 karólyuk egymástól 3–cm-re mélyült a bolygatatlan talajba, 50 cm-re ismét 1 karólyuk, majd ugyancsak 50 cm-re, 3 egymás melletti karólyuk következett. A kemencék előterében megfigyelt karólyukak között is lehetett olyan, amelyek beletartozhatott az árok É-i oldalában álló kerítésbe. A 43/3. árok az 52. árok előtt fokozatosan

szélesedni és mélyülni kezdett, és a két árok egybefolyásánál, egy, a nyesett felszínen, 120 cm széles, 70–75 cm mély gödör alakult ki. Jól látszott, amint a 43/3. árkot az 52. ároktól 6 m-re beleásták a feltöltött 43/2. árokba. Az árok 9 m hosszan 70 cm széles volt, és itt beleásták a 43/4. árkot, mely 8 métert haladva beleért a 43. 85. 99. 105. árkok találkozásánál kialakult, későbbi csomópont nagy gödrébe. A 43/3–4. árok a „G-F” udvarok kialakítása előtt belefutott a 89. árokba, az itteni, későbbi árkok csomópontjában a 43. ároknak azonban, már a nyoma sem látszott.

A 89. ÁROK

Az árok 24 m hosszú foltja párhuzamosan haladt a 85. 52. és az udvarok kimérése előtt betemetett 27. árokkal. Déli vége befutott a kiásás határát jelentő szelvényfalba, és DNy-i irányban haladt a falu felé. É-i vége beletorkollott a 105. árok kiágazásánál kialakított, 250 cm átmérőjű, a nyesett felszíntől 90 cm mély gödörbe (36–37. kép). A gépi földmunka befejezése után, az 1995-ös járószinthez képest, 65–70 cm mélyen, a 89. árok foltja 145–150 cm széles volt. A 150 cm széles árokfoltban, három, különböző időszakban, egymásba ázott árok betöltése látszott. A 150 cm széles árokfolt felmérése után, az árok felett és az árok két oldalán az őskori kutatás közben újabb, 120 cm vastag talajréteget lehoradtak, és az árok 16 m hosszú szakasza megsemmisült. Az „A-B” udvar ÉNy-i sarkán, az egymásba futó árkokból kialakult nagy gödör déli oldalától 7 méterre a 89. árok alja mélyülni kezdett, és a nagy gödör előtt 150 cm-re, az árok alja 50 cm mély lett. Ez azonban már a csomópontban kialakított gödör befolyó árka volt. Az „A-B” udvart az 52. árokkal É-D-i irányban kettévágták.

AZ „A” UDVAR, 52/1. ÁROK

Az „A” udvarnak mindössze az ÉNy-i sarka került elő. Északi határa a 43/3. árok volt, 11 m hosszú szakaszát tárhattuk fel. Beleásták az udvar nyugati határát alkotó, 52/1. árkot, amelyet 23 m hosszan követtünk a kutatási terület déli határáig. Az 1995-ös járószinthez képest, 100–120 cm mélyre nyesett kutatási felszínen egyenes vonalban haladt. A 43. árokba való befolyás előtt 150 cm-re szélesedni kezdett, a 43. árok előtt 130 cm széles és 70 cm mély lett. A csomópont DK-i sarkán látszott, hogy az 52. árok kezdetben kissé mélyülve, derékszögben folyt a 43/2. árokba, és a 70 cm mély gödör, később alakult ki. Azon a helyen, ahol a későbbi, 90. árok keresztül haladt az 52. árkon,

szintén egy, 80 cm mély gödör keletkezett (32. kép). A 43/2. és a 90. árok között az 52. árok foltja nagyrészt 80–90 cm széles volt. Az alja két részből állt, a mélyebb, aszimmetrikus „U” alakú árok, 40 cm mély és 65 cm széles volt, a K-i oldalán a sekélyebb árok aljából csak egy 10–15 cm mély körszelet látszott a metszetben. Az árok mélysége az 1995-ös járósínhez képest cc. 170 cm lehetett, ebből következik, hogy hasonló lehetett a szélessége is. A 90. árokkal való kereszteződés déli oldalán az 52. árok változatlan formában, DNy-i irányban haladt a falu felé. A 90. árok keresztül haladt az „A” udvaron, és az udvar É-i része egy 22 m (É-D) széles különálló udvar lett (33. kép).

A „B” UDVAR

A „B” udvar K-Ny-i szélessége 33 m, É-D-i irányban, a feltárás határáig, 36 m hosszú volt. Az udvar teljes hosszát adatok hiányában nem lehet rekonstruálni. Keleti határa az 52. árok, északi határa a 43/3–4. árok, nyugati határa a 89. árok. A 43/3. árok az udvar ÉK-i sarkától 9 méterre, 30 cm-re keskenyedett, és az alja a nyesett felszíntől 20 cm mélyen került elő, majd az udvar ÉNy-i sarkától 14 méterre ismét szélesedni és mélyülni kezdett. Tehát az ároknak volt egy 10 m hosszú, keskenyebb és sekélyebb szakasza, amely talán az udvar bejáratát mutatta.

A „G” UDVAR

Az egybefüggő, „A-B” udvarok (a 43. és a 89. árokkal körbevett terület) északi oldalán előkerült árkok elhelyezkedéséből egy téglalap alakú udvar rekonstruálható. Az udvarrészlet mérete: 38 m (K-Ny)×9–12 m (É-D). Északi oldalát 29. árok és a 126. árok északi ága, nyugati oldalát a 126. árok nyugati ága, déli oldalát pedig, a 43. árok határolta. Az udvar keleti oldala a feltáratlan területre esett.

A 126. ÁROK

Az I. kutatási terület Ny-i felén, a bolygatatlan sárga agyagos talajban megjelent a lazább szerkezetű, kissé szürkés sárga homokkal betöltött árok nedves foltja. A 40–50 cm széles betöltés az „F” udvar ÉK-i sarkához vezetett, és eltűnt a csomópontba ásott, korábban leírt gödör északi oldalában. Ez alapján biztosra vehettük, hogy a 126. árok összefüggött az „A-G” udvarokkal. Az „F” udvar ÉK-i sarkát elhagyó, 5 m hosszú, 40–50 cm széles árokszakasz mélysége a nyesett felszíntől 16–20 cm mély volt. Ezen a részen 70 cm-re kiszélesedett, és 30–35 cm-re mélyült. A „G” udvar

ÉNy-i sarkán, a 126. árok derékszögben keletre fordult, és a sarokban megmaradt egy 180 cm hosszú (É-D) és 120 cm széles (K-Ny) árok alja. A 126. árok kelet felé haladó É-i ága a külső oldalán, 8 m hosszú volt, a saroktól 260 cm-re 50 cm-re keskenyedett, 15–18 cm-re mélyült. Az árok K-i vége a nyesett felszínen véget ért.

A 126. árok É-i ága teljesen egy vonalba esett a 29. árokkal. A nyesett felszínen a két árok vége között 12 m volt a távolság. Ez a jelenség ismételtén azt mutatta, hogy a „G” udvar kapcsolatban állt a „B”, vagy a „C” udvarral, mert a két árok vége közötti szakasszal szemben, a 43/3. árokban egy 10 m széles bejárat, kapu helyét azonosítottuk.

A „C” UDVAR

A négyzet alaprajzú „C” udvar egy-egy oldala 24 m volt. Az északi oldalon a 43/3. árok, a nyugati oldalon a megújított, 52/2. árok határolta. Az „A” udvar ÉNy-i sarkától 10 méterre, a 89. árokkal párhuzamosan kiásták a „C” udvar új, nyugati, 85. határárkát. A „C” udvar DNy-i sarkán, a 85. árokból kiágazott az új, 90. árok, amely az udvar DK-i sarkán keresztezte az 52. árkot. Az „A” udvarban tovább haladt a falu felé, és a csomóponttól 350 cm-re elérte a kutatási terület határárt. Az udvar ÉNy-i sarkát később átalakították, a 43/3–4. és a 85. árok csomópontja a későbbi átalakítások során kialakult nagy gödör formájában került elő, a gödör felé haladó árkok formáit a távolabbi szakaszokon ismertük meg.

A 85. ÁROK

A „C” udvar Ny-i oldalát határolta, az udvar DNy-i sarkáig 21 m hosszú volt, majd a 90. árokkal alkotott csomópont után az „D” udvar nyugati oldalán még 8 m hosszan követték (34–35. kép). A feltárási területet elhagyva, DNy-i irányban haladt a falu felé. A „C” udvar DNy-i sarkán az előbbi árkok a nyesett felszíntől számítva, 60–70 cm mély gödörben találtak. A gödör északi oldalán a 85. árok alja 20–25 cm-rel felemelkedett és a nyesett felszíntől 40–45 cm mélyen haladt az udvar ÉNy-i sarka felé. A árok foltja a nyesett felszínen 100–105 cm széles volt. Az árok aljának a középső része 40–45 cm széles, 35–40 cm mély, „U” alakú csatorna, két oldalán 20–20 cm széles ferde síkban emelkedő padka volt. A padkák külső szélei a nyesett felszínig, kifelé tartó, ferde síkban emelkedtek. Az árok középkori méreteit, teljes szélességét és mélységét a pusztulás miatt nem lehetett rekonstruálni. Felmerült, hogy a 85. árok fentebb ismertetett for-

mája egy későbbi, a „G”, és az „F” udvar kialakítása után alakult ki, az árok átalakításának régészeti nyomait azonban nem lehetett látni. Tény, hogy a „C” udvar ÉNy-i sarkában jól megfigyelhető volt, hogy a 43/3–4. 85. 99. 126. árkok összefolyásából hogyan alakult ki a feltárás idejére megmaradt nagy gödör.

Rendkívül fontos jelenség, hogy a 85. ároknak a teljes, feltárt hosszában ugyanolyan betöltés volt, mint az udvar DNy-i sarkánál induló 90. árokban, amelynek az egyik ága az udvar DK-i sarkán keresztezte az 52/1. árkot, a másik észak felé forduló ágát (52/2. árok) pedig beleásták az 52/1. árokba. Az udvar ÉK-i sarkánál jól látszott, amint az 52/2. árok belekanyarodott a 43/2–3. árkokba.

A 90. ÁROK

A 90. árok a „C” udvar DNy-i sarkán a 85. árokból indult, kissé ívelt vonalban haladt az udvar DK-i sarkáig. Itt keresztezte az 52/1. árkot, és még 3 m hosszan követték a feltárás határáig (32–33. kép). A 43. árokkal párhuzamosan, DK-i irányban haladt a falu felé. Az udvar DK-i sarkán, a két árok kereszteződésében kialakult egy ovális gödör (130×100 cm) amely az 1995-ös járószinthez képest, 170 cm mély volt. A belefolyó árkok alja 50 cm-rel magasabb szinten volt. A nyesett felszínen helyenként fekete földdel volt betöltve az árok, de az árok metszete, alakja és a méretek, ugyanolyan volt, mint a világosabb, barna, homokos földdel betöltött szakaszokon.

AZ 52/2. ÁROK

Az 52/2. árkot a „C” udvar kialakítása közben beleásták az 52/1. árokba. A 43. és az 52/1. árok összefolyásnál kialakult, 150×150 cm alapterületű, a nyesett felszíntől mért, 70 cm mély gödör feltöltésében jól látszott amint, a világosabb betöltésű, 52/2. árok derékszögben bekanyarodik a felújított 43/3. árokba. A 90. árok a „C” udvar déli oldalát határolta, és a DNy-i sarkon kialakult csomópont feltöltésében észrevettük, hogy az 52/2. árok valójában a 90. árok derékszögben észak felé elkanyarodó ága.

A „D” UDVAR

A „C” udvar déli oldalán helyezkedett el, K-Ny-i irányban 24 m széles volt. Ny-i oldalán a 85. árok 8 m hosszú, feltárt szakasza határolta. Az udvar ÉNy-i sarkán az árkok, mint korábban írtuk, a nyesett felszíntől számítva, 60–70 cm mély gödörben találkoztak. A 85. ároknak a gödörből kiinduló, 120 cm széles, 180 cm hosszú szakasza

fokozatosan elkeskenyedett, és az árok alja felemelkedett. A kiásás határán, a nyesett felszínen az árok már csak 40 cm széles, és 20 cm mély volt. Ez ugyanolyan árokforma volt, mint amilyent a 43. árok nyugati felében már megfigyeltünk, és feltételeztük, hogy az udvar széles bejáratát mutatta.

AZ „E” UDVAR

Az udvarnak mindössze az ÉK-i sarka került elő, amely az 52. és a 90. árok kereszteződésének a déli oldala. Az árkok folyamatosan haladtak a falu felé, mutatták, hogy a falu felé folytatódik a terület kisebb, szabályos négyszög alaprajzú udvarokra való felosztása.

AZ „F” UDVAR

A lekeskenyített „B” udvar északi oldalán helyezkedett el. Szabálytalan alakú, hosszúkás udvar, a nyesett felszínen, a 85. és a 89. árokszélek között, 850 cm hosszú, középen, a 99. és a 105. árok között, 280 cm széles volt (36. kép). Az „F” és a „G” udvart alkotó, árkok vizsgálatánál, először arra gondoltunk, hogy talán az „F” udvar a valóságban nem létezett, mert lehet, hogy a 105. és a 99. árkot nem használták egy időben. Ezt azonban megcáfolták az „F” udvar három sarkán feltárt, az árok-összefolyásokból kialakított gödrök rétegei. Az ÉK-i sarkon, ahová beásták a későbbi, 88. tüzelőberendezést, nem maradtak meg az árkok befolyásának a részletei (17. kép). Három sarok-gödör régészeti metszetén azonban, látszott, hogy a lekeskenyített „B” udvar keleti oldalán a 85. árok (37. kép), a nyugati oldalán a 89. árok, áthaladt a 99. árokkal alkotott csomóponton, és összefolytak a 105. árokkal alkotott gödrökben (39. kép). A 89. és a 99. árok csomópontjának a metszetében pedig, látszott, hogy a két árok 30–40 cm mély alsó szakasza teljesen egyforma, barna, kissé homokos földdel volt feltöltve, amelytől élesen különváltak a későbbi beásások sötét szürke, hamuval, alig látható, faszéndarabkákkal kevert homokos betöltései (40. kép). A 89. és a 105. árok összefolyásánál ugyanilyen rétegezettséget találtunk, a gödör és a belefolyó árkok alja, valamint a felette megjelent rétegek olyanok voltak, mint a 89. és a 90. árkok által alkotott gödörben.

A 99. ÁROK

A 99. árok keleti vége a 43. 85. és a 105. árkok csomópontjában kiásott, 200 cm (É-D)×150 cm (K-Ny), és a nyesett felszíntől 85–90 cm mély gödörből indult (37.kép). A gödör Ny-i szélén

kilépő ároknak a következő, 70 cm hosszú szakasza fokozatosan 50 cm-re elkeskenyedett, és az árok alja a nyesett felszíntől számítva, 20 cm-re felemelkedett (38. kép). A 99. árok közepe táján, egy 250 cm hosszú szakasz 50 cm széles és 20 cm mély maradt, majd ismét szélesedni és mélyülni kezdett. Az árok nyugati szakasza a 89. ároknál, a keleti oldalon kiásott gödörhöz hasonló, 250 cm (K-Ny)×150 cm (É-D), a nyesett felszíntől 90 cm mély gödörbe torkollott. A 99. árokban véleményünk szerint egy cc. 250 cm széles bejárat, kapu volt, és az előtte lévő „F” udvar a kapu előterének tekinthető.

105. ÁROK

A 105. árok keleti végénél a későbbi, 88. szabadtéri tűzhely gödrei alatt előbukkant a csomópontban kiásott gödör alja. A metszetben határozottan látszott, hogy 20 cm mély részlet megmaradt a 85. árok aljából. Elvágta egy árnyalattal sötétebb barna betöltésű, 75 cm széles, 45 cm mély „U” keresztmetszetű árok. Ez utóbbi északi oldala belemélyedt a 126. árok világos, szürkés sárga, 30 cm mély betöltésébe. A csomópontban feltárt „U” alakú árok alakja és betöltése azonosnak látszott a csomópontba haladó 43/4. árok távolabbi metszetével és betöltésével. Azt gondoljuk, hogy a 43/4. árokszakasz a csomópont utolsó felújítása idején keletkezett, és a csomópontban véget ért. A 105. árok az udvar keleti sarkát elhagyva keskenyedni kezdett, 150 cm-re már 65 cm széles és 35 cm mély volt, közepén 50 cm széles és 20 cm mély lett. A nyugati oldalon egy kanyarral beletorkollott az udvar ÉNy-i sarkán kialakított nagy gödörbe, amelynek a mérete 235 cm (K-Ny)×140 cm (É-D), mélysége a nyesett felszíntől 90–95 cm volt. Az 1995-ös járósínhez képest, pedig, cc. 200–210 cm mély volt. Az elkeskenyedett árokrészlet szemben volt a 99. árok feletti, kapunak gondolt árokszakkal, és azzal együtt az itteni udvar főbejárata lehetett.

A „H” UDVAR

Az udvar körüli árkok nagyrészt a lelőhely közepére hordott földhalom alá estek. A földhalom előtti szakasz betöltésben néhány őskori cserép került elő, ezért az árok feltárását az őskoros munkatársak végezték. A földhalom elhordása után, az árkok aljának a 8–20 cm mély foltjai maradt meg, és a foltokban 12. századi cserepek is előkerültek. A 60. árkok maradványait a nagy mértékű pusztulás miatt egyik árokszerrel sem tudtuk összekapcsolni (39. kép).

A 127. GÖDÖR

A „H” udvarban került elő (1. kép). Le-kerekített sarkú négyszög alaprajza volt. Mérete 78 cm×76 cm, homorú fenekének a legmélyebb pontja a nyesett felszíntől 38 cm volt. Betöltése fekete homokos föld, amelyben néhány, jellegzetes, 11–12. századi cserépdarab volt.

A leletek. 1. Szürke, nagy méretű fazék peremes válldarabja. A kihajló perem mindkét oldalán profilált, nyakon egy sorban ferde, benyomott, kis vonalak, a vállon lapos bordázás. Egy, utólag kifúrt kerek lyuk. Méret: Perem húr: 16 cm. Ltsz.: 2008.26.1 (68. kép 1). – 2. Kívül sötét, belül világos szürke, kihajló, profilált peremű fazék darabjai. Vállon egy sorban körömbenyomások. Különböző méretű darabok. Ltsz.: 2008.26.2/1–3 (68. kép 6). – 3. Kovácsoltvas sasszeg. Méret: Teljes H.: 11 cm, karika Á.: 4,3 cm. Ltsz.: 2008.26.3 (68. kép 4).

A SZABADTÉRI TŰZHELYEK

A 88. SZABADTÉRI TŰZHELY

A 43. 85. és a 105. árkok csomópontjában kiásott, majd betöltött gödörbe volt beásva (1.; 17. kép). A feltárás idején, a nyesett felszínen az egész csomópont faszenes, hamus, apró paticsörmelekes barna földdel volt betöltve, látszott, hogy több egymásba ázott gödör volt itt használatban, de csak az alsó két gödör alját lehetett látni a csomópont alján. A tüzelőberendezés itt is két, részben egymásba ázott gödörből állt. A felső gödör mérete: 150 cm (É-D)×120 cm (K-Ny), négyzethez közelálló téglalap, amelybe beleásták a 170 cm (K-Ny)×100 cm (É-D), 12 cm-rel mélyebb alsó gödör ÉK-i negyedét. Nem lehetett megállapítani, hogy melyik gödörben égett a tűz. A gödrök feletti, 50 cm vastag, faszénnel, paticsal, hamuval kevert réteg azt mutatja, hogy ezt a tüzelőberendezést is többször megújították.

A 101. SZABADTÉRI TŰZHELY

A „G” udvarban helyezkedett el (1.; 41–42. kép). A nyesett felszínen megjelent elszíneződés valójában két négyszögletes foltból állt. A nagyobb, 130 cm (K-Ny)×158 cm (É-D) négyszögletes folt ÉK-i sarkánál egy kisebb, 118 cm (K-Ny)×98 cm (É-D), szabályos, négyszögletes folt helyezkedett el. A feltárás idején a nagyobb folt közepén egy 90 cm átmérőjű, kerek patics lap összetört darabjai helyezkedtek el. Körülötte, kormos, hamus föld töltötte be a gödröt. A letapasztott patics a szélénél 18 cm vastag volt, a közepére 10 cm-re elvékonyodott. A 10–12 cm mély, kisebb

négyszögletes gödör fekete, kormos földdel volt tele, a nagyobb gödörbe eső, DNY-i negyedében volt egy 70–80 cm átmérőjű kerekded, kissé megégett barnás vörös földből álló folt.

A 101/A SZABADTÉRI TŰZHELY

A nagyobb gödörből felszedtük a 90 cm átmérőjű paticslap töredékeit és kiderült, hogy a tüzelőberendezést egy korábbi, kissé hamus, szürkés sárga homokkal betöltött négyszögletes, 158 cm×130 cm-es, a nyesett felszíntől 60 cm mély gödörben alakították ki. Az első cc. 80 cm átmérőjű paticslapot félig a korábbi gödör betöltésére, félig a bolygatatlan talajra tapasztották, ez volt a tűzhely kisebb gödre. A tűzhely nagyobb, hamus gödrét pedig, beleásták a korábbi gödör betöltésébe. Amikor a 101/a. tüzelőberendezést átalakították, az első tűzhely nagyobb hamus gödrének a betöltésére tapasztották rá a második, 101. tűzhely 90 cm átmérőjű paticslapját. A második, 101/a. tűzhely építése közben lenyesték az első tűzhely paticslapját, és a helyén lett a második tűzhely hamus gödre.

A *leletek*. A hamus gödör feltöltésében több jellegtelen, fekete törésfelületű edénytöredék, kavicsok és állatsont szilánkok között néhány jellegzetes edénytöredék is előkerült. – 1. Sárgás szürke, kihajló peremű, nagy fazék darabja. Méret: Á.: 2,5 cm. Ltsz.: 2008.25.1. – 2. Vöröses barna bögre felmagasodó pereme, legömbölyített széllel. Vállon körbefutó vonalköteg. Méret: P. húr: 8 cm, m.: 5 cm. Ltsz.: 2008.25.2 (69. kép 2). – 3. Szürke nagy, tároló edény oldalának díszítetlen darabja. Méret: Húr: 13,5 cm, m.: 12 cm. Ltsz.: 2008.25.3. – 4. Fekete, vonalköteggel díszített fazék, tároló edény oldalának alsó része. Méret: Húr: 10 cm, m.: 8 cm. 2008.25.4.

A 106. SZABADTÉRI TŰZHELY

A „C” udvar ÉK-i sarka közelében, a feltöltött 43/2–3. árokba volt beleásva (1.; 17.; 43–44. kép). A nyesett felszínen jól látszott, hogy a két gödörből álló tűzhelyet a feltöltött árokba ásták bele. Tengelye: K–Ny volt. A feltárás idején a kisebb gödörben (mérete: 120 cm×70 cm, mélysége a nyesett felszíntől 10–12 cm) találtuk meg az ovális tüzelőfelület (80 cm×55 cm) paticsdarabjait, a gödör több részében faszenes, kormos föld volt. A nagyobb, gödör (mérete: 120 cm×100 cm, mélysége a nyesett felszíntől 45 cm) volt a hamus gödör. A gödör közepén azonban, a hamus földben három 1,5 cm vastag összefüggő, kerekded faszenes koromfelületet találtunk, amelyeknek a

mérete, kis különbségekkel cc. 70 cm×80 cm volt. Ez azt mutatja, hogy a két gödörben felváltva tüzeltek, és feltehető, hogy a két gödörben különböző termékek füstölését, vagy szárítását végezték.

A III. KUTATÁSI TERÜLET

A III. kutatási terület a patakparti dombhát É-i lejtőjének az aljára esett (1. kép). A szelvény széleinél, kivéve a K-i oldalt, ahol a kijelölt földlerakóhelyek voltak, és a gépkocsi útvonalak mentén az omlásveszély miatt, nem lehetett teljes, függőleges, régészeti metszeteket készíteni. A lelőhelynek ezen a részén, egy 70 cm magas, ovális alakú, domb emelkedett ki a felszínből. A lenyesett domb magasabb fekvésű, Ny-i végén, a III/a és a III/b szelvényben előkerültek egy kisebb településrészlet mélyebbre ásott objektumainak, házaknak, árokknak, a betemetett árokba ásott tűzhelyeknek, hamus gödröknek az alsó rétegei. A terület egyik jelentős régészeti lelete a 113. számú, nagy, széles és mély árok, amely kiásása idején, az ólas- kertekkel körbevett falu DNY-i sarkát határolta. Az árok betemetése, az újabb kerítés építése, a betemetett árokba és kerítés maradványaiba ásott tüzelőgödrök, végül az egész településrészlet megszüntetése és elszántása, a falu DNY-i határának, és az itteni kerthasználatnak a gyakori változásait mutatják.

A 113. HATÁRÁROK

A kijelölt kutatási területen a 113. határároknak közel 80 m hosszú szakasza haladt keresztül (1. kép). *Alaprajz*. A falu DNY-i kertjei felől haladt a Mogyoródi patak felé, hosszában keresztezte a 70 cm magas dombhátat. A feltárt árokszakas DNY-ról ÉK felé haladt, majd a dombtetőn É-felé kanyarodott (45–46. kép). A dombhát peremétől 55–60 méterre kezdődik a Mogyoródi patak mai (1995) mocsaras ártere. A jelenlegi ártérben kiásott, K–Ny-i kutatóárkokban már nem látszott a határárok helye, mert feltehetően domb lábánál, a 12. századi ártér partján véget ért.

A dombhát É-i oldalán, a gépi földmunka előtt két kisebb kutatóárkot ástunk. Ezekben a szántóföld alatt megmaradt a betemetett, 113. árok 10 m hosszú részlete (47. kép). A szántóföld alatt az árok betöltése érintetlen maradt, és a felső 30–40 cm-t kivéve, megismertük az árok teljes formáját. Az 1995-ös járószinthez képest, az árok K-i széle 30 cm, a Ny-i széle 80 cm mélyen jelent meg a régészeti metszetben (48–49. kép). Méret: az árok a szántóföld alatt 450 cm széles és 170 cm mély volt.

(Az 1995-ös járószíntelen rekonstruált méret: cc. 500 cm széles és 200 cm mély lehetett.) Az árok formája. Ny-i oldala a bolygatatlan talajban felmagasodott a 30 cm vastag humusréteg aljáig. A K-i oldalon az árok oldala beleért a 80 cm vastag, bolygatott humusrétegbe, amelynek az alsó része az árok betemetése közben keletkezett. A 113. árok alja 30 cm-re belemélyedt a lelőhely legmélyebben feltárt, szürke agyagos homokrétegébe. A cc. 500 cm széles árok metszete lekerekített aljú „V” alakba foglalható, amelynek mindkét oldalán kettős padka volt. A padkák a Ny-i oldalon jobban megmaradtak, mert az árok feltöltése közben a keleti oldalt letaposták. A felső padka cc. 100 cm mélyen indult, 80 cm széles volt és 25 cm volt a lejtése. Az alsó padka cc. 150 cm mélyen indult, 40 cm széles volt és 40 cm volt a lejtése. Az árok középső, legmélyebb csatornája 100 cm széles és 20–40 cm mély volt. Az árok betöltésének az alsó rétegeit fekete föld és szürke, agyagos homokcsíkok alkották. A fekete föld a domb lábánál található, fekete, tőzeges mocsári talajból, és a szürke agyagos homok csíkok is az ártérből származtak.¹⁵ A mocsári talajrétegek felett vastag, barna homokos föld volt, amelyben egy-két keskeny, sötétbarna humusz- és sárga homokréteg látszott. A barna homokos talajban néhány állatcsontszilánk, és kevés 11–12. századi, jellegtelen cserépdarab került elő.

Amikor a 113. árkot betemették, a határvonal nem merült feledésbe. Erre mutat, hogy később, de még a 12. században, az árok ÉK-DNy-i szakaszába kerítést építettek.

A III/a szelvényen keresztülhaladt a 113. árok DNy felé kanyarodó, 42 m hosszú szakasza (1. kép). A régészeti feltárás idejére az egész szelvényből 120 cm vastag talajréteget eltávolítottak, és a kézi nyesést követően, a 113. ároknak csak az alsó, 70 cm mély részlete maradt meg. Ugyanez történt a 30 méterrel távolabb kitűzött III/b szelvényben, ahol a 113. árok 650 cm hosszú szakasza keresztelte a szelvény nyugati oldalát, majd a szelvény DNy-i sarkától 100 cm-re kikanyarodott a szelvényből. Az 1995-ös járószinthez képest 140 cm mély volt, de a nyesés után az ároknak csak a 150 cm széles és 40 cm mély alsó része, a 100 cm széles középső csatorna, és két oldalán az alsó padka alja maradt meg.

Az É-i 10 m hosszú árokszakszt kivéve, a gépi földmunkával elhordták az árok nagy részét, ezézt az árok méreteinek, szélességének, mélységének a változásait nem lehetett követni, de kiderült, hogy a 113. árok a III/b szelvénytől É felé haladva, fokozatosan 50 cm-t mélyült. Feltehető, hogy a mélyebb szakaszokon az árok a szélessége is növekedett.

A 132. ÁROK

Egyetlen helyen, a III/a szelvényben került elő egy olyan kisebb árok, amely a 113. határárokba vezetett (45–46. kép). Alaprajz, forma, méretek. A feltárt, 7 m hosszú, egyenes árokszakszt a falu felől, délről haladt észak felé. A bolygatatlan, feketés barna földdel betemetett árokszakszt 4 m hosszú volt, a többi része a 113. árok közelében egy, a két betöltött árok felett kialakított, későbbi szabadtéri tűzhely használata közben elpusztult. A bolygatatlan árokszakszt a géppel nyesett felszínen 120 cm széles és 35 cm mély volt. Az árok aljában homogén betöltés volt, mutatta az árok aljának a profilját (50. kép). Ebben az ároknak is volt egy 30 cm széles, 20 cm mély középső csatorna. A keleti oldalon egy, 8 cm-t mélyülő, 20 cm széles padka volt, a nyugati oldalon 45 cm széles, nagyjából vízszintes padka volt. A padkák aljától az árok falai kifelé ferde irányban emelkedtek, de az árok felső részét nem lehetett rekonstruálni. Az árok mélysége az 1995-ös járószinthez képest 130–140 cm, ebből következik, hogy, bár nem volt olyan széles és mély, mint a 113. árok, a kiásás idején nagyobb területek közötti, jelentős határárpítvány lehetett. A 132. és 113. árkot egy időben töltötték fel, a 132. árok feltárt 7 m hosszú szakasza a település későbbi időszakában már nem jelent meg.

A 113/A KERÍTÉS

A gépi földmunka közben, a szántóföldben már látszottak kisebb agyagfoltok, sok fagyökér és agyagos fagyökértöredék került elő a humuszban, a fadarabok kissé égettek voltak. A talaj elhordását nem lehetett leállítani, de amikor földgép az 1995-ös járószinthez képest, 60 cm-re mélyített és már nem tudta kitépni az agyagba tapasztott tuskókat, sor kerülhetett a régészeti kutatásra (51. kép). Alaprajz, méret. A kerítés, az észak felé forduló, 10 m hosszú szakaszt kivéve, végigfutott a 113. határárok barna, homokos betöltésében (45–46. kép). A szélessége 90–100 cm volt, az alja az 1995-ös járószinthez képest, 100 cm mélyen került elő. Az oldalai kissé egyenletlenek voltak,

¹⁵ A Mogyoródi-patak közelében kiásott szondákban jól látszottak a középkori ártér földrétegei. BENCZE 1999. 31. 1.kép.

de egészében véve függőlegesnek látszottak. *Építésmód.* A kerítés alapárkának a nagyobb részét a 113. árok déli, falu felőli oldalában, a felső padkába ásták. Világos sárga agyagot döngöltek bele. Az agyagbetöltés teteje feltehetően megközelítette a járósíntet. A sárga agyagba szabályos közönként, felfordított tuskókat tapasztottak, a gyökerek bozószerűen kimagasodtak az agyagból. A feltárt kerítésrészletben hat, nagyobb és négy kisebb tuskó maradványai látszottak, a nagyobbak közül, kettő az alapárok déli oldalán, kettő a közepén, kettő az északi oldalán került elő. A kerítésrészlet nyugati oldalán elhelyezkedő négy tuskó között 80–100 cm volt a távolság. A legjobb állapotban megmaradt tuskót kiemeltük.¹⁶ Ezt nem törte össze a földgép, mert nem volt korhadt, de a gyökérzet nagy részét a földgép leszaggatta. A kiemelt tuskó 70 cm magas volt. A 30 cm magas fatörzs átmérője 28 cm, a lenyesett gyökérkorona átmérője 85 cm volt. Jól látszott, hogy a beépítés előtt megperzselték, mert nem akarták, hogy a kerítésbe építve kihajtszon. Így akarták elkerülni, hogy a legelésző állatok kárt tegyenek benne. A tuskók körül a sárga agyagban égés, kormozódás stb. nem látszott.

A kerítés magasságára részben a termőtalajban előkerült gyökér-darabok és az egyben kiemelt tuskó méretei alapján lehet következtetni. A kiemelt tuskó gyökereit az 1995-ös járósínhez képest, 60 cm mélyen vágta el a földgép. A legvastagabb középső gyökér 40 cm hosszú volt, és lehetséges, hogy a kerítés sárga agyag alapozásának is cc. ezen a szinten volt a teteje. Ez azt jelenti, hogy a fagyökerekből kialakított kerítés az 1995-ös járósínhez képest cc. 60 cm mély árokban volt. A gyökér-kerítés magassága bőven meghaladta a 100 cm-t és kimagaslott az árokból. Jól látható, magas, szinte áthatolhatatlan bozótot képezett a járósínt.¹⁷ Amikor a 12–13. században megszüntették a kerítést, levágták a kiálló gyökereket és ahol tudták, kiszedték a tuskókat is. Az árkot feltöltötték, és a helyét elszántották.

A 111. ÁROK

A 113. ároktól Ny-ra elhelyezkedő objektumok, a 109. ház és beleásott tűzhelyek, a 110. szabadon álló kemence, a 111/a–b, árkok, és a 112. ház, feltehetően a nagy 113. határárokkal és a

betöltött árokba épített tuskós kerítéssel bekerített területen kívül helyezkedtek el (1. kép). A geodéziai felmérések alapján feltételezhető, hogy a 111. árok keresztezte a 113. árkot, de a kereszteződés feltáratlan területre esett, és nem tudjuk, hogy a 113. árok milyen állapotban volt a 111. árok kiásása idején. A III/b szelvény nyugati felében a gépi földmunka után, mind a két ároknak csak az 50 cm mély és 150 cm széles alsó része maradt meg (1. kép). A szelvény északi falában a két árokszakas között 170 cm volt a távolság, ebből arra lehet következtetni, hogy a járósínt a két árok egybeért. A szelvény déli oldalán a 113. árok elkanyarodásánál a két árok alja között már 500 cm volt a távolság. Ez azt mutatja, hogy a két árok iránya között lényeges különbség mutatkozott, és elképzelhető, hogy a 113. árkot keresztező, 111. árkot beleásták a korábbi 113. árokba és az árokba épített, tuskós kerítésbe. *Alaprajz, forma, méretek.* A 111. árok a dombtetőről ÉK-i irányban halad a Mogyoródi patak felé, azonban a III/a szelvényben, az 1995-ös járósínhez képest, 60 cm mélyen véget ért (53. kép.) A szelvény déli faláig 7,5 m hosszú volt, 14,5 m hosszú feltáratlan része haladt a III/b szelvény északi faláig, majd 5,5 m hosszú szakaszát ismét feltártuk. A 27 m hosszan követett árok a III/b szelvény déli falától DNy-i irányban tovább haladt a falu felé. A III/a szelvény déli fala előtt a 111. árok kettévált, egy kisebb kanyar után az egyenesen északi irányban haladó 111. árokból kiágazott a későbbi 111/a árok.

A III/a szelvény DK-i sarkát keresztezte a 113. árok délre forduló szakasza. Az 1995-es járósíntől 80 cm mélyen, a 113. ároktól 950 cm-re megjelent 111. árok legsekélyebb, É-i szakasza. A III/a szelvény déli falán kialakított metszetben jól látható módon a 111. ároknak csak az 55 cm mély, alsó része maradt meg. A keleti oldalán kettős padka volt. Az 1995-ös járósíntől 72 cm mélyen megmaradt a 30 cm széles felső padka alja, felette az árok betöltéséből 8–10 cm vastag réteg látszott. A padka felett az árok széle belemosódott a középkori szántóföldbe. Az 55 cm széles alsó padka 30 cm-t lejtett. Az árok aljára, közepén, egy 70 cm széles, az alsó padkától számítva 30 cm mély, lefelé keskenyedő „U” alakú csatornát ástak, az alja az 1995-ös járósínhez képest 135 cm mélyen került elő. Az árok Ny-i oldala határozott egyenes vonalban haladt fölfelé, és áthaladt rajta a 111/a árok keleti oldalán kialakított padka. A metszetfaltól 260 cm-re az árok alja 30 cm-t emelkedett, és a lenyesett felszín alatt csak a 30 cm

¹⁶ A kiemelt fatörzs elkallódott a Budapesti Történeti Múzeum raktárainak a költöztetése közben.

¹⁷ SZABÓ 1975. 84–87.

mély, fekete tőzeges földdel feltöltött, középső csatorna maradt meg. Az árok alja észak felé fokozatosan emelkedett, az északi végén, az 1995-ös járószinthez képest csak 53 cm mélyen került elő. Az árok tehát, É-D-i irányban mélyült. A III/b szelvényben, az árok alja a 10 méterrel távolabbi (III/a szelvény metszet) szakaszhoz képest, 30 cm-rel mélyebb volt, ami szintén azt mutatta, hogy a 113. árok felé haladva a 111/a ároknak a falu felőli szakasza is mélyült. A 113. árok alja a feltárt szakaszokon folyamatosan 107,5–107,9 m Adria, tengerszintfeletti magasságon került elő, a belefolyó 111. árok legmélyebb szakaszának az alja szintén ilyen mélyen volt.

A 111/A ÁROK

A III/a szelvény DNy-i sarkában, a szelvény fala előtt, az 1995-ös járószinttől 80 cm mélyen egy 270 cm hosszú és 120 cm széles folt jelent meg, amelyből két, elmosódott szélű árok haladt észak felé (53. kép). Alaprajz, forma, méretek. A folt szélénél az árok között, 140 cm volt a távolság. Ezen a szinten a foltban még nem lehetett elkülöníteni a kiágazó árkokat. A következő ásónyomban (–25 cm) eltűnt a folt és megjelent az árok alsó része a bolygatatlan talajban. A tanúfalban az árok között mindössze 80 cm volt a távolság. A 111/a árok 11 m hosszan, két, lapos kanyarral a III/a szelvény DNy-i sarkát keresztezte, É-i vége kifutott a szelvényből (54. kép). A szelvény D-i falánál az 1995-ös járószinthez képest, 120 cm mély volt, de csak az árok 50 cm mély, alsó része maradt meg. A 60 cm széles, 25 cm mély „U” alakú csatorna alja, a 111. árokhoz képest, 10 cm-rel magasabb szinten került elő. Az árok nyugati oldala ferde síkban emelkedett. A keleti oldalon 40 cm széles, 8 cm mély, sekély árok húzódott, amelynek az oldala áthaladt a 111. árok betöltésén. A megszüntetés után az egész árok homokkal kevert, feketés barna földdel töltötték fel, majd beleásták a 111/b szabadtéri tűzhelyet. Az árok É felé haladva keskenyedett, és az alja emelkedett. A szelvény Ny-i oldalán 40 cm széles, és az 1995-ös járószinthez képest 48–50 cm mély volt. Ez az árok is D-i irányban, a 113. árok felé haladva mélyült.

A III/b szelvényben, a 111. és a 113. árok között előkerült egy 350 cm hosszú árokszakasz, 27 cm mély alsó része (1. kép). Az alja 5–7 cm-rel magasabb volt, mint a másik két árok alja. Közvetlenül a 113. árok keleti szélénél véget ért, és ez azt mutatta, hogy az árok áthaladt a betemetett 113. árkon és az árokba ásott, 113/a fatuskós kerítés maradványain. A 111/a árok déli sza-

kaszának tekintjük, amelyet a III/a és a III/b szelvények közötti feltáratlan, 16 m széles területen kanyarodva, részben beleástak a 111. árokba.

A 109/1–2. HÁZ

A 109/1–2. ház és a 109/a szabadtéri tűzhely a III/a szelvényben, a 113. és a 111. árok között, a 113. árok által bekerített terület É-i oldalán helyezkedett el (1. kép). Feltehetően a 111. árokkal voltak kapcsolatban, amely a ház körüli udvar-kert Ny-i határa lehetett. A nyésés után egy szabálytalan kör alakú, sötét barna, hamus, faszenes folt mutatkozott a felszínen, amelynek a közepén egy nagy, szabálytalan alakú hamus, faszenes, paticstörmelékes folt látszott. A következő kézi nyésés során a barna homokos folt széle alatt megjelentek az egyenes házfalak és a kemence töredékei (56. kép 2). *Tájékozás:* ismeretlen. *Alaprajz:* lekerekített sarkú, négyzethez közelálló téglalap, 360×300 cm (10,85 m²). A bejárat és a tetőt tartó cölöpök helyét nem találtuk meg. A ház É-i fala előtt 50 cm széles padka volt, amely a feltárás idejére már csak 10 cm magasan maradt meg. A Ny-i fal előtt, a nyesett felszínhez képest, 25 cm mélyen került elő a ház padlója. Vékony, 2–3 cm vastag, kemény, fekete földréteg fedte be a bolygatatlan sárga lösz felszínét, tenyérnyi darabokban lehetett felszedni a sározás tömör darabjait. A ház feltehetően cc. 70 cm mély lehetett.

A kemence. A ház DNy-i sarkában helyezkedett el. *Tájékozás:* K-Ny. *Alaprajz:* négyzet alakú, 106×106 cm. Déli oldalát hozzáépítették a ház falához, a nyugati oldalt 40 cm mélyen belevájták a ház homokfalába. A kemence 38 cm széles száját a keleti oldalon, a ház DK-i sarkával szemben alakították ki, feltehetően itt lehetett a házba vezető lejárát. A kemence szájának az É-i oldalán, durván faragott kockakövek, és ilyen kövek töredékei kerültek elő, valószínűleg a 2. kemence szájába is ezek voltak betapasztva. *Építésmód.* A ház padlóján először letapasztották a 86×80 cm kiterjedésű tüzelőtér alját. A vörösre égett kemencefenék 7–8 cm vastag volt. Ezt követően a lelőhelyen található, szürkés zöld agyagba kevés sárga kályhásagyagot keverték, és ebből felépítették a kemence falait. A homokfalba vájt üregben a kemence fal alja 7 cm, az oldalfalak fal alja 12 cm, a kemenceszájának az alja 16 cm széles volt. A kemence 40 cm széles szája előtt 3–4 cm vastag, cc. 20 cm széles tapasztott, un. előke volt. A mindössze 10–15 cm mély hamus gödörből a 2. kemence részlete alatt 40 cm széles sáv maradt meg.

A 109/2. HÁZ

A 2. ház az 1. ház maradványai felett, déli irányban 50 cm-rel eltolták (56. kép 2). Az 2. ház felépítése előtt először az 1. ház alját a padkáig, 10–12 cm vastag, világos barna homokos földdel feltöltötték. A padka lett a 2. ház É-i oldala. *Tájéolás:* ismeretlen. *Alaprajz:* négyzet alakú, egy-egy oldal 330 cm, alapterület 10,9 m². Tetőszerkezetre, bejáratra utaló régészeti jelenséget nem találtunk.

A kemence. A ház DNy-i sarkába építették. Az 1. kemencéhez képest 90 fokkal elforgatták, ezért a szája az É-i oldalra került. A feltárás idejére csak a Ny-i oldal maradt meg. *Tájéolás:* É-D. *Alaprajz:* négyzethez közelálló négyszög. Az É-D-i tengely 120 cm, a tüzelőtér 85 cm hosszú volt. *Építésmód.* Az 1. kemence lenyesezt maradványaira rátapasztották a kemence padlót, amely élénk vörösre égett. A kemence fala a patak árterében található, zöldes szürke és sárga agyag keverékéből készült. A Ny-i fal áthaladt az 1. kemence keleti oldalán és a kemence száján. A 2. kemence szürkés zöldes, sárga agyagfalának az alja 12–14 cm széles volt, csak a tüzelőtérrel érintkező oldalon, az égett, belső tapasztás alatt volt egész vékonyan megégyve. Szájának az ÉNy-i sarka az 1. kemence szájának az É-i sarka fölé került, ezért felmerült, hogy az itt talált in situ és kidobált kockaköveket az 1. kemencéből szedték ki.

A 112/1–2. HÁZ.

A III. munkaterület legmagasabb részén, a 111. és a 111/a árok között, a szelvény legmagasabb részén helyezkedett el (1. kép). A ház rekonstruált méretei alapján úgy látszik, hogy a 111. árok betöltése után építették. A gépi földmunka közben, a házból csak a kemencék részletei maradtak meg. A bolygatatlan, sárga agyagos homokban, 2 kemence fenekének a darabjai látszottak.

Az 1. kemence. A ház első kemencéjéből 6 cm vastag réteg maradt meg. *Alaprajz:* négyzet alakú, méret: 90×90 cm. A tüzelőtér szintén négyzet alakú, mérete: 60×60 cm. *Építésmód.* Nem tudjuk, hogy a kemence mennyire mélyült a ház padlójába, az alja a nyesett felszíntől számítva, 13 cm-re mélyedt a bolygatatlan talajba. A patics alatt 1,5 cm vastag, zöldes sárga agyagréteg volt. Ilyen agyagból készült a kemence oldala, amely a fenéklapnál 10 cm széles volt. A zöldes sárga agyag a kemence fenéke alatt, és az oldalfal maradványaiban meg sem pörköldött. Száját a 2. kemence építése előtt teljesen lenyesték.

A kemence alatti zöldes sárga agyagba egy, 26,5 cm hosszú, ló lábszárcsont volt betapasztva. Ltsz.: 2008.17.1.¹⁸

A 2. kemence. A kemence építése előtt, a korábbi kemence maradványait lenyesték, csak a kemence fenekéből hagytak meg egy 6 cm vastag réteget. *Alaprajz:* téglalap alakú, a tüzelőtér mérete: 80×60 cm. *Építésmód.* A korábbihoz képest, a 2. kemencét a hosszabb tengelye mentén észak felé 45 fokkal elforgatták, zöldes sárga agyagból vékony réteget tapasztottak az 1. kemence padlójára. A kemence zöldes sárga agyagfalából csak 4–8 cm széles keskeny csíkok maradtak meg.

A 8 cm vastagon megmaradt élénk vörös patics padlóban kisebb állatcsont töredékek voltak betapasztva.

A 110. SZABADON ÁLLÓ KEMENCE.

A gépi földmunka befejezése után, a III/a szelvényben, az 1995-ös járósínhez képest, 45 cm mélyen, megjelent egy kemencét mutató paticsgyűrű részlete. Abban a kevert barna, kissé hamus, kormos, cc. 10×4 m kiterjedésű foltban látszott, amely kitöltötte a szelvény DNy-i negyedét. A kemence kutatására egy 100×150 cm kiterjedésű szondát áshattunk, amelyben előkerültek a kemence és az előtér kisebb részének a maradványai (1.; 59–60. kép). A 11–13. századi, szabadon álló, földbe mélyített kemencék sorába tartozik, amelyhez a járósínről fokozatosan mélyülő előtér tartozott.

A kemence. A 113. árokkal és a beleásott, későbbi kerítéssel határolt területen kívül, a 113. árok Ny-i oldalától 13 m-re helyezkedett el. Feltételezhető, hogy a 111. és a 111./a árokkal sem állt kapcsolatban, mert a 111. árok aljától mindössze 140 cm-re került elő, a 111/a árok pedig, egy kanyarral kikerülte a kemencét. A nyesett felszínen a kemence és a 111/a árok déli széle között 25 cm volt a különbség, ebből látszik, hogy az árok déli oldalának a magasabb részei, és az árok déli széle az elsántott kemence fölött haladt. A 111/a árokba ásott, 111/b szabadtéri tűzhely DK-i sarka is érintette a kemence oldalát. *Tájéolás:* É-D. *Alaprajz, méret.* A kemence alaprajza: szabályos kör alak, átmérő 130 cm. Falai 22 cm magasan maradtak meg, a patics gyűrű

¹⁸ A Budapest Soroksár várhegyi falurészlet 10. kemencéje alatt, a bolygatatlan homokra egy ló lábszárcsont volt letéve. IRÁSNÉ MELIS 1992. 86–87.

átmérője: 118 cm, a vastagsága 10 cm volt. A kemencefal lefelé kiöblösödött, és a kemencefal 15 cm-re megvastagodott. A 4 cm vastag kemence padló (100×114 cm) vízszintes volt, de a szája előtti 12–15 cm széles sávban 4 cm-t lejtett. A szája 40 cm széles volt, az oldalfalak lekerekítésével alakították ki. Az előtér aszimmetrikusan illeszkedett a kemencéhez. A kemence előtti 100 cm hosszú részletet tárhattuk fel, amely a kemence előtt 140 cm széles és 36 cm mély volt. A kemencéhez vezető, lejtős lejárát a járószintről indult, a kemence előtt, az 1995-ös járószinthez képest, 85 cm mély volt. *Építésmód.* A kijelölt helyen először kiásták a kemence előterét, majd a 140 cm széles, lejtős árok bolygatatlan, agyagos homokfalában kivájták a kemence üregét. A kemence feneké alatt 10 cm vastag, hamuval keveredett földben, szorosán egymás mellé rakott kavicsokból hőtároló réteget készítettek. A nagyjából egyforma méretű kavicsok égettek és kormosak voltak, mert egy másik, megszüntetett tűzhelyből, vagy kemencéből hozták ide azokat. A kavicsréteg körül, alul 10 cm vastag, felfelé vékonyodó, sötét sárga kályhásagyaggal betapasztották a kemence falát, a kemence fenekén a kavicsokra vékony, vörösre égő agyagréteg tapasztottak. Ezután a kemence belső oldalát sötétvörösre égett agyaggal betapasztották. A kemence fenekén ez a réteg 4 cm, az oldalfalon 1 cm vastag volt.

A kemence és az előtér egyforma, kormos, hamus földdel volt betöltve, amelyet a lelőhely távolabbi részéről hoztak ide. Néhány jellegtelen, 11–12. századi cserép darab volt benne, homokkal, kagyló-, vagy csigaházporral soványított agyag edényekből származtak.

A SZABADTÉRI TŰZHELYEK

A 113/B SZABADTÉRI TŰZHELY

A szántóföld alsó részében (30 cm mélyen) a III/a szelvény Ny-i felében egy, közel 7×4 m kiterjedésű, hamus, faszenes folt jelent meg. A gépi földmunka befejezése után, 60 cm mélyen a hamus folt északi felében megjelentek a 113/a kerítésbe tapasztott tuskók. Az egymásba ázott szabadtéri tűzhelyek foltjai azonban, csak további 40 cm mélyítés után rajzolódtak ki (45–46.; 52. kép). A 113. és a 132. árok összefolyása felett helyezkedtek el. Nem tudjuk, hogy összesen hány tüzelőgödört ástak, mi ötnek a nyomait figyeltük meg. A kisebb, téglalap alaprajzú gödrökben megmaradtak a kör, vagy ovális alakú, vékony paticslap darabjai, de előfordult, hogy csak a patics alatti égett folt lát-

szott. A kisebb gödrök a két árok között, a bolygatatlan talajba, azaz az árkok padkáiba voltak beásva. A nagyobb, kormos, hamus földdel betöltött, gödrök a tüzelőgödörök É-ÉK-i oldalán, a 113. és a 132. árok feltöltésébe mélyedtek.

Az építésmód és méret. A nyezett felszínen a nagy, faszenes, kormos folt DNy-i sarkán öt tüzelőgödör szélét és a gödrökben lévő patics darabjait lehetett szétválasztani.

A legjobb állapotban az 1. tüzelőgödör maradt meg. Mérete: 110×150 cm, a gödör alja az 1995-ös járószinthez képest 126 cm mélyen került elő, a bolygatatlan talajba beásott rész 40 cm mély volt. Az ÉK-i sarok a 113/a kerítés sárga agyag alapozásába, a többi rész a bolygatatlan talajba volt beásva. A gödör alján megmaradtak az ovális (75×85 cm) vörösre égett tüzelőfelület széldarabjai. A tapasztás a külső szélén cc. 1 cm vastag volt, de az 5–6 cm széles töredékek belső széle már 2 cm-re vastagodott. A tüzelőgödör melletti előtér 200×210 cm kiterjedésű volt. A tüzelőgödör keleti oldalán, az előtér alja a bolygatatlan talajba mélyült, és 24 cm-rel magasabban volt, mint a tűzhely alja. Az előtér ÉNy-i sarka a 113/a kerítés legnagyobb tuskóját érintette. A hamus, faszenes, kormos, fekete folt K-i fele jól kirajzolódott a 132. árok barna, homokos földből álló betöltésében.

A 2. tüzelőgödört az elsőhöz képest, 60 cm-rel Ny-ra építették, a nyugati széle a 113/a kerítés agyag alapozásába helyezett tuskók mellett haladt, alja 4 cm-rel magasabban volt, mint az 1. tűzhely alja. Mérete: 110 cm széles volt, 145 cm hosszan maradt meg, a későbbi tűzhelyek előtere vágta el. A égett tapasztás szél darabjai a DNy-i sarokban maradtak meg.

A 3. tűzhelyet derékszögben elforgatva az 1. és 2. tűzhelyre építették. Déli fele a bolygatatlan talajba mélyedt, az ÉNy-i sarka beleért a 113/a kerítés agyag alapozásának a szélébe. Az égett tapasztás 70 cm széles körszelete a tűzhely déli oldalán maradt meg.

A 4. tűzhelyet ÉK-DNy-i irányban eltolva, az előzőek felett alakították ki. Az ÉK-i sarka a bolygatatlan talajban, az ÉNy-i sarka a 113/a kerítés sárga agyag alapfalában került elő. A déli sarka elvágta a 3. tűzhely alját. Mérete: 125×100 cm. Az égett patics 50 cm széles körszelete az É-i oldalon maradt meg. A hozzákapcsolódó előtér É-i sarka a 113/a kerítés sárga, agyag alapozásába volt beásva, a D-i sarok, pedig jól látszott a 132. árok betöltésében. Mérete: 250×180 cm.

Az 5. rekonstruálható tűzhely a legutolsó lehetett. A szélei a tűzhelyeket betöltő, barnás,

enyhén kormos, hamus föld elhordása közben, az 1995-ös járószinthez képest 90 cm mélyen jelentek meg. A tüzelőgödör foltja 135×100 cm volt. Középen megmaradt az összetöredezett, ovális alakú patics lap. Mérete: 100×75 cm. Körülötte, 2–3 cm vastag, hamus, faszénréteg töltötte be a gödör alját. Az 5. tűzhely előtere volt a legnagyobb, mérete: 330×260 cm. Az ÉNy-i oldala túlhaladt a 113/a kerítés agyagfalán és feltehetően az előtér mélyítése közben hasították le az egyik, sárga agyagba állított tuskó déli oldalát. Az előtér DK-i sarka körül több kevert barna földes, lekerekített sarkú folt részlete látszott, ezek feltehetően a tűzhelyekhez vezető, lejáratokból származtak. A lejáratok felső része először a 12. századi és a későbbi szántásokkal elpusztult.

A leletek és az időrend. Régészeti leletek az 5. tűzhely megszüntetése után, a feltöltés kevert, barna földjéből kerültek elő. A hamus gödörbe bedobáltak néhány jellegzetes, a 11. század vége és a 12. század vége közötti időszakra jellemző edénytöredéket is. – 1. Szürke, fekete törésfelületű bográcsperem. Méret: Húr: 5,5 cm, m.: 4,5 cm, v.: 1 cm. Ltsz.: 2008.18.1 (69. kép 3–4). – 2. Szürke, barna foltos, tároló edény, kihajlító, mindkét oldalán profilált peremtöredéke. Méret: P. húr: 7 cm, m.: 5 cm. Ltsz.: 2008.18.2). – 3. Vastag falú, szürke, vörös, nagy méretű, tároló edények alj és oldaltöredékei. Méret: Á.: 1./ 5,5 cm, 2./ 5 cm. Ltsz.: 2008.18.3/1–2. 4. Kőeszköz töredéke. Nagy méretű kavicsból vágott dörzslő–simító kő töredékei. Méret: H.: 6 cm, sz.: 5,5 cm, v.: 5 cm. 2008.18.4. – 5. Vörösre égett felületű lapos, fehér kavics darabja. Méret: Á.: 4,5 cm. Ltsz.: 2008.18.5.

A 111/B SZABADTÉRI TŰZHELY

A III/a szelvényben, a 111/a árok kanyarodó, K–Ny-i szakaszában egy, hosszabb ideig használt, szabadtéri tűzhely maradványai kerültek elő. A nagy, alaktalan, hamus, faszenes folt lenyese után kirajzolódtak a tűzhely gödrei (53.; 55. kép). *Alaprajz, méretek.* A tűzhely két téglalap alakú gödörből állt. A tűzhely gödre (100×150 cm) É–D-i irányban keresztelte az árok alját. Mélysége a nyesett felszíntől számítva, 40 cm, az árok aljából a bolygatatlan talajba volt beleásva. A keleti sarkot kivéve, a gödör sarkai keresztelték az árok széleit. Három, vékony paticsréteg volt benne, és a gödör déli felében, a paticsrétegek mellett megmaradtak a vékony faszénrétegek. A tüzelőgödör Ny-i oldalán csatlakozott hozzá a hamus földdel betöltött előtér (200×140 cm) 30 cm mély hamus gödre.

Tájolás: K–Ny. A hamus gödörben, 25 cm mélyen, egy későbbi tüzelőgödör (140×80 cm) látszott, a gödör alján összefüggő foltban megmaradt a patics-törmelék. A keleti oldalon a hozzátartozó előtér a korábbi tüzelőgödör fölé került. Nem lehetett megállapítani, hogy a 2. tüzelőgödörben hány paticsréteg volt.

A leletek és az időrend. A tűzhely gödreinek az összerombolása után egy mélyület keletkezett, amelyben, mint korábban leírtuk, a patics-törmelék keveredett a kormos, faszenes, hamus földdel, illetve a gödörbe dobált, kevert barna, homokos földdel. Ebből a kevert rétegből több régészeti lelet került elő, a jellegzetes darabok 12. századi edények töredékei. – 1. Kívül fekete, belül vörös, nagy méretű fazék, tároló edény, kihajlító, mindkét oldalán profilált pereme. Vállán vonalköteg. Méret: P. húr: 14 cm, m.: 7,5 cm. Ltsz.: 2008.16.1 (69. kép 1). – 2. Szürke, vörös foltos bogrács peremtöredéke. Méret: Á.: 3,7 cm. Ltsz.: 2008.16.2/1 (69. kép 9). – 3. Szürke, vörös foltos fazék peremtöredéke. Méret: Á.: 2./3 cm. Ltsz.: 2008.16.2/2 (69. kép 8). – 4. Barna, fekete foltos, gömbtestű fazék kihajlító pereme. Méret: Húr: 6 cm. Ltsz.: 2008.16.3 (69. kép 7). – 5. Szürke, barna foltos, nagy méretű fazék benyomott vonalköteggel díszített oldaltöredéke. Méret: Á.: 8 cm. Ltsz.: 2008.16.4 (69. kép 5). – 6. Belül sárga, kívül szürke, nagy, vastag falú tároló edény alj és oldaltöredékei. Az edény öblén benyomott vonaldísz. Különböző méretű darabok. Ltsz.: 2008.16.5. – 7. Sárga, szürke foltos gömbtestű fazék kihajlító peremtöredéke. Vállon vízszintes bekarcolások és egy átfúrt lyuk látható. Méret: Húr: 6,5 cm. Ltsz.: 2008.16.6 (69. kép 10).

A 109/A SZABADTÉRI TŰZHELY

A ház és a közelében lévő árok betemetése után, a ház gödrében, egy hosszabb ideig használt szabadtéri tűzhelyet alakítottak ki (56.; 1. kép). Az 1995-ben lenyestetett felszínen egy kerekded, barna homokos folt jelent meg, amelynek 420 cm volt az átmérője (59. kép). A nyugati felében kirajzolódott a tűzhelyek összemosódott részleteiből álló faszenes, hamus folt, amely egy egyenes oldalú, szabálytalan alakú négyszög volt. Az É-i oldalából kinyúlt egy hamus gödör. A kézi nyesés közben 14 cm mélyen a tűzhelyek körüli folt sötétebb és kisebb lett, és a faszenes folt Ny-i oldalán megjelentek a 109. ház kemencéinek a maradványai. A tűzhelyek egy, a házhelybe ásott, lejtősen mélyülő foltban helyezkedtek el, a gödrök alja a 2. ház padlójából 40 cm mélyen volt beleásva a

bolygatatlan homokba. Az egyes tűzhelyek az erre a falura jellemző, két, részben egymásba ázott téglalap alaprajzú gödrökből álltak. Ezen a helyen a nagyobb gödrök közepén voltak a feltehetően ovális, vagy kör alaprajzú, paticslapok. A kisebb és mélyebb hamus gödör egyik, rövidebb oldalát beleásták a nagyobb tüzelőgödör egyik, rövidebb oldalába. Annak ellenére, hogy az 1995-ös gépi nyesés teljesen összetörte a 109. objektum maradványait, három tüzelőtérből megmaradtak a paticslapok körívben elhelyezkedő, 3–4 cm vastag széldarabjai. Az északi és a déli oldalon hamus gödrök voltak (58. kép). Az É-i gödör alaprajza tisztán kirajzolódott: téglalap alakú, mérete: 65×80 cm, mélység: a nyesett felszíntől 30 cm. *Tető-, vagy tartószerkezet.* A DNy-i sarok közelében, a tűzhely külső oldalától 20 cm-re, előkerült egy cölöplyuk (átmérő: 20 cm, mélység cc. 16 cm). A 109. ház kemencéinek egymásra épített falába volt beleásva, a kemence falakon áthaladva a bolygatatlan homokba mélyedt.

A leletek és az időrend. A tűzhelyek maradványai közül előkerülő leletek a 11–12. század fordulója és a 12. század vége közötti időszakból származnak. A 109. ház kemencéibe ázott hamus gödör feltöltéséből jellegzetes, 12. századi edénytöredékek is előkerültek. – 1. Kívül barnás szürke, belül vörös, vastag falú fazék, tároló edény alsó része. Méret: F. húr: 10,8 cm, m.: 11,4 cm, v.: 1 cm. Ltsz.: 2008.14.1. – 2–5. Kívül szürke, belül vörös, világos szürke, barnás fekete, fekete fazekak benyomott vonalakkal és vonalkötegekkel díszített oldaltöredékei. Különböző méretű darabok. Ltsz.: 2008.14.2/1–4. – 6. Patics töredék, kemence, vagy tűzhely aljának a széldarabja. Húr: 5,5 cm, v.: 1,5 cm. 2008.14.3. – 7–8. Fűtő kavicsok töredékei. Nagy méretű, folyami kavicsok égett darabjai. Ltsz.: 2008.14.4/1–2.

A 114. SZABADTÉRI TŰZHELY

A III/a szelvényben áthaladó 113. árok keleti oldalán, a gépi földmunka után csak egy földbemélyített tűzhely maradványai kerültek elő (1. kép). A nagy határárok észak felé kanyarodó ágától 13 m-re helyezkedett el. Az 1995-ös járószintről a földgép 60 cm vastag földréteget hordott el, és a 114. tűzhelynek már csak az alja maradt meg. *Alaprajz és méret.* A lelőhely jellegzetes, két téglalap alakú gödörből álló, 200 cm (K–Ny) szabadtéri tűzhelye. A tűzhely a nagyobb, téglalap alakú (90×110 cm), a nyesett felülettől számítva 20 cm mély gödör alján helyezkedett el. A kör alakú patics felület átmérője 80 cm, vastagsága a szélén

1,5 cm a közepén 2,5 cm volt. A bolygatatlan sárga homokra tapasztották, ezért a homok felülete is átégett. A paticslap körül 8 cm, a paticslap felett 6 cm vastag, faszenes koromréteg volt. A tüzelőgödör DK-i sarkához kapcsolódott, a kisebb (85×90 cm) gödör, amelynek az alja a paticslap tetejét beborító, faszenes koromréteg tetejével volt egy szinten. A kisebb gödör azzal a 10 cm vastag réteget alkotó, barna, hamus földdel volt betöltve, amely a nyesett felszínen a két gödör egybemosódó föltját is megmutatta. Lehetséges, hogy csak egyszer használták ezt a tűzhelyet, és ezért hagyták benne a vastag kormos faszénréteget.

A TELEPÜLÉSRÉSZLET JELLEGZETES ÉPÍTMÉNYEI ÉS AZ IDŐRENDI KÉRDÉSEK

A régészeti kutatás során egy tatárjárás (1241) előtti, 11–12. századi falu külső kertjeinek az ÉNy-i sarkát ismertük meg. A feltárt objektumokból a 11. század vége és a 12. század vége közötti időszakból származó régészeti leletek kerültek elő, amelyeknek egy része kemencék aljába tapasztva, és a szabadtéri tűzhelyek patics, vagy hamu rétegei között helyezkedtek el, a többi a házak, árkok, gödrök, kemencék feltöltés rétegeiből származik. A két leletcsoport teljesen egyforma. A nagy mennyiségű, túlnyomórészt, jellegtelen cserépdarabok között egyaránt előfordultak a 11., vagy a 12. századra inkább jellemző edénytöredékek, mutatják, hogy a feltárt objektumok és a kirajzolódó településrészlet legkésőbb a 13. század elején megszűnt. A területet felszántották, és a külső kertek helye az egész középkorban beépítetlen maradt. A feltárások során mindvégig Györffy István kutatásaira támaszkodtunk, a régészeti jelenségekben az Alföld ősi településmódjának, az ólas-kertes településeknek, a részleteit ismertük fel. „Az alföldi magyarnak két beltelke van. Egyik, a falu vagy város belső részén levő szűk lakótelek, melyen csak a háza van, másik a falu vagy város külső részén lévő ólas, aklos szállás, vagy szérűskert. Ez utóbbin van az óla, itt telet az egész jószágállománya. Itt van minden rakománya, a takarmány, tüzelőanyag, itt lakik a cselédsége. Ez a külső telek, mely többnyire jelentékeny távolságra van a lakótelektől, nem egyéb, mint gazdasági udvar.”¹⁹

A 11–13. századi falvak árkokkal felosztott, külső kerti övezetének a részleteit Budapest területén több lelőhelyen feltártuk. A Rákospalota –

¹⁹ GYÖRFFY I. 1943. 81.

újmajori falurész kertjeihez hasonló, 11–12. századi kertek a Csepel-szigeten, Szigetszentmiklós, Üdülősoron, a 13. században, oklevélben említett Szőlős falu körül kerültek elő. A megmaradt középkori jelenségek mutatták, hogy az itteni 11–12. századi kerteket ugyancsak többször átalakították.

A HÁZAK.

A félig fölbemélyített házak alaprajza lekerékített sarkú négyzet, vagy négyzethez közelálló négyszög, méreteik alapján a kisebb házak közé tartoztak. A 2. ház volt a legnagyobb: 310×310 cm (9,61 m²), a 6. ház volt a legkisebb: 290×295 cm (8,6 m²).²⁰ A Rákospalota Újmajorban feltárt házak 1–5 m²-rel nagyobbak voltak, és a közepes méretű házak közé tartoztak. A rákospalotai 71. ház volt a legnagyobb: 14,6 m² és az 1. ház volt a legkisebb: 9,8 m². A tetőszerkezetet mind a két faluhelyen ágasfákba helyezett szelemengerendák tartották. A cölöplyukak a házak belsejében, részben a házfalakra ásva helyezkedtek el. A házak a leggyakrabban előforduló, félig fölbemélyített, kisebb és közepes méretű, rövidebb ideig használt építmények voltak, amelyek elsősorban a kertben dolgozó férfiak szálláshelyei lehettek.

Mind a két lelőhelyen a kemencéket a ház egyik sarkában, a házfalhoz építették. A szőlősi kemencék közül kettőnek (2–3. ház) négyzet, másik kettőnek (5–6. ház) négyzethez közelálló téglalap volt az alaprajza. A Rákospalota - újmajori házak közül kettőben (109. és 112. ház) ugyancsak négyzet alaprajzú a másik háromban (1. 5. 71. ház) négyzethez közelálló téglalap alaprajzú kemencék voltak. A kemencék építése mind a két lelőhelyen a kemence fenekének, a letapasztásával kezdődött, majd a sötét vörösre égett tüzelőtér körül másféle, sötét sárga agyagból felépítették a kemencék U alaprajzú oldalfalát. Szőlősön 3 házban a kemencefalak aljában nagy méretű folyami kavicsok, illetve folyami kavicsok és kődarabok voltak. A kavicsokat feltehetően közeli Duna-partról hozták. Egy házban csak a kemencének a házba nyúló két oldalán találtunk alakatlan köveket, a házfalak melletti kemencefalat karóvázra építették. A házak elhagyása előtt a kemencéket teljesen szétdúlták, a szétszort kövek mennyisége alapján feltételezhető, hogy a kemencék két oldalát teljes egészében kövekből, zömmel folyami kavicsokból építették.

Az újmajori házak kemencéiben kevés követ találtunk. Az 1. 5. és a 71. házban csak a kemence szájában voltak kövek, 1–1 nagyobb, cc. 22×16 cm, kő lenyomata látszott. A ház padlóján talált kövek közül azok, amelyek a kemencék mellett feküdtek, feltehetően a kemencékből származtak. A 109. házban, a 2. kemence szájának az északi oldalán, egy kisebb rakásban, 10–14 cm nagyságú, durván faragott kockakövek és ilyenek töredékei kerültek elő.²¹ A kemence oldalát alkotó kályhásagyag enyhén vörösre égett, vagy sárgán maradt foltjai látszottak a köveken. A ház és kemencék maradványait a későbbi, szabadtéri tűzhely kiásása előtt annyira szétszedték, hogy nem lehetett megállapítani, hogy a kemencék oldalában is voltak-e kövek.

Az észak-pesti határban feltárt újmajori házak, és a 30 km-rel távolabbi Csepel-szigeti Szőlős falu négyzetbe, vagy téglalapba helyezhető U alaprajzú kemencéi, a kemencéknek ugyanabba a típusába tartoztak.²²

A Rákospalota - újmajori 1. 5. és a 71. házak azonban, más célokra is szolgáltak. Az 1. ház egész DNy-i negyedét betöltötte a padló szintjéről leásott, 146 cm széles, 50 cm mély gödör. A feltárás idején 4–6 cm vastag szürkés sárga agyaggal volt kitapasztva, a gödör szélének a 15 cm széles tapasz-tás darabjai megmaradtak a ház padlóján. A gödör a méretei alapján a szabad területeken előkerült tároló gödrök, vermek közé sorolható, azonban a házbeli előkerülése azt mutatja, hogy feltehetően, nagyobb gondosságot igényelő élelmiszer-félet tartottak benne. Az 5. házban egy kisebb, 90 cm széles, 28 cm mély, hasonlóan kitapasztott gödröt találtunk a ház DK-i negyedében. A 71. ház ÉK-i negyedében ugyancsak az átlagostól eltérő munkagödört találtunk. Feltűnő volt, hogy az ovális, 30 cm mély gödör függőleges fala, a déli oldalt leszámítva, épségben megmaradt a laza futóhomokban. Elképzelhető, hogy valamilyen, a gödör méretével

²⁰ IRÁSNÉ MELIS 1992a. 42–45.

²¹ A tatárjárás (1241) előtti Csót falu egyik külső kertjében előkerült egy műhely, amelyet fonóháznak határoztunk meg. Az átépített kemence (II. periódus) falának a 3. kősora 10 cm élű kockakövekből állt, és ezekről indult a kemence boltozata. IRÁSNÉ MELIS 2002. 214–216.

²² A Dél-pesti határ 11–13. századi falvaihoz tartozó külső kertekben különböző kemencéket találtunk. A kis méretű fölbemélyített, 12. századi házakban négyszögletes, alaprajzú, agyagba rakott kövekből épített kemencék kerültek elő. Az ilyen típusú kemencék eredetéről, földrajzi elterjedéséről, stb. a mai napig sem készült összefoglaló tanulmány. IRÁSNÉ MELIS 1992a. 50–51.

azonos nagyságú tároló edény volt bele állítva. A gödör déli oldalán a lejárt padkák között egy cölöplyuk került elő, láthatóan nem a ház tetőszerkezetéhez tartozott. A 30 cm vastag cölöp rendelkezését egyelőre nem ismerjük.²³

A SZABADON ÁLLÓ KEMENCÉK

Az I. és a III. kutatási területen feltárt, szabadon álló kemencék alaprajzuk, készítmódjuk és funkcióik szerint ugyanolyanok, mint a 11–13. századi magyar falvak jól ismert, szabadon álló kemencéi. Elhelyezkedésük és előkerülési körülményeik alapján azonban a feltárt falurészlet legjelentősebb objektumai, mert választ adnak a fontos relatív kronológiai kérdésekre. Az I. kutatási területen, a településtörténet 2. periódusában, a 7–9. kemencéket a 43/1. árok északi végződése közelében, a bolygatatlan talajba ásták, majd a 3. periódusban a kemence együttes maradványain keresztül vezették a 43/2. árkot, a 4. periódusban pedig, a 43/2. árkon keresztül vezették a 27. árkot. Ez utóbbi két árok változásaiból további átalakításokra lehetett következtetni. A III. kutatási területen a 110. kemencét ugyancsak a bolygatatlan talajba ásták, a megszüntetés után a kemence maradványai fölé esett a 111. árok lejtős, keleti oldala. Ezen a területen a 110. kemence volt a legkorábbi építmény. Az I. kutatási területen, a lebontott, 1. és az 5. ház üregében, felépített, szabadon álló 1/a, és a 4. kemencék között az építésmód alapján összefüggés mutatkozott. Mind a két kemence alá gondosan összeállított kőpadkát építettek, ezek alapján elképzelhető, hogy a kemencéket egyidőben használták. A kemencék feneké alá épített vastag kőréteg egyben azt is mutatta, hogy ezeknek a többi kemencétől eltérő funkciója lehetett. A gondosan megépített kő alapozás lehetővé tette, hogy a kemencében magasabb hőfokot érjenek el, és a kemence hosszabb ideig tárolja a meleget. Az 1/a kemence körüli cölöplyukak a tetőszerkezetet tartották. A 110. kemence feneké alatt nagyobb méretű, égett-kormos folyami kavicsréteg került elő, melyeket egy korábbi tűzhelyből hoztak ide. A pesti határ falvaiban gyakran előfordult, hogy folyami kavicsokat építettek a kemencékbe. A Soroksár-várhegyi, 12. száza-

di, 2. házban azonban, nem a kemence falában, hanem a kemence fenekén találtunk kavicsokat. A 61, sűrűn egymás mellé rakott, nagyjából egyforma, 15×10–20 cm nagyságú kavicsokat a kemence alaprajzához igazítva 3 sorban, kör alakban állították a kemence fenekére.²⁴ A Rákospalota-újmajori 43/1–4. árokkal kettészelt, I. kutatási terület átrendezésének az utolsó, 6–7. periódusából maradtak fenn a 28. kemence együttes maradványai, amelyek a 4. kemencétől 4 méterre, a 27. és a 29. árok kereszteződésénél, az árkok alján kerültek elő. Fontos jelenség volt, hogy a feltárható, legelső kemence szélesebb volt, mint a 27. árok alja. Jól látszott, hogy a kemence oldalait a bolygatatlan talajba vájták, bizonyítja, hogy a kemencéket az árkok megszüntetése után építették.

A SZABADTÉRI TŰZHELYEK

A Buda és Pest körüli, tatárjárás (1241) előtti falvak kerti övezetében, a szabadon álló kemencék között, különféle szabadtéri tűzelőhelyeket találtunk. A legnagyobb számban a különböző átmérőjű, henger alakú tűzelőgödrök kerültek elő, amelyekben paticslapok, vagy döngölt földfelületek alkották a tűzelőfelületet. A soroksári Várdomb dűlőben, a későközépkori Kerekegyháza falu területén a henger alakú tűzelőgödröknek mind a két típusa előkerült. A legegyszerűbb függőleges falú gödrök között a 13. gödör volt a legnagyobb, a 210 cm mély, alsó harmadában 270 cm, szájánál 220×160 cm széles gödör térfogata 14 m³ volt. Hat, faltól–falig tartó, azonos összetételű rétegsor volt benne. Az 1. rétegsor a gödör átégett alján kezdődött: – 4–5 cm vastag, faszenes koromcsík, – 14–16 cm vastag, (a felsőbb rétegsorokban egyre vékonyabb rétegben) kevert barna föld, alsó része átégve, – döngölt, homokos barna föld. Ezen a 2. rétegsor faszenes koromcsíkja helyezkedett el, stb. A 6 rétegsor 170 cm vastag volt.²⁵ A soroksári 27. tűzelőgödörben egyszerűbben folyt az égetés. A 115 cm széles, a nyesett felszíntől 82 cm mély, henger alakú gödör alsó felében, 6, vízszintes, faltól–falig kiterjedő, 1,5–2 cm vastag, faszenes koromréteg volt. Az 1. égés réteg a gödör vízszintes fenekét borította be. Az égésrétegek között edény- és állatcsont töredéket tartalmazó, bedobálásból származó földcsíkok voltak, amelyek a füstölgés elfojtására szolgáltak. Az égésrétegek 50

²³ Budapest, Soroksár-Várhegyen, az 5. ház alatti 4. verem alján benmaradt egy kézzel formált, vastag falú hombár alja. A gödör betöltése eltért a többitől, feltűnően sok, megmunkált kőtöredék, malomkő, dörzsölő, fenőkő, csiszolt, formára hasított folyami kavics darabjai voltak benne. IRÁSNÉ MELIS 1992. 80.

²⁴ IRÁSNÉ MELIS 1992. 75–76.

²⁵ IRÁSNÉ MELIS 1992. 88–89.

cm vastag réteget alkottak. Az 1987-es járószinttől, amely cc. azonos volt a középkori járószinttel, a gödör 110 cm mély lehetett. Feltételezhető, hogy a 6. égetés után, a gödör használhatatlanná vált, és az égésrétegek közötti földcsíkoktól eltérő, egységes összetételű, 12. századvégi régészeti leletekkel kevert barna, homokos földdel feltöltöttek.²⁶ Henger alakú, 80–100 cm széles tüzelőgödrök a Csepel-szigeti Vízmű telep területén, Szőlős falu kertjeiben is gyakran előfordultak. A 38–39. gödrök egymástól 50 cm-re helyezkedtek, a korábbi 80 cm széles, 38. gödör alján, az égett, bolygatatlan homokon, 5–6 cm vastag, tiszta faszénréteg volt. A faszéndarabok felett égett földcsomókkal és apró paticszőrmelékkel kevert barna föld volt. A gödör elé ovális alakú, lejtős előteret ástak. A későbbi, 88 cm széles, 39. gödör annyiban különbözött az előzőtől, hogy a gödör alján 5–6 cm vastag paticslap volt, amelyen megmaradt a 12–18 cm vastag faszénréteg. Ez utóbbi két gödröt a feltárás előtt, az alsó faszénréteget eltakaró, kevert barna földig elnyesték. A 39. gödör előtere a 13. század közepére jellemző régészeti leletekkel kevert barna földdel volt betemetve.²⁷ A felsorolt henger alakú, tapasztás nélküli tüzelőgödrökkel azonos a rákospalotai 38/a gödör, amelyet egy nagyobb, korábban feltöltött gödörbe ástak be. A 71/a tüzelőgödörnek pedig, csak a formája más, a lelőhelyen gyakran előforduló, négyszögletes hasáb alakú gödör volt.

A Rákospalota-újmajori I. lelőhelyen új típusú, két hasáb alakú gödörből álló, szabadtéri tűzhelyek is megjelentek. A 13. 101. és a 114. a bolygatatlan talajba, a 109/a az elhagyott 109. házba, a 88. a 43. 85. 105. árkok feltöltött csomópontjába, a 113/b a 113. és a 132. árok feltöltött csomópontjába, a 106. a feltöltött 43/2–3 árokba, és a 111/b a feltöltött 111/a árokba volt leásva. A gépi földmunka befejezése után a tüzelőhelyek feltja élénken elvált a ház, vagy az árkok betöltésétől, és látszott, hogy a tüzelőhely alsó gödreinek a széle túlhaladt a korábbi ház, vagy az árkok oldalán. A házba ásott gödröknél egyértelmű a sorrendiség. Az árkoknál azonban nem ilyen egyszerű a helyzet, mert ha rekonstruáljuk az árkok fölfelé szélesedő formáját, akkor az látszik, hogy a tűzhelyek túlnyomó része belefért az árkokba. A házba, az árkokba, valamint a bolygatatlan talajba ásott tűzhelyeket a kerti övezet utolsó átalakításának az

idejére tesszük, amelyeket a 12. század végén megszüntettek. A nyolc tűzhely, egymás közelében, a kerti övezet É-i lejtős területén, a Mogyoródi-patak közelében helyezkedett el. Feltehetően több család használta, feltehetően különböző élelmiszereket füstöltek benne. Mindegyik tűzhelynél gyakori átalakítást figyeltünk meg, és rendszeresen váltogatták a tüzelés helyét. Megfigyeltük, hogy a kisebb gödrökben kerek, vagy kissé ovális paticslapok voltak, a 113/b tűzhelynél a paticslapok egymás mellett és részben egymáson kerültek elő. A nagyobb gödrökben ritkán volt paticslap, ezekben általában az égést elfojtó földrétegeket találtuk meg. Gyakran előfordult azonban, hogy ezekben a gödrökben is tüzeltek, jól láthatóan megmaradtak a hamuval körbevett, különböző vastagságú faszénréteg foltok.

AZ ÁRkok

Az ismert 11–13. századi Buda és Pest körüli falvakban különböző típusú árkok kerültek elő. A Csepel-szigeti Szőlős falu központjában (Szigetszentmiklós Vízmű telep) közvetlenül a tatárjárás (1241) előtti időszakban a házas, kemencés, vermes, belső telkeket párhuzamos árkok választották el egymástól.²⁸ Egy-egy telek 25–26 m széles volt. A föld fölé épített, kétszáztsú háznak tapasztott cölöp-karóvázas fala volt, a házak lebontása közben a korhadt cölöpök letörött hegyei benne maradtak a cölöplyukakban. A faluközpontról északra, előkerültek a faluközpontról korábbi és a faluközpontról egyidős, kerti építmények: félig földbe épített házak, szabadon álló kemencék, különböző tüzelőhelyek, gödrök. A legkorábbi kertek, amelyekben csak 11–12. századi régészeti leletek kerültek elő az M0 autópálya nyomvonalán (Szigetszentmiklós Üdülősor) helyezkedtek el.²⁹ A faluhely egymástól távol eső részletein, párhuzamosan haladtak a Dunára vezető, K–Ny-i, több funkciós, kisebb-nagyobb árkok. A feltárt terület Ny-i szélén nyomokban megtaláltuk egy É–D-i, széles és mély, 11–13. századi árok nyomait, amelyből derékszögben kifutottak az előbbi, kisebb árkok. A nagy, 11–13. századi árok nyomvonalába ásták a Vízműtelep legnagyobb, É–D-i, 5 m széles közműárkát, amelynek a Ny-i oldalán építették fel a Vízmű kútjait. A kutak között a kutatást abba kellett hagyni. A Soroksár-Várhegyi dűlőben, a 14–16.

²⁶ IRÁSNÉ MELIS 1992. 95.

²⁷ IRÁSNÉ MELIS 1991. 183.

²⁸ IRÁSNÉ MELIS 1991. 186–187.

²⁹ IRÁSNÉ MELIS 1992a. 41–51.

századi Kerekegyháza falu belterületén feltárt, 11–12. századi külső kertek szintén egy nagy, a Gyáli-patak irányba haladó (19/4., 28., 39. szelvény) árok keleti oldalán helyezkedett el. A kemencék és a házak közötti kisebb árkok belefolytak a széles, többször megújított nagy árokba. Annak ellenére, hogy az M0 autópálya nyomvonalában az árok Ny-i oldalán nem kutathattunk, feltételezhető, hogy ez a nagy árok elsősorban vizesárok volt, amely két dombhát között haladva levezette a domboldalakra a vizet. A geodéziai adatok alapján azonban, feltételezhető, hogy ez az árok egyben arra is alkalmas volt, hogy a vizes réteken keresztül folyó (Gyáli) patakból a távolabbi gazdasági udvarokba vezesse a vizet. Talán ezért építették a nagy árok mellé a IV. munkaterületen feltárt 32–34. házat és a körülöttük elhelyezkedő tűzhelyeket, gödröket. Ez a gazdasági udvar a mai, szabályozott patak medertől 380 méterre került elő. Az autópálya nyomvonalán Ny felé tovább haladva, 42 méterre (a patak medertől 422 méterre) megtaláltuk a 62. szabadon álló kemencét, az autópálya nyomvonala azonban elkanyarodott, és nem tárhattuk fel ennek a gazdasági udvarnak a többi építményét.³⁰

A Soroksár várhegyi lelőhely másik, különösen nagy árka a 12. század végén keletkezett, amikor egy nagy ipartelepelt létesítettek a Gyáli patak közelében. A 7 m széles, 2 m mély 20. árok az ipartelep déli határa volt. Egyrészt az ipartelepelt és az építményeit védelmezte, másrészt az ipartelep kemencéiből kitörő tűzveszélytől óvta a körülötte lévő területeket.³¹

A nagy méretű árkok sorába tartoznak, a falu körüli határárkok. Elsőként a Dél-budai határban, az 1241 előtti Csót falu kertjei körül találtuk meg a határárok, összefüggő, 300 m hosszú szakaszát. A későközépkori szántóföld alatt az I. (határ) árok 2–2,5 m széles és 1,7–1,8 m mély volt, a 13. századi járószinttől számítva, cc. 2,5 m mély és 3,5 m széles lehetett. A belső padkán 60–70 cm széles kőkerítés volt.³² A Rákospalota - újmajori 113. 12. századi határárok feltárt részlete 450 cm széles és 170 cm mély volt, a domboldal magasabb részein elhelyezkedő faluhelyről haladt a Mogyoródi patak felé. A határárok átalakítása idején az árkot feltöltötték, és a falu felé eső, belső

oldalba, agyagba tapasztott, felfordított tuskókat raktak. A megpörkölt gyökerek és a gyökerek közé gyömöszölt faágak, vesszők, sűrű bozót-szerű kerítést alkottak.

A PÁSZTORÉPÍTMÉNYEK

A falukutatás nagy jelentőségű eredménye, hogy néhány falu külterületén, vagy a falu közeli határrészben megtalálták az állattartásnál nélkülözhetetlen objektumok árkait. Az egyes faluhelyeken rekonstruálható, különböző méretű és formájú karámok, szárnyékok, aklok, istállók és más az állattartással kapcsolatos gazdasági épületek ismerete nagy mértékben hozzájárul a 11–13. századi állattenyésztés kutatásához. Egyes faluhelyeken, például a Rákospalota újmajori lelőhelyen megmutatják a határhasználat változásait is. Amikor egy-egy területen legeltetés, állattartás folyik, az állatok egyben tartására szolgáló építményekben, karámokban, szárnyékokban, aklokban, de még azok közvetlen környezetében sem lehetnek különböző, 80–100 cm mély vermek, házak, kemencék. A Rákospalota- újmajori 3. árokkal kapcsolatban Bencze Zoltán felvetette, hogy egy nagy kiterjedésű karám részlete volt, és nem állt összefüggésben a későbbi árokrendszerrel.³³ A teljes alaprajzát nem ismerjük, de az látszik, hogy a terület egyik fontos topográfiai eleme lehetett. Az lenyesett, I. lelőhely északi felén a tanúfalban 325 cm széles és 100 cm mély volt. A lenyesett felszínen az árok keskeny, alsó csatornája közelében gödrök, vermek kerültek elő. A földrétegek elhordása miatt azonban, már nem lehetett megállapítani, hogy a gödrök mikor keletkeztek, a betemetett árokba, vagy még az árok kiásása előtt a bolygatatlan talajba ásták-e azokat. Ugyanez a kérdés merült fel a 2. és 36. árkok körüli gödrökkel kapcsolatban is. Az I. lelőhely déli részén a betemetett 3. árok folytatása (197. objektum) felett szabályos árokrendszerrel, udvarokkal körülvett házak helyezkedtek el. Az árkok egy része véget ért az I. lelőhely É-i részén. Mint korábban leírtuk, a geodéziai felmérésből rekonstruálni lehet, hogy például, a szerző által feltárt 29. árok 4 méteres meghosszabbítása déli irányban elérte a 3. árkot. Egyelőre csak feltételezzük, hogy a 29. árok áthaladt a 3. árkon, de biztosat

³⁰ IRÁSNÉ MELIS 1992. 95–98.

³¹ IRÁSNÉ MELIS 1992. 90–91.

³² MÉRI 1957. Kézirat. IRÁSNÉ MELIS 1997. 139–165. IRÁSNÉ MELIS 2002. 197–204.

³³ LASZLOVSKY 1982. 281–285. A Rákospalota-újmajori lelőhely déli felén előkerült karámokat Bencze Zoltán publikálta és összefoglalta a karámokkal kapcsolatos kutatások újabb eredményeit. BENCZE 1999. 21–22.

csak akkor tudhatunk, ha megtörténik a lelőhely É-i és D-i felén előkerült árkainak a pontos elhelyeztetése.

A Rákospalota-újmajori falu határában olyan 11–12. századi árkok is előkerültek, mint amilyenek a 20. század első felében, az alföldi pásztor építmények alapárkait alkották. A hőség és a hideg szelek elleni „legegyszerűbb enyhely” két, vagy több irányú falazatból álló szárnyék, amely a jószágot nem zárta be. Györffy István részletesen leírta a szárnyék építését. Először arasznyi széles és arasznyi mély árkot ástak, 1–2 ölnyi távolságban az alapárokba 10 cm vastag rudakat állítottak. A rudak alját letömködték, majd a legszálasabb fajtájú nádflat beállították az árokba, beföldelték és a földet letömték. A nádflat 2–3, vízszintesen haladó korcpár közé fogták. A szárnyéket tavasszal rakták le, és késő ősszel szedték fel. A „szárnyék” helyét a legelő trágyázása érdekében évente változtatni kell, sőt az állást a szárnyék közelében hetenként, de legalább havonként is változtatják.” Györffy István több, háromágú, Y alaprajzú szárnyéket bemutatott, ezek mind a juhok védelmére szolgáltak.³⁴ A Rákospalota-újmajori 2. árok tipikus Y alaprajzú szárnyék volt, amelyet rövid ideig használtak. A 36. árok az első kiásást követően ugyancsak szárnyék volt, majd egy újabb árokszakasszal karámmá alakították át. Méretei alapján egy kisebb állatokból, juhokból, álló nyáj befogadására volt alkalmas. Az 1. ház feltehetően a pásztor kunyhója lehetett.³⁵

A TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI PERIÓDUSOK

Az 1. periódus (61. kép 1.). A rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján, feltételezzük, hogy az 1995-ben feltárt területen a 3. (déli része 1996-ban a 197. sorszámmal jelölt) árok és a keleti oldalán az állattartással kapcsolatban álló karámok, szárnyékok voltak az első építmények. A közelükben helyezkedett el a pásztorok egyik szálláshelye, az 1. ház. Azt nem tudtuk megállapítani, hogy az árok Ny-i oldalán voltak-e a keleti oldalhoz hasonló, pásztorépítmények, de feltehető, hogy 3. ároktól Ny-ra, kiásták a 43/1. árkot.

A 2. periódus (61. kép 2). Ebben az időszakban eltűntek a pásztorépítmények, a 3(197). árok mindkét oldalán, szabadon álló kemencék és

különböző tároló gödrök, vermek jelentek meg. Kiásták a 89. árkot.

A 3. periódus (62. kép 1). Kiásták 43. árok teljes hosszát, amelynek egyes részei csak a később átalakított formában maradtak meg. A régészeti tanúfaltól 8–9 m hosszú volt, a 7. és a 9. kemencék északi oldalán kisebb gödörben végződött. Ha légvonalban követjük az árok déli szakaszát, a tanúfaltól 14–15 méterre elérte a 3. árkot, feltehetően át is haladt rajta. Kiásták a 27. árkot, amely pontosan derékszögben keresztezte a 43. árkot. Megindult a falu növekedése, és a faluközpont körül kiszélesedett a gazdasági udvarokat magában foglaló kerti övezet.

A 4. periódus (62. kép 2). Folytatódott a határ rész kisebb területekre, kisebb kertekre való felosztása. Betemették a 27. árkot és kiásták az 52. árkot. A 43. árok É-i oldalán, szabadon álló kemencék épültek.

Az 5. periódus (63. kép 1). Újabb árkokat ástak, egyre kisebbek lettek a gazdasági udvarok. A négyzet alakú udvarok mellett keskeny, téglalap alakú udvarok helyezkedtek el, ez utóbbiak beépítetlenek maradtak. Az utolsó, legkisebb udvarokból álló településrészlet a lelőhely déli felében feltárt, tatárjárás (1241) előtti házsorhoz kapcsolódott, de az időrendi kérdések csak a Rákospalota – újmajori I. lelőhely teljes árokrendszerének a részletes elemzése után zárhatók le.

A 6. periódus (63. kép 2). A 12. század végén az egész árokrendszer megszűnt. A betöltött árokba két, kisebb és nagyobb hasáb alakú gödörből álló szabadtéri tűzhelyeket ástak. Ezek elhelyezkedése és a 43. árok melletti kerítés karólyukai azt mutatták, hogy a legfontosabb árok nyomvonala továbbra is ismert volt.

A III. KUTATÁSI TERÜLET

A III. kutatási területen ugyancsak megfigyelhetők a változások. A feltárt objektumok valószínűleg 3–4 építési periódusba sorolhatók, de nem kapcsolhatók össze az I. kutatási területtel (1. kép).

Az 1. periódus (63. kép 1). A régészeti eredmények alapján nem lehet megállapítani, hogy milyen időrendi kapcsolat volt a 113. árok, és a 110. kemence között.

A 2. periódus (63. kép 2). Az biztos, hogy a 111. árkot a 110. kemence után ásták ki, de a 111–111/a

³⁴ GYÖRFFY I. 1943. 167–170. 32–38. kép.

³⁵ GYÖRFFY I. 1943. 182–185.

³⁴ GYÖRFFY I. 1943. 167–170. 32–38. kép.

³⁵ GYÖRFFY I. 1943. 182–185.

árkok, a 109. és a 112. házak közötti időrendi kapcsolatot nem lehetett megállapítani.

Az 3. periódus (63. kép 3). Az I. kutatási területhez hasonlóan, a falu lakói a 111/b, 113/b és a 114. tűzhelyeket a 12. század- végi, felhagyott és betemetett építményekbe ásták.

TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1995–1996-ban feltárt terület, mint régészeti lelőhely, 1961-ben vált ismertté. A Csömöri patak északi oldalán, a Régi Főti út 5–6. km kövei között (2008-ban Piócás dűlő), az út Ny-i oldalán elhelyezkedő homokbányában sírokat dúltak fel. A terepbejárás során, H. Gyürky Katalin a homokbánya ÉNy-i oldalán kőtörmelék, terrazzo padló darabokat, emberi csontokat és 12–13. századi cserpeket talált a felszínen. A kőtörmelék É-i oldalán két párhuzamos habarcs csík, fal helye látszott. A leletmentés során egy templom alapfalának és a kerítőfalnak a maradványai kerültek elő. A 2. kutatóárokban megmaradt egy falsarok, de mivel nem volt lehetőség az egész templom területének a kutatására, a falsarok alaprajzi elhelyezkedését nem lehetett meghatározni. A templom helye és a kerítőfal között sok, kiszántott emberi csont volt, a leletmentés során 8 sírt bontottak ki. A keletelt sírokból nem voltak mellékletek, a temető legalább két rétegű volt. A 3. kutatóárokban a templom padlórétege alatt egy korábbi, 11–13. századi tűzhely nyomai kerültek elő. A leletmentés közben a kutatóárkokból településre utaló régészeti leletek, egy 12–13. századra tehető, ezüstérem és több 12–13. századi cserépedény töredéke került elő. Különösen érdekes darab egy bordázott, gyűrűs nyakú, kihajló peremű nagyobb edény válltöredéke,

amelyet két, benyomott hullámvonallal, és az edény oldalán körbefutó spirális vonallal díszítettek.³⁶ Az 1970-es években terepbejárással azonosítottuk a lelőhelyet. Az 1961-ben előkerült templom és temető feltehetően a tatárjárás idején vált romossá, és a tatárjárás után nem épült újjá.

Az M0 autópálya É-i oldalán egymás közelében négy, középkori templomrom ismert. Az alagimajori és a sikátorpusztai templomromok között 3,5–4 km a távolság, az Alagimajor közelében helyezkedik el a Templom-dűlőben feltárt 3. templomrom.³⁷ A 4. középkori templom, amelynek a maradványai 1961-ben kerültek elő, a Piócás-dűlőben épült fel. Ez a 4. templom egy, cc. 4×2–3 km kiterjedésű területen helyezkedett el, és számos, zömében kutatásra váró, településtörténeti kérdést vet fel. Ez a kissé bonyolult helyzet a környékbeli középkori helynevekben is tükröződik. Az okleveles adatok alapján Györffy György erre a területre helyezte az 1298-ban oklevélben említett Szent Márton egyházat, amely (Káposztás) Megyer keleti szomszédja volt. A 14–15. századi oklevelekben Mezőszentmárton, Sikátor, Hartyán falunévek szerepelnek, de nyilvánvaló, hogy ezek a helynevek különböző településekre vonatkoznak.³⁸ A rendelkezésünkre álló adatokból nem lehet kiválasztani a Rákospalota – Újmajorban kialakult, 11–13. századi falu nevét, de a későközépkori helynevek sem illenek a területre. A tatárjárás (1241) alatt néptelenné vált Észak-pesti határban elsőként Cinkotát és környékét telepítették újra a Margit-szigeti apácák.³⁹ A lakatlan földeket és a leégett cinkotai kápolnát IV. Béla király 1259-ben adományozta az általa alapított apácakolostornak.⁴⁰

³⁶ H. Gyürky Katalin leletmentése. IRÁSNÉ MELIS 1983. 23.

³⁷ MRT 9. 94–96.

³⁸ Hartyán 2. GYÖRFFY 1998. 520–521.

³⁹ GYÖRFFY 1973. 311.; GYÖRFFY 1998. 512–513.

⁴⁰ A geodéziai felmérést Vándor Andrásné, a helyszíni részletrajzokat Csernus Erzsébet, a tanulmányhoz szükséges rajzokat Csernus Erzsébet és Kuczogi Zsuzsanna, a fényképeket Hegyi Ferenc, a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai készítették, kitaró, értékes munkájukat köszönöm.

IRODALOMJEGYZÉK

- BENCZE 1999 BENCZE Zoltán: Beszámoló a Rákospalota – Újmajor területén 1995–1997 között folytatott régészeti feltárások eredményeiről. In: MHB 10. Bp., 1999. p. 9–72.
- BENCZE 2004 BENCZE Zoltán: Árpád-kori település Budapest határában. In: „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Bp., 2004. p. 47–53.
- BÓNA 1973 BÓNA István: VII. századi avar település és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. FontArhHung 1973. Bp., 1973.
- GYÖRFFY I. 1943 GYÖRFFY István: Magyar falu magyar ház. Bp., 1943. [Reprint]. Bp., 1987.
- GYÖRFFY 1973 GYÖRFFY György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története 1. Bp., 1973. p. 217–349.
- GYÖRFFY 1998 GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 4. Bp., 1998.
- IRÁSNÉ MELIS 1975 IRÁSNÉ Melis Katalin: Középkori falvak Pest határában. ArchÉrt 102. (1975), p. 224–243.
- IRÁSNÉ MELIS 1983 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. In: MHB 4. Bp., 1983.
- IRÁSNÉ MELIS 1991 IRÁSNÉ MELIS Katalin: XIII. századi falu és fazekastelep Szigetszentmiklós határában. CommArchHung 1991., p. 167–190.
- IRÁSNÉ MELIS 1992A IRÁSNÉ MELIS Katalin: Árpád-kori falvak Szigetszentmiklós határában. Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 2. In: BTM Műhely 6. Bp., 1992. p. 41–70.
- IRÁSNÉ MELIS 1992 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 2. In: BTM Műhely 6. Bp., 1992. p. 71–173.
- IRÁSNÉ MELIS 1997 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Mittelalterliche Graben in der Gemarkung des Dorfes Csöt. ActaArchHung 49. (1997), p. 139–165.
- IRÁSNÉ MELIS 2002 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a budapesti középkori Csöt faluban I. CommArchHung 2002., p. 195–230.
- IRÁSNÉ MELIS 2005 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a középkori Szentdienes falu területén (Budapest XXIII. Soroksár, Haraszti út 42). CommArchHung 2005., p. 493–535.
- LASZLOVSZKY 1982 LASZLOVSZKY József: Karámok Árpád-kori falvainkban. ArchÉrt 109. (1982), p. 281–285.
- MÉRI 1957 MÉRI István: Jelentés a csúti mentőásatásról (Budafok –Háros). Csút, középkori falu ásatása (Budafok –Háros). Ásatási napló. Kézirat. BTM Adattár.
- MÉRI 1962 MÉRI István: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. ArchÉrt 89 (1962) 211–219.
- MÉRI 1963 MÉRI István: Árpád-kori szabadban lévő kemencék. ArchÉrt 90. (1963), p. 274–281.
- MRT 9 Pest megye régészeti topográfiája 13/2. A szobi és a váci járás. In: MRT 9. Bp., 1993.
- SZABÓ 1975 SZABÓ LÁSZLÓ: Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvaink árkeinak rendeltetéséhez. ArchÉrt 102. (1975), p. 84–87.

ARKCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN
AUF DEM GEBIET DES BEI DER NORDÖSTLICHEN STRECKE
DER AUTOBAHN M0 LIEGENDEN DORFES AUS DEM 11-13. JH.
(Budapest XV. Rákospalota Újmajor, Fundort Nr. I 1995.)

Die Hauptverkehrsstraße Nr. 2 und die, Budapest umgebende Autobahn M0 kreuzen sich im nördlichen Teil von Rákospalota. Auf dem unbebauten Ackerfeld, das die Hauptverkehrsstraße umgibt, wurde vor dem Straßenbau archäologische Feldbegehung durchgeführt und Scherben aus dem 11-13. Jahrhundert gefunden. Die Erscheinungen auf der Oberfläche waren auf der südlichen Seite der Eisenbahnlinie bis zur Régi fóti út (Alte Fóti Straße) zu folgen und standen mit der, in der Nähe dieser Straße im Jahr 1961 zum Vorschein gekommenen Arpaden-zeitlichen Kirche und ihrem Friedhof in Zusammenhang. Fundort Nr. I wurde von der 109 m langen Strecke der Eisenbahnlinie Budapest – Veresegyház zweigeteilt, 1995 ist die Ausgrabung der mittelalterlichen Befunde an der nördlichen Seite der Eisenbahnlinie, auf den Forschungsgebieten Nr. I und III unter der Leitung der Verfasserin auf die Reihe gekommen.

DIE AUSGEGRABENEN BEFUNDE

Während der archäologischen Forschung war es möglich, die nordwestliche Ecke der äußeren Gärten eines Dorfes aus dem 11-12. Jahrhundert, d.h. vor dem Tatarensturm (1241) zu erkennen. Aus den ausgegrabenen Befunden sind archäologische Funde aus dem Zeitraum zwischen dem Ende des 11. und dem Ende des 12. Jahrhunderts zum Vorschein gekommen, ein Teil von denen erstreckte sich im Boden der Öfen geklebt bzw. zwischen den Lehmgeflecht- oder Aschenschichten der Feuerstellen im Freien, die anderen Stücke stammen aus den Auffüllungen der Häuser, Gruben, Graben, und Öfen. Die beiden Fundgruppen sind ganz die Gleichen. Unter den zahlreichen, überwiegend untypischen Scherben kommen Fragmente von Gefäßen charakteristisch für das 11. oder das 12. Jahrhundert gleichfalls vor, sie erweisen, dass die ausgegrabenen Befunde sowie der sich abzeichnende Siedlungsteil spätestens am Anfang des 13. Jahrhunderts aufhören zu existieren. Das Gebiet wurde

aufgepflügt und der Ort der äußeren Gärten blieb im Laufe der ganzen Mittelalter unbebaut. Während der Ausgrabungen stützten wir uns auf die Forschungen von István Györffy; in den archäologischen Erscheinungen waren die Partien der archaischen Siedlungsweise der Großen Ungarischen Tiefebene (Alföld), d.h. der Siedlungen mit Stall und Garten erkennbar. "Der Ungar von Alföld hat zwei innere Grundstücke. Das Eine ist ein, im inneren Teil des Dorfes, bzw. der Stadt liegendes, enges Wohngrundstück, wo sich nur sein Haus erstreckt, das andere ist ein im äußeren Teil des Dorfes oder der Stadt liegendes Unterkunft bzw. Schoberhof mit Stall oder Hürde. Auf letzterem ist sein Stall, hier überwintert sein ganzer Viehbestand. Hier hat er all seine Ladungen, Futter, Brennstoffe und hier wohnt auch sein Gesinde. Dieses äußere Grundstück, das meistens in einer bedeutenden Entfernung von dem Wohngrundstück liegt, ist nicht mehr als ein Wirtschaftshof.

DIE HÄUSER

Partien der äußeren, mit Graben aufgeteilten Gartenzone der Dörfer aus dem 11-13. Jahrhundert haben wir auf dem Gebiet von Budapest auf mehreren Fundörtern freigelegt. Die, mit den Häusern von Újmajor beinahe gleichen, halb in die Erde eingegrabenen Häuser mit quadratischem Grundriss und mit einer Grundfläche von 8-9 m² sind in den Gärten des in einer Urkunde aus dem 13. Jahrhundert erwähnten Dorfes von Szőlós (Csepel-Insel, Szigetszentmiklós, Üdülősor) zum Vorschein gekommen. Die Dachstruktur wurde in beiden Dörfern von Bindern, die auf Holzstütze gelegt wurden, gehalten, die Pfostenlöcher erstreckten sich innerhalb der Häuser und teilweise in den Häuserwänden eingegraben. Die Öfen mit quadratischem oder rechteckigem Grundriss wurden in einer der Ecken der Häuser, gleich zu den Häuserwänden aufgebaut.

In den Häusern Nr. 1, 5 und 71 von Újmajor waren Steine in der Öffnung des Ofens; im Haus

Nr. 109 sind grob bearbeitete Quadersteine und Fragmente von solchen an der nördlichen Seite der Öffnung des Ofens Nr. 2, in einem kleinen Haufen zum Vorschein gekommen.

Den ganzen südwestlichen Viertel des Hauses Nr. 1 von Rákospalota-Újmajor hat eine, von der Niveau des Bodens eingegrabene, überall mit Lehm verkleidete, 146 cm breite und 50 cm tiefe Gruben eingenommen. Nach ihrer Größe kann sie zu den auf freien Gebieten zum Vorschein gekommenen Speicherguben, Erdmieten gereiht werden, aber sein Vorkommen innerhalb eines Hauses zeigt, dass wahrscheinlich eine Art von größerer Sorge benötigendem Lebensmittel darin gespeichert wurde. Im Haus Nr. 5 haben wir eine kleinere, 90 cm breite, 28 cm tiefe, gleich wie bei der vorigen, mit Lehm verkleideten Gruben im südwestlichen Viertel des Hauses gefunden. Im nordöstlichen Viertel des Hauses Nr. 71 sind wir ebenfalls auf eine, von dem Durchschnitt abweichende Arbeitsgrube gestoßen. Es ist vorstellbar, dass ein Speichergefäß mit gleicher Größe der Grube hineingestellt wurde.

DIE FREISTEHENDEN ÖFEN

Die freistehenden Öfen sind nach ihrem Grundriss, ihrer Anfertigung und Funktion die gleichen wie die schon gut bekannten, freistehenden Öfen der ungarischen Dörfer aus dem 11.-13. Jahrhundert. Aufgrund ihrer Lage und ihrer Fundumstände geben sie Antwort auf wichtigen, relativ chronologischen Fragen. Auf Forschungsgebiet Nr. I wurden die Öfen Nr. 7-9 in der 2. *Periode* der Siedlungsgeschichte in der Nähe der nördlichen Endung des Grabens Nr. 43/1 in den ungestörten Boden gegraben, dann wurde der Graben Nr. 43/2 in der 3. *Periode* durch den ganzen Resten des Ofens geleitet und in der 4. *Periode* hat man Graben Nr. 27 durch Graben Nr. 43/2 geleitet. Aus den Veränderungen dieser beiden letzten Gräben kann auf weiteren Umbauten geschlossen werden. Auf Forschungsgebiet Nr. III wurde der Ofen Nr. 110 ebenfalls in den ungestörten Boden gegraben, nach seiner Einstellung zog sich die geneigte östliche Seite des Grabens Nr. 111 über den Resten des Ofens. Auf diesem Gebiet war Ofen Nr. 110 der früheste Bau. Auf Forschungsgebiet Nr. I wurde eine sorgfältig zusammengestellte Steinbank unter die, in der Höhlung der abgerissenen Häuser Nr. 1 und 5 aufgebauten, freistehenden Öfen Nr. 1/a und 4

gebaut. Dementsprechend ist es vorstellbar, dass die Öfen in der gleichen Zeit benutzt wurden. Das Steinfundament machte es möglich, größere Temperatur im Ofen zu erreichen und so die Wärme für längere Zeit zu speichern. Um den Ofen Nr. 1/a herum die Löcher der Pfosten, was haben die Dachstruktur gehalten. Unter dem Boden des Ofens Nr. 110 ist eine gebrannt-rußige Stromkieselschicht aus größeren Kieselsteinen zum Vorschein gekommen, die aus einer früheren Feuerstelle stammen. In den Dörfern an der Grenze von Pest kam häufig vor, dass Stromkiesel in den Öfen gebaut wurden.

DIE FEUERSTELLEN IM FREIEN

Unter den freistehenden Öfen, die in der Gartenzone der um Buda und Pest herum liegenden, vor dem Tatarensturm (1241) existierten Dörfer lagen, können verschiedene, grubenförmige Feuerstellen im Freien gefunden werden. In größter Anzahl sind die zylindrischen Brenngruben von verschiedenem Durchmesser, indem die Brennfläche aus Platten eines Lehmgeflechts oder aus gedampftem Boden bestand. Auf Fundort Nr. I von Rákospalota Újmajor erschien auch ein neues Typ der Feuerstellen im Freien, das aus zwei prismatischen Gruben errichtet wurde. Feuerstellen Nr. 13, 101 und 114 wurden in den ungestörten Boden, Nr. 109/a in das aufgelassene Haus Nr. 109, Nr. 88 in die aufgefüllten Kreuzung der Graben Nr. 43, 85, 105, Nr. 113/b in die aufgefüllte Kreuzung der Gruben Nr. 113 und 132, Nr. 106 in den Graben Nr. 43/2-3 und Nr. 111/b in den Graben Nr. 111/a eingegraben. Nach der Beendigung der maschinellen Erdarbeit hat sich der Fleck der Feuerstellen von der Auffüllung des Hauses oder Gruben scharf getrennt und es wurde sichtbar, dass der Rand der unteren Gruben der Feuerstelle über den Seitenteil des früheren Hauses oder der Gräben reichte. Die acht Feuerstellen erstreckten sich nahe zueinander, auf dem nördlichen, geneigten Gebiet der Gartenzone, in der Nähe des Mogyoródi-Baches. Vermutlich wurden sie von mehreren Familien benutzt und mutmaßlich zum Räuchern von verschiedenen Lebensmitteln verwendet. Bei allen Feuerstellen haben wir die häufigen Umbauten und die regelmäßige Änderung des Brennortes beobachtet. Wir konnten auch feststellen, dass runde oder etwas ovale Platten eines Lehmgeflechts in den kleineren Gruben lagen, dagegen

sind Schichten von aschigem Holzkohlenruß und Erdschichten, die den Brennen ausgeblasen haben, aus den größeren Gruben zum Vorschein gekommen.

DIE GRÄBEN

In den um Buda und Pest herum liegenden Dörfern aus dem 11-13. Jahrhundert sind verschiedenen Typen von Gräben zum Vorschein gekommen. Im Zentrum des Dorfes von Szőlös auf der Csepel-Insel (Szigetszentmiklós Vízmű telep - Wasserwerkanlage) wurden die mit Häusern, Öfen und Erdmieten bebauten inneren Grundstücke im Zeitraum direkt vor dem Tatarensturm (1241) mit parallelen Gräben voneinander getrennt. Nördlich des Dorfzentrums sind jene Bauten zum Vorschein gekommen, die älter als das Dorfzentrum oder gleichaltrig damit waren: halb in die Erde eingegrabene Häuser, freistehende Öfen, verschiedene Feuerstellen, Gruben. Auf den von einander weit entfernt liegenden Teilen des Dorfes verliefen die in Richtung Donau führenden, ostwestlich orientierten, kleinere und größere Gräben von mehrerer Funktion parallel miteinander. Am westlichen Rande des ausgegrabenen Gebiets haben wir die Spuren eines nordsüdlich orientierten, breiten und tiefen Grabens aus dem 11-13. Jahrhundert gefunden, rechteckig daraus wurden die vorher erwähnten kleineren Gräben geleitet. Die auf dem inneren Gebiet des, im 14-16. Jahrhundert existierenden Dorfes von Kerekegyháza (Budapest XXIII. Soroksár Várhegyi dűlő) ausgegrabenen äußeren Gärten aus dem 11-12. Jahrhundert erstreckten sich ebenfalls an der östlichen Seite eines großen, in die Richtung des Gyáli-Baches führenden Grabens. Ein anderer, besonders großer Graben des Fundortes von Soroksár Várhegy entstand am Ende des 12. Jahrhunderts, als eine große Gewerbeanlage in der Nähe des Gyáli-Baches errichtet wurde. Der 7 m breite und 2 m tiefe Graben Nr. 20 bedeutete die südliche Grenze der Gewerbeanlage. Er beschützte einerseits die Anlage und ihre Bauten andererseits hat er die herumliegenden Gebiete vor der, wegen den Ofen der Anlage entstandenen Brandgefahr geschützt.

In die Reihe der großen Gräben gehören die Markgräben um das Dorf. Als erste zusammenhängende, 300 m lange Strecke eines Markgrabens wurde der, um den Gärten des vor 1241

existierten Dorfes von Csót (Budapest XXII. Háros u. 6), bei der Süd-Budaer Feldmark gefunden. Der (Mark)graben Nr. I war 2-2,5 m breit und 1,7-1,8 m tief, er konnte von der Gelniveau des 13. Jahrhunderts gerechnet etwa 2,5 m tief und 3,5 m breit gewesen sein. Auf der inneren Bank verlief ein 60-70 cm breiter Steinzaun. Die freigelegte Partie des im 12. Jahrhundert existierten Markgrabens Nr. 113 von Rákospalota Újmajor war 450 cm breit und 170 cm tief, er erstreckte sich vom, auf den höheren Teilen des Hügelhanges liegenden Dorf in die Richtung des Mogyoródi-Baches. In der Zeit der Veränderung des Markgrabens wurde der Graben aufgefüllt und umgestürzt, in Lehm geklebte Klotzen in die innere, dem Dorf nähere Seite des Grabens gelegt. Die gebrannten Wurzeln und die, dazwischen gedrückten Äste und Gerten haben einen dichten Gesträuch-artigen Zaun gebildet.

DIE HIRTENBAUTEN

Eine bedeutende Ergebnis der Dorfforschung ist, dass die Gräben der bei der Viehhaltung unentbehrlichen Befunden: der Pferche, der Flügeldächer, der Hürden, der Stalle und andere, mit der Viehhaltung verbundenen wirtschaftlichen Bauwerke auf dem äußeren Gebiet einiger Dörfer oder bei dem näheren Grenzteil des Dorfes gefunden wurden. Der Graben Nr. 33 von Rákospalota-Újmajor war vermutlich eine Partie eines großen Pferches und stand mit dem späteren Grabsystem nicht in Zusammenhang. In der Feldmark des Dorfes von Rákospalota-Újmajor sind auch solche Gräben aus dem 11-12. Jahrhundert zum Vorschein gekommen, wie diejenige, die die Grundgräben der Hirtenbauten von Alföld in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts bildeten. Der einfachste Linderungsplatz gegen Hitze und kalten Winde ist ein Flügeldach aus einer Wandung orientiert in zwei oder mehr Richtungen, das das Vieh nicht eingeschlossen hat. Der Graben Nr. 2 von Rákospalota Újmajor war ein Flügeldach mit typischem Y-Grundriss. Graben Nr. 36 war nach seiner ersten Errichtung ebenfalls ein Flügeldach, aber es wurde mit einer neueren Grabenstrecke zum Pferch umgebaut. Nach seiner Größe war es für die Aufnahme von einer Herde kleinerer Tiere, wie Schafe geeignet. Haus Nr. 1 konnte vermutlich eine Hütte des Hirten gewesen sein.

DIE SIEDLUNGSGESCHICHTLICHEN PERIODEN

FORSCHUNGSGEBIET NR. I

Periode 1 (Abb. 61, 1) An der östlichen Seite des Grabens Nr. 3 (dessen südlicher Teil in 1996 mit dem Nummer 197 gezeichnet wurde) bedeuteten Pferche und Flügeldächer die ersten Bauwerke in Verbindung mit der Viehhaltung. In ihrer Nähe erstreckte sich eine der Hirtenhütten, das Haus Nr. 1. Graben Nr. 43/1 wurde ausgegraben.

Periode 2 (Abb. 61, 2) In diesem Zeitraum sind die Hirtenbauten verschwunden, freistehende Öfen und verschiedene Speichergruben sind entstanden. Graben Nr. 89 wurde ausgegraben.

Periode 3 (Abb. 62, 1) Die ganze Länge des Grabens Nr. 43 wurde ausgegraben, einige seiner Teile sind nur im, in der späteren Zeit umgebauten Form erhalten geblieben. Graben Nr. 27 wurde ausgegraben, der den Graben Nr. 43 genau rechtwinkelig kreuzte. Das Wachsen des Dorfes beginnt und die Gartenzone, die die wirtschaftlichen Höfe in sich hatte, hat sich um das Dorfzentrum herum ausgebreitet.

Periode 4 (Abb. 62, 2) Die auf kleinere Gebiete, kleinere Gärten orientierte Aufteilung des Markteils hat sich fortgesetzt. Graben Nr. 27 wurde zugeschüttet und Graben Nr. 52 ausgegraben. An der nördlichen Seite des Grabens Nr. 43 wurden freistehenden Öfen gebaut.

Periode 5 (Abb. 63, 1) Neue Graben wurden errichtet. Die wirtschaftlichen Höfe sind immer kleiner geworden, neben den quadratischen Höfen erstreckten sich schmale, rechteckige Höfe, letzteren blieben un bebaut. Die letzte, aus den kleinsten Höfen bestehende Siedlungspartie verband sich mit der im südlichen Teil des Fundortes freigelegten Hausreihe vor dem Tatarensturm (1241), aber die Datierungsfragen können nur nach der eingehenden Analyse des ganzen Grabensystems des Fundortes Nr. I von Rákospalota-Újmajor abgeschlossen werden.

Periode 6 (Abb. 63, 2) Auf Fundörtern Nr. I und III ist das ganze Grabensystem am Ende des 12. Jahrhunderts verlassen worden, aber die Lage der aus kleineren und größeren prismatischen Gruben bestehenden Feuerstellen im Freien sowie die Pfahllöcher des Zaunes neben Graben Nr. 43 haben gezeigt, dass die Spurlinie der wichtigsten Graben bekannt war.

FORSCHUNGSGEBIET NR. III

Die Änderungen waren auf Forschungsgebiet Nr. III ebenfalls erkennbar, die freigelegten Befunde können wahrscheinlich in drei-vier Bauperioden gereiht werden, aber sind mit Forschungsgebiet Nr. I nicht verbindbar.

Periode 1-2 (Abb. 63, 1) Nach den archäologischen Ergebnissen kann es nicht festgestellt werden, welche temporäre Beziehung zwischen Graben Nr. 113 und Ofen Nr. 110 war.

Periode 3-4 (Abb. 63, 2) Graben Nr. 111 wurde nach Ofen Nr. 110 ausgegraben, aber die temporäre Beziehung zwischen den Gräben Nr. 111-111/a und den Häusern Nr. 109 und 112 konnte nicht festgestellt werden.

Periode 5 (Abb. 63, 3) Feuerstellen Nr. 111/b, 113/b und 114 wurden in der letzten siedlungshistorischen Periode, am Ende des 12. Jahrhunderts benutzt.

SIEDLUNGSHISTORISCHE ZUSAMMENFASSUNG

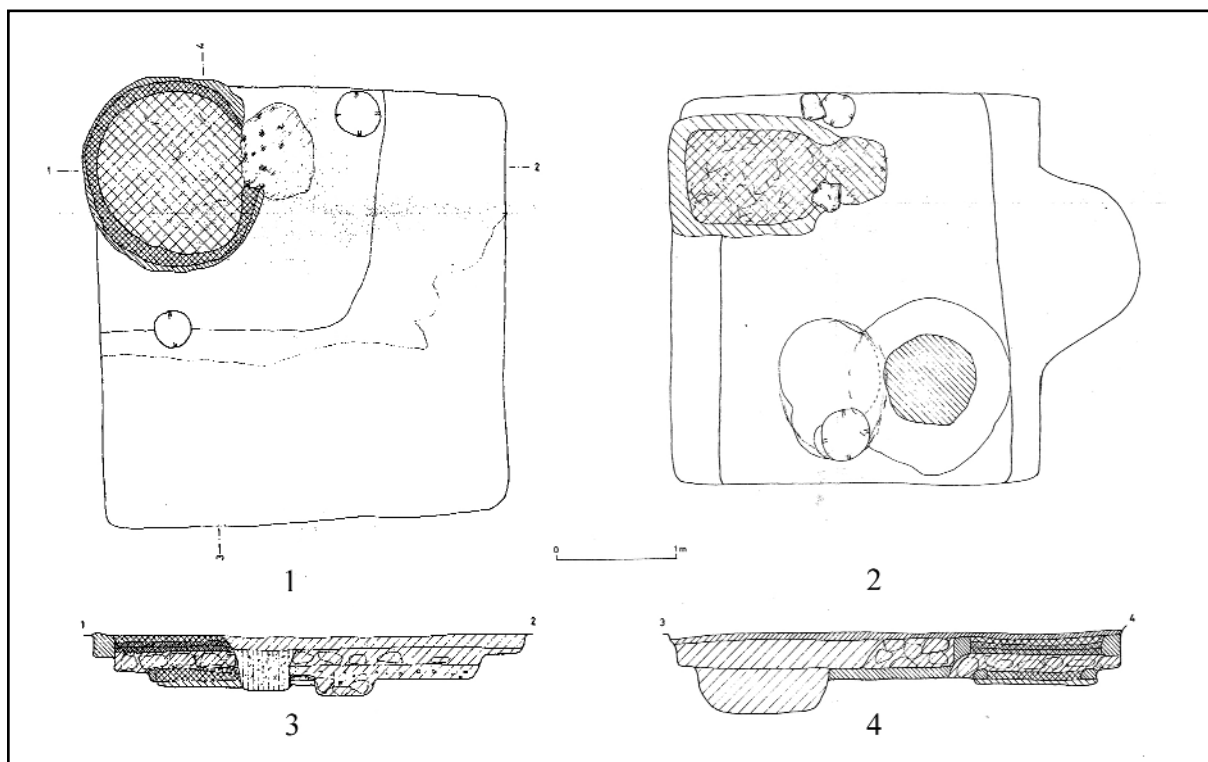
Das 1995-1996 ausgegrabene Gebiet ist als archäologischer Fundort 1961 bekannt geworden. An der nördlichen Seite des Csömöri-Baches, in der, sich zwischen den Kilometersteinen 5 und 6 der Alten Fóti Straße erstreckende Sandmiene (2008 als Piócás dűlő genannt) wurden Gräber zerstört. Die Feldbegehung hat Steingeröll, Fragmente von Terrazzoboden, menschliche Knochen und Scherben aus dem 12-13. Jahrhundert auf der Oberfläche gefunden. An der nördlichen Seite des Steingerölls war die Stelle von zwei parallelen Mörtelstreifen, d.h. Wänden sichtbar. Während der Fundrettung sind die Reste der Grundmauer einer Kirche und acht, nach Ost orientierte Graben, ohne Beigaben zum Vorschein gekommen. Unter der Bodenschicht der Kirche sind die Spuren einer früheren Feuerstelle ans Tageslicht gebracht worden. Während der Fundrettung sind archäologische Funde, die auf eine Siedlung hingen, aus dem Forschungsgraben zum Vorschein gekommen: eine, auf das 12-13. Jahrhundert datierbare Silbermünze und Fragmente von mehreren, aus dem 12-13. Jahrhundert stammenden Tongefäßen. Die 1961 gefundene Kirche und das Friedhof sind vermutlich während der Zeit des Tatarensturmes (1241) zertrümmert worden und sind nach dem Tatarensturm nicht wieder aufgebaut worden.

An der nördlichen Seite der Autobahn M0 sind vier mittelalterlichen Kirchenruinen bekannt (Alagimajor, Sikátorpuszta, Templom dűlő, Piócás dűlő). Diese, ein wenig komplizierte Situation spiegelt sich auch in den mittelalterlichen Siedlungsnamen, deshalb ist die Identifizierung des Dorfes von Újmajor noch fraglich. In den Diplomen des 14-15. Jahrhunderts sind die Dorfnamen Mezőszentmárton, Sikátor und Hartyán zu finden, aber ist offensichtlich, dass sich diese Siedlungsnamen auf anderen verschiedenen Siedlungen bezogen. Aus den verfügbaren Angaben kann

der Name des, in Rákospalota-Újmajor errichteten, aus dem 11-13. Jahrhundert stammenden Dorfes nicht ausgesucht werden, aber auch die spätmittelalterlichen Siedlungsnamen passen nicht zum Gebiet. An der während dem Tatarensturm entvölkerten Nordpester Grenze wurden zuerst das Gebiet von Cinkota und seine Umgebung von den Nonnen der Margarethen-Insel besiedelt. Die unbewohnten Gründe und die abgebrannte Kapelle von Cinkota wurden von König Béla IV den von ihm gegründeten Nonnenkloster im Jahr 1259 gespendet.

1. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az I. és a III. kutatási területen feltárt objektumok. 1995. 12. század

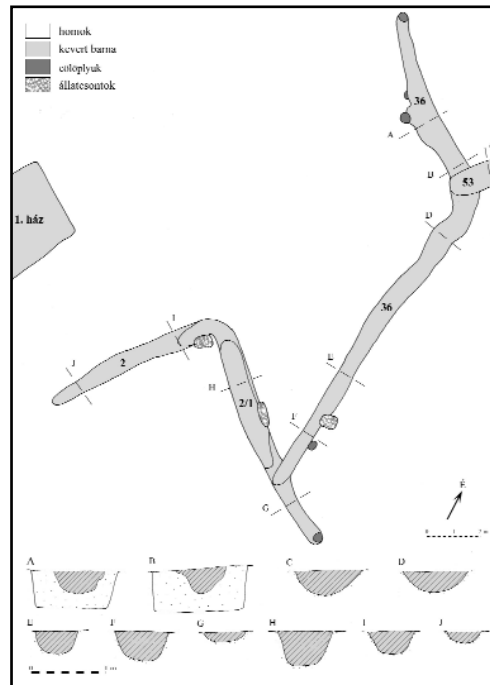
2. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. 1: Az 1/a szabadon álló kemence; 2: Az 1. ház; 3-4: A kemence és a ház rétegei. 12. század

3. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az 1/a kemence feltárás közben. 12. század

4. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az 1. ház feltárás közben. 12. század

5. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 2. és a 36. árok alaprajza. 12. század

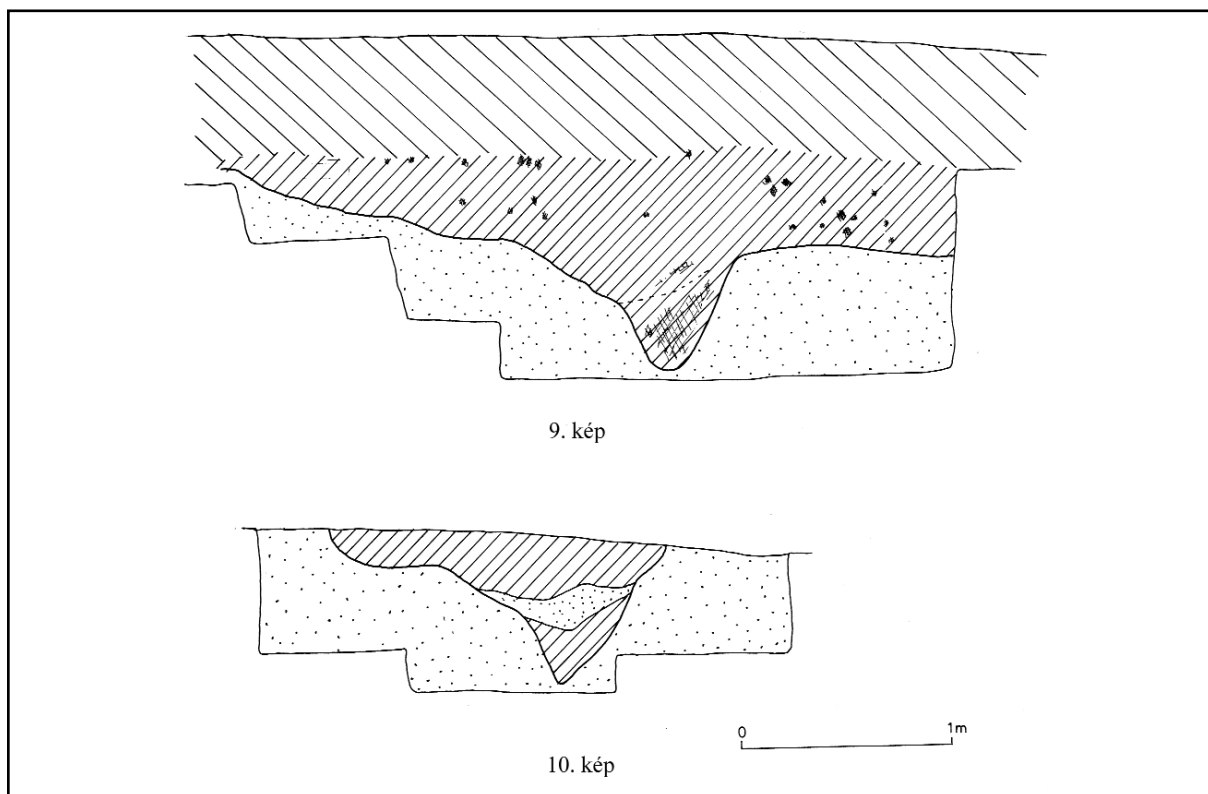
6. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 2. és a 36. árok feltárás közben. 12. század

7. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Állatsontok a 2. árokban. 12. század

8. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Állatsontok a 36. árokban. 12. század

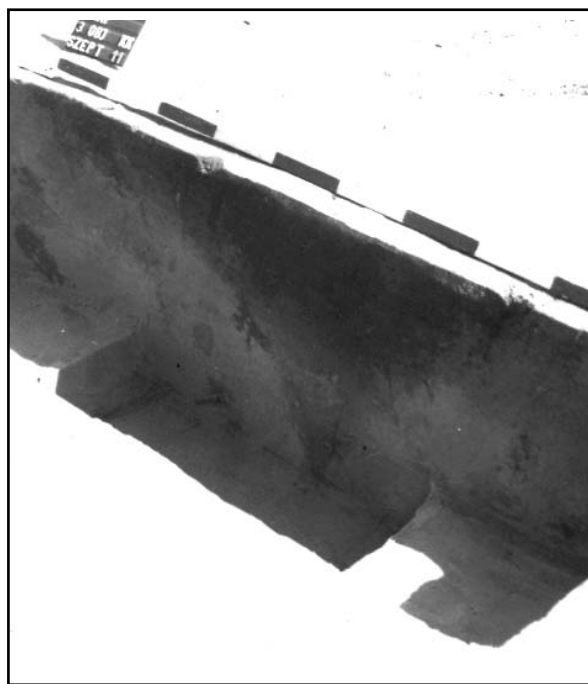

9. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 3. árok metszetrája a tanúfalban. 11-12. század

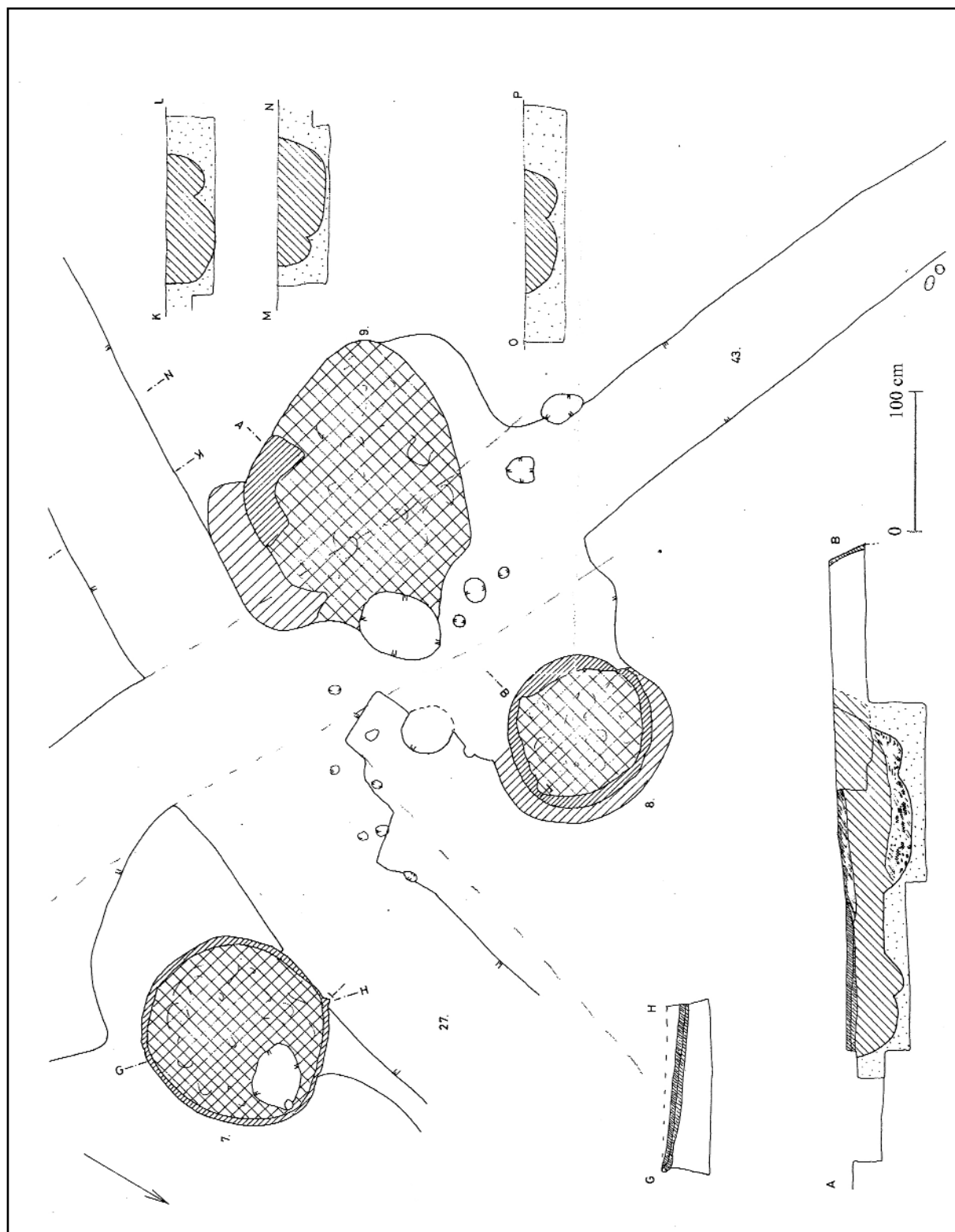
10. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 3. árok északi végének a metszetrája. 11-12. század

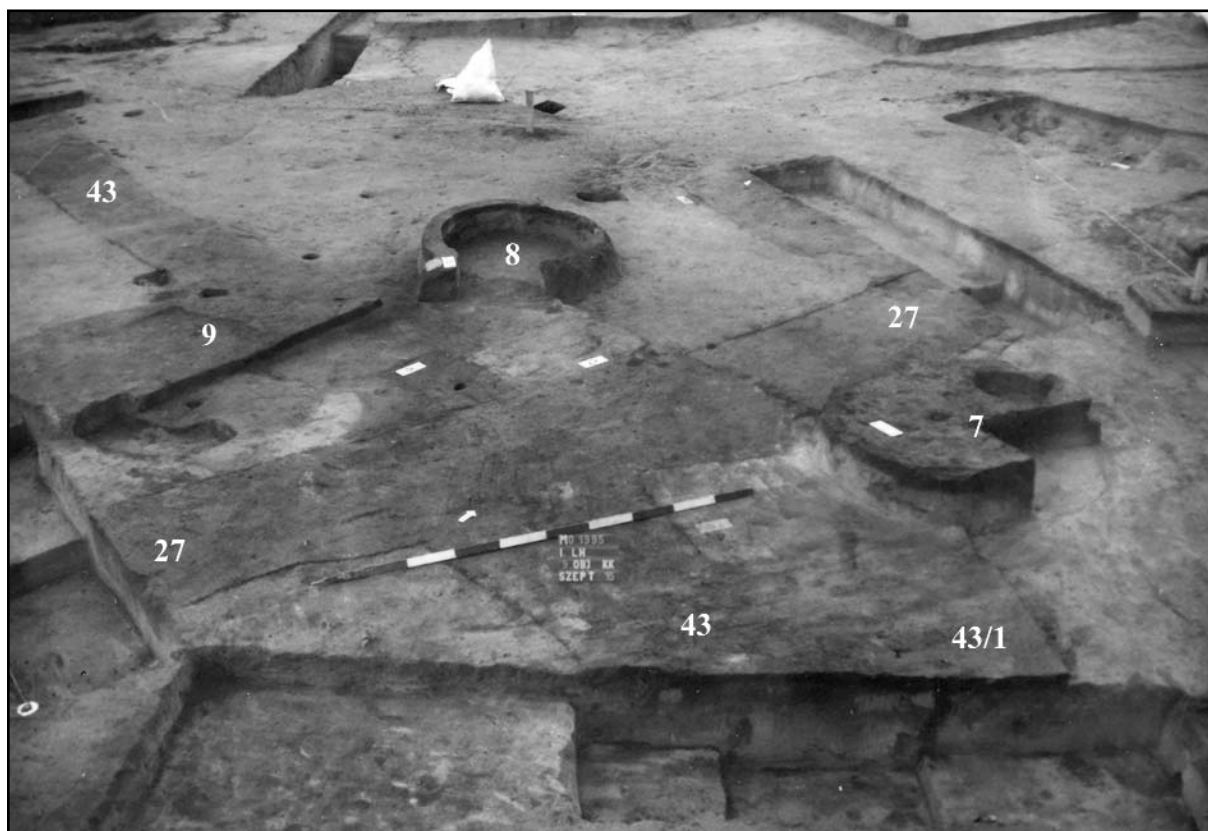
11. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 3. árok metszete a tanúfalban. 11-12. század

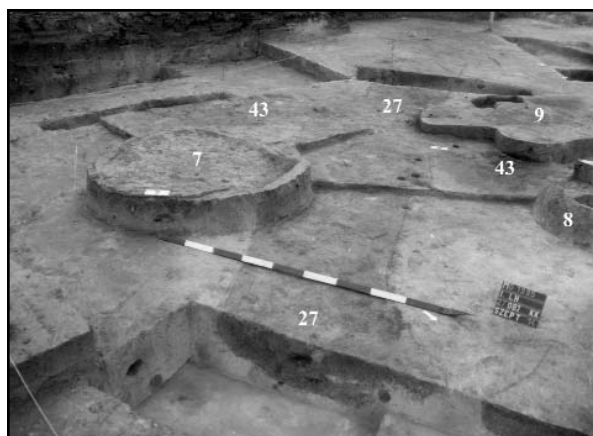
12. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 3. árok északi vége. 11-12. század

13. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 7. 8. 9. kemencék és a 43. 27. árkok alaprajza. 11-12. század

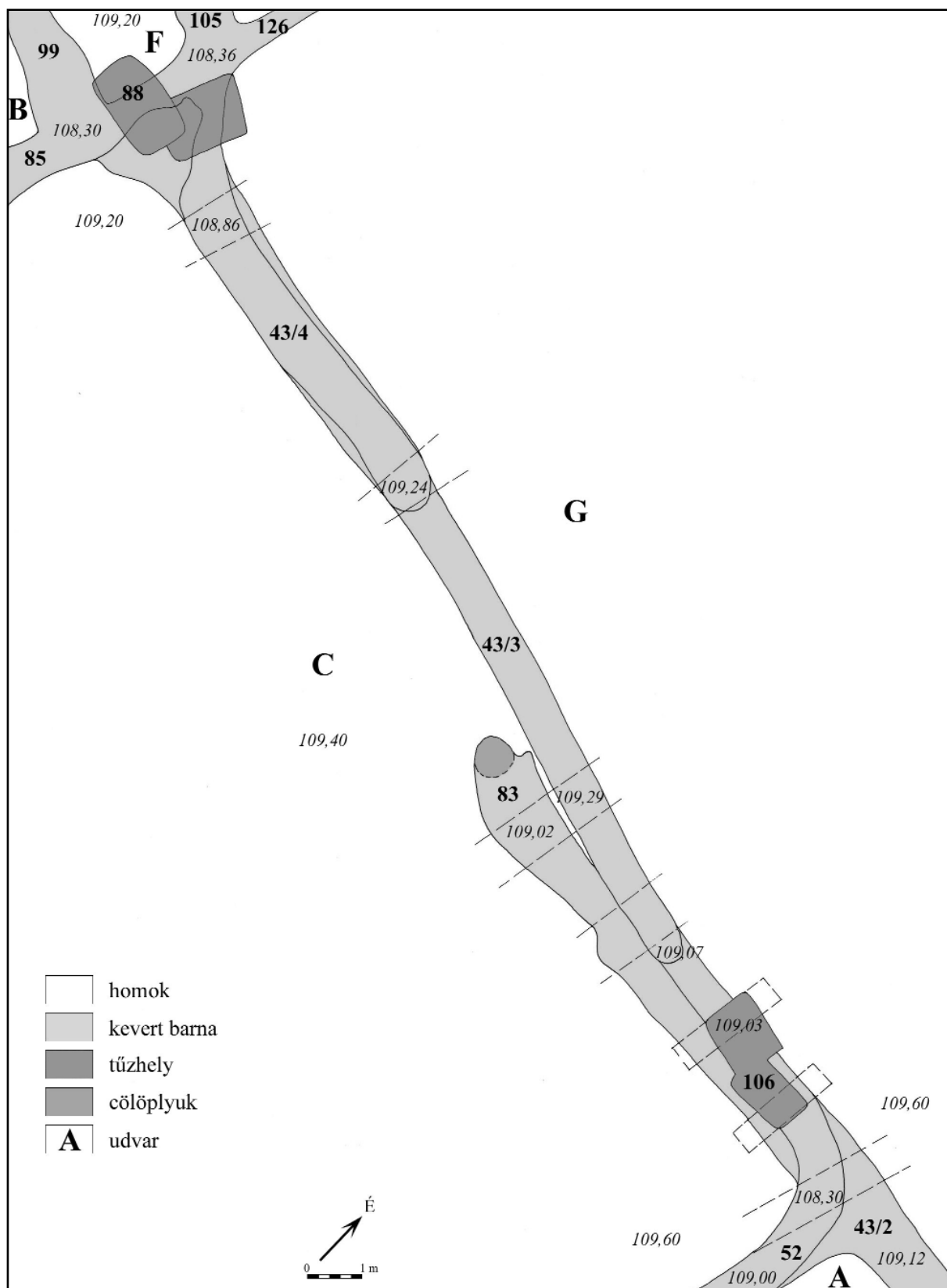
14. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 7. 8. 9. kemencék maradványai. 12. század

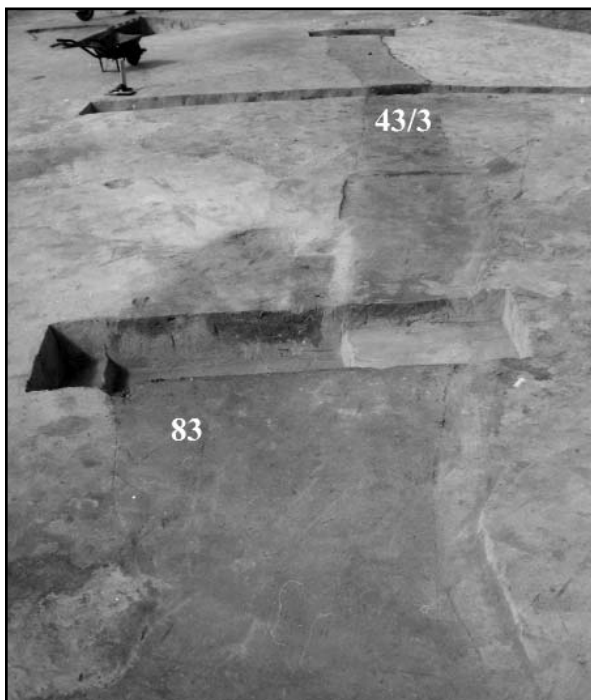
15. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 7. 8. 9. kemencék és a közöttük áthaladó 43. 27. árok. 12. század

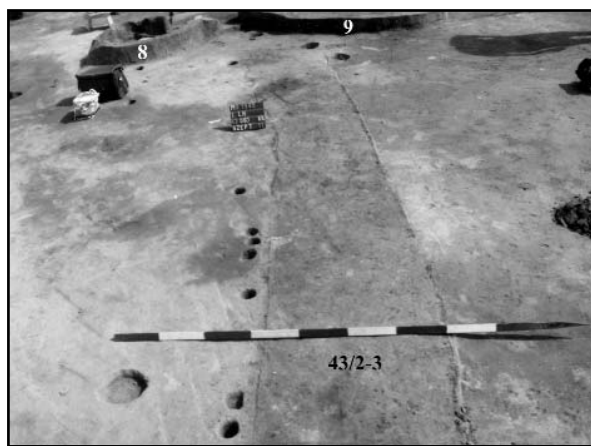
16. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 8. kemence maradványai. 12. század

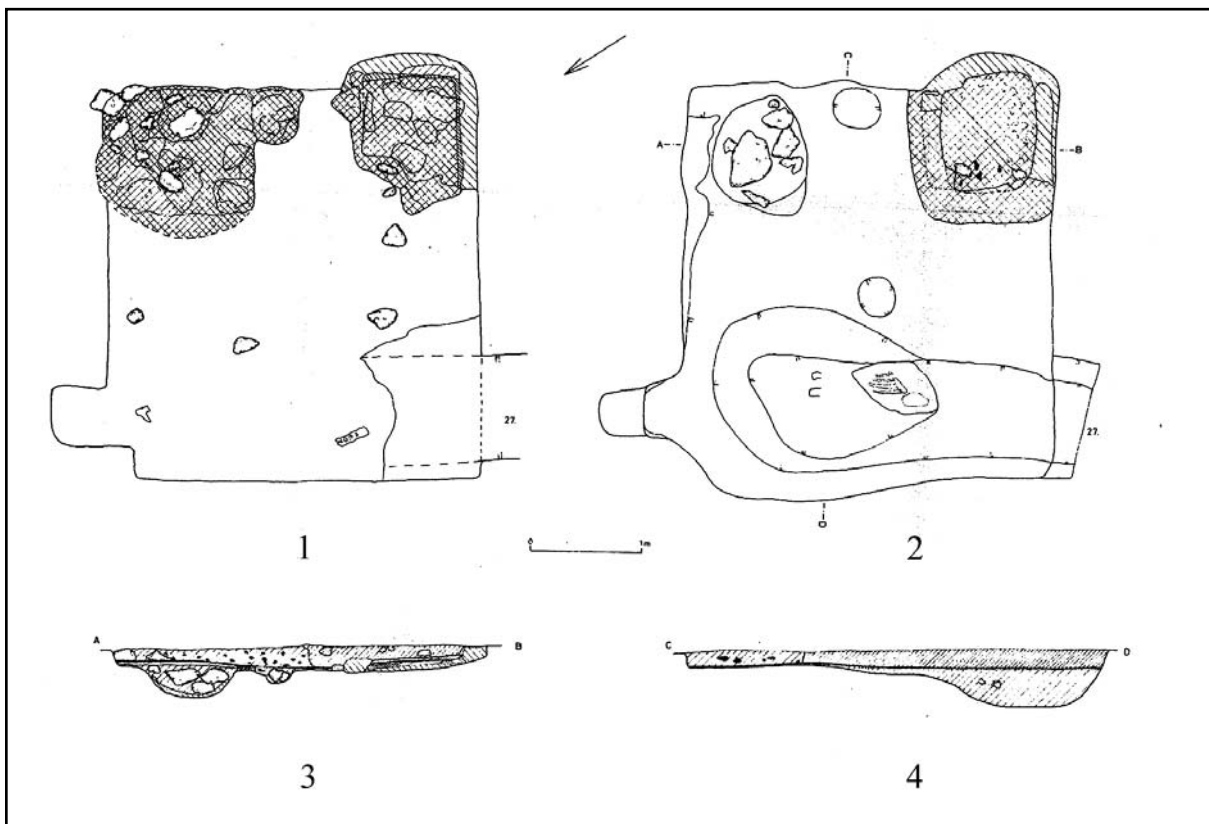
17. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 43. árok alaprajza. 12. század

18. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 83. gödör feltárás közben. 12. század

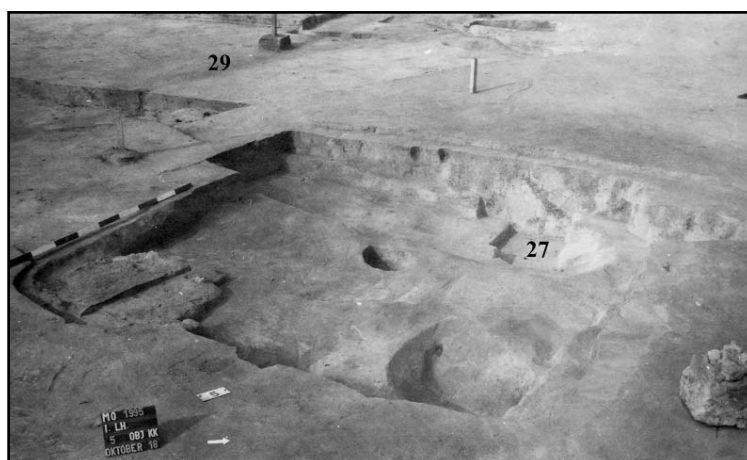
19. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Karólyukak a 43/3. árok É-i oldalán. 12. század

20. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. 1: A 4. kemence; 2: Az 5. ház; 3-4: A kemence, a ház és az árok metszetrajzai. 12. század

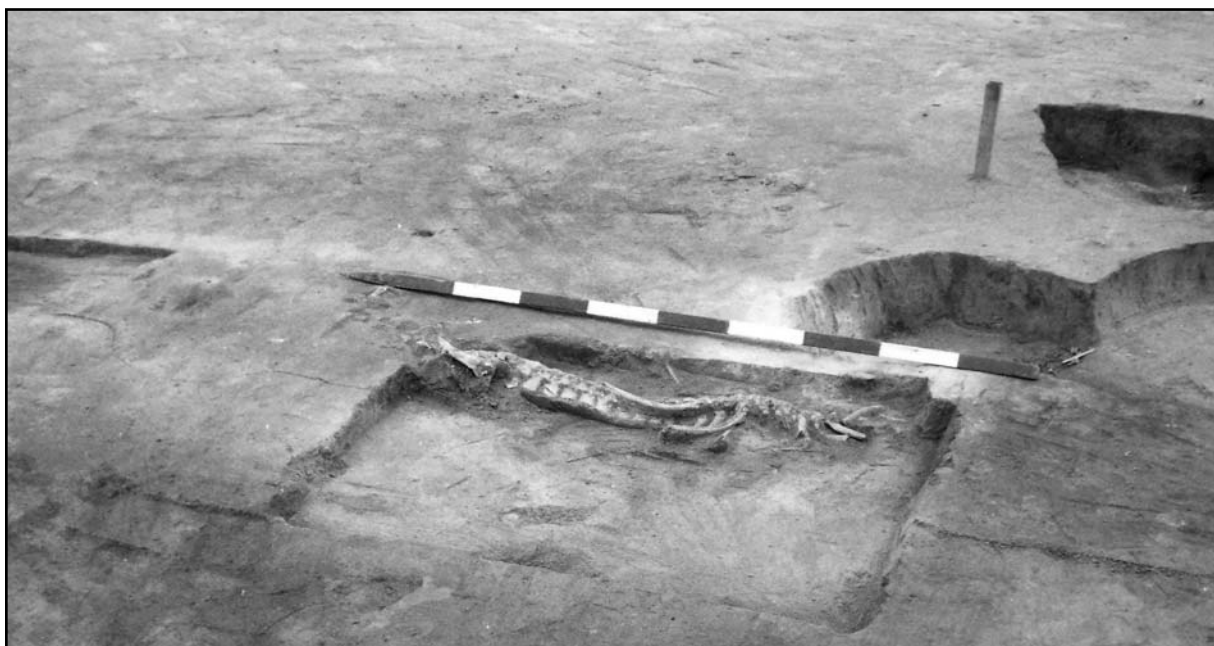
21. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 4. kemence és előtere az 5. ház É-i felében. 12. század

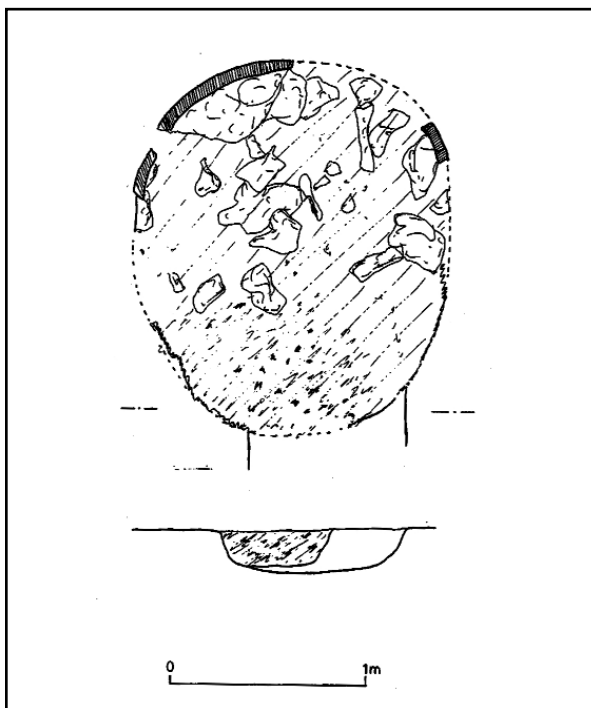
22. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az 5. ház és a 27. árok feltárás után. 12. század

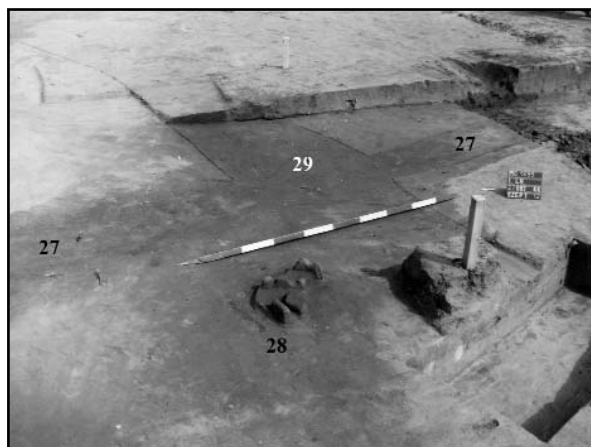
23. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az 5. ház és a 27. árok feltárás közben. 12. század

24. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Állatsontok a 29. árokban. 12. század

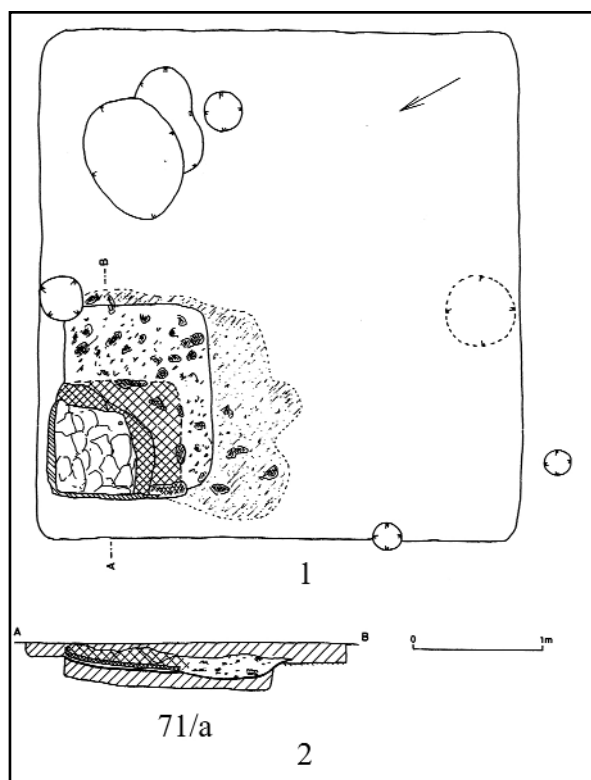
25. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 28. kemence maradványai. 12. század

26. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 28. kemence foltja a 27. és a 29. árok kereszteződésében. 12. század

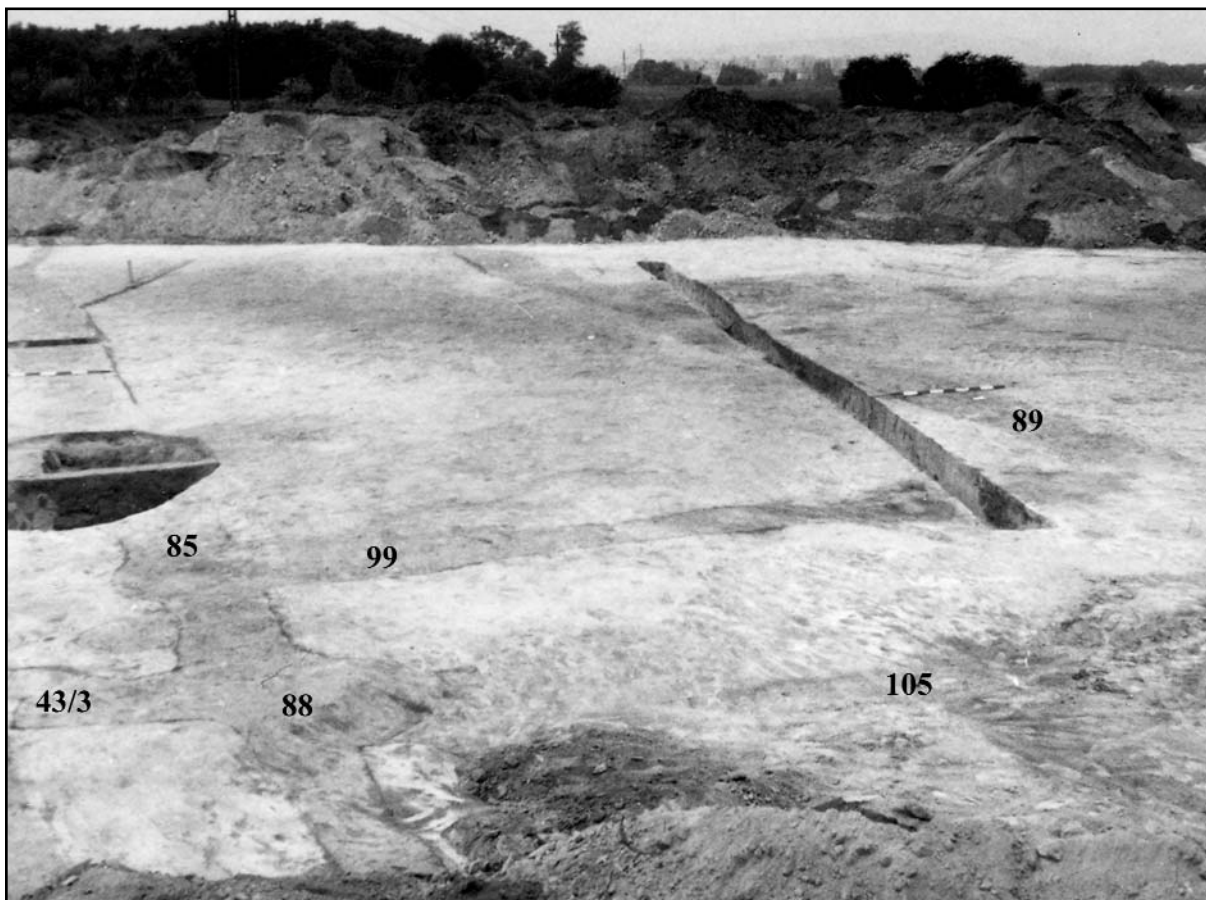
27. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 71. ház feltárás közben. 12. század

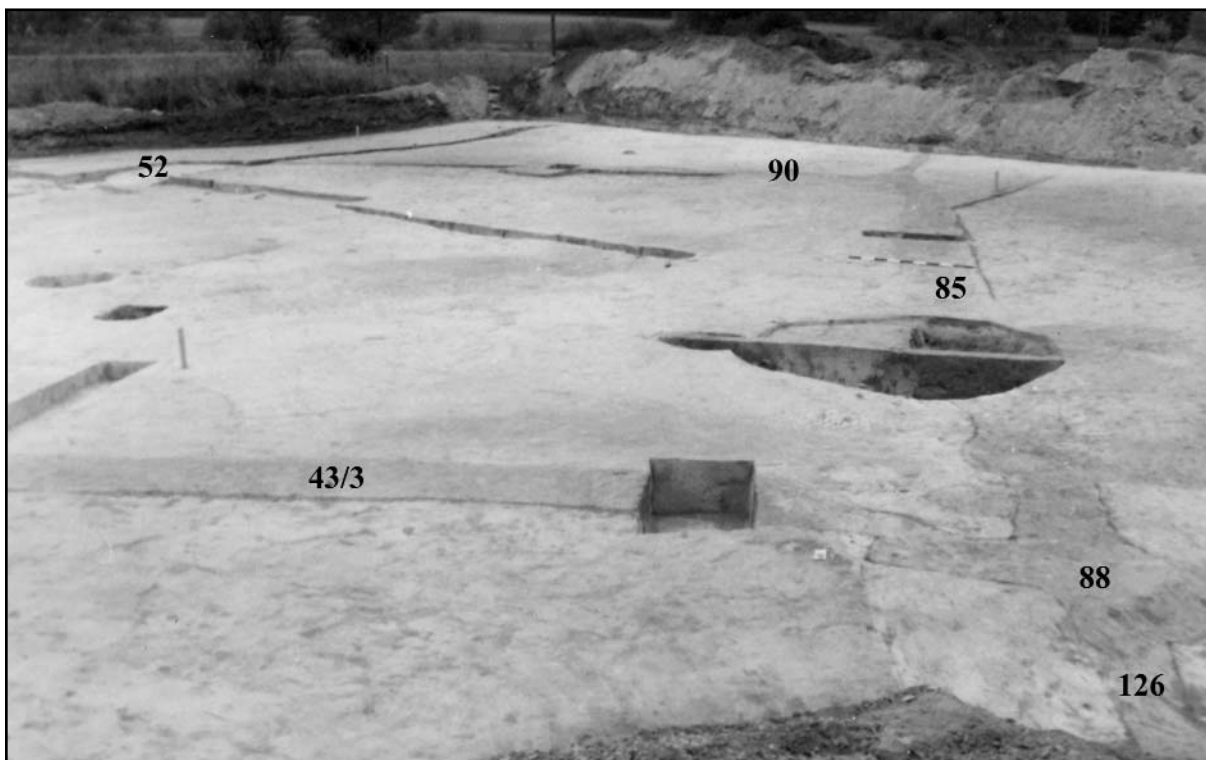
28. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. 1: A 71. ház alaprajza; 2: a 71/a gödör metszetrajza. 12. század

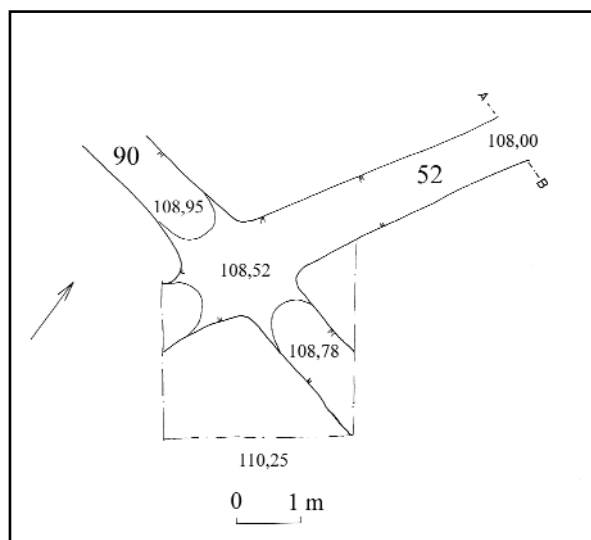
29. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 71. ház kemencéje a 71/a gödörben. 12. század

30. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 85. 99. és a 89. árok. 12. század

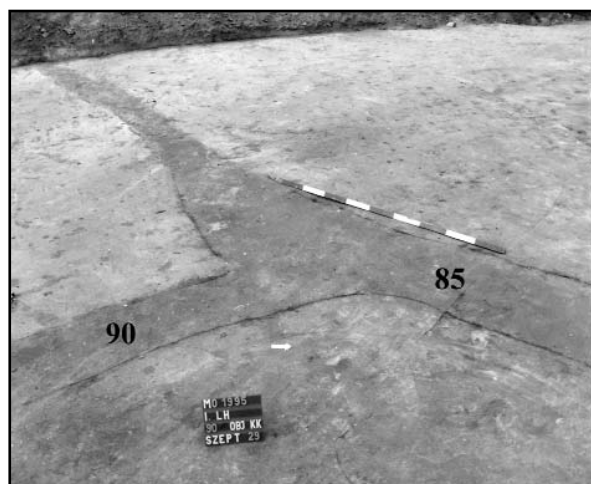
31. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 43/3. 85. és a 90. árok. 12. század

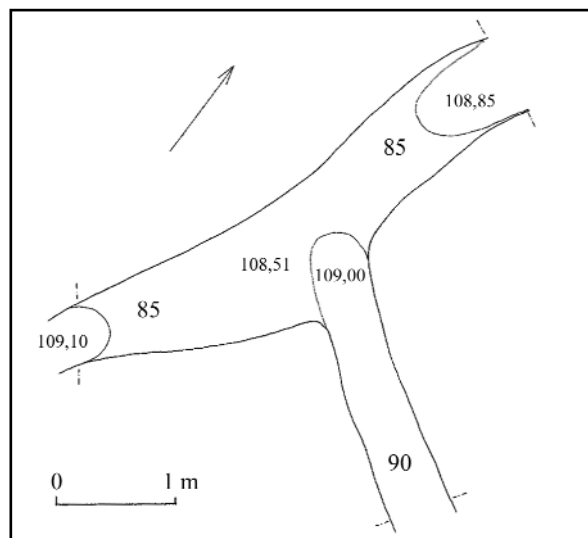
32. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az 52. és a 90. árok kereszteződése. 12. század

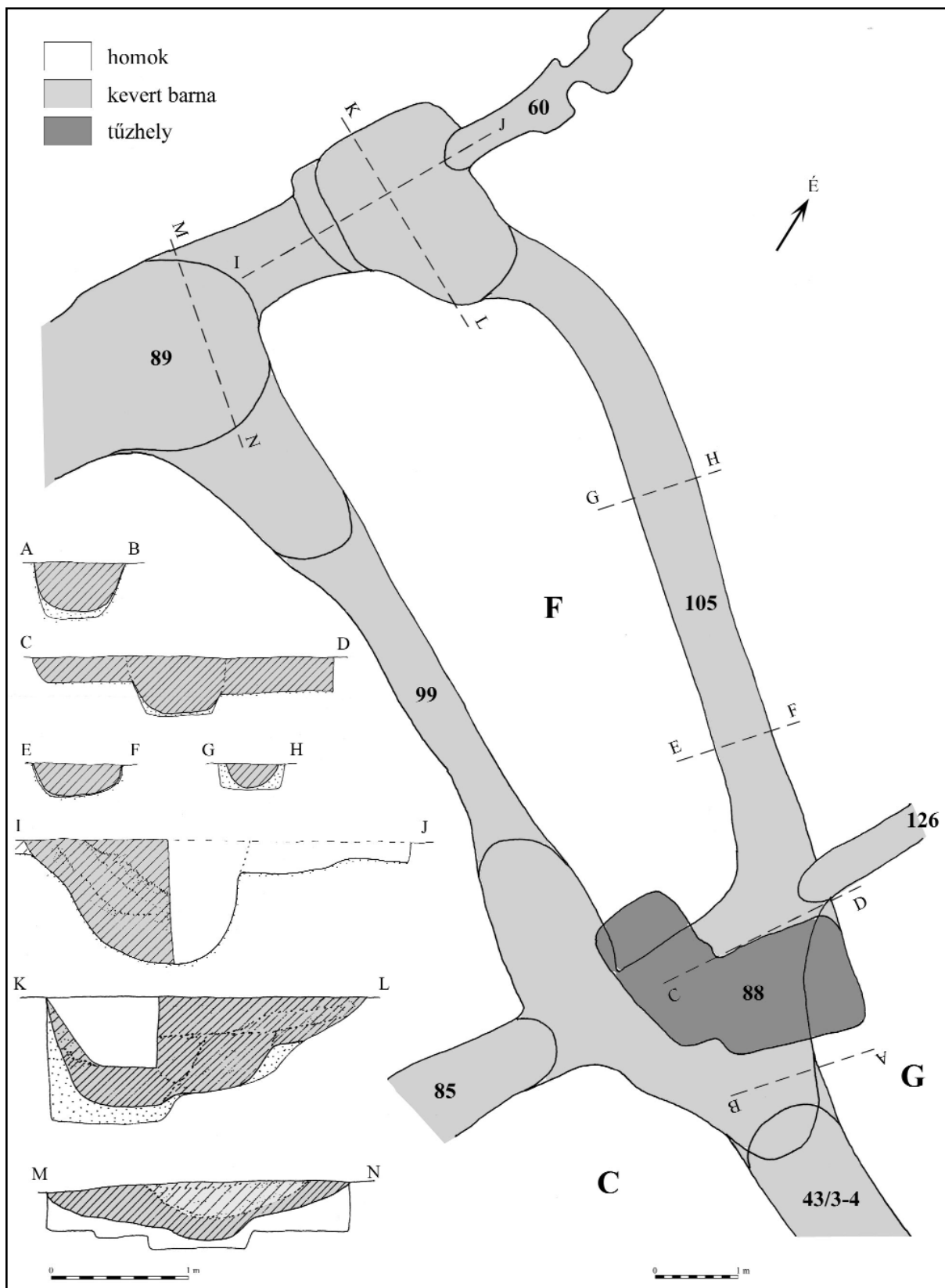
33. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 90. árok. 12. század

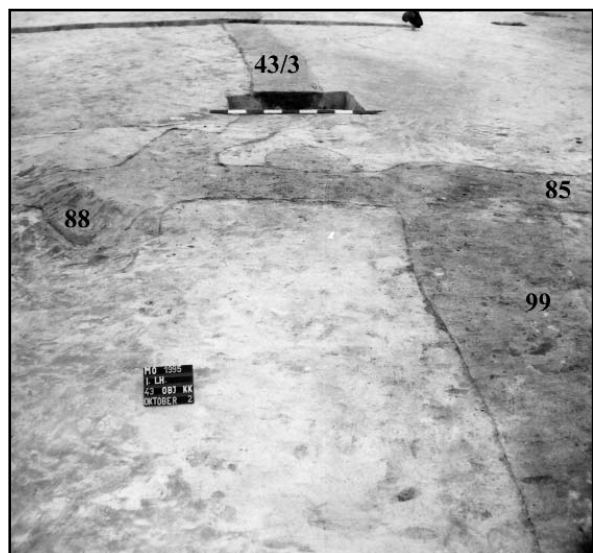
34. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 85. és a 90. árok. 12. század

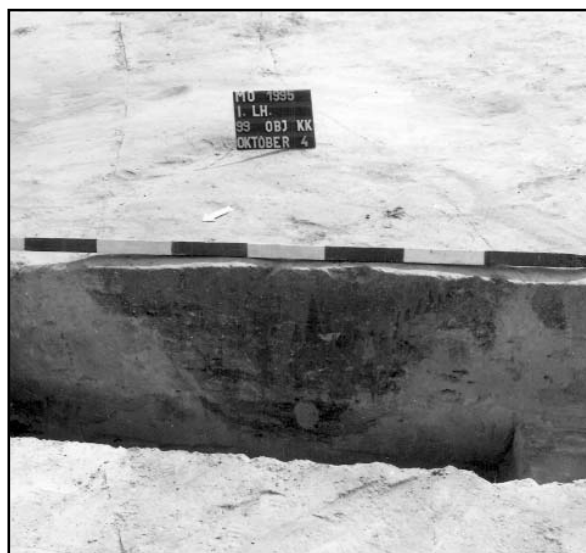
35. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 85. és a 90. árok. 12. század

36. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az „F” udvar alaprajza. 12. század

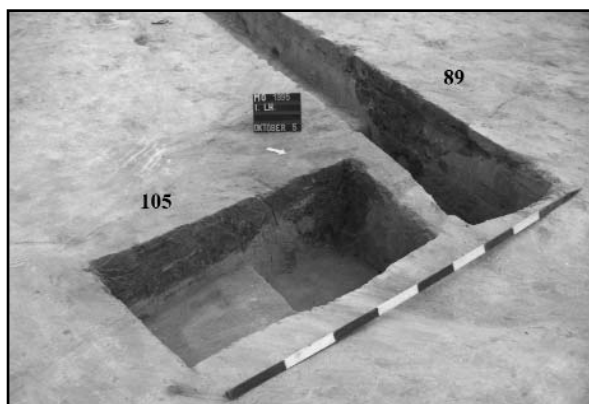
37. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az „F” udvar ÉK-i és a DK-i sarka. 12. század

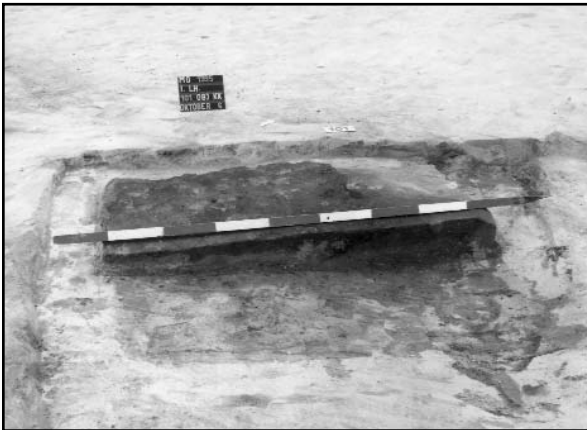
38. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 99. árok metszete. 12. század

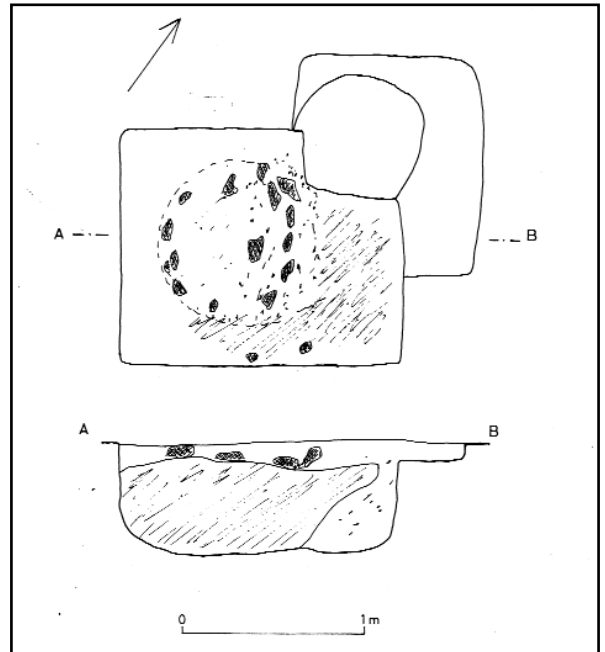
39. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az „F” udvar DNy-i sarka. 12. század

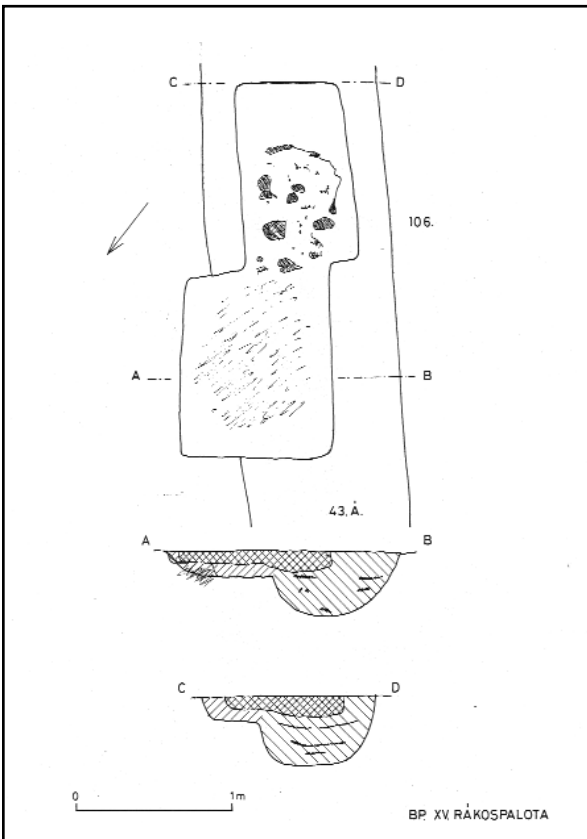
40. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az „F” udvar ÉNy-i sarka. 12. század

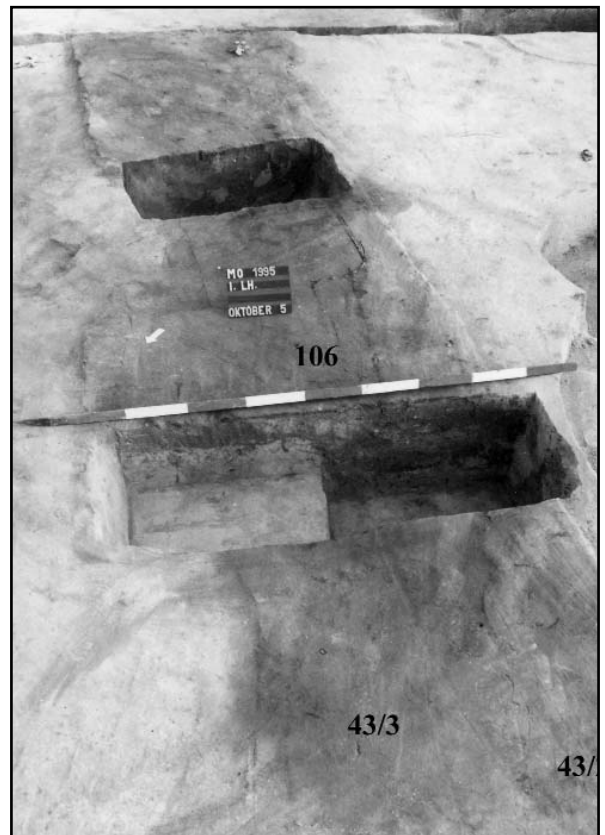
41. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 101. tűzhely alaprajza és metszete. 12. század

42. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 101. tűzhely metszete. 12. század

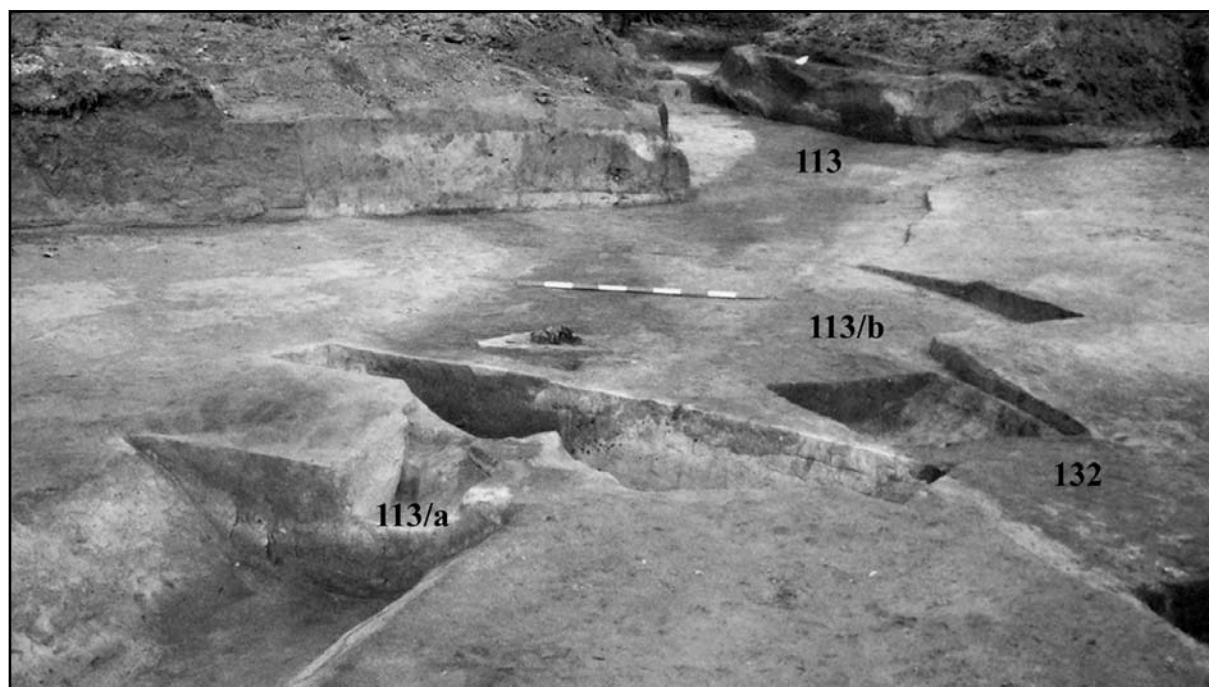
43. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 106. tűzhely alaprajza. 12. század

44. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 106. tűzhely feltárás közben. 12. század

45. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 113. és a 132. árok alaprajza. 11-12. század

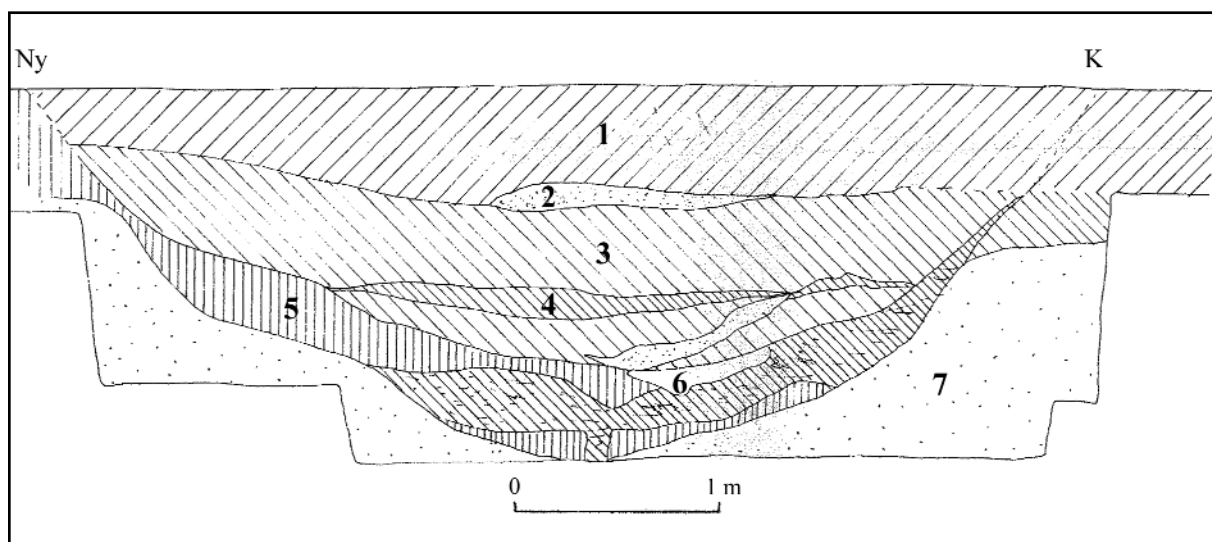
46. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 113. 132. árok és a tűzhelyek maradványai feltárás közben. 11-12. század

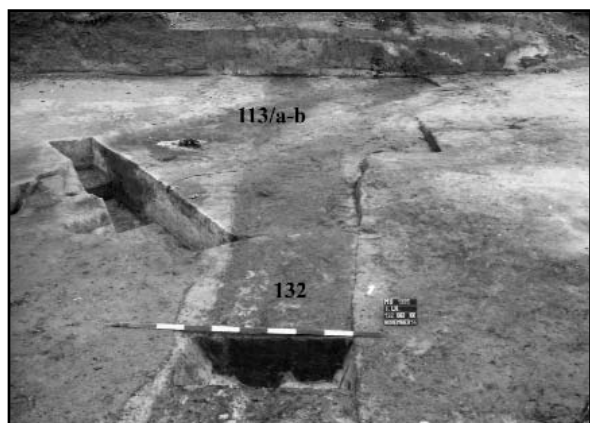
47. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 113. árok északi szakasza. 11-12. század

48. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 113. árok északi szakasza. 11-12. század

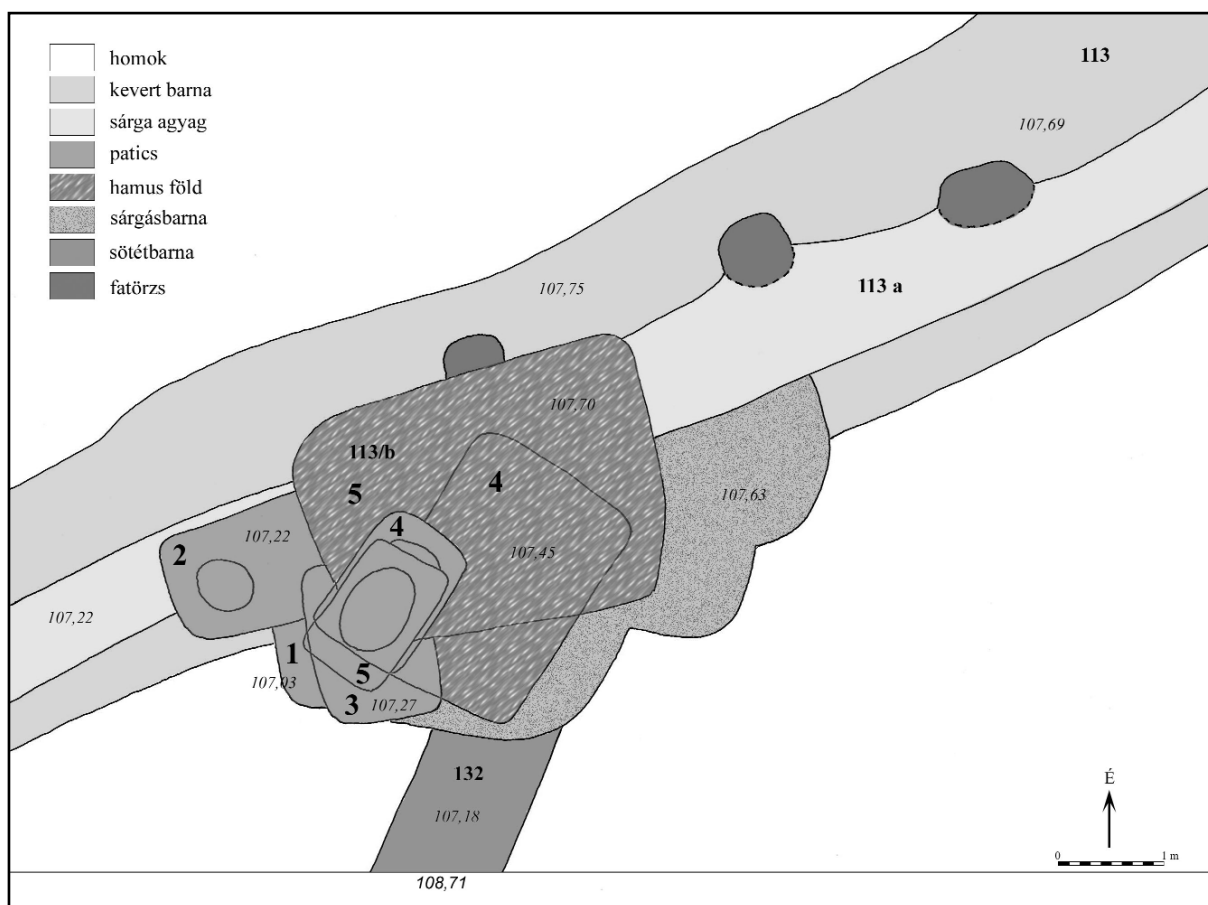
49. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 113. árok északi szakasz, metszetrajz. Jelmagyarázat: 1: szántóföld; 2: szürke agyag; 3: homokos barna föld; 4: szürke agyag vékony homok csíkokkal; 5: mocsári fekete föld; 6: sárga homok; 7: bolygatatlan agyagos homok. 11-12. század

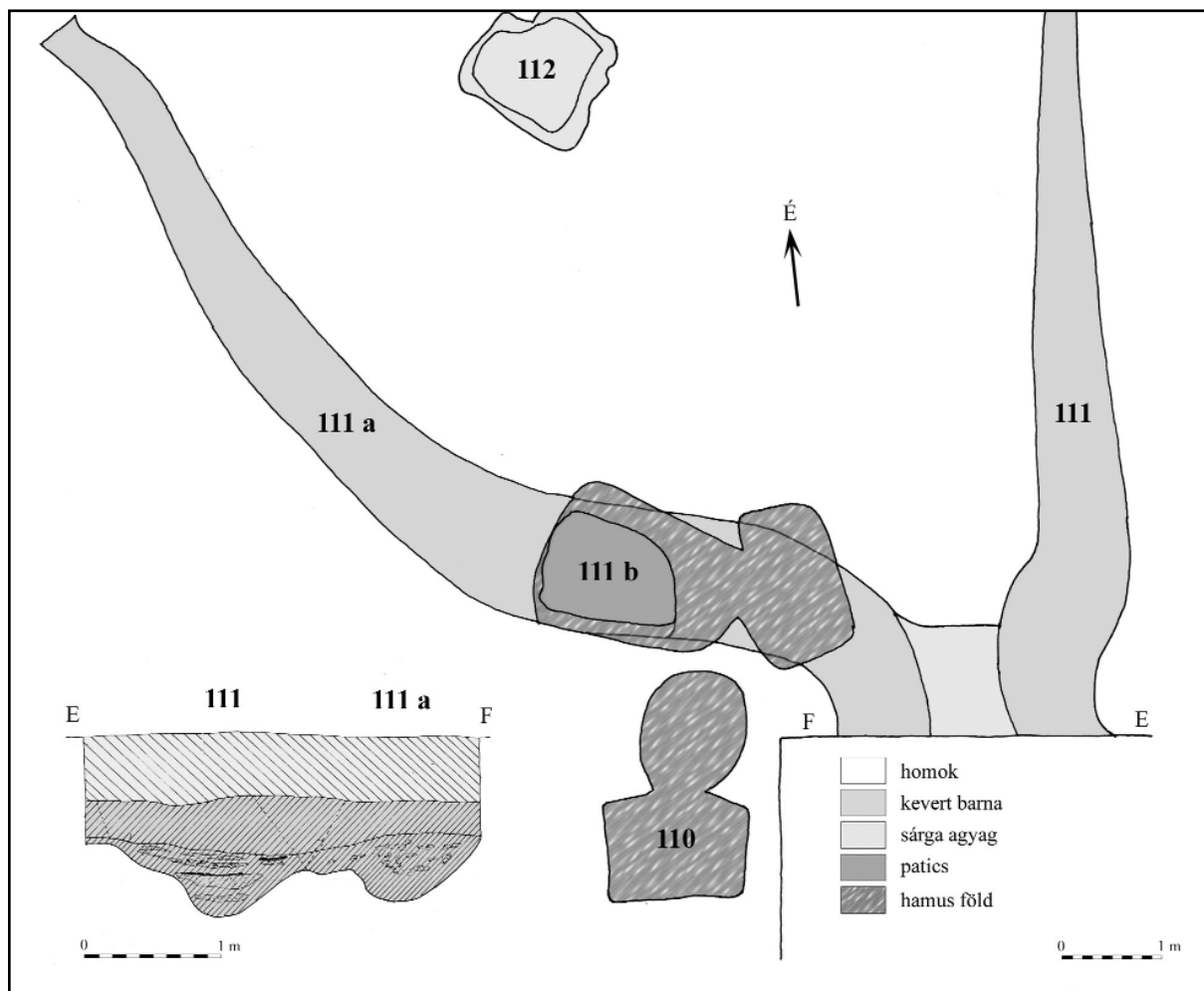
50. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 132. árok. 11–12. század

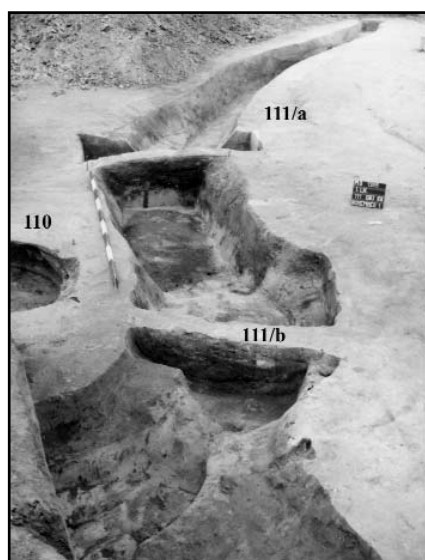
51. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Fatuskó a 113/a kerítésből. 12. század

52. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 113. árokba és a kerítésbe ástott 113/b tűzhelyek. 12. század

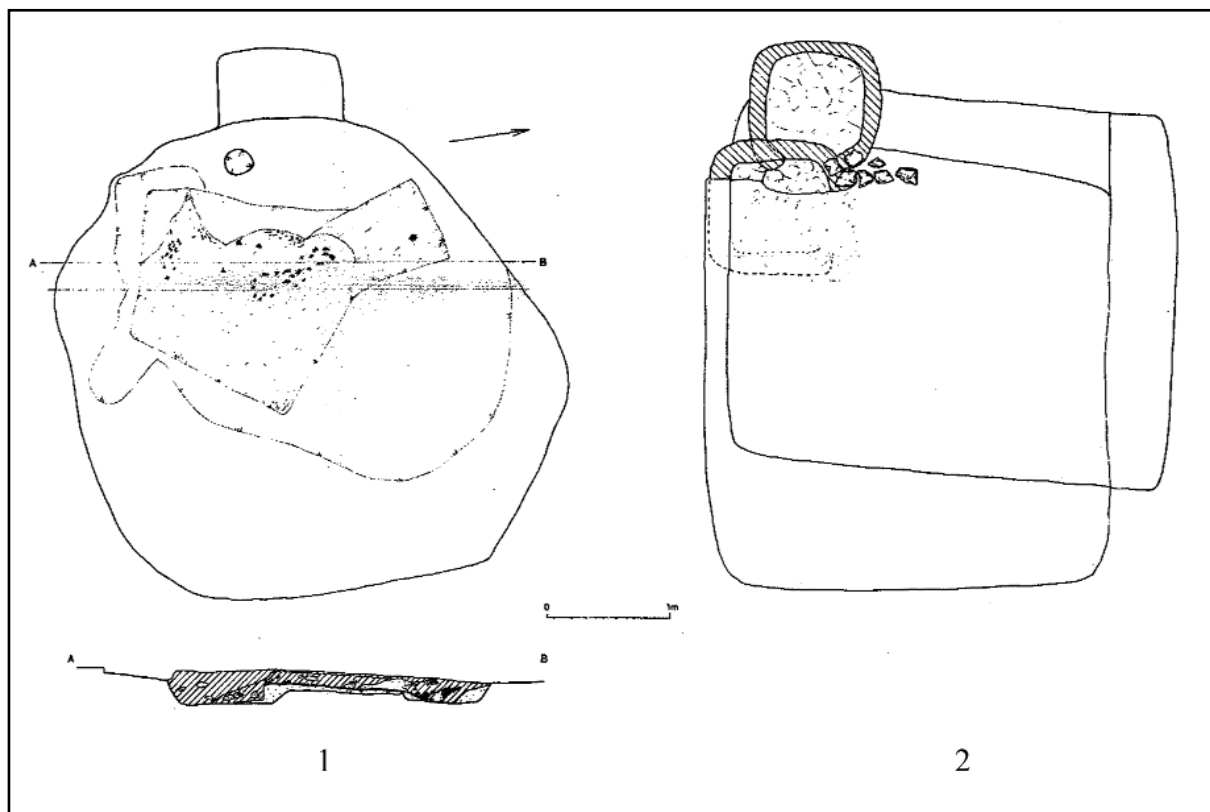
53. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 111. árok alaprajza. 12. század

54. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 111/a árok feltárás közben. 12. század

55. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 111/b tűzhely. 12. század

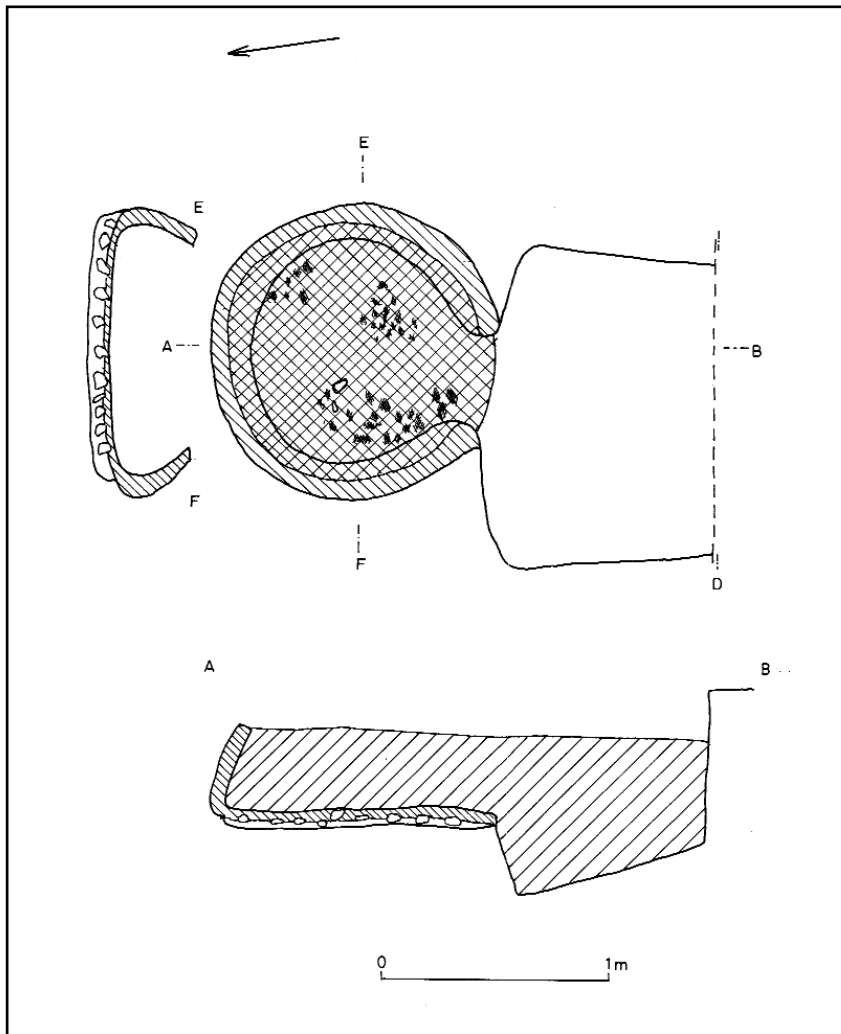
56. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. 1: A 109/a tűzhely alaprajza; 2: a 109/1-2 házak alaprajza. 12. század

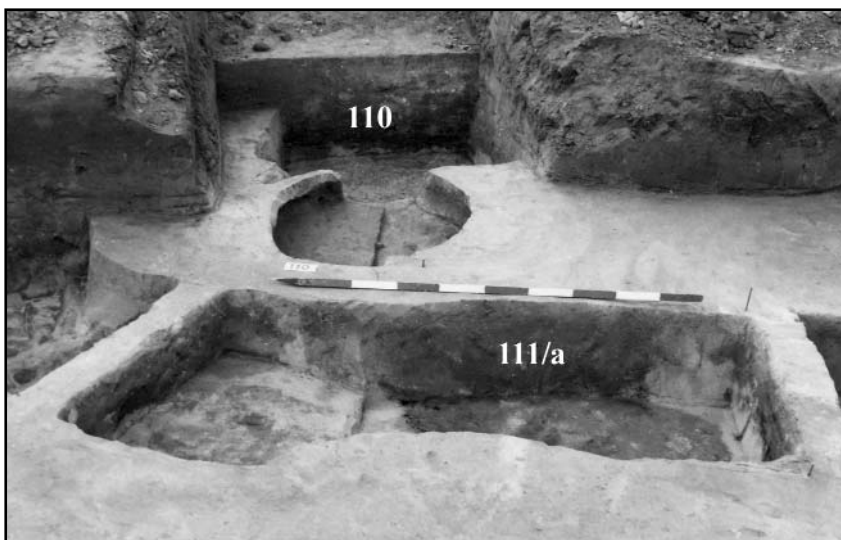
57. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. 1: A 109/a tűzhely. 12. század

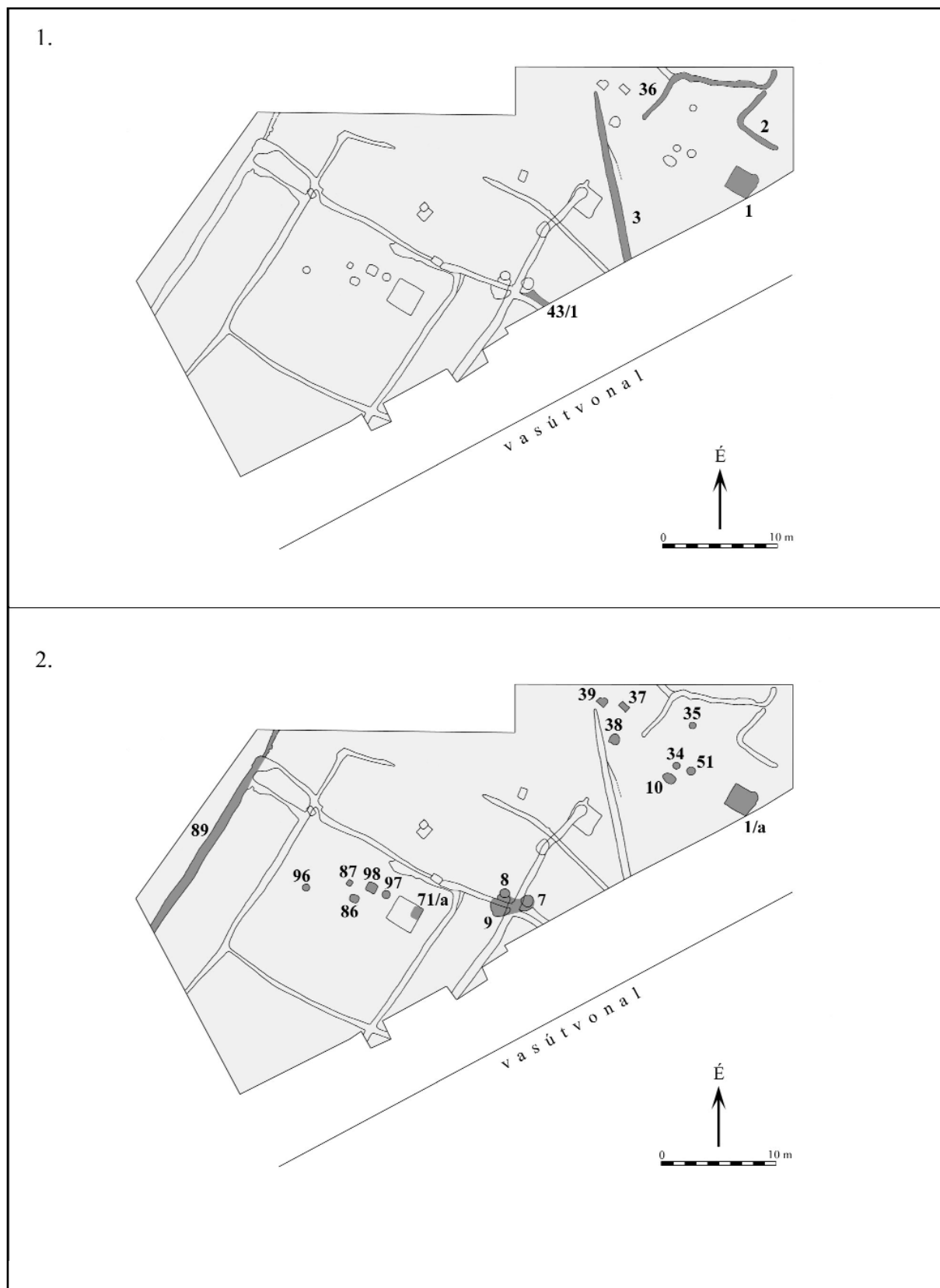
58. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 109/a tűzhelyek helye a 109. ház üregében. 12. század

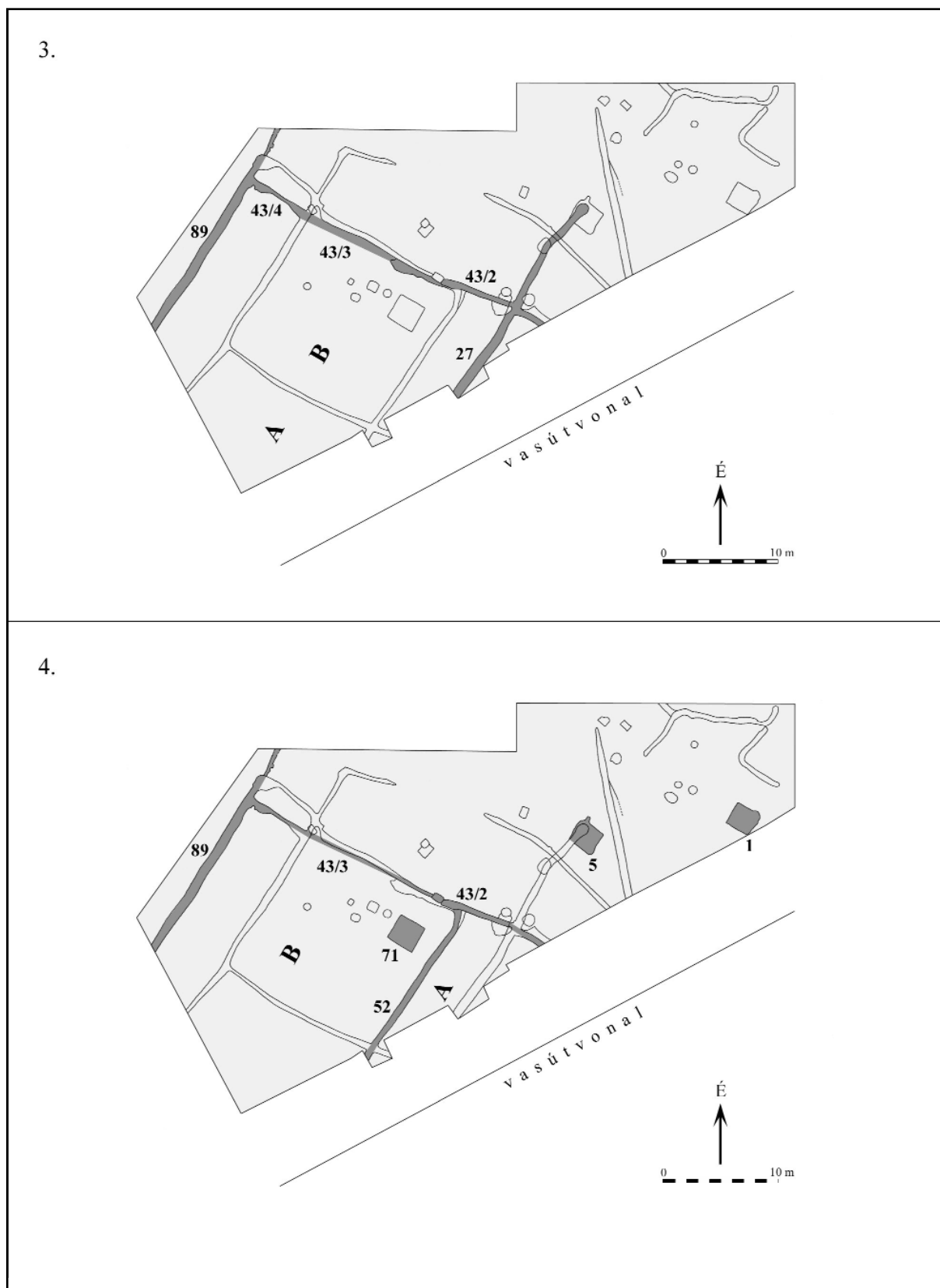
59. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 110. kemence alaprajza. 11-12. század

60. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A 110. kemence. 11-12. század

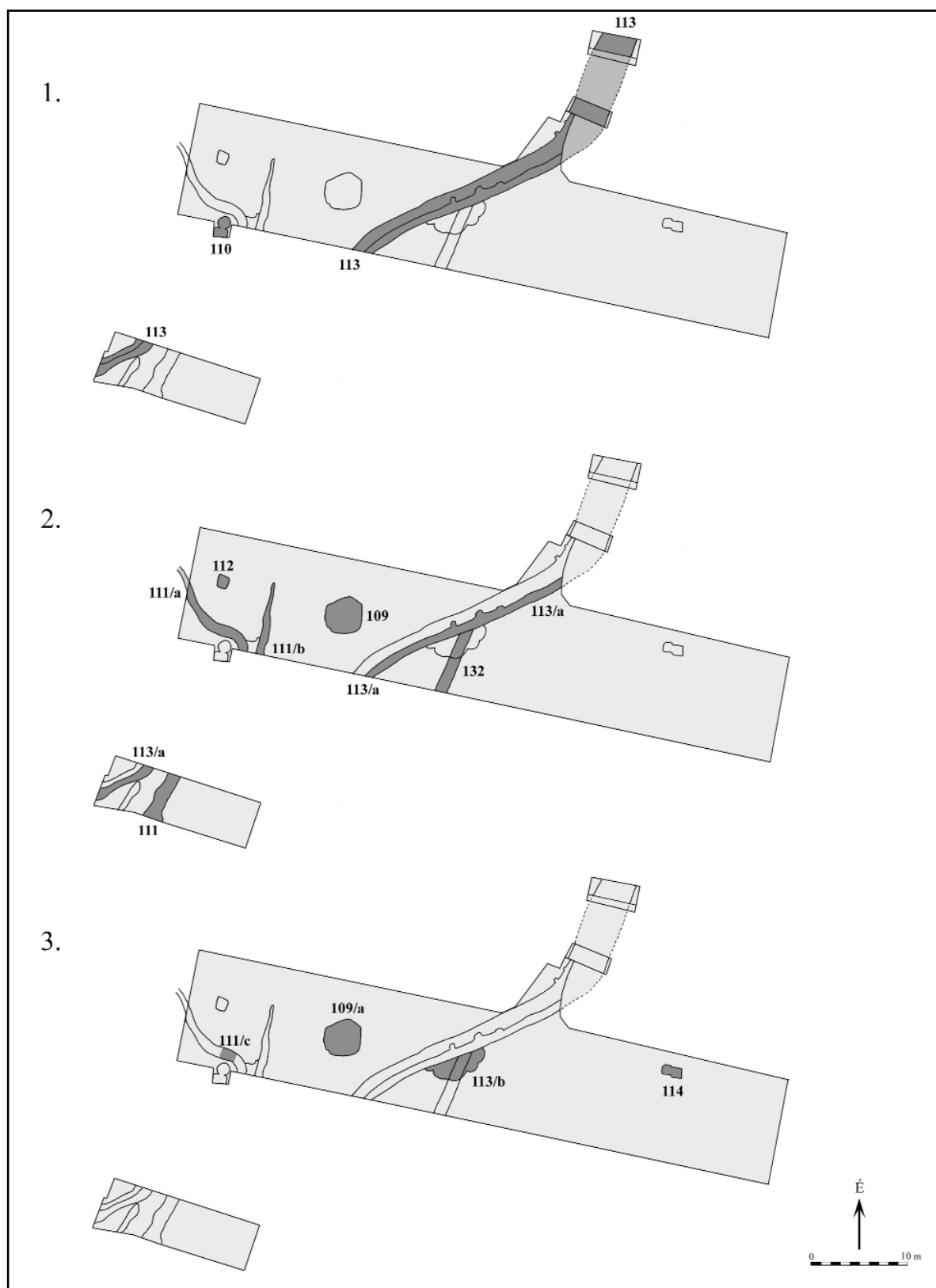
61. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az I. kutatási terület beépítésének 1. és 2. periódusa. 11–12. század

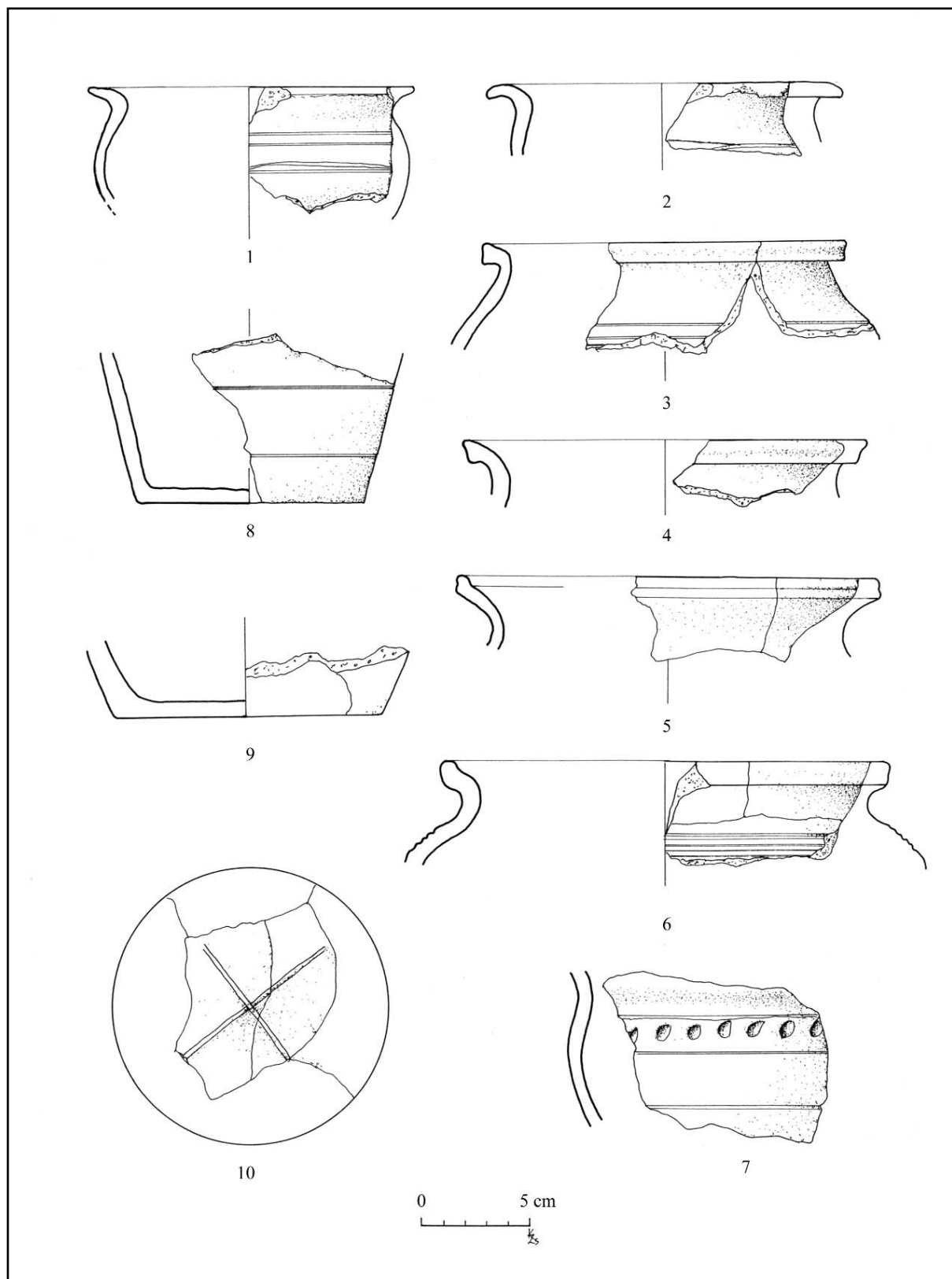
62. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az I. kutatási terület beépítésének 3. és 4. periódusa. 12. század

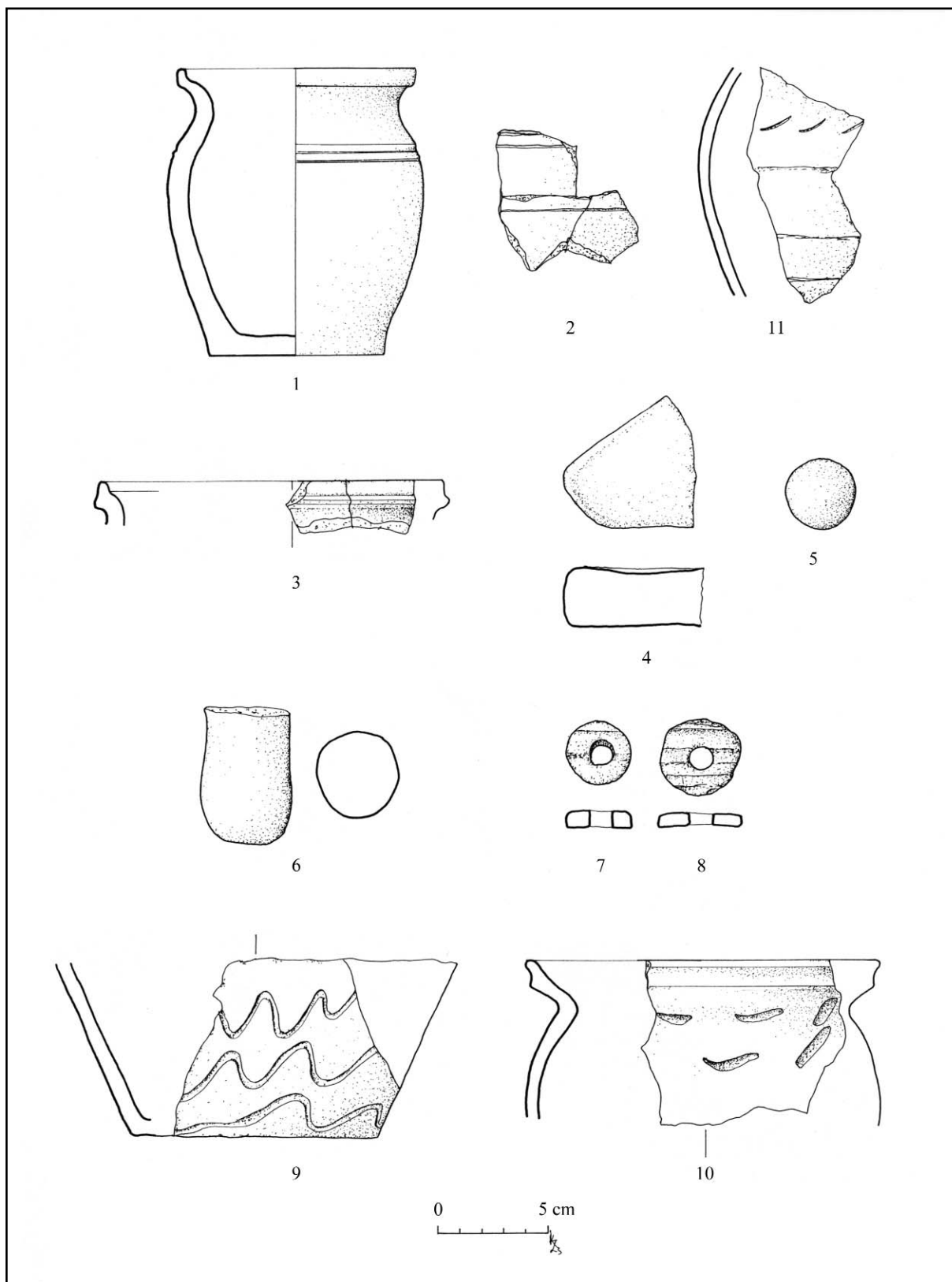
63. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Az I. kutatási terület beépítésének 5. és 6. periódusa. 12. század

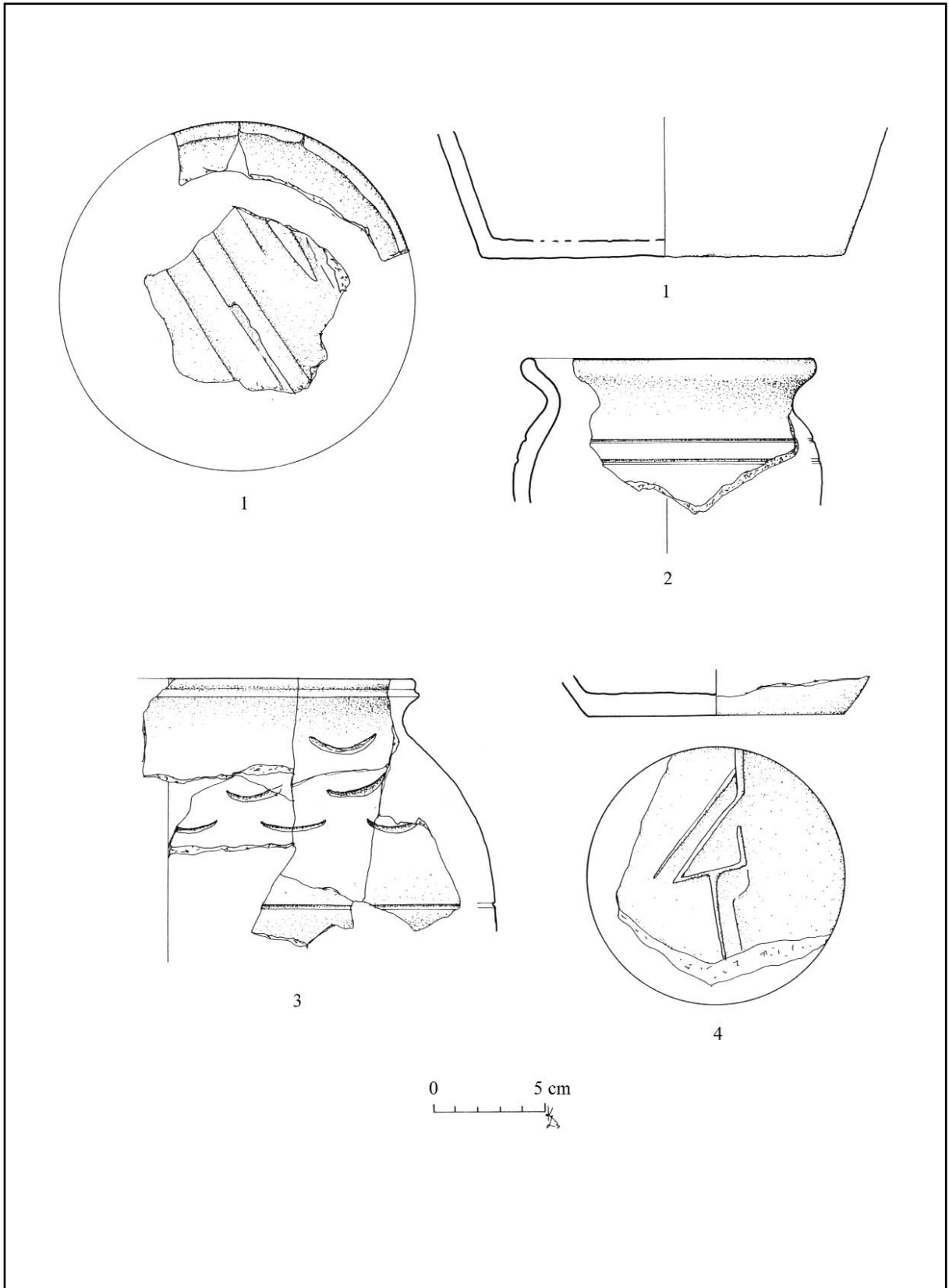
64. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. A III. kutatási terület beépítésének 1. 2. és a 3. periódusa. 11-12. század

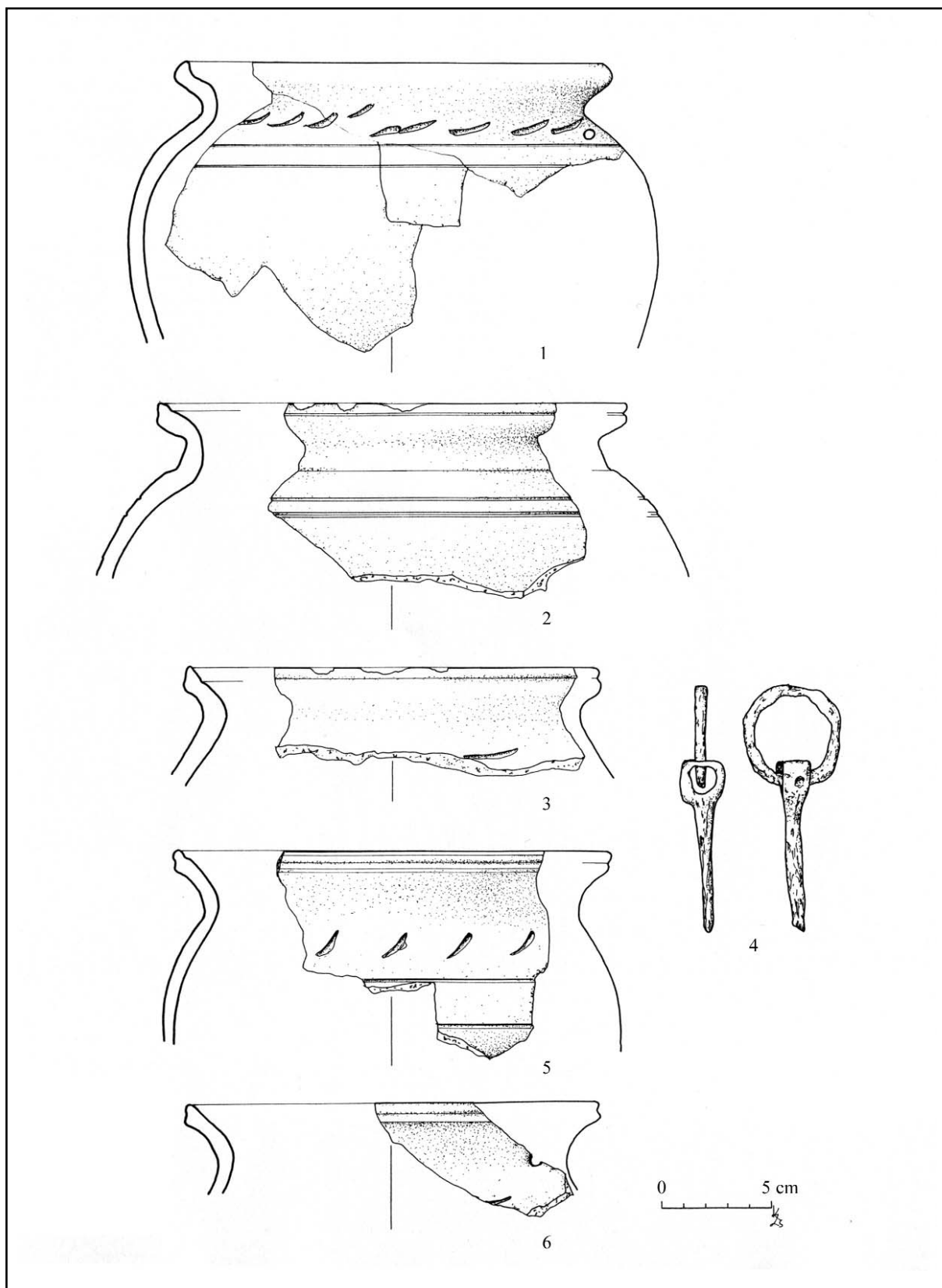
65. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Edénytöredékek. 1: 1. ház; 2-3: 10. gödör; 4-13: 8. kemence. 12. század

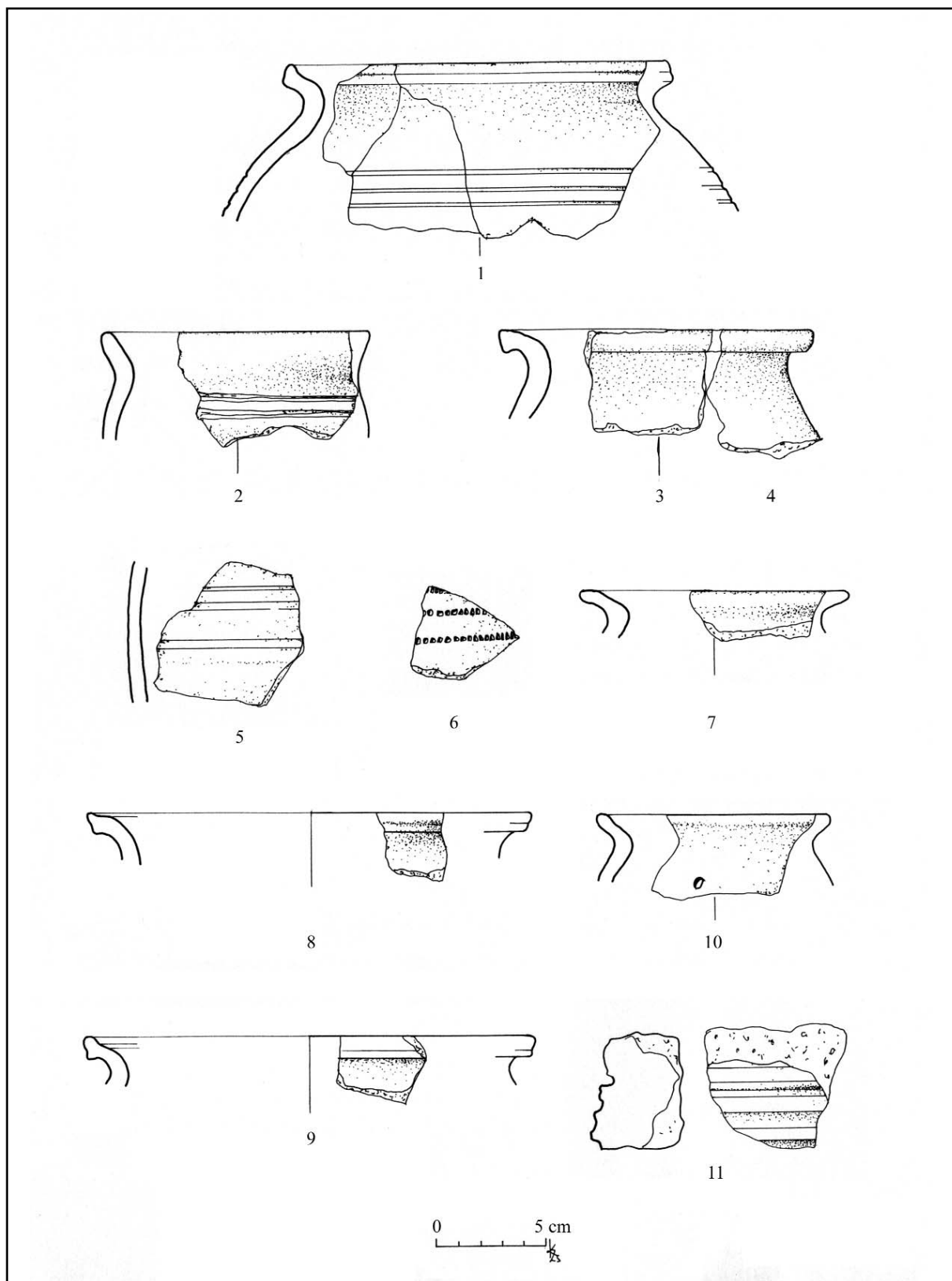
66. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Edénytöredékek. 1: 43. árok; 2-3; 6; 8-10: 83. gödör; 4; 8. kemence; 5; 10. gödör; 7: 1. ház. 12. század

67. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Edénytöredékek. 1-4: 28. kemence. 12. század

68. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Edénytöredékek. 1; 4; 6: 127. gödör; 2-3: 5. ház; 5: 71/a gödör. 12. század

69. kép. Budapest XV. Újmajor, I. lelőhely. Edénytöredékek. 1; 5; 7-10: 111/b tűzhely; 2: 101. tűzhely; 3-4: 113/b tűzhely; 6; 11: 38. gödör. 12. század

TEREI GYÖRGY – HORVÁTH ANTÓNIA

AZ ÁRPÁD-KORI KÁNA FALU VASLELETEI II.

Munkánkban a 2003 és 2005 között Budapest XI. kerületében feltárt Árpád-kori település vasanyagát kívánjuk feldolgozni. Az anyagközlés első része a *Communicatioes Archeologicae Hungariae* 2007-es számában került bemutatásra.¹ Ott a mezőgazdasághoz (ásópapucskok, kapák, szőlőmetsző kések, sarlók, kaszák, kaszakarikák, egyéb vágóeszközök), állattartáshoz (patkók, lószerszámok, lóvakarók, zablák) köthető tárgyakat, és a mindennapi munkához tartozó eszközöket (rugós és tengelyes ollók, kalapács, fúró, zsindelyező, balták, csákányok, kések, eszköznyelek) közöltük. Jelen cikkünkben az anyag másik felét, az egyéb használati tárgyakat, eszközöket és a fegyverzethez, viselethez kapcsolódó tárgyakat kívánjuk közzétenni.

A vastárgyak jelentős része házakból és gödörökből került elő, de emellett néhány darabot árkokban és sírokban is találtunk. Két, nagyszámú fémet tartalmazó objektumot emelünk ki: a falu északkeleti részén az 592. sz. nagyméretű tároló helyiségből gazdag leletanyag látott napvilágot, közte sok volt a jó állapotban megmaradt vastárgy. A csigavonal díszítésű fazekak oldaltöredékei, kihajló, profilállt peremtöredékek, bepecsételt díszítésű szürke edény oldaltöredéke, kis számú cserépbogrács töredék és fehér kerámia, fehér palacktöredék, fogaskerek díszítésű edény oldaltöredék mellett ásópapucs, olló, vascsat, buzogány, szőlőmetsző kés, vasalás, kőfaragvány, üveg csésze oldaltöredéke, valamint három friesachi dénár² került elő. A templomtól délnyugatra található 7116. sz. gödörben pedig, négy darab kisméretű Árpád-kori kerámiatöredék mellett, számos, különböző állapotú mezőgazdasági eszközt találtunk.

I. HASZNÁLATI TÁRGYAK

I/1. VÖDÖRFÜLEK

Vödörfül (1. kép 1) (Lsz.: 2005. 1. 7110. 4.)

Leírás: egyik vége letört, átmérője: 15,5 cm, anyagvastagsága 0,4 cm

Lelőhely: a falu délnyugati részén található gödörből került elő több vastárggyal és Árpád-kori kerámiával együtt.

Vödörfül (1. kép 2) (Lsz.: 2005. 1. 795. 13.)

Leírás: ép, erősen korrodált, átmérője: 14 cm, anyagvastagsága 0,5 cm.

Lelőhely: a templomtól 60 méterre, nyugatra egy gödörben találtuk, mellőle került elő egy fehér palack is.

Vödörfül (1. kép 3) (Lsz.: 2005. 1. 1296. 5.)

Leírás: egyik vége letört, átmérője: 17 cm, anyagvastagsága 0,7 cm.

Lelőhely: gödör a templomtól délre néhány darab Árpád-kori kerámiával.

A vödör Árpád-kori használatáról főként a megmaradt vödörfülekkel tudunk következtetni, hiszen ekkor már sírleletben csak ritkán jelenik meg. Formája a legtöbb esetben azonos, nyújtott U alakúra meghajtott négyzetes, vagy kör átmetsetű vaspálca, melynek végeit visszahajtották. Az egyes példányok között különbség lehet az is, hogy füle csavart vagy nem csavart. A csavarás célja lehet díszítés vagy megerősítés.

Középkori párhuzamát ismerjük többek között Cegléd–Madarászhalomról³ és Márianosztra – Toronyaljáról.⁴

Kánán mindenképpen használati tárgyakról beszélhetünk a vödörfülek esetében. Azonban a 11. század végéig – 12. század elejéig előfordulnak sírokban is vaspántos favödörök. Tettamanti Sarolta gyűjtötte össze 1975-ben az addig ismert előfordulási helyeket.⁵ Később publikálták a tiszsaesz-

¹ TEREI-HORVÁTH 2007.

² Dr. Gyöngyössy Márton meghatározása. Segítségét ezúton köszönjük.

³ MÜLLER 1975. 65.

⁴ MIKLÓS 1997. 135.

⁵ TETTAMANTI 1975. 104.

lár- bashalmi 14. sírból előkerült töredékes vödör-fület, ami az összegyűjtött darabok közül korban talán legközelebb áll a kánaihoz.⁶ A lelet sok más vastárgyhoz hasonlóan önmagában nem keltezhető, hiszen a 15–16. századra formája ugyanolyan maradt.⁷

I/2. NAGYMÉRETŰ KARIKÁK, ABRONCSOK

Nagyméretű karika (2. kép 1) (Lsz.: 2005. 1. 5234. 49.)

Leírás: nagyméretű, hegye 2–2,5 cm-rel túlér a csatkarikán. Átmérője: 18 cm, anyagvastagsága 1,3 cm.

Lelőhely: az abronccsal (2. kép 2) együtt került elő, a földbemélyített ház betöltéséből.

Abroncs (2. kép 2) (Lsz.: 2005. 1. 35.2.)

Leírás: kissé befelé dől, két végének forrasztása jól látszik, átmérője: 11,5 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Lelőhely: a feltárás keleti szélén található téglalap alaprajzú beásás, melyből az abroncson kívül csigavonal- és hullám-vonaldíszes kihajló peremű fazéktöredékek, valamint cserépbogrács peremtöredékei voltak.

Abroncs (2. kép 3) (Lsz.: 2005. 1. 5299. 1.)

Leírás: a karikát alkotó pánt egyik végéből fület hajlítottak, másik vége abba csúszik bele. Befelé dől. Átmérője: 14 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Lelőhely: a templomtól keletre található földbemélyített ház gödréből került elő. A házból csigavonaldíszes Árpád-kori kerámia, cserépbogrács peremtöredékei, búzamazvak és egy kés került elő.

A nagyméretű karika mindenképpen falba, vagy fába volt beleverve. Lehetett valamilyen nagyobb tárgy alkatrésze, de használhatták akár falba rögzítve állatok kikötéséhez is. Müller Róbert vetette fel, hogy kilincs nélküli ajtókon az ajtó mozgatására is szolgálhatott.⁸

Legvalószínűbb, hogy a Kánán előkerült abroncsok vödörabroncsok voltak, de nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, bár méretei alapján kérdéses, hogy egy nagyobb méretű tárgyhoz, például hordó megerősítésére szolgáltak volna. A kerékvasalás a tárgy kis átmérője és vastagsága miatt elvethető, hiszen Ikvai Nándor későközépkori anyagában a szekéralkatrészek

méretesebb darabok voltak.⁹ Bár a tárgy felületén más illesztési pontot nem találtunk, a kecskemét-árvaházi lelethez hasonlóan vasháromlábának is gondolhatnánk, hiszen méretei, formája hasonlatosak.¹⁰ Erőltetettnek tartjuk ezt a meghatározást, de ez az eset is jó példa arra, hogy egy-egy ismeretlen vagy kérdéses funkcióval rendelkező tárgy esetében több megoldás is lehetséges.

Vödörabroncsok e korból többek között Hajdúböszörmény határában egy házból kerültek elő,¹¹ valamint jelentős leletnek számítanak a későbbbről származó Márianosztra – Toronyalja kútjából előkerülő favödörök és a hozzájuk tartozó abroncsok is.¹²

I/3. KULCSOK

Kulcs (3. kép 1) (Lsz.: 2005. 1. 592. 161.)

Leírás: jó megtartású, szára üreges. Füle rombusz formájú. A kulcs feltételezhetően a tárolóhelyiség ajtajának zárszerkezetéhez tartozhatott. Hossza: 17,6 cm, átmérője: 1 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Lelőhely: Az 592. sz. nagyméretű tárolóhelyiség padlójáról került elő.

Kulcs (3. kép 2) (Lsz.: 2005. 1. 24. 74.)

Leírás: közepes megtartású, a szár egy lemezből hajlított, üreges, anyagvastagsága. Taraja kopott, korrodált. Füle rombusz formájú. Valószínűleg ajtó zárszerkezetéhez tartozott. Hossza: 14 cm, átmérője: 1 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Lelőhely: a 24. sz. munkagödörből, melyből a kulcs mellett fehér és szürke, csigavonallal és vonalköteggel díszített fazék oldaltöredéke, hasonló anyagú kihajló, tagolt peremtöredékek, valamint orsókarikák kerültek elő.

Kulcs (3. kép 3) (Lsz.: 2005. 1. 7013. 1.)

Leírás: Erősen korrodált, szára tömör. Taraja erősen kopott. Füle rombusz formájú, sérült. Hossza: 9 cm, anyagvastagsága 0,4 cm. Valószínűleg láda zárszerkezetét nyithatta.

Lelőhely: Egyéb vasdarabokkal együtt a 7013. sz. kisméretű kerek gödörből került elő.

Kulcs (3. kép 4) (Lsz.: 2005. 1. 263. 23.)

Leírás: jó megtartású, szára üreges. Füle kör alakú, melyben két egymásra merőleges vaspálca látható. Valószínűleg ajtó, vagy nagyobb láda

⁶ KOVALOVSKI 1980. 52.

⁷ SZABÓ 1954. XXXV. tábla

⁸ Müller Róbert szíves szóbeli közlése.

⁹ IKVAI 1972. 142.

¹⁰ SZABÓ 1938. 14.

¹¹ SZABÓ 2002–2003. 83.

¹² MIKLÓS 1997. 30.

zárszerkezetéhez tartozott. Hossza: 7 cm, átmérője 1 cm, fül átmérője: 4,5 cm, anyagvastagsága: 0,3–1 cm.

Lelőhely: a falu északi részén, a templomtól kb. 100 méterre, a 263. sz. nagyobb méretű gödörből csigavonal díszítésű, kihajló peremű fazéktöredékek és egy orsókarika, valamint vaspatkó, vaskarika, és néhány erősen korrodált meghatározhatatlan funkciójú kisméretű vastöredék mellett került elő.

Kulcs (3. kép 5) (Lsz.: 2005. 1. 635. 5.)

Leírás: jó megtartású, szára üreges. Füle rombusz formájú. Valószínűleg ajtó zárszerkezetéhez tartozott. Hossza: 16 cm, átmérője: 1 cm, anyagvastagsága 0,6 cm.

Lelőhely: 635. sz. közepes méretű, kerek, mély, méhkas alakú gödörből került elő, mellette csigavonallal díszített, kihajló, tagolt peremű fazéktöredékek és egy fehér anyagú kisméretű edény került elő, valamint sarló töredéke, több vasszőg.

Kulcs (3. kép 6) (Lsz.: 2005. 1. 1012. 44.)

Leírás: jó megtartású kulcsszár, tömör. A fül letörött, ezért annak formája ismeretlen. Valószínűleg ház ajtójának zárszerkezetéhez tartozott. Hossza: 16,6 cm, anyagvastagsága 0,7 cm.

Lelőhely: A 1012. sz. házból került elő, mellette csigavonaldíszes, valamint bepecsételt díszítésű edény oldaltöredékei és kihajló peremű fazéktöredékek, egy orsókarika, és egy vaskés került elő.

Kulcs (3. kép 7) (Lsz.: 2005. 1. 7222. 2)

Leírás: erősen korrodált, szára tömör, anyagvastagsága 0,2–0,4 cm. Füle rombusz formájú, sérült. Valószínűleg láda zárszerkezetét nyithatta. Hossza: 6,8 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Lelőhely: 7222. sz. kerek gödörből két korrodált vastárgy (egy formátlan, pár cm széles vékony vaslemez, és egy vas sarló/kasza töredéke) valamint egy befelé hajló enyhén ívelő oldalú, megvastagodó egyenes bográcspere töredék társaságában került elő.

A területről előkerült kulcsok forma és méret szerint három csoportba sorolhatóak. A kisméretűek, 10 cm-nél kisebbek, valószínűsíthetően láda zárszerkezetéhez tartozhattak. Formájukban hasonlítanak a két – két és félszer nagyobb társaikhoz, amelyeket ajtóhoz használtak. Hasonló a fülkiképzésük, mindkét esetben a rombusz forma jelenik meg. Külön csoportot alkot

mind méretben, mind formai kiképzésben a közepes méretű vaspálcás díszítésű kulcs.

Ha a megtalálási helyet vizsgáljuk, elmondható, hogy négyet közülük gödörben, és egyet-egyet házban, kétkemencés munkagödörből, valamint nagyméretű tárolóhelyiségben találtunk. Azokban az esetekben, amikor házból kerültek elő a kulcsok, felvetődik a kérdés, hogy tarthatott-e annak az épületnek az ajtajához, amelyben megtaláltuk őket. Nem ismerjük pontosan az Árpád-kori falusias település földbe mélyített házainak ajtaját és annak zárhatóságát. Falusi környezetből viszonylag kis számú kulcslelettel találkozhatunk, zárral ebből a korszakból pedig még kevesebb. Felmerülhet magyarázatként Temesváry Ferenc elgondolása, miszerint ebben a korban a záruk nagy részét fából készítették,¹³ bár ezt az újabb ásatások nem igazolták.

Érdekes megfigyelni, hogy a házon illetve a nagyméretű tárolóhelyiségen kívül mindegyik objektum a templomtól 100 méteres távolságon belül van. A 4. sz. kulcs alig 40 méterre, a temetőt határoló Árpád-kori objektumoktól mentes üres sáv után az első középkori objektumban került elő.

Temesváry Ferenc a kulcsok a rombusz alakú fülének elterjedését a 13. század második felétől számítja¹⁴, míg a mi esetünkben már 12–13. századi leletanyag mellett fordul elő. Ebbe a csoportba tartozik a 1. sz. kulcs, melyről méltán állíthatjuk, hogy a legszebben kidolgozott, bár a tarajában csak egy híjazás figyelhető meg. A betöltésben mellőle a 13. század elejére datálható friesachi dénárok kerültek elő. Komolyabb gondot okozott a 4. sz. kulcs kormeghatározása. Abban a munkagödörben találtuk, amelyből kivétel nélkül Árpád-kori leletanyag került elő. Temesváry Ferenc a 15. századi kulcstípus fejlődést tárgyaló munkájában ezt a típust a 14. század végére teszi,¹⁵ esetünkben pedig sokkal korábbi leletekkel szerepel együtt.

A kulcsok nagy számának megléte több kérdést vet fel. Először is vizsgálni kell ezeknek pontos funkcióját. Ha feltételezzük, hogy a 12–13. századi falvakban már használtak olyan zárszerkezetet, melyhez vaskulcs kellett, akkor miért nem jelenik meg nagyobb számban a falufeltárások alkalmával. Vagy kivételesnek számít a

¹³ TEMESVÁRY 1960. 202.

¹⁴ TEMESVÁRY 1960. 201.

¹⁵ TEMESVÁRY 1961. 152.

korszakban az ilyen típusú zárrendszer, és máshol csak reteszelés lehetett, aminek vas alkatrészei minimálisabbak és nehezebben felismerhetőek. Felmerülhet az a magyarázat is, hogy főként csak a nagyobb tárolóhelyiségeknek volt ilyen típusú zárja. Erre bizonyíték lehet, hogy az egyik kulcsot az 592. sz. nagyméretű objektumban találtuk meg.

Temesváry Ferenc máig sokak által használt, és mérföldkövet jelentő munkáiban¹⁶ még csak kis számú régészeti ásatásból előkerült kulccsal foglalkozhatott. A közel ötven éve megjelent cikkében a kánai kulcsok tekintetében datálási problémák merülnek fel. Úgy tűnik, hogy bizonyos példányok esetében korábbi időszakra határozhatjuk meg az egyes kulcsokat.

I/4. ZÁRSZERKEZETEK

Zárszerkezet (4. kép 1) (Lsz.: 2005. 1. 185. 7.)

Leírás: lemezből készített, feltehetően ládika zárszerkezete, anyagvastagsága 0,2–0,4 cm. Középső része domború, belső felén a sarokban lévő ovális nyílás mellett, két darab kör ill. négyzetes átmetszetű fül található. Mérete: 8×7,2 cm.

Leőhely: a terület északi részén található földbe mélyített házból került elő pár darab Árpád-kori kerámiatöredékekkel együtt. Ezen kívül egy szőlőmetsző kés tartozik az objektumhoz.

Zárszerkezet (4. kép 2) (Lsz.: 2005. 1. 7059. 27.)

Leírás: kisméretű, hengeres, erősen töredékes tárgy. Belső oldalán kis fül, külső oldalán téglalap alakú nyílás található. Átmérője: 3,2 cm, szélessége: 2 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Leőhely: a templomtól délnyugatra található ház leletanyagához tartozik, a házból csigavonal-díszes kihajló, tagolt peremű fazéktöredékek kerültek még elő.

Mindkét zárszerkezet földbemélyített házból került elő, és feltételezhetően ládához tartozhatott. A láda szerepét Csilléry Klára már 1982-ben leírta¹⁷, mégis régészeti leleteink között említése nem túl gyakori. Ennek egyrészt az az oka, hogy a szerves anyagok hiányában csak a fém részek utalnak a láda meglétére. A ládák pántja az, ami már árulkodóbb lelet lehet, de különböző pántokat a hétköznapi élet számos pontján használhattak.

A záruk kulcsokhoz viszonyított kis számára

bizonyíték lehet, hogy a 12–13. században egy-egy zárszerkezethez több kulcsot is készítettek.¹⁸ Bár Temesváry Ferenc 1961-ben leírja¹⁹ a korszak típusait, ennek ellenére csak akkor határozható meg ez a néha felismerhetetlenségig korrodált vastárgy, ha nem csak az alkatrészei maradtak fenn, hanem viszonylag nagyobb rész a szerkezetből. A korszakból töredékes darab került elő Cegléd–Madarászhalomról,²⁰ Aranyegyházáról²¹ háromszög alakú ládazár. Bár Temesváry kicsit szkeptikus a datálást illetően.²² Hajdúböszörményben²³ is találtak több olyan vastárgyat (pántok, vasszögek), melyek a láda meglétét bizonyítják. Hasonló szerkezetűek a Szabó Kálmán által a 14. századra keltezett alföldi koporsózárak is.²⁴

I/5. PÁLCASZERŰ VASTÁRGYAK, BÉKLYÓKULCSOK²⁵

Pálcaszerű vastárgy, béklyókulcs (?) (5. kép 1) (Lsz.: 2005. 1. 7015. 16.)

Leírás: erősen korrodált, töredékes, egyik végébe egy szeg van beleerősítve, merőlegesen a szárra. Hossza: 13,2 cm, anyagvastagsága 0,7–0,2 cm.

Pálcaszerű vastárgy, béklyókulcs (?) (5. kép 2) (Lsz.: 2005. 1. 820. 8.)

Leírás: egyenetlen felszínű, egyik vége behajlított. Hossza: 12,7 cm, szélessége: 0,8–0,4 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Pálcaszerű vastárgy, béklyókulcs (?) (5. kép 3) (Lsz.: 2005. 1. 234. 20.)

Leírás: korrodált, hiányos. Hossza: 12 cm, szélessége: 1,5 cm, anyagvastagsága 0,6–0,2 cm.

Pálcaszerű vastárgy, béklyókulcs (?) (5. kép 4) (Lsz.: 2005. 1. 595. 69.)

Leírás: korrodált, egyik vége törött, famaradványok vannak rajta. Hossza: 11,3 cm, szélessége: 0,7 cm, anyagvastagsága 0,3–0,5 cm.

¹⁶ TEMESVÁRY 1960., TEMESVÁRY 1961.

¹⁷ CSILLÉRY 1982. 262–268.

¹⁸ TEMESVÁRY 1961. 202–204.

¹⁹ TEMESVÁRY 1961.

²⁰ MÜLLER 1975. 62.

²¹ SZABÓ 1938. 21.

²² TEMESVÁRY 1961. 205.

²³ SZABÓ 2002–2003. 83.

²⁴ SZABÓ 1938. 57.

²⁵ Ennek a tárgy típusnak az esetében nem láttuk indokoltnak, hogy a leőhelyeket külön kiemeljük. Összességében elmondhatjuk, hogy főként gödrökben találtuk meg, egy esetben a templomból, egy esetben pedig egy földbe mélyített házból kerültek elő Árpád-kori leletanyaggal együtt.

¹⁶ TEMESVÁRY 1960., TEMESVÁRY 1961.

¹⁷ CSILLÉRY 1982. 262–268.

Pálcaszerű vastárgy, béklyókulcs (?) (5. kép 5)
(Lsz.: 2005. 1. 258. 10.)

Leírás: kissé korrodált. Hossza: 16,2 cm, szélessége: 1 cm, anyagvastagsága 0,3–0,7 cm.

Pálcaszerű vastárgy, béklyókulcs (?) (5. kép 6)
(Lsz.: 2005. 1. 1424. 25.)

Leírás: korrodált felületű. Hossza: 18,5 cm, szélessége: 1,2–0,6 cm, anyagvastagsága 0,4–0,6 cm.

A béklyólakatok, és a hozzájuk tartozó kulcsok nem ismeretlenek az Árpád-kori leletanyagban. Talán az egyik legépebben megmaradt darab Cegléd–Madarászhalmon²⁶ került elő, de ép állapotban találtak rá a nagycseri darabra is.²⁷ A béklyókulcsok tekintetében a kánaihoz hasonlatosak láttak napvilágot Kecskemét környékén.²⁸ A zár szerkezet nyitására szolgáló kulcsok minden esetben hosszú, pálcaszerű tárgyak voltak. Számos hasonló alakú vastárgy került elő Kána középkori leletei közül is. Nem mondjuk teljes biztonsággal mindegyikre, hogy béklyókulcs lehetett, hiszen töredékes állapotban maradtak meg. Hurkos füle mindegyiknek hiányzik, de a jellegzetes kampós végződés többször előkerült. Két esetben U alakú végződés figyelhető meg, (22. kép 2, 6) mely más funkcióra is enged következtetni.

I/6. ISZKÁBASZEGEK²⁹

Iszkábaszeg (6. kép 1) (Lsz.: 2005. 1. 1701. 1.)

Leírás: egyik vége hegyes, másik letört. Hossza: 4 cm, anyagvastagsága 0,3 cm, szélessége (legnagyobb szélesség): 0,9 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 2) (Lsz.: 2005. 1. 34. 9.)

Leírás: nagy méretű, homorú hátú. Hossza: 9,5 cm, anyagvastagsága 0,3, szélessége: 1,7 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 3) (Lsz.: 2005. 1. 822. 14.)

Leírás: töredékes. Hossza: 6 cm, anyagvastagsága: 0,4 cm, szélessége: 1,9 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 4) (Lsz.: 2005. 1. 1012. 35.)

töredékes. Hossza: 3,8 cm, anyagvastagsága 0,2 cm, szélessége 1,1 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 5) (Lsz.: 2005. 1. 1. 86. 1.)

Leírás: nagyméretű, jó állapotú. Hossza: 6 cm, anyagvastagsága 0,5 cm, szélessége 2,3 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 6) (Lsz.: 2005. 1. 1. 86. 2.)

Leírás: töredékes. Hossza: 8 cm, anyagvastagsága

0,5 cm, szélessége 1,4 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 7) (Lsz.: 2005. 1. 273. 177.)

Leírás: kisméretű, ép. Hossza: 6 cm, anyagvastagsága 0,3 cm, szélessége 1,5 cm.

Iszkábaszeg, láncszem(?) (6. kép 8) (Lsz.: 2005. 1. 3173. 1.)

Leírás: nagyméretű, U alakú. Hossza: 7,6 cm, anyagvastagsága 0,4 cm, szélessége 1,4 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 9) (Lsz.: 2005. 1. 7309. 40.)

Leírás: vékony anyagú. Hossza: 5,7 cm, anyagvastagsága 0,2 cm, szélessége 0,9 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 10) (Lsz.: 2005. 1. 4042. 3.)

Leírás: domború hátú, aszimmetrikus. Hossza: 5,6 cm, anyagvastagsága 0,3 cm, szélessége 0,6 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 11) (Lsz.: 2005. 1. 1. 158. 1.)

Leírás: kisméretű, töredékes. Hossza: 4 cm, anyagvastagsága 0,3 cm, szélessége 0,7 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 12) (Lsz.: 2005. 1. 538. 14.)

Leírás: korrodált. Hossza: 5 cm, anyagvastagsága 0,3 cm, szélessége 0,7 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 13) (Lsz.: 2005. 1. 437. 1.)

Domború hátú, aszimmetrikus. Hossza: 4,5 cm, anyagvastagsága 0,2 cm, szélessége 0,6 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 14) (Lsz.: 2005. 1. 1. 158. 1.)

Leírás: korrodált. Hossza: 4 cm, anyagvastagsága 0,2 cm, szélessége 0,8 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 15) (Lsz.: 2005. 1. 823. 8.)

Leírás: töredékes, S alakú. Hossza: 4 cm, anyagvastagsága 0,3 cm, szélessége 1,5 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 16) (Lsz.: 2005. 1. 1. 28. 2.)

Leírás: töredékes. Hossza: 3,5 cm, anyagvastagsága 0,2 cm, szélessége 0,7 cm.

Iszkábaszeg (6. kép 17) (Lsz.: 2005. 1. 1. 28. 1.)

Leírás: töredékes. Hossza: 3 cm, anyagvastagsága 0,2 cm, szélessége 0,9 cm.

Az ácskapcsok, iszkábaszegenek, kisebb százalékban hulladékként, gödrökből kerültek elő. Többségüket azonban feltételezhető helyükön, illetve annak pusztulási rétegében találtuk meg. A templom omlásrétegében találtakat a tetőszerkezet rögzítésénél használhatták, a házakban levők valószínűleg a szerkezet farészeinek összeerősítésére szolgáltak. A sírokban koporsókapcsok voltak, ebből találtak a legtöbbet.

A tárgytypussal viszonylag keveset foglalkozik a szakirodalom. Valószínűsíthetjük, hogy ennek az az oka, hogy mihelyt a tárgy sérül, vagy eltörik nehezen felismerhető, meghatározható darab. A sírokban talált koporsókapcsok könnyebben magyarázhatók, a szögek mellett a koporsó meglétének egyik bizonyítéka. Érdekesebb lenne azonban az építkezésekkel kapcsolatosan vizsgálni, hogy az

²⁶ MÜLLER 1975. 61.

²⁷ SZOLNOKI 2006. 219.

²⁸ SZABÓ 1938. 119.

²⁹ A tárgytypus két-két esetben gödrökből, kemence munkagödöréből, illetve a templomban talált beásásokból, három esetben házból, hét esetben sírból került elő.

épület szerkezetéhez tartozhatott, vagy csak a kisebb tárgyak részeinek összefogására. A közeli kánai apátság területén, a déli, kis gazdasági udvar hamus rétegeből előkerült darabot³⁰ is valószínűsíthetően az épülethez használták fel. Hasonló funkciója lehetett a Márianosztra – Toronyalján³¹ és a Muhin³² előkerült darabnak is. Természetesen a kisebb darabok előkerülése esetén szólni kell a mindennapi tárgyak összefogásának lehetőségéről is. Szabó Kálmán Kecskemét környékéről említést tesz olyan iszkábaszeg formájú vaspántról, mely véleménye szerint ladik, vagy láda oldalát fogta volna össze.³³

I/7. KARIKÁK³⁴

Karika (7. kép 1) (Lsz.: 2005. 1. 3762. 11.)

Leírás: deformálódott, erősen korrodált. Átmérője: 3,4×1,7 cm, szélessége: 1 cm anyagvastagsága 0,2 cm.

Karika (7. kép 2) (Lsz.: 2005. 1. 7978. 1.)

Leírás: korrodált. Átmérője: 5,2 cm, anyagvastagsága 0,7 cm.

Karika (7. kép 3) (Lsz.: 2005. 1. 7223. 2.)

Leírás: deformálódott. Átmérője: 2,8×3,2 cm, töredezett karika. anyagvastagsága 0,3 cm.

Karika (7. kép 4) (Szórvány)

Leírás: deformálódott, korrodált. Átmérője: 4,8 cm, anyagvastagsága 0,5 cm.

Karika (7. kép 5) (Lsz.: 2005. 1. 172. 17.)

Leírás: erősen korrodált. Átmérője: 4,2 cm, egyenetlen anyagvastagsága 0,5 cm.

Karika (7. kép 6) (Lsz.: 2005. 1. 5020. 76.)

Leírás: négyzet átmetszetű huzalból készült szabályos kerek karika. Átmérője: 4 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Karika (7. kép 7) (Lsz.: 2005. 1. 1384. 77.)

Leírás: egyenetlen anyagvastagságú és felszínű. Átmérője: 3,6×3,8 cm, szélessége: 0,5 cm, anyagvastagsága 0,5–0,7 cm.

Karika (7. kép 8) (Lsz.: 2005. 1. 2013. 58.)

Leírás: egyenetlen anyagvastagságú, rossz állapotú. Átmérője: 4,5×2,3 cm, anyagvastagsága 0,4–0,2 cm.

Karika (7. kép 9) (Lsz.: 2005. 1. 263. 18.)

Leírás: egyenetlen anyagvastagsága 0,6 cm.

Átmérője: 5,2 cm.

Láncszem (7. kép 10) (Lsz.: 2005. 1. 1215. 1.)

Leírás: felénél enyhén csavarodott, két vége ellaposodik és hegyesedik. Átmérője: 4,5×1 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Karika (7. kép 11) (Lsz.: 2005. 1. 24. 70.)

Leírás: deformálódott, erősen korrodált, egyenetlen anyagvastagságú, kb 0,4 cm. Átmérője: 7,2×11 cm.

Karika (7. kép 12) (Lsz.: 2005. 1. 72. 194.)

Leírás: deformálódott, egyenetlen felszínű és anyagvastagságú, kb 0,3 cm. Átmérője: 2,8 cm, szélessége: 0,5 cm.

Karika (7. kép 13) (Lsz.: 2005. 1. 4407. 5.)

Leírás: egyenetlen felszínű, korrodált. Átmérője: 2 cm, anyagvastagsága 0,1 cm.

Egy táblán szándékoztunk bemutatni azokat az általában kör, néhány esetben négyzet átmetszetű vas karikákat, melyeknek pontos funkcióját nem lehet meghatározni. Ezek között a tárgyak között találhatjuk meg a függesztőkarikák töredékeit. Egyedülálló láncszem (7. kép 10) önmagában nehezen meghatározható, ovális formája alapján feltételezzük annak. Középkori, későközépkori leletanyagunkban nem is ismeretlen tárgytípus, a teljesség igénye nélkül Muhin³⁵, Miklós Zsuzsánál a Börzsönyben,³⁶ Felsőnyéken,³⁷ és a későközépkorból Ceglédről³⁸ került elő. Használata sokrétű lehet, nem lehet egy-egy feladatkörhöz kötni.

A táblán szereplő tárgyak közül többet csak karikaként határoztunk meg, de feltételezhető, hogy övcsat volt. Ezek a karikák legtöbb esetben gödrökből kerülnek elő. A vascsat, ha a pöcketeletört már nem viseleti tárgy, nehezebben használták fel. A korrózió miatt pöckekre utaló nyom talán két esetben figyelhető csak meg (7. kép 4., 7.).

Feltételezhető, hogy a karikák között van a csikózáblákhoz tartozó zablakarika is. Az Árpád-kori leletanyagban gyakran kerülnek elő töredékes, karika nélküli zablák.

Nem zárhatjuk ki, hogy eszközök fanyélre való felerősítésénél is szerepet játszhattak, de ezek inkább a laposabb átmetszetű karikák lehettek, a táblán szereplő tárgyaink közül csak egy ilyen fordult elő (7. kép 13), ez is inkább azért, mert meg van csavarva.

³⁰ GYÜRKY 1996. 54.

³¹ MIKLÓS 1997. 59t. 3.

³² MICHNAI 1982. 131.

³³ SZABÓ 1938. 20.

³⁴ Karikák főként gödrökből kerültek elő Árpád-kori kerámiatöredékekkel, de más típusú objektum leletei között is megtalálhatók voltak.

³⁵ MICHNAI 1982. 128.

³⁶ MIKLÓS 1997. 133.

³⁷ MIKLÓS 1988. 247.

³⁸ IKVAI 1972. 142.

I/8. KOPORSÓVASALÁS (LÁDAVASALÁS)

Koporsó-, vagy ládavasalás (8. kép 1.) (Lsz.: 2005. 1. 392. 15.)

Leírás: egyik végén törésfelület van. Hossza: 9 cm, szélessége: 2,5 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Koporsó-, vagy ládavasalás (8. kép 2.) (Lsz.: 2005. 1. 392. 14.)

Leírás: másodlagosan görbült, töredékes. Hossza: 11,5 cm, szélessége: 2,5 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Koporsó-, vagy ládavasalás (8. kép 3.) (Lsz.: 2005. 1. 392. 13.)

Leírás: ép darab. Hossza: 14 cm, szélessége: 2,5 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Leőhely: Mindhárom darab a templomtól 115 méterre északnyugatra található 392. sz. gödörből került elő csigavonaldíszes, kihajló, tagolt peremű fazéktöredékekkel, késsel és sarlóval együtt.

Kánán három darab koporsó vagy ládavasalás került elő. A pontos meghatározása azért problematikus, mert nem sírból, hanem a temetőtől messzebb egy gödörből került elő mindhárom darab. A koporsóvasalás meghatározást ennek ellenére azért nem lehet teljesen elvetni, mert a 13. századtól temetőinkben egyre gyakoribban figyelhetünk meg ilyen tárgyakat.

Korszak szerint vizsgálva a legközelebbi párhuzamnak tekinthetjük a csólyosi kun sírlelet koporsóvasalásait,³⁹ valamint a Cegléd-Madarászhalmon megtalált darabokat.⁴⁰ A teljesség igénye nélkül meg kell említeni a hasonló funkciójú, de némileg már különböző formájú, és későbbi aranyegyházi,⁴¹ és a csúti⁴² koporsóvasalásokat. Müller Róbert hívta fel a figyelmet arra, hogy az Árpád-kor végén megjelenő tárgytípust korábban gyakran használták ládákhöz, és csak akkor használták koporsókhöz, amikor teljesen elterjedt ez a mindennapokban.⁴³ Így pedig elképzelhetőnek tarthatjuk, hogy a másutt a 13–14. században koporsóvasalásként megjelenő tárgytípus Kánán egy évszázaddal korábban még ládához tartozott.

I/9. LEMEZEK

Vaslemez (9. kép 1) (Lsz.: 2005.1.3753.1.)

Leírás: Töredékes, korrodált, helyenként széle aláhajlított, egy egyenes széle van, a többi részén törésfelület látszik. Átmérője: 9,5×10 cm, anyagvastagsága 0,3 cm

Leőhely: A terület déli részén, a patakhoz közeli területen került elő a 3753. sz. gödörből közepes mennyiségű díszítetlen, kihajló peremű Árpád-kori fazéktöredékekkel együtt.

Vaslemez (9. kép 2) (Lsz.: 2005.1.679.6.)

Leírás: Minden oldalán törésfelület van, korrodált, két helyen aláhajlították összetartó széleit, ami alatt famaradványok vannak. Átmérője: 8,3×10,3 cm, anyagvastagsága 0,2 cm

Leőhely: Árpád-kori földbe mélyített házból került elő. A házból nagyon gazdag Árpád-kori leletanyagot találtunk: nagy mennyiségű csigavonaldíszes oldaltöredéket, kihajló profilált, szögfejszerűen kihajló, valamint ferdén lehúzott peremtöredéket, bogrács peremtöredéket, közepes mennyiségű fehér kerámiát, több üvegtöredéket, késtokmerezítést, szögeket.

Vaslemez (9. kép 3) (Lsz.: 2005.1.673.1.)

Leírás: Töredékes, egyik hosszanti oldalát kétszeresen visszahajlították. Átmérője: 27×14,8 cm, anyagvastagsága 0,2–0,5 cm.

Leőhely: A terület északi részén, a 216. sz. ház kör alakú Árpád-kori gödréből került elő. Az objektumból közepes mennyiségű csigavonaldíszes bevagdalt díszes oldaltöredéket, erősen kihajló profilált és kissé kihajló profilált peremtöredéket, kis mennyiségű fehér kerámiát valamint egy orsókarikát és egy fazék alakú bogrács peremtöredékét találtunk.

Az Árpád-kori falu feltárása során három nagyobb méretű vaslemezt találtunk. Anyagvastagságuk 0,2 és 0,5 cm között változik, két esetben figyelhetünk meg szegecs nyomokat, egy esetben pedig famaradványt. Pontos funkciójukat nehéz meghatározni, feltételezhetjük, hogy ládán lehettek rajta, de a vastagabb darab esetleg ajtó vasalása is lehetett.

I/10. PÁNTOK, DÍSZVASALÁSOK⁴⁴

Vasalás (10. kép 1) (Lsz.: 2005.1.1547.8.)

Leírás: Egyik vége törött. Hossza: 13 cm, szélessége: 2,3–0,5 cm, anyagvastagsága 0,4–0,2 cm.

³⁹ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1969. 128–129.

⁴⁰ MÜLLER 1975. 61–62.

⁴¹ SZABÓ 1938. 56–57.

⁴² GEREVICH 1943. 112,135.

⁴³ MÜLLER 1975. 72–73.

⁴⁴ Ezek a vasalások is különböző Árpád-kori objektumokból kerültek elő.

Vasalás (10. kép 2) (Lsz.: 2005.1.3796.5.)

Leírás: Korrodált, mindkét végén törésfelület van.

Egy ovális és egy szabályos négyzet alakú lyuk van rajta. Hossza: 10,5 cm, szélessége: 2,3 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Vasalás (10. kép 3) (Lsz.: 2005.1.3622.17.)

Leírás: Erősen korrodált, mindkét végén törésfelület van. Hossza: 13,4 cm, szélessége: 1,7–1,2 cm, anyagvastagsága 0,5–0,2 cm.

Vasalás (10. kép 4) (Lsz.: 2005.1.24.71.)

Leírás: Jó megtartású, ovális, domború részének közepén kis kerek lyuk van. Hossza: 9 cm, szélessége: 1 cm, anyagvastagsága 0,5 cm.

Vasalás (10. kép 5) (Lsz.: 2005.1.110.63.)

Leírás: Korrodált, egyik vége egyenesen levágott, a másik törött, két szeg van benne. Hossza: 7,6 cm, szélessége: 1,5 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Vasalás (10. kép 6) (Lsz.: 2005.1.679.9.)

Leírás: Korrodált, másodlagosan hajlított, háromszög átmetszetű, lehet másodlagosan felhasznált penge is. Egyik vége egyenesen levágott, a másik törött. Két szeg van benne. Hossza: 15,5 cm, szélessége: 1,7 cm, anyagvastagsága 0,3–0,1 cm.

Vasalás (10. kép 7) (Lsz.: 2005.1.3324.27.)

Leírás: Korrodált, egyik vége íves, a másik törött, három szög van benne. Hossza: 7,3 cm, szélessége: 2,7–0,5 cm, anyagvastagsága 0,4–0,2 cm.

Vasalás (10. kép 8) (Lsz.: 2005.1.7078.9.)

Leírás: Erősen korrodált, háromszög átmetszetű, lehet másodlagosan felhasznált penge is, közepén kis kerek lyuk van. Hossza: 9,3 cm, szélessége: 1,5–2,6 cm, anyagvastagsága 0,3–0,1 cm.

Vasalás (10. kép 9) (Lsz.: 2005.1.3497.192.)

Leírás: Mindkét végén törésfelület van, másodlagosan felhasznált penge. Hossza: 13,5 cm, szélessége: 1,4–0,8 cm, anyagvastagsága 0,4–0,2 cm.

Vasalás (10. kép 10) (Lsz.: 2005.1.392.18.)

Leírás: Jó megtartású, három kis szegecs lyuk van benne. Hossza: 7 cm, szélessége: 1,3–0,7 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Vasalás (10. kép 11) (Lsz.: 2005.1.379.21.)

Leírás: Jó megtartású, egyik végén törésfelület van a másik íves lezárású, egy szög van benne. Hossza: 6,5 cm, szélessége: 1–2,4 cm, anyagvastagsága 0,6 cm.

Vasalás (10. kép 12) (Lsz.: 2005.1.3324.25.) Erősen korrodált, három szög van benne. Hossza: 17,6 cm, szélessége: 2,2 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Vasalás (10. kép 13) (Lsz.: 2005.1.263.21.)

Leírás: Mindkét végén törésfelület van, egy kissé szögletes szeglyuka van. Hossza: 13,5 cm, szélessége: 1–2,2 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Vasalás (10. kép 14) (Lsz.: 2005.1.258.9.)

Leírás: Mindkét végén törésfelület van, derékszögben hajlított, egy szög és egy szeglyuk van benne. Hossza: 8,5 cm, szélessége: 1,7–3,5 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Vasalás (11. kép 1) (Lsz.: 2005.1.3810.4.)

Leírás: Két rövidebb oldalán törésfelület van, egy szög van benne. Hossza: 3,5 cm, szélessége: 2,5 cm, anyagvastagsága 0,1 cm.

Vasalás (11. kép 2) (Lsz.: 2005.1.2099.1.)

Leírás: Mindkét végén törésfelület van. Hossza: 4,6 cm, szélessége: 1,3–2,3 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Vasalás (11. kép 3) (Lsz.: 2005.1.4408.36.)

Leírás: Erősen korrodált, egyik széle talán fogazott, a többi törött, egy szegecs van benne alátéttel. Hossza: 5,4 cm, szélessége: 3,4 cm, anyagvastagsága 0,1–0,4 cm.

Vasalás (11. kép 4) (Lsz.: 2005.1.711.121.)

Leírás: Mindhárom vége törött. Hossza: 4 cm, szélessége: 2,3 cm, anyagvastagsága 0,2 cm

Vasalás (11. kép 5) (Lsz.: 2005.1.4338.13.)

Leírás: Egy ép sarka van, többi oldala törött, két, négyzet alakú alátéttel ellátott szegecs van belerozdásodva. Hossza: 5,2 cm, szélessége: 3 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Vasalás (11. kép 6) (Lsz.: 2005.1.379.19.)

Leírás: Mindkét végén törésfelület van, egy szög van benne. Hossza: 4,2 cm, szélessége: 1,7 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Vasalás (11. kép 7) (Lsz.: 2005.1.592.158.)

Leírás: Erősen korrodált, két hosszanti oldala farkasfogazott, szegecsek vannak benne. A hátára egy kis pánt van rozsdásodva. Hossza: 5 cm, szélessége: 3 cm, anyagvastagsága 0,5–0,3 cm.

A Kánán előkerült pántok, díszvasalások két nagy csoportba oszthatóak. Az első csoportba inkább a hosszúkás, legtöbbször egyszerűbbnek tűnő,⁴⁵ szeglyukkal ellátott, vagy szegeccsel megerősített darabok kerültek. A második csoportba főként a négyzetes szegeccsekkel ellátott darabokat, és a díszvasalásokat tettük. Nagyrészüik mindenképpen ládákhoz vagy koporsókhoz köthetőek, melyek használata Müller Róbert szerint

⁴⁵ Kivételt képez a 10. kép 4. darab, mely a többihez képest kimondottan díszes tárgynak számít.

az Árpád-korban általánosnak mondható.⁴⁶ A levélszerűen végződő vasalások (pl. 11. kép 2) közvetlen párhuzamaként határozhatjuk meg a Cegléd–Madarászhalmon talált hasonló tárgyakat.⁴⁷ A bemutatott példányok között szereplő meghajlított darabok esetében a funkció egyértelműnek tűnik, a láda farészeit fogta össze.

Felmerül a kérdés, hogy a későközépkorban használatos vasalással rendelkező tárgyakról (pl.: szekér, ajtó, ablak) milyen mennyiségben beszélhetünk egy 12–13. századi faluban, illetve ilyen töredékekből lehetséges-e a pontos funkció-meghatározás.

I/11. SZÖGEK (12. kép)

Az előző munkánkban bemutatott vaskések⁴⁸ mellett a másik olyan tárgytípus, amelynek darabjai nagy számban képviselik magukat. Összefoglaló munka sosem készült az Árpád-kori objektumokból előkerülő vasszögekről, bár a különböző faépítményekre, vagy tetőszerkezetre sokszor csak ebből a tárgytípusból tudunk következtetni. Cikkünkben helyhiány miatt nem kívánjuk az egyes darabokat részletesen leírni, a táblára is egyfajta áttekintésként válogattunk a több száz darabból.

A Kánáról előkerült vasszögek legnagyobb része az ún. "babapiskóta fejű" szög. A négyzetes, illetve a kör alakú fejek csak kis százalékban fordulnak elő. Hosszuk általában 5–7 cm, de ez nem mindig valós adat, mert a végük gyakran töredékes. Egy-két esetben kerülnek elő hosszabb, vaskosabb szögek is, fejüket kúposra képezték ki. Egy részük egyenes, más részük a használat során enyhén elgörbült. Megfigyelhető a szög végének esetenkénti visszahajlítása, elkalapálása.

Készítésük hasonló módon történhetett, mint ahogyan azt az elmúlt századokban a cigánykovácsokról leírják. Kovácsolt vaspálcából megfelelő hosszúságút vágtak le, majd egyik végét hegyesre kalapálták, másik végét szegfejezővel tömörítették.⁴⁹

Érdekesebb azonban a szögek megtalálási helyéről szólni. Egy csoportjuk gödrökből, árkokból került elő. Más részük azonban a templom omlásrétegéből, illetve házak betöltéséből származik. Ezeket nagy valószínűséggel köthetjük a templom tetőzetéhez, illetve a földbe mélyített

házak fából készült részeinek összeerősítéséhez. Néhány szög került elő babonás célból fejjel lefelé fordított edényből is, ahol a tű és a vaskés mellett a szűrő vagy éles tárgy szerepét töltötte be.⁵⁰ Ez a babonás szokás ismert az Árpád-kori falukatatásban, az edényekbe rakott tárgyakhoz hasonlóan.⁵¹

II. HARCÁSZATTAL KAPCSOLATOS TÁRGYAK

II/1. FEGYVEREK

Köpűs nyílhegy (13. kép 1) (Lsz.: 2005.1.1028.8.)

Leírás: Hegye letört, aszimmetrikus. Teljes hossza: 8 cm, ebből a köpű 4 cm, toll szélessége: 2 cm, köpű átmérője 0,9 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Leőhely: A templomtól nyugatra található 1028. számú kelet-nyugat irányú földbe mélyített házából került elő néhány darab csigavonal-díszes oldaltöredék, kihajló profilált peremtöredék, kihajló, ferdén lehúzott peremtöredék társaságában.

Tüskés nyílhegy (13. kép 2) (Lsz.: 2005.1.272.14.)

Leírás: Ép, szélei kissé töredezetek. Teljes hossza: 5,6 cm, ebből a köpű hossza: 0,8 cm, toll szélessége: 1,7 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Leőhely: A feltárási terület északi részén található árokban találtak néhány darab Árpád-kori kerámiatöredékekkel együtt.

Tüskés nyílhegy (13. kép 3) (Lsz.: 2005.1.15.1.)

Leírás: Ép, szélei felé vékonyodik. Teljes hossza: 5 cm, ebből a köpű hossza: 1 cm, szélessége: 1,8 cm, anyagvastagsága 0,2–0,1 cm.

Leőhely: A templomhoz közel eső kemencebokr munkagödre. Az objektumból a nyílhegyen kívül nagy számú csigavonal és körömbenyomkodásos díszítésű, kihajló peremű fazék töredéke került elő.

Lándzsacsúcs (?) (13. kép 4) (Lsz.: 2005.1.1330.123.)

Leírás: Mindkét végén törésfelület van, szélei töredezetek, másodlagosan görbült. Hossza: 11,5 cm, szélessége: 2,6–1,3 cm, anyagvastagsága 1 cm.

Leőhely: A falu nyugati részén kemence hamuzögödreből került elő, nagyszámú Árpád-kori cserépbogrács és különböző díszítésű fazék-töredékekkel, és egy zablával együtt.

Lándzsa (?) (13. kép 5) (Lsz.: 2005.1.4407.8.)

Leírás: Rossz állapotú, hiányos, ragasztott, nyaka kör átmetszetű. Hossza: 15 cm, átmérő: 1,8–2,4 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Leőhely: A feltárási északnyugati részén egy gödörben találtak meg egy Árpád-kori kihajló

⁴⁶ MÜLLER 1975. 72–73.

⁴⁷ MÜLLER 1975. 68.

⁴⁸ TEREI-HORVÁTH 2007. 237–241.

⁴⁹ SZABÓ 1954. 136.

⁵⁰ TEREI 2005. 41.

⁵¹ WOLF 1993.; PÖLÖS 2001.

peremű fazék töredékeivel együtt.

Buzogány (13. kép 5) (Lsz.: 2005.1.592.150.)

Leírás: Ép, nyéllyuka henger alakú, szélei vékonyabbak. Hossza: 3,8 cm, átmérője: 2,5–3,4 cm, anyagvastagsága 0,5–1 cm.

Leőhely: A falu északkeleti részén az 592. sz. nagyméretű tárolóhelyiségből származik.

Szablya (13. kép 5) (Lsz.: 2005.1.3184.3.) Jó megtartású, pengéje töredékes, belerozdásodott a keresztvasba. Penge hossza: 5,3 cm, szélessége: 2,3 cm, anyagvastagsága: 0,8 cm, gomb átmérője: 1 cm, keresztvas hossza: 16,6 cm, anyagvastagsága 0,3 cm, markolat hossza: 11 cm.

Leőhely: A déli területen fekvő földbe mélyített ház egyik gödrében találtuk meg. Az objektumban egy csigavonaldíszes, kihajló, tagolt peremű fazék oldal és peremtöredéke, valamint egy patkó volt még.

A feltárás során nagy számban kerültek elő fegyverek; három darab nyílhegy, buzogány, lándzsa töredékei, szablamarkolat.

A fegyverek falusi jelenléte nem mondható egyedülállóknak.⁵² Ennek ellenére ebben a környezetben a fegyverleletek nem mondhatók túl gyakorinak. Nem mindig dönthető el, hogy a falu lakosai birtokolták, vagy más úton került oda. Holl Imre vetette fel, hogy az ilyen típusú leletek előfordulása vadászatra is utalhat, bár ismerünk ezt tiltó intézkedéseket is.⁵³

Vizsgált korszakunkban ritkaság számba megy a szablya. A honfoglalás korában használt típus teljesen eltűnik, helyette a 11. századtól hosszabb, szélesebb és erősebben görbülő penge jelenik meg.⁵⁴ A kánai szablyának csak a markolata maradt meg, így nem lehet teljes mértékben összehasonlítani a többi lelettel. Azonban az egyik legkritikusabb pont a markolatvas és a markolat, valamint a penge indítása alapján zárhatjuk ki, hogy kard lenne. Ez a fegyvertípus keleti hatásra jelent meg, a besenyők és a kunok közvetítésével került Magyarországra. A mi esetünkben a gödörből és a környezetből előkerült leletanyag alapján

valószínűsíthetően a 13. század második fele elé kell helyeznünk, tehát inkább a besenyő kapcsolatot kell vizsgálni.⁵⁵

Hazánkban 11–13. századi szablyát találtak Sárbogárd–Tinódon⁵⁶ Demecser–Borzsova–pusztán,⁵⁷ valamint két ismeretlen leőhelyen, amelyeket a Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek.⁵⁸ Ezek a besenyőkhöz köthetők. Legutóbb Hatházi Gábor tisztázta a szablyák közti keveredést, valamint gyűjtötte össze az orosz szakirodalmat.⁵⁹ Ezen kívül, a kánaihoz már kicsit talán későinek számító kun szablyák: az erdőtelki⁶⁰ és felsőszentkirályi.⁶¹

Az Árpád-kori fegyverleletek egyik kevésbé gyakorinak mondható tagja a buzogány. Pontos datálása és párhuzamok keresése nehézkes, legnagyobb részük szörványleletként került be a múzeumokba, másrésztük besenyő szállásterületről származik.⁶² Annak ellenére, hogy viszonylag kevés darab ismert ebből a korból, formailag változatosak. A kánai példány a Kovács László által felsoroltak közül az 5. fajta, a gömb vagy hordó alakú csoportba tehető. Ez a típus a környező országokban is ismert, általában azonban felszínük a kánaival ellentétben nem sima, hanem bordákkal, domborulatokkal tagolt.⁶³ Párhuzamként említhető a Muhin megtalált példány, bár annak átmérője 2 cm-rel nagyobb,⁶⁴ valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában az endrődi határból előkerült darab. Ez utóbbi ugyancsak pár cm-rel nagyobb, felületét kiemelkedő dudorok borítják. Ezenkívül a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárában még több darab is található.⁶⁵ A kormeghatározás szempontjából a 12–13. századra tehető ez a típus. A buzogány, hasonlóan a szablyához a népcsoporthoz kötés kérdéskörét veti fel. Magyarországon mindenképpen keleti közvetítéssel terjedt el, így nagy valószínűséggel a korai buzogányok tulajdonosait a besenyők között kereshetjük. Felvetődik a kérdés,

⁵⁶ HATHÁZI 1996. 228–229.

⁵⁷ KOVÁCS 2003. 384.

⁵⁸ HATHÁZI 1996. 229.

⁵⁹ HATHÁZI 1996. 228–229.

⁶⁰ FODOR 1976. 259–260.

⁶¹ PÁLÓCZI – HORVÁTH 1972. 184.

⁶² KOVÁCS 2003. 386.

⁶³ KOVÁCS 1971. 178.

⁶⁴ ÉRI–BÁLINT 1959. XXI t. 2.

⁶⁵ Kovács S. Tibor szíves szóbeli közlése. Segítségét ezúton köszönjük.

⁵² A teljesség igénye nélkül Hejőkeresztúr–Vizekközén (WOLF 1997.), és Hajdúböszörményén (SZABÓ 2002–2003.) került elő falusi környezetből több fegyver is.

⁵³ HOLL–PARÁDI 1982. 78–79.

⁵⁴ KOVÁCS 2003. 384.

⁵⁵ Nem lehet kizárni a szablya kun eredetét, de valószínűbbnek tűnik, hogy egy a 11–12. században készült, és hosszabb ideig használt fegyvert találtunk meg, miután már sérülés miatt csak korlátozottan tudták használni.

hogy a szablya és a buzogány megjelenése a faluban a véletlen műve, vagy besenyő kapcsolatot kell feltételeznünk. Egyéb olyan lelet, vagy adat nem került elő, ami a besenyő megtelepedést bizonyítaná.

A három nyílhegyből az egyik köpús. Ruttkay csoportosítása szerint az A7b típusba tartozik.⁶⁶ Nem lehet pontosan datálni, a 9. századtól több évszázadon keresztül használták. Medvegyev gyűjtésében⁶⁷ a 30. táblán található (4–5. sz.) darabokat tarthatjuk párhuzamnak. Korhatározása hasonló, ő a 8–14. századra teszi a használatát. A másik két darab rombusz alakú nyéltüskés típusba tartozik. Ruttkay csoportosítása szerint a B1a típus a hozzá legjobban hasonlító. Ezt az egyszerű formát is hosszú évszázadokon keresztül használták, de gyakori a 12–13. századi anyagban is.⁶⁸ Medvegyevnél a 12. századaik között találhatóunk párhuzamot.⁶⁹

A kánai leletanyagban két esetben találkozhatunk feltételezhetően lándzsa töredékével. Az első esetben (13. kép 4.) a keskeny penge, és a rombusz-keresztmetszet alapján feltételezhetjük ezt, hiszen Kovács László összefoglalásában a 12–13. századi típusokra nagyrészt ez volt a jellemző.⁷⁰ A másik tárgyat (13. kép 5.) a hosszúkás forma és a köpús kialakítás alapján gondoljuk lándzsának. A lándzsa 12–13. századi használatáról inkább az írott és a képi források segítségével tájékozódhatunk, mert régészeti anyagban kevés a jól keltezhető példány. A korábbi formák alkalmazkodva az adott kor követelményeihez tovább éltek.⁷¹ Pengéjük keskenyebb lett, általánossá vált a rombusz keresztmetszet, köpűjük megszélesedett, hogy vastagabb nyelet befogadhasson.⁷² Bár a feltárás során előkerült lándzsák nagyon töredékesek, nehéz párhuzamot találni, a Ruttkay-féle gyűjtésben a VI. csoportba tartozókat említhetnénk párhuzamnak.⁷³ Az ott találhatóak korban is hasonlóságot mutatnak a kánaiakkal.

II/2. PARASZTKÉSEK, KÉSTOKMEREVÍTŐK

⁶⁶ RUTTKAY 1976. 327–328.

⁶⁷ MEDVEGYEV 1966.

⁶⁸ RUTTKAY 1976. 329.

⁶⁹ MEDVEGYEV 1966. 21. t. 11.

⁷⁰ KOVÁCS 1970. 98.

⁷¹ KOVÁCS 2003. 361.

⁷² KOVÁCS 1970. 98–99.

⁷³ RUTTKAY 1976. 299.

Parasztkés (14. kép 1) (Lsz.: 2005.1.1687.80) Éle töredezett. Teljes hossza: 28 cm, ebből a penge hossza: 23 cm, szélessége: 2,7 cm, anyagvastagsága 0,1–0,6 cm.

Előhely: A templomtól távolabb egy földbemélyített ház betöltéséből került elő. A házból nagy mennyiségű díszítetlen és csigavonaldíszes oldaltöredék, kihajló profilált-, tagolt peremtöredék a leletanyag. Ezen kívül tüskés sarkantyú, orsókarika, került elő.

Parasztkés (14. kép 2) (Lsz.: 2005.1.1629.17.) Hegye ívelt, nyéllemez. Hossza: 31 cm, szélessége: 3 cm, anyagvastagsága 0,2–0,5 cm.

Előhely: Külső kemence munkagödörében találtak meg, cserépbogrács és csigavonaldíszes fazéktöredék került elő belőle még.

Parasztkés pengéje (14. kép 3) (Lsz.: 2005.1.361.2.) Éle töredezett, pengéje keskeny. Hossza: 20 cm, szélessége: 2 cm, anyagvastagsága 0,1–0,4 cm.

Előhely: Gödörből került elő, néhány darab Árpád-kori kerámia, egy kés és egy orsógomb társaságában.

Parasztkés pengéje (14. kép 4) (Lsz.: 2005.1.3592.24) Egyenetlen felületű. Hossza: 15,2 cm, szélessége: 3 cm, anyagvastagsága 0,3–0,6 cm.

Előhely: Kemence hamuzógödöréből került elő erősen kihajló, csigavonal díszítésű fazéktöredékekkel együtt.

Parasztkés pengéje (14. kép 5) (Lsz.: 2005.1.218.177.) Éle töredezett, hegye letört. Hossza: 14,5 cm, szélessége: 2,2 cm, anyagvastagsága 0,1–0,5 cm.

Előhely: A templomtól északkeletre található földbemélyített ház. Nagy mennyiségű csigavonaldíszes valamint bevagdalt oldaltöredék, erősen kihajló profilált, és szögfejszerű peremtöredékek, ezen kívül mécses töredéke, vaskés és üvegsalak került elő az objektumból.

Késtkemerevítés (14. kép 6) (Lsz.: 2005.1.1182.6.) Fél szár, másodlagosan görbült. Hossza: 22,5 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Előhely: A falu nyugati részén található gödör. Kis számú Árpád-kori kerámiatöredék, közöttük két fehér kerámia, valamint egy sarló töredéke került még elő a gödörből.

Késtkemerevítés (14. kép 7) (Lsz.: 2005.1.595.71.) Ép darab. Hossza: 19,6 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Előhely: A templomtól északra található földbemélyített házban találtak meg. A házból nagy mennyiségű csigavonaldíszes oldal-, fenékbé-

lyeges aljtöredék, pohártöredék, kihajló profilált peremtöredék, és egy bogrács peremtöredék került elő, a leletanyagban kevés fehér kerámia is van. Ezen kívül mécses és orsókarika valamint ácskapocs még a leletanyag része.

Késtkmerévítés (14. kép 8) (Lsz.: 2005.1.679.5.)

Fél szár. Hossza: 7 cm, anyagvastagsága 0,3 cm
Lelőhely: 679. sz. Árpád-kori földbe mélyített ház. A házból nagyon gazdag leletanyag került elő: nagy mennyiségű csigavonaldíszes oldaltöredék, kihajló profilált, tagolt fazék peremtöredékei, bogrács peremtöredéke több üvegtöredék, orsókarika, vaslemez, szögek.

Késtkmerévítés (14. kép 9) (Lsz.: 2005.1.3748.1)

Pálca töredék. Hossza: 14,6 cm, átmérője 0,4 cm.
Lelőhely: A falu déli, patakhoz közeli részéről, egy gödörből került elő kevés Árpád-kori kerámia-töredék társaságában.

Késtkmerévítés (14. kép 10) (Lsz.: 2005.1.536.137.)

Fél szár, törött. Hossza: 21,7 cm, anyagvastagsága 0,2–0,5 cm.

Lelőhely: Kemencebokr munkagödöréből került elő gazdag leletanyaggal együtt: különböző díszítésű (körömbecsipkedéses, csigavonaldíszes, becséltelt) fazéktöredékek, egy csontdísz, kagylók, valamint számos szög.

Késtkmerévítés (14. kép 11) (Lsz.: 2005.1.527.14.)

Rossz megtartású fél szár. Hossza: 22 cm, anyagvastagsága 0,6 cm.

Lelőhely: Gödör, csigavonalas díszítésű, vízszintesen levágott peremű fazéktöredékekkel, fenékbélyeges aljtöredékekkel, és kevés Árpád-kori kerámia-töredékekkel.

Késtkmerévítés (14. kép 12) (Lsz.: 2005.1.527.15.)

Balta tag. Hossza: 5 cm, anyagvastagsága 0,6 cm.

Lelőhely: Gödör, csigavonalas díszítésű, vízszintesen levágott peremű fazéktöredékekkel, fenékbélyeges aljtöredékekkel, és kevés Árpád-kori kerámia-töredékekkel.

Késtkmerévítés (14. kép 13) (Lsz.: 2005.1.235.124.)

Rossz megtartású, több darabban. Hossza: 14,5 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Lelőhely: A falu északi részén kemence munkagödöréből került elő, számos díszített és díszítetlen Árpád-kori fazék oldal és peremtöredéke, valamint üveg töredék, kés, és orsógomb társaságában.

Késtkmerévítés (14. kép 14) (Lsz.: 2005.1.679.4.)

Több darabban. Hossza: 19 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Lelőhely: Árpád-kori földbe mélyített házból került elő, melyből még nagy mennyiségű csigavonaldíszes oldaltöredék, kihajló profilált,

tagolt fazék peremtöredékei, bogrács peremtöredéke több üvegtöredék, orsókarika, vaslemez, szögek láttak napvilágot.

Késtkmerévítés (14. kép 15) (Lsz.: 2005.1.431.25)

Pálca és kis fültöredék. Hossza: 8 cm, anyagvastagsága 0,5 cm.

Lelőhely: A falu északi részén kemence munkagödörében találtuk, kis mennyiségű csigavonaldíszes kerámia-töredékekkel együtt.

Az Árpád-kori leletanyagban 5 darab teljesnek illetve töredékesnek mondható kés került elő, amelyeket nagyságuk alapján külön csoportba kell sorolnunk. A körülbelül 20 cm penge-hosszúságúak⁷⁴, vagy a még nagyobbak kerültek ebbe a csoportba. Az utóbbi évtizedek kutatási iránya ezeket a vágóeszközöket legtöbbször fegyverként tárgyalja.⁷⁵ Természetesen pontos funkcióját a földből előkerülése után nagyon nehéz megállapítani, nem lehet olyan méretbeli határt felállítani, amely eldöntené, hogy a kések harci szerszámnak, vagy hétköznapi használati eszköznek számítanak.

Az öt darab nagyméretű kés közül csak egy került elő teljesen ép állapotban, amely bizonyíthatóan nyéltüskés típus. A többről töredékes volta miatt nem tudjuk megállapítani. Érdekes, hogy Árpád-kori leletanyaggal együtt került elő egy nyéllemezes példány is, ami ebben a korban ritkaságnak mondható.⁷⁶

Erről az Árpád-kori fegyvertípusról kevés ismeretünk van. Magyarországon a korai példányokkal összefoglaló jelleggel még nem foglalkoztak. Kalmár János 15. század eleji elterjedésről ír,⁷⁷ bár képein csak a nyéllemezes kések szerepelnek, valószínűleg könyve megírásakor a feltárásokból származó nyéltüskés, korábbi példányokat nem ismerte. Az Árpád-kori darabok összegyűjtése a korábban leírt mérethatárbeli probléma miatt nem egyszerű, az ásatásokon előkerültek közül nagyon sok esetben, csak nagyméretű késként említik.

Alexander Ruttkay a szlovákiai harci késekről,

⁷⁴ A töredékek esetében csak az állapítható meg, hogy lényegesen nagyobbak az átlagnál, legtöbb esetben rekonstruált méret sem adható meg.

⁷⁵ Magyarországon többek között Kalmár János (KALMÁR 1971. 117–118.) és Müller Róbert (MÜLLER 1976. 271–272.) foglalkozott vele, bár ők a későbbiekkel. Adrian Adrei Rusu gyűjtötte össze a közelmúltban ezt a tárgytípust az Árpád-kortól. (RUSU 2005.)

⁷⁶ HOLL-PARÁDI 1982. 69.

⁷⁷ KALMÁR 1971. 118.

fegyverekről szóló munkájában röviden értekezik az Árpád-kori darabokról, és annak meghatározási nehézségeiről.⁷⁸ Adrian Adrei Rusu közel 30 évvel későbbi erdélyi gyűjtésében megtalálható darabokat írott és képi forrásokkal együtt mutatja be. Ebből a típusból mind a nyéltűskés, mind a nyéllemezés késekre hoz példát.⁷⁹

Hazánkban ebből a korszakból a teljesség igénye nélkül Ipolydamásd – Zuváron⁸⁰, Hejőkeresztúr–Vizekközén⁸¹ került elő. Muhin⁸² nyéllemezés típus és pengetőredékek kerültek elő, a rákoscsabai vaseszköz-leletben pedig egy, a késő-középkorból való ugyancsak nyéllemezés darab⁸³, és ugyanígy későbbi a sarvalyi 16. ház pincéjéből⁸⁴ előkerült töredék is.

A parasztkésekhez szervesen hozzátartoznak a késtokmerezítések. Adrian Adrei Rusu véleménye szerint a nagyméretű késeknek csak akkor számítanak fegyvernek, ha azt a derékszíjra lehet függeszteni.⁸⁵ A szakirodalom korábban sok esetben tévesen értelmezte, vagy nem ismerte fel valódi funkcióját, meghatározása gyakran mérlegkar, vagy azonosíthatatlan tárgy.⁸⁶ Funkciója az volt, hogy a hajlékony anyagból készült tok feszesen álljon, abba könnyen bele lehessen csúsztatni a fegyvert, így annak hegye nem sértette meg a tokot.

A kánai késtokmerezítések szerkezetileg és a nagyságot tekintve egymással hasonló képet mutatnak. Általában négyzetes keresztmetszetűek, néhány esetben figyelhető meg a kör vagy a téglalap keresztmetszet. Itt mutatjuk be azokat a darabokat is, amelyeknek az alsó és felső része feltehetően letörött, és a vastagságából és a keresztmetszetének a hasonlóságából következtethetünk egykori funkciójára. Az alsó, baltás része mindegyik esetben hasonló kialakítású, ebbe csúszott be a kés hegye. A fülrésznél is viszonylag hasonló a kialakítás, téglalap formájú. Méret szerint megvizsgálva elmondhatjuk, hogy 16 – 22 cm hosszúak, tehát ekkora vagy kicsivel nagyobb pengéhosszal rendelkező kést tarthattak bennük.

A tárgy az Árpád-kori falusi leletanyagban nem túl gyakori, várakban több darabot találhatunk belőle. Parádi Nándor az 1980-as évek elején a kácsi vár ásatásáról publikál egyet. Akkor ő úgy fogalmazott: „Ez a tárgy a régészeti emlékéanyagban kevésbé ismert.”⁸⁷ Véleménye szerint rövid kard vagy törhüvely váza volt. Ezenkívül akkor a Muhiról⁸⁸ és Abaújjárról⁸⁹ származó darab volt ismert. Ezen kívül Ipolydamásd – Zuváron⁹⁰ került elő hasonló, bár ezeknek a mérete kisebb, mint a Kánán előkerülteké. Wolf Mária a Sajólad határában feltárt Árpád-kori faluból közölt egy hasonló funkciójú, de más kidolgozottságú darabot, amely Müller Róbert szerint korábbra keltezhető.⁹¹

A Kárpát-medence más területén is ismert ez a tárgytípus. Alexander Ruttkay összefoglalásában⁹² is megtalálható. Az általa összeszedett késtokmerezítések A2-es típusa található meg Kánán. Legutóbb Adrian Adrei Rusu értekezett a parasztkésekkel együtt a késtokmerezítésekről. A fegyverjellegét támasztja alá az a tény is, hogy a hazai, illetve a szomszédos országok területéről előkerült késtokmerezítések viszonylag nagyobb méretű kések befogadására alkalmasak, és gyakorta várakból kerülnek elő.⁹³

A magyarországi példányok a 12–14. századra keltezhetőek, Alexander Ruttkay a 12. század második felére – 13. század közepére határozza meg a Szlovákia területén megtalálhatokat.⁹⁴ Rusu összegyűjtötte a kelet-európai példákat, így valamelyest tágult az időhorizont, nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy ezzel a formával a 12. századtól a 14–15. századig számolhatunk.

A késtokmerezítők nagyszámú megléte mindenképpen felvet több kérdést. A fegyver jellegű tárgy ilyen nagy számban falusi környezetben mindenképpen szokatlan a 12–13. században. Nehéz azonban arra választ adni, hogy feltételezhetünk-e egy harci eseményekben jártas csoportot, vagy csak a korszakban megjelenő „keshordási divatot” vették át.

⁷⁸ RUTTKAY 1976. 295.

⁷⁹ RUSU 2005. 12.

⁸⁰ MIKLÓS 1989. 9.

⁸¹ WOLF 1997. 140, 196.

⁸² MICHNAI 1982. 133

⁸³ MÜLLER 1976. 271–272.

⁸⁴ HOLL-PARÁDI 1982, 80.

⁸⁵ RUSU 2005. 15.

⁸⁶ RUSU 2005, 19.

⁸⁷ PARÁDI 1982. 19.

⁸⁸ MIHNAI 1982. 133.

⁸⁹ GÁDOR-NOVÁKI 1980. 60,74.

⁹⁰ MIKLÓS 1989. 9.

⁹¹ WOLF 1988. 194.

⁹² RUTTKAY 1976. 295–297.

⁹³ RUSU 2005. 20.

⁹⁴ RUTTKAY 1976. 295–296.

Úgy gondoljuk, hogy a lelet ritkasága nem csak funkciójából adódhat, hanem költséges volta miatt is, nem kerülnek elő még várakból sem tucat számra. Kérdéses, hogy a mi esetünkben a 6 darab tárgy egy gazdagabb csoport meglétét erősítheti-e, vagy általános szokás volt.

II/3. KARDHÜVELY MEREVÍTÉSEK

Kardhüvely merevítés (15. kép 1) (Lsz.: 2005.1.3654.1) Hegyesedő U alakú lemezből kifelé domborodóra hajlított váz, melynek két szára le van zárva két párhuzamos vassal, ami közé be tud csúszni a penge. Egyenletes anyagvastagságú, jó állapotú. Hossza: 11,5 cm, szélessége: 4,5 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Lelőhely: A falu déli, patakhöz közelebb eső részén található kemence hamuzógödöréből került elő.

Kardhüvely merevítés (15. kép 2) (Lsz.: 2005.1.35.3) Rossz megtartású, hiányos, nagyméretű fülekkel. Hossza: 5 cm, szélessége: 4,5 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Lelőhely: Az északi részen egy földbemélyített ház padlójába beleásott gödörben találtak meg. A gödörből csigavonallal, illetve vonalköteggel díszített fazekak, a házból csigavonaldíszes oldaltöredékek, kis mennyiségű fehér kerámia, szögfejszerűen kihajló peremtöredék, bogrács peremtöredékei, mécses, orsókarika valamint egy kés került elő.

Kardhüvely merevítés (15. kép 3) (Lsz.: 2005.1.7006.46) Jó megtartású, alján nyújtott ovális alakú kivágás van. Hossza: 4,2 cm, szélessége: 4,7 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Lelőhely: A templomhoz közel eső gödörben találtak meg több csigavonaldíszes, kihajló, profilált peremű fazéktöredékekkel együtt.

Kardhüvely merevítés töredéke (15. kép 4) (Lsz.: 2005.1.663.9) Fél darab. Hossza: 4,5 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Lelőhely: A falu északi területén található gödörből került elő csigavonaldíszes, kihajló, tagolt peremű fazéktöredékekkel és pár fehér kerámiával együtt.

Kardhüvely merevítés töredéke (15. kép 5) (Lsz.: 2005.1.3391.2) Fél darab, felerősítő fülein kis kerek lyukak vannak. Hossza: 3,5 cm, anyagvastagsága 0,3 cm

Lelőhely: A falu déli, patakhöz közelebb eső részéről egy nagyobb beásásból került elő csigavonaldíszes kerámiával, fenékbélyeges edényaljakkal, és egy patkóval.

Erről a tárgyról is elmondható, hogy ez a forma nem számít gyakori leletnek Árpád-kori környezetben. A tárgy típus meghatározásában problémát jelent, hogy könnyen össze lehet téveszteni lakattal, és töredékesen nagyon nehéz felismerni. A harci késeket, töröket, kardokat, szablyákat mindig valamiféle hüvelyben viselték. Ezek általában szerves anyagból készültek ásatási környezetben ritkán maradnak meg. Fémről készülhetett a függesztő füle, valamint a végét lezáró merevítés, amely egyrészt tartást adott a hüvelynek, másrészt védte, hogy a szűrő, vágó eszköz hegye ne tegyen kárt.

Már a honfoglalás korából is ismert a tárgy, akkor a szablyát fahüvelybe tették, amelyet vászonnal és bőrrel fedtek be, végét pedig U alakú fémlémezzel zárták le.⁹⁵ Ebben a tárgy típusban nagyon sok változat van, hiszen volt olyan fémrész, amely az előbb említett funkciók közül mindkettőt ellátta, volt, amelyik csak az egyiket. A kőszegi felsőváról⁹⁶ törhüvely veretei kerültek elő. Cegléd – Madarászhalmon egy késsel együtt a fatokot összefogó vaslemezt találták meg.⁹⁷ Ezek funkcióban hasonlítanak a kánai darabokra, de méretben és formában nem. A cseh Richter közöl a 13. századi Hradištko u Davle⁹⁸ erődítéséből több hasonló darabot. Arra pedig, hogy ez a tárgy típus hosszú ideig megőrizte formáját, bizonyítékkal szolgálnak a Sarvalyon⁹⁹ előkerült veretek.

Mérete alapján úgy gondoljuk, hogy ez inkább kardhoz tartozó hüvely része lehetett. Bár kétélű kard nem került elő a leletanyagban, a merevítések nagy száma miatt mégis több kard használatát feltételezhetjük.

II/4. SARKANTYÚK

Sarkantyú (16. kép 1) (Lsz.: 2005.1.1297.196.) Függesztő fülei letörtek, nyaka hengeres, tuskéje lefelé dől, gúla alakú.

Szártávolság: 6,9 cm, szárhossz: 9,6 cm.

Lelőhely: A templomtól délnyugatra található nagyméretű gödör betöltéséből került elő. Az objektumból vonalköteg-, csigavonaldíszítésű, kihajló peremű fazéktöredékek, cserépbogrács perem részlete, mécses töredékei valamint olvadék került elő.

Sarkantyú (16. kép 2) (Lsz.: 2005.1.7103.2.) Egyik

⁹⁵ KOVÁCS 2003. 321.

⁹⁶ BAKAY 1996. 64.

⁹⁷ MÜLLER 1975. 66.

⁹⁸ RICHTER 1982. 165.

⁹⁹ HOLL-PARÁDI 1982. 80.

- függesztőfüle letört, a másik lekerekített sarkú téglalap alakú, nyaka csonkakúp alakú, gömbös tüskéje lefelé dől. Szártávolság: 7,2 cm, szárhossz: 8 cm.
- Lelőhely: A templomtól délre található gödörből került elő, az objektum leletanyagába tartozik még egy csákány is.
- Sarkantyú (16. kép 3)* (Lsz.: 2005.1.1356.102.) Ép darab, függesztőfüle lekerekített sarkú téglalap alakú, nyaka hengeres. Szártávolság: 7,9 cm, szárhossz: 11,4 cm.
- Gömbös tüskéje közel merőlegesen áll az elejére.
- Lelőhely: A templomtól nyugatra egy háromkemencés kemencebokr munkagödörből került elő. Változatos leletanyag került elő az objektumból: cserépbogrács peremtöredéke, rádli mintás, hullámvonal, vonalköteg és csigavonal díszítésű, kihajló peremű fazéktöredékek és sütőharang töredékei.
- Sarkantyú (16. kép 4)* (Lsz.: 2005.1.5075.29.) Két darabra tört, függesztőfüle lekerekített sarkú téglalap alakú, nyaka szögletes átmetszetű, gömbös tüskéje közel merőlegesen áll az elejére. Szárhossz: 7 cm.
- Lelőhely: A feltárási terület keleti részén nagyobb beásásból került elő. Mellette tulajdonképpen két, oldalán csigavonaldíszes, vállán körömbenyomkodásos, kihajló peremű fazék töredékei kerültek elő, ezen kívül orsógomb és vastű.
- Sarkantyú (16. kép 5)* (Lsz.: 2005.1.1615.1.) Ép darab, függesztőfüle lekerekített sarkú téglalap alakú, nyaka félkör átmetszetű, gömbös tüskéje. Szártávolság: 8 cm, szárhossz: 10 cm.
- Lelőhely: A falu déli részén található földbe mélyített házból került elő kevés csigavonaldíszes oldaltöredékekkel, kihajló profillát és ferdén levágott peremtöredékekkel, valamint kevés fehér kerámiával együtt.
- Sarkantyú (16. kép 6)* (Lsz.: 2005.1.3308.16.) Töredékes, gömbös tüskéje lefelé néz. Szárhossz: 10 cm.
- Lelőhely: A templomtól 138 méterre, délkeletre fekvő kelet-nyugati tájolású földbe mélyített ház. Kis mennyiségű díszítetlen és csigavonal díszes oldaltöredék, kihajló profilált peremtöredék, ferdén levágott peremtöredék, kevés fehér kerámia került elő belőle.
- Sarkantyú (16. kép 7)* (Lsz.: 2005.1.3323.97.) Egy szára maradt meg, hat ágú csillag alakú a taraja. Szárhossz: 10 cm, csillag átmérője 3 cm.
- Lelőhely: A feltárási terület déli részén előkerült nagyméretű, méhkas alakú gödörből került elő számos csigavonaldíszes, kihajló peremű fazék, valamint sarló, szög, mécses társaságában.
- Sarkantyú (17. kép 8)* (Lsz.: 2005.1.820.7.) Töredékes. Szártávolsága: 19 cm, szárhossz: 15 cm, csillag átmérő: 5 cm.
- Lelőhely: A templom nyugati toldásának ÉNy-i részében található gödör, melyből több faragott kő, és néhány fehér kerámiatöredéke került elő.
- Sarkantyú (17. kép 9)* (Lsz.: 2005.1.4337.61.) Hiányos, nyaka hosszú, hengeres, tüskéje egy téglalap alakú lemezből indul, az elejére közel merőleges. Szártávolság: 8,8 cm, szárhossz: 11 cm.
- Lelőhely: Kisméretű gödör a falu északi részén, melyben a sarkantyú mellett kis mennyiségű csigavonaldíszes kihajló peremű fazéktöredék, és egy a templomból származó faragott kő volt.
- Sarkantyú (17. kép 10)* (Lsz.: 2005.1.2151.116.) Függesztőfülei letörtek, nyaka hengeres, gúla alakú tüskéje lefelé áll. Szártávolság: 8,3 cm, szárhossz: 10 cm.
- Lelőhely: Kemencéhez tartozó munkagödör a falu délnyugati részén, melyből nagymennyiségű csigavonal díszes kerámia oldal-, kihajló tagolt peremtöredéke, valamint egy cserépbogrács töredéke került elő.
- Sarkantyú (17. kép 11)* (Lsz.: 2005.1.390.3.) Töredékes, nyaka hengeres, tüskéje lefelé áll, erősen kopott. Szárhossz: 7 cm.
- Lelőhely: Kar alakú mély gödör a falu északi részén. A gödörből csigavonal díszes kihajló peremű fazéktöredék és a templomhoz tartozó faragott kő került elő.
- Sarkantyú (17. kép 12)* (Lsz.: 2005.1.1687.79.) Erősen hiányos, szárai kinyúltak, nyaka hengeres, gúla alakú tüskéje felfelé néz. Szártávolság: 8,9 cm, szárhossz: 8,8 cm.
- Lelőhely: Nagyméretű téglalap alakú tárolóhelyiség a falu déli, patakhoz közeli részén. Az objektumból nagymennyiségű csiga-, és hullámvonal díszes kerámia, valamint pár darab cserépbogrács peremtöredéke került elő, valamint vaskés és franciakapocs.
- Sarkantyú (17. kép 13)* Lsz.: 2005.1.523.66.) Erősen töredékes, nyaka hengeres, gúla alakú tüskéje felfelé néz. Szártávolság: 6,5 cm, szárhossz: 7,3 cm.
- Lelőhely: Az ásatási terület nyugati részén található gödör. Cserépbogrács, hullám- és vonalköteg díszítéses fazéktöredékek, orsógomb, vascsat, karika, kés kerültek elő a sarkantyú mellől.

Sarkantyú (17. kép 14) (Lsz.: 2005.1.3509.19.) Erősen töredékes. Mérhető szárhossz: 7,5 cm.

Lelőhely: A déli, patakhoz közelebbi területen egy gazdag leletanyagú gödörből került elő. A nagymennyiségű csigavonal díszítésű fazék-, és egy mécses töredék mellett, sarló, szög, patkó és egyéb vastárgy töredékek is előkerültek.

Sarkantyú (17. kép 15) (Lsz.: 2005.1. 1384.75.) Erősen töredékes. Mérhető szárhossz: 3,5 cm.

Lelőhely: A déli területen fekvő gödörből került elő, számos csigavonaldíszes, kihajló, tagolt peremű fazékkal, valamint sarló, szög, mécses még a leletanyag része.

Sarkantyú (17. kép 16) (Lsz.: 2005.1.3324.1.) Függesztőfüle kerek, tüskéje letört. Szártávolság: 5 cm, szárhossz: 11 cm.

Lelőhely: A déli, patakhoz közelebbi területen egy gazdag leletanyagú gödörből került elő. A nagymennyiségű csigavonal díszítésű fazék-, és egy mécses töredék mellett, sarló, szög, patkó és egyéb vastárgy töredékek is előkerültek.

Sarkantyú (17. kép 17) (Lsz.: 2005.1.537.8.) Erősen töredékes. Mérhető szárhossz: 5,5 cm.

Lelőhely: Kis ovális alakú, sekély egyenes aljú gödör a falu északi részén. Szürke anyagú részben csigavonaldíszes fazék-, valamint egy fenékbélyeges aljtöredék is előkerült.

Sarkantyú (17. kép 18) (Lsz.: 2005.1. 3323.99.) Erősen töredékes. Mérhető szárhossz: 6,2 cm.

Lelőhely: A feltárási terület déli részén előkerült nagyméretű, méhkas alakú gödörből került elő számos csigavonaldíszes, kihajló peremű fazék, valamint sarló, szög, mécses társaságában.

A feltárást során 18 sarkantyú került elő. Nagyrészüket (15 db) a korábbra keltezhető tuskés típusú, három pedig a későbbi tarajos típusú.¹⁰⁰

A sarkantyúk faluban történő előfordulása nem ritka a Kárpát-medencében.¹⁰¹ Ha a teljesség igénye nélkül nézzük végig az Árpád-kori településekről előkerült sarkantyúkat, talált Fodor István Szabolcs- Kisfaludon¹⁰² mindkét típusból,

a tuskés példányból két fajtát is. Wolf Mária hejőkeresztúri ásatásán¹⁰³ is a korszakra jellemző típus nagy darabszámban került elő. Határainkon kívül Györfi Zalán gyűjtötte össze az erdélyi 13–15. századi tarajos sarkantyúkat.¹⁰⁴ Gyűjtéséből kiderül, hogy a 66 sarkantyú nagy része bizonyíthatóan faluásatásból került elő, és a bizonytalan lelőhelyek alkalmával is több esetben feltételezni lehet ezt. Tehát elvethető az a toposz, hogy a sarkantyú egy olyan, a fegyverzethez tartozó tárgytípus, amely csak a várak leletanyagában kerül elő.

A tuskés végződésű sarkantyúk datálása az elmúlt évtizedekben történt feldolgozások segítségével viszonylagosan pontosnak mondható.¹⁰⁵ Hilczerowna 1956-ban megjelent munkájában a legkorábbinak vélt egyenes szárú, gömbben végződő tuskés típust a 10. századtól keltezi.¹⁰⁶ A tarajos sarkantyúra váltást azonban már ő is a 13. század közepére teszi. A 10. századi keltezés magyar viszonylatban nagyon korainak tűnik, egyetlen, a típust tárgyaló munka sem keltezi ilyen korai időszakra.

A legkorábbinak számító darabok, ahol a száraz síkjában található a túske, nem fordult elő Kánán. Kovács László szerint a 11. század és a 12. század közepe között volt használatban ez a típus.¹⁰⁷ A fejlődésben ezt követhette a felfelé dülő túske, mely nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket és rövidesen lehajló tuskével kezdték a sarkantyúkat készíteni.¹⁰⁸ Az ásatáson feltárt sarkantyúk ez utóbbi csoportba sorolhatók. A 12. század közepére tehető a túske alatt ellenzőlemezzel, illetve gömböcskével ellátott darab. Kánán a legtöbb esetben négyzetes átmetszetű volt a túske, négy gömbös, két ellenzőlemezes megoldást találtunk.

Az Alexander Ruttkay-féle, a 9. és a 14. századi sarkantyútípológizálásában a kánai példányok mind a B illetve C csoportba tartoznak. A legtöbb a B2-be sorolható, datálása szerint a 12. század kezdetétől találkozhatunk ezekkel a példányokkal. A túske előtti ellenzőlemezzel ellátottakat fél évszázaddal későbbre helyezi (B3), és

¹⁰⁰ Egy esetben a tárgy annyira töredékes, hogy csak valószínűsíteni lehet, hogy tarajos sarkantyú volt.

¹⁰¹ A magyarországi kutatás során nagyon sok esetben kerültek elő várakból sarkantyúk. Ezeknek bevonása jelen munkánkban területi korlátok miatt nem lehetséges, ezért csak egy-egy esetben említés szintjén foglalkozunk az erődítésből előkerült példányokkal.

¹⁰² FODOR 1975. 181.

¹⁰³ WOLF 1997.

¹⁰⁴ GYÖRFI 2006.

¹⁰⁵ HILCZEROWNA 1956., KALMÁR 1971. 359–361., RUTTKAY 1976. 344–352.

¹⁰⁶ HILCZEROWNA 1956. 207.

¹⁰⁷ KOVÁCS 2003. 369.

¹⁰⁸ KALMÁR 1971. 359.

használatát 100 évre teszi. A félgömbből induló kúp végű sarkantyúkat tartja a legkésőbbieknek (B4), megjelenésüket a 13. század közepére helyezi, ebből Kánán is több került elő. A C típusba a tarajos sarkantyúkat sorolja, megjelenésüket a 13. század második felére tesz.¹⁰⁹

Véleményünk szerint ezt a kelteztést nem lehet teljes mértékben megfeleltetni a kánai példányokkal, hiszen a leletanyag szerint mind a B4-es, mind a C csoport nálunk legkésőbb a 13. század első felében megjelenik. Sokkal inkább használhatjuk Kovács László korszakolását, aki a 12. század közepétől számol a gömbös és ellenzőlemes példányok megjelenésével, és a 13. század elejére–közepére teszi a tarajos sarkantyúk első hazai darabjait.¹¹⁰

A sarkantyú felfüggesztésre szolgáló végek a sérülésnek legjobban kitett részek, ezért gyakran ezt nem láthatjuk. Így van ez a mi esetünkben is, hiszen csak néhány darabon maradt meg.

A falu területéről előkerülő 18 sarkantyú azonban soknak számít a magyarországi Árpád-kori falvak leletanyagában, hiszen eddig csak Hejőkeresztúr–Vizekközén¹¹¹ került elő hasonló számban.

A fegyverek, és fegyverzethez köthető tárgyak nagy száma Kánán több kérdést is felvet.

Általános volt, hogy Árpád-kori falvainkban birtokoltak fegyvereket, csak az értéke miatt nem került elő földből? Vagy az a tényleges kép, hogy kevés fegyver vagy fegyverzetnek számító tárgy volt, és azokat a településeket kell részletesen megvizsgálni, ahol nagyszámban kerülnek elő. Lehet a fegyverek nagy számából a társadalmi összetételre következtetni? Köthetünk-e valamilyen külön funkciót magához a településhez?

Mindenképpen kérdés az, hogy ezek a tárgyak mennyire lehetnek a gazdagság fokmérői. Kána esetében az egyéb leletek is éreztetnek egyfajta jólétet, a sarkantyúknak, esetleg a parasztkéseknek, kardoknak lehetett-e harcon kívüli funkciója.

III. VISELETHEZ KÖTHETŐ TÁRGYAK:

III/1. JÉGPATKÓ

Jégpatkó (18. kép) (Lsz.: 2005.1.658.1.) Egyik fülének szíjfelfüggesztője kissé töredékes. Hossza: 9,5 cm, szélessége: 4,5 cm magassága: 1,8 cm, anyagvastagsága 0,3–0,6 cm

Leelőhely: A falu északi részén, a templomtól 57 méterre fekvő nagyméretű szabadon álló kemence munkagödöréből került elő. Innen került elő egy fűrő is.

A falu területén előkerült vastárgyak közül különleges leletnek számít az a teljes épségében megmaradt jégsarkantyú (jégpatkó, hágóvas), melynek az Árpád-kori falusi leletanyagban nem találtuk párhuzamát. Elnevezés tekintetében a jégsarkantyú és a jégpatkó is használatos, a mind kinézetben, mind funkcióban teljesen megfelelő párját ma hágóvasként ismerhetjük. A néprajzi daraboknál egyéb elnevezések is olvashatók.

Legutóbb Gere László írt erről a lelettípusról az Ozorán előkerülő jégsarkantyúk kapcsán, amelyek azonban a 17. század második felére keltezhetők. Régészeti párhuzamként a vattai Testhalomról származót hozta, amelynek a datálása azonban nem teljesen biztos.¹¹² Hasonló korú a Gyimrót–Sebes–Tagról előkerült két töredékes darab is.¹¹³ Korábbi, 16. századi, Szabó Kálmán Lakitelken talált kerek jégsarkantyúja. A néprajzi anyagban azonban számuk ugrásszerűen megnő. Az elmúlt évszázadokban ismert, sőt használatos volt a téli időben a lábbelire felerősíthető vastárgy, melynek talprészéből éles hegyek álltak ki, melyek elősegítették a jégen és a csúszós talajon való járást. A néprajzi anyagban formája igencsak változatos. A tüskék száma és a talp formája hozhatja a különbségeket.

A teljesség igénye nélkül csak Temesváry Ferenc gyűjtését érdemes megemlíteni, aki a 19. század végi és a 20. század eleji időszakból a szentesi Koszta József Múzeum anyagából 21 darabot talált. Formára ezek különbözőek lehetnek, de megtalálható a kánaihoz hasonló háromszög alakú talpalójú is.¹¹⁴

Felmerül a kérdés, hogy a viszonylag épnek mondható jégsarkantyú hogyan került egy ház padlójába ásott gödörbe. A gödör formája és mérete alapján nem mondható tárológödörnek, inkább hasonlít egy gyorsan megásott mélyedésnek, melyben elrejtettek valamit.

III/2. TŰK

Tű(?) (19. kép 1) (2005.1.4096.1.) Foka letört, hegye tompa. Hossza: 8,2 cm, átmérője 0,4 cm.

¹⁰⁹ RUTKAY 1976, 350–351.

¹¹⁰ KOVÁCS 2003, 369–370.

¹¹¹ WOLF 1997.

¹¹² GERE 2003, 120.

¹¹³ MÜLLER 1974, 67.

¹¹⁴ TEMESVÁRY 1999, 191–202.

Lelőhely: A falu északnyugati részéről egy földbe mélyített házból került elő kevés Árpád-kori leletanyaggal együtt.

Tű(?) (19. kép 2) (2005.1.741.1.) Egyik végén tompa, másik végén hegyes. Hossza: 8 cm, anyagvastagsága 0,5–0,1 cm

Lelőhely: Az ásatási terület északi részén található gödör, melyből pár Árpád-kori kerámiadarab és őrlőkő töredéke került elő.

Tű(?) (19. kép 3) (2005.1.1.41.1.) Egyik végén tompa, másik végén hegyes, ívelt. Hossza: 7,5 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Lelőhely: A 41. számú sír mellől került elő a temető területén.

Az ásatáson három esetben került elő kör vagy négyzet átmetszetű néhány milliméter vastagságú pálcaszerű vastárgy, amelyet hossza miatt már nem tarthatunk csat pöckének. Ezekről, ha egyik végük hegyesre van kalapálva, könnyen feltételezhető, hogy tűk voltak. A tárgytipus meglétét Kánán még egy csont tűtartó töredék is alátámasztja. A tárgyak funkciója néhol nem teljesen egyértelműen meghatározható, ezért, mivel a ruházathoz és viselethez is köze van, még ha áttételesen is, ezért ebbe a csoportba tárgyaljuk.

Az Árpád-kori varrótűkről¹¹⁵ összefoglaló munka még nem született. Valószínűsíthetjük, hogy ez egyrészt a tárgy pontos beazonosítási nehézsége okozhatja, hiszen ha töredékesen kerül elő, funkciója kérdéses lehet.¹¹⁶ Másrészt nem beszélhetünk gyakori előfordulásról sem. Gyakrabban találkozhatunk azonban velük sírleírásokban rontás elleni mellékletként.¹¹⁷

Tűk kerülhetnek elő a babonás célból fejfelé lefelé fordított edényekből is, hiszen a kés és a vaszög mellett éles, szúrós tárgyként ez is belekerülhet az edénybe. Kána esetében is találkozhatunk hasonlóval, csak az a tű nem vasból, hanem bronzból volt. Ez a tendencia később még inkább megfigyelhető, későközépkori anyagunkban inkább színesfémből találunk már varrótűket.

III/3. KAPOCS, CSATOK

Kapocs(?) (19. kép 4) (2005.1.3509.188.) Hiányos a hurokrésze. Hossza: 4 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Lelőhely: Nagyméretű téglalap alakú táro-

lólhelyiség a falu déli, patakhoz közeli részén. Az objektumból nagymennyiségű csiga-, és hullámvonal díszes kerámia, valamint pár darab cserépbogrács peremtöredéke került elő, valamint sarkantyú és vaskés.

Csat (19. kép 5) (2005.1.3723.15.) Egyenetlen anyagvastagságú, jó megtartású. Átmérője: 3,6×2,4 cm, szélessége: 0,3 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Lelőhely: Földbe mélyített ház a falu déli, patakhoz közel eső részén. Az objektumból közepes mennyiségű csigavonaldíszes, kihajló peremű fazéktöredék, valamint késpenge, patkószeg került elő.

Csat (19. kép 6) (2005.1.33.97.) Jó megtartású. Átmérője: 3×5 cm, anyagvastagsága 0,5–0,3 cm

Lelőhely:

Csattest (19. kép 7) (2005.1.1384.76.) Rossz megtartású. Átmérője: 5,3×3,8 cm, szélessége: 0,7 cm, anyagvastagsága 0,7 cm.

Lelőhely: Az ásatási terület nyugati részén található gödör. Cserépbogrács, hullám- és vonal köteg díszítéses fazéktöredékek, orsógomb, vascsat, karika, kés kerültek elő a sarkantyú mellől.

Csat töredéke (19. kép 9) (2005.1.1.360.1.) Töredékes, rossz állapotú, peckének csonkja rározsdásodott. Átmérője: 2,8 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Lelőhely: A 360. számú falazott sírból került elő, a csontváz mellől 12. századi obolus (CNH I. 168.) került elő.

Csat (19. kép 10) (2005.1.1647.8.) Rossz állapotú, peckének vége vissza van hajlítva, így nem éri át a csattestet. Átmérője: 4,5×6,6 cm, anyagvastagsága 0,9 cm.

Lelőhely: Gödör a falu nyugati részéről. Az objektumban néhány darab Árpád-kori kerámia-töredék és egy faragott csonteszköz került elő.

Csat (19. kép 11) (2005.1.251.1.) Erősen korrodált, peckének hegye letört. Átmérője: 6,5–5,5× 4,5 cm, anyagvastagsága 0,9 cm.

Lelőhely: A falu északi területén található ház egyik gödréből került elő. A házból kevés Árpád-kori kerámiatöredékekkel; kihajló, profilált peremtöredékekkel, szőlőmetsző kés, valamint egy ládikához tartozó zárszerkezet került elő.

Csattest (19. kép 12) (2005.1. 3300.25.) Korrodált, négyzetes átmetszetű, aszimmetrikus. Átmérője: 3×5 cm, anyagvastagsága 0,2–0,5 cm,

Lelőhely: A falu déli, patakhoz közeli részén található földbe mélyített házból került elő kevés Árpád-kori kerámiával együtt.

¹¹⁵ A varrótűkön kívül a viseletnél találunk még tűket (melltű, pártatű), de ezek nem vasból készültek.

¹¹⁶ LÁSZLÓ 2001. 18.

¹¹⁷ TETTEMANTI 1971. 230.

Csattest (19. kép 13) (2005.1.2.6.) Jó megtartású.

Átmérője: 9,8×4 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Lelőhely: A terület nyugati részén egy kemenceborkor bontása során került elő a betöltésből.

Csattest (19. kép 14) (2005.1. 592.151.) Rossz állapotú. Átmérője: 3×4 cm, anyagvastagsága 0,3–0,6 cm.

Lelőhely: A falu északkeleti részén az 592. sz. nagyméretű tárolóhelyiségből származik.

Csat (19. kép 15) (2005.1.1.49.1.) Egyenetlen felszínű, téglalap átmetszetű a csattest, pecke négyzet átmetszetű. Átmérője: 3,4 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Lelőhely: A temető északi részén található 8–9 éves gyerek falazott sírjából került elő a combcsont tájékaról.

A vascsatok esetében nehezebb a helyzetünk. Az Árpád-korból számos csat került elő, ezek közül a szakirodalom inkább a nemesfémekből készült, díszesebbekkel¹¹⁸, főként a kincsleletekből származóakkal foglalkozik.¹¹⁹

Előkerülés tekintetében egy részüket a sírokban találtuk a medence környékén, ezek mindenképpen a viselet részének tekinthetők, másrészt gödrökben, beásásokban hulladékként jelenhettek meg, ez alkalommal gyakori a sérült, pecke nélküli csattest. A sírokon kívül előkerült darabok azonban nem minden esetben voltak a viselet részei. Főként a nagyobb darabok hevedercsatok voltak, ezeket a lószerszámokhoz kell sorolnunk. Megkülönböztetésük gyakran problémás, ezért többször együtt kezelik a viseleti tárgyakat és a lószerszámhoz tartozókat.¹²⁰

Kána esetében a szokásos kör, téglalap vagy trapéz alakú csatok fordultak elő.

¹¹⁸ PARÁDI 1975.; ÓDOR 1998.

¹¹⁹ Bár a terjedelem miatt nem lehet feladatunknak jelen munkánkban sem a külföldi kitekintést, sem a kincsleletek vizsgálatát, de mindenképpen meg kell említeni azt az 1997-ben Fuchsenhofban talált ezüst kincsleletet, melynek feldolgozásakor a tárgyak bemutatásán kívül a párhuzamokra és a viselettörténeti kérdésekre is kitérnek a szerzők. (PROKISCH- KÜHTREIBER 2004) Bár a kincsleletet minden csatja ezüstből készült, és a nálunk inkább későbbire tehető rámás és rombusz alakú fajták kerültek elő, mégis alapvető munka, hiszen a vascsatokat ezeknek a dísz tárgyaknak valamiféle előzményeként, olcsóbb kivitelű másolataként is tekinthetjük.

¹²⁰ ISTVÁNOVITS 2003. 323.

¹²¹ Ezek a tárgyak főként gödrökben, néhány esetben házban és egy-egy alkalommal árokba, illetve kemencében voltak megtalálhatók, minden esetben Árpád-kori leletanyag került elő velük együtt.

IV. BIZONYTALAN RENDELTETÉSŰ TÁRGYAK:

IV/1. KÉRDÉSES TÁRGYAK¹²¹

Béklyólakat(?) (20. kép 1) (Lsz.: 2005.1.3820.8.) Jó állapotú, belül üreges, végén törésfelülettel. Hossza: 12 cm, átmérője: 3,2–1,9 cm, szélessége: 1,5 cm, anyagvastagsága 0,7 cm.

Béklyólakat(?) (20. kép 2) (Lsz.: 2005.1.3585.11.) Belül üreges, oldalán látszik a szélek egymásra hajlítása, erősen korrodált, egyik végén törésfelület van. Hossza: 9,7 cm, átmérője: 2,6–1,5 cm, anyagvastagsága 0,1–0,3 cm.

Vaskorong (?) (20. kép 3) (Lsz.: 2005.1.1157.10.) Jó megtartású, hiányos. Átmérője: 9,3 cm, anyagvastagsága 0,2–0,4 cm.

Tűszerű tárgy, ár (?) (38. kép 4) (Lsz.: 2005.1.71.122.) Erősen korrodált, füle belül kikopott vályúszerűen. Hossza: 9,2 cm, szélessége: 0,7 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Lakatkengyel(?) (20. kép 5) (Lsz.: 2005.1.5214.25.) Jó megtartású, ívelt. Két végének távolsága: 7,7 cm, szélessége: 0,6 cm, anyagvastagsága 0,2 cm, íves.

Lakatkengyel(?) (20. kép 6) (Lsz.: 2005.1.2148.5.) Korrodált, ívelt. Két végének távolsága: 8 cm, szélessége: 0,8 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Lakatkengyel(?) (20. kép 7) (Lsz.: 2005.1.7032.7.) Korrodált, ívelt. Két végének távolsága: 7,2 cm, szélessége: 0,4 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Kampós tárgy, Olló fül(?) (20. kép 8) (Lsz.: 2005.1.2.7.) Egyik végén törésfelület van. Hossza: 3,8 cm, szélessége: 1 cm, anyagvastagsága 0,1 cm.

Zsindelyező töredéke (?) (20. kép 9) (Lsz.: 2005.1.3820.4.) Erősen korrodált, hiányos, görbült, nyele letörött. Hossza: 14,5 cm, szélessége: 2,3–1,5 cm, anyagvastagsága 0,3–0,6 cm.

Meghajlított vaslemez, kanálvájó (?) (20. kép 10) (Lsz.: 2005.1.2030.2.) Végein törésfelület van, erősen korrodált. Hossza: 7,5 cm, szélessége: 2,5 cm, anyagvastagsága 0,3–0,1 cm.

Meghajlított vaslemez, kanálvájó (?) (20. kép 11) (Lsz.: 2005.1.4338.10.) Jó állapotú, egyenes végén törésfelülettel, fa lenyomatok vannak rajta. Hossza: 7,2 cm, szélessége: 1,6–3,3 cm, anyagvastagsága 0,1–0,2 cm.

Penge (20. kép 12) (Lsz.: 2005.1.569.5.) Mindkét sarkában törésfelület van. Hossza: 10,2 cm, szélessége: 2,5 cm, anyagvastagsága 0,7–0,15 cm.

Kétkézvonó töredéke (?) (20. kép 13) (Lsz.: 2005.1.3391.7.) Erősen korrodált, mindkét végén törésfelület van. Hossza: 6,5 cm, szé-

lessége: 2,5 cm, anyagvastagsága 1,3– 0,3 cm.
Kétkézvonó töredéke (?) (20. kép 14) (Lsz.: 2005.1.7226.36.) Korrodált, mindkét végén törésfelület van, egyik szélének kis részén farkasfogazás van. Hossza: 10,5 cm, szélessége: 2,2 cm, anyagvastagsága 0,5 cm.

Az eddig bemutatott tárgyak közül számos olyan volt, melyet táblára helyeztünk, de vagy töredékes állapota miatt, vagy párhuzamok hiányában pontos funkciója egyelőre még kérdéses. Ezen a táblán azokból a tárgyakból válogattunk össze néhányat, amelyek közül több viszonylag ép állapotban maradt meg, pontos meghatározásuk mégis nehézségekbe ütközik.

IV/2. ALKATRÉSZEK¹²²

Penge (21. kép 1) (Lsz.:2005.1.5100.6.) Nagyméretű darab, mindkét végén törésfelület van, korrodált. Hossza: 12,8 cm, szélessége: 3,2 cm, anyagvastagsága 0,1– 0,3 cm.

Vágóeszköz(?) (21. kép 2) (Lsz.:2005.1.1236.7.) Korrodált, görbült. Hossza: 10,5 cm, szélessége: 1– 1,8 cm, anyagvastagsága 0,1– 0,3 cm.

Hajlított vaspánt (?) (21. kép 3) (Lsz.:2005.1.3317.245.) Végein törésfelület van, korrodált. Hossza: 4 cm, szélessége: 1,8 cm, anyagvastagsága 1 cm.

Eszköznyél (?) (21. kép 4) (Lsz.:2005.1.1173.5.) Rövidebb szárának végén törésfelület van, a másik ívesen lezárt. Hossza: 7,5 cm, szélessége: 1 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Vastüske (21. kép 5) (Lsz.:2005.1.4407.10.) Egyik végén törésfelület van. Két vége közti távolság: 5 cm, átmérője: 1 cm, anyagvastagsága 0,1– 0,5.

Lakatkengyel (?) (21. kép 6) (Lsz.:2005.1.3317.246.) Korrodált, szélesebb végén törésfelület van, a másik ívesen lezárt. Két végének távolsága: 5 cm, szélessége: 1 cm, anyagvastagsága 0,2 cm.

Meghajlított vaspálca (21. kép 7) (Lsz.:2005.1.1173.5) Jó állapotú, mindkét végén törésfelület van. Hossza: 15 cm, átmérője: 0,5 cm, anyagvastagsága 0,3 cm.

Kétágú töredékes vaseszköz (21. kép 8) (Lsz.:2005.1.387.3.) Jó állapotú, minden végén törésfelület van. Hossza: 4 cm, szélessége: 2 cm, anyagvastagsága 0, 9 cm.

Béklyólakat (?) (21. kép 9) (2005.1.495.7.) Erősen korrodálódott, hiányos. Hossza: 4 cm, átmérője: 1,5 cm, anyagvastagsága 0,3 cm

Béklyólakat (?) (21. kép 10) (2005.1.7264.62.) Erősen korrodált, hiányos, tömör. Hossza: 4 cm, szélessége: 1,2 cm, anyagvastagsága 0,4 cm

Kör alakú vastárgy (21. kép 11) (2005.1.7195.81.) Korrodált, végein törésfelület van. Átmérője: 4,7 cm, szélessége: 1– 1,7 cm, anyagvastagsága 0,5 cm.

Meghajlított vastárgy (21. kép 12) (2005. 1.3197.15.) Mindkét végén törésfelület van, erősen korrodált. Hossza: 6 cm, szélessége: 0,8 cm, anyagvastagsága 0,6– 0,8 cm.

Patkó alakú vastárgy (21. kép 13) (2005.1.795.16.) Visszahajló végén törésfelület van, a másik ferdén levágott, korrodált. Hossza: 9,5 cm, szélessége: 1,5 cm, anyagvastagsága 0,3– 0,7 cm.

Nyél(?), Retesz (?) (21. kép 14) (2005.1.280.20.) Tömör, erősen korrodált, anyagvastagsága 0,5– 0,7 cm, egyik végén törött.Hossza: 9 cm, szélessége: 1,2 cm, anyagvastagsága 0,5– 0,7 cm.

Meghajlított vaspálcák (21. kép 15) (2005.1.3609.7.) Két darab, végeiken törésfelület van. Hossza: 4 cm, anyagvastagsága 0,4 cm.

Kampó (?) (21. kép 16) (2005.1.1.425.1.) Jó megtartású. Hossza: 4 cm, anyagvastagsága 0,2.

Veret (?) (21. kép 17) (2005.1.211.52.) Töredezett, hiányos, anyagvastagsága 0,2 cm, átmérője 2,4 cm.

Csattest (?) (21. kép 18) (2005.1.4406.1.) Mindkét végén törésfelület van. Hossza: 2,5 cm, anyagvastagsága 0,2 cm

A feltárás során sok olyan tárgy, illetve főként annak töredéke került elő, amelyek rendeltetése nem ismeretes. Sajnos a különböző ásatási beszámolók, leltérfeldolgozások helyhiány miatt kevésbé vagy egyáltalán nem foglalkoznak ezekkel a töredékekkel, de bemutatásuk hasznos lehet funkciójuk megfejtéséhez.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Újbuda – Tóváros Lakópark területén feltárt leletek közül az egyik legjelentősebb tárgytipusnak a vasból készült eszközöket, tárgyakat mondhatjuk. Munkánkban ezt a kisebb, talán könnyebben körbehatárolható egységet mutattuk be.

Arra a kérdésre, hogy ez az anyag, mind mennyiség mind minőség tekintetében miként illeszkedik be az Árpád-kori falusi leletanyagba, nem egyszerű válaszolni. Egyrészt a Magyar-

¹²² A tárgytipus darabjainak nagy része gödrökből került elő valószínűsíthetően hulladékként, három esetben házban illetve tárolóhelyiségben, egy alkalommal pedig árokban találtuk, mindig Árpád-kori leletanyag együtt.

ország területén előkerült Árpád-kori vaseszközöket összefoglalóan bemutató munka Müller Róbert mai napig egyedülálló feldolgozásán kívül nem született. Noha kezdeményezések történtek, de még ma is áll Müller Róbert azon véleménye, hogy a vaseszközök kutatása periférikus területe a középkor kutatásának, és a leletsoport feldolgozottsága elmarad a kerámiától.¹²³ A későközépkor esetében már jobban állunk, hiszen a sarvalyi¹²⁴ vagy az ozorai¹²⁵ leletanyag feldolgozása megtörtént, jobban segítségül hívhatóak mind az írott, mind a képi források. Több, kisebb leletegyüttes is feldolgozásra került.¹²⁶ Munkánk során gyakran kellett ezekhez a későközépkori leletegyüttesekhez nyúlni.

Másrésről ekkora vasanyag Árpád-kori falusi környezetből eddig még nem került publikálásra. A vaseszközök komoly értékkel bírtak a középkor folyamán.¹²⁷ Az elterjedt álláspont, hogy a törött darabokat újrahasznosították.¹²⁸ Ezért szokatlan, hogy gödrökben töredékes állapotban számtalan újra feldolgozható, áta-

lakítható vastárgy került elő. Másrészt az is magyarázatra vár, hogy a tárgyak nagy része teljesen ép állapotban került elő, és ezek közül csak néhány esetben figyelhetjük meg az elrejtést. Okként csak részben említhetjük a tatárjárást, mert noha az 1242-es eseménnyel magyarázzuk a falu elnéptelenedését, de erőszakos cselekményre utaló nyomot sehol nem találtunk. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a lakosok elmene-kültek, erre utalnak az elrejtett vasleletek.

Feltételezhetjük, hogy jómódú népességgel kell számolnunk a területen, melyre bizonyítékul szolgálhat a vasanyagon kívül a kövekkel bélelt sírok, mives kőfaragványok, a kváderkövekből épült templom, pénzek, üvegleletek nagy száma és a gazdag leletanyag.

Több esetben a korszakra egyáltalán nem (pl.: jégsarkantyú), vagy csak kevésbé jellemző (pl.: tengelyes olló) tárgy került elő ebből a zárt Árpád-kori környezetből. Ezek alapján bizonyítást nyert, hogy ezeket a tárgytípusokat használták már ebben a korszakban, datálásuk nehéz, mert formájukat változtatás nélkül megőrizték az évszázadok során.¹²⁹

¹²³ MÜLLER 1985. 427.

¹²⁴ HOLL-PARÁDI 1982.

¹²⁵ GERE 2003.

¹²⁶ A teljesség igénye nélkül érdemes kiemelni a közelmúltban publikált decsetei depóleletet. (MIKLÓS 2005.)

¹²⁷ SZABÓ 1954.

¹²⁸ Másodlagos felhasználás kevés esetben figyelhető meg Kánán. Az eltörött rugós ollóból koporsókapcsot, szőlőmet-szőkésből kampót készítettek.

¹²⁹ Munkánkban nagyon sok segítséget kaptunk, és köszönettel tartozunk Wolf Máriának, Müller Róbertnek, Valter Ilonának, Miklós Zsuzsának, Simonyi Erikának, Barsi Csabának, Hatházi Gábornak, a rajzokért Németh Tibornak és Németh Katalinnak.

IRODALOMJEGYZÉK

- BAKAY 1996
 CSILLÉRY 1982
 ÉRI-BÁLINT 1959
 FODOR 1975
 FODOR 1976
 GÁDOR-NOVÁKI 1980
 GERE 2003
 GEREVICH 1943
 GYÖRFI 2006
 GYÜRKY 1996
 HATHÁZI 1996
 HILCZEROWNA 1956
 HOLL-PARÁDI 1982
 IKVAI 1972
 ISTVÁNOVITS 2003
 KALMÁR 1971
 KOVALOVSKZI 1980
 KOVÁCS 1970
 KOVÁCS 1971
 KOVÁCS 2003
 LÁSZLÓ 2001
 MEDVEGYEV 1966
 MICHNAI 1982
 MIKLÓS 1988
 MIKLÓS 1989
- BAKAY Kornél: Castrum Kwszug. Kőszeg, 1996.
 K. CSILLÉRY Klára: A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. Bp., 1982.
 ÉRI István-BÁLINT Alajos: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásátásai). RégFüz Ser.: 2:4. Bp., 1959.
 FODOR, István: Vorläufige Bericht über die Ausgrabung des Dorfes Szabolcs - Kisfalud im Jahre 1971-73. FolArch 26. (1975), p. 171-182.
 FODOR István: Az osztrogoszsszki lelet. Cumania 4. (1976), p. 255-263.
 GÁDOR Judit-NOVÁKI Gyula: Az abaújházi földvár sánca. HOMÉ 19. (1980), p. 43-81.
 GERE László: Késő középkori és kora újkori fémelemek az ozo-rai várkastélyból. In: Opuscula Hungarica 4. Bp., 2003.
 GEREVICH László: A csúti középkori sírmező. BudRég 13. (1943), p. 105-166.
 GYÖRFI Zsolt: Középkori tarajos sarkantyúk Erdélyben (13-14. század). Dolgozatok 11. (2006), p. 99-128.
 H. GYÜRKY Katalin: A Buda melletti kánai apátság feltárása. Bp, 1996.
 HATHÁZI Gábor: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. Savaria 22. (1996), p. 223-248.
 HILCZEROWNA, Z.: Chronologia ostrog z X do XIII wieku. Wladomosci Archeologiczne 23. (1956), p. 203-207.
 HOLL, Imre - PARÁDI, Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. In: FontArchHung Bp., 1982.
 IKVAI Nándor: A ceglédi vaseszközlelet. StComit 1. (1972), p. 135 - 156.
 ISTVÁNOVITS Eszter: A Rétköz honfoglaló és Árpád-kori emlékanyaga. Nyíregyháza, 2003.
 KALMÁR János: Régi magyar fegyverek. Budapest. 1971.
 KOVALOVSKZY Júlia: Településásatások Tiszaeszlár- Bashalmon. In: FontArchHung Bp., 1980.
 KOVÁCS László: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsástemetkezésük. AR 11. (1970), p. 81-108.
 KOVÁCS László: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI-XIV. századi csillag alakú buzogányai. FolArch 22. (1971), p. 165-181.
 KOVÁCS László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Bp., 2003. p. 284-392.
 LÁSZLÓ János: Tatabánya középkori régészeti topográfiája. Tatabánya, 2001.
 MEDVEGYEV, A. F.: Rucsnoje metatelnie oruzse (luk i sztreliu, szamosztrel) VIII - XIV. vv. Moszkva, 1966.
 MICHNAI Attila: Középkori tárgyak a régi Muhiról. Com.ArchHung 1982., p. 125-152.
 MIKLÓS Zsuzsa: A Tolna megyei nyéki vár (Felsőnyék-Várhegy) BÁMÉ 1988., p. 205-259.
 MIKLÓS Zsuzsa: Ipolydamásd várai. In: Váci Könyvek 4. Vác, 1989. p. 7-28.

- MIKLÓS 1997 MIKLÓS Zsuzsa: Falvak, várak, kolostorok a Dél- Börzsönyben. Váci Könyvek 8. (1997) p. 7–153.
- MIKLÓS 2005 MIKLÓS, Zsuzsa: Spätmittelalterliches Eisendepot aus dem mittelalterlichen Marktflecken Decs-ETE. ActaArchHung 56. (2005), p. 279–310.
- MÜLLER 1974 MÜLLER Róbert: Vasezközök Gyimrót-Sebes-Tagról. Arrabona 16. (1974), p. 63–73.
- MÜLLER 1975 MÜLLER Róbert: Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. ActaArchHung 27. (1975), p. 59–102.
- MÜLLER 1976 MÜLLER Róbert: A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszköz lelet új keltezése. ArchÉrt 103. (1976), p. 263–276.
- MÜLLER 1985 MÜLLER Róbert: A középkori vaseszközök kutatása. In.: Középkori régészetünk újabb eredményei. Szeged, 1985. p. 427–441.
- ÓDOR 1998 ÓDOR János: Anjou-kori öntőforma Majsról. (Adatok a 13–15. századi viselet történetéhez.) CommArchHung 1998., p. 123–138.
- PARÁDI 1975 PARÁDI Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet. FolArch 26. (1975), p. 119–162.
- PARÁDI 1982 PARÁDI Nándor: A kácsi középkori lakótorony. HOMÉ 21. (1982), p. 9–30.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1969 PÁLÓCZI-HORVÁTH András: A csólyosi kun sírlelet. FolArch 20. (1969), p. 107–134.
- PÁLÓCZI – HORVÁTH 1972 PÁLÓCZI-HORVÁTH András: A felsőszentkirályi kun sírlelet. Cumania 1. (1972), p. 177–204.
- PÖLÖS 2001 PÖLÖS Andrea: Építőáldozatok. In.: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szentendre-Szolnok, 2001. p. 467–484.
- PROKISCH – KÜHTREIBER 2004 PROKISCH, B. –KÜHTREIBER, T.: Der Schatzfund von Fuchsendorf. Linz, 2004.
- RICHTER 1982 RICHTER M.: Hradištko u Davle. Praha 1982
- RUSU 2005 RUSU, A.: On the Medieval Battle Knives from Transylvania. Medium Aevum Quotidianum. Krems, 2005. p. 7–25.
- RUTTKAY 1976 RUTTKAY, A.: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. SIA 24. (1976), p. 245–395.
- SZABÓ 1938 SZABÓ Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp., 1938.
- SZABÓ 1954 SZABÓ György: A falusi kovács a XV–XVI. században. FolArch 5. (1954), p. 123–145.
- SZABÓ 2002–2003 SZABÓ László: Megjegyzések a böszőrmények kérdéséhez a Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján. DMMÉ 76. (2002–2003), p. 73–108.
- SZOLNOKI 2006 SZOLNOKI László.: A nagycserei vaseszközlelet. DDMÉ 78. (2006), p. 217–237.
- TEMESVÁRY 1960 TEMESVÁRY Ferenc: Kulcstípusok és zár-mechanismusok fejlődése a XII–XV. században. FolArch 12. (1960), p. 191–214.
- TEMESVÁRY 1961 TEMESVÁRY Ferenc: Kulcstípusok és zár-mechanismusok fejlődése a XV. században. FolArch 13. (1961), p. 151–176.
- TEMESVÁRY 1999 TEMESVÁRY Ferenc: Eleink gyűjtötték. (Fegyverek, hadi-emlékek ló- és viseleti tartozékok a szentesi Koszta József Múzeumban). Szeged, 1999.

- TEREI 2005 TEREI György: Előzetes jelentés a Kőérberek-Tóváros lakópark területén folyó Árpád-kori falu feltárásáról. In.: Régészeti kutatások Magyarországon. Bp., 2005. p. 37-72.
- TEREI-HORVÁTH 2007 TEREI György-HORVÁTH Antónia: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. CommArchHung 2007., p. 215-246.
- TETTAMANTI 1971 TETTAMANTI Sarolta: A Zalavár község I. számú XI. századi temető. ArchÉrt 97. (1971), p. 216-244.
- TETTEMANTI 1975 TETTAMANTI Sarolta: Temetkezési szokások a X-XI. században a Kárpát-medencében. StComit 3. (1975), p. 79-123.
- WOLF 1988 WOLF Mária: Elpusztult középkori település Sajólad határában. HOMÉ 25-26. (1988), p.189-202.
- WOLF 1993 WOLF Mária: Babonás szokásaink Árpád-kori falvainkban. HOMÉ 30-31. (1993), p. 543-562.
- WOLF 1997 WOLF Mária: Hejőkeresztúr - Vizekköze. Árpád-kori település a XI-XIII. századból. In.: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Bp, 1997.

THE IRON FINDS FROM PERIOD II
AT THE ÁRPÁDIAN VILLAGE AT KANA

In this article we would like to present the iron finds from Árpád period villages excavated in the XI district of Budapest between 2003 and 2005. The first half of this study has already been published in the *Communicationes Archeologicae Hungariae* from 2007. There we published objects connected to agricultural activities, animal keeping and daily life.

In this article we would like to publish the other part of the article: consumer goods, tools and items of the armament, clothes.

The bucket handles are common consumer goods of the time. They have a characteristic form typical of the period. In addition, two objects, probably bucket hoops as well as a large hoop came to light. The 7 keys unearthed in this area can be placed into three groups according to shape and size. The smaller ones – smaller than 10 cm – were probably part of the locking mechanism of a box. In contrast, other keys are 2 or 2.5 times larger and were probably used to lock doors. Their rhombus-shaped handles are similar in both size categories of key.

The middle size, iron rod decorated key forms can also be placed in different categories on the basis of their size and shape. The large numbers of keys raise other questions as well. This tendency seems to accord with results in recent literature that suggests that certain kinds of keys have an earlier dating.

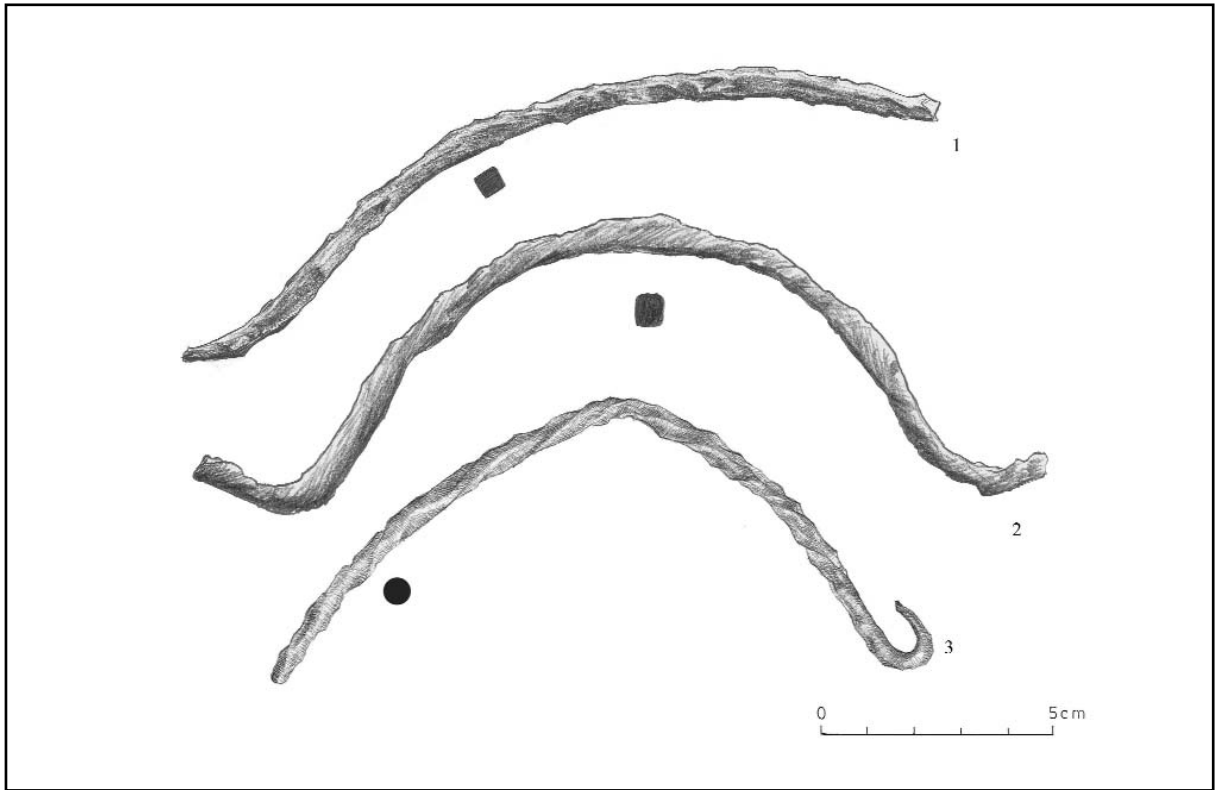
Two lock mechanisms were found. The fact that there are fewer locks than the numbers of keys suggests that in the 12th–13th century more than one key was made for each lock. Six pieces of rod-like iron objects may be parts of fetter locks. Because some of these objects were found in an extremely fragmentary condition it cannot be determined exactly whether all of them functioned in the same way. The large numbers of rivets, rings, nails and bits of iron plate are common finds from sites of this period. However, there were relatively few iron

coffin fittings found at these Árpáadian Period villages.

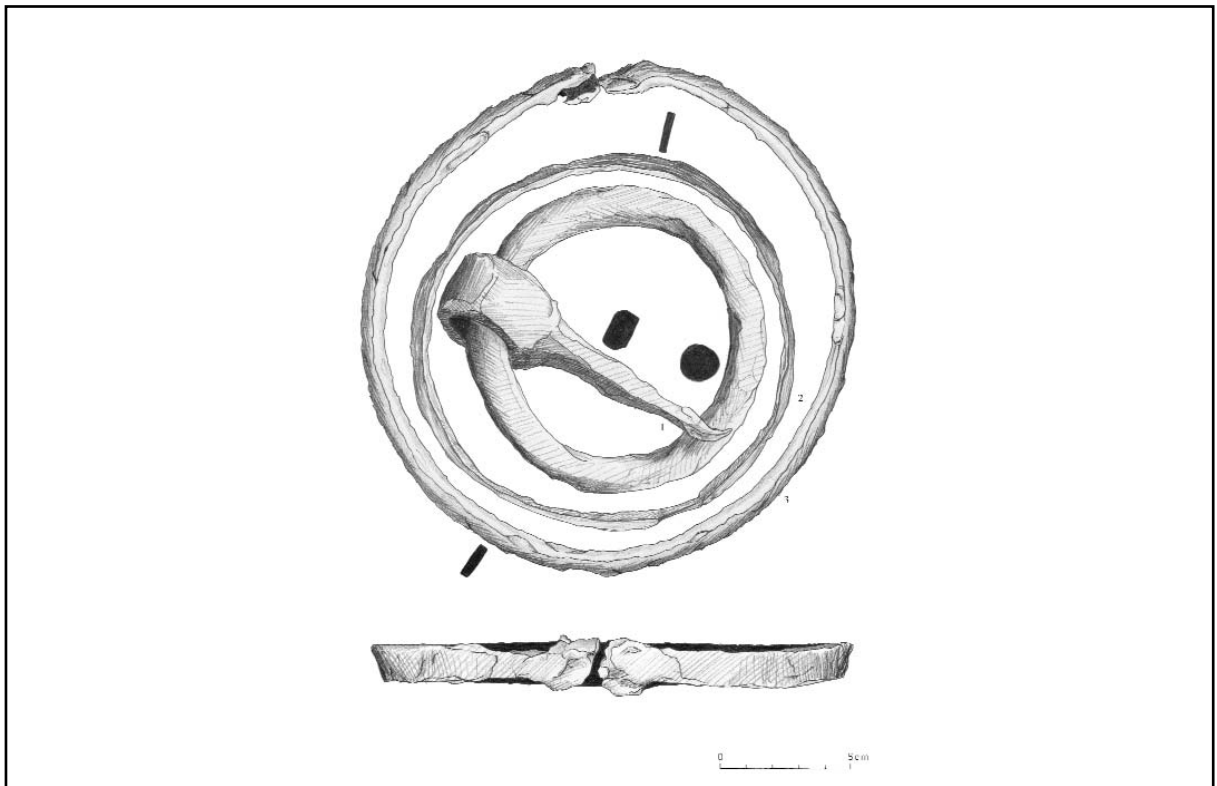
The large numbers of objects connected to the military raise yet other questions. There are rare finds of sabers and mauls in addition to arrow and lance heads which suggest that there may be a Pecheneg connection. Many knife case stiffeners appear in the find material together with peasant-style knives. The existence of so many sheath stiffeners is thought-provoking. This weapon-like object would normally be uncommon in such numbers in such a village milieu in the 12th–13th century. Some scabbard stiffeners also came to light although no double edged swords were discovered. However, the presence of many stiffeners suggests that more swords were used than we actually found. Altogether 18 spurs were unearthed during excavation. The majority of them (15 specimens) are of the earlier hunting type while three specimens are of the posterior rowel type. The 18 spurs which were found in the area of the village represent characteristic artifacts in the find materials from of Árpáadian Period villages.

The horseshoe for use on ice in connection with clothing remains unique at Árpáadian Period sites. However, many characteristic forms common to the period such as braces, pins and buckles came to light. Several iron objects with unknown functions were brought to light during excavations as well.

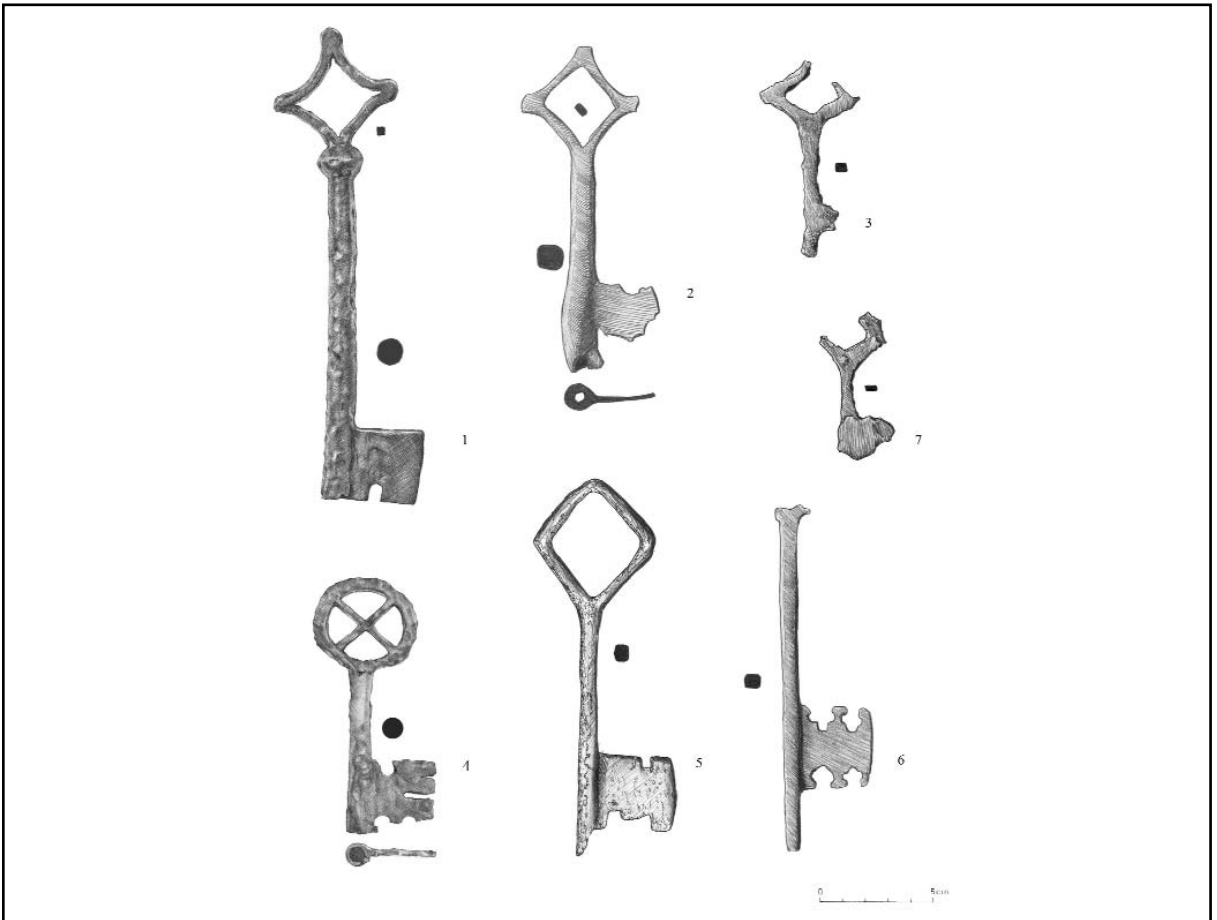
We can presume that the inhabitants of this village were well-to-do. Their prosperity is reflected in the large numbers of iron artifacts. In many cases, finds typical of this period (for example ice picks) or somewhat characteristic (for example axial scissors) were discovered in securely dated Árpáadian Period environments. On the basis of previous work it could be demonstrated that these forms were used in this period as well. Dating them proved difficult because their shapes remained unchanged over centuries.

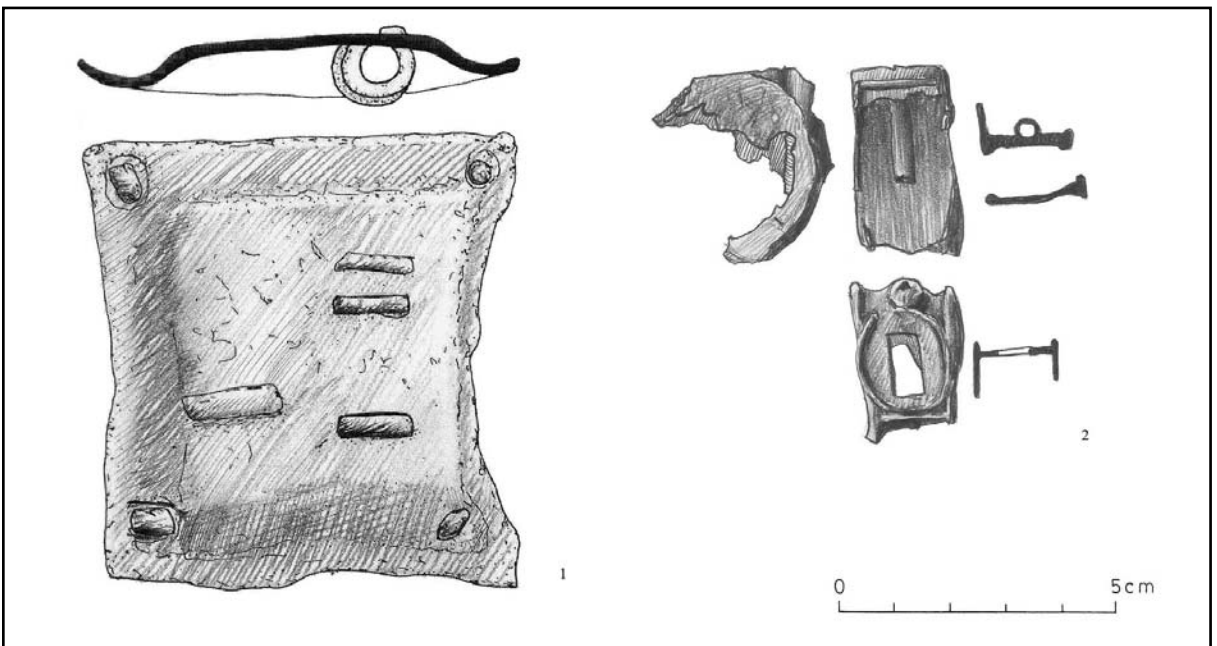
1. kép

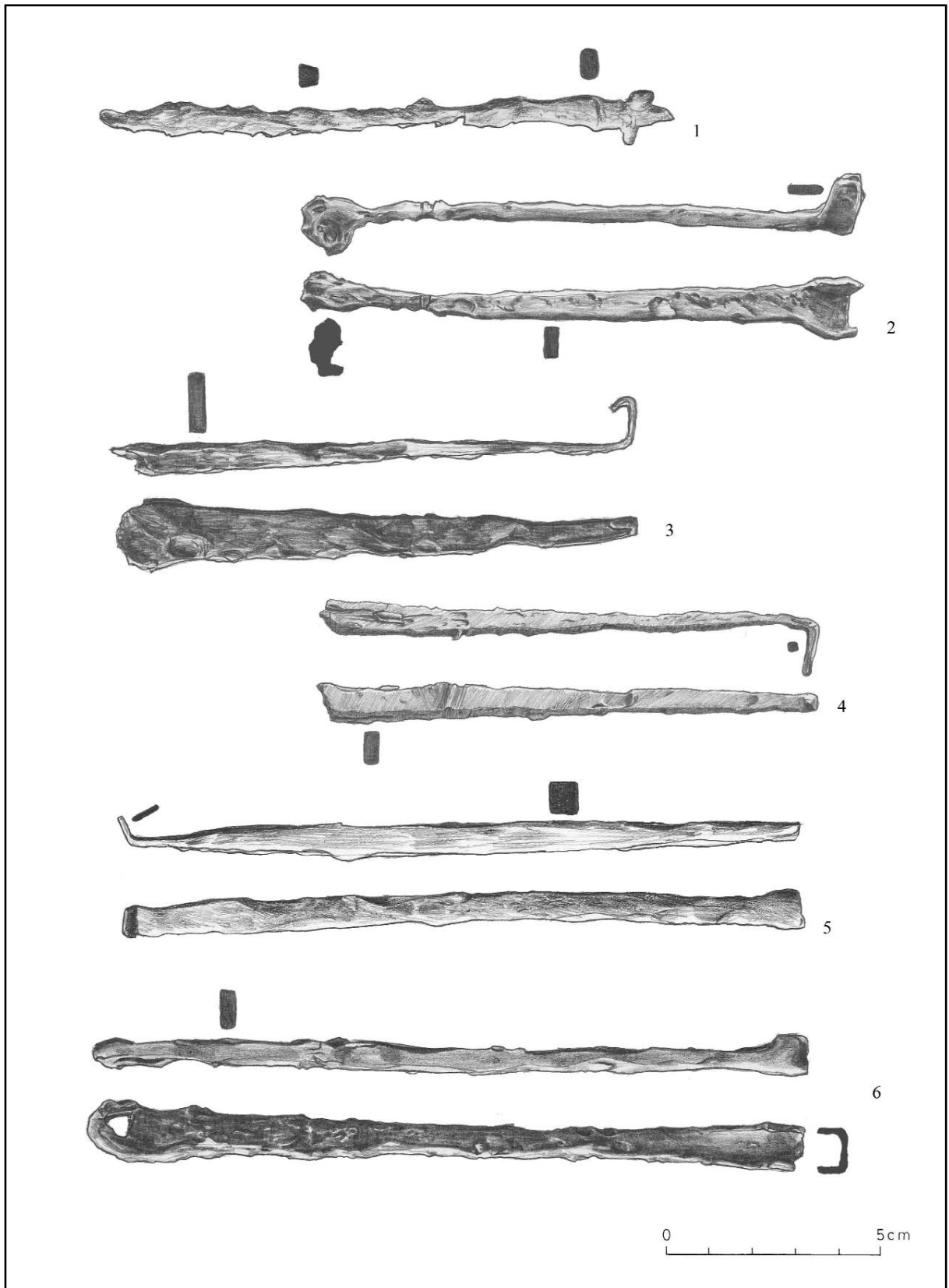
2. kép

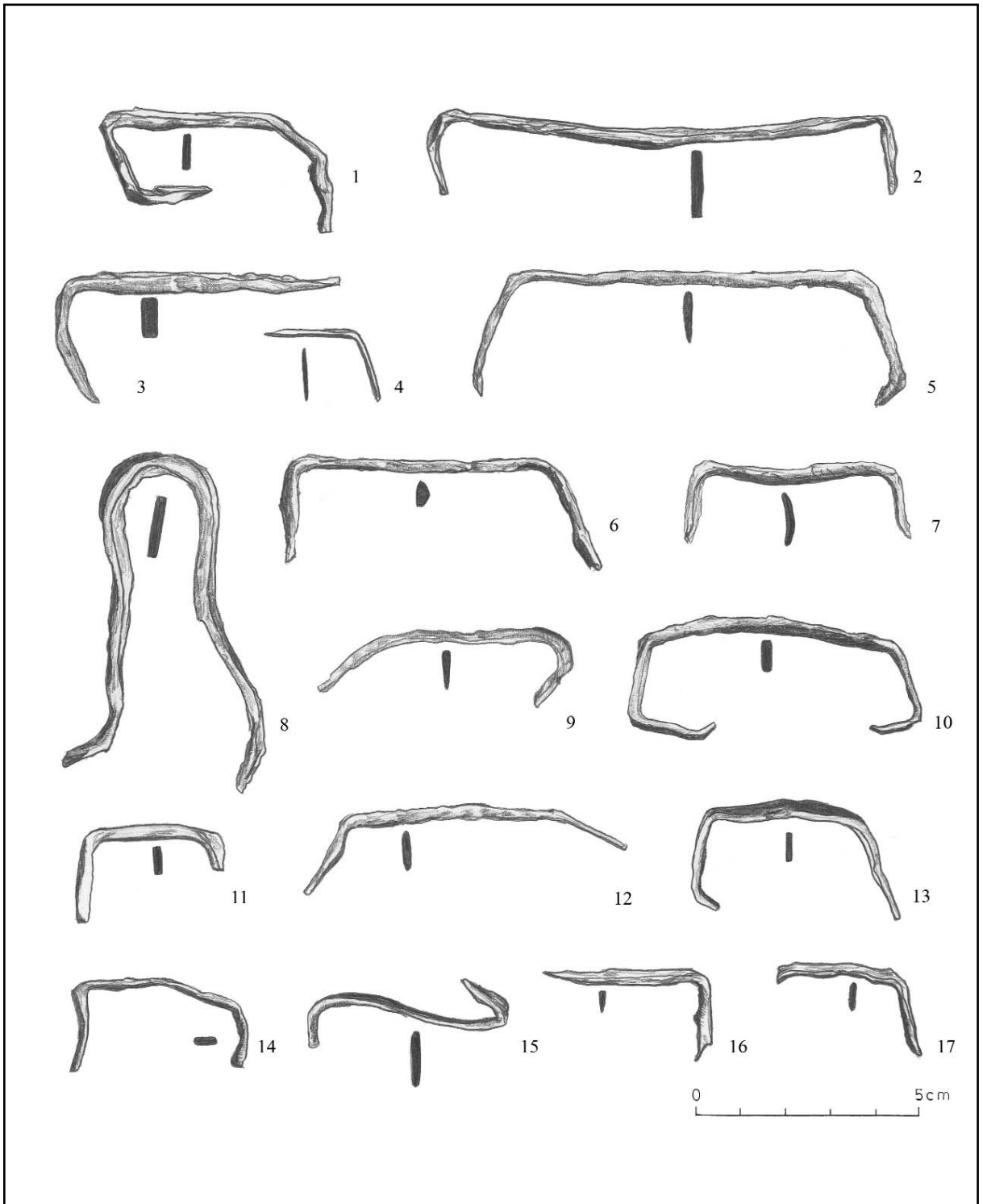
3. kép

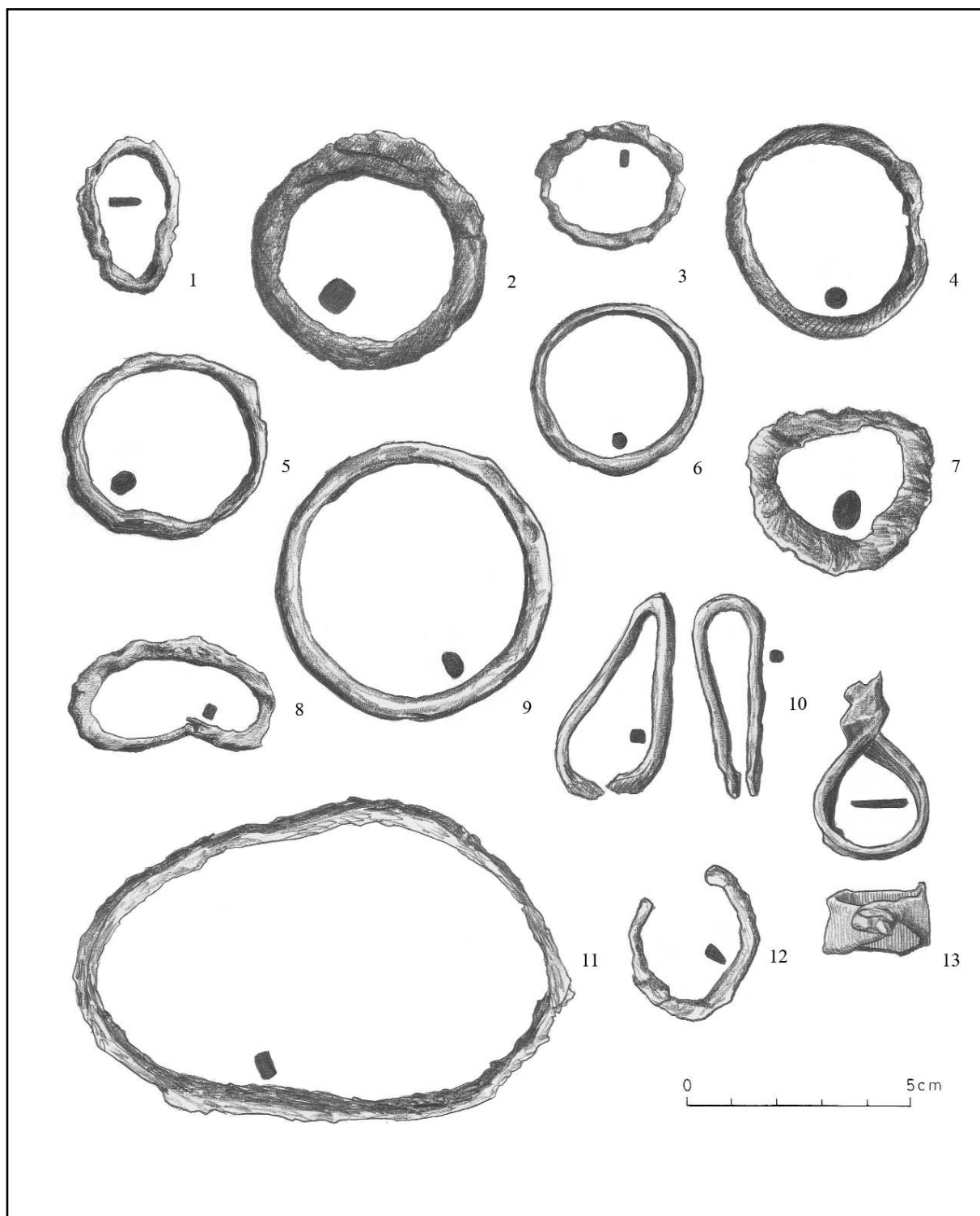
4. kép

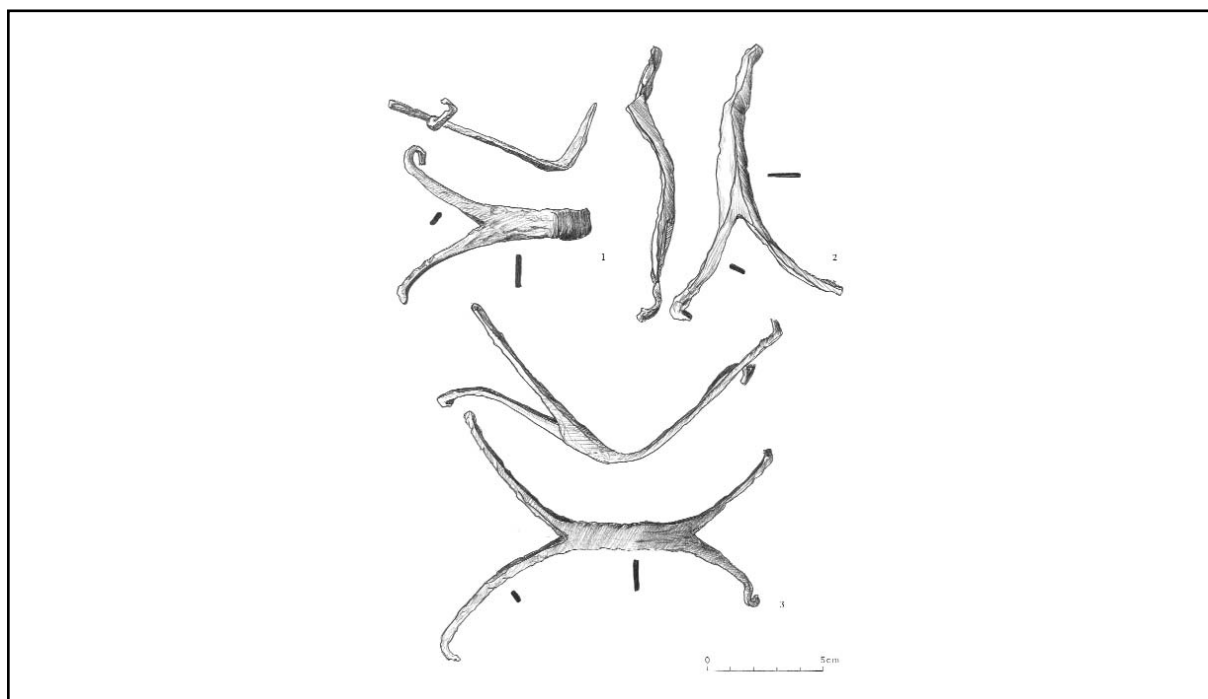
5. kép

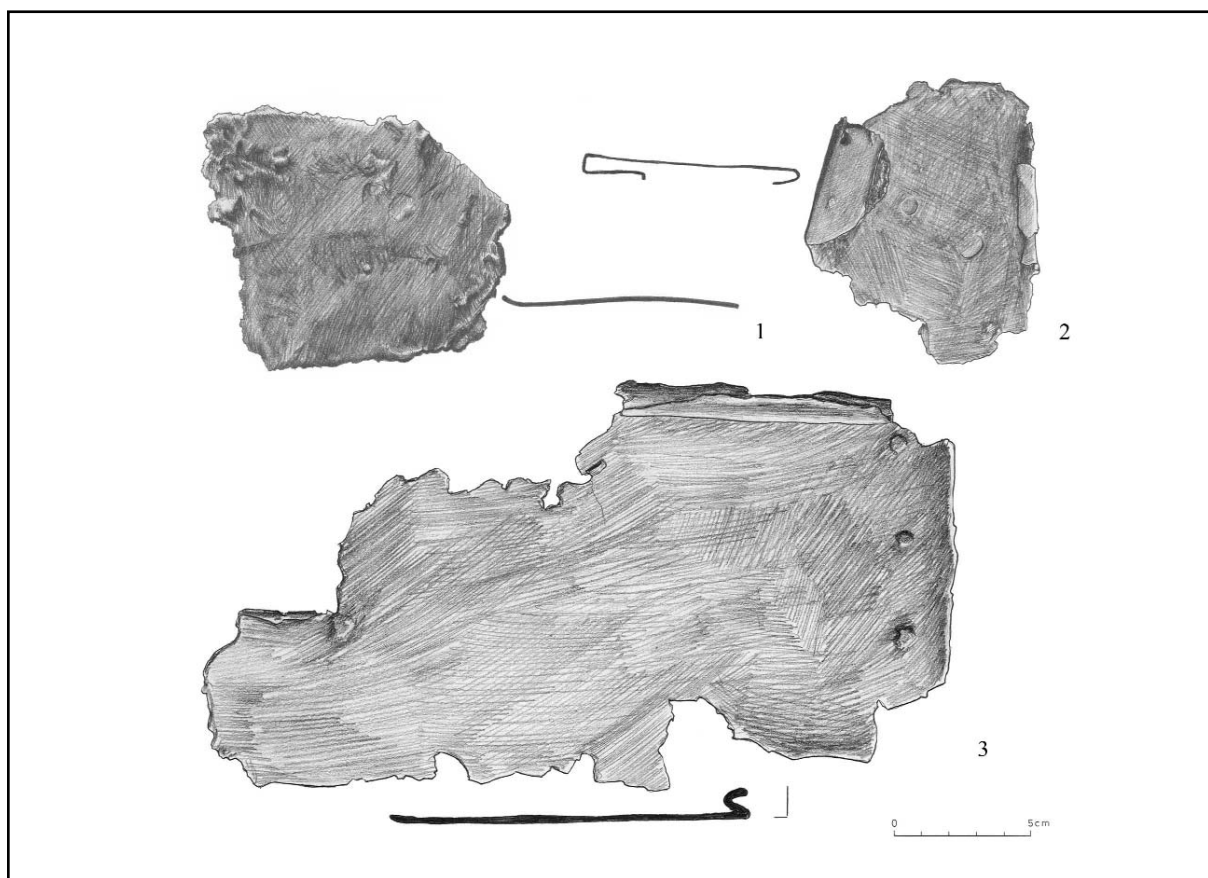
6. kép

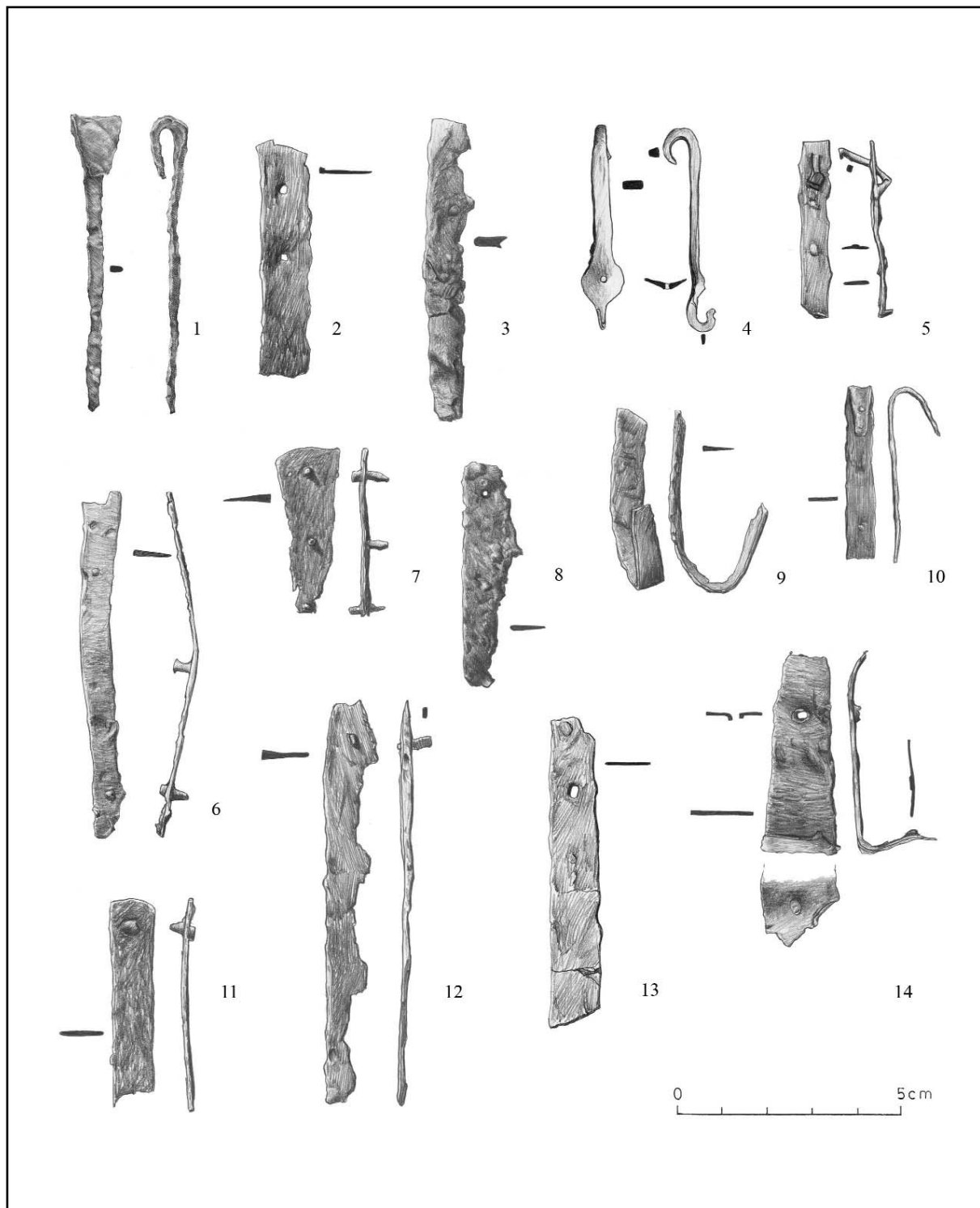
7. kép

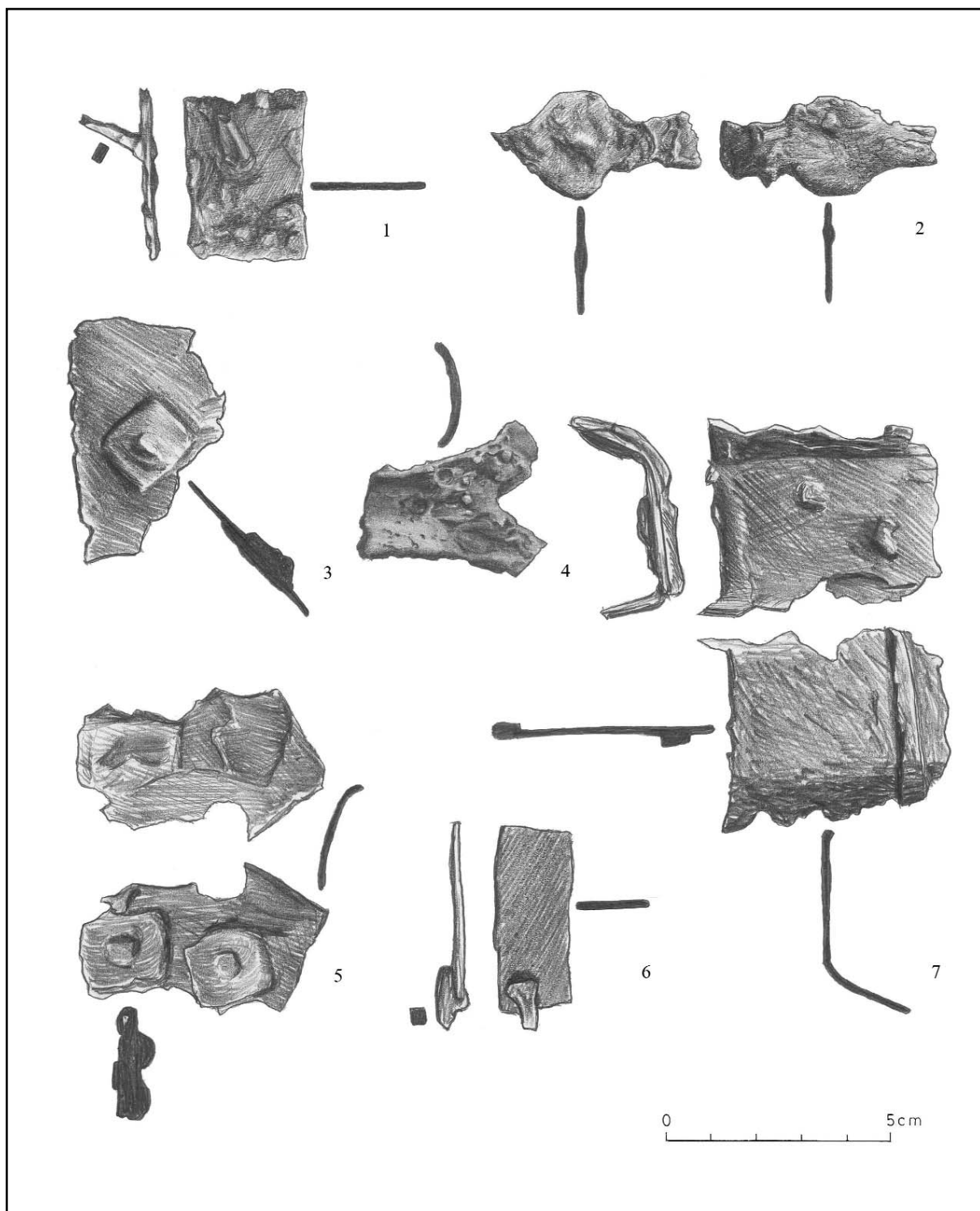
8. kép

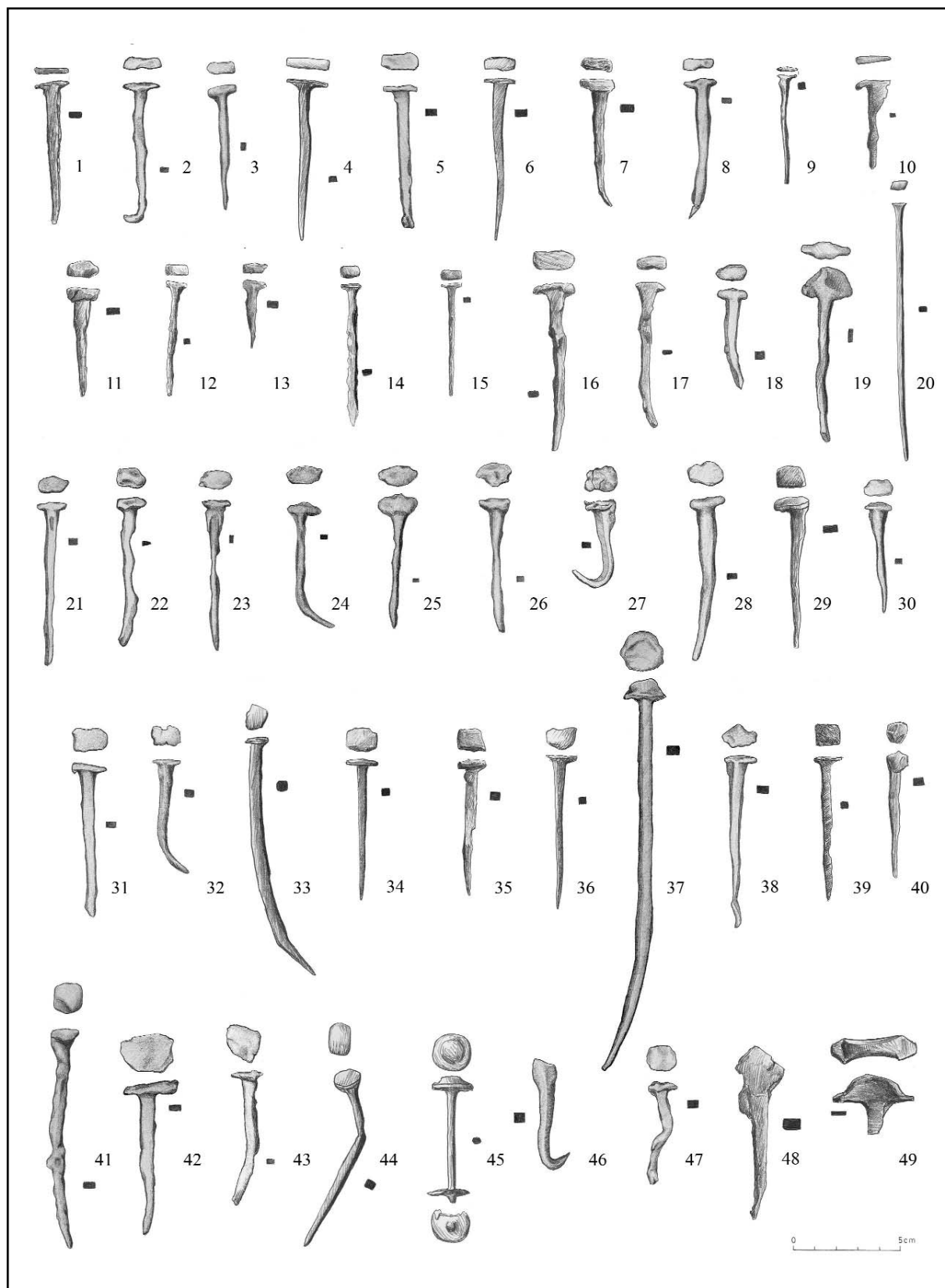
9. kép

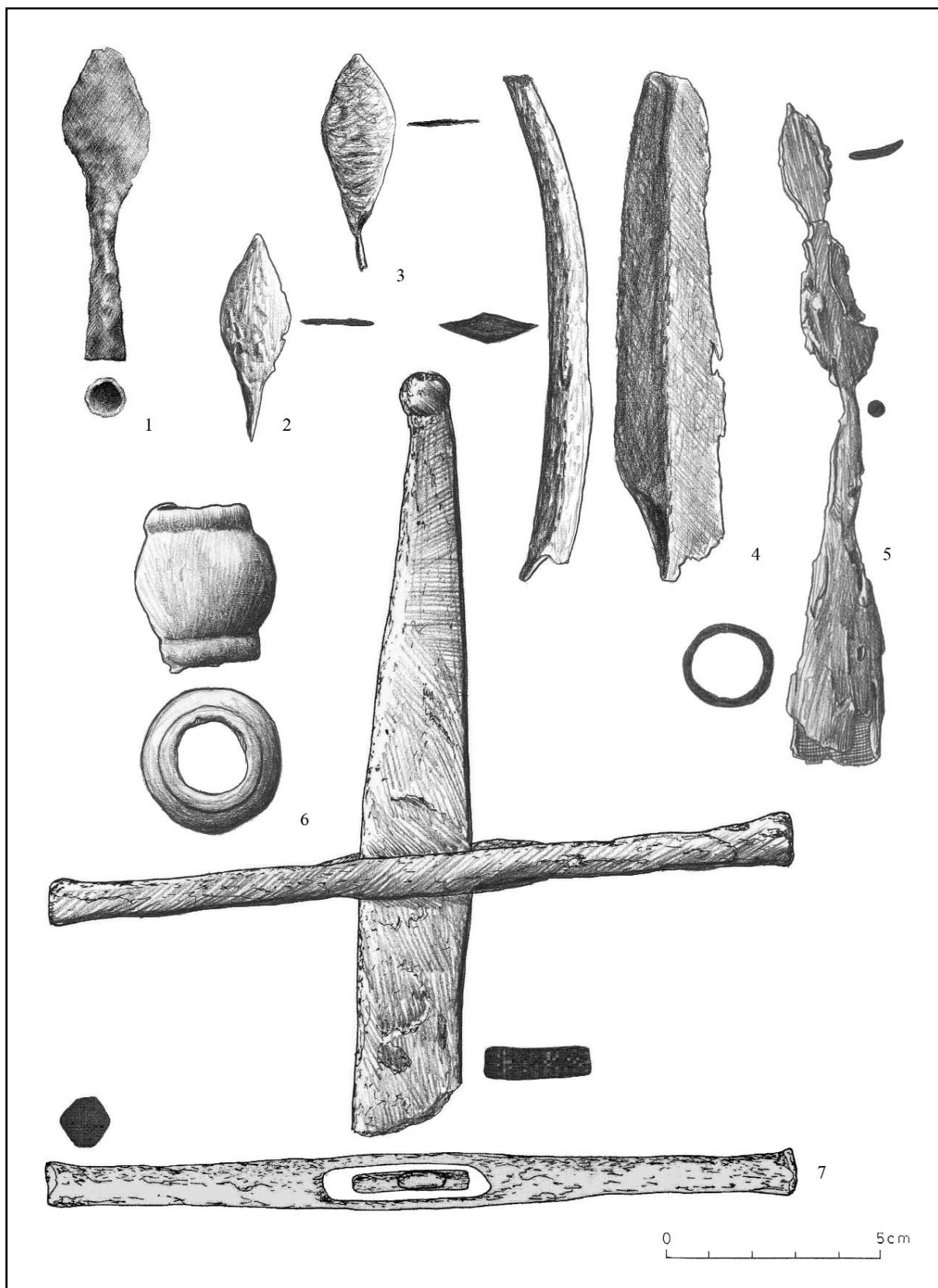
10. kép

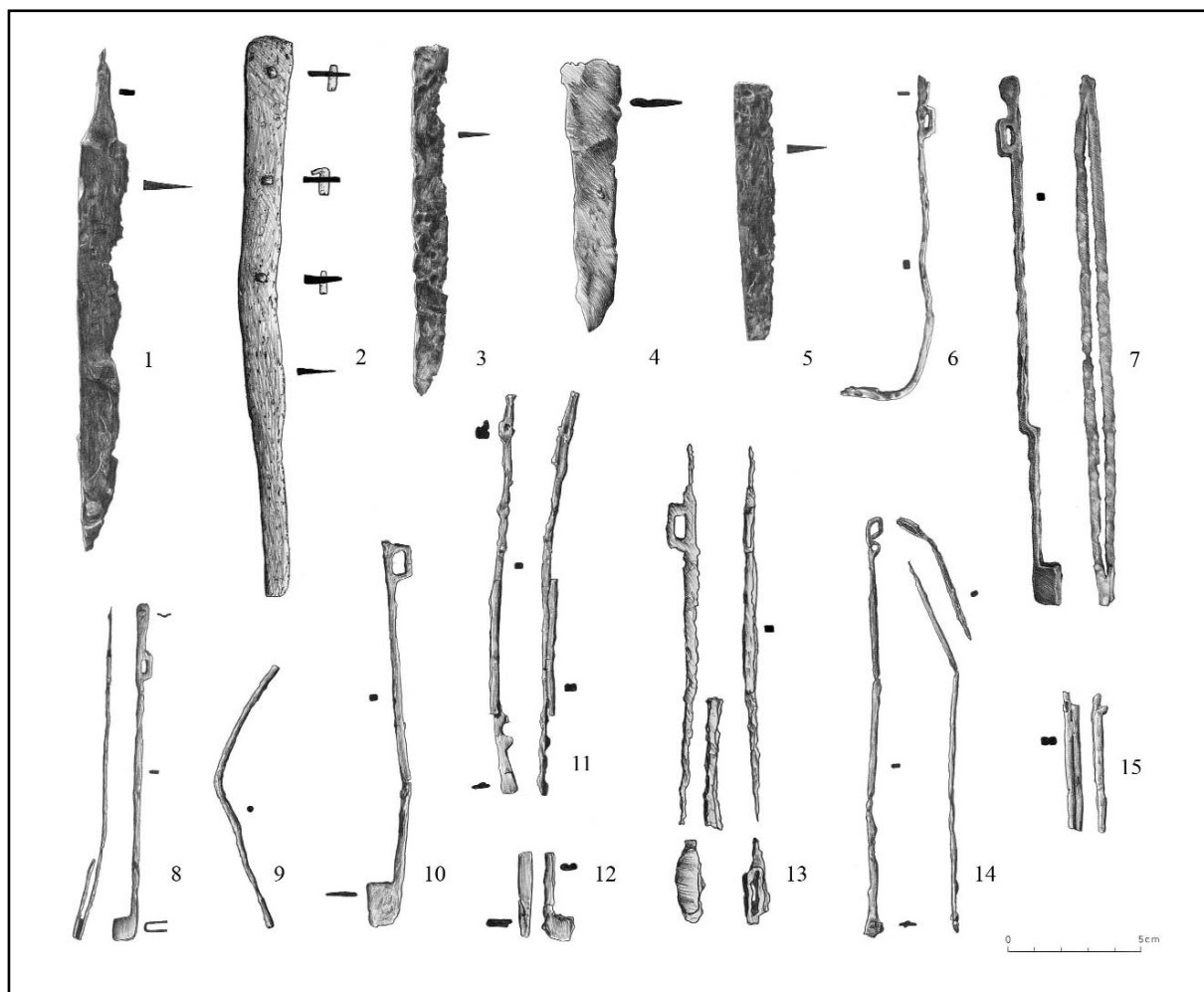
11. kép

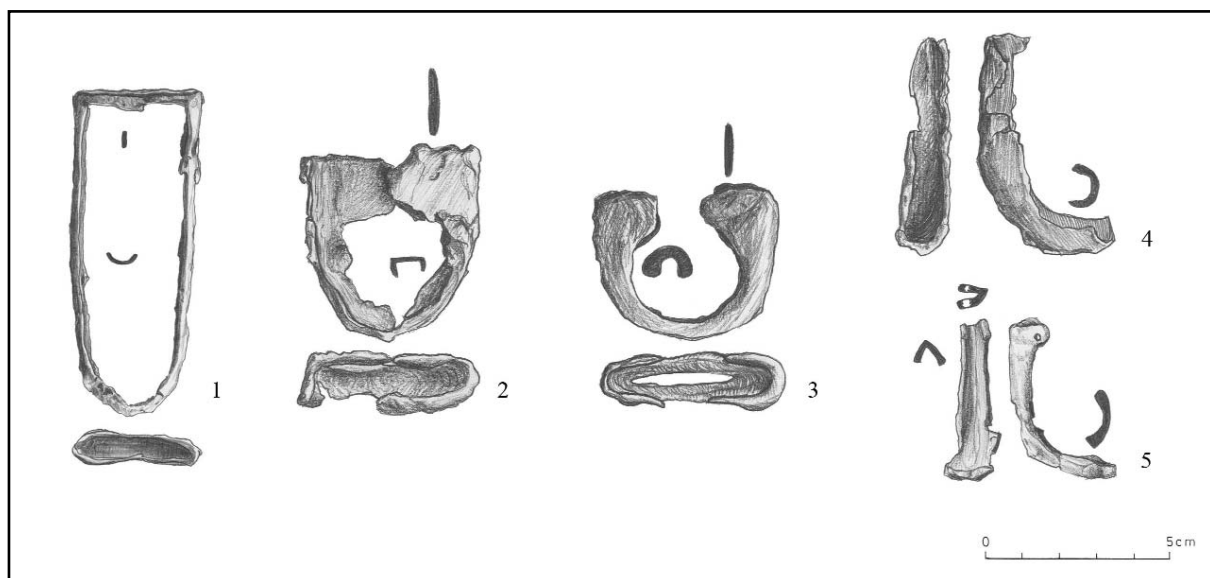
12. kép

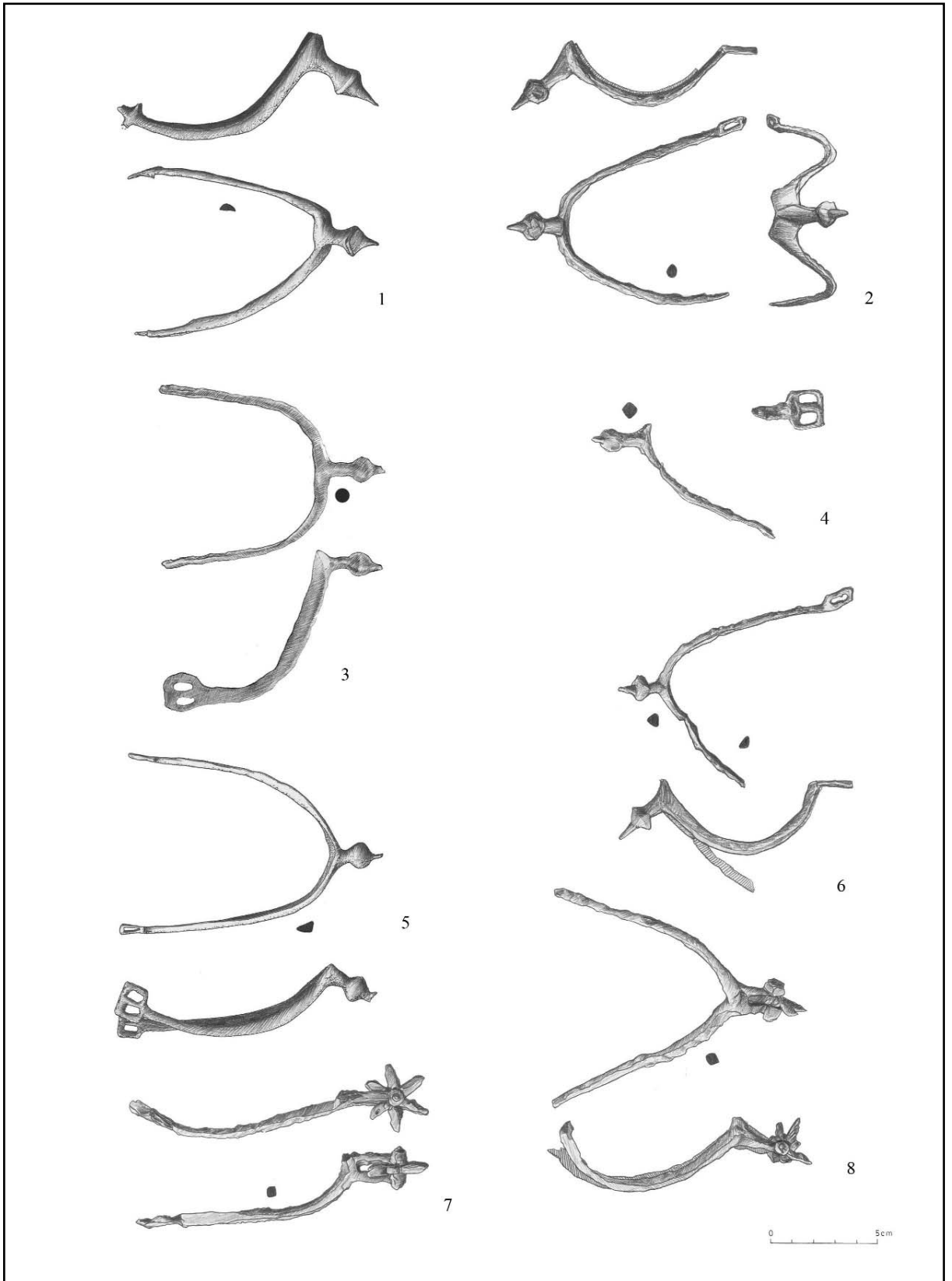
13. kép

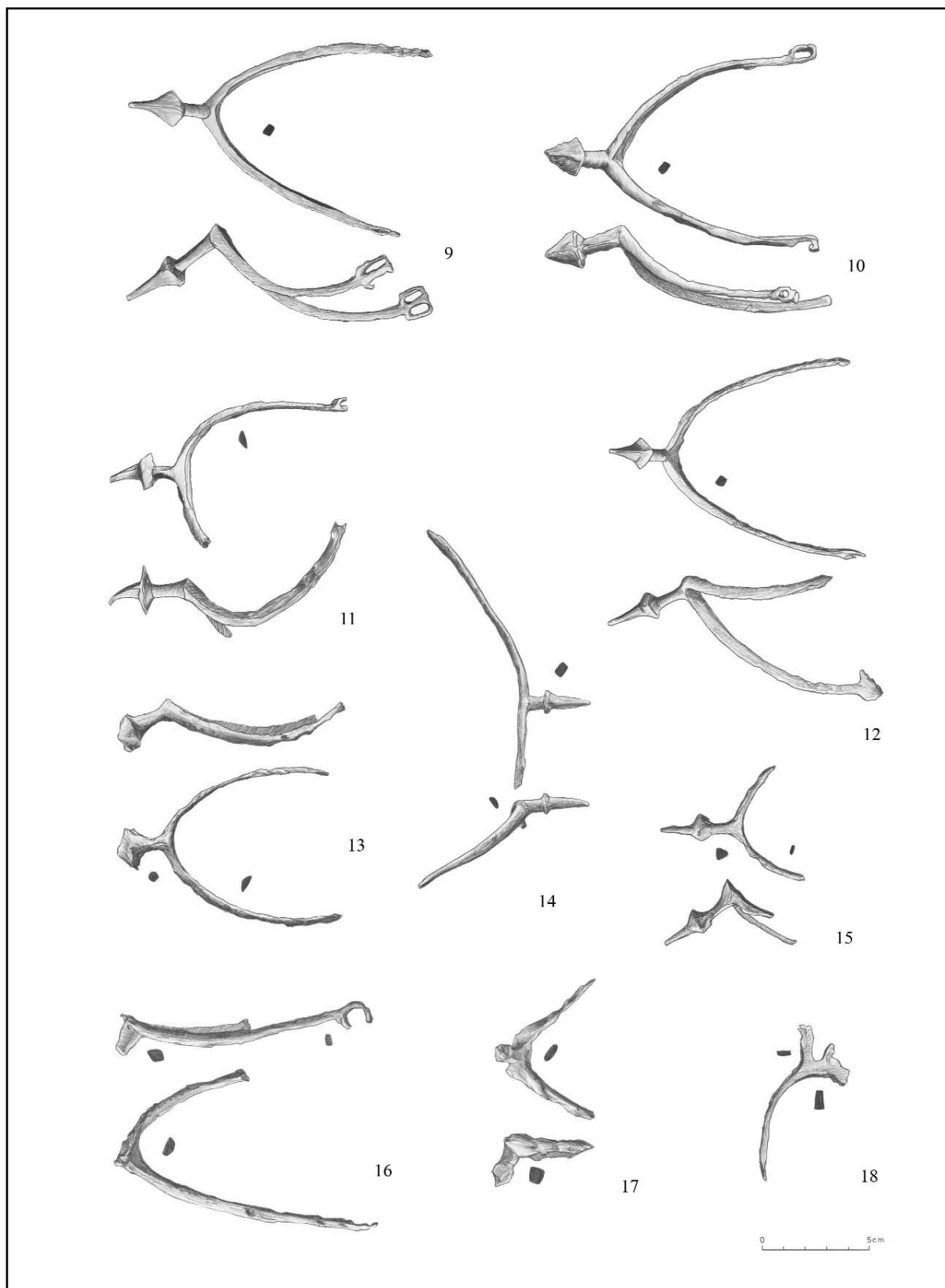
14. kép

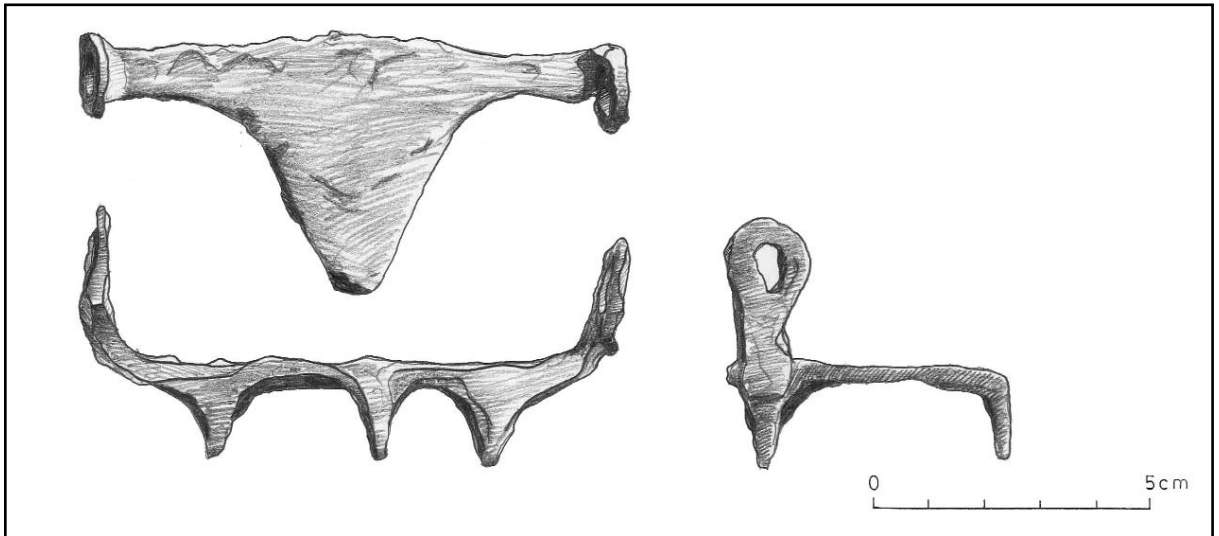
15. kép

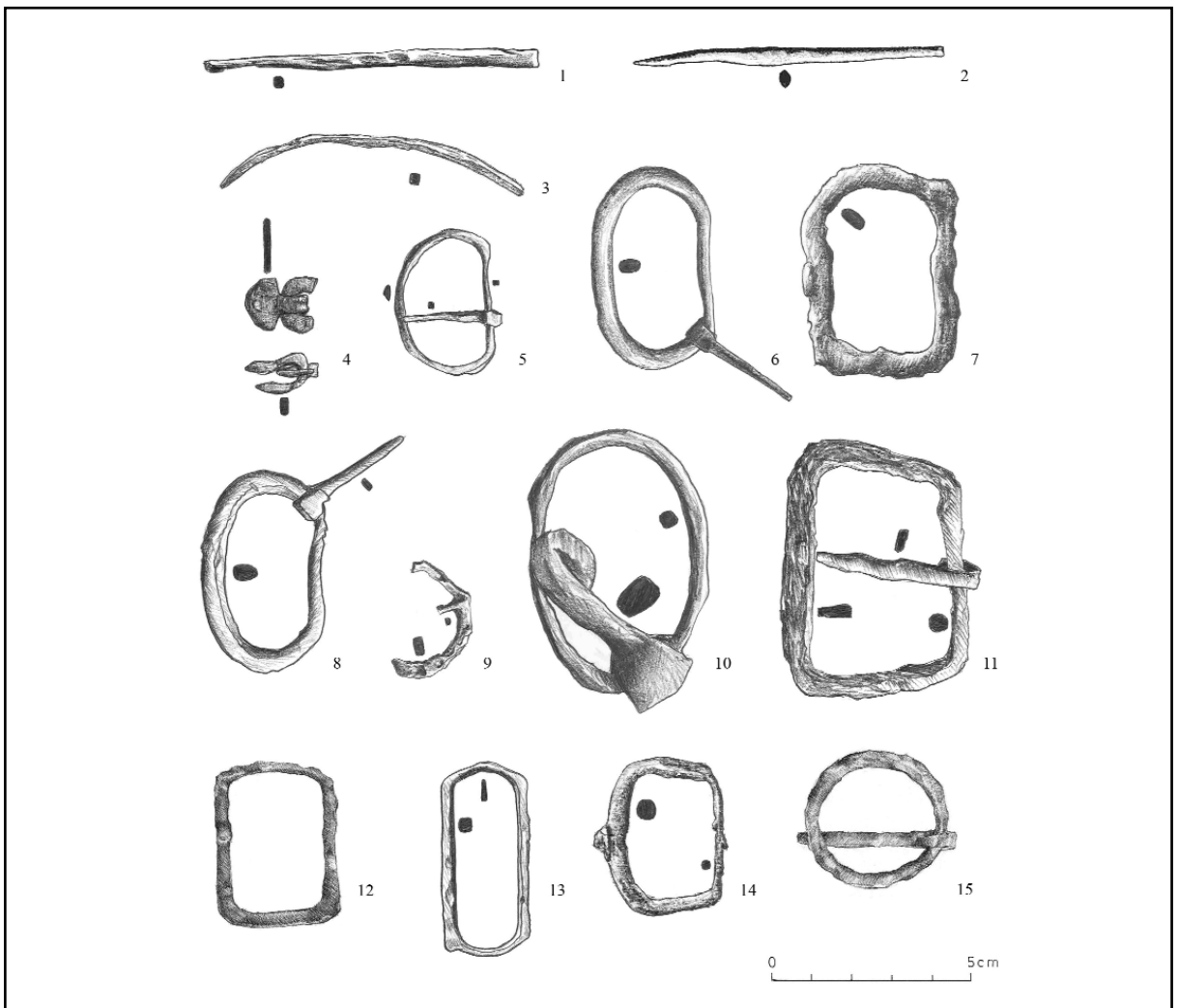
16. kép

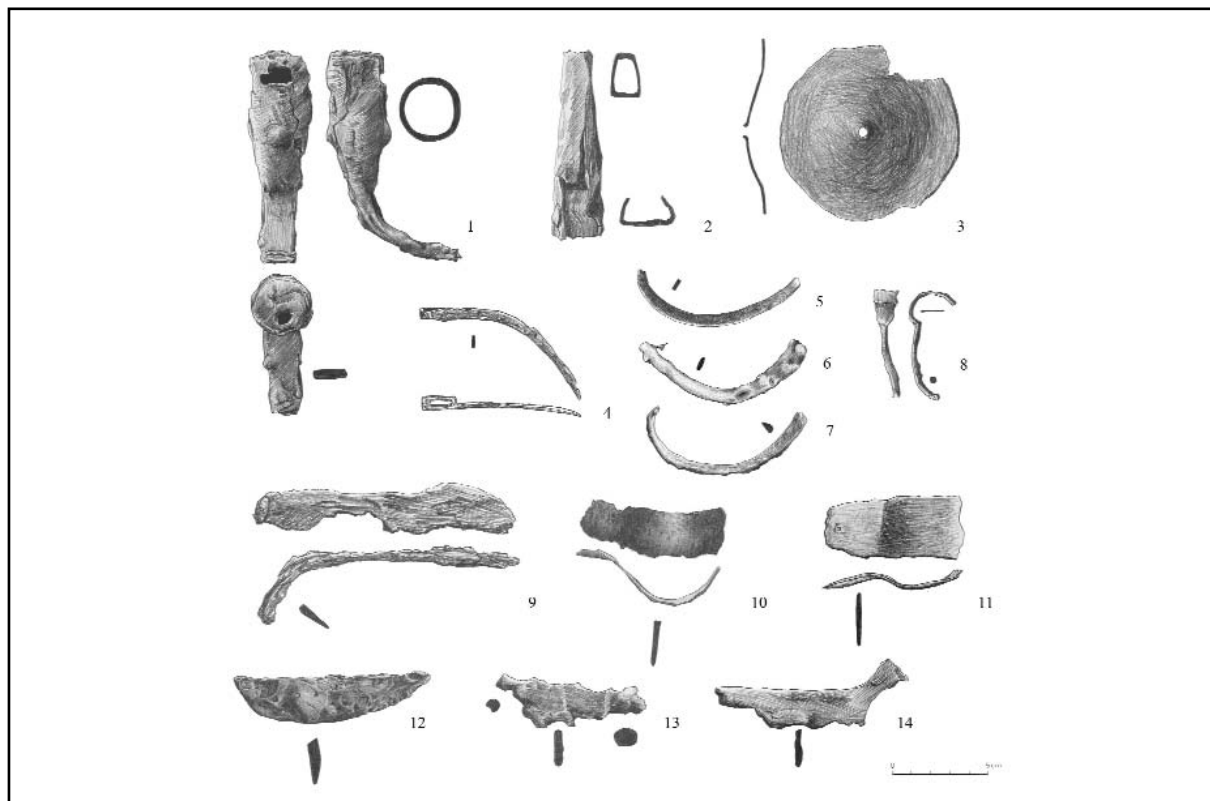
17. kép

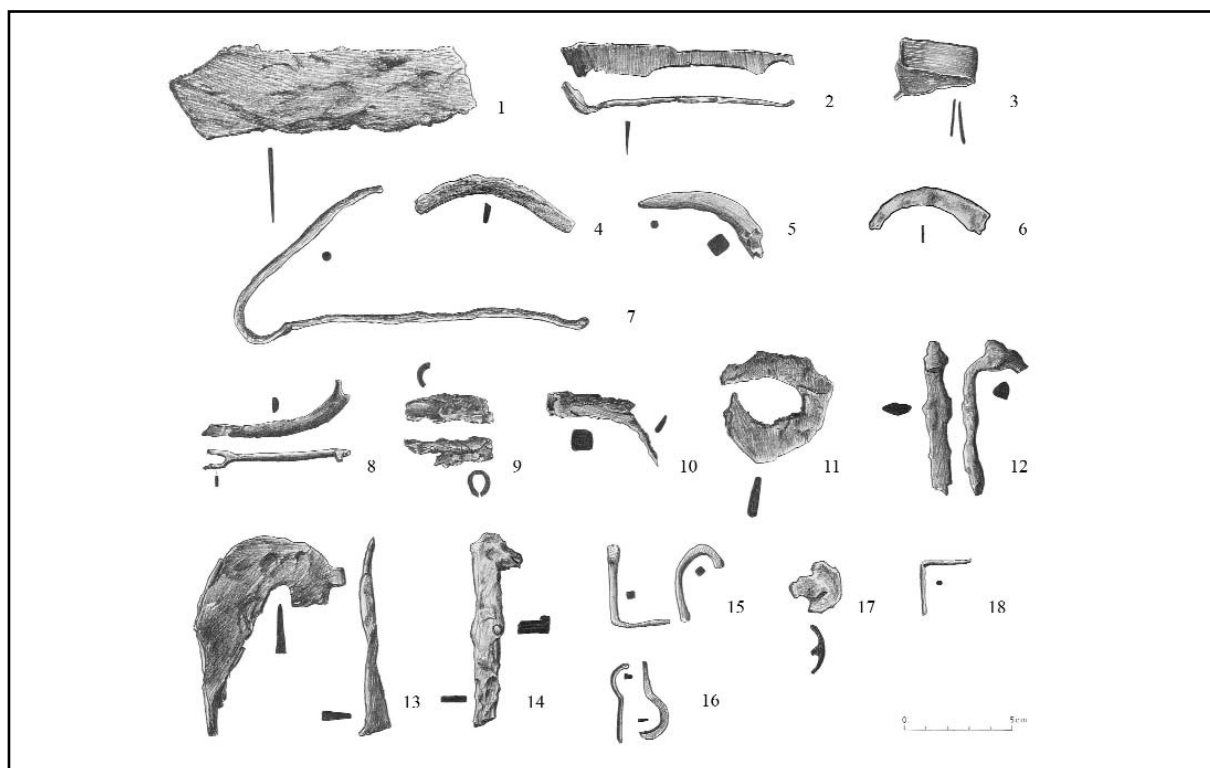
18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

FÉNYES GABRIELLA

KÖZÉPKORI VÍZMŰ MARADVÁNYAI BUDAPEST
LÁNCHÍD UTCA 19–21. ALÓL
(1/A lelőhely)

A középkori Buda királyi palotája korának minden technikai ismeretét alkalmazó, korszerű vízellátással rendelkezett. Mi sem szemlélteti ezt jobban, minthogy Vincenzo Scamozzi velencei építész *L'idea della architettura universale* című, 1615-ben megjelent könyvében a leghatékonyabb vízemelési lehetőségnek, a Heron-féle szivattyúnak példaként a budai palota vízellátását mutatta be.¹ Leírása alapján arra lehet következtetni, hogy egy, a Duna partján álló vízműből szivattyú emelte fel a vizet a királyi palotában lévő, magasan elhelyezett tartályba, ebből történt az udvar és a díszkút vízellátása, majd a ciszternába, a halastóba végül a kertbe folyt a víz. Ennek a rendszernek egyes elemei (ólomcsövek, bronzcsap, kút kőfaragványok töredékei, ciszterna) már a korábbi évtizedek kutatásai során előkerültek, de a vízellátás alapja, a Duna parti vízmű a legutóbbi időkig ismeretlen maradt, sőt helye is kérdéses volt.

A budai Várhegy lábánál, a királyi palota alatt, a Duna-parton, a Lánchíd u. 19–21. sz. telken 2004–2006 között több szakaszban ásatást folytattunk, amelynek során feltárássra került egy 8,5X5,9 m hasznos alapterületű épület. Keleti, déli és nyugati fala törtekéből rakott és részben a szikla köpenyezését szolgálja, északi fala 1,6 m széles és kváderkövekből épült. Az épületen belül, annak északi felében egy 1,2x6 m méretű, kváderköves falazatú, 4,2 m mély aknát találtunk, keleti oldalán ma is vizet adó forrásfoglalattal (1.–5. kép). A víznyerő akna falán több helyen vastag vízkő lerakódást figyelhettünk meg. Az aknát alkotó kváderköveken 12 kőfaragó jegy van, amelyek a palota Zsigmond-kori kőfaragó jegyeire hasonlítanak. Az összes körülményt figyelembe véve, arra kell gondolnunk, hogy a feltárt épület egy, a Zsigmond-korban királyi közreműködéssel épült vízmű maradványa lehet. Ha ez így van, az építmény keletkezése összefüggésben állhat Zsigmond 1416-os oklevelével, amely szerint Hart-

man nürnbergi csőkovácsnak (vagy rézművesnek) 1000 rajnai guldent utaltatott ki, hogy a budai várba felvezette a vizet.² Ha elgondolásunk helyes, és az általunk feltárt építményből történt a budai palota vízellátása, ez lehet a Scamozzi által leírt vízmű is. Jelen tanulmány először az akna betöltéséből nagy mennyiségben előkerült leleteket mutatja be, majd ezek felhasználásával, továbbá Scamozzi leírása és a 15.–16. században ismert műszaki lehetőségek alapján a vízemelő szerkezet lehetséges műszaki megoldásaival foglalkozik.³

2. A LELETEK LEÍRÁSA

A Lánchíd utcai épület aknajában két nagyobb, fából készült szerkezeti maradványt, egyéb megmunkált fadarabokat, illetve ezek töredékeit, korrodált vasalkatrészeket, faragott kőtöredékeket, téglákat és kerámialapokat, valamint állatcsontokat találtunk. Az ásatás során feltárt egyik, fából összeállított szerkezet pontosan illeszkedik az akna falaihoz, a másik az akna szélességi méretéhez, ezért feltételezhető, hogy eredetileg is abban álltak, nem utólag, az akna feltöltődésekor kerültek oda. A többi darab össze-vissza, rendezetlenül helyezkedett el az akna betöltésében. Az épület valószínűsíthető funkciója alapján ezek valamilyen vízemelő szerkezet elemei lehettek.

A jelentősebb darabok a következők: Az akna északi, hosszanti fala mentén négy szabályosan bárdolt gerendából álló, összezsapolt fa keretszerkezetet találtunk (6–7. kép). Ennek talpazata az akna kőpadlóján állt. A padlón fekvő gerendában

¹ SCAMOZZI 1615. 357.

² Az oklevél tartalmát összefoglalóan közölte: ALTMANN 1896–1897, Nr. 1967. MÁLYUSZ 1997. 2086 sz.

³ Ezen a helyen mondok köszönetet az ásatás vezetőjének, Magyar Károlynak, aki a leletek feldolgozását számomra átengedte, munkámat tanácsaival segítette, és eredményeim publikálását támogatta. Hálás vagyok Péter Attila restaurátornak, valamint a Budapesti Történeti Múzeum könyvtárosainak és a grazi Karl Franz Universität Hauptbibliothek Sondersammlung munkatársainak a munkámban és kutatásaimban nyújtott segítségükért.

lévő csaphornyok arra utalnak, hogy ez valóban a szerkezet talpgerendája lehetett. A talpgerendába illeszkedő függőleges, mai állapotában 2–2,1 m magas faoszlopokat a talpgerendától mért 1,44 m magasságban csapolt, merevítő keresztgerenda fogta össze. A keresztgerenda csapolása felett a faoszlopok végei roncsoltak, így eredeti hosszuk teljes bizonyossággal ma már nem állapítható meg. Ha feltételezzük, hogy a merevítő keresztgerendát egyenlő távolságra helyezték el a faoszlopok merevítésére, akkor a keretszerkezet teljes magassága 3 m, vagy két merevítő keresztgerenda esetén 4,5 m körül lehetett. Az akna jelenleg mérhető legnagyobb mélysége 4,2 m, ennek alapján a keretszerkezet eredeti magassága az utóbbi is lehetett. A keményfa gerendák keresztmetszeti méreteik miatt (18–20 cm körül) nagy terhelések elviselésére alkalmasak voltak. Felismerhető rajtuk, hogy egymással való összeillesztésük csapolással történt, és a leletek tanúsága szerint a készítő mesterek a szerkezetek szilárdságát, merevségét a csapolt felületeken áteresztett fa csapokkal is növelték.

A következő, összetett maradvány öt részből áll (8-9. kép, 10. kép 15). Két fa hosszgerendát két keresztgerenda fog össze egy szerkezeti egységgé. A hosszgerendák 242, illetve 224 cm hosszúak és 18–20 cm szélesek. A csapolás merevségét itt is fa csapokkal növelték. A hosszanti gerendák végén téglalap alakú lapolás van, amelyre ötödik elemként egy, speciálisan kialakított, 116X48X40 cm-es fahasáb illeszkedik a két rövid oldalán kialakított hornyokkal. A hornyok között a fahasáb felső oldalán 75 cm hosszú, 16 cm széles, négyszög keresztmetszetű vályú van kivésve. A vályú fenekén két kerek, 7 cm átmérőjű lyuk van, amelyeket az ellenkező oldalon egy-egy 12x12 cm-es, négyszögletes vaslemez fed. A vályú felőli oldalon a fahasábot, szétrepedés ellen két ácskapocsszerűen beütött vaspánt fogja össze. Ezek 24/25 cm hosszúak, 5 cm szélesek és 2–2,5 cm vastagok. Ennek ellenére ez a fa elem megrepedt, a repedéseket vízkő tölti ki. A szerkezet keresztben 2–2 cm hézaggal illeszkedett az akna szélességébe. A hosszgerendák a padlóval 40°-os szöget bezáróan, ferde helyzetben kerültek elő. Ennek a szerkezetnek a vályús eleméhez hasonló fahasábot találtunk az akna forrásfoglalat felőli részének betöltésében (11. kép 4). A vályú, két szélén a fűrt lyukak, és az ellenkező oldalon a két furatot eltakaró vékony vaslemez az előbb leírt elemmel azonos kialakítású, és mérete is megegyezik. Ez a hasáb azonban 50 cm-rel hosszabb és

némileg vékonyabb (29x30 cm). Két végén hornyok és a vályú szélein vaspántok nincsenek. A vályú aszimmetrikusan helyezkedik el, a hasáb egyik végétől 30, másik végétől 55 cm-re. A fahasáb két vége eltérő kialakítású. Az egyik simán lefűrészelt. A vályútól távolabb eső másik vég eredetileg csapként végződhetett, azt hengeresre munkálhatták meg. Ez a csap letört, vagy levágták, de nyoma (durván kör alakú, érdes, kicsit kiemelkedő felület) jól kivehető.

Ez alatt a fahasáb alatt egy 6 cm vastag 20 cm széles, 148 cm hosszú deszkát találtunk (11. kép 1). A deszkán két, 12–13 cm átmérőjű kerek lyuk van. Ezek aszimmetrikusan vannak kivágva a deszka egyik végétől 52, másik végétől 28 cm távolságra. A deszka egyik oldalán a körkörös lyukak nagyobb (16 cm) átmérőre hengeresen ki vannak süllyesztve. A két lyuk között a deszka szélén 26 cm hosszú, 3 cm mély kimunkálás, a deszka egyik végén 7 cm mély hornyolat, az ellentétes végén egy sekély, négyzet alakú (7x8 cm) véset található.

A betöltésből előkerült továbbá egy ormótlanul faragott, kb. 20X16 cm keresztmetszetű fadarab, amelynek egyik oldalán egy 4 cm mély, téglalap alakú 20X8 cm véset, ugyanezen oldal másik végén egy, 8 cm mély, 3 cm átmérőjű kerek furat van (11. kép 3). A furat felülethez való csatlakozásánál a felületen erőhatásból eredő mélyedés látható. A betöltésben további, vékonyabb rudakat, lécet, valamint ezek töredékeit találtuk (10. kép 1–14, 11. kép 2).

A kisebb fa leletek főleg az akna középső részén, a függőlegesen álló keretszerkezet előtt, az akna betöltésének alsó részén, vagy közvetlenül az akna padlóján, illetve a ferdén előkerült keretszerű szerkezet alatt koncentráálódtak. Ezek részben zsindele- (19 db) és léctöredékek (12. kép), részben ékek (13. kép), valamint félkör keresztmetszetű rudak és deszkák töredékei (14. kép). A kisleletek közül a jelentősebbek a következők: A vályús fa szerkezet kiemelésekor, az akna nyugati részén egy 13–16 cm átmérőjű hengeres testű, edényszerű tárgy került elő. Ezt egyetlen fatörzs darabból készítették, úgy, hogy belsejét esztergályozták, külsejét nagyon durván, sokszögformára alakították, peremét gyűrűsen képezték ki (15. kép 1). Falvastagsága változó, 0,4–2 cm közötti. Az akna padlóján egy olyan fa kalapácsot találtunk, amelyet vésőkhöz szoktak használni (15. kép 2). A rajta megfigyelhető erős benyomódás is erre utal. Feje 15,2X11X6 cm méretű lapított henger, szára 22 cm hosszú, 3X1,8 cm átmérőjű. Előkerült továbbá 3 db facsap (15.

kép 3–5). Ezeknek gombos fejük és 14, 18, 20 cm hosszú, a fej alatt kb. 2 cm átmérőjű, kör keresztmetszetű, elkeskenyedő végű szárúk van. Nagy mennyiségben voltak az akna betöltésében olyan fadarabok is, amelyek inkább fatörzs bárdolása során keletkező faforgácsnak, hulladéknak tűnnek (16. kép).

A keretszerkezet talpgerendája előtt, közvetlenül az akna kőpadlóján egy 145 cm hosszú vastárgy feküdt. Megtisztítása után feszítővasnak tűnik (17. kép 1). Egyik vége kör keresztmetszetű, átmérője 2,5 cm. Másik végén keresztmetszete négyszögletes, 4X4,5 cm méretű. Az akna középső részén 20 kisebb vasdarabot, töredéket találtunk, többségük a felismerhetetlenségig elrozsdásodott. Az azonosítható darabok a következők: egy 10X10 cm-es, négyzet alakú, rozsdás állapotában 0,8 cm vastag vaslemez, amely a vályús elemeken lévő vaslemezekhez hasonló, bár azoknál kisebb (17. kép 4). Egy 35 cm hosszú csákány, feje 7X9, szára 4,5X4 cm körüli (17. kép 2). Végül egy kis vas csapszeg, hossza 8,4 cm, a fej átmérője 4 cm (17. kép 3).

Az akna betöltésében 6 darab faragott kőtöredék is napvilágra került (18–19. kép). Az első kő egyik oldala gúla alakú, a másik oldala peremszerűen kiképzett, ahol a kő felületén égésnyom látható (18. kép 1). A második 20 cm körüli gömbölydedre faragott, keskenyebb részén törésselülettel (19. kép 3). A harmadik egy szépen faragott profilált töredék (18. kép 3). A negyedik töredéken egy kis íves faragás látható (18. kép 2). Az ötödik kő durván L alakúra formázott, simára faragott felületén egy háromszög alakú bekarcolás van (19. kép 1). Előkerült továbbá egy kicsi, félkör keresztmetszetű, szépen faragott töredék (19. kép 4).

Az akna nyugati felében, méretben és kialakításban teljesen egyező kerámia lapokat találtunk nagy mennyiségben (20. kép 1, jelenlegi számításaink szerint 65 darabhoz tartozó töredék, illetve ép darab). Méretük 60X20X5 cm. Hátlapjuk sima, előlapjukon hosszanti irányban két, félkör keresztmetszetű horony van. A kerámialapok két végén, oldalain és hátlapján habarcsnyomok vannak. Az akna többi részének betöltésében 11 tetőcserép-töredéket (20. kép 2) és 37 téglát, illetve téglatöredéket is találtunk. Előbbiek 1,5 cm vastagok, szélességük és hosszuk nem ismert, de a legépebben fennmaradt darabok alapján minimum 19 cm hosszúak és 15,5 cm szélesek. A téglák méretük alapján négy csoportba oszthatók: 24X17X5,5–6,5 cm, 24X11,5X5 cm, 26X13,5X7 vagy 18X?X4 cm méretűek. Előkerült ezen kívül két,

grafitos anyagú edény peremtöredéke, egyiken bélyeggel, valamint egy kis zöld mázas edény alsó részének töredéke (21. kép 1–3), továbbá három szürkére égetett oldal- és egy fehér fültöredék (21. kép 4).

3. A VÍZEMELÉS MÓDJA

A feltárt épület aknájának alja Bf. 97,62 m tengerszint feletti magasságon van. A budai vár kb. Bf. 155 m-es magasságára kellett innen eljuttatni a vizet. A geometrikus szintkülönbség 57–58 m. (A vizet elosztási okok miatt célszerű egy magas épületszárny tetején lévő víztartályba nyomni, tehát a szintkülönbség 60 m-nél is nagyobb lehetett.) Ilyen nagy geometrikus nyomómagasság esetén, a víz emelésére csak szivattyú jöhet számításba. Ma ilyen célra általában áramlástechnikai elven működő centrifugál-szivattyút használnak. Ezt csak a 19. században kezdték alkalmazni. A szivattyúk másik fajtáját, az ún. térfogat-kiszorítás elvén működő szivattyút, viszont már az ókorban ismerték. A szivattyú feltalálójának a Kr. e. 3. században élt Ktesibios alexandriai mérnököt tartják, akinek találmányát az alexandriai Heron és a bizánci Philon tökéletesítették.⁴

Azt, hogy az általunk feltárt vízműben szivattyú működését feltételezzük az adott terepviszonyokon és a műszaki lehetőségeken túl, egy 17. századi forrás is alátámasztja. Vincenzo Scamozzi velencei építész a bevezetésben már említett, *L'idea della architettura universale* című, 1615-ben megjelent könyvnek XXX. fejezetében leírta az ókor és saját korának vízemelési lehetőségeit. Ebben szerepel Heron találmányának bemutatása is (I. melléklet). Scamozzi szerint ennek hajtóműve egy víztől forgatott kerék, amely több áttételen keresztül két, hengerben lévő dugattyút emel fel és enged le. A dugattyúk váltakozva nyomják a vizet, és azt egy csőben a kijelölt helyre vezetik. Scamozzi szövege úgy folytatódik, hogy „*nagyon hasonló gépet mesélt nekem apám jó emlékezetéből, amelyet Budán, Magyarországon, a Duna felett látott, kivéve, hogy a vizet a vízkerék rekeszei emelték fel*”. A szövegből az is kiderül, hogy „*a víz oda ömlött a szivattyúk tartályába, amelyből vizet adtak az udvarba és a szökőkútba, amely a hegy tetején volt, onnan ment a ciszternába, aztán a halastóba, végül a kertbe, minden a király számára kijelölt helyre*”.⁵ Ennek alapján valószínű, hogy az aknában Heron-féle kéthengeres, egyszeres működésű, dugattyús szivattyú működött. Ennek a szivattyútípusnak

pontos leírása Heron *Πνευματικόν* című könyvében ránk is maradt.⁶

Heron olyan, általa tűzoltófecskendőnek szánt dugattyús szivattyú elvét vázolta fel, amelynek két függőleges elhelyezkedésű hengere volt, szívó- és nyomószelepekkel. (A tűzoltófecskendő műszaki feltételrendszere lényegileg megfelel a nagy nyomómagasságra üzemelő vízszivattyú-éval.) A szívószelepek a hengerek alján voltak elhelyezve, a nyomószelepek a két henger között kialakított közös nyomócsőben. Amikor a szivattyúhengerben a dugattyú felemelkedett, a szívószelepen keresztül a külső légnyomás hatására víz áramlott a szivattyúhengerbe. Amikor a dugattyút lenyomták, a szívószelep zárt, a nyomószelep kinyílt és a szivattyúhengerből a víz a nyomószelepen keresztül a nyomócsőbe áramlott. Ennek pontosan megfelelő, ókori darab látható a madridi Régészeti Múzeum kiállításán (Museo Arqueológico Nacional, Itsz.: 1936/39/1. 22. kép), és egy további példányt ismer a szakirodalom Chiarucciból.⁷ Ezen az elven működő dugattyús szivattyú a 15. században is ismert volt, ezt mutatják Francesco di Giorgio Martini *Trattato di architettura ingegneria e arte militare* című munkájának ábrái.⁸ A 15. században a szivattyúnak egy másik változata is kialakult, egy olyan szivattyú, amelynél a szivattyú hengere, maga a szívócső. Amikor a dugattyú leereszkedett, a dugattyú alján lévő szelep kinyílt és víz áramlott a dugattyú belső terébe. Amikor a dugattyú felemelkedett, a szelep

zárt és a dugattyú a felette lévő vizet felemelte. Ennek a szivattyútípusnak első ábrázolásait Taccola könyveiben találjuk.⁹ Ilyen megoldásokat Francesco di Giorgio Martini is bemutatott.¹⁰ Ennek a szívószivattyúnak az emelési magassága azonban korlátozott volt, így Budán, ahol több mint 60 m magasra kellett emelni a vizet, ezt nem is lehetett alkalmazni. Tércsatornázás elvén működik a rotációs szivattyú is, de ez csak Agostino Ramelli 1588-ban megjelent, *Le diverse et artificiose machine* című könyvében szerepelt először.¹¹ A 15. –16. századi szakkönyvekben felsorolt egyéb, már az ókortól ismert vízemelő szerkezetek – úgymint a vízemelő kerék, az archimedesi csavar, a vedersoros láncos vízemelő¹²– valamint a 15. században feltalált és mindenekelőtt bányavíz kiemelésére használt ún. Paternoster szivattyú (más néven bőrlabdás vízemelő),¹³ részint a nagy emelési magasság, részint a várhegy földrajzi jellegzetességei miatt, vízemelésre Budán nem is jöhettek számításba.¹⁴

4. A REKONSTRUKCIÓ

A lelőhely és a leletek átvizsgálása után, kutatásaink jelenlegi állása szerint a következő megállapításokat tehetjük.¹⁵ A vízmű építő mestere a vár vízellátását az akna keleti oldalán, a forrásfoglalatból kifolyó jó minőségű vízre

⁵ SCAMOZZI 1615, 351

⁶ HERON 1899 I, XXVIII.

⁷ Chiaruccianál 1795-ben került elő egy Heron megoldású bronzszivattyú. 1907-ben Metz mellett Sablonban egy kútban találtak egy fából és ólomból készített példányt. További darabok kerültek elő Bolsenából (bronzból), Saint-Germain-en-Laye-ből és két példányt őriz a British Múzeum is. Utóbbiak fából készültek ólommal tömítve: FELDHAUS 1970, 838–841. A Metzben és a Saint-Germain-en-Laye-ben találtakkal azonos típusú szivattyú Silchesterben is előkerült, ezt egy fatuskóból alakították ki, amelyben ólomcsövek voltak: USHER 1954, 135–137.

⁸ FRANCESCO DI GIORGIO 1979, 42r, 42v, 43.

⁹ TACCOLA 1982, Taf. 31 a *De ingeneis* 3. könyvéből (Firenze Biblioteca Nazionale Ms.Pal. 766, f. 3 (rég. számozás XXIX), Taf. 36 a *De ingeneis* 3. könyvéből (Firenze Biblioteca Nazionale Ms.Pal. 766, f. 18v–19 (rég. számozás XLIV–XLV), Taf. 53 a *De rebus militaribus*-ből (München, Bayerische Staatsbibliothek Clm. 28800, f. 25v (rég. számozás 38v); További példák a *De rebus militaribus*-ből: TACCOLA 1971, Lat. 28800, 38v, 39r, 40r.

¹⁰ FRANCESCO DI GIORGIO 1979, 42r, 43v, 43r.

¹¹ RAMELLI 1979, Pl. 39–40, 51.

¹² KYESER 1967, Blatt 56b vedersoros láncos vízemelő, Blatt 57b, 64a vízemelő kerék, Blatt 63a archimedesi csavar. Az ún. „Huszita háborúk anonymusának” kéziratában vízemelő kerék: „ANONYMOUS OF THE HUSSITE WARS” 1979, 35r. TACCOLA 1971, Lat. 28800, 43r taposókerekes vízemelő. TACCOLA 1982, Taf. 20 a *De ingeneis* II. könyvéből München, Bayerische Staatsbibliothek Clm. 197, f. 96v (rég. számozás 98v) vedersoros láncos vízemelő; FRANCESCO DI GIORGIO 1979, 43r archimedesi csavar, 43v vízemelő kerék, vedersoros láncos vízemelő. AGRICOLA 1985, 193–198 veder- vagy kannasoros láncos vízemelő, 213–220 bőrlabdás vízemelő, 221–222 bőrsákos vízemelő. Vízkerek által hajtott archimedesi csavar Leonardo rajzai között: GIBBS–SMITH 1978, Abb. 62.

¹³ HOFFMANN 2000a, 39; ábrázolásai: FRANCESCO DI GIORGIO 11979, 43v; RAMELLI 1979, Pl. 56; AGRICOLA 1985, 211, 101. ábra. A korabeli ábrázolások között találkozunk fűjtatós szivattyúval is, ez azonban a gyakorlatban nem vált be: HOFFMANN 2000a, 39, ábrázolása pl. Taccola *De ingeneis* I. könyv 31v PRAGER–SCAGLIA 1972, Fig. 7.

¹⁴ A vízemelés lehetséges módjaival már Zolnay László is foglalkozott és helyesen ő is azt a megállapítást tette, hogy a budai vízemelőknél vedersoros vízemelő nem működhetett, itt szivattyút kellett alkalmazni: ZOLNAY 1961, 26.

¹⁵ A rekonstrukciós elképzelés édesapám, Dr. Fényes Ákos gépészmérnök segítségével készült, akinek tanácsait, rekonstrukciós rajzát és számításait ezúton is köszönöm.

alapozta, és nem közvetlenül a Duna vizére. A vízminőségen túl ennek valószínű oka, hogy a Duna vízszintje nagyon ingadozó. Az alacsony és magas vízállás között több méteres a szintkülönbség, így a vízmű vízellátása a középkori technikai feltételek mellett nem lett volna megoldható, hiszen a változó vízállás miatt, szélsőséges esetekben a vízmű víz alá kerülhetett volna, vagy a nagy szívómagasság miatt, a szivattyú működése vált volna lehetetlenné. Sőt, szélsőségesen alacsony vízállás esetén a víz el se jutott volna a szivattyúházba.¹⁶ Deák Antal András az esztergomi vízemelő működését két fázisban rekonstruálja. Szerinte a Duna vizet először a Verpec (Veprech)–toronyban lévő ciszternába emelték, majd onnan szivattyúzták a várba.¹⁷ Feuerné Tóth Rózsa a budai vízműről szintén úgy gondolta, hogy a Duna vizet vödörösoros vízemelővel emelték a szivattyúkhöz, majd a szivattyúk jutatták fel a vizet a várhegyre.¹⁸ Elgondolása egyáltalán nem volt helytelen, ilyen vízmű ábrázolását látjuk Pisanello rajzai között.¹⁹ A Lánchíd utcai ásítás során tapasztaltak azonban ennek ellentmondanak, hiszen az akna keleti oldalán lévő forrásfoglalatban a sziklából természetes módon folyik ki a víz, amely ma is bizonyos szintig megtölti az aknát. Amíg ez a vízforrás biztosította a vizet, nem volt szükség rá, hogy mesterségesen vízzel töltsék az aknát.²⁰

Az ásítás során az aknában három szerszámot (fakalapács, csákány és feszítővas) találtunk, valamint nagy mennyiségben került elő olyan faforgács, hulladék, amely fatörzs bárdolása során keletkezhet. Ezek alapján arra gondolok, hogy a vízmű működése egy javítási munka

idején szűnhetett meg, hiszen a hulladék faanyagot biztosan nem szórták volna egy olyan aknába, amelyből a továbbiakban is vizet akartak szivattyúzni a palotába. Lehetséges, hogy a javítási munka idején emelték ki a szivattyút is. Mindezek arra utalnak, hogy a javítás félbe maradt, és a vízmű a későbbiekben már nem üzemelt.

A Lánchíd utcai aknában a vízemelés magassága, a vízemelés technikai feltételei és Scamozzi leírása alapján így valószínűleg dugattyús szivattyú működött. Ennek kivételére vonatkozóan az ásítás során azonban egyetlen meghatározó elemet sem találtunk. A szivattyút készíthették fából, ólomból, vasból vagy bronzból. A szivattyúra ható terhelések és az élettartam növelése miatt elképzelhető, hogy azt Budán bronzból készítették, és hasonló lehetett, mint a madridi Régészeti Múzeumban őrzött példány. Előkerültek viszont a 2. fejezetben bemutatott nagy méretű fa maradványok, amelyekről első pillanatban megállapítható volt, hogy nem épületszerkezeti elemek, hanem inkább gépészeti maradványok. Jelenlegi elképzelésünk szerint az akna északi fala mentén in situ megtalált keretszerkezet a szivattyú alátámasztását szolgálta. Mivel a korabeli dugattyús szivattyúk szívóképessége a henger fala és az abban mozgó dugattyú közötti tömítés elégtelensége miatt kicsi volt, így a szivattyút a vízbe állítva, vagy a víztükör felett lehető legkisebb magasságban kellett elhelyezni. A feltárt aknában a vízköves felület alapján a vízszint magassága eredetileg 1,6 m körül lehetett. Ezért elképzelhető, hogy a feltárt keretszerkezet az akna padlójától mért 1,8 m magasságban lévő keresztgerendája a szivattyút tartó szintet támasztotta alá. Esetleg ennek részei lehettek a keretszerkezet előterében megtalált deszkadarabok, különös tekintettel a kettős lyukas pallóleltre (*11. kép 1*). Talán ebbe lehetett beleállítva a két szivattyúhenger. A tömítelenségnél kispriccelő víz eredményezhette az akna falán itt megfigyelhető vízkő lerakódását. A keretszerkezettel szemben a déli falon, sajnos nem bukkantunk alátámasztó gerendaszerkezet maradványaira.

A szivattyú meghajtására a középkorban emberi, állati vagy víz-, esetleg szélenergia jöhetett számításba. A népes udvartartás, a díszkút vízellátása, a kertek öntözése és a halastavak vízellátása olyan nagy vízigényt jelentett, hogy ennek a várhegyre való juttatásához az emberi energia nem lehetett elégséges, még más

¹⁶ Grácban 1550-ben építettek egy vízművet, amellyel a Mura vizét nyomták fel a Schlossbergre. A jég és a Mura vizének erős csökkenése azonban lehetetlenné tette a szivattyúk működését, 1561-ben végleg le is állították a vízművet: VARETZA 1980, 13–14.

¹⁷ DEÁK 2007, 25–26. Hozzáférhető a Duna Múzeum honlapján: www.dunamuzeum.hu.

¹⁸ TÓTH 1975, 36–37.

¹⁹ A rajz közölve: TACCOLA 1982, Abb. 188.

²⁰ A forrásfoglalatban a sziklarepedésből kifolyó víz lehet a várhegy lábánál feltört forrásvíz, vagy a parti kavicsrétegen átjövő szűrt Duna víz. A forrásfoglalat alja Bf. 97,62m. A Duna aktuális vízállása Bf. 96,45 és Bf. 99,04 m között mozog (<http://www.vizugy.hu>). Abban az esetben, ha az aknába Duna víz érkezik, és a Duna vízállása túl alacsony volt, esetleg elképzelhető, hogy a szivattyú működőképessége érdekében mesterségesen jutattak vizet az aknába.

víznyerési lehetőség mellett sem²¹. Korlátlan energiaforrásként állt rendelkezésre a szivattyúháztól nem messze elfolyó Duna, de a folyó az előbb vázolt problémák miatt közvetlenül meghajtó erőként nem jöhetett számításba. Bár már léteztek hajómalmok,²² amelyek a változó vízszinttel együtt tudtak üzemelni, de flexibilis nyomótömlők hiányában, egy úszó szivattyútelepről vizet nem lehetett volna a budai várba juttatni. A budai vízművel közel egyidős esztergomi vízművet, Evlia Cselebi és mások szerint vízkerék hajtotta, de ott az esztergomi várhegy alól kifolyó bővizű forrásvíz szolgáltatta a szükséges energiát.²³ A Budán feltárt épület esetében nem találtuk nyomát, hogy egy forrás vizével hajtották meg a vízemelőt. Az akna keleti oldalán lévő forrásfoglalatból kifolyó víz mennyisége – legalábbis jelenleg ismert vízhozama mellett – erre nem lett volna elegendő. Scamozzi szövegében azt írta, hogy a Heron-féle vízemelő szerkezet hajtóműve egy víz által forgatott kerék. A következő bekezdés azonban úgy kezdődik, hogy „egy nagyon hasonló gépet mesélt nekem apám jó emlékezetéből, Budán, Magyarországon a Duna felett látott, KIVÉVE (kiemelés FG) [azt], hogy a vizet a vízkerék rekeszei emelték fel”.²⁴ Ezt én úgy értelmezem, hogy Budán nem vízkerék hajtotta a szivattyút.

Állati erő felhasználásának három lehetősége volt: a járgány, a tipró- (vagy taposó-) kerék vagy

a tiprókorong. A feltárás során az aknából két ló csontváza került elő,²⁵ lehetséges, hogy ezek a lovak szolgáltatták a hajtóerőt a szivattyú meghajtásához. A rekonstrukciós rajzot ezért két változatban készítettük, egyikén járgányos, másikon tiprókorongos meghajtás látható. A rajzok hipotetikusak, elkészítésükhöz 15.–16. századi ábrázolásokat²⁶ és újkori példákat vettünk alapul (23–24. kép).²⁷

A fent elhelyezett erőgép (járgány / tiprókerék / tiprókorong?) energiáját valamilyen szerkezeti elemmel közvetíteni kellett az aknában elhelyezett szivattyúhoz. Rekonstrukciós kísérletünk jelenlegi állása szerint e szerkezeti elemnek maradványai lehetnek a 2. fejezetben bemutatott nagy vályús fahasábok és az akna északi falán látható fészkek (23–24. kép). Biztosnak vehetjük, hogy a két nagy vályús fahasáb a vályúkkal egymás felé fordítva egy szerkezet részei lehetnek és a kettő között egy 15X45 cm-es harmadik elemnek is kellett lennie, amelynek lenyomata mindkét fahasábban, a vésett vályúban jól látható (25. kép). A lelő körülmények és a fahasáb mérete alapján úgy tűnik, hogy a kisebbik fahasáb az aknában, az akna hosszanti falaira merőlegesen helyezkedett el, míg a hosszabbik fahasáb mérete miatt csak az aknán kívül fért el. Ezért elképzelésünk szerint a két fahasáb egy himba két végét alkotta, amelyeket egy, a himba testét alkotó, mintegy 15X45 cm-es – esetleg szélességében több darabból álló – fagerenda kötött össze. Ez ugyan nem maradt meg, de a két vályúban lenyomata jól látható. A gerenda fahasábokba való bekötésénél semmiféle ékelésnek, rögzítésnek nincsen nyoma. Ezért úgy gondoljuk, hogy a himba három szerkezeti elemét, a himbatest mellett két oldalt végigvezetett vasrudak fogták össze. Ezek végeit a fahasábokban lévő lyukakon vezették át, és a megtámasztott vaslemezek rákóvácsolásával, ékelésével húz-

²¹ Lásd csapadék vízgyűjtése ciszternában és később a környező hegyek forrásvizének bevezetése.

²² Ábrázolása pl. TACCOLA 1982, Taf. 40 a *De ingeneis* IV. könyvből. (Firenze Biblioteca Nazionale Ms.Pal. 766, f. 39 (rég. számozás LXVI); továbbá Francesco di Giorgio Martini egy vázlatán: SCAGLIA 1992, Fig. 10.

²³ EVLIA CSELEBI 1985, 316; DEÁK 2007, 4–7, 25.

²⁴ SCAMOZZI 1615, 351.

²⁵ Az állatsontokat Daróczy-Szabó Márta határozta meg, akinek információját ezúton is köszönöm.

²⁶ Járgány ábrázolása Taccola könyveiben: TACCOLA 1982, Abb. 9 a *De ingeneis* I. könyvből (München Clm. 197, f. 38 v, régi számozás 34), Abb. 10, 35 a *De ingeneis* III. könyvből (Firenze Biblioteca Nazionale Pal. 766, f. 11 (rég. számozás XXXVII), f. 10 (rég. számozás XXXVI)). Járgányos meghajtás ábrázolásait lásd továbbá Taccola rajzait másoló kéziratokban: TACCOLA 1982, Abb. 36 (sienai kézirat a 15. sz. végéről, London British Library Ms.Add. 34113, f. 25v), 37 (sienai kézirat 1500 körül, Siena Biblioteca Comunale Ms. S.IV.5 f. 84v). Georgius Agricola könyvében szintén szerepel a szivattyúk meghajtására járgány: AGRICOLA 1985, 185. Állat hajtotta taposókerék és tiprókorong ábrázolása látható Francesco di Giorgio vázlatai között, melyet csaknem változatlanul tovább másoltak: TACCOLA 1982, Abb. 117–123.

²⁷ A tiprókorongos meghajtás rajza a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban lévő mosonszentmiklósi tiprómalom helyszíni tanulmányozása, valamint a 18. századból fennmaradt schillingsfürsti és a bajorországi schönbrunni tiprókorongos meghajtású vízművek publikációja alapján készült: RUCKDESCHEL 1980, 281; RUCKDESCHEL 1979, 851; RUCKDESCHEL 1983, 95–97, 101–103, Abb. 10–13, 18–20. A járgányos meghajtás rajzához a pápai Képfestő Múzeumban, a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban lévő képfestő műhely, valamint a stübingi Österreichisches Freilichtmuseum Naintsch-i pajtájának járgánya és a St. Ulrich-beli udvarházban látható almáprés meghajtásához használt járgány szolgált előképként, továbbá az augustusburgi vízműben lévő járgány publikációját használtuk fel: RUCKDESCHEL 1993, 131.

ták össze. A himba gerince egy gerendatengelyen ment keresztül, amelybe valószínűleg ékekkel lehetett rögzítve. A gerendatengely két végébe beütött acélcsapok az akna falába beékelt fahasábokba voltak csapágyazva. Fa ékek nagy számban kerültek elő az ásatás során. Az akna északi falán lévő, 30X24 cm-es vésett fészkek és a tetején lévő 20X8 cm-es szűkebb véset a csapágy rögzítését szolgálhatta. Az akna ellenkező oldalán sajnos ennek párja, az akna falának pusztulása miatt nem ismert. A himbát függőlegesen, vízszintes gerendatengellyel helyezhették el. A rövidebb vályús fahasáb alul, az aknában volt. A hosszabb vályús elem felül, az aknán kívül helyezkedett el, úgy hogy az aknán túlnyúló része a szivattyúház belseje felé nézett. Ez a vége valószínűleg a járgánnyal / tiprókoronggal állt kinematikai kapcsolatban: egy hajtórúd köthette össze a járgány vagy tiprókorong által meghajtott forgattyúval. Ennek forgatásával a himba minimális lengő mozgást végzett, amely azonban elegendő volt arra, hogy a himba alsó vége egy háromágú karos szerkezeten keresztül az aknában elhelyezett dugattyús szivattyút meghajtsa. A dugattyúk meghajtásához szükséges erő kifejtés csak nagy áttételen keresztül volt megvalósítható, ami indokolja a hatalmas, hosszú himba építését. A megtalált elemek között van egy keretszerű szerkezet, amely az alsó vályús fahasáb hornyába illeszkedik. Ez a vízmű működésében látszólag nem játszik szerepet. Funkciójára a következő hipotézisünk van. A szivattyú megfelelő működése miatt, az aknában bizonyos vízmagasságot kellett tartani. Az akna nagy keresztmetszetét, és az aknába folyó víz feltételezett alacsony vízhozamát tekintve ez azt jelenti, hogy az aknában a víz áramlása igen lassú volt. Bármilyen tiszta is lehetett a víz, az alacsony vízsebesség miatt a vízből az akna aljára hordalék ülepedett ki. Ez a felgyülemelő hordalékanyag egy idő után az akna feltöltődéséhez és ezzel a szivattyú üzemének akadályozásához vezetett volna. Elképzelhető, hogy a vízben a fakeret mozgatásával a hordalék kiülepedését igyekeztek csökkenteni. A fakeret felső vége roncsolt, talán itt rögzíthették a fahasábhöz.

A vízmű működése során a szivattyúnál a nyomóvezetékben mai szemmel nézve is jelentős nyomások 0,8 – 1 MPa (8–10 bar) léphettek fel, hiszen a geometrikus nyomómagasság mellett számítani kell a csővezeték és szerelvényeinek ellenállásából adódó ún. dinamikus nyomással is. Az ásatás során megtalált, egyik oldalán két félkör alakú horonnyal kialakított kerámialapok valószí-

nűleg a várba felvezető csővezeték körbefalazására szolgáltak. Ezzel a csövet terhelő nyomás felvételében a cső falvastagságán túl, a körbefalazás is részt vett. Két-két téglát összehajtva azt mutatja, hogy a csővezeték külső átmérője 5 cm körül volt. A vízvezeték csöveket készíthették fából, agyagból, ólomból, vasból vagy rézből. A kerámialapok adta kis átmérőből az következik, hogy itt vékony falvastagságú, fém csövet készítettek. Mivel a vas erősen korrodálódik, az ólomból kisebb szilárdsága miatt csak nagyobb falvastagságú csövet lehetett készíteni (és abból egyébként is ártalmas vegyületek kerülhettek a vízbe,²⁸) legcélszerűbb a rézcsöveket alkalmazása lehetett.

A fent vázolt hipotézis a 15–16. századi műszaki szakkönyvek ábrázolásai szerint bizonyosan ismert műszaki megoldások alapján készült, úgy, hogy a műszaki lehetőségek adta szerkezethez felhasználtuk a feltárt aknából előkerült leleteket is. Mivel az aknából előkerült leletek önmagukban kevés műszaki információt hordoznak, elképzelhető, hogy a vízmű szerkezeti elemeit elképzelésünktől eltérő módon kiviteleztek. Például az általunk elképzelt szerkezet rögzítéséhez csak az akna északi falán, 3,82 m magasan, az akna hosszának közepén lévő vésett fészket használtuk fel, miközben a falon megfigyelhető, nagy méretű gerendafészkek a rekonstruált szerkezetben nem játszanak szerepet. Ugyanígy figyelmen kívül hagytuk az akna déli falán, középtájon, az akna padlójához képest 70 és 80 cm magasan lévő, és az akna északi falán, annak nyugati részén, az akna padlójától mért 130 és 200 cm magasan lévő, egymás felett elhelyezkedő, két-két kisebb gerendafészket. Ugyanakkor azzal is számolnunk kell, hogy a vízmű hosszú – 150–200 éves – működése során a szerkezeti elemeket minden bizonnyal többször javítani, cserélni kellett és korán sem biztos, hogy egy újjáépítéskor ugyanazt a szerkezeti megoldást alkalmazták, amely előtte működött.

Vincenzo Scamozzi leírásából biztosan tudjuk, hogy a vízműben, amikor apja azt Budán látta Héron-féle dugattyús szivattyú működött. Mivel ez a szivattyú típus az ókor óta ismert volt, és a 15. században ismert vízemelési módszerek közül az egyetlen, amely nagy magasságra történő emelést

²⁸ Az ólomcsövek egészségkárosító hatását már az ókorban is ismerték (VITRUVIUS 1912, VIII 6, 10). Ennek ellenére széles körben alkalmazták azokat. Az ásatások tanúsága szerint a budai várban is használták.

tett lehetővé, elfogadható, hogy a vízműben megépülésétől kezdve ilyen típusú szivattyú működött. Legfeljebb a szivattyú elhelyezése vagy tartószerkezete lehetett különböző. Például a fent leírt rekonstrukciós elképzelésünkben összeállított hatalmas himba két oldalán vízszintesen is elhelyezhették volna a szivattyú két hengereit. Így a dugattyúk együttes mozgatása egy tolórúd segítségével egyszerűen megoldható lett volna. De a jelenleg rendelkezésemre álló 15–16. századi műszaki rajzokat tartalmazó szakirodalomban eddig még nem találtam példát Heron-féle szivattyú vízszintes elhelyezésére. A szerkezet meghajtására szolgáló járgánynak vagy tiprókorongnak nincs a rekonstruálttól lényegesen eltérő megoldása. Az erőátvitelnek azonban többféle megoldása is elképzelhető. Például a Mittelalterliches Hausbuch szivattyút ábrázoló rajzán forgattyústengellyel, hajtórúddal és himbával oldották meg az erőátvitelt.²⁹ Alkalmazhattak kettős görbítésű forgattyús tengelyt, amelyhez kapcsolódó hosszú dugattyúrudak közvetlenül tudták mozgatni a szivattyúhengerekben mozgó dugattyúkat, mint azt például Taccola vagy Francesco di Giorgio könyveinek ábrái mutatják.³⁰ Kettős görbítésű forgattyús tengely ábrázolásával találkozunk a Huszita háborúk anonymusa címen ismert, 15. századi műszaki rajzokat tartalmazó munka ábrázolásai között is.³¹ A 15. században gyakran másolt műszaki ábrák megoldásai szerint szivattyúk dugattyújának rúdjaikat mozgathatták bütykös tengellyel is.³² Francesco di Giorgio rajzai között látható egy olyan megoldás is, hogy a dugattyúrudak fogazottak, mint egy fogasléc, és egy kis fogaskerék segítségével mozgatták azokat. Agostino Ramelli könyvében ez a megoldás a leggyakoribb.³³

²⁹ MITTELALTERLICHES HAUSBUCH 1986, 25b. Hasonló elven működtek a lipcsei vízemelő, a Rote és a Schwarze Wasserkunst: HOFFMANN 2000b Abb. 26; RODEKAMP 2006, 174, 185.

³⁰ TACCOLA 1982 Taf. 31 a *De ingeneis III.* könyvéből, Firenze, Biblioteca Nazionale Ms.Pal.766, f. 3 (régí számozás XXIX); FRANCESCO DI GIORGIO 1979, 42r, 43r; SCAGLIA 1992, Fig. 17

³¹ „ANONYMOUS OF THE HUSSITE WARS” 1979, 21r.

³² FRANCESCO DI GIORGIO 1979, 42r; SCAGLIA 1992, Fig. 5–6, Fig. 26.

³³ FRANCESCO DI GIORGIO 1979, 42r, 42v; RAMELLI 1979, Pl. 12, 21, 22–25, 33–36, 41, 42, 58, 72. További példák: HOFFMANN 2000b 117, Abb. 23 (Augsburg, Abb. 24 Hamburg, Abb. 25 Braunschweig.)

³⁴ ALTMANN 1896–1897, Nr. 1967; MÁLYUSZ 1997. 2086 sz. Az

5. TÖRTÉNETI ADATOK A BUDAI KIRÁLYI PALOTA VÍZEMELŐJÉNEK ÉPÍTÉSÉRŐL

A budai vár vízellátásáról az első adat Zsigmond 1416. július 8-án kelt oklevele, amelyben intézkedik, hogy Hartman nürnbergi csökövácsnak (más olvasat szerint rézművesnek), aki Budára, a hegyre felvezette a vizet, 1000 rajnai gulden tartozását Nürnberg város ez évi adójának még megmaradt részéből fizessék ki, vagy ha ezt már lekötötték, a jövő évi Szent Márton napi adójából kell odaadni.³⁴ Ezt az oklevelet Zolnay László és Feuerné Tóth Rózsa a királyi palota vízemelőjének megépítésével hozta összefüggésbe, míg Balogh Jolán a vízvezetékekkel kapcsolatos okleveles adatok között közölte.³⁵ A Lánchíd utcában feltárt, Zsigmond-kori kőfaragójegyekkel keltezhető, víznyerő aknát magában foglaló robosztus építmény alapján arra gondolhatunk, hogy ez az oklevél valóban kapcsolatba hozható a vízemelő építésével. Nürnbergnek jelentős fémipara volt, a nürnbergi „*Rotschmieddrechsler*” híresek voltak, a rézből készült esztergált tárgyak előállításában csaknem monopolhelyzetet élveztek, tűzoltófecskendők keresett exportcikké váltak, és fő munkaeszközüknek, az esztergapadnak titkát még a városon belül más foglalkozást űző emberekkel szemben is megőrizték.³⁶ Ha Hartman mester a budai vízmű számára esetleg szivattyút készített, érthető, hogy miért kapott munkájáért ilyen hatalmas összeget.

Érdekes hipotézist vetett fel Makkai László. Szerinte Hartman mester első vízvezetéke primitív szerkezet volt és nem volt elégséges ahhoz, hogy a vizet a királyi várba vezesse. Ezért Zsigmond víztorony építését határozta el. Ez a torony lett volna a párja annak a Duna bal partján álló toronynak, amit Bertrandon de la Brocquière burgundi lovag leírt. Makkai László úgy gondolta, hogy az új vízmű megalkotására a sienai Taccola volt a legalkalmasabb személy, aki 1433 és 1437 között Magyarországon tevékeny-

³⁴ ALTMANN 1896–1897, Nr. 1967; MÁLYUSZ 1997. 2086 sz. Az oklevél tartalmát a Zsigmondkori oklevéltárból és a Regesta Imperii-ből ismerem. Hartman mester a Regesta Imperii-ben mint „*rorsmid*” szerepel, amelyet a budai vízművekkel foglalkozó szakirodalomban csökövácsként fordítanak. A Zsigmondkori oklevéltárban rézművest írnak, ami a *Rotschmied*-nek felel meg.

³⁵ ZOLNAY 1958, 3; ZOLNAY 1961, 18, 22; ZOLNAY–JAKAB 1965, 181; TÓTH 1975, 34; BALOGH 1966, 88.

³⁶ HORNING 1960, 15. A cikkre Péterfi Bence hívta fel figyelmemet, és ő bocsátotta azt rendelkezésemre, akinek segítségét ezúton is köszöm.

kedhetett.³⁷ Figyelemfelkeltő feltevését jelenleg sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudom. A rendelkezésekre álló szakirodalom alapján csak az tény, hogy Taccola Zsigmond számára, aki 1432. július 12. és 1433. április vége között Sienában tartózkodott, egy szép kéziratot készített, amelyet 1433 januárjában fejezett be, és amely a *De ingeneis* című munka III. és IV. könyvét tartalmazza. Ez a firenzei Biblioteca Nazionaleban őrzött kézirat (Ms. Pal. 766).³⁸ Ebben Taccola azt írta, hogy Zsigmonddal gépekről vitatkozott, és ajánlkozott, hogy Magyarországra jön. Az ajánlkozást Taccola a könyvben ábrázolt Szent Dorottya szájába adja, aki azzal Zsigmondhoz így fordul: „... cuius (=Taccola) *ententio est in partibus vestris Ungarie habitare et ibidem dies suos finire, et in omnibus aquarum edifitiis attendere et in codicibus omnia facta et gesta per vos reges Ungarie et antecessores vestros describere, ... et in dictis codicibus in principio marginis designare ac miniari storias*”.³⁹

Vízemelő létezéséről a legkorábbi közvetlen adat Jagelló-kori. II. Lajos számadásai szerint Csatornás Orbán mesternek ólomra, vasra és deszkára 46 forintot adnak a malom (=vízmű), illetve a vízvezeték megjavítására, amelyeket a fagy megrongált (1525. febr. 25), majd 25 forintot adnak a malom illetve vízvezeték megjavítására (1525. ápr. 18.). Balogh Jolán úgy gondolta, mivel a vízmű a Jagelló-korban már rossz állapotban

volt, annak korábban, valószínűleg Mátyás alatt kellett készülnie, tekintettel arra, hogy a Schedelmetszeten nem látható, Mátyás uralkodásának utolsó éveiben.⁴⁰ Ha vízmű építéséről nincs is adat Mátyás-korából, ismert Poliziano egy epigrammája, amelyben a Mátyás díszkútjában felszökő Duna víz szerepel,⁴¹ tehát ekkor a Dunától már vizet jutattak fel a palotába.

Feurné Tóth Rózsa úgy gondolta, hogy a királyi palota Zsigmond uralkodása alatt megépült vízművét Mátyás építtette át a Scamozzi által leírt vízellátó rendszerré. Mivel 1484-ben Nagylucei Orbán több oklevélben felszólította a kassaiakat, hogy ólmot küldjenek (amelyet a Cisterna Regiához használtak fel), az egész rendszer ebben az időben, egységes terv szerint készülhetett. Építészé szerinte a firenzei származású Chimenti Camicia volt. Mivel a Cisterna Regia felett elhelyezkedő függőkert építészeti megoldása nagyon hasonlított az urbinói hercegi palota függőkertjére, amelyet részben a korszak híres „vízmérnöke” Francesco di Giorgio Martini tervezett, Feurné Tóth Rózsa azt a lehetőséget is felvetette, hogy Chimenti Camicia budai tartózkodása előtt Urbinóban dolgozott Francesco di Giorgio mellett, és tőle tanulta vízügyi ismereteit.⁴² Annak ellenére, hogy jelenleg semmiféle adat nincs, hogy Chimenti Camicia tényleg együtt dolgozott Francesco di Giorgiaval,⁴³ az lehetséges, hogy a hidraulikus ismereteket ő hozta a magyar királyi udvarba. A 15. század második felében, Itáliában ugyanis a műszaki problémákra adott rajzokat, így Francesco di Giorgio rajzait is széles körben másolták (sőt Francesco di Giorgio maga is másolta Taccola rajzait, Taccola vázlatkönyve birtokában is volt), így Chimenti Camicia azokat a Francesco di Giorgiaval való személyes együttműködés nélkül is megismerhette. Arra, hogy Chimenti Camicia foglalkozott vízmű tervezésével Giorgio Vasari utal.⁴⁴

³⁷ MAKKAJ 1973, 339–340.

³⁸ Mariano Daniello di Jacopot, akit Taccolának is neveztek, sőt saját bevallása szerint polgártársai a sienai Archimedesnek is hívták, 1381. február 4.-én keresztelték meg Sienában és 1453–1458 között ismeretlen időpontban halt meg. Jogi tanulmányokat folytatott, kétszer sikertelenül próbálkozott, hogy jegyző legyen, 1424–1433 között Sienában a Casa della Sapienzia vezetője volt. 1453-ban úgy nyilatkozott, hogy az utóbbi 20 évben két hivatalt viselt Sienában, a város *stimatore*-ja és *viaio*-ja (=az utak felügyelője) volt. Három technikai problémákkal foglalkozó kézirat maradt fenn tőle. A Münchener Kézirat Clm. 197 a *De ingeneis* című munka I. és II. könyvét tartalmazza. Ez Taccola munkapéldánya volt, amit egész élete folyamán rajzolt és kiegészített. A firenzei Biblioteca Nazionaleban őrzött kézirat (Ms. Pal. 766) a *De ingeneis* III. és IV. könyvét tartalmazza. Ez a Zsigmond császár számára készített „*bella copia*”, amit Taccola 1433. januárjában fejezett be. A harmadik az 1449-ben befejezett *De rebus militariibus* című mű (Münchener Kézirat Clm. 28800), amelyben Taccola főleg haditechnikai kérdésekkel foglalkozott. (A 16. század elejétől, egy másolótól *De machinis libri decem* címen ismert.) TACCOLA 1982, 1–15; TACCOLA 1984, 11–12; PRAGER-SCAGLIA 1972, 3–21.

³⁹ Az ajánlkozást közli: TACCOLA 1982, 25–26.

⁴⁰ BALOGH 1966, 90–91, 3.lj.

⁴¹ „*Usque Florentina vectum est hoc marmor ab urbe / Matthiae ut regi largior unda fluat In eundem / Tusca manus, tuscum marmor, rex Ungarus auctor / Aureus hoc ister surgere fronte velit*”. Közli MELLER 1948, 142–143, 17. lj.

⁴² TÓTH 1975, 37–44.

⁴³ BALOGH 1985, 148; FARBAKY 2006, 227, 110. lj.

⁴⁴ „*Chimenti vn'altra volta ritornato nella Vngheria, non dimorò molto tempo in quella: Perché andando su pe'l Danubio a dar' disegni per le Mulina, prese per la stracchezza vna infermità, che in brevissimi giorni lo*

6. ÖSSZEFOGLALÁS

A szakirodalom már régóta foglalkozott a királyi palotát ellátó vízmű kérdésével. Építetőjének Zsigmondot vagy Mátyást, a vízmű helyének a Vízirondellát tartották.⁴⁵ A korábbi kutatók a vízműről régészeti adatokkal nem rendelkeztek, de a műszaki lehetőségek figyelembevételével, illetve a történeti adatok ismeretében arról kétféle elképzelésük is volt. Jakab Árpád rekonstrukciója szerint a parti kavicsrétegbe mélyített kút volt a vízforrás. A vizet a kútaknában lévő dugattyús szivattyú emelte fel, a hajtómű emberi vagy állati erővel meghajtott járgány volt.⁴⁶ Feuerné Tóth Rózsa szerint a Zsigmond-kori vízművet Mátyás valószínűleg 1482–84 között újjáépítette, és a királyi palotát átfogó teljes vízrendszerré bővítette. Elképzelése szerint a Duna vizét vödörsoros vízkerékkel emelték a szivattyúkhoz, azok onnan ólomcsöveken keresztül nyomták fel a palota víztartályába, onnan került a víz a díszkútba, majd a Cisterna Regiába, végül a feleslegvíz a halastavakba és a kertekbe.⁴⁷ A 2004–2006 során a Lánchíd utca 19–21. szám alatt folytatott ásatások eredményei ezeket az elgondolásokat részben alátámasztják, részben módosítják. A régészeti adatok alapján a vízművet Zsigmond korában feltehetően egy természetes sziklamélyedésben építették fel. Itt egy aknát alakítottak ki, amelynek keleti, Duna felőli oldalán egy sziklarepedésből természetes módon víz folyik, így biztosított az akna vízellátása. Vincenzo Scamozzi leírása és a műszaki lehetőségek alapján ebben az aknában már az ókor óta ismert és a középkorban is használt, térfogat-kiszorítás elvén működő kéthengeres dugattyús szivattyú működött. A szivattyú hajtóműve a szükséges energia alapján állat (valószínűleg ló) hajtotta járgány, tiprókerék vagy tiprókorong lehetett. Az energiaátadás az előkerült fa és fém alkatrészek, és az akna falának vizsgálata alapján lehet, hogy himbás-karos megoldással történt. A vizet kerámialapok közé foglalt fémcsövekben vezették a palotába. Az elvégzett mérnöki számítások szerint (II. melléklet), ha egy ló erejével működött a szivattyút, annak szállítási képessége óránként két és fél köbméter (2500 l), ha két lóval

hajtották meg, akkor körülbelül a duplája lehetett. A leletek megerősítették azon eddigi ismereteinket, hogy Budán a 15. századtól már egy, a maga idején korszerű, a királyi udvart bőséges és egészséges vízzel ellátó vízmű működött.⁴⁸

I. MELLÉKLET – Scamozzi 1615, Parte Prima, Lib. Terzzo, Cap. XXX, 26–39:

„Dalla Machina di Gonfietti descritta da Vitruuio: e da Herone si possono comporre altre Machine molto più gagliarde, e per eleuar più coppia d’acqua come questa. Il moto sia vna ruota girata dall’acqua, e di capo al suo polo habbia vn zancone, che moui vn’altro fuso di ferro ben delicato, & habbia due zanconi da’ capi, l’uno alla riuersa dell’altro, i quali alcino auicenda due pistelli delle trombe: ouero che il zancone della ruota, moui vna stanga appesa □ forbice, & essa giri vn fusello bilicato da’ capi: alquale sia fermata vna croccia □ trauerso, che alcia, & abbassa □ forbice due pistelli, che entrino in due trombe, □ in fondibuli poste in vna cassa sott’acqua con le animelle nel fondo, i quali pistelli premano □ vicenda l’acqua, e la mandino in vna canna maestra: la quale la conduchi al luogo destinato. Vna Machina assai simile, mi raccont □ hauer vedutto la buona memoria di mio Padre, □ Buda, in Hungaria posta sopra al Danubio, eccetto che l’acqua era alciata dalle casselle della ruota acquatica, e di l □ s’infondeua nella cassa delle trombe, dalla quale si seruiuano □ dar l’acqua alla Corte, & alla Fontana: la quale era sopra al monte, e de li andaua alla Cisterna, e poi alla Peschiera, & finalmente al Giardino, tutti luoghi destinati al Re, e più distanti del fiume d’un gran tiro d’Arcobuggio.”

condusse ad vn’altra vita”. Közli: BALOGH 1966, 91. Megjegyezzük azonban, hogy az idézett Vasari szöveg, miszerint Chimenti Camicia Magyarországon betegedett meg, amely miatt néhány napon belül meghalt, nem igazolható, így forrásértéke e tekintetben kérdéses. Chimenti Camicia 1505-ben még életben volt (BALOGH 1985, 148), 1510 körül halhatott meg (FARBAKY 2006, 239).

⁴⁵ KÁROLYI-WELLMANN 1936, 169; GERÓ 1955, 205; ZOLNAY 1961, 18–23; 29–31; ZOLNAY – JAKAB 1965, 180–181; BALOGH 1966, 88, 90–91; TÓTH 1975, 34. A kutatás számon tart egy másik vízemelőt is, amelyet a mai Fő utca 3–5. sz. telkekre lokalizálnak. Ez a vízmű a mai Várszínház közelébe emelte fel a vizet. Építését I. vagy II. Ulászlónak tulajdonítják: KÁROLYI-WELLMANN 1936, 170; ZOLNAY 1958, 7; ZOLNAY 1961, 32; ZOLNAY – JAKAB 1965, 180–181;

⁴⁶ JAKAB 1980, 157–158; JAKAB 1987, 17–19.

⁴⁷ TÓTH 1975, 36–38.

⁴⁸ Albrecht Hoffmann közölt egy összehasonlító táblázatot a dugattyús szivattyús vízművek megépüléséről. Ő Buda esetében az 1416-os dátumot vette alapul, amellyel Közép-Európában Buda volt az ötödik település, ahol ilyen vízemelő létesült: HOFFMANN 2000a, 42, Tab. 5.

II. MELLÉKLET – Fényes Ákos: A budai palota szivattyús vízműjének rekonstrukciós számítása

	Megnevezés	Jel	Képlet	Számított, mért vagy becsült érték	Mértékegység
Magassági adatok	A vízmű aknájának fenékszintje	h_V		97,62	m
	A budai vár térszintje Bf.	h_B		155	m
	Nyomótartály becsült magassága a térszint felett	h_t		10	m
	Geometrikus nyomómagasság	h_{geo}	$h_{geo} = h_B - h_V + h_t$	67,38	m
	Dinamikai nyomómagasság (a csővezeték és szerelvényeinek ellenállása) a geometrikus nyomómagasság 25%-ra becsülve	h_{din}	$h_{din} = 0,25 \cdot h_{geo}$	16,85	m
	A szállított víz fajsúlya	γ		1000	kg/m^3

Hajtóerő	Egy ló	P_2		0,736	kW
A szivattyú szállítási teljesítménye	Szivattyú volumetrikus hatásfoka (becsült érték)	η_{vd}		70	%
	Mechanikai áttételek hatásfoka (becsült érték)	η_{mech}		80	%
	Szállítóképesség	Q	$Q = \frac{102 \cdot P_1 \cdot \eta_{mech}}{\gamma \cdot (h_{geo} + h_{din})}$	(0,71) 2,55	(l/s) $m^3/óra$
Mégajtás adatai	Tiprótárcsa lehetséges maximális átmérője	D_t		5	m
	Ló által járt kör átmérője	D_l		4	m
	Ló járósebessége	v_l		3600	$m/óra$
	Tiprókerék fordulata óránként	n_t	$n_t = \frac{v_l}{D_l \cdot \pi}$	286,6	$ford/ór$
	Derékszögű fogaskerékpár áttétele (becsült adat)	i		4	
	Forgattyús tengely fordulata (szivattyú löketszáma)	n_f	$n_f = i \cdot n_t$	1146,4	$ford/ór$
A szivattyú számított adatai két darab egyszeres működésű hengerrel (Heron-féle kivétel)	A szivattyú lökethossza $d_{100} = 100mm$ dugattyúátmérő feltételezése esetén	l_{100}	$l_{100} = \frac{2 \cdot Q}{d_{100}^2 \cdot \pi \cdot n_{sziv} \cdot \eta_{vol}}$	202	mm
	A szivattyú lökethossza $d_{125} = 125mm$ dugattyúátmérő feltételezése esetén	l_{125}	$l_{125} = \frac{2 \cdot Q}{d_{125}^2 \cdot \pi \cdot n_{sziv} \cdot \eta_{vol}}$	129	mm
	A szivattyú lökethossza $d_{150} = 150mm$ dugattyúátmérő feltételezése esetén	l_{150}	$l_{150} = \frac{2 \cdot Q}{d_{150}^2 \cdot \pi \cdot n_{sziv} \cdot \eta_{vol}}$	90	mm

Nyomócső hidraulikai jellemzői	A nyomócső külső átmérője a talált befalazó téglák horonymérete alapján	d_k		~50	mm
	A nyomócső belső átmérője, 2,5-3 mm falvastagságot feltételezve (lemezről hajlított és szegecselt cső)	d_b	$d_b = d_k - 2v$	~45	mm
	A nyomócsőben áramló víz sebessége	v_{viz}	$v_{viz} = \frac{4 \cdot Q}{d_b^2 \cdot \pi}$	0,89 ma ajánlott vízsebesség (1,5-2 m/s) alatt van	m/s

IRODALOMJEGYZÉK

- AGRICOLA 1985 AGRICOLA, G., Tizenkét könyv a bányászatról és a kohászatról. (Ford. Becht D.) Bp., 1985.
- ALTMANN 1896–1897 Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410–1437) verzeichnet von W. Altmann. 1. Band (1410–1424). Innsbruck, 1896–1897.
- „ANONYMOUS OF THE HUSSITE WARS” The Technological Illustrations of the so called of „Anonymous of the Hussite Wars”. Codex Latinus Monacensis 197,1. by Hall, B. S. Wiesbaden, 1979.
- BALOGH 1966 BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. Bp., 1966.
- BALOGH 1985 BALOGH Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp., 1985.
- DEÁK 2007 DEÁK Antal András: Az esztergomi reneszánsz gép története. [Kézirat 2007.]
- DRACHMANN 1967 DRACHMANN, A. G.: Grosse griechische Erfinder. Zürich, 1967.
- EVLIA CSELEBI 1985 EVLIA CSELEBI török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. (ford. Karácson I) Bp., 1985.
- FARBAKY 2006 FARBAKY, Péter: Chimenti Camicia, a florentine woodworker- architect, and the early renaissance reconstruction of the royal palace in Buda during the reign of Matthias Corvinus. Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz. 50. (2006), p. 215–256.
- FELDHAUS 1970 FELDHAUS, F. M.: Die Technik. Ein Lexikon der Vorzeit, der Geschichtlichen Zeit und der Naturvölker. Wiesbaden, 1970.
- FRANCESCO DI GIORGIO 1979 FRANCESCO DI GIORGIO Martini: Trattato di architettura. prez. Firpo, L. Firenze, 1979.
- GERŐ 1955 GERŐ László: A budai várpalota. In: Budapest műemlékei 1. Bp., 1955. p. 199–308.
- GIBBS–SMITH 1978 GIBBS–SMITH: Die Erfindungen von Leonardo da Vinci. Zürich, 1978.
- GILLE 1968 GILLE, B.: Ingenieure der Renaissance. Darmstadt, 1968.
- HERON 1899 Herons von Alexandria Druckwerke und Automatentheater. (hrsg. Schmidt, W.) Leipzig, 1899.
- HOFFMANN 2000a HOFFMANN, A.: Wassernöte und technischer Wandel in der frühen Neuzeit. In: Die Wasserversorgung in der Renaissancezeit. Geschichte der Wasserversorgung 5. Mainz, 2000. p. 9–59.
- HOFFMANN 2000b HOFFMANN, A.: Zum Stand der städtischen Wasserversorgung in Mitteleuropa vor dem Dreißigjährigen Krieg. In: Die Wasserversorgung in der Renaissancezeit. Geschichte der Wasserversorgung 5. Mainz, 2000. p. 99–144.
- HORNUNG 1960 HORNUNG, W.: Die Entwicklung der Feuerlöschpumpe vom ausgehenden Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert. VFDB Zeitschrift 1960. p. 14–18.
- JAKAB 1980 JAKAB Árpád, A budai várpalota Zsigmond király korabeli vízemelője. Épületgépészet 1980. p. 156–158.
- JAKAB 1987 JAKAB Árpád, Vízellátás a középkori Magyarországon. In: 100 éves az épületgépészeti szerelőipar. Bp., 1987. p. 16–20.
- KÁROLYI–WELLMANN 1936 KÁROLYI Árpád – WELLMANN Imre: Buda és Pest visszavívása 1686–ban. Bp., 1936.
- KELLER 1966 KELLER, A. G., Wasserkünste und Hydromechanik der Renaissance. Endeavour 25. (1966), p. 141–145.
- KYESER 1967 Conrad Kyeser aus Eichstätt Bellifortis. hrsg. Qarg, G. Düsseldorf, 1967.
- MAKKAI 1973 MAKKAI, László: De Taccola à Veranzio. L’ingénieur de la Renaissance

- en Hongrie. In: Histoire économique du monde méditerranéen 1450–1650. Melanges en l’honneur de Fernand Braudel. Toulouse, 1973. p. 337–347.
- MÁLYUSZ 1997 MÁLYUSZ Elemér: Zsigmondkori oklevéltár 5. (1415–1416). Bp., 1997.
- MELLER 1948 MELLER Péter: Gótikus és renaissance kutak Magyarországon. Magyar Művészet 15. (1948), p. 138–143.
- MITTELALTERLICHES
HAUSBUCH Mittelalterliches Hausbuch. Handschrift des 15. Jahrhunderts. Mit einem Vorwort von August von Essenwein. Hildesheim–Zürich–New York, 1986.
- PRAGER–SCAGLIA 1972 PRAGER, F. D. – SCAGLIA, G., Mariano Taccola and his Book De ingeneis. Cambridge– Massachusetts–London, 1972.
- RAMELLI 1979 The Various and Ingenious Machines of Agostino Ramelli (1588) translated by Gnudi, M. T, by Eugene S. Ferguson. London, 1979
- RODEKAMP 2006 RODEKAMP, V. (hrsg.): Leipzig original. Stadtgeschichte vom Mittelalter bis zur Völkerschlacht. Katalog zur Dauerausstellung des Stadtgeschichtlichen Museums Leipzig im Alten Rathaus. Teil 1. Altenburg, 2006.
- RUCKDESCHEL 1979 RUCKDESCHEL, W.: Ohne Ochs’ kein Wasser. Die Wasserkunst von Schloß Schönbrunn. Sanitär- und Heizungstechnik 44. (1979:10), p. 849–855.
- RUCKDESCHEL 1980 RUCKDESCHEL, W.: Sechs Stunden täglich auf der Tretscheibe. Wasserversorgung von Schloß Schillingsfürst mit Muskelkraft–Motor. Sanitär- und Heizungstechnik 45. (1980:4), p. 278–283.
- RUCKDESCHEL 1983 RUCKDESCHEL, W.: Frühe Maschinen auf Burgen und Schlössern. Teil 2. Burgen und Schlösser 11. (1983), p. 93–104.
- RUCKDESCHEL 1993 RUCKDESCHEL, W.: Wasser für Schloß Augustusburg. Sanitär- und Heizungstechnik 58. (1993:3), p. 124–132.
- SCAMOZZI 1615 SCAMOZZI, V.: L’idea della architettura universale. Venezia, 1615.
- SCAGLIA 1992 SCAGLIA, G.: Francesco di Giorgio. Checklist and History of Manuscripts and Drawings in Autographs and Corpus from ca. 1470–to 1687 and Renewed Copies 1764–1839. Bethlehem–London–Torino, 1992.
- TACCOLA 1971 Mariano TACCOLA De machinis. The Engineering Treatise of 1449. ed. Scaglia, G. Wiesbaden 1971.
- TACCOLA 1982 Corpus der italienischen Zeichnungen 1300–1450. 4. Band Mariano Taccola. Hrsg. Degenhart, B. – Schmidt. A. Berlin, 1982.
- TACCOLA 1984 Mariano TACCOLA, De rebus militaribus. Hrsg. Knobloch, E. Baden–Baden, 1984.
- TÓTH 1975 FEUERNE TÓTH Rózsa: A budai vár függőkerje és a Cisterna Regia. In: Galavics G. szerk. Magyarországi reneszánsz és barokk. Bp., 1975. p. 11–54.
- USHER 1954 USHER, A. P.: A History of Mechanical Inventions. London, 1954.
- VITRUVIUS 1912 Vitruvii De architectura libri decem. ed. Krohn. Leipzig 1912.
- VARETZA 1980 VARETZA, H.: Wasser für Graz. Brunnen, Wasserwerke und Wasserleitungen in Graz – ihre technische, hygienische und wirtschaftliche Entwicklung von 1490 bis 1940. Graz, 1980.
- ZOLNAY 1958 ZOLNAY László: Vízművek a magyar középkorban. MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei 22. (1958), p. 1–15.
- ZOLNAY 1961 ZOLNAY László: Buda középkori vízművei. Történelmi Szemle 4. (1961), p. 16–55.
- ZOLNAY–JAKAB 1965 ZOLNAY László – JAKAB Árpád: Városaink és váraink vízellátása a középkorban. Épületgépészet 14. (1965), p. 178–184.

RESTE EINES MITTELALTERLICHEN WASSERWERKS AUS BUDA
(*Lánchíd utca 19–21.*)

Das mittelalterliche Königspalast von Buda verfügte über eine zu seiner Zeit moderne Wasserversorgung. Diese Aussage wird durch die Beschreibung des venezianischen Architekten, Vincenzo Scamozzi gut illustriert. Er beschrieb in seinem im Jahre 1615 erschienenen Buch „*L'idea della architettura universale*“ die Wasserversorgung des Königspalastes von Buda als das Beispiel des wirksamsten Wasserhebewerkes. Laut Scamozzi förderte ein Wasserwerk am Donauufer das Wasser in die Burg, wo der Königshof und der Zierbrunnen mit Wasser versorgt wurden, dann floss das Wasser in die Zisterne, in den Fischteich und schließlich in den Garten. Die einzelnen Bestandteile dieses Systems (Bleiröhre, ein bronzener Wasserhahn, Fragmente eines Zierbrunnens und die große Zisterne) sind schon während der früheren Forschungen ans Tageslicht gekommen, aber die Grundlage der Wasserversorgung, das Wasserwerk am Donauufer, war bis zur letzten Zeit unbekannt, selbst seine Lage war fraglich.

In der Lánchíd Straße 19, wo ein neues Hotelgebäude geplant worden ist, ist eine Notgrabung zwischen 2004 und 2006 in mehreren Etappen unter der Leitung von Károly Magyar durchgeführt worden. Hier wurden die Ruinen eines mächtigen Gebäudes gefunden. Seine Mauern sind 160 cm dick und bestehen zum Teil aus Bruchsteinen, zum Teil aus schönen Quadern. Die innere Grundfläche des Gebäudes beträgt 8,5X5,9 m. Im nördlichen Teil des Raumes ist ein Schacht mit Quadermauern zum Vorschein gekommen. Seine Größe beträgt 1,2X6 m, seine Tiefe ist mindestens 4,2 m. An seiner östlichen Seite gibt es eine Quelleinfassung. An seinen Wänden sind insgesamt 12 Steinmetzenmarkierungen zu sehen, die mit den Steinmetzenmarkierungen des Königspalastes in der Regierungszeit des Königs Sigismund von Luxemburg identisch sind. Aus diesem Grund halten wir es für wahrscheinlich, dass dieses Gebäude im Zusammenhang mit einer Urkunde des Königs Sigismund von Luxemburg steht. In dieser Urkunde aus dem Jahre 1416 geht es um einen Nürnberger Rohrmeister namens Hartman, der das Wasser auf den Berg von Buda leitete und dafür 1000 Reichnische Gulden an das Steuerwesen der Stadt Nürnberg bekam.

Entlang der Nordmauer des Schachtes ist eine hölzerne Konstruktion gestanden, deren vier Ele-

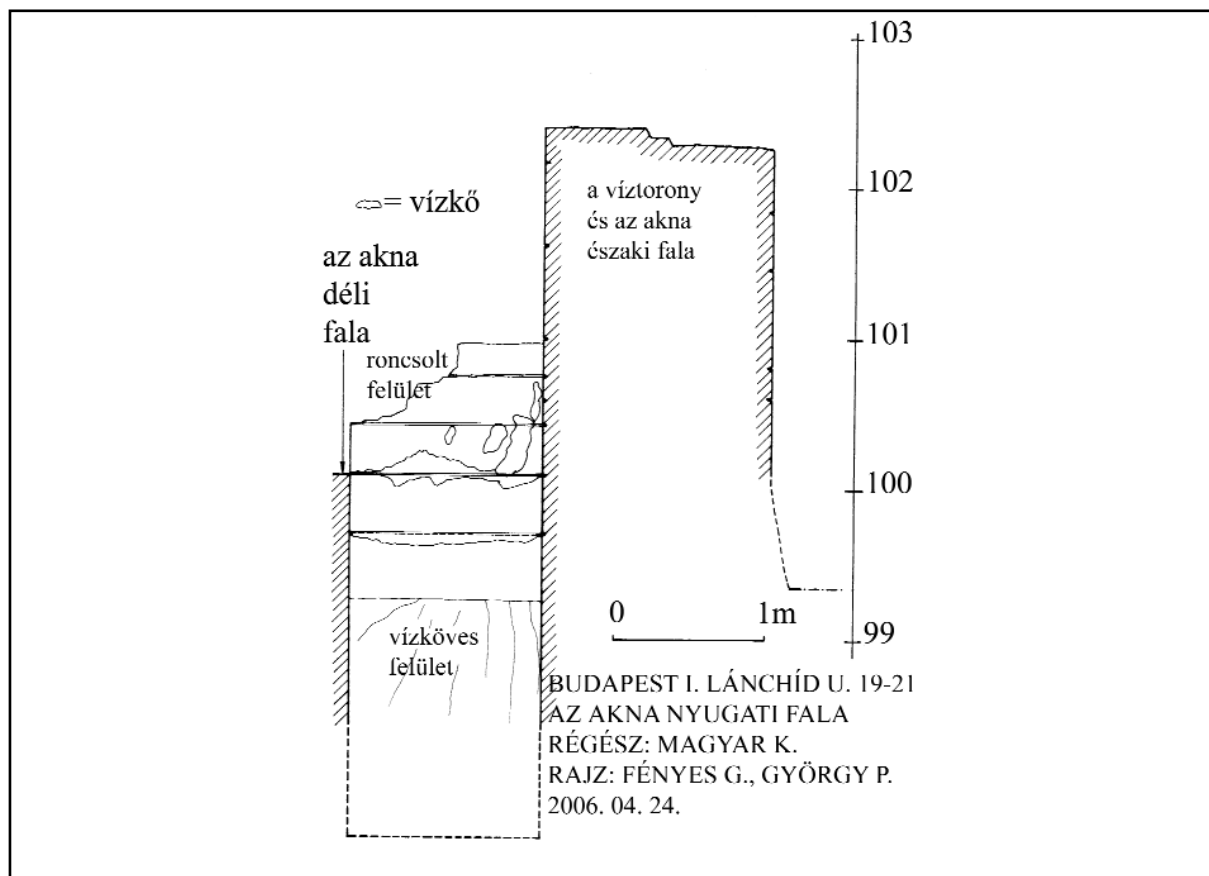
mente mit Bolzen aneinander befestigt waren. An der Westseite des Schachtes war eine andere hölzerne Konstruktion. An diese Konstruktion war ein spezielles Holzelement befestigt, in dessen Mitte eine Mulde ausgemeißelt wurde. An den Enden der Mulde ist je eine Bohrung. Die Bohrungen sind unten mit Eisenblechen bedeckt. Ein ähnliches Holzelement kam aus dem Schutt vor der Quelleinfassung. Dieses Element ist jedoch länger und an einem Ende ist die Spur eines Zapfens zu sehen. Im Schacht wurde eine große Menge von Holzstangen, Holzlatten, Brettern und Dachschindeln gefunden. In der noch immer nassen Ausfüllung des Schachtes sind drei weitere Holzbolzen, ein Holzhammer und ein sehr grobes Holzgefäß erhalten geblieben. Außer dem Holzmaterial haben wir hier eine 145 cm lange Eisenstange, eine 35 cm lange Spitzhacke, einen Eisenbolzen, ein kleines Eisenblech und weitere unerkennbar korrodierte Fragmente gefunden. Am westlichen Teil des Schachtes sind aus der Ausfüllung 60x20x5 cm große Keramikplatten vorgekommen. An ihrer Vorderseite gibt es zwei Rinnen. An ihrer Hinterseite sind Mörtelreste zu sehen.

Aufgrund der archäologischen Funde, der Beschreibung von Vincenzo Scamozzi, der technischen Kenntnisse des 15. Jh.s und der technischen Möglichkeiten wurde eine Hypothese über die Rekonstruktion des Wasserwerkes aufgestellt. Der Boden des Schachtes ist 97,62 m über den Meeresspiegel. Von hier musste das Wasser in die Burg von Buda 155 m über den Meeresspiegel gehoben werden. Der geometrische Höhenunterschied ist ca. 60 Meter. Laut Scamozzi förderten zwei Kolbenpumpen das Wasser in die Burg. Vincenzo Scamozzi schrieb, dass sein Vater in Buda ein solches Wasserhebewerk gesehen habe, wie es der antike Erfinder, Heron, zur Entwicklung gebracht habe. Das Buch von Heron ist durch Abschreibungen erhalten geblieben. Aufgrund des Prinzips der Erfindung von Heron funktionierten die Feuerspritzen von der Antike bis zur letzten Zeit. Man findet die Darstellungen und die Beschreibungen der Kolbenpumpen auch in den technischen Fachbüchern des 15. und 16. Jh.s, zum Beispiel im Buch mit dem Titel „*De machinis*“ von Mariano Taccola und im Buch mit dem Titel „*Trattato di architettura*“ von Francesco di Giorgio Martini.

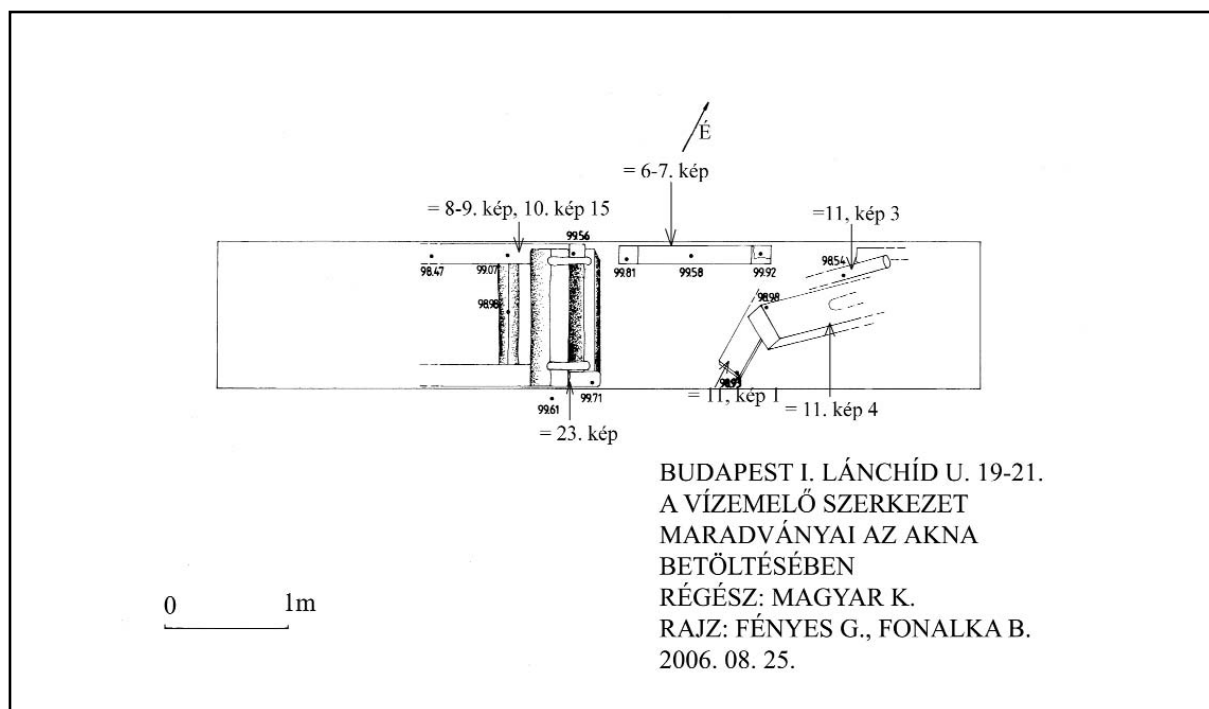
Wir haben keine Spuren einer Quelle oder

Kanäle gefunden, die dem Antrieb Wasser geben könnten. Es sind auch keine Reste eines Wasserrades zum Vorschein gekommen. Deshalb haben wir angenommen, dass ein von Tier bewegtes Göpelwerk oder eine von Tier bewegte Tretscheibe zum Antrieb der Kolbenpumpen eingerichtet worden war. Obwohl keine Reste eines Göpels oder einer Tretscheibe erhalten sind, haben wir im Schacht die kompletten Skelette von zwei Pferden gefunden, die gegebenenfalls den Göpel oder die Tretscheibe haben antreiben können. Die Energie musste zu den Kolbenpumpen übermittelt werden. Nach unserem jetzigen Rekonstruktionsversuch können die im Schacht gefundenen Holzkonstruktionen zum Waagbalken gehören. Unserer Meinung nach sind die Holzelemente mit der Mulde die zwei Enden des Waagbalkens, die mit einem dritten Holzelement verbunden waren. Das dritte Element ist nicht erhalten geblieben, aber seine Spur (15X45 cm) ist in den Mulden deutlich zu sehen. Wir nehmen an, dass die drei Elemente mit Eisenstangen zusammengefügt waren. Die Eisenstangen haben in den Bohrungen geendet

und waren an den Eisenblechen schmiedend befestigt. Auf der Nordwand des Schachtes ist eine viereckige Vertiefung zu sehen. Die Südwand des Schachtes ist leider nicht in dieser Höhe erhalten. Unseres Erachtens war die Welle des Waagbalkens in der Vertiefung befestigt. Der Waagbalken war senkrecht gestellt. Das kürzere Holzelement war unten, im Schacht, das längere oben. Dieses war mit dem Göpelwerk oder der Tretscheibe zusammenhängend. Das untere Ende des Waagbalkens hat die Kolbenpumpen angetrieben. Für die Funktion der zweiten, im Schacht gefundenen, Holzkonstruktion haben wir zurzeit keinen besseren Vorschlag, als dass man mit der Bewegung dieser Konstruktion die Ablagerung des Schlammes im Schacht zu verhindern oder zu verzögern versucht hat. Im Betrieb war sehr großer Druck in den Druckröhren. Wir sind der Meinung, dass die während der Ausgrabung gefundenen Keramikplatten die Druckröhren umfasst haben. Wenn es so ist, geben die Rinnen der Keramikplatten den Durchmesser der Röhren an. Dann war der Durchmesser der Röhren 5 cm.

3. kép. A Lánchíd u. 19-21. sz. alatt feltárt akna nyugati fala

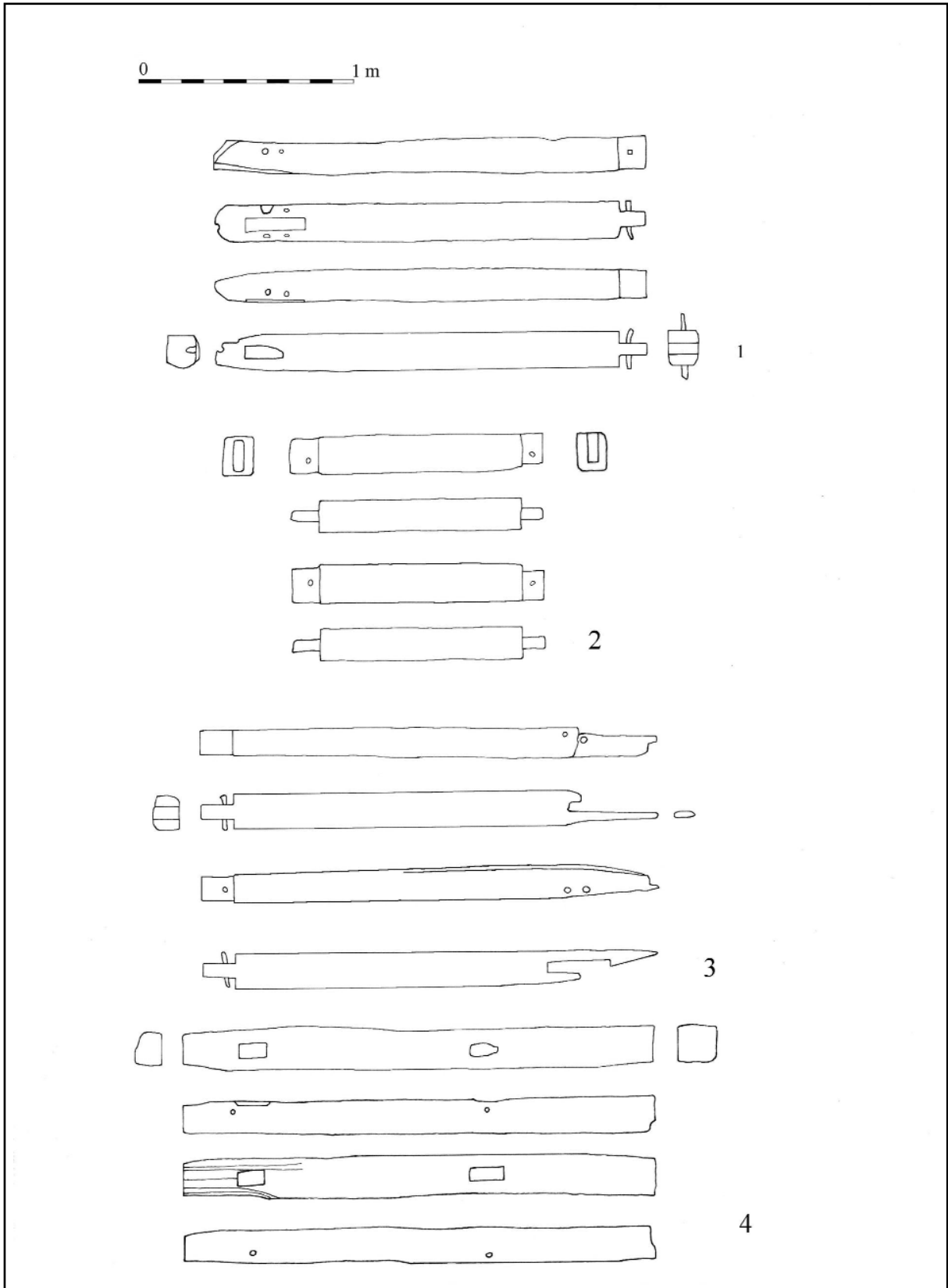
4. kép. Leletek a Lánchíd u. 19-21. sz. alatt feltárt aknában

5. kép. Forrásfoglalat az akna keleti oldalán

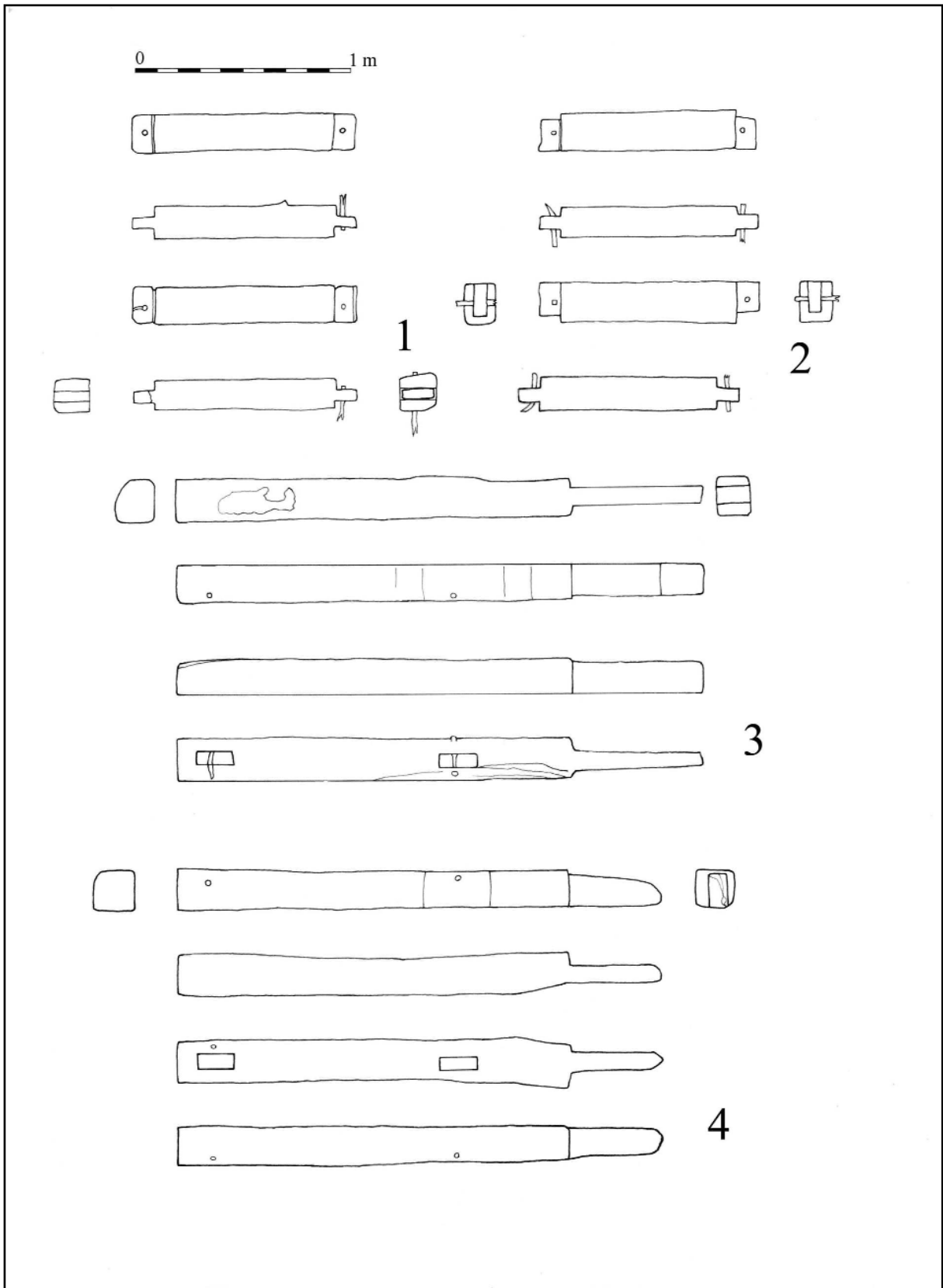
6. kép. Fából készült szerkezet maradványa az aknában

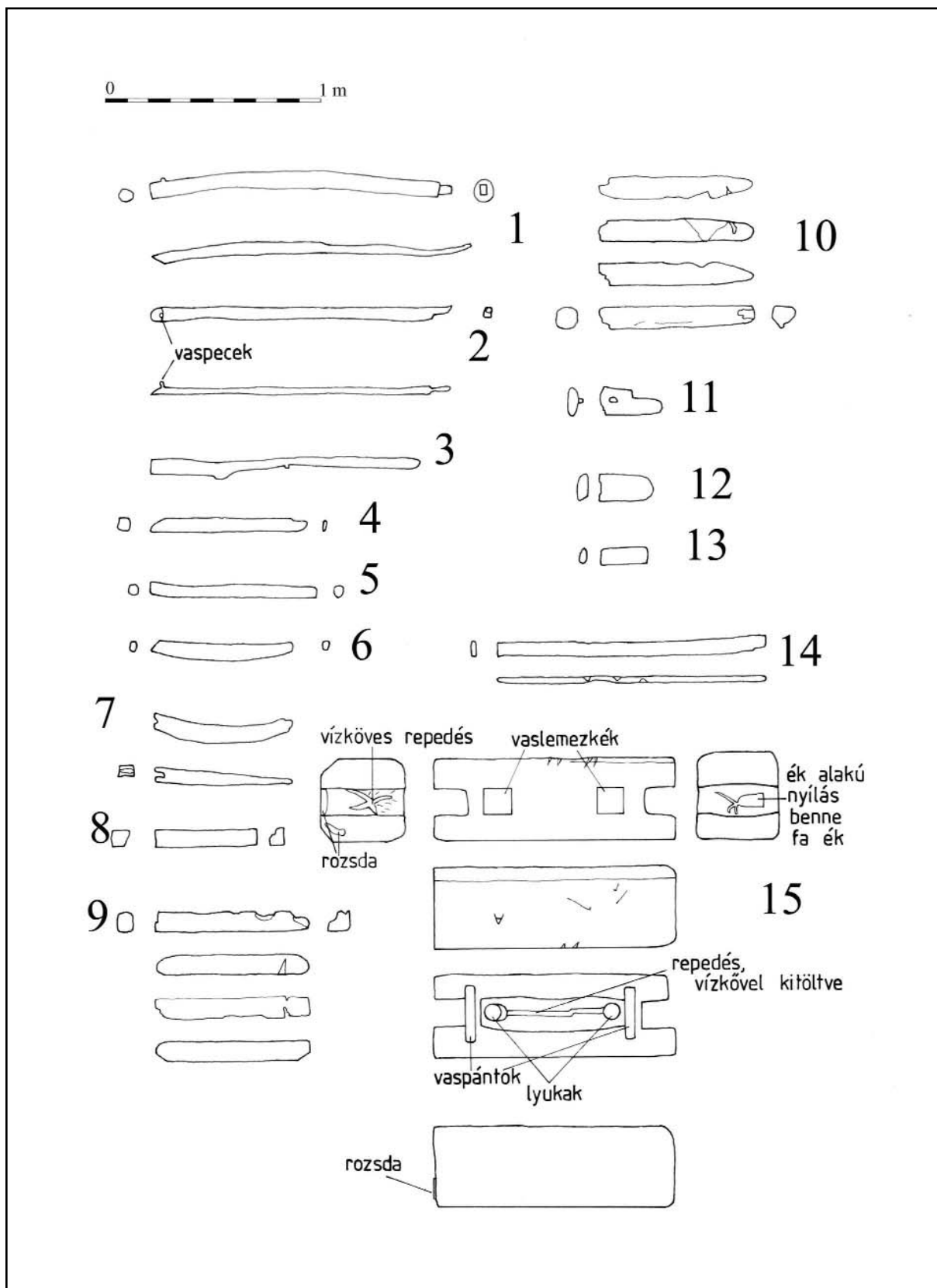
7. kép. Az aknában talált fa gerendaszerkezet elemei

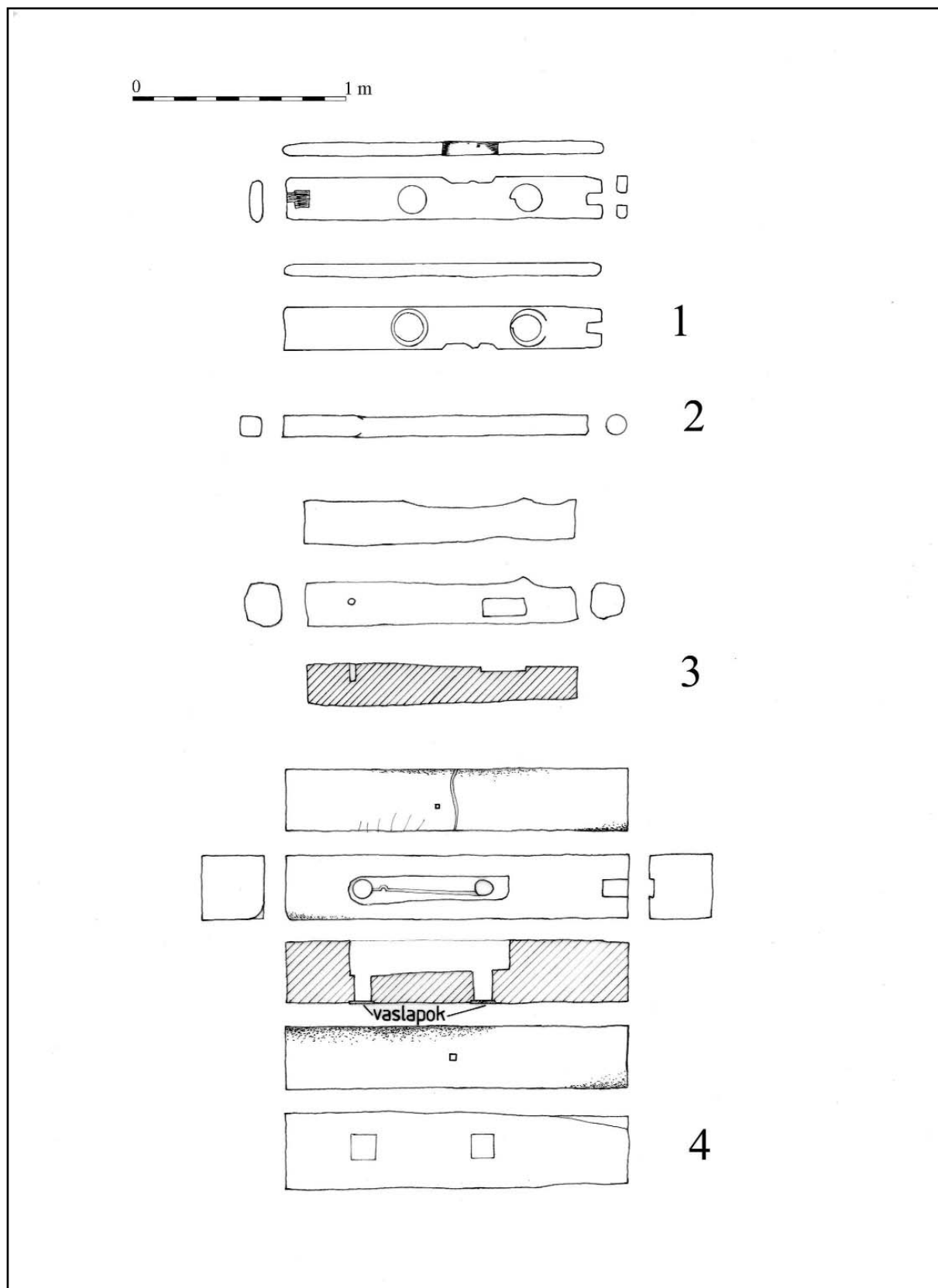
8. kép. Fából készült szerkezet maradványa az aknában

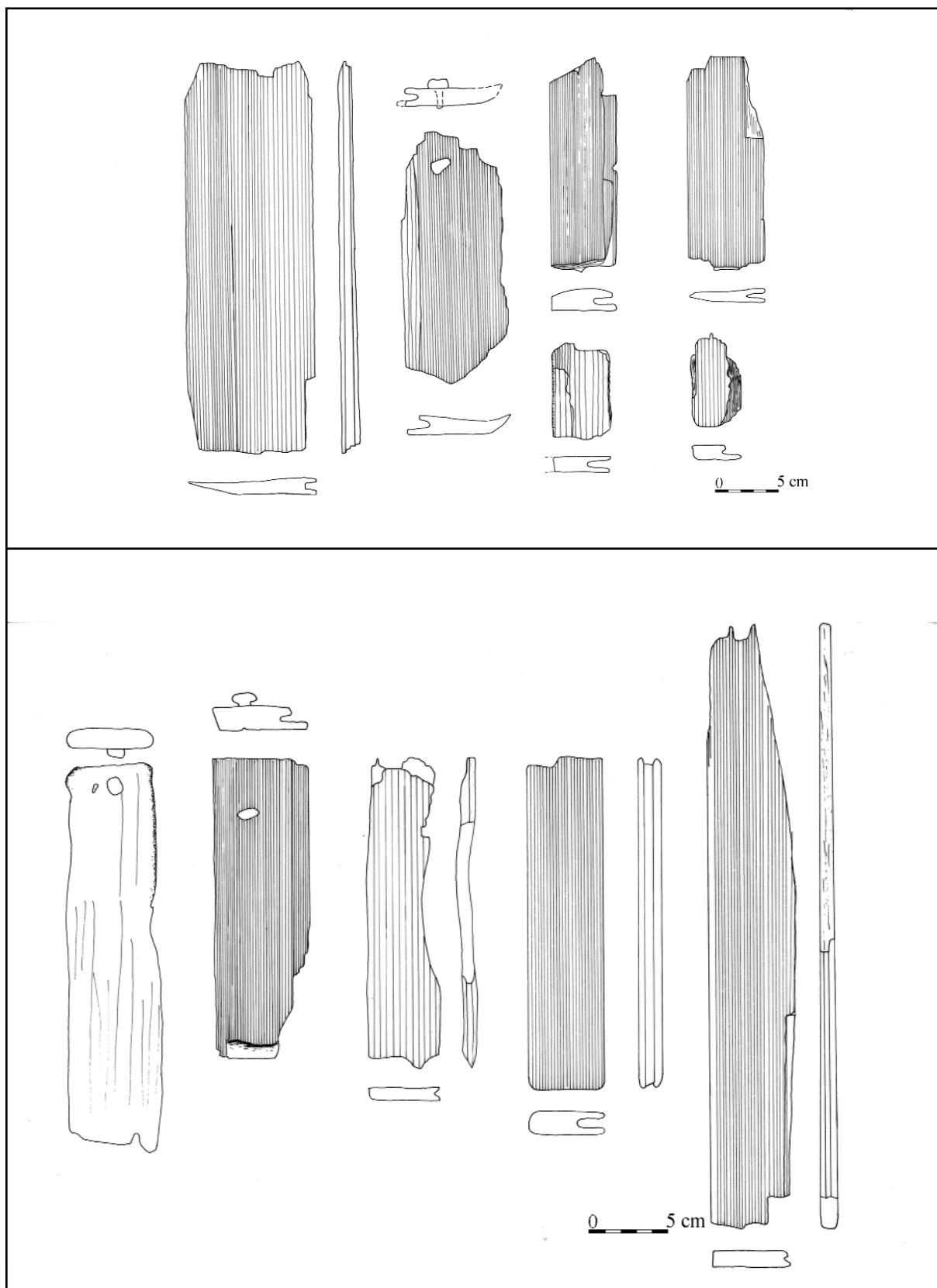
9. kép. Az aknában talált fából készült szerkezet elemei

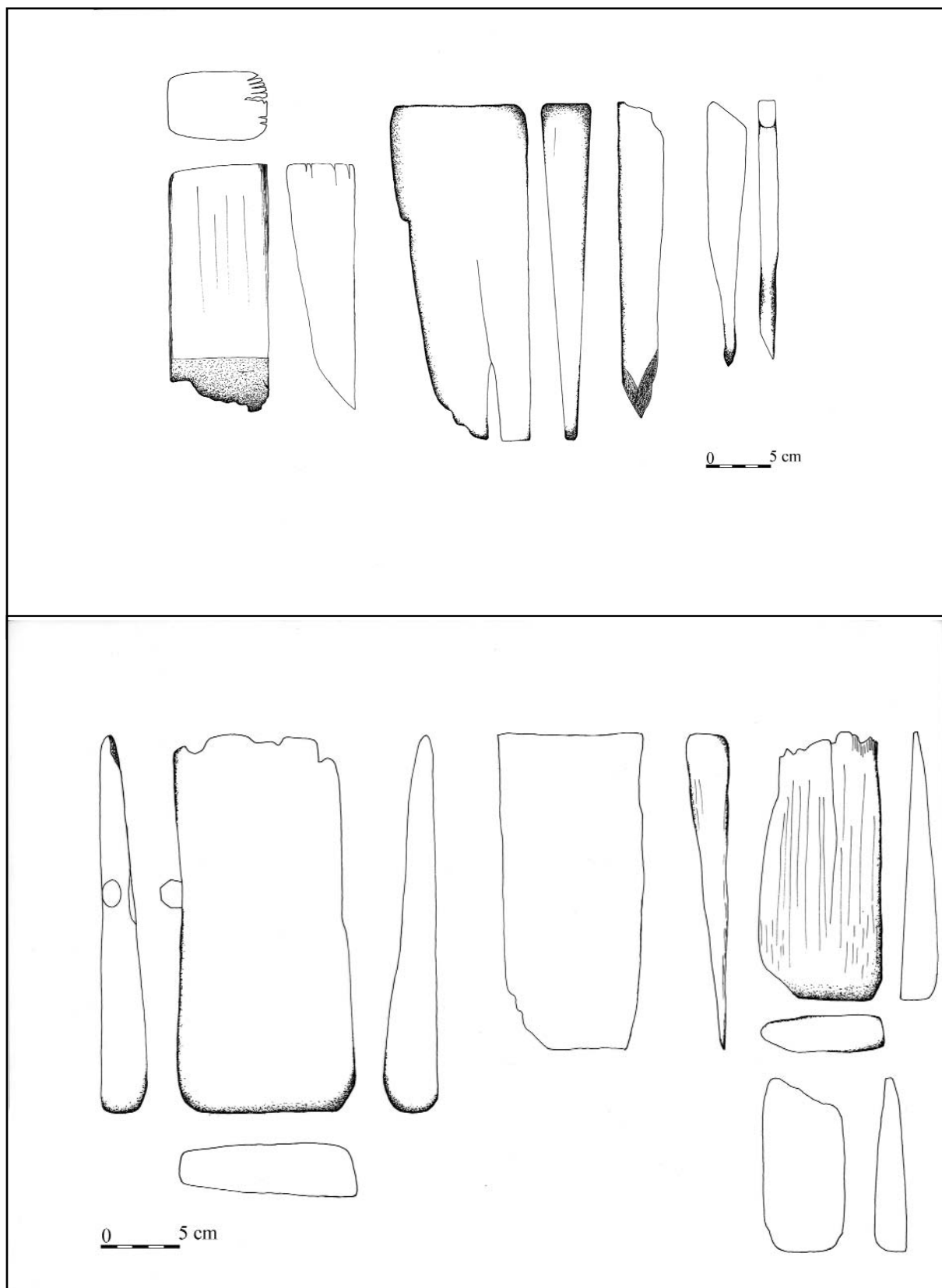
10. kép. Megmunkált famaradványok az aknából

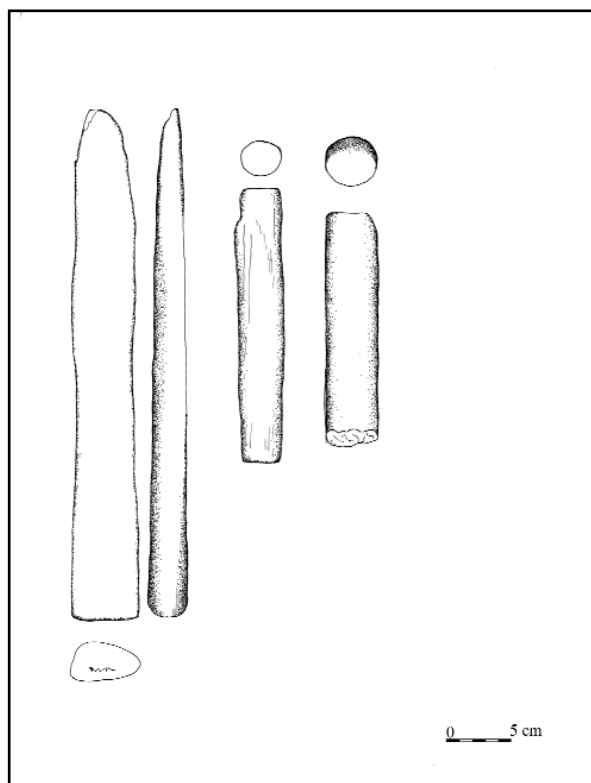
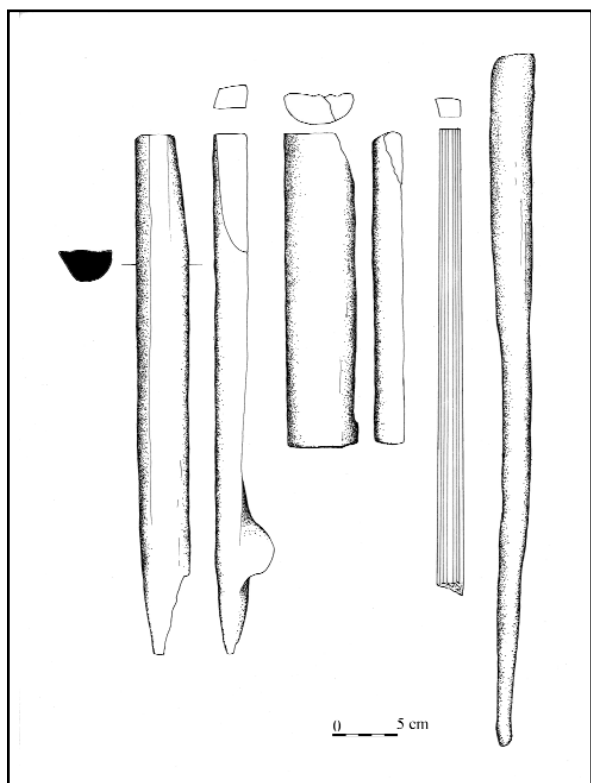
11. kép. Megmunkált fák az aknából

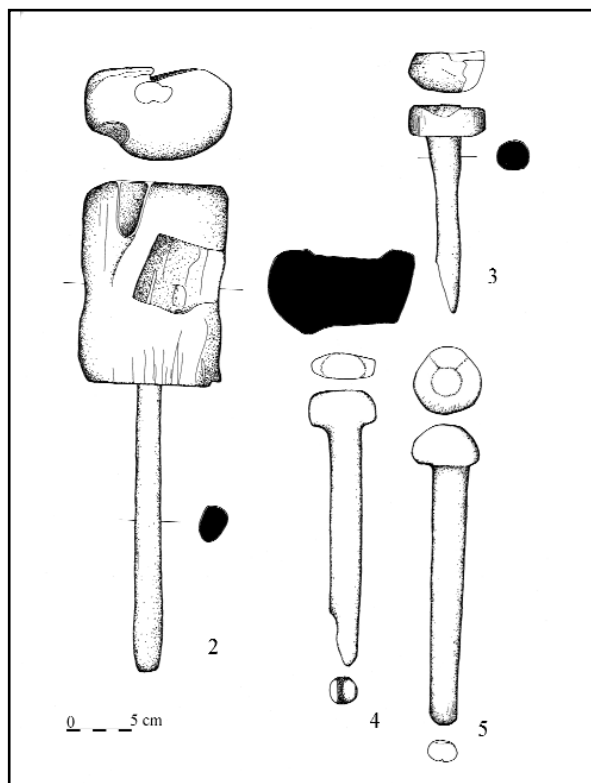
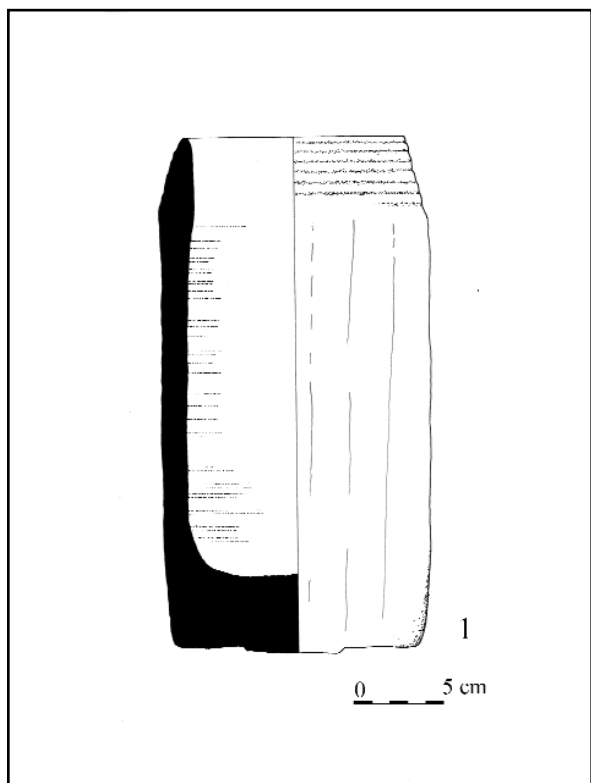
12. kép. Zsindelytöredékek az aknából

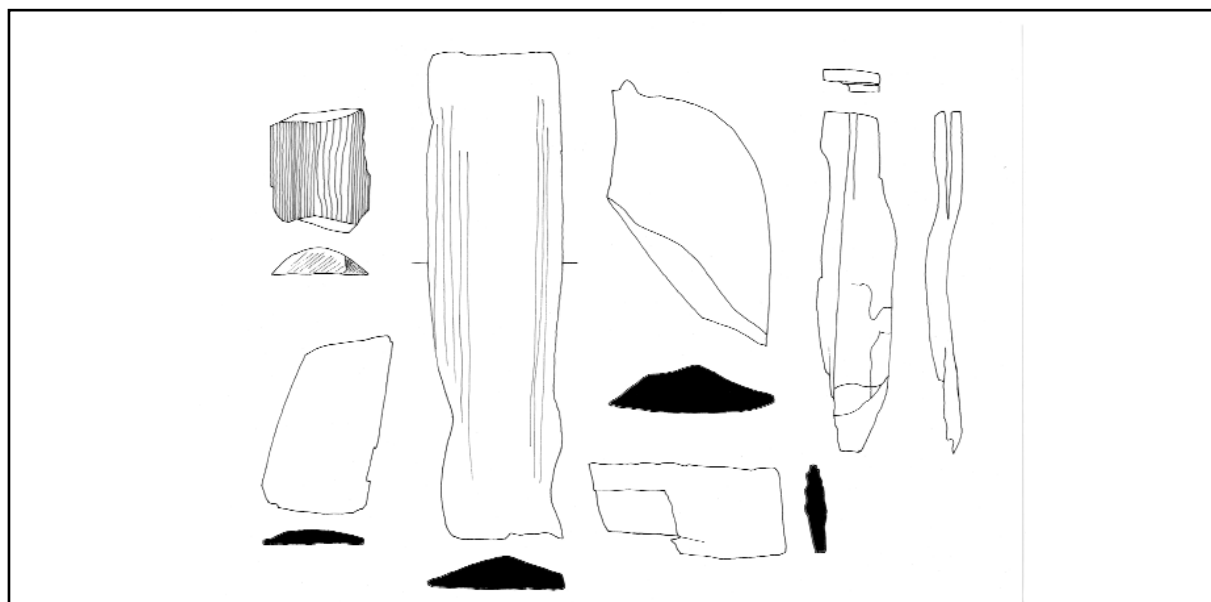
13. kép. Ékek az aknából

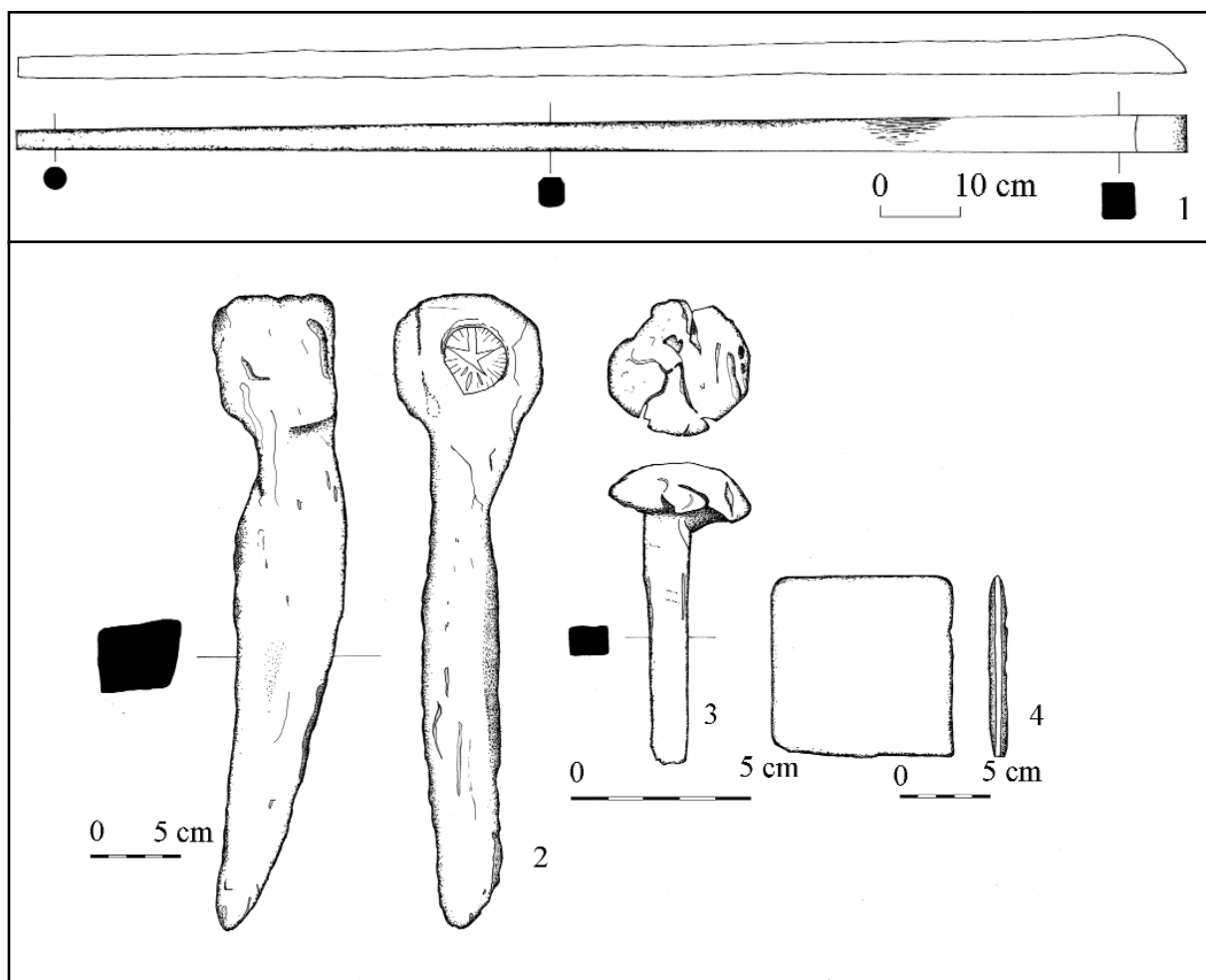
14. kép. Rudak az aknából

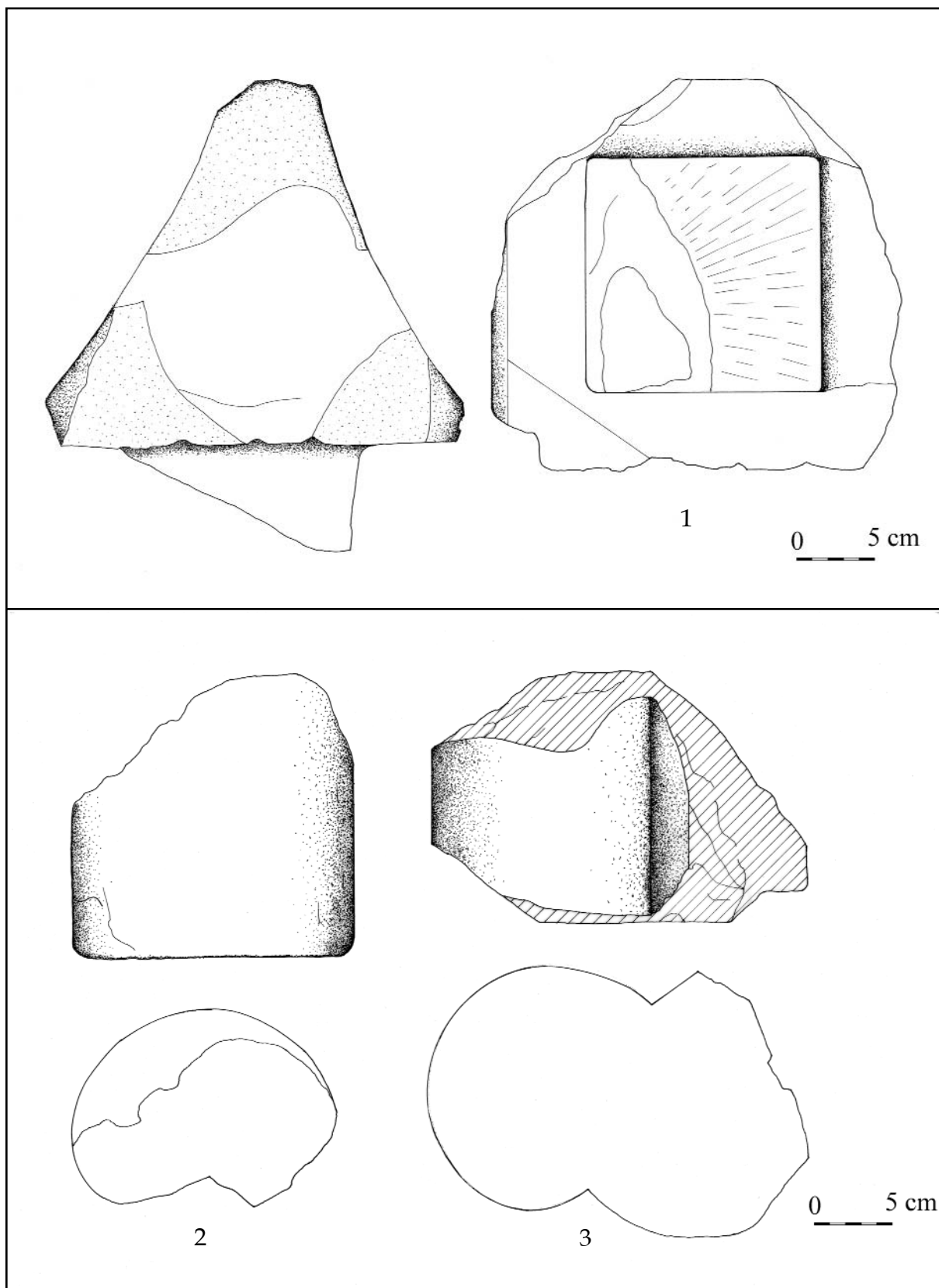
15. kép. Fa tárgyak az aknából

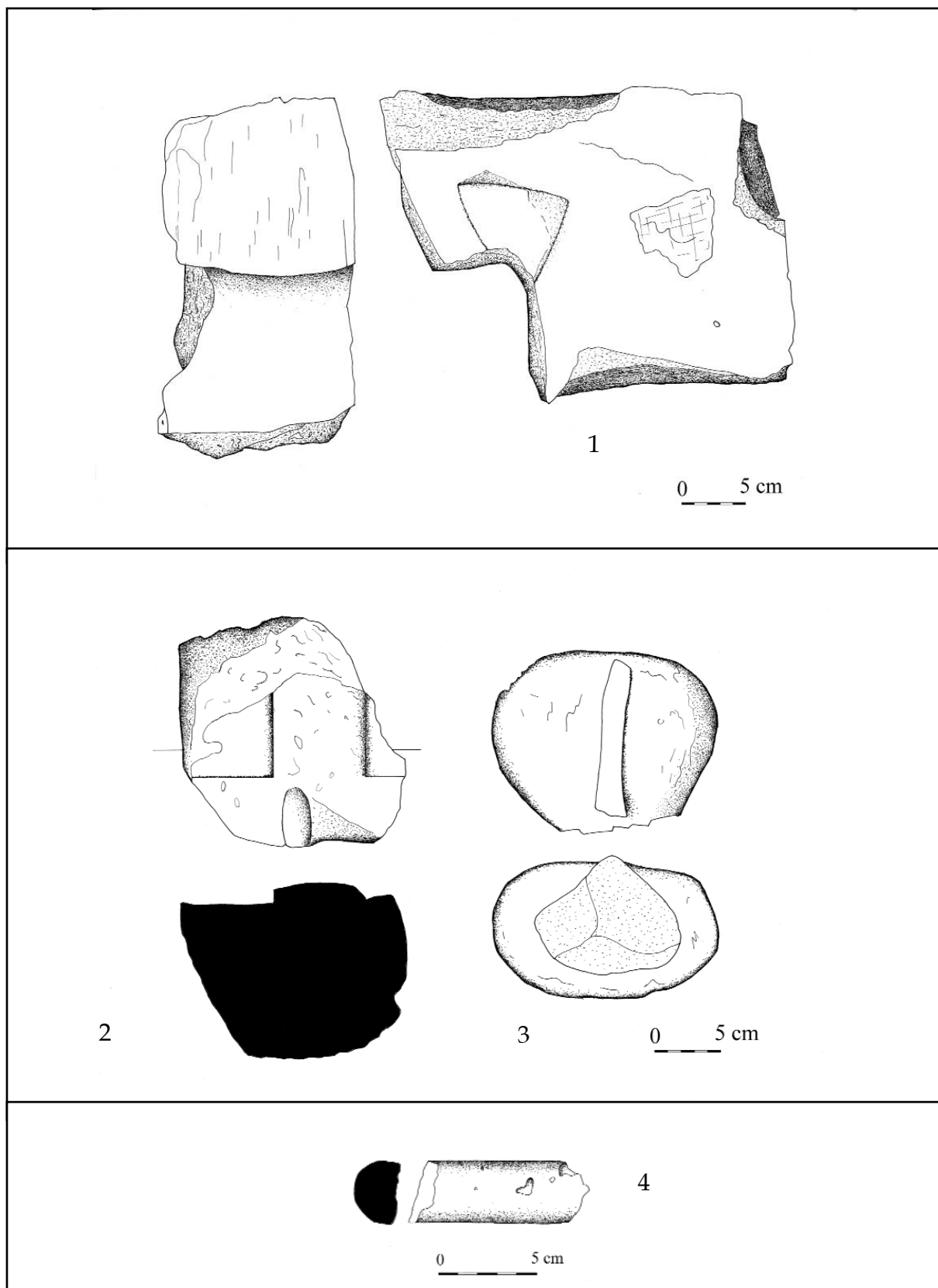
16. kép. Fa hulladékok az aknából

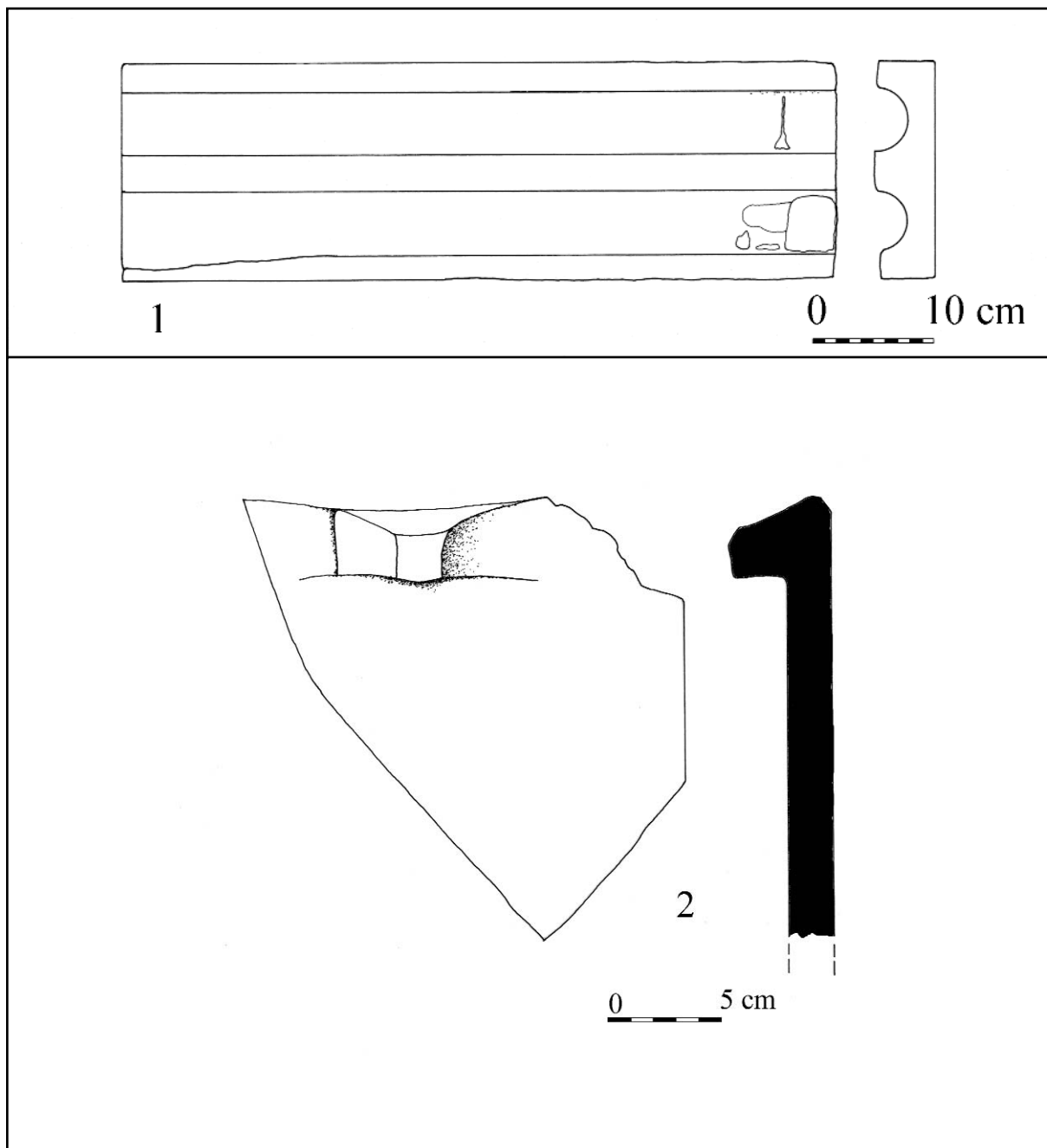
17. kép. Vas tárgyak az aknából

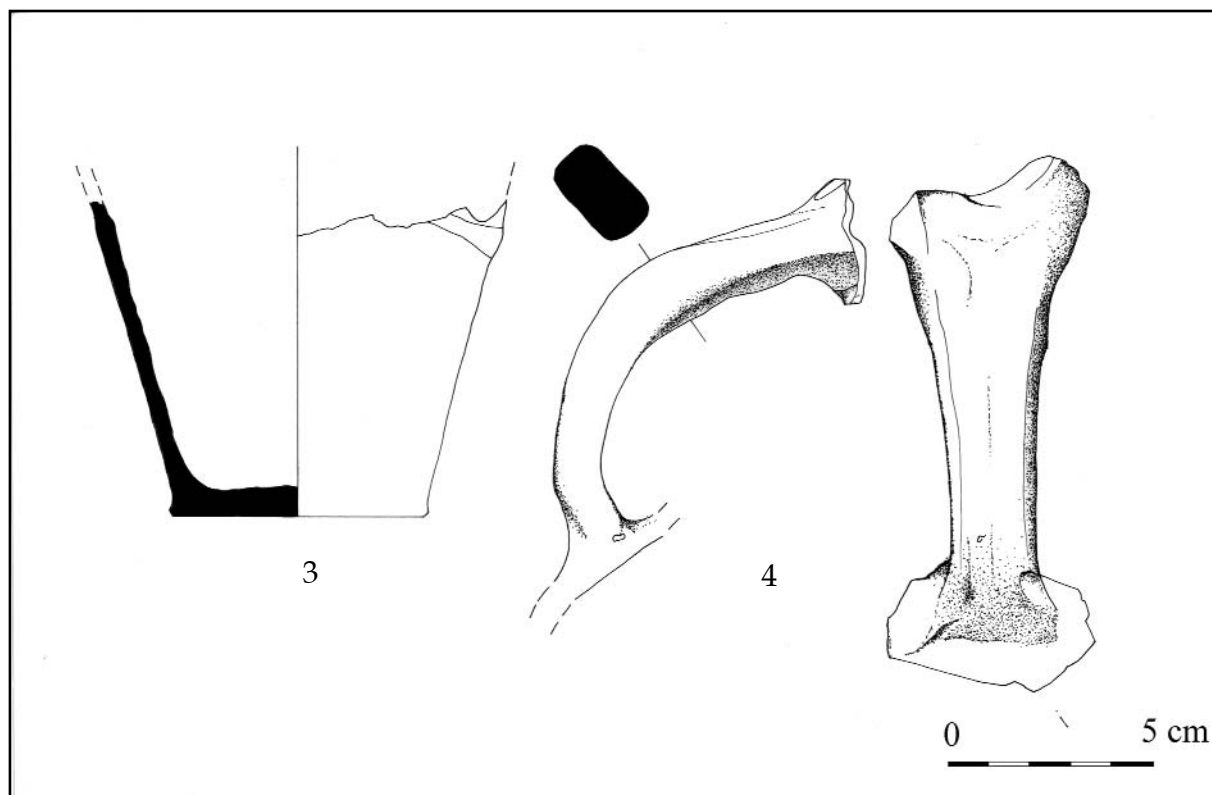
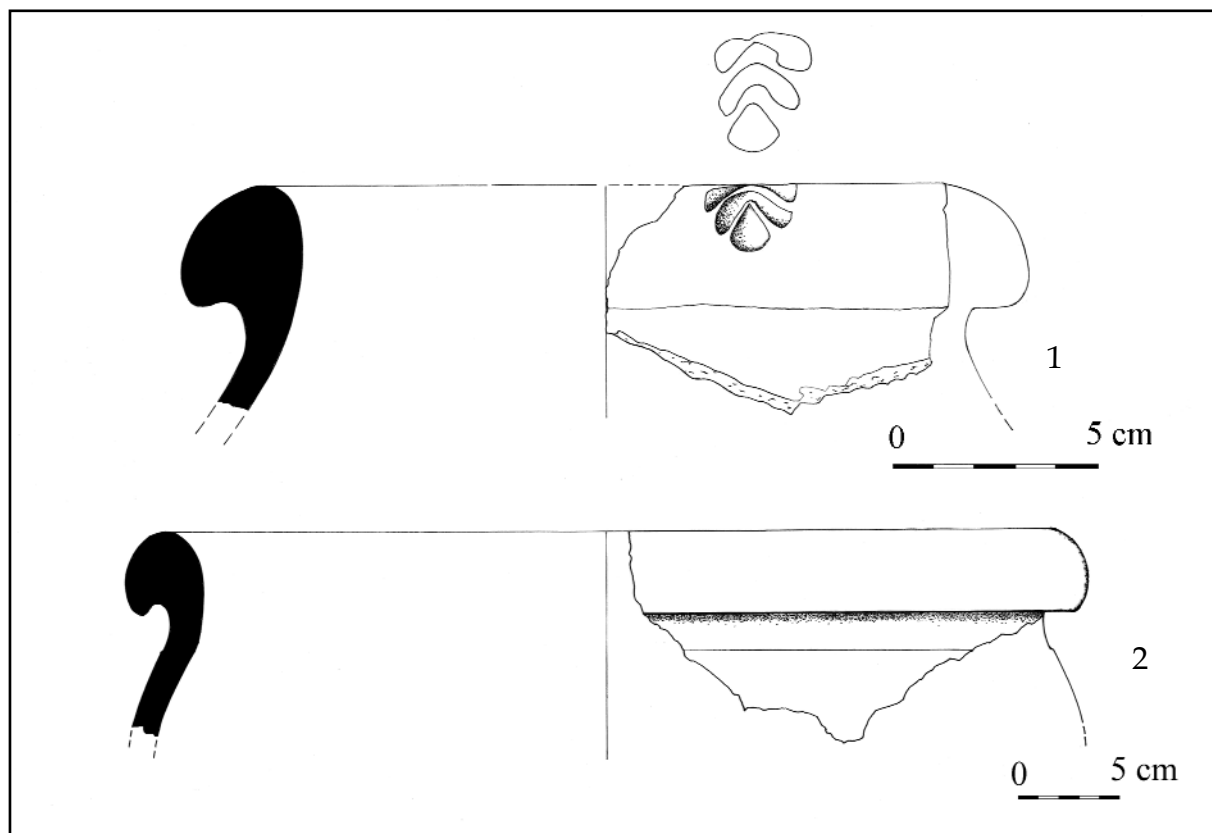
18. kép. Faragott kövek az aknából

19. kép. Faragott kövek az aknából

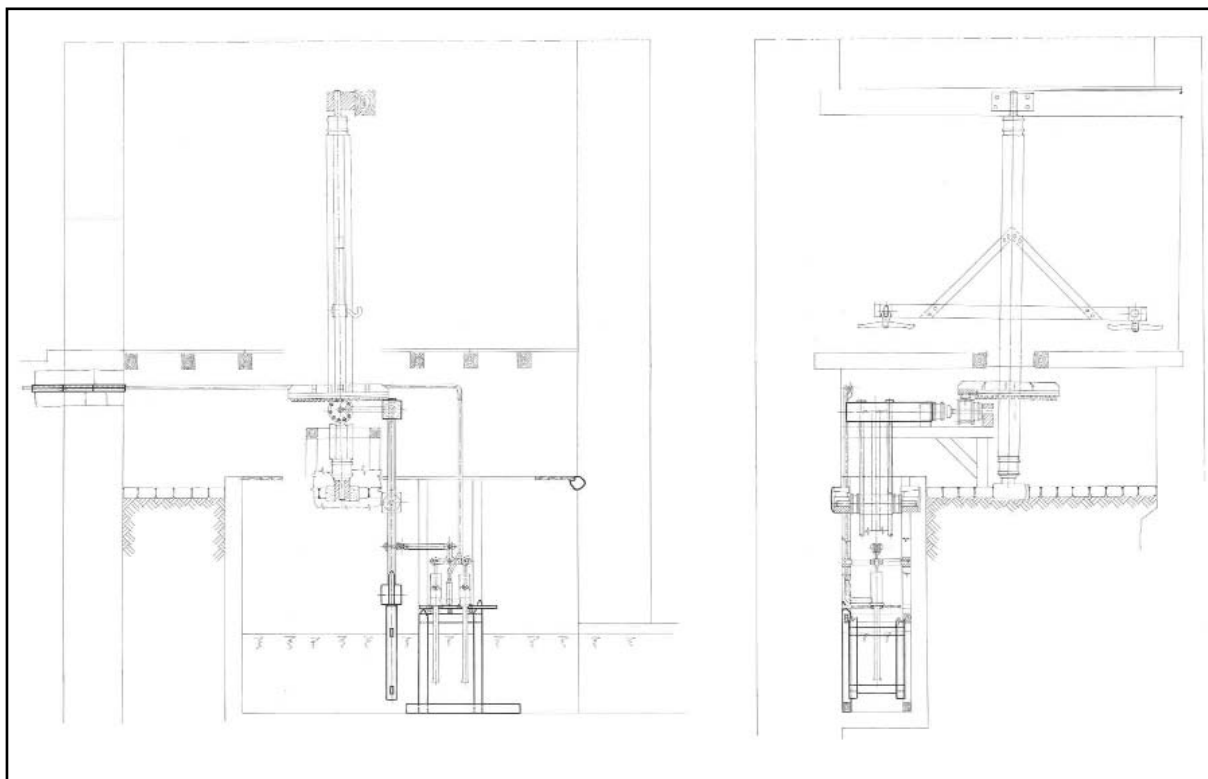
20. kép. Kerámia leletek az aknából

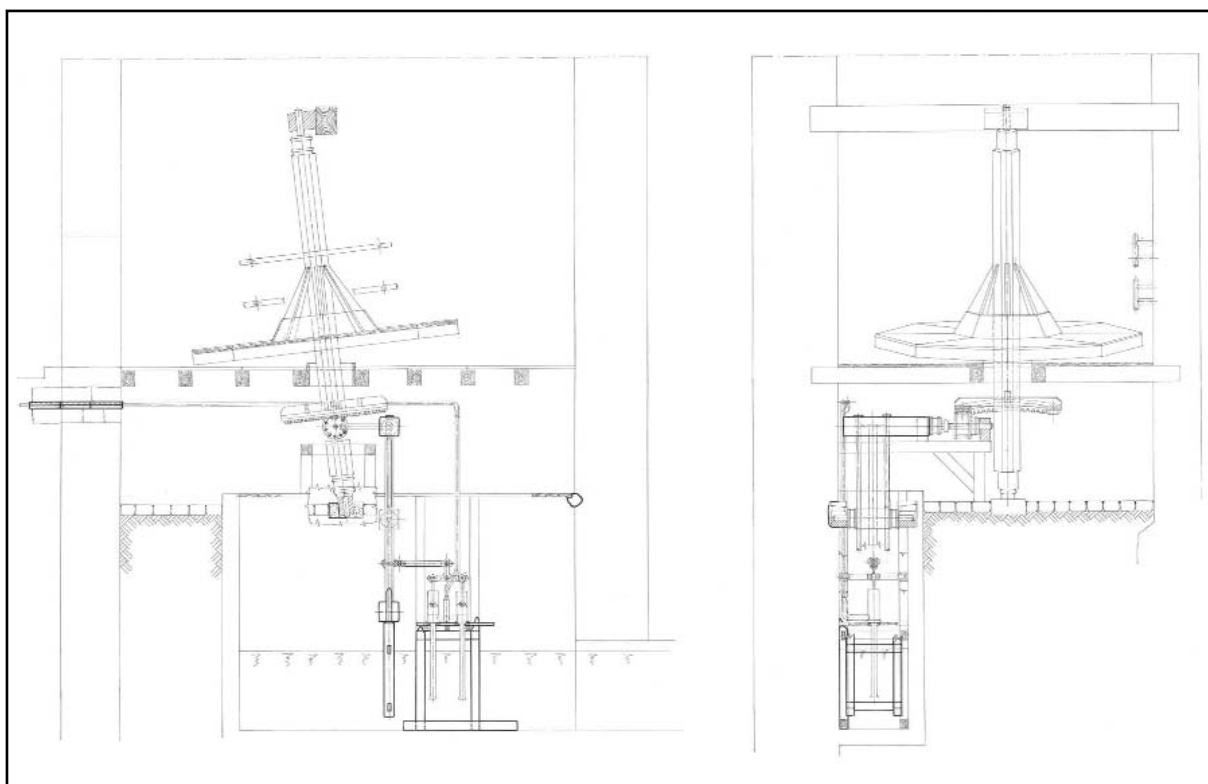
21. kép. Kerámiaedények töredékei az aknából

20. kép. Heron-típusú ókori szivattyú. Lelőhely: Sotiel Coronada (Huelva) . Madrid, Museo Arqueológico Nacional, ltsz.: 1936/39/1. (fotó: Archivo Fotográfico, Museo Arqueológico Nacional)

23. kép. A vízemelő szerkezet hipotetikus rekonstrukciós rajza járgányos meghajtással (Rajz: Fényes Ákos)

23. kép. vízemelő szerkezet hipotetikus rekonstrukciós rajza típrókorongos meghajtással (Rajz: Fényes Ákos)

25. kép. A "himba" egyik elemében látható lenyomat

BENDA JUDIT

A BUDAI FŐ UTCA 14–18. TELKEN ÁLLÓ KÖZÉPKORI ÉPÜLET
HÁNYATOTT SORSA

Különleges, bár valószínűleg egyre gyakoribb szakmai problémává válik a műemlék épületek újrakonzerválása, másodszori helyreállítása. Egyre gyorsuló életünk mind újabb és újabb technikai vívmányokkal és állandó modernizálásra törekvéssel szembesít bennünket. Változnak a divatirányzatok, változnak a műszaki előírások, ami hatással van azokra az építési módszerekre, melyek műemléki épületek közvetlen környezetében álló új házakra vonatkoznak. Különös példájára találunk ennek az esetnek a Budapest I. kerületében, a Fő utca elején álló középkori épületmaradvány kapcsán. A barokk, majd klasszicista stílusban újjáépített középkori ház-együttes (Fő utca 14., 16., 18.) túlélte a háborút. Bár a házak megrongálódtak az ostrom alatt, aránylag épen, helyreállításra méltón várták az újjáépítést. Ehelyett azonban 1973-ban az új városrendezési tervnek megfelelően elbontásra kerültek. A „csodával határos módon” megmaradt házrészlet két régészeti kutatásának és ezt követő két műemléki helyreállításának bemutatása rövid tanulmányunk célja.

A MŰEMLEK RÖVID TÖRTÉNETE

A középkori házmaradvánnyal büszkélkedő vizsgált teleknek (Fő u. 16.) építéstörténeti előzményei az 1695-ös telekösszeírásból a Zaiger über die Wasserstadt-ból¹ ismertek. A No. 52. szám alatt a Land Strassé-tól a Capuciner Gassé-ig érő telekről beszélnek, melyeknek „*gemeür, gewölber und keller*”-jei vannak. Ez a sokatmondó három szó arról tudósít minket, hogy nemcsak fennálló

falakat, pincét, hanem boltozott helyiségeket is belajstromozhattak. Tehát a 17. század végén a középkorban épített házak helyreállíthatóak és lakhatóvá tehetőek voltak. A 16-os számú házat a törökkor után barokk stílusban építették újjá. A korábbi romokat részben elbontották a telek középtáján álló toronyszerű ház kivételével. Az utca felé két kéttraktusos szárnyat építettek,² amit fiókos dongaboltozatú kapualj kötött össze. Az északi telekhatáron futó melléképület a század második felében, a Kapucinus utcai szárny a 19. század elején készülhetett el. A szintén ebben az időben felújított Fő utcai frontot újdivatú klasszicista homlokzattal díszítéssel látták el. A ház tulajdonosait³ is ismerjük a 19–20. század fordulójáról.

A háborúban megsérült egyemeletes épületet az Országos Műemléki Felügyelőség 1953-ban felmérte és helyreállítási tervet⁴ is készítettek a leendő tatarozáshoz (1. kép). A ház leírása megtalálható a Lechner jegyzékben, a Genthon bibliográfiában és az 1955-ben kiadott Budapest műemlékei című kötetben⁵, ezenkívül az épület műemléki védettség alatt állt. A házról Kapsza Miklós és Bitó János (BUVÁTI) 1966-ban újabb helyreállítási tanulmánytervet készített⁶. Nem tudjuk, hogy az ismert négyzetes alaprajzú, emeletes udvari épületen kívül mennyi részlete maradt meg a középkorban itt állt háznak, de

¹ „*Ein Hausz an der Land-Strassen, gelangt bisz an das Capuciner gassel, hat im gesicht 8. kl. 1,5 sch., und im Ruckhen 9. kl. 5. sch., an der rechten seyten ist 19. kl. 3. sch., und an der linckhen 21. kl. lang, hat noch ein theil alts gemeür, gewölber und keller, ist zimlich bauth. f. 90., g. i. 184.. deren Salgarischen Erben.*” NAGY 1964. 213.

² HORLER 1955. 638–640.

³ ADALÉKOK 1991. 426–427. 1882. Stern Mór, 1899–1934. Steiner Fülöpné, a házban lakott 1912-ben Rózman András órásmester.

⁴ BUDAPEST MŰEMLEKEI 1. 639–640. A felmérés itt trapéz alakú házat jelöl, ezt vette át Gyürky Katalin is publikációjában. A 2003-ban készült geodéziai felmérés alapján azonban egyértelműen négyzetes alaprajzú az épület.

⁵ GENTHON 1951. 14.p., MŰEMLEKJEGYZÉK 1990. 32.p. A ház műemléki törzsszáma: M 15159.

⁶ Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Tervtár

gyanítható, hogy jelentősebb részletek is átvészték az 1686-os ostromot (2. kép).

Az épület történetében az 1970-es évek elején új, szomorú fejezet nyílt. Az újonnan felállítandó szocialista ipari- és fegyver-kereskedelmi vállalat székházának helyéül a Fő utca 14-16-18. számú telkeket jelölték ki. A három telken álló házakat⁷ ezért 1973-ban lebontották a megmaradt kis épület kivételével. Az akkor még kétemeletes hátsó-traktus részleges bontása is megtörtént (3. kép), holott ezt a részét megmaradónak ítélte az Országos Műemléki Felügyelőség. A bontást még idejében leállították és a Budapesti Történeti Múzeum régészének Hollné Gyürky Katalinnak engedélyezték az épület műemléki kutatását és egy szonda-árok ásását. A házra merőlegesen, északi irányban húzott keskeny árok nem hozott értékelhető eredményt, a falkutatás⁸ viszont tisztázta a középkori falak és az újkori átépítések viszonyát. Ezután megépítették a nagyméretű irodaházat és felfalazásokat, valamint egyéb beavatkozásokat hajtottak végre a romon, az emeleti homlokzatra „Műemlék” tábla került. Az újonnan felépített irodaházat 1981-ben adták át és a rendszerváltásig az Industrialexport székházaként üzemelt. A modern és a régi építészet különös egymás mellett élésének volt példája csaknem egy évtizedig a ház (4. kép). Az egykor jobb sorsra (teljes felújításra) érdemes házsor megmaradt csonkját a rendszer mégis a „régis megbecsüléseként” tartotta számon. A magas irodaház

pedig egy ismert tévésorozatban („Linda”) is szerepelt (mint „Rendőrkapitányság”) a modern szocialista építészet büszkeségeként. A vállalat a rendszerváltáskor megszűnt, az irodaházat hamarosan kiürítették. A ház több mint 10 évig üresen állt, állapota egyre romlott, míg végül a közelmúltban a telket egy ingatlanfejlesztő cég megvásárolta, hogy ott – a „régis, romos beton-épület” helyén új, modern, még nagyobb irodaházat⁹ építsenek. A húsz éves épületet 2003 tavaszán lebontották és a Budapesti Történeti Múzeumnak¹⁰ így végre lehetősége nyílt a középkori rom pinchehelyiségében, a talajvíz-átemelő helyén, valamint a leendő betoncölöpös alapmegegerősítéseknél a régészeti kutatásra (5. kép).

AZ ELSŐ HELYREÁLLÍTÁS TECHNIKAI MÓDSZEREI

1973-ban a középkori felmenő falakkal rendelkező ház falszöveve – a bontási sérülésektől eltekintve – jó minőségű volt. Ezt viszonylag vastag falainak és erős meszes habarcsának köszönheti. Kőanyaga kemény márga, amely a síkok mentén kissé kinyúlik a falból, magába rejtve a sérülékenyebb habarcsot. A házat nem csak felülről, hanem oldalról is bontani kezdték, amíg ezt le nem állították. A megmaradt csonkokat átlagosan fél méter magas konzerváló koronával fedték le. Saját kőanyagát használták fel ekkor, amit cemen-tes habarccsal szilárdítottak meg. A visszaépített falba egy faragott kő ablakeretet is belefoglaltak, holott itt ilyesmi sohasem volt, hiszen ez már a pince hátsó, domboldalba mélyedő részét képezte. A bontáskor szerkezeti sérülést szenvedett a nyugati homlokzat, mivel északi felének falsíkját le-borotválták, vastagságát megfelezték és ezzel az északnyugati sarkot megsemmisítették. A ház délnyugati sarkának alsó felét szintén elbontották. A sarkokon és a falsíkon – érthetetlen módon – nem történt visszaépítés, így jól látható repedések és egy tátongó lyuk szabdalták a középkori maradványokat. A konzerválás cementes habarccsal történt, ami miatt a falszövet nem tudott lélegezni, nem tudta a fölösleges nedvességet elpárologtatni, csak az eredeti, beavatkozás nélküli részeken. Mivel a faldarabok igen kicsik, a nedvesség ezeken a helyeken koncentráltódott, ezért nagyon vizesedtek. A bontáskor a markoló kanalával beütötték a pince boltozatát, emiatt ott nagyméretű nyílás kelet-

⁷ A 2003-ban elvégzett régészeti kutatás a 18. számú telken is feltárt egy KNY-i irányú középkori falat, azaz a ház É-i homlokzatfalának alapozását. Valószínűsíthető, hogy az előzetes kutatás és dokumentálás nélkül elbontásra ítélt házak mindegyike tartalmazhatott középkori pincéket, alapozásokat, falakat, esetleg felmenő részleteket is.

⁸ A falkutatásról készült jelentés a BTM Adattárában található: H. Gyürky Katalin: Budapest, I. Fő utca 16. számú telken a ház udvari épületszárnyában álló középkori épület 1975. X. 15. – X. 24. között folytatott kutatásának jegyzőkönyve. A kutatásokat publikálta is: GYÜRKY 1987. Megjegyzendő, hogy a Jelentésben még hátsó traktusként „egy későközépkori háznak az utcai szárnyánál jobban megmaradt udvari szárnya” ír róla, addig a megjelent cikkben már utcai homlokzatként tartja számon a ház keleti falát, mintegy hozzá hajlítva a középkori utcát. Magam – az ásás alapján – a korábbi változatot tartom valószínűnek. Ezt megerősíti az a tény is, hogy a Jelentésben többször megemlíti bizonyos, még csak részlegesen elbontott középkori falakat a telek keleti részében, a Fő utca felé eső fronton.

⁹ Tervezője Csomay Zsófia, majd Brieska Gábor.

¹⁰ BENDA 2004. 171.

kezett. A boltozat hiányzó részét kitöltötték keményre égetett, vörös klinkertéglával, hogy az eredeti boltívet megvédjék, az egész felső felülete vékony beton védőréteget kapott. Bár a beázástól valóban védte ez a helyiséget, de a kőfalak állapotának nem tett jót, hogy az épületből felfelé sem távozhatott a nedvesség. A pince északi falát áttörő nyílásokat szintén ezzel a technikával foltozták be. A havas utak sózása, a savas eső és a szennyezett levegő együttes hatására a falak belső felületén sókiválások jelentek meg. A nagy nedvesség hatására vékony penészgombareteg is borította a donga eredeti tégláit. A pince belsejében meglepetésként ért bennünket, hogy a cementes habarcsba rakott klinkertéglapadló alatt egy igen vastag betonréteg feküdt. Az ásatást csak ennek feltörésével lehetett elkezdni. A betonozás szintén nem tett jót az eredeti falak állapotának, emellett pedig teljesen felesleges volt, hogy a lényegében használatlan pincehelyiséget, közúti forgalmat is elbíró padlószinttel borították. A házat minden oldalról alacsony vasbetonkerítés övezte. Ez a déli és a nyugati fal közvetlen közelében futott betongerendaként, mintegy „megerősítve” annak statikai állapotát, valamint az irodaház aljzatbetonja is elért a gerendáig. Ezen a két oldalon egy magasabb szinten visszatöltéssel alakították ki a rom körüli „díszkertet”. A ház északi és keleti oldalán a vasbeton kerítés másfél méterre követte a fal vonalát, így a víz legalább részben el tudott szivárogni a parkoló betonja alá. A parkolórész és az épület között is kertet létesítettek. A keretező betonfal a mai földszint fölé magasodott és egy vaskorlátot tartott. Eredetileg a keleti oldalon egy kis lépcsőn le lehetett jutni a pincetérbe, de ez nem volt használatban. A romot vastagon benőtte a repkény, amitől részben romantikus külsőt kaptak a kopár falak, de sajnos a gyökerek mélyen behatoltak az eredeti habarcsba és szétfeszítve azt meglazították a köveket. Az évtizedes elhagyatottság miatt belseje és környéke rendkívül szemetessé vált, azonban ez az egy körülmény nem ártott az állapotának.

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

A helyiség eredeti funkciójának meghatározása nem is olyan egyszerű. A Várhegy lejtőjének nagy szintemelkedése miatt az egykori középkori telken épült ház (már elbontott) utcai része földszintnek, míg udvari szárnyának legalsó szintje (a vizsgált épület) pincének tekinthető. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a Fő utca 20.–Kapucinus utca 9. számú házon¹¹ is. A középkori átépítési

nyomok jól követhetőek voltak az épületen. A déli falon látható téglából rakott sáv tulajdonképpen a 18. században épült szomszéd ház északi falának maradáka. Valószínűleg véletlenül maradtak a romon agyaggal tapasztott téglái, csoda, hogy az elmúlt száz év időjárási viszonyosságait kibírta és nem omlott le magától. Ezt a kutatás kezdetekor eltávolítottuk, hogy ház eredeti középkori fal-szövege láthatóvá váljon ezen a helyen is. Szintén véletlenül maradhatott meg az a falcsonk is, amely a ház délkeleti sarkából indul kelet felé, azaz a Fő utca irányába. A csonk északi és déli oldalán is jól látszik, hogy elválik a pince falától, tehát valószínűleg később épült. Ezt a korábbi kutatás és az erre alapuló tervezés „pillérnek” tartotta. Az újabb feltárás során azonban egyértelműen kiderült, hogy a déli traktus második – középkorban épült – helyiségének déli faláról van szó. Az északkeleti sarok vizsgálatakor meglepő jelenséget tapasztaltunk. A ház északkeleti sarka egy, a középkor folyamán részlegesen visszabontott akna délnyugati sarkára lett felépítve. Mélyítésekor a törökkori szemeses réteg alatt olyan erősen talajvizet, szervesanyagot betöltést találtunk, amely a ciszternákra, emésztőgödörökre jellemző. A korábban elbontott akna falai (6. kép) puha mészkőből készültek, míg a vizsgált ház falai kemény, márgás kőzetből. A publikációból¹² már ismert két építési periódust még néhány gazdagította. Az épület felmenő falaiban talált konzolsor a korábbi (14. századi) földműszerkezet helyét jelezte, míg a ma is látható tégladonga-boltozat a 15–16. század fordulójáról származott. A keleti oldalon a jól ismert kőből faragott hevederív a boltozattal egy időben készülhetett. Ekkor elbontották a pince keleti falát és beillesztették a nagyméretű köveket a falrészbe. Az ívre azért volt szükség, mert a pincét kelet felé bővítették. Az ív köveihez kapcsolódik mind az északi, mind a déli oldalon egy-egy középkori fal, ami a Fő utca felé futott. A pincetér így kissé beszűkült, mert nem az eredeti falak vonalát folytatta, hanem nagyjából egy-egy méterrel beljebb húzódott. A meghosszabbított tér új, keleti lezárását nem ismerjük. Mivel a vonalába eső két beton cölöpmegerősítés miatt ásott „szondában” nem volt nyoma a falnak, ezért valószínűsíthető, hogy hamarabb befordult, véget ért. Érdekes, hogy a '66-os felmérés a szomszéd ház tűzfalának tekintette, és a '73-as falku-

¹¹ HORLER 1955. 642–644.

¹² GYÜRKY 1987. 63–71.

atás sem vett tudomást a vastag középkori falazat-ról. Az építészeti megoldás – hevederívvél másodlagosan áttört homlokzat – szó szerint „legközelebbi” analógiáját¹³ a Fő utca 20-ban találjuk. Itt azonban a széles áttörést kettős ívvel és egy nagyméretű pillérrel oldották meg. A ház északkeleti sarkában láthatóan húzódott még egy falelválási vonal. Lehetséges, hogy a mellette talált visszabontott sarok mellé, annak külső oldalához illetve építették a házat, így ezeket a nyomokat tapasztaltuk a felületen. A pince belsejében a téglaboltozat indítási szintje nem volt egyforma. A déli oldalon jól látszott a visszabontott koronája, amire ráültek a dongaboltozatot. Az északi oldalon egyáltalán nem látszott, csak a tégláív töréséből lehet következtetni, hogy mögötte húzódik. A boltozat alját, talán statikai okokból nem a falra, hanem mintegy köpenyezést adva neki, az elé rakták.

A pince belsejében, a mintegy egy méteres újkori feltöltés alatt, nem került elő eredeti középkori szint. A 18. század óta bizonyíthatóan borospinceként használt helyiség járósíntjeiben hordótartó ászokfa maradványokat és több fából faragott hordódugót találtunk. A középkori járófelületet az újkorban kissé lejjebb süllyesztették, így annak nyoma sem maradt. Ellenben találtunk az agyagos altalajba ásva egy Y alakú keskeny csatornát, melynek falait kőlapokkal erősítették meg a talaj bedőlése ellen. A pince északnyugati és délnyugati sarkaiból induló csatornák középtájt találkoztak és közös sávban folytatták útjukat kelet felé. Építési korát – leletanyag híján – nem sikerült egyértelműen megállapítani,¹⁴ funkciója a félig földbe mélyülő pincébe befolyó talajvíz elvezetése volt. Közvetlenül a pince bejáratánál egy ovális alakú gödör húzódott. Betöltése rengeteg faszenet, 15. század végi leletanyagot és néhány ép fadarabot tartalmazott. A fatörédek a magas talajvízszint konzerváló hatása miatt maradtak meg. Egy tűz pusztító hatása után elásvolt törmelékként kerülhetett a gödörbe. Lehetséges, hogy a pince síkfödémjének kicserélése téglaboltozatra, ez után a tüzeset után következett be.

Az épület emeleti falain több újkori átépítési nyom is látható. A keleti homlokzaton az ajtó és ablaknyílás, valamint a befalazott lépcsőfeljáró ajtókerete ezt a periódust képviseli. Nem ismerjük a korát a déli fal belső oldalán található vakablaknak. Az ablak érdekessége, hogy a déli oldalon a falszövet egységes, nyílásnak nyoma sem volt. A keleti falban lévő pince szellőzőnyílása biztosan újkori, de az északiban lévő, mára sajnos elfalazott szellőző, melynek faragott kő nyíláskerete volt, középkori eredetű. Az északkeleti sarkon látható homokkőből készített ajtókeret szintén az újkorban került a helyére. Érdekes, hogy az így kialakított pincelejáróhoz kapcsolva ívesre, homorúra alakították a középkori kőív útba eső darabjait.

Összefoglalva tehát a kutatás eredményeit elmondható, hogy a 14. században épült, négyzetes alaprajzú épület pincéjét – talán egy tűzvész után – a 15. század végén átépítették. Keleti falát áttörték, és kő hevederívvél erősítették meg, az ívtől keletre így lehetőség nyílt a pince kibővítésére. Ekkor történt a korábbi kőkonzolok által tartott síkmennyezet kicserélése a ma is ismert téglaboltozatra. A pincszinttel és két emelettel rendelkező középkori ház – néhány belső átépítéssel – szinte épen, megérte a 20. század második felét, mígnem a korabeli városrendezés áldozatává vált. A „megmentett” pincszintet végül beépítették az irodaház udvarába. A 2003-ban lebontott régi irodaházban külső térben kapott helyet a rom, ami miatt csupaszra vetkőztetett falszerkezete az időjárás viszontagságainak is ki volt téve. A 2004-ben felépített új irodaházban a rom belső térbe került¹⁵ és új funkciót kapott. A pincetérben és az újonnan létrehozott első szinten kávézót rendeztek be (7.kép, 8.kép, 9.kép). Remélhetőleg a rendezettebb viszonyok és a körültekintő, igényes használat hosszú időre megőrzi számunkra ezt a sokat próbált középkori házrészletet.

¹³ HORLER 1955. 642–644.

¹⁴ Ugyanilyen jellegű kőlapos csatornát találtunk a Jégverem utca 5. telek feltárásán 2007-ben. A 15. században épült pince járósíntjét a 16. század elején megemelték és nagyméretű hasított márga kőlapokkal borították. Ez alatt tártuk fel az utca felé irányított lejtésű csatornát. BENDA 2008.

¹⁵ A műemléki helyreállítást először Csomay Zsófia, később Brieska Gábor tervezte, majd az utóbbi építész terveit valósították meg. Kár, hogy csak erőszakos technikai megoldásokkal sikerült egyes részleteket megoldani (boltozat áttörése 4 helyen a kávézó podesztjének tartószerkezetéhez; a hátsó, Ny-i fal áttörése egy sosemvolt – és ma is használatlan – ajtónyílás kialakításához; cementes fugázások; az eredetihez képest 1 méterrel megemelt, lebetonozott járósínt amely jócskán beszűkíti a teret).

IRODALOMJEGYZÉK

- BENDA 2004 BENDA Judit: Bp., I., Fő utca 14–18. In: Régészeti feltárások Magyarországon 2003. Bp.: KÖH-MNM, 2004. p. 171.
- BENDA 2008 BENDA Judit: Bp., I., Jégverem utca 5. In: Régészeti feltárások Magyarországon 2007. KÖH-MNM 2008. p. 171.
- ADALÉKOK 1991 Adalékok a Víziváros történetéhez 1–2. Szerk.: Mészáros György, M. Herczog Magdolna. Bp., 1991.
- GENTHON 1951 GENTHON István: Magyarország műemlékei. Bp., 1951.
- GYŰRKY 1987 H. GYŰRKY Katalin: A középkori Buda Szent István külvárosa a régészeti kutatások tükrében. ArchÉrt 114–115. (1987–88), p. 62–79.
- HORLER 1955 HORLER Miklós: Víziváros. In: Budapest műemlékei I. Szerk.: Pogány Frigyes. Bp., 1955., p. 638–640.
- MŰEMLÉKJEGYZÉK 1990 Magyarország Műemlékjegyzéke 1. Szerk.: Ikfalvi Dienes Virág, Jékely Zsolt. Bp., 1990.
- NAGY 1964 NAGY Lajos: A Víziváros XVII. század végi topográfiája. TBM 16. (1964), p. 181–249.

DAS RUHELOSE SCHICKSAL DES GEBÄUDES AUF DEM GRUNDSTÜCK
FŐ UTCA 14-18. IN BUDA

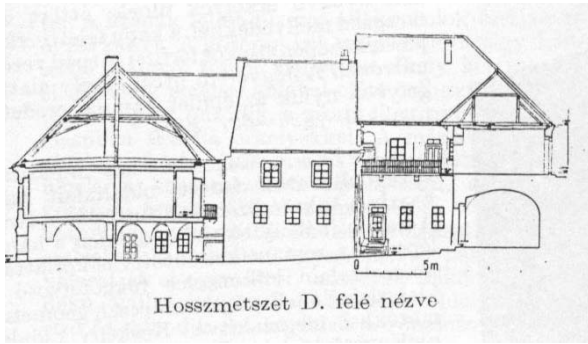
Nach dem Wiederbesetzungsturm von Buda in 1686 wurden die mittelalterlichen Ruinen teilweise abgerissen, nur das turmartige Haus in der Mitte des Grundstücks ist erhalten geblieben. In der Richtung der Straße wurde ein Flügel aus zwei Trakten gebaut, sie waren mit einem Toreingang mit fächerigem Tonnengewölbe verbunden. Das bei der nördlichen Grundstücksgrenze liegende Nebengebäude konnte in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts, während der Flügel bei der Kapucinus Straße am Anfang des 19. Jahrhunderts errichtet worden sein. Die ebenfalls in dieser Zeit renovierte Straßenseite wurde mit einer neumodischen, klassizistischen Fassadenverzierung dekoriert. Schon in den 1950-er Jahren existierten Pläne für die Rekonstruktion des im II. Weltkrieg beschädigten Hauses, die aber leider nicht verwirklicht werden konnten. Am Anfang der 1970-er Jahre ist schließlich ein Entschluss über die Ordnung und Modernisierung des Gebiets getroffen worden. Zusammen mit den zwei, auf benachbarten Grundstücken stehenden Häusern wurde es außer dem erhaltenen kleinen Gebäude abgerissen. Im Gegensatz zu den Plänen wurde der partikuläre Abriss des damals noch zweistöckigen hinteren Traktes ebenfalls durchgeführt. Die Denkmalforschung des Gebäudes und die Errichtung eines Sondierungsgrabens wurden der Archäologin des Historischen Museums der Stadt Budapest, Katalin Holl, geb. Gyürky erlaubt. Die Ausgrabung der Sondierung war erfolglos, die Mauerforschung hat aber das Verhältnis zwischen den mittelalterlichen Mauern und den neuzeitlichen Umbauten geklärt. Danach wurde ein großes Bürogebäude errichtet und auf der Ruine wurden Aufmauerungen sowie sonstige Tätigkeiten durchgeführt. Das Unternehmen ist während der politischen Wende liquidiert worden und das Bürogebäude wurde bald entleert. Das Haus stand mehr als 10 Jahre lang leer, sein Zustand hat sich mehr und mehr verschlechtert, bis der Grundstück von einer Immobilienförderungsfirma erworben wurde, um da an Stelle des "alten trümmeligen Betongebäudes" ein modernes, noch größeres Bürohaus zu errichten. Das 20 Jahre alte Gebäude wurde im Frühling 2003 abgerissen und das Museum hatte wieder die Möglichkeit, das mittelalterliche Gebäude archäologisch zu forschen.

Die neue Maueruntersuchung hat die folgenden Ergebnisse geliefert. Die Bestimmung der Originalfunktion des Raumes ist gar nicht so einfach. Wegen der großen Steilheit des Abhanges des Burgberges kann der (schon abgerissene) Straßenteil des auf dem damaligen mittelalterlichen Grundstück gebauten Hauses als Erdgeschoss und der unterste Geschoss seines Hofflügels (das untersuchte Gebäude) als Keller betrachtet werden. Die Mauerkonstruktion des Hauses war von guter Qualität, was sie ihren relativ dicken Mauern und ihrem festen, kalkhaltigen Mörtel verdankt. Ihr Steinmaterial ist harter Mergel, der entlang den Ebenen, den verletzbaren Mörtel in sich haltend, wenig aus der Mauer reicht. Die erhaltenen Stürze wurden – während der ersten Rekonstruktion – mit durchschnittlich 50 cm hohen Konservierungskrone bedeckt. Sein eigenes Steinmaterial wurde dann verwendet, das mit zementhaltigem Mörtel befestigt wurde. Die während dem Abriss strukturelle Beschädigungen erlittenen Mauern versuchte man an einigen Stellen mit Betonkranz zu verstärken. Die Wandkonservierung wurde mit Hilfe von zementhaltigem Mörtel durchgeführt, weshalb die Mauerkonstruktion nicht atmen und so ihre überschüssige Feuchtigkeit nicht verfliegen konnte. Die Verdampfung geschah nur an originalen Stellen ohne Eingriff, das alles hat die mittelalterliche Mauer natürlich weitergeschwächt. Der fehlende Teil des Gewölbes hat man mit hart gebranntem, rotem Klinkerstein ausgefüllt, um den Originalen zu beschützen, seine ganze obere Fläche erhielt eine schmale Betonschutzschicht. Obwohl diese Konstruktion den Raum vor Durchnässung tatsächlich beschützte, es war für die Zustand der Steinmauern nicht günstig, dass die Feuchtigkeit aus dem Gebäude nicht einmal nach oben verfliegen konnte. Die gemeinsame Wirkung des Salzens der schneebedeckten Straßen, des sauren Regens sowie der verschmutzten Luft erschienen Salzbeläge auf der inneren Fläche der Mauern. Wegen der enormen Feuchtigkeit waren die originalen Ziegel des Tonnengewölbes auch mit einer schmalen Schicht von Schimmelpilz bedeckt. Im Inneren des Kellers sind wir überraschenderweise auf eine besonders dicke Betonschicht unter dem, in zementhaltigem Mörtel gelegten Klinkersteinboden gestoßen.

Während der Ausgrabung ist die Gebäudegeschichte des Hauses mit einigen neuen Einzelheiten reicher geworden. Ein Mauersturz ist geborgen worden, der aus der südöstlichen Ecke des Hauses nach Osten, in Richtung der Straße verlief. Die nordöstliche Ecke des Hauses wurde auf die südwestliche Ecke eines teilweise abgebauten Schachtes errichtet. Während der Vertiefung sind wir unter einer müllhaltigen Schicht auf eine Einfüllung aus so starkem Grundwasser und organischem Stoff gestoßen, die auf Zisternen und Senkgruben charakteristisch ist. Die in den aufgehenden Mauern des Gebäudes gefundene Konsolenreihe zeigte die Stelle der früheren (14. Jh.) Deckenkonstruktion, während die auch heute sichtbare Tonnengewölbe aus Ziegel, aus der Wende des 15-16. Jahrhunderts stammt. An der östlichen Seite wurde der schon gut bekannte, aus Stein gehauene Gurtbogen wahrscheinlich in gleicher Zeit mit der Tonnengewölbe gemacht. Der Bogen war nötig, weil der Keller in Richtung Osten erweitert wurde. Im Inneren des Kellers ist keine original mittelalterliche Schicht unter der etwa einen Meter

dicken neuzeitlichen Einfüllung zum Vorschein gekommen. In den Gelniveaus des seit dem 18. Jahrhundert erweisbar als Weinkeller benutzten Raumes haben wir Lagerholzstücke für Fasshaltung und mehrere aus Holz beschnittenen Spunde gefunden. Wir haben aber einen Y-förmigen, schmalen, in dem lehmigen Boden gegrabenen Kanal gefunden, dessen Seiten mit Steinplatten befestigt wurden. Gleich bei dem Eingang des Kellers verlief eine ovale Grube. Ihre Einfüllung enthielt eine Menge von Holzkohle, Fundmaterial aus dem Ende des 15. Jahrhunderts sowie einige unversehrte Holzstücke.

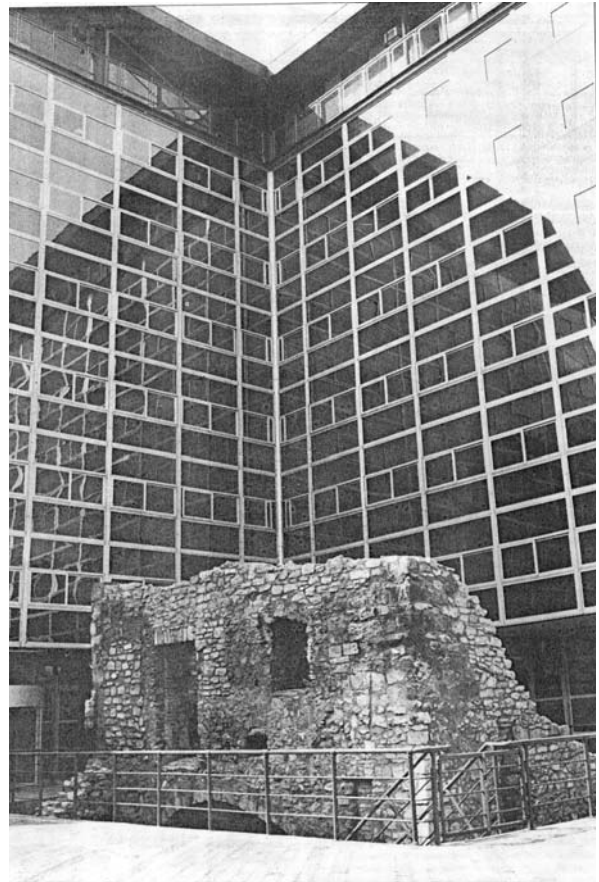
Im abgerissenen alten Bürogebäude stand die Ruine nicht überdeckt, weshalb ihre Wandstruktur der Unbilden der Witterung ausgesetzt war. In dem neuen, 2004 aufgebauten Bürogebäude wurde die Ruine überdacht und mit einer neuen Funktion versehen. Im Keller und auf dem neu errichteten ersten Stock hat man ein Café eingerichtet. Die geregelte Verhältnisse und die bedachte anspruchsvolle Nutzung werden diese hart geprobte mittelalterliche Hauspartie hoffentlich für lange Zeit für uns bewahren.

1. kép. Az 1966-os helyreállítás terve

2. kép. A bontás előtt: jól látható az egységes falazás és a kváderes sarokarmírozás

4. kép. Az 1981-ben átadott irodaház a romépülettel

3. kép. Az épület bontása 1973-ban

5. kép. Az ásatás 2003-ban

6. kép. A középkori akna DNy-i sarka

7. kép. A rom új funkciója 2004-ben (kávézó)

8. kép. A pince K-i fele ma

9. kép. A pince Ny-i fele ma

ÉDER KATALIN

TÖRÖK KORI FAJANSZOK A VÍZIVÁROS TERÜLETÉRŐL

2007 – 2008 során megelőző feltárás folyt párhuzamosan a II. Kacsza utca 15–23. és II. Ganz utca 16. telkeken.¹ A kutatások során mind a középkori, mind a török kori betelepülés nyomai felszínre kerültek, az alábbiakban a török kor egyik jellegzetes leletcsoportjának, a fajanszoknak itt előkerült darabjainak bemutatására kerül sor.

A középkori Buda Szentpétermártír külvárosa területe a török korban is sűrűn lakott településrész volt. A külváros területén az első régészeti kutatásokat Garády Sándor végezte 1940 és 1942 között, aki egyszerre több területen folytatott kutatásokat az itt folyó építkezésekhez kapcsolódóan.² Munkája során már ekkor is napvilágra kerültek a török korból származó izniki töredékek. Ezek közül a Csalogány utca 3/c telken egy gödör feltárása során került elő egy damaszki stílusú fajanszfedő töredéke.³ A Csalogány utca 7. területén folyó munkálatok során az 1. szemétdöbörből egy kis fajansz csésze darabja került elő, belső részén kék és piros színű virágmintával.⁴

Az alábbiakban a két területen előkerült fajansztöredékek leírását, párhuzamaikat és korszakba sorolásukat ismertetjük.

Oldaltöredék. (1. kép)

Ltsz. 2008. 2. 9.

Díszítése fehér alapon zöld növény, melynek szára és két levele zöld, a virág – talán szegfű –, felső része hiányzik. A megmaradt alsó fele zöld színű, benne a szár és a virág találkozásánál sötétkék pontszerű mázzal. A töredék alsó részén egy piros színű folt látszik, valószínűleg valamilyen virág felső része. A töredéket a rhodoszi

stílusú fajanszok közé sorolhatjuk. A virágtöredék alapján párhuzamba hozható egy széles peremű tárgyral, amely egy berlini gyűjtemény darabja, korát 1580–1585 közé teszik. Ezen a virág zöld indításából négy szírom indul kék színben.⁵

Fehér oldaltöredék (2. kép alul)

Ltsz. 2008. 2. 10.

Talán korsó vagy talpastál. A töredéken kék motívumcsoport, amelynek középső része felhőszerű, amelyből, illetve amely körül növény-szárak, szirmok töredékei láthatóak. Párhuzamként hasonló motívumokkal díszített töredék Iznikben került elő, 1580 körülre datálják.⁶ A Kacsza utcai töredéken látható növényi motívum ismerhető fel egy szintén Iznikben előkerült edényen, melynek korát 1560–70 közé teszik.⁷ Egy magángyűjteményben lévő korsó oldalán mind a növényi, mind a felhőmotívum együtt szerepel. Ennek készítési ideje 1575 körülre valószínűsíthető.⁸ Ezt az edényt a késői kék-fehér stílushoz sorolhatjuk, mégpedig azon belül az ún. búzakalász (Wheatsheaf) stílus körébe.

Fehér oldaltöredék (2. kép felül)

Ltsz. 2008. 2. 11

Talán korsó. A töredéken zöld növény-szárak futnak több irányba és két helyen is éppen a törésselületnél indul a virágfej, amelyek mindkét esetben sötétkék szirmúak, az egyik oldalon piros pöttyel kombinálva. Az egész töredéken keresztül húzódik egy piros hosszúkas virágfej, melynek közepében zöld mázcsík húzódik. Ez a töredék szintén a rhodoszi stílus körébe tartozik. A mi darabunkhoz színeiben közelebb áll az a tárgy, melyen a zöld hosszúkas virágfej közepében piros máz húzódik (pont fordítva, mint a budaiban). A tárgy a Musée National de la Renaissance

¹ A régészeti feltárás 2007. június 11. és 2008. február 29. között zajlott mindkét területen. Az ásatásvezető Hable Tibor (BTM Aquincumi Múzeum), a munkatárs Benda Judit (BTM Középkori Osztály) volt.

² GARÁDY 1943., SÁROSI 2002. 469.

³ SÁROSI 2002. 475. 37. kép 2. Ltsz.: Cs. 742.

⁴ SÁROSI 2002. 476. 43. kép 3. Ltsz.: Cs. 740.

⁵ ATASOY–RABY 1989. 752. kép

⁶ ATASOY–RABY 1989. 43L. kép

⁷ ATASOY–RABY 1989. 47. kép

⁸ ATASOY–RABY 1989. 461. kép

(Écouen) gyűjteményében található, korát 1570–1575 közé teszik.⁹ Hasonló virágokkal díszített tál található a British Museum-ban.¹⁰

Fehér peremtöredék (3. kép)

Ltsz. 2008. 2. 12.

A perem alatt, az edény külső oldalán két zöldesszürke sáv között ívekkel, amelyeknek felső részét sötétkék máz tölti ki, az ívek alatt vörös mázpötty. Ez alatt a sáv alatt valószínűleg virágmotívum volt, melynek közepén felfelé nyúló szárának teteje látható sötétkék színű mázzal, valamint a valószínűleg ennek oldalából induló virágok élénk vörös és sötétkék részletei. Ugyanezzel a motívummal és narancsos-piros mázszínnel a peremen ismert egy tányér peremtöredéke Iznikből, annyi különbséggel, hogy hiányzik a zöldesszürke sáv.¹¹ A töredéket a damaszkuszi stílus körébe sorolhatjuk.¹²

Fehér oldaltöredék (4. kép)

Ltsz. 2008. 2. 13.

Talán korsó vagy talpastál. A töredék szélén kék motívumcsoport, amelyből igen kevés rekonstruálható. A töredék összetartozik a 2008.2.10. leltári számú darabbal, ez alapján felhő- és növényi motívumok töredékei láthatóak. Így ezt is a késői kék-fehér stílus ún. búzagalász (Wheat-sheaf) csoportjához sorolhatjuk.

Fehér peremtöredék (5. kép)

Ltsz. 2008. 2. 14.

Átmérője alapján talpastál darabja.¹³ A perem alatt két párhuzamos kék vonal fut, melyek alatt fordított számárhátíves minta, az alsó csíkhöz kapcsolódóan a minta közepén egy sötétkék pöttyel. A töredék összetartozhat a 2008.2.10. és a 2008.2.13. leltári számú darabokkal. A töredék alsó részén egy virágszirom és egy növényi kacs töredéke látható. A perem belső oldalán ugyancsak két párhuzamos kék vonal fut. A perem alatt futó mintához hasonló látható egy tányér alsó részén látható díszítést keretező vékony kontúr oldalán részben türkizzöld színnel kitöltve. Ennek a tányérnak a korát 1580 körülre teszik.¹⁴ Szintén

ez a minta díszíti egy talpastál erősen kihajló peremét, valamint külső oldalát, ráadásul ebben az esetben a polikróm edény ezen mintája a miénkhez hasonló kék-fehér színekből áll, annál azonban nagyobb és jobb minőségű kidolgozással és mázzal. A Musée National de la Renaissance (Écouen) gyűjteményébe tartozó edény korát 1580 körülre teszik.¹⁵ Ennél sokkal közelebbi meghatározást adhat az edény készítési idejét tekintve az a vizes korsó, amely II. Szelim szultán edirnei mecsetjéből származik és nyakát a csésze peremén futó motívum díszíti és 1570-es évek közepére teszik készítési idejét.¹⁶

A párhuzamok alapján a késői kék-fehér stílusba tartoznak ezek a töredékek, azon belül is az ún. búzagalász (Wheat-sheaf) csoportba, ami 1580 körülre datálja a készítés idejét.

Fajanszcsésze (6–7. kép)

Ltsz. 2008. 2. 15.

Sárgásfehér anyagú perem- és oldaltöredékek. A csésze belső pereme alatt fekete vonal fut körbe, mely alatt egy másik fekete vonal fut, amely a csésze belső motívuma felett ívként jelenik meg. Az ívek találkozásánál látható háromszög lila mázzal kitöltött. A csésze belsejében két növényi motívum váltakozik. Az egyik türkiz színű hegyes levél, melynek belsejében hasonló formájú kisebb fehér levélforma van. A nagy alakú medalion két oldalán középtájon két kisebb fekete kacs látható. A másik hosszú stilizált mangánlila levél. A csésze külső oldalán a perem alatt szintén fekete vonal fut körbe, a csésze oldalán ugyancsak feketével indák tekerednek, helyenként a perem alatti vonalhoz kapcsolódva. A belső színes motívumok kontúrozása fekete. Ehhez külső díszítésében hasonló, és részben a belső levélhez formájában hasonló, de színében eltérő fajanszcsésze került elő Szolnokról.¹⁷

Fehér oldaltöredék (8. kép)

Ltsz. 2008. 2. 16.

Három darab ötszirmú virággal. A virágok szirmai kékek, a közepük piros, a száruk pedig zöld színű. A töredék a rhodoszi stílusba sorolható. Ehhez hasonló egy szárra felfűzött öt darab ötszirmú virág díszíti részben egy korsó oldalát a Musée National de la Renaissance (Écouen) gyűj-

⁹ DENNY 2005. 64.

¹⁰ AKAR 1988. XV. Fig. 19.

¹¹ FINDIK 2001. 233. 260. kép

¹² ATASOY-RABY 1989. 230.

¹³ Perem átmérő: 26–30 cm

¹⁴ DENNY 2005. 52.

¹⁵ DENNY 2005. 142.

¹⁶ ATASOY-RABY 1989. 240–241. 451. kép

¹⁷ KOVÁCS 1984. 32. tábla 1., tárgyleírás: Kovács 1984. 129.

teményében, annyi különbséggel, hogy ott a virágok teljesen piros mázzal vannak kitöltve. Az ép korszó színei szintén hasonlóak a töredéken megfigyelhetőekkel. Ennek korát 1565–1600 közé teszik.¹⁸ Színeiben ugyanilyen egy szárra felfűzött kék szirmú–piros közepű virágok, kicsit elmosódottabb kontúrral láthatóak a lisszaboni Gulbenkian – gyűjtemény egyik darabján, ennek kora 1575–1580 közötti.¹⁹ Hasonló tényért mutat be a Sotheby’s katalógusa, korát 1575 körülre téve.²⁰

Tányér (9. kép)

Ltsz. 2008. 2. 17.

Lazacszínű töredékek. A tányér belső pereme alatt vékony fekete vonal fut körbe, a perem szélén egy helyen öt sötétkék rovátkaszerű festés figyelhető meg. A tányér alja és oldal találkozásánál vékony fekete vonal fut körbe, melynek az edény széle felé eső oldalán egyenlő távolságra kis fekete pontok kapcsolódnak. A tányér alján körbe növényi szár fut. A szárból szimmetrikusan mindkét oldalon indul ki az öt fehér, hegyes szirmú, világoskék közepű virág, mindegyik szárához a körbefutó főszárból való kiindulásánál indul a levele is. A tányér aljának közepén türkiz alapon fehér inda töredékei láthatóak. Ennek kontúrja szintén vékony fekete vonal. Az egyik töredék sarkában egy sötétkék mázfolt látható, amely talán egy virág töredéke. A tányérnak alacsony gyűrűs talpa van. Külső oldalán a perem alatt szintén vékony fekete vonal fut körbe, oldalát két egy tőből induló fekete virág, talán stilizált tulipán díszíti felváltva egy világoskék pötty közepében levő fekete pontból álló motívummal. Hasonló formakialakítású és alapszínű szintén rhodoszi stílusú tányér került elő a Dísz tér 17. alatti ásatás során. Részben a motívumok is azonosak, ám azon a tányéron a virágok elrendezése sugaras, míg esetünkben körkörös.²¹ Szintén hasonló tényért ismerünk a Musée National de la Renaissance (Écouen)-ből, amelynek alapszíne azonban világoskék, a kisméretű sokszirmú virágok pedig csokrokba rendezve helyezkednek el. Az alapszín változása miatt ebben az esetben a virágok közepe lazacszínű.

Korát 1535–1560 közé teszik.²²

Peremtöredék (10. kép)

Ltsz.: 2008. 2. 18.

Perzsa fehér fajansz melyen három darab kék növényi inda látható részben vagy egészben. Az edény máza irrizáló. A töredéken található inda gyakori motívum, ilyenekkel találkozhatunk a budai anyagban is, korukat általában a 17. század első harmadára, illetve annál későbbre teszik.²³

Korszó nyaktöredéke (11. kép felül)

Ltsz.: 2008. 2. 19.

Rózsaszínes–fehér anyagú fehér–kék mázas fajansztöredék. A fehér alapon kék motívum található. A nyakrészen két sötétkék kontúr vonallal határolt kék vonal fut körbe, amelyre a töredéken négy hasonlóan megrajzolt háromszög motívum támaszkodik. A kék máz kissé elkenődött. A valószínűleg korszonyak töredékéhez hasonló kék–fehér korszó egy magángyűjteményben található, ennek nyakán a háromszögek kissé hegyesebb szögben záródnak, és köztük levélminták is vannak. Ennek korát 1575 körülre teszik.²⁴ Ezt az edényt is a késői kék–fehér stílushoz sorolhatjuk, mégpedig azon belül az ún. Wheatsheaf stílus körébe.

Fajansztöredék (11. kép jobb alul)

Ltsz.: 2008.2.20.

Rózsaszínes–fehér anyagú fehér–kék mázas. A fehér alapon kék motívum található, amely egy virág és indái töredéke. Valószínűleg összetartozik a 2008.2.19. leltári számú darabbal. A töredék olyan apró, hogy csak feltételezhető, hogy szintén a késői kék–fehér stílusba tartozik, első sorban a lelkörülmények miatt.

Fajansztöredék (11. kép bal alul)

Ltsz.: 2008.2.21.

Rózsaszínes–fehér anyagú fehér–kék mázas. A fehér alapon kék motívum található, amely talán egy virág töredéke, a máz erősen hibás. Koráról ugyanazt mondhatjuk el, mint az előző töredékről különösen a nagyfelületű mázhiba miatt még a motívum sem vehető ki, ezért csak feltételezhetjük az előkerülés helye alapján, hogy szintén a késői kék–fehér stílusba sorolható.

A középkori Szentpétermártír külváros területére Buda 1541. évi elfoglalása után a török

¹⁸ DENNY 2005. 34.

¹⁹ DENNY 2005. 151.

²⁰ Sotheby’s 2006. 21., 22., 23. – ez utóbbi az első párhuzamként említett korszóhoz hasonló.

²¹ BENCZE 2002. 55. 4. ábra, Bencze–Papp 2004. 37., 45. 5–6. kép

²² DENNY 2005. 47.

²³ HOLL 2006. 483. 6. kép 2., 484. 7. kép 3–4., Holl 2007. 18. kép 3.

²⁴ ATASOY–RABY 1989. 461. kép, 758. kép

hódítók költöztek be. Lakói között vegyesen voltak az itt maradt magyarok, a betelepült törökök, zsidók és balkáni népcsoportok.²⁵ A városrész az 1684. évi ostrom során teljesen elpusztult. A törökök az ostrom visszaverése után csak a védművek megerősítési munkálatait végezték el.

Az ásatás során a betelepültségének lehangsúlyosabb nyomait a nagyméretű és igen mély gödrök képviselték, amelyek nagy számban kerültek elő a területről. Az innen előkerült leletek a korszak jellegzetes kerámiaanyagot jól reprezentálják. Az előkerült objektumok közül a legérdekesebb a Kacsá utcai terület északnyugati oldalán napvilágot látott kőalapfalú, agyagpadlójú török ház részlete.

A 11 tétel török fajansz nagyobbik része a Kacsá utca területéről került elő. A Ganz utca 16. alatti telekről összesen két tétel látott napvilágot, ezek egyike a három töredékből összerakott, kiegészíthető rhodoszi stílusú tányér. Kettő kivételével mindegyiket biztosan az Iznikben készült tárgyak közé sorolhatjuk.

A legkorábbi közülük valószínűleg az a damaszkuszi stílusba sorolható perem, amelyik a Kacsá utca területének északi részén egy gödörből került elő.²⁶ Az ezen megjelenő szürkészöld szín az 1560–1570-es években tűnt el. Eltűnése azonban nem volt hirtelen, vannak arra példák, hogy a pirossal kombinálva még használták. Ez a piros vékony és narancs tónusú volt, mint a Kacsá utcai töredék esetében.²⁷ Ennek korát 1560–1570 közé tehetjük a párhuzamok alapján.

Az ezt követő ún. rhodoszi stílusba négy tétel tartozik, ezek közül kettő egy gödörből került elő, mégpedig a Ganz utca területéről.²⁸ A másik két töredék közül az egyik talán egy pusztulás utáni planírozott rétegből került felszínre a Kacsá utca déli részén,²⁹ a másik pedig az északi oldalon egy gödör anyagában volt.³⁰ Ezek készítésének idejét a párhuzamok alapján 1560–1585 közé tehetjük.

A legtöbb tétel a késői kék–fehér stílus ún. búzakalász (Wheatsheaf) csoportjába tartozik, amelyeknek jó része talán ugyanahhoz az edényhez tartozhat, ezt mind az előkerülés helye, mind díszítésük alapján feltételezhetjük.³¹ A késői

kék–fehér stílus idején megfigyelhető és kimutatható a polikróm és a kék–fehér stílus egymás mellett élése. Mindez arra vezethető vissza, hogy a kínai porcelán még mindig fontos hatással volt az izniki fajanszművészetre. Az ún. búzakalász stílus azonban annyiban különbözött a korábbiaktól, hogy nem pusztán a kínai motívumokat kívánta másolni, hanem tipikusan oszmán mintákat is belecsempészt az edények díszítésébe. Erről kapta nevét is, hiszen a búzakalász jellegzetes oszmán motívum.³²

A két nem az izniki műhely által készített termék közül az egyik fajansz töredék a perzsa fajanszok csoportjába sorolható, korát egy a budai vár ásatása során előkerült darab alapján a 17. század első harmada utánra keltezhető.

A másik egy nyolc összetartozó darabból álló fajanszcsésze, amelynek műhelye azonban pontosan nem meghatározható, párhuzamára a szolnoki darabon kívül nem találtunk példát. Színei nem zárják ki az izniki készítés lehetőségét, azonban motívumkincse, valamint erősen repedezett máza más irányokat is felvet. Pontosabb meghatározására a kísérőleletek restaurálása és feldolgozása után lesz lehetőségünk. Jelenleg a kísérő leletanyag előzetes ismerete alapján feltehetően szintén a 16. század közepére – második felére tehetjük készítésének idejét.³³

Az ásatás során előkerült fajanszok elsősorban a török fajanszművészet 16. század második felére jellemző termékei közé sorolhatóak be. Egyetlen olyan fajansztöredék sem került elő, amelynek készítésének idejét 1560-nál korábbra tehetnénk.

31 Előkerülésük helye: Bp. II. Kacsá utca 52/1. és 52/2. objektum, egy edényhez tartozhat: Ltsz. 2008.2.10., 2008.2.13., 2008.2.14., illetve a Ltsz. 2008.2.19., 2008.2.20., 2008.2.21.

32 ATASOY–RABY 1989. 239.

33 A töredék kísérőanyagában egy kiegészíthető és egy töredékes sgraffitto díszítésű talpas tál. A kiegészíthető tál díszítése 5 palmettalevél, erezetét hullámvonalak jelzik, a leveleket és a perem alatti sávot zöld festés, a levelek erezését sárgásbarna festés emeli ki. Párhuzamát megtaláljuk a szolnoki török anyagban is, kora elsősorban a 16. század közepére – második felére tehető, esetleg a 17. század legelejére. Ennek pontosítása a leletanyag feldolgozásakor lehetséges. KOVÁCS 1984. 29–30., 101. 21. tétel, 4. tábla 4., 8. tábla 1. A sgraffitto díszes talpas tálak datálására lásd még: GERELYES 1991. 45.

Itt szeretném megköszönni a töredékek meghatározásában nyújtott segítséget Kovács Gyöngyinek és Holl Imrénének.

25 Budapest története 2. 353.

26 Előkerülés helye: Bp. II. Kacsá utca 42/1. objektum déli része. Ltsz.: 2008.2.12.

27 ATASOY–RABY 1989. 230.

28 Előkerülés helye: Bp. II. Ganz utca 16. 18/3. objektum Ltsz.: 2008.2.17., 2008.2.16.

29 Előkerülés helye: Bp. II. Kacsá utca 45/2. objektumtól délre sötétbarna, faszenes réteg Ltsz.: 2008.2.9.

30 Előkerülés helye: Bp. II. Kacsá utca 52/2. objektum Ltsz.: 2008.2.11.

IRODALOMJEGYZÉK

- AKAR 1988 AKAR, Azade: Treasury of Turkish Designs. 670 Motifs from Iznik Pottery. New York, 1988.
- ATASOY-RABY 1989 ATASOY, Nurhan - RABY, Julian: Iznik. The Pottery of Ottoman Turkey. London, 1989.
- BENCZE 2002 BENCZE Zoltán: Török emlékek régészeti kutatása Budán az 1990-es években. In: A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk.: Gerelyes Ibolya-Kovács Gyöngyi. Bp., 2002. p. 51-58.
- BENCZE-PAPP 2004 BENCZE Zoltán - PAPP Adrienn: Török kerámia egy Dísz téri sziklagödör feltárásából. BudRég 38. (2004), p. 35-49.
- Budapest története 2 Budapest története 2. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk.: Gerevich László-Kosáry Domokos. Bp., 1973.
- DENNY 2005 DENNY, Walter B.: Iznik. The Artistry of Ottoman Ceramics. London, 2005.
- FINDIK 2001 FINDIK, Nursen Özkul: Iznik Roma Tiyatrosu Kazi Buluntulari (1980-1995) Arasindaki Osmanli Seramikleri. Ankara, 2001.
- GARÁDY 1943 GARÁDY Sándor: Jelentés az 1936-1942. évben végzett ásásokról. BudRég 13. (1943), p. 417-426., 436-438.
- GERELYES 1991 GERELYES Ibolya: Török leletegyüttesek a budavári palotából (1972-1981). TBM 23. (1991), p. 21-75.
- HOLL 2006 HOLL Imre: Persische fayencewaren im ungarischen fundmaterial (15.-17. Jh). ActaArchHung 57. (2006), p. 475-510.
- HOLL 2007 HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon III. (14-17. század). BudRég 40. (2007), p. 253-294.
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS Gyöngyi: Török kerámia Szolnokon. In: Szolnok Megyei Múzeumi Adattár. Szolnok, 1984.
- SÁROSI 2002 BELÉNYESYNÉ SÁROSI Edit: Régészeti kutatások a középkori Buda Szentpétermártír külvárosában. Garády Sándor kutatásai 1940-42. I. BudRég 35. (2002), p. 469-525.

FAIENCE WARES FROM THE TURKISH PERIOD IN THE AREA OF THE VÍZIVÁROS

In this article, Turkish faience wares found on lots at 15-23 Kacsa Street and during a former excavation in 2007-2008 at 16 Ganz Street, both in District II will be presented. Most of the 11 Turkish faiences came to light in the area of Kacsa Street. Two pieces were found on the building site at 16 Ganz Street. Maybe the earliest of them is the Damaskus style rim which was excavated from the northern part of the Kacsa Street excavations (Fig. 3). On the basis of parallels, it can be dated to between 1560-1570. Four pieces belong to the so-called Rhodos style; two of these from the Ganz Street excavations (Fig. 8-9) and the other two from Kacsa Street (Fig. 1-2). These specimens were probably manufactured between 1560-1585 on the basis of analogies.

The majority of the items may be classified within the late blue-white style, the so-called Budakalász group. Some of the fragments may actually belong to the same vessel based on their find spot as well

as their decorations (picture 2 below, pictures 4-5 and 11). Two faiences were not made in an Iznik workshop. One of these sherds came from a vessel belongs to a Persian faience group and was probably manufactured in the first third of the 17th century (Fig. 10).

The other specimen is a fragment of a faience cup although its exact workshop cannot be determined. Its colours suggest that it could have been produced in Iznik but its wealth of motifs and the heavily crazed glazing also suggest other origins. After its restoration and processing of later finds it may be possible to identify this piece more precisely. The time of its manufacture can be set in the middle or second half of the 16th century based on previous evidence from later finds (Fig. 6-7). In any case, the faiences found on these excavations can be ranked among the products of the highest quality Turkish faience manufacturing from the second half of the 16th century.

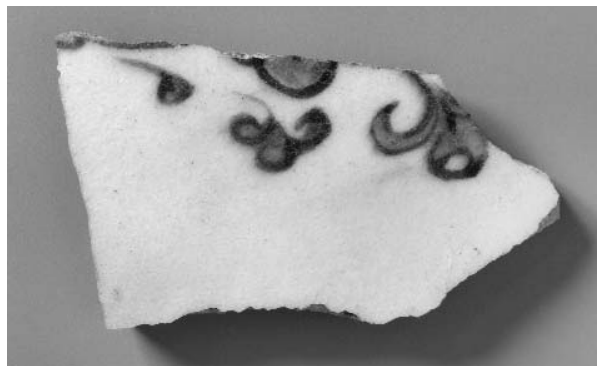
1. kép.

2. kép.

3. kép.

4. kép.

5. kép.

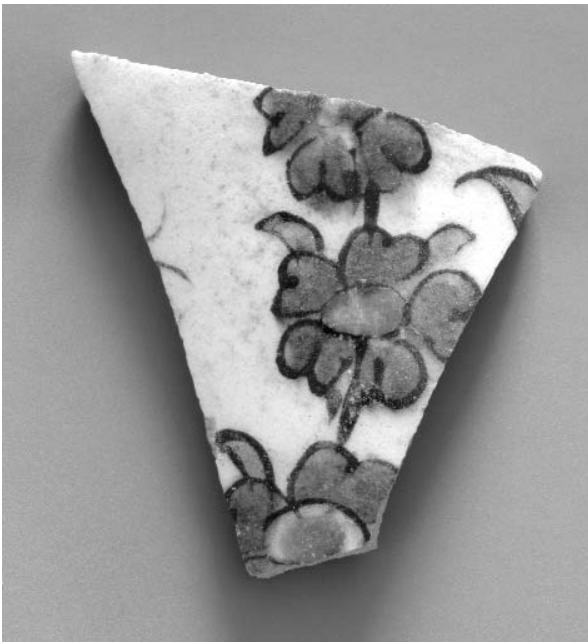

6. kép.

7. kép.

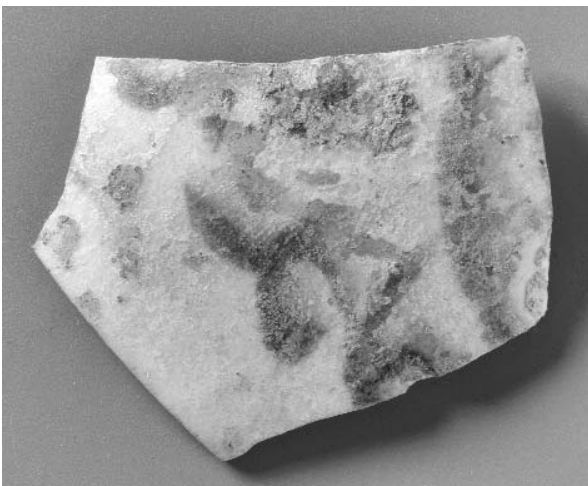
TÖRÖK KORI FAJANSZOK A VÍZIVÁROS TERÜLETÉRŐL

8. kép.

9. kép.

10. kép.

11. kép.

KONDOROSY SZABOLCS

CSERÉPPIPÁK A BUDAI FELSŐ VÍZIVÁROSBÓL

A koraújkor és újkor magyar földön is mind hangsúlyosabb, s így valós jelentőségük elnyerése felé tartó leletei a cseréppipák. E folyamatot az utóbbi években mennyiségileg megugrott és mélységében kiterjedt közreadásuk mutatja, elsősorban egyes váraink ásatási anyagának ismeretése révén. Ennek során részben körvonalazódik, mely típusok számíthatnak országos vagy regionális elterjedésük révén „vezérleleti” posztokra, s ezzel fontosabbá és sürgetőbbé is válik ezek pontosabb keltezése. A cseréppipák azonban nem pusztán a történelmi idő megdermedt mutatói, hanem élvezeti cikk-, ipar- és kultúrtörténeti, valamint kereskedelmi vonatkozásokban is komoly beszédre bírható tárgyak. Különösen érdekesek a kulturális és kereskedelmi hatások abban a korszakban, amikor hazánk nagy hányada az oszmán török birodalom részeként egész távoli területekkel került hosszasan kulturális közösségbe. S bár látszólag ez a megállapítás az összes török kerámiát érinti, a pipák mégis kiemelkednek a többi közül: a hétköznapi edényfélék, kályhaszemek stb. konzervatív világából színes, változékony, új hatásokra oly fogékony forma- és díszítésvilágukkal, a távoli porcelánok, fajanszok kész-, tehát befolyásolhatatlan küllemű áruik közül pedig helybeni készítésükkel, melyben a befogadó érzékenysége, sajátossága megnyilvánulhatott. Talán pont ez a tarka, sokszor individuális, mégis untalanul összekapcsolódó formai gazdagság tette, hogy a 20. században egyetlen hazai tanulmány született tipológiai igényrel,¹ amely nagy anyagra támaszkodása lévén mutathatott túl a kis leletegyüttesek pusztán anyagközlésre predesztinált voltán.

A LELETANYAG

Az elmúlt háromnegyed században az ország számos pontjáról tettek közzé – változó mélység-

gel – kisebb-nagyobb leletegyütteseket, így Budáról is. A Tabánból Garády Sándor már 1944-ben közölt – elsőként a világon – pipákat², majd félszázad múltán további darabokat ismertettek Óbudáról³, s végre Budáról is, a Szent György térről⁴. Ez az összesen 20 példány azonban a budai anyag jelentőségét és gazdagságát, különösen Buda kiemelkedő kulturális-társadalmi súlyát tekintve, gyéren tükrözi.

A Vízivárosban az utóbbi másfél évtized ásatásai során igen nagyszámú cseréppipa került a felszínre. E leletek súlypontja a Felső Vízivárosra esik (Ganz u. 8., Ganz u. 12-14., Medve u. 9-13., Medve u. 25-29., Kapás u. 6-12., Kapás u. 21-25. (valóságosan 19-27.)), Fazekas u. 22., Gyorskocsi u. 26.), így az itteni korábbi feltárások anyagával együtt (Medve u. 3., Gyorskocsi u. 22., Csalogány u. 7. és Csalogány u. 26.) e terület kínálkozott a budai anyag közzétételének folytatásához.

A 217 példány egyenletlenül oszlik meg a 12 ásatási helyszín között, aminek a területek nagysága, régészeti vonásai s az anyaggyűjtés jellege az okai. A pipák szempontjából teljeskörű, alapos és külön gyűjtés és nagy leletszám jellemezte a Medve u. 25-29. és a Ganz u. 8. alatti ásatásokat, így az anyagon belüli arányszámoknál ezekre súllyal támaszkodhattunk, bár a felső, újkori rétegek részbeni gépi eltávolítása (területenként változó vastagságban) legalábbis az újkori példányok előkerülését, a többi telekhez hasonlóan, ezeknél is jelentősen szűkítette. Így a stratigráfiai-kronológiai adatok is sok esetben elvesztek (50 db szórvány). Az általánosabb kormegállapításnál (török- ill. újkor) pontosabb keltezésre

¹ KOVÁCS 1963.

² GARÁDY 1944. 399-400, CXLII. t. 6-9.

³ BERTALAN 1997. 345, V. t. 13, BERTALAN 2004. 58, 12., 15. kép, 64, 45. kép/4.

⁴ Szemelvényes közlés: TOMKA 2000b. 128-129, 5g/1-11

csak kivételes lelőköriülmények közt volt mód, sőt, olykor arra sem. Jelentős korrelációs értéke lehet az azonos objektumból vagy rétegből előkerült pipáknak. Ezek a leltározottak közül: - B 23 és B 110; - B 79 és B 113; - B 102 és B 103; - B 28 és B 53 és B 122, - B 128 és B 170, a leltári szám nélküliek közt a katalógusban csupán betűvégződésben eltérők (a szórványokat kivéve), végül egyazon gödör tartalmazta a B 50-t és B 115-t.⁵

Terminológia, fogalmak

Nevezéktanban és a típus körüli fogalmakban a korábban leírtakat tekintjük érvényesnek⁶. Új elnevezések bevezetése a XIX. századi gyári pipák kapcsán vált szükségessé (ld. ott).

Mérések

A nyílásszöveget – a töredékesség miatt – minden esetben a tűztér-henger hátoldali (nyak felőli) maradványának iránya és a füstcsatorna közep-tengelye közt mértük. Ez a valóságos (tűztér-tengely) irány szögéhez képest akár 10-15°-al kisebb értéket adhat, mivel a tűztér rendszerint nem hengeres, ám anyagon belüli összevetésre alkalmas. A tűztér űrméretét homokkal mértük (a füstcsatorna eltömése után), s a csak kevésbé csorba kéményeknél ideiglenes kiegészítés segítségével.

Töredékesség

Ép pipa mindössze 3 került elő (B119, B213, B214). A fő törési zónák a nyak-fej ill. a csészekémény határon húzódnak. A nyaktöredékek végén felül gyakorta érzékelhető kis felhajlás (a fej kezdete) jelzi, hogy a törés éppen a határon következett be. A törés rendszerint a csésze határát követi a nyak közepéig, ahol e síkot folytatva elválik a morfológiai határtól. A csésze fölötti törés hosszabb-rövidebb szakaszon a testtáj-határon fut, de rendszerint a kéményből egy egyenetlen csonk is a csészével marad.

Saját megfigyelés szerint egy gazdag anyagú török réteg finom, kézi bontása során előkerült 12 pipatöredékből a többség fejhez tartozott (1 fej, 7 kéménytöredék, 1 nyak+ csésze, 1 nyak, 2 nyaktöredék), ám ezek legalább feléről kisebb méretük miatt feltehető, hogy hagyományos bontás során elkerülik a figyelmet. (Ezt támasztja alá az is, hogy kéménytöredékek múzeumi gyűjteményekben alig fordulnak elő.) Külön fontos és jellemző, hogy e

kisebb töredékek is jórészt azonosíthatók voltak valamely típussal – más leleteknél jóval pontosabban, ami értéküket megadja, – ritkán pedig új formát képviseltek.

Ha a darab töredékes voltából is egyértelműen következik alakja, akkor a fejek alapján taglalt típusok közt tárgyaljuk.

Műhelybélyegek

Két arab betűs, keretelt, török bélyegzés került elő: a B113 nyaka bal oldalán alul, a fej mellett szem alakú, a B95-n pedig alul, a tőke kezdeténél kerek szívalakú bélyegző benyomata. A latinbetűs korai pecsétek itt keret és mező nélküli, domború nagybetűs monogramként jelentkeznek a nyakon: egyazon műhely pecsétje (HAO) tűnik föl két külön típuson (jobb: B8, bal: B9). A barokk B189-n – eddig ismeretlen esetként – a monogram betűit a nyak két oldala közt osztották meg (bal: I, jobb: C vagy D?). Feltételesem műhelyjegy a B124 pontrozettája, s esetleg a B171 öt pontból álló keresztjei a nyak mindkét oldalán, de nem kizárt a B114 és B120 rozettája esetében sem. A XIX. század gyári pipáin már elterjedt a tulajdonos/gyártó neve, esetleg még városa rábélyegzése, s társaságában sokszor kis rozettás, figurális vagy címeres kísérőpecsét is megjelenik (B199, B200, B202-B205, B208), de előfordul csak városnév (B210), városcímer (B206) vagy monogram (B216) használata (1. kép).

Pecsétlők

Egyedi pecsétek

Leggyakoribb pecsét a rozettaké, köztük található negatív- (B16, B104, B114, B117, B122-vonalszirmok, B187) és pozitív rozetta (pontrozetta: B124), valamint az előbbi redukálódó változatai (B12, B101), végső alakjukban küllős kerékként (B107, B112, B120). Helyük: fej elülső oldalán (B122, B187), kéményen körbe (B12), csészén körbe (B101, B104), fej alján (B114, B120), nyak alján (B124), felületdíszként vállon (B112) és csészén (B107).

Sorban második a papucsos fenyő motívum (B3, erősen kicsinyített és stilizált változata felületdíszítő elemként: B4). Alkalmazása Magyarországon kívül Moldvára és Bulgáriára is kiterjedt,⁷

⁵ A pipákra B1-től B217-ig futó jelölést alkalmazunk az egyszerűbb hivatkozás kedvéért (B=Buda).

⁶ KONDOROSY 2007. 305-307, KONDOROSY 2008. 331-332.

⁷ Palánk és Szekszárd: GAÁL 2004. 285-286, 79., 81., 83. sz., Váradi: EMÓDI 1998. 38. ábra 13, Esztergom: KONDOROSY 2007. E20, E34, E65, E82. Jászvásár: ANDRONIC-NEAMȚU-DINU 1967. 265, Fig. 70/2. Bulgáriában eddig egyetlen előfordulását a szófiai Nemzeti Történelmi Múzeumban őrzött, nova cserna-i példányon találtam (Iatsz. 28039/57, ld. 17. l.). A gyűjteménybe való betekintés lehetőségét Nikolaj Markovnak köszönöm.

de távolabbi és későbbi, falevélhez hasonló változatai Moszkvában is ismertek⁸.

Előfordul még kör (B11, B107, B119), virág (B19), körbe foglalt kereszt (B16), virág, levél és tulipán (mind B117), „emberke” (B4), kettős nyílveg (B4), kettős Y-végű (B113) és rombikus (B113) motívum.

Görgőpecsétlők, mintasorok. A leggyakoribb mintasor a fogaskerek-vonal, ennek jellemző helyei (százalékok a teljes török anyagra vonatkoznak, a tömegáruk leszámításával, az adott testtáj megléte esetén): előgyűrűn (54%, 24 vizsgálható esetből=v.e.), nyakgyűrűn (átlósan 28%, keresztben 8%, hosszában 4%, 25 v.e.), nyakgyűrű alatt (48%, 25 v.e.), tőke mentén (55%, 33 v.e.), tőke középvonalában (a tőkecsúcstól néha egész a nyakgyűrűig, 19%, 32 v.e.), kémény tövében (42%, 31 v.e.), kémény peremén (55%, 11 v.e.). A fenti értékeket jelentősen befolyásolja, hogy a mázas példányok nagyon ritkán viselnek mintasort (12 példányból mindössze 3: B111, B122, B123) vagy pecsétlőt.

Második legkedveltebb görgőpecsétlő a mihráb (B3, B14, B105), mely tőke mentén, nyakgyűrűn, kémény tövében fordul elő. Ismert még félkörös (B19), fogazott füzér (B14), rácsszalag (B117) mintasor (1. kép).

A két leggyakoribb török pecsét és mintasor ugyanez Esztergomban is, de hiányzik Szegedről⁹.

Mázazás, festés, polírozás

A török példányok 9,5%-a mázas. Ha a Hódoltság tömegtermékként jelentkező két típusát kivesszük a számításból, akkor 25% mázazott. Ezek az értékek az esztergomi arányokhoz esnek nagyon közel (3. táblázat). Színek közül a zöld (8 példány, 66,7%) kétszerese a sárga és barna (4 példány, 33,3%) együttes számának, – ez a zöld legmagasabb aránya az ismert városok között.

Más fedőréteg alkalmazása ritka: piros festés (B110) és fényes, fekete bevonat (B6) egy-egy esete ismert. Előfordul márványozás is (vékony, fekete, szabálytalan futású, fekete festett vonallal, B43).

Polírozás elsősorban a török tömegárunál (B22-B99) jellemző, de más török példányoknál is mutatkozik (B4).

Török kor

Kiugró arányuk miatt a török pipák¹⁰ jellemző formai részeinek tekinthető a tőke (84%, 37 v.e.) és

az előgyűrű (75%, 32 v.e.), egybeesően a szegedi adatokkal (86%, ill. 78%). Kisebb mértékű, de visszatérő a párkány (26%, 31 v.e.) és gallér (29%, 31 v.e.) jelentkezése, kissé megfordítva a szegedi arányokat (p: 35%, g: 18%).

Gömb vagy ovaloid, sima csészéjű pipák

A jól iszapolt, barna mázas B1 nyakvéget hét U alakú, megnyúlt szírom övezi, melyek közül hatnak belseje bemélyedő, az alsó varratvonalba eső egy pedig kitöltött. Az előgyűrűt kis lépcső választja el, a hiányzó fejet kettős gallér. A belül feketére égetett, világoszöld mázas B2 nyaktörredék is hétszirmúra egészíthető ki, kettős gallérja gyengébb. A B1 és a B2 a gömbös fejű, rozettás típushoz tartoznak, mely szélesen elterjedt a Hódoltságban¹¹ 1660 környékén (a barcsi lelet 1660 előtti, a váradi 1660 utáni).

A B3 csészetörredék vállán lefelé forduló papucsos motívumok, a tőkét mihráb-mintasor szegélyezi. A hiányzó kémény plasztikus gyűrűvel indul. A papucsos fenyő pecsét hasonlósága nagy az esztergomiakhoz¹², de velük nem azonos. A gazdagon díszített B4-nek csak hengeres kéménye csupasz, ám az polírozott. Az ovaloid csészét emberke-szerű, a tőkét apró papucsos fenyő, a nyak árkokkal közrefogott szalagját kettős nyílveg alakú pecsételt motívumok fedik. Nagyobb méretű fogaskerek-díszítés mutatkozik a kémény alján, csésze vállán, a tőke mentén, előgyűrűn, nyakgyűrűn átlósan és alatta. A B5 kerekded csészéje kicsi pereme fölött szűkebb, hengeres kémény áll. Az előgyűrűs kerek nyakgyűrű kis átmenettel emelkedik a nyakból. A csészét rizsszemszerű egyszerű benyomkodások lepik el, a tőke mentén és középvonalában fogaskerek vonal.

Az apró B6 ovaloid csészéjére zömök, hengeres kémény következik. A kis nyakgyűrű lekerekített bikónikus forma, előgyűrűje kissé szűkül. Csekély díszítése az előgyűrűn, a nyakgyűrű alatt, a rövid tőke mentén, a kémény tövében és pereme alatt futó finom fogazatú görgőpecsétlő vonalából áll.

Bizonytalan a B7 idesorolása gömbölyű csészének a törött kémény felé töretlen ívű folytatódása miatt. Szinte csak nagy, hagymaalakú nyakgyűrűből és hosszú előgyűrűből álló nyaka tőke nélkül, átmenettel csatlakozik a fejhez, melyet

⁸ VOLKOV-NOVIKOVA 1996. 138, Risz. 1./4-16.

⁹ Esztergom: KONDOROSY 2007. 308, Szeged: KONDOROSY 2008. 332-333.

¹⁰ A két tömegtípus figyelmen kívül hagyásával.

¹¹ Eger: KOVÁCS 1963. 247, III. t. 6; Nagyvárad: EMÓDI 1998. 31, 38. á. 1., Palánk: GAÁL 2004. 277-278, 45a és 48. sz., Barcs: KOVÁCS 1998. 170, 13. k. 5, Esztergom: KONDOROSY 2007. 310, E15-E17.

¹² KONDOROSY 2007. 313, E34, messzebről E20.

vízszintes hullám- és fogaskerék-vonalak váltakozása takar. Alja üresen maradó gömbszeletén, kissé előrecsúszva, kör alakú benyomat, közepén tompa ponttal. Fogaskerék-vonal díszíti az előgyűrűt, a nyakat, ferdén a nyakgyűrűt, amit a nyak felé hullámvonal zár le. Szokatlan vonásainak párhuzamát ismerjük Marseille karanténkikötőjéből és Izraelből.¹³

A sárga mázas, gazdag vonalplasztikájú B8 lapított csészéjét alul és fölül apró, sugárirányú pálcák tagolják, ami gerezdeltséget idéz. A tölcséres előgyűrűs, erős párkányú, keskeny nyakgyűrű alatt apró, rizsszem alakú benyomkodások övezik a nyakat. A nyak végétől oldalt 2-2 lécséri a tőkét. A hengeres, sima kémény domború gyűrűvel indul. A nyak jobboldalán a máz és a felületi plasztika miatt nehezen kivehető, kiemelkedő rajzú, fekvő műhelyjegye: HAO (ld. B9). Előkerülése – a B7-el közös – török gödörből (abban török anyag mellett habán kerámiával, ostrom utáni rendrakásra utaló ágyúgolyókkal) bizonyossá teszi korát.

A világoszöld mázas, ovaloid csészés B9-t csak formai elemek díszítik: a kéményindítás gyűrűje, a vállvonalat megközelítő tőke, a rövid nyakon a keskenyebb, kerek nyakgyűrűhöz tapadó erős párkány. A nyak baloldalán fejjel lefelé fordított(?), domború betűk: HAO (vagy megfordítva: VHO). Ez latin írású, tehát keresztény készítőre utal. Bélyegzőmező nélküli, ligatúrába fogott domború betűk eddig mindössze a Bajorországból, Erdingből ismeretesek, – ott a nyak vagy a kémény oldalán, – a 17. század második felére keltezve¹⁴. A pipa formai jellegzetességei – a megnövekedett párkány és a kissé kúpos előgyűrű új jellege ellenére (ld. B185-nél) – török hatás alatt dolgozó mesterről tanúskodnak. Ez a formai világ – 18. századi feltöltésből való előkerülése ellenében – felveti a Hódoltság területén (Budán?) török időkben alkotó keresztény pipaműves tevékenységét. Nehezebben képzelhető el a felszabadulás után török hagyományokhoz töretlen hűséggel ragaszkodó mester. A helyzetet az azonos műhelyjeggyel bíró B8 keltezése teszi kétségtelenné. A műhely két külön darabja felveti a helybeli tevékenységet. A B9-el csaknem azonos (előgyűrű nélküli) darab került elő Esztergomban¹⁵, más latinbetűs műhelybélyegzővel, ami a forma keresztény műhelyekben való népszerűségére utal.

Egy gömbös csésze válla mintából eredő, kis, domború lécekkel fedett (B10). E szokatlan díszítés a gerezdelés felé/felől átmenetet jelent. A kissé kónikus kémény középtájt lépcsősen beugrik. A párkányos, rövid nyak tőkeként a tengelypontig tart (2. kép).

A később említendő közpipák típuscsoportjának tagjai formailag több esetben ide tartoznak, de eredetük miatt azokat a félgömb csészéjű pipák közt tárgyaljuk.

Gömb vagy ovaloid, gerezdelte csészéjű pipák

A B11 igen egyszerű díszítésű példány, tőke nélküli kerek csészéje oldalát vékony, vágott vonalak gerezdelik, de nem futnak alulra, ahol közepén egyszerű kör benyomata látható. Hengeres kéményén alul fogaskerék és kettős vonal, utóbbi a fut a perem alatt is. Úrmérete 6,4 ml. Újkori feltöltésből került ki, akárcsak 18. századi pincebeteletésből származó párhuzama¹⁶, ennek ellenére – bár rusztikus, de török vonásaik miatt – török korok tűnik valószínűnek. A B12 sűrű bordái – a többivel ellentétben – párhuzamosak, nem futnak a tengelypont felé. A tőke egészen a vállvonalig tart. A hengeres kéményt alul, felső harmadában és peremén keskeny gyűrű övezi, a két alsó gyűrű között oldalt és hátul rozetta benyomata. A pipa fő dísze a fogaskerék, illet látni a kémény mindhárom gyűrűje alatt, a tőke mentén és középvonalában, a gallér alatt, a párkányon és az előgyűrűn körbe, míg a nyakgyűrűn szokatlan módon keresztben. A zöld mázas B13 kerek csészéjének sajátossága, hogy pálcabordáit a mintába karcolták. A különben teljesen díszítetlen pipa egyszerű, kissé otrombán formált kerek nyakgyűrűt visel, a fejet tőke karolja.

A B14 domború bordái a rövid tőke mentén indulnak, árkaik modellből eredően fogazottak. A hengeres kémény indulását, a nyakgyűrű tövét kettős, a keskeny, kúpos előgyűrűt és a tőke mentét egyszeres fogaskerék-vonal díszíti. A kéményen e vonalak felett mihrábsor fut, a nyakon pedig fogazott füzérsor. A kerek nyakgyűrű igen keskeny. A B15 rövid nyak kürt alakú nyakgyűrűt visel. A nyakgyűrű tövében V alakú pecsételések sora, alatta kettős fogaskerék-vonal, mely a kémény alján ismétlődik. A tőkét fűrészfogas kerék vonala övezi, s egy kis töredék kes-

¹³ Pomègues: GOSSE 2004. 92-93, 6.3.3. típus, Nos. 011, 041, 196, Izrael: SIMPSON 2000. Fig. 13.2., 31.

¹⁴ SZILL 2002. 51, Gr. 6., Abb. 3.

¹⁵ KONDOROSY 2007. 312, E24.

¹⁶ TOMKA 2000b. 128, 5g/2. A párhuzamra Tomka Gábor hívta fel a figyelmet, akit más megjegyzéseier is köszönet illet.

keny, domború bordákkal ölelt csészéről tanúsodik, a bordák közti árkokban modellből származó fogazással. A vékony, kúpos előgyűrű fogaskerékkel övezett. A test- és részletformák, arányok, díszítésbeni egyezések és a nyers, de jól iszapolt anyag – töredékesség ellenére – e két utóbbi példány közeli kapcsolatát, azonos műhelyét sejtetik. Az előgyűrű jellege (B9, B122-B123, B185-B186) és a fűrészfogas mintasor (B102-B103, B185-B186) keltezésüket a kései török időkre tolja.

A B16 ovaloid csészéjét bevagdalások gerezdelik, melyek felső végeinél körbe foglalt kereszt pecsétlő benyomatai. A vastag, erősen hajló tőke a csésze ekvatoriális vonaláig tarthat. A törött kémény gyűrűvel kezdődik, melyet finom fogaskerék-vonalak kísérnek. Ugyanilyen övezi a tőkét egyszerű mihrábsor társaságában. A tőkén közepen napszerű rozetta benyomata, mely műhelyjegyként is értelmezhető. Két füstcsatorna-alakító szerszám nyoma látszik: egy szélesebb, kúposabbé, mely tűztér alá hatol, és egy keskenyebb, hengeresé, mely áttöri a csésze falát.

A B17 8 szögletű nyaka, 10 szögletű kéménye, és kivált anyaga, jellegzetes felülete, színe egyértelműen mutatja, hogy a közpipákkal (B22-B99) nemcsak formai közelséget tart, hanem azonos anyagból, technikával, tehát azoknak valamely műhelyében készült. Szabályos formáin túl egyediségét a csésze tengelypontból induló, erősen domborodó 5 gerezdje jelenti, melyek árkaiban egy-egy vékony lécfut.

A B18 nyaki része szokatlan módon teljesen díszítetlen, s török kora elsimuló nyakgyűrűje, kis előgyűrűje miatt is kétséges. A gömbölyded csésze töredékén felül inkább tapintható, mintsem látható a lapos, legömbölyödő gerezdelés. Csonkjából sokszögletű (12 főlötti), hangsúlyozott élű hasábkéményre következtethetni, mely anyagával együtt török jelleget idéz (2. kép).

Félgömb (félovaloid) alakú, gerezdelt csészéjű pipák

A finoman iszapolt B19 félgömbös csészéjét 11 domború gerezd alkotja, ezek metszsvonala a vízszintes vállsíkkal adja annak karéjos peremét. Minden egyes karéjon egy, a nyak felé kialakított kis lépcsőn három kis, virágra emlékeztető motívum pecsétje, a gerezdek közti árkokban pedig finom fogú kerék vonala. A nyak alját félköríves mintasorok közt ugyanezen finom fogaskerék-vonal díszíti, akár a hengeres kéményt indító gyűrűt. A törött kéményt egészen e gyűrűig lecsiszolták, pattintgatták, ami másodlagos (újra)felhasználására mutat.

A (szándékosan?) homogenizálatlan, márványos hatást keltő vörös és sárga anyagú B20 csészéje 9 meg két fél (nyakba olvadó) domború gerezdből áll. Az árkokban és a bordákon fogaskerékvonal halad. A hengeres kémény itt is a csészéig letöredezett, ami utalhat másodszori használatára. A tompán nyolcszögletű rövid nyak alul kis, átszúrt fület visel, melynek cimpáját is megformázták. A tölcséres előgyűrűs erős, kerek nyakgyűrűt ferdén és tövét fogaskerék vonalak díszítik. Igen közeli analógiája, legömbölyített vállal, Palánkról ismert (GAÁL 2004, 283, 73. sz.).

A zöldessárga, sötétbarna pettyes mázú B21 csészéje lapított félovaloid, ennek 9 kerekhatú bordája alul nem ér össze. A bordák közötti árokban vékony lécek. A rövid, kerek, galléros nyak kerek, hosszában bordázott nyakgyűrűt s tölcséres előgyűrűt visel. A kémény hiányzik. E típus a Hódoltság nyugati feléből ismert¹⁷ (2. kép).

Félgömb (félovaloid) alakú, sima csészéjű pipák

A leggyakoribb formák, köszönhetően főként az idetartozó török tömegtípust (-típuscsoportot) jelentő pipáknak (B22-B99). Utóbbiak elterjedtsége¹⁸ okolja közpipaként való említésük. A típuscsoport tagjainak kéménye és nyaka hengeres és szögletes egyaránt lehet, sőt, a fejlődés következtében egyes alakok gömbös csészét öltenek magukra. E formai változatosság ellenére egyértelműen összetartozó csoport egységét anyagbeli és felületi kidolgozás is megerősíti. A vörös és barna árnyalatait viselő, erős anyagú, gyakorta fehér mészszemcsékkel soványított példányok félfényes felületét részben polírozás, részben más eljárás (modell olajozása?) adja.

A 78 példány közt a hétszögletű nyakak arányát kissé fölülmúlja a hengereseké, de a szögletes kémények sokkal ritkábbak hengeres társaiknál. (1. táblázat)

Különlegesnek számít a 8 szögletű nyak (B 42). A hengeres és a szögletes alapformák közti átmenetet képviseli egy elől a tizszög öt lapjával, hátul hengeresen záródó kémény (B 41), s az egy

¹⁷ Kanizsa: KOVÁCS 2004. 123, 13.; Palánk: GAÁL 2004. 63.; Pécs: FEHÉR 1959. 121, 7586.2, két utóbbi helyen ferdén vonalkázott nyakgyűrűvel.

¹⁸ KONDOROSY 2008. 337, 20. lj. Az eddig egyetlen, történeti Magyarországon kívüli példány Várnában került elő, melyre a szófiai Nemzeti Történeti Múzeumban akadtam 2008 júliusában (ltsz. 28039/47). Ld. 6. lj.

(B 41, B 50), olykor két (B 51) felső varratvonali lappal formázott hengeres nyakak. Az egy felső laphoz többször alsó varratvonali él is társul (B 58, B 24, B 25, B 35), s ezek eredetére a B 24 és B 25 alig kivehető, elmosódott hétszögletessége utal.

A csésze oldalán 39 vizsgálható esetből bütyök 38,5%-ban fordul elő: 10 esetben jobb- (B22-B31), 5 esetben bal oldalon (B 32-B 36). Egerben a bütyök aránya 50%, melyek 4/5-e jobboldalt van¹⁹, amit a jobb- és balkezesség arányával magyarázták. (Bár nincs megadva, de a megadott százalékokból számítható, hogy 81 egri példány viselt bütyköt 162 vizsgált darabból). Palánkon – a katalógusban leírtak alapján számolva – 6 jobb- és 4 baloldali bütyök található²⁰. A budai adatok mérséklik kialakításukban a jobb- és balkezesség arányához való igazodást vélelmét, hacsak nem feltételezzük, hogy a budai törökök az egrieknél balkezesebbek lettek volna/voltak. A kémény oldalán függőleges pálca 3 esetben található (16,7%), mind jobb oldalon (B37-B39, utóbbinak látszik felső, gombos vége), míg további 15 vizsgálható kéménynél hiányzik. (Palánkon 6 jobb oldali pálca fordul elő.). Egy esetben a kémény pereme alatt található – kevésbé határozott formájú – bütyök, jobb oldalt (B40). Ha feltesszük, hogy a bütyök és palcák hasonló szerepet tölthettek be, akkor együttesen 73,7%-uk esik jobb oldalra (Palánkon 75%), közelebb az egri arányokhoz (feltéve, hogy ott pálca nem fordul elő). A két város közt kialakuló különbséget mutatja, hogy kétoldali bütyök Budán nem akad, palcák létéről viszont Egerből nem számoltak be. Az az Egerben megállapított tény, hogy ezen elemek 80%-a hengeres kéményű pipán található²¹, itt is igaz, csak hogy Budán a szögletes kéményű (és egyben nyakú) pipák aránya is jóval csekélyebb azokénál (Egerből erről arányt nem közöltek), ez tehát csak a kéményformák arányainak következménye. Bütyök, palcák aránya hétszögletű nyakú-hengeres kéményű (13-ból 8-nál, B 22, B 23, B 26-B 28, B 30, B 32, B 33) és hétszögletű nyakú-nyolcszögletű kéményű formák körében (6-ból 3-nál, B 29, B 36, B 39) egyaránt kiemelkedő (62% ill. 50%), jóval kisebb arányú hengeres nyak és kémény esetén (33%, 15-ből 5-nél, B 31, B 34, s a 3 átmeneti nyakalakú(!) B 24, B 25 és B 35). E plasztikus elemek különböző pipaformák közti arányai nem

igénylik tehát a hengeres kéményűek nehezebb kézben tartásának magyarázatát. Inkább mutatkozik korreláció a szögletes nyakakkal. Analógiájuk részben a magyar tömegpipa első típusánál (ld. M1: B 127-B 156) adódhat (ld. alább).

48 vizsgálható példányból 36-nak (75%) nyílásszöge 57-67° közé esik, haté kisebb (46-55°) és haté nagyobb (69-78°). A különböző formák nem különülnek vagy koncentrálnak e szögtartományok szerint, mindenütt jelen vannak

Mérhető úrméreték 4,2-7,7 ml közé esnek. A hengeres nyakú és kéményű példányok a legnagyobb és legkisebb úrméreteket is felveszik, a középmezőnyben található néhány hétszögletes nyakú-hengeres kéményű darab (ép szögletes kémény nem fordul elő). A nyílásszöggel való összevetés elég szórt képet mutat, igazi irányulás nem vehető ki. Az ép példányoknál az úrméretet a tűztér méretei alapján kiszámolva a valós (homokkal mért) értéktől meglehetősen elütő értékek adódtak. Ez tehát a tűztér alakjától (hengeres vagy lefelé szűkülő), a tűztér aljának kiképzésétől (sík vagy homorú), sőt a füstcsatorna bevágódásának méretétől is jelentősen függ. Így a számításokkal adódó értékek (csonka példányoknál) csak hozzávetőleges adatként fogadhatók el (a valóstól való eltérés ±0,5-1 ml is lehet).

A példányok sokasága ellenére azonos modellből származó példányként csak egy pár található (B24 és B25). Tömegtermék jellegüknél fogva erre nem megnyugtató magyarázat, hogy ezeket hosszú időn át, több műhely/mester, több modellel, s azokat időnként újra formázva készíthette, hisz így is lényegesen nagyobb sorozatban készültek és keltek el nívósabb társaiknál.

A csoport több típus/csoportra bontható. E tagolás túlmutat az alapformák variációin (a nyak és a kémény egyaránt lehet hengeres és sokszögletű): a testformák részleteit, arányait, nyílásszöget figyelembe véve azokon belül is típusok különülnek el. Ezek némely esetben a fejlődés során átlépték a félgömbös csészejű formák felé a határt. Feltehető, hogy e típuscsoport gyártása minden jelentősebb hódoltsági településen folyt, és a legkisebbekben is ismerték. Egy-egy típus csupán helyi ismertsége/felbukkanása mellett vannak szélesebb területen ismert formák.

¹⁹ KOVÁCS 1963. 240.

²⁰ GAÁL 2004. 264-272.

²¹ KOVÁCS 1963. 240, 242.

Típusok / csoportok
A típuskör (B 22-B 76):

Klasszikus alapformák gyűjtőcsoportja. Bár ez a nyak/fej hengeres/szögletes formája alapján tovább tagolható, de szemmel láthatóan más kritériumok ennél szerveesebb alcsoportokat hozhatnak a leletszámok bővülésével, melyben a minden valószínűség szerint egyidejűleg létező hengeres és szögletes alapformák genetikai egységeket is alkothatnak. Nyakuk ívelten táguló, keresztmetszete sokszor változó (indulásnál lapult), a nyakvég gyakran bunkós. Már kerekded, kissé szabálytalan nyakgyűrűt visel a B48. A csésze félgömb alakú. A tőke végszakaszát szinte mindig, s nem csak a szögletes nyakúknál, lenyesik, ami szem vagy lángalakú síkot ad, hirtelen elkeskenyedő, a csészeperem előtt véget érő, hegyes zárásként. Kívül barna, barnásvörös, fényezett felszínű (sokszor jól láthatóan polírozással, máskor azonban ennek nyoma nélkül), belül vörös, gyakorta fehér mészszemcsével soványított anyaguk hasonló egységet teremt közöttük, mint formáik. (E kis töredékeken is felismerhető küllemi jelleg alól a többi típusnál B-D több-kevesebb kivétel mutatkozik.) A B76 némileg elüt a többtől korongszerű nyakvégével, finomabb anyagával, kezeletlen felületével.

B típus (B 77-B 81):

Nagyon kicsi méretűek. Nyakvégük vízszintesen lapult, többnyire kiszélesedő gumó. Csészejük gömb vagy ovaloid. Csészeperemig érő tőkéjük domború, kiemelkedő. Nyílásszögük 48-66°. Kicsinységüket nem korai voltukkal magyarázzuk, hanem a dohányzás szokásának specializálódásával, rövid füstre alkalmas voltukkal. Alakilag a D típushoz közeli. Egy példány tartozhat ide Palánkról.²²

C típus (B 82-B 88):

Nyaka egyenes, vastag, szabályos kör metszetű és egyenletesen táguló, végén külön megvastagodás nincs. A szárnyítás körüli körmező is szabályos formájú: vagy kissé kónikus vagy kerekített. A félgömbös, általában lapult, hosszirányban ovális csésze világos peremvonalú, a váll ferde. A tőke szélességet még tartva, domború háttal eléri a csészeperemet. Lágy, lekerekítő formák jellemzik. A kémény hengeres. Nyílásszög 60-67° (72°).

Félfényes felszín, a nyakon hosszirányú polírozási sávok. 4 példányán (B 82-B 85) kívül feltételesen ide sorolható további 3: a B86 (tőkevégződés széles lekerekítéssel), a B 87 (hegyes tőkevég, lépcsős tőkehatár) és a B88 (csak nyak). Szegeden a leggyakoribb típus, Palánkon 1 példány ismert²³. Az Esztergomból előkerült, e típus holdudvarába sorolható, műhelybélyegzős példány a 17. sz. végére – 18. sz. elejére keltezhető.²⁴

D típus (B 89-B 99):

Hengeres nyak és kémény. A tőke szélességet még tartva, kidomborodva fut a csésze pereméig. Az általa markánsan két félre vágott ovaloid csésze erősen kidomborodó. (A B 92-t táskásodó csészéje, repedezett felszíne távolítja el némileg a többtől.) A csészefél oldalnézetben – a jellemzően kicsi nyílásszög miatt (49-62°) – a nyak felé hegyes, csep alakú. A nyakvég gumósan kiszélesedő. Egy nyakgyűrűs példány szívalakú keretbe foglalt arab betűs mesterjegy hordoz a tőke indulásán (B 95). E pecsét megegyezik egy ilyen típusú, ám nyakgyűrű nélküli budai példányéval.²⁵ Ez budai műhelyüket sejteti, tekintve a török kori műhelybélyeg ritkaságát, Buda kulturális vezető szerepét, s az azonos, mélyvörös anyagú, fényes, helyben előkerült két darab tömegtermék (távoli kereskedelemre érdemtelen) voltát. A B 95 nyakgyűrűje, műhelybélyegzője s a típus típuscsoporton belüli legkisebb nyílásszöge azt sugallja, hogy kései típusról van szó.

E típus hatása alatt keletkezhetett még 2 darab: a B 98 (a tőke csapott, nem fut a csésze elülső oldalára) és a B 99 (nagyobb nyílásszög, tágabb csésze). A forma 4 példány Palánkon, 1 Szegeden került elő, s létezik Egerben is²⁶. Hogy a példányok színe több esetben (e típusok közt leginkább) fakó vagy rózsaszínes, felülete sokszor nyers, fényezetlen (B 89, B 91, Szeged: Sz 33, Palánk: 30. sz.), az a változó anyag ill. kidolgozás tényén keresztül ugyancsak hagyománytól való távolodást sejtet. Bütyök sosem fordul elő (pálca csak egyszer, Palánkon: 28. sz.), felvethető tehát, hogy ez(ek) az elem(ek) (már?) visszahúzódban vol(tak) (nem voltak általánosak) a kései török időkben. (2. táblázat)

²³ Szeged: KONDOROSY 2008. 336-337, Sz15-Sz29, Palánk: GAÁL 2004. 262, 268, 23. sz.

²⁴ KONDOROSY 2007. 312, E29.

²⁵ Itsz. 51.18, KOVÁCS 1963. 240.

²⁶ Palánk: GAÁL 2004. 263, 269-270, 28., 30.-32. sz., Szeged: KONDOROSY 2008. 336, Sz33, KOVÁCS 1963. 244. II. cs. 5.

²² GAÁL 2004. 269, 29. sz.

A B, C és D típust kései típusoknak véljük (más-más, fenti okokból), melyek közül eddigi ismereteink szerint B csaknem kizárólag, a D meghatározóan a Hódoltság északi felében terjedt el, míg a C az ország déli felében jutott túlnyomó szerephez.

A B 43 felszínén márványozó csíkok láthatók, mely igen ritka díszítőelem, és elsősorban bolgár területekkel kapcsolatba hozható típusokról ismert²⁷. Ezekről kerülhetett át e tömegárura is.

Azonos objektumból előkerülő közpipák (B 27 és B 82; B 54-B 56; B 26 és B 35; B 78 és B 83; B 28 és B 53) korrelálnak egyes alakokat, a szögletes és hengeres nyakú formákat (B 26 és B 35), a B és C típust (B 78 és B 83).

Két ízben is közpipák együtt fordultak elő török gödrökben a legkorábbi magyar tömegtípus (M1) példányaival (B 27 és B 82>B 135; B 36>B 149 – utóbbiak 80%-nyi török anyag mellett 20% újkori anyagot is tartalmazó gödörből, tehát itt a magyar típus a visszafoglalás utáni évtized anyagával is bekerülhetett). Ez amellet szól, hogy egyidejűleg léteztek, s azok kereskedelmi vagy egyéb úton eljutottak ide is. (E kiforrott díszítésű, sajátos anyagú példányok itteni gyártása nem valószínű.) Mindez elképzelhetővé teszi a közpipa-kémény plasztikus pálcájának s e legkorábbi magyar tömegpipán feltűnedező, pontokból ill. vonalakkól álló kéményplasztikának kapcsolatát.

A Vízivárosban a török pipák 61,9%-a e típuscsoportba tartozik, a reprezentatívnak számító két telek anyagában pedig 69%. Ez meghaladja az eddigi legmagasabb hazai arányt is (Esztergom: 61%, 2. táblázat). A külvárosi lakosság körében való ilyen elterjedtsége a végvári vonalban kimutatott népszerűségének magyarázatát²⁸ (masszivitása révén katonai élethez való alkalmatlansága) kiegészíti a helyi kedveltség avagy divat hatásával (3-4. kép). (3. táblázat)

A B 100 tőkéje teljesen átkarolja a félgömb alakú, legömbölyített peremű csészét. Fényes felülete, anyaga, díszítetlensége, fehér szemcsés soványítása a közpipákéval egyező, azoktól csupán tölcseres előgyűrűje, kerek nyakgyűrűje különbözteti meg, tehát egyik műhelyükből kerülhetett ki. Kéménye hengeres.

A B 101 szabályos félgömbös csészéjét fogaskerekkel kísért tőke öleli. Ilyen fogaskerek övezi a hiányzó kémény tövét, a nyakgyűrűt és alatta a hengeres nyakat. A nyakgyűrűt pontokkal

kitöltött, levél alakú mező 4 pecsétje díszíti, a csészén kétfelől és a tőke végén rozetta/küllős kerék pecsétjei. A pipa letisztult formája és fogaskerek díszje azonos a legkorábbi magyar tömegtípusával (M 1, ld. alább), világosbarna anyaga azonban elüt azétól, s pecsétlői egyenesen török készítés mellett tanúskodnak. Elképzelhető, hogy annak korai, török előképével állunk szemben, de valószínűbb, közpipáktól átmenet nélkül, élesen elütő formái, díszje és egyetlen volta miatt, hogy a M 1 típus hódoltság kori létének s Budáig való hatásának tanúja.

A fehér, durva fogaskerekes pipák két képviselőjének felbukkanása (B 102 és B 103) alátámasztja a típus országos elterjedtségét.²⁹ A típus attribútumai az alapformán, méreteken túl: (sárgás)fehér szín, durva fogaskerek (jellemzően egy egyszerű és egy fűrészfogas mintasor) használata (nyakgyűrűn és nyakon körben, tőke mentén, tengelyponttól a csésze pereméig és a kémény peremén), peremes nyakgyűrű, melyeket legteljesebben a budai és esztergomi példányok elégítenek ki, ami alapján feltehető, hogy a típus születési helye itt lehetett. A B 102 gallérja törökös vonás (valószínűleg gallér töredéke látszik a B 103 törött nyakvégén is). Egyazon 18. századi betöltésből (mely a török korinak bizonyul B 9-et is tartalmazta) való előkerülésük ellenére az M1 típus 17. századi előfutárának vagy török oldalágának tekinthetők (5. kép).

Tulipánforma fejű pipák

Bár formailag már egybeolvad, e csoportnál a díszítés még a fej két részének elkülönülését hangsúlyozza.

A B 104 vélhetően ide tartozik. A fej alsó, gömbölyded, meglévő jobb felén bepecsételt rozetta, akárcsak a frontális oldalon, a tőkét határoló fogaskerek-vonalak végpontjában. Fogaskerek díszíti az előgyűrűt, a nyakgyűrűt és ez övezi kétfelől a kémény tövében lévő plasztikus gyűrűt is. A párkány elmosódó.

A jól iszapolt B 105-nél a csésze és kémény elkülönülését csak szembefordított mihrábsorok jelzik. Ilyen kíséri a tőkét is – ennek különlegessége, hogy vonala végigfut a nyak fölött is, hisz a tőkét övező díszítő vonalak majdmindig a nyak oldalából indulnak. A markáns, kerek nyakgyűrű felszínét is redukált mihrábsorok ferde vonalai

²⁷ KONDOROSY 2008. 338, 341.

²⁸ KONDOROSY 2008. 337.

²⁹ Esztergom: KONDOROSY 2007. 313, E30-E33, Szeged: KONDOROSY 2008. 337, Sz36, Eger (kissé távolabbi): KOVÁCS 1963. 245-246, 18.

takarják be, alatta egy mihrábsor övezi a nyakat.

A B 106 zöld mázas, gerezdelt gömb alakú csészéje töretlen vonallal megy át az ívesen kihajló kéménybe. A széles gerezdek közt vékony, domború lécek. A kémény pereme csapott. A nyakgyűrűt ferde árkolások tagolják, a nyakgyűrű tölcseres és domború előlapú török típus. A nyak gallérját hengeres hornyolat választja el a nyakhoz simuló párkánytól – ez szintén jellegzetes török megoldás. A tőke a tengelypontig ér. Ūrmérete 4,6 ml (kieg.).

Az apró B 107 szabályos, töretlen vonalú fején apró körök benyomott sora jelöli ki a csésze határát, kísérik a kémény peremét, ilyenek rajzolják ki a nem létező tőke elképzelt vonalát és közép-vonalát, s végül övezik a szokatlan módon nyakgyűrű nélküli nyak végét. Képben meghatározóbb a küllőskerék pecsétlő alkalmazása a csésze oldalain és a nyakon körbe. Ūrmérete 4,6 ml.

A fej töredékessége ellenére ide sorolható a B 108. Rossz égetés miatt világosbarna külső rétege több helyen levált. A kiszélesedő nyakvégén és a tőke mentén görgőpecsétlő cikkcakk vonalú domború mintasora. Ehhez nagyon hasonló formájú és díszítésű, de kisebb méretű a jól iszapolt és égetett, sárgásfehér B 109 fejtöredék. Aprólékos megfigyelés szerint a két példányt egyazon eszköz mintasora díszíti, tehát egy műhelyben készültek, minőségük és méretük eltérése dacára.

Osztatlan tulipánformájú a teljesen díszítetlen B 110, melynek világosbarna anyagát vörös festéssel vonták be. A nyak rövid tőkét alkot a fent alig kihajló fej alatt. A zöld mázas B 111 fejtöredék profilja alapján tulipánformájú fejhez tartozhatott, melynek gömbölyded csészéjén árkolásokként bemélyedő, fenyőág alakú benyomatok. A fogaskerék-vonalakkal határolt felső részén ferde vonalkázás. A Hódoltságban ismert gömbös, fenyőágas típus³⁰ leszármazottja lehet (5. kép).

A tulipánforma fejűekhez is tartoznak még a B 7, B 119-B 120, B 122-B 123 alakok.

Korong alapú csészéjű pipa

A B 112 csészéje viszonylag éles peremű, kónikus vállú korong, melyen a keskeny, kónikusan táguló kémény ül. A korong felső felét küllőskerék típusú rozettákkal pecsételték tele. A törött nyak vége hegyes tőkét alkotva, de sajátos módon meggömbülve fut a korong frontális pereméig. A tőkét apró fogaskerék vonal övezi (5. kép).

Egyedi fejformájú pipák

A B 113 magas, kerekded aljú, felfelé kúposan szűkülő csészéjét árkolás, és azt kísérő fogaskerék vonalak választják el az ismeretlen kéménytől. Fogaskerék nyoma övezi a tőkét, a nyakgyűrű tövét és a nyakat is, melyen hengeres árkolást kísérik. A nyakgyűrű apró töredékéből következtethetünk mindkét végén Y alakú pecsét itteni használatára. A csésze szépségét kettős rombusz mintájú pecsétlőkkel szabályos sorokban betakart felület adja, melyből 3, alulról felnyúló, háromszögletű, léces keretelésű szirommező maradt ki (még 2 mező a nyak miatt csonka). A rombikus motívum egy kései, balkáni bélyegző előfutárának tekinthető.³¹ A nyak jobbán szemalakú műhelybélyeg benyomata látszik. A betűk stilizáltak.³² Bár a pecsét kicsit hiányos és elég elmosódott, mégis (mikroszkóposan is) azonosítható egy Tabánból előkerült példánnyal,³³ melyhez anyag- (selymesfényű, fehér) és díszítésbeli (motívum, finom fogaskerék, árkolás, üres szirommezők) rokonság is fűzi. A nívós műhely két külön típusa megengedi budai készítésük feltételezését, bár kereskedelmi útjuk sem lehetetlen.

A dohányzás közben letéve megállítható talpas pipák közé tartozik a B 114, melynek kerek, vastag korong alakú csészéjén hatszögletes kémény ül. Ennek élein függőleges lécpárok(?) indulása látszik. A kiugró, kerek talpon sokágú rozetta benyomata. Díszítésként fogaskerék vonal fut a tölcseres előgyűrűn, a kerek nyakgyűrűn, a nyakon és a csésze alatt és feletti hornyolásban. Testformák és díszítés tekintetében közeli rokonságban van a Palánkról előkerült példánnyal,³⁴ annak talpa azonban nem ugrik ki. Kiugró talplapú darab Varsóban ismert.³⁵

Egyedülálló lelet egy zöld mázas, kis csizma alakú pipa (B 115). Természetes helyzetében megállítható. A sarok fölött induló nyaka kissé szélesedik, és végén háromszögletes bemélyedő mezők tagolják. Hasonló forma került elő Várnában,³⁶ annak csizmaszára azonban magasabb, előrefelé emelkedik, varrást utánzó(?) fogaskerék vonalai és a nyakon nyakgyűrűje van. Részleteinek kidolgozottsága (a talp, az előrész fölött redővel

³⁰ KONDOROSY 2007. 310, E19 és ott idézett párhuzamok, valamint GAÁL 2004. 281, 61 sz.

³¹ Szeged: KONDOROSY 2008. 335-336, Sz14.

³² Káldy-Nagy Gyula szóbeli közlését köszönöm.

³³ GARÁDY 1944. 299, CXLII. t. 7.

³⁴ GAÁL 2004. 287, 85. sz.

³⁵ MEYZA 2005. Abb. 1. jobb alsó kép.

³⁶ STANČEVA 1972. 83, O. 5.

kezdődő szár valóság-hú, érzékletes plasztikája), arányossága alapján a budai példány kiemelkedő remek. Űrmérete 3,9 ml (kieg.) Csizma alakú pipákat Nyugat-Európából is ismerünk,³⁷ de azok hajlított alakja inkább szimbolikus csizma-ábrázolás, tájolása fordított: a szárnyílás a csizma orránál van, sarkantyús. Ilyen, dragonyos csizmaként azonosított forma Fülekről is előkerült.³⁸ A két elütő forma közti kapcsolat léte kérdéses.

A különös szépségű, barnássárga mázas B 116 nyaka és feje enyhe ívű alsó lapján erősen kidomborodó rajzolatú szekfút mintáztak. Ehhez igazodik a fej aljának gomba alakú körvonala. A tölcséres előgyűrűs kerek nyakgyűrű alsó oldalán kis plasztikus félkörívek tapadnak. A négy-szögletesen(!) ölelő párkány és gallér mögött a nyak oldalán 3 domború vonal fut a csészeperemig, melynek vállán plasztikus szirmok ülnek (5. kép).

Tagolatlan pipák

A B 117 tagolatlan (a fej és nyak közt nincs érzékelhető határ) és nyakgyűrű nélküli. A hengeres nyak kitáguló vége körül fogaskerék-vonalakkal övezett, domború rácsszalag mintasor. A hengeres derekú fej ívesen hajló alján rozetta- és szíromlevél pecsétlőkből összetett virágkép, innen eredő, fogaskerék-szerű száron virágok (tulipán, rozetta?) pecsétképei (több kis részpecsétből összeszerkesztve). Nyílásszöge (80°) a legnagyobb a török pipák között. A tagolatlan kialakítású B 118 hosszanti rovátkolású nyakgyűrűjét inkább a madárlábnym szerű díszítés (\I/) domború mintasora, kettős karcolt öv, V alakú pecsétek különítik el a nyaktól, mintsem kiemelkedése. A nyak végét is karcolt ill. döntött V-k és szaggatottvonal szerű mintasorok jelzik. A fejtöredéken oldalt és a hátsó oldal felé helyeztek el egy körből és félkörívekből álló, nap vagy virág formájú alakzatot. Az ide tartozó két példány vonásai (tagolatlanság, nyakgyűrű hiány, nagy nyílásszög) hollandi jellegű pipák hatására mutatnak (5. kép).

Vékony nyakú, festett, polírozott pipák

A B 119 majdnem ép, csak előoldali peremén kicsit csorba példány. Feje tompán lapolt, telítettség nélküli tulipánformát idéző. Szokatlan, hogy vörös bevonata, bár nem kopott a példány, csaknem teljesen eltűnt, s a polírozás sávjai sem figyelhetők meg. Gallér nélküli nyaka, kúpos

nyakvégének kb. 11 ágú csillaga sem gyakori típuscsoportjának körében. A B 119 formailag a szegedi 2. típushoz közeli,³⁹ de azoknál Űrmérete (?6,2 ml) és 60°-s nyílásszöge is kisebb. Egyedisége ellenére – a hazai példányokhoz hasonlóan (Szeged, Esztergom, Palánk) – a típuscsoport eredeti műhelyköréből származik, ellentétben a B 120-al, melynek erős, egyértelmű gallérja, éles szöggel törő nyakvonala, nyakgyűrűje és felületkezelése egyaránt határozottan eltérő műhelyre utal. Ugyanezt erősíti a fej sík alján elhelyezett küllőskerék pecsét. Ugyancsak leszármazott formának tekinthető (de a B120-nál közelebbinek) a B 121 – vastagabb nyakán, a nyakgyűrű alig megjelenő csillagszerű tagolásán túl vörös cserépanyaga és nyers (festetlen, polírozatlan) felülete miatt is, ami helybeli készítés lehetőségét is felveti. Nyílásszöge (59°) és fej-nyak kettős törésű vonala alapján kései típus (Szeged 3., 4. típus), az azoknál megszokott markáns lapoltság hiánya, erősebb gallér ellenére (5. kép).

E típuscsoport eddigi legcsekélyebb hazai képviselője (2. táblázat) arra utal, hogy e Buda szempontjából behozott kereskedelmi cikk itt nem talált széles piacra.

Keskeny nyakgyűrűs, mázas pipák

A polírozott pipák helyi továbbfejlődésének tekinthető kopott zöld mázas B 122-nek tőkéje bár nincs, emlékét hármás fogaskerékvonal őrzi (egy nagyobb fogú közbül, kismagú kétfelől), melyek közül a belsők alaposan belevágnak a képzeletbeli idomba. Ugyanilyen vonalhármas fut a kéményperem alatt is. A fiktív tőke végpontjánál, a fej elülső oldalán alul bepecsételt rozetta. A fogaskerekezett, kúpos, alig kiemelkedő előgyűrű, a nyak keskeny, kerekített nyakgyűrűje és ennek csaknem síkjába dőlő, ferde rovátkolása is sajátos vonás. Alig látható a nyakgyűrű közeli gallér is. Ugyanilyen nyak a B 123. Analógiájuk Esztergomban fordul elő.⁴⁰ A B 123 a Kapás u. 19. ház 17. század végi részének padlószintje alól került elő,⁴¹ míg a B 122 két közpipával (B 28, B 53) közös szemétdöbörből származik. E török kor végi keltezésnek nem mondanak ellent a török hagyomány erejét (fiktív tőke) és változását (keskeny nyakgyűrű) mutató formai elemek, a kopott máz

³⁷ pl. FETTINGER, 2005. 120, Abb. 2, 3.

³⁸ KALMÁR 1959. 37, LXXVIII. t., 5. sor bal kép.

³⁹ KONDOROSY 2008. 339, Sz49-Sz52, egyéb hazai előfordulásai ott: 340, 29. l.

⁴⁰ KONDOROSY 2007. 321, E105 és E119, utóbbinak fejformája is nagyon közeli.

⁴¹ BENDA 2006. 296-297.

gyengésege inkább a hódoltságot követő időket jelzi (5. kép).

E – polírozott pipák nyomán kifejlődő – példányok az alapforma budai befogadottságát, átvételét jelentik, az eredeti áru nehezebben elérhető (drágább?) voltával összefüggő hiányát, s nem az alak teljes népszerűtlenségét.

Nyakak

A B 124 igen nagy, kerek nyakgyűrűt s kettős, alig látható párkányt viselő rövid nyak alsó felén, a tőke indulásánál bepecsételt pontrozetta látható, mely helyzeténél és e pecsét típus ritkaságánál fogva műhelyjegyként is értelmezhető. A vékony, kúpos előgyűrű analógiái alapján (B 9, B 122-B 123, B 185-B 186) török kor végi lehet. A B 125 nyaktöredék kerek nyakgyűrűjét ferdén, előgyűrűjét körbe fogaskerekezték (5. kép).

Kémény

A B 126 meglepően vastag falú (5 mm) kéménytöredék, peremét egy kisebb és egy nagyobb fogú fogaskerék-vonal övezi. Lefelé ívesen táguló alakja elképzelhetővé teszi, hogy tulipánformájú fej része volt, de anyaga és mintasora a fehér, durva fogaskerekes pipákat idézi (B 102-B 103) (5. kép).

18. SZÁZAD

Magyar tömegpipák⁴²

M 1 (pontrozettás) típus (B 127-B 156). A közpipák egyik változatának alapformáit (félgömbös csésze, hengeres kémény és nyak) átvevő, s azt csupán a nyak szélesítése helyett nyakgyűrűvel módosító típus. Nyers, vörös anyaga és díszítései azonban világosan megkülönböztetik elődjétől. A nyakgyűrű körbefutó többsoros fogaskerék díszítése általános, ritka az egyszeres fogaskerék (B 147) és a karcolt vonaldísz (B 131, B 133, B 146). Jellemző a fogaskerék a tőke mentén (hiányzik: B 131), a tőke középvonalában (alsó nyakvarraton) a peremig (hiányzik: B 128, B 130, B 131, B 136, B 139, B 145, B 146, megvan 8 esetben), egyszer a nyakgyűrű alatt (B 135). Kísérletező kedvű mester kivételes darabja a B 136: a csészén függőleges és a tőke kezdetén keresztirányú fogaskerék-vonalakkal, továbbá fogas kör benyomatokkal a csésze előoldalán és a tőke kezdetén és körökkel a nyak-

gyűrűn (egy kör benyomat a B 142 tőkecsúcánál is van). Minden kéményoldalon, ami értékelhető felszínrésszel maradt meg, ponthalmaz (vagy más plasztika) található: jobb- (B 127, B 129, B 134, B 137, B 140) meg bal oldalon (B 131, B 132, B 135), és a kétoldalú (töredékes) példányok mindkét felén (B 128, B 130, B 133, B 143, B 144). A ponthalmaz alakja lehet függőleges, hosszúkas mező (B 127), négyzetes (B 128, B 131, B 144?), körszerű (B 133), kör vagy szögletes (B 140), ismeretlen, amorf (B 135), lepkeforma (B 129). Egy esetben a kéményen – két oldalt – rajzos virágábrázolás van (B 139), egy másikon pedig vonalak és pontok együttese (B 142). A fejdíszítésben Szegeden tapasztalt jobboldali preferáltság⁴³ tehát nem mutatkozik. A nyakdíszítés, ha van, szintén mindkét oldalon és a kézi kivitellhez képest egyformán. Díszítésként kétféle, gyűrűtől induló, domború növényábrázolás ismert: egyfelől egyszerű vonalakból (szarak) és pontokból (virágok, levelek) kialakított bokorszerű kép (B 135-B 138, nyúlánk, elágazó szár: B 142), legkidolgozottabb változatban pontokból álló virággzattal⁴⁴, másfelől virág körvonalas rajza (B 139-B 141), párhuzama Léván⁴⁵. A flóra pontos-vonalas megjelenítésének előképét a hollandi jellegű pipák szárán futó, páros ágakat bontó növényábrázolásban látjuk⁴⁶, s a fentiek annak kidolgozottságban és hosszban is redukálódott formái. A körvonalas virágrajzok már helyi fejleménynek látszanak (a hollandi jellegű pipák virágábrázolásai apróbb részletekből komponált képek), különösen a tulipánformájú (B 141). A nyakdíszítés 31 %-os aránya (18 esetben marad el) jócskán felülmúlja a szegedi 8 %-ot. A típus török gödrökben való előfordulása (közpipákkal) legkésőbb a 17. század utolsó negyedére teszi feltűnését (ld. fent). Szoros kapcsolat fűzi a fehér, durva fogaskerekes pipákhoz (B 102-B103), esetleg ezek lehettek előképei (6. kép).

M 2 (rovásos) típuscsoport (B 157-B 170).

E formailag teljesen az M1 típusból eredeztethető típuscsoport kezdeti tagjai őrzik félgömbös csészét, a nyakgyűrű körbefutó, többnyire többsörös sorú fogaskerék-vonalát, s e tekintetben csupán a nyak rövidülése s a kissé táguló kémény mutat változást (M 2A típus⁴⁷). Sajátosságukat a nyakat és kéményt elborító, változatos, plasztikus

⁴² Az M1-M3 típusok keltezésére és analógiáira a fentebbi pontosításokkal: KONDOROSY 2008. 342-345.

⁴³ KONDOROSY 2008. 343.

⁴⁴ GARÁDY 1944. CXLII. t. 9.

⁴⁵ DRENKO 1976. Obr. 9/3.

⁴⁶ GEISS-DREIER 2002. Abb. 5. Kat.Nr. 64.

⁴⁷ KONDOROSY. 2008, 343-344.

rajzolat jelenti. Az M 2A típus jelentős példányszáma (B 157-B 159, a feltehetően ide tartozó négy nyakkal: B 160-B 163) alapján hosszú életűnek mutatkozik. Az ezután kezdődő, egyidejűleg több úton zajló/ kibomló fejlődést csak néhány darab példázza, ami talán a folyamat gyorsabb lefolyására utal. Egyik ágon a csésze válik szögletesítetté, míg a nyakgyűrű fogaskerék-övezése megőrződik (M 2C típus: B 164, B 165-magas kémény). A másik irány a félgömbös csésze helyett a nyakgyűrű díszítését módosítja (M 2D típus), ide is kiterjesztve a plasztikus (halszálkás) mintázatot (oldaláginak bizonyuló variáns: B 166), illetve ferde szeldelést alkalmazva (B 167). Míg a félgömbös csészék a tőkementi és a nyakvarrati fogaskerék-vonalat végig megtartják, addig a szögletes csészéjűeknél ez eltűnik. Kivételes a nyakgyűrű ferde szeldelése mellett a fogaskerék vonal megtartása, egyúttal a nyak hosszanti, mély bordázása (B 168). Az új vonások (szögletesített csésze, ferdén szeldelt nyakgyűrű) egyesülése látható a típus legkésőbbi fokában (M 2B típus), melyet immár plasztika nélküli kémény jellemez (B 169 - előoldalán bemetszett díszítés nem kizárt). E változatok szoros egymásutániségéről alkalmasint nincs szó, inkább teret nyerő, viaskodó és kiszoruló sorokról. Bár az, hogy a kémény egyes mintázatai egy-egy típushoz kötődve állandósulnak, talán kronológiai jelentésű: az M 2A-hoz és M 2D-hez az íves-pontos és halszálkás, az M 2C-hez a ferde sávós-pontos rajzolat (1. kép). A nyak alsó varratvonalán, melynek fertályára az elsímítás miatt plasztikus minta nem is kerül/eltűnik, többszörös sorú fogaskerékkel húznak vonalat. Ugyanígy a gömbölyű csészéjű formáknál a csésze tövében, ill. egy esetben a kémény peremén is (B 157). Egy példánynál a fej-nyak szögletébe búvó kis szögletes fül mutatkozik (B 170).

Az M 2A típus XVIII. század közepe tájára való helyezését egy Budán előkerült példány indokolja.⁴⁸ A B 164 egy 1782-es garassal keltezett padlójú ház⁴⁹ alatti feltöltésből került elő, ami az M 2C típus létét a 18. század harmadik negyedére vagy előbbre teszi.

A B 158 megcsiszolt nyakgyűrűje valószínűleg csorbulást fedez. A B 165 fején a nyak letörése után maradt apró füstcsatornát fúrták/csiszolták akkorára (7-7,5 mm), hogy a pipaszár beférhessen.

Különleges forma a B 171, melynek kónikus fejét a rovásos pipákhoz hasonlóan gazdag, plasztikus díszítés borítja; negyedenként: pontozott mezőben háromszögön széthajló tulipánfej, fent íves motívumok (1. kép). A fej alján apró gömbök sorai alatt nyúlik ki kúposan szélesedve a sarok. A nyakon mindkét oldalt 5 pontból álló kereszt, melynek műhelyjegy szerepe nem kizárt. A nyakgyűrűn ferde, mintából eredő lécezése a ferdén rovátkolt nyakgyűrűkre utal. Sarkos pipa Egerből és Váradról ismert,⁵⁰ ám azok hengeres feje plasztika nélküli, csak hornyolásokkal vagy karcolt motívumokkal, aljukon egyetlen bütyök-sorral. Példányunk a tulipános plasztikus dísz (ld. M 2 típuscsoport) és fejforma alapján ezeket megelőzve, a XVIII. század közepe tájékán készülhetett⁵¹, a sarok eredetét nyugati hatásként a hollandi jellegű pipákétól vehette (6-7. kép).

M 3 (hengerfejű) típuscsoport (B 172-B 182). A csésze eltűnésével tagolatlan, hengeres fejforma jön létre. A fejjelést alul gömbölyűen (M 3A típus: B 172-B 177) ill. éles vonal mentén, kissé domború körlappal (M 3B típus: B 178) záródhat a tőkéhez (a B 179 hiányos, nem sorolható be). Előbbi esetben a hegyes tőke elér a fej elülső oldaláig és karcolt vagy fogaskerék-vonal kíséri, utóbbinál a lekerekített tőke a tengelypont körül záródik. A ferdén szeldelt nyakgyűrűhez karcolt párkány simul. Leggyakoribb a kémény függőleges vonalazású díszítése, alul félkörökkel lezárva (B 172-B 174), melynek széles körű elterjedését messzeföldi párhuzamok jelzik⁵², de ismert félkör és kör benyomat alkalmazása is.

Új típusként különíthetők el a fej alján fogazott, apró lécekkel tagolt, kiugró peremet viselő példányok (B 180- B 182). A kereken záródó tőkék a M 3B típushoz kapcsolja ezeket. A B 182 a nyak-fej közé zárt kis fület visel. Párhuzama Váradról ismert.⁵³

Anyaga alapján a tömegtermékeknel említhető még egy kettős karcolt vonalak és félkörívek nyomataival díszített ovaloid csésze is kihajló peremű, kimagasló kéményével (B 183), bár e forma jóval ritkább az előzőeknél.

A tömegpipák típuscsoportjának arányai (M 1 : M 2 : M 3 = 55% : 25% : 20%) a Szegeden kapott

⁴⁸ TOMKA 2000b. 129, 5g/5.

⁴⁹ BENDA 2006. 296-297.

⁵⁰ KOVÁCS 1963. 254, VII. t. 4., DORU 2002. Pl. LXXXVI. 7.

⁵¹ A tulipán kissé más, de nem elütő megfogalmazásban: TOMKA, 2000b. 129, 5g/5.

⁵² Várad: DORU, 2002. Pl. LXXXVI/8,9, Eger: KOVÁCS 1963. 251, VI. t. 5, 254, VII. t. 3.

⁵³ DORU 2002. Pl. LXXXVI/3.

értékekkel összevetve (50% : 22% : 28%) első-sorban az M 3 típuscsoport itteni csekélyebb jelentőségét mutatják. Mivel e vízivárosi telkek egy kivételével legkésőbb 1695-től újra lakottak voltak,⁵⁴ s 11 mai (s 18. századi) telek anyaga már elégséges, hogy a tulajdonosok egyéni pipázási szokásait általános tendenciába olvasztva mutassa, ezért ezen arányokat Budára, de legalábbis a szegényebb Vízivárosra nézve általánosnak tekinthetjük.

A B 184 párkányos nyakgyűrűjén domború lécezés, ami az általános ferde szeldelés modellbe rovasának köszönhető. A tört nyak oldalán domború pontok nyoma (esetleg a B 171-éhez hasonló jellegű), a tőke mentén tágabb fogazású kerék mintasora (7. kép).

Tulipánforma pipák

A hullámosan bordázott (7 meg két fél borda) csészejű B 185 kis nyakgyűrűje alatt és a csekély, kúpos előgyűrűn fűrészfogas mintasor. A kémény alját elsimuló plasztikus gyűrű övezi. E példánnyal teljesen azonos a B 186. A vékony, kúpos előgyűrű, mely már a B 9, B 14, B 15, B 122 és B 123 török kor végi vagy ahhoz szorosan kötődő, azt követő példányokon is mutatkozott, s így a 17. század végére - 18. század elejére tehető formai elem, a B 185-öt is így keltezi. Ezen előgyűrű típus előkerült Esztergomban is,⁵⁵ tulipánforma fejű pipákon. A fűrészfogas mintasort példányai alapján ugyanez ez a keltezés illeti (B 15, B 102, B 103).

A talpas és a tulipánfejű pipák közé egyszerre tartozik a kissé nehézkes B 187. A fej felé szélesedő nyak laposan, nyelv alakban, támaszt jelentve nyúlik a fej alá. A csésze kissé sarkos bordázata közt fogaskerék-vonalak Az íves kémény pereme erősen kifordul. A kissé orsógomb alakú nyakgyűrű alatt, a lapos előgyűrűn, és kétszer a kémény tövén fogaskerék nyomvonala fut, a kémény frontális oldalán egy pecsételt rozetta. Hasonló pipa ismert Pécsről⁵⁶

A B 188-nak tengelypontig tart a tőkéje. A szépívű fej mindkét oldalán plasztikus rozetta. Ezeket 4 szíromöv alkotja, mindegyike 4 szíromból áll, s a külső szírmok közt kis tüskék/tövissek merednek ki. A tulipánforma fej plasztikus⁵⁷ vagy

bemélyedő (pecsételt) rozettával⁵⁸ ismert 18. századi hazai és lengyelországi pipákon.⁵⁹

A tulipánforma fej leggazdagabb szépsége a B 189-ben mutatkozik meg, melynek a nyak varratvonalára mentén induló barokkos palmetta- és levélmotívumai finommívű, domború rajzolatként az egész fejre kiterjednek. A hengeres nyakgyűrű alatti díszítoszalagon modellből származó növényi(?) motívum sora (1. kép). A nyak két oldalán egy-egy betű utal a készítőre: I (bal) C vagy D? (jobb). E műhelyjegy híjával, ám plasztikus mintázatban, formában nagyon közelinek mutatkozik egy szegedi példány⁶⁰. Kissé más jellegű inda- és levélképzésű az ugyanide tartozó B 190 fejtöredék. E típus országos elterjedtségét, népszerűségét csak aláhúzza provinciális változata (KONDOROSY 2007. 321, E 102-103), melyen a barokkos ornamentikán túl az alaptípus nyakvég kiosztása is megőrződött. Keltezéséhez egy, a típusba nem sorolható szepesvári példány némi képp hasonló nyaki motívuma és a tulipánforma feje alapján vont párhuzam⁶¹ kínálkozik, melynek műhelye a Rákóczi-szabadságharc előtt működhetett.⁶² Alkalmasint e típus leszármazottjának tekinthető a B 191, melynek keskenyebb, kerekded aljú feje már egyenes falú, enyhén szűkülve a letörésig. A barokkos növényzet helyett varratvonalról felhajló szárazon napraforgó-szerű (?) virágtányérok fedik az oldalakat. A tányérok kitöltése pontozott, rácsozott vagy sugárirányú. A letört nyakvéget lecsiszolták, ami a tetszetős példány továbbhasználatára utal. A B 192-t barna máza, sárga (?) csorgatott csíkjai gyengesége a 18. századra utalnak, talán ilyen kort jelző jegy a kémény kifelé dőlő széles pereme (ld. B 187, B 196) s a nyak-fej nyílásszög is hegyes. A fej oldalán még jól érzékelhető tompa vállvonal azonban a B 119-B 123 példányokra mutat. Ezek kései utódának mutatja az éles peremű korongga szélesedő nyakvég apró, íves lapokkal való csipkézése, megidézve a vékonynyakú, festett, polírozott pipák (B 119-B 121) kúpos, csillagos kialakítású nyakgyűrűjét. A csésze-kémény eltűnő határán 3 és a nyakvég alatt 2 karcolt vonal (7. kép).

⁵⁸ Esztergom: KONDOROSY 2007. 320, E97-98, E100.

⁵⁹ MEYZA 2004. 58, Abb. 4. jobb alsó kép, WITKOWSKA 1998. 316, Ryc. 22/h.

⁶⁰ KONDOROSY 2008. 345, Sz152.

⁶¹ TOMKA 2000a. 29. lj.

⁶² VALLAŠEK 1983. 238, Obr. 7./11.

⁵⁴ NAGY 1964.

⁵⁵ KONDOROSY 2007. 321, E110, E111, E113.

⁵⁶ FEHÉR 1959. 120, 1727., XII. t. 6.

⁵⁷ Kanizsa: KOVÁCS 2004. 123, 3. kép 17.

Egyéb fejformájú pipák

A fekete B 193 tőkével karolt, bordázott csészéje, párkányos, előgyűrűs kerek, nyakgyűrűje törökös vonások, ám kivitelezése, fogaskerék-vonala (tőke mentén és kémény tövén), kurta nyaka és különösképp nagy szárnyílása (11,5 mm) a 18., esetleg a 19. századra mutatnak. E forma úri s tán későbbi rokonai (B 211, B 212) törökös jellegüket új irányból merítették.

Egyedi formának számít a B 194. Az egyenletlen, kerek nyakgyűrűvel kezdődő nyak sarkosan, kétoldalt volutával végződik. A fölötte lépcsősen kibővülő fej hiányzik, csak a nyak felső részére omló rózsahalom utal szépségére. A rózsák kis domború spirálisok.

A B 195 tőkével ölelt csészéjét széles, íves, ovális lapolások veszik körbe, környezetüktől domború vonallal határolva, így szirmoszerű érzetet keltve. A tőkét hármass fogaskerék-vonal övezi, és a nyomok szerint feltehetően ilyen kísérette az ívesen behúzott kémény peremét is. E szirmosan vájatolt típus párhuzamait ismerjük Esztergomból, de Szegedről, Bácsból is,⁶³ melyektől a B 195 erősebb, hegyes végű tőkéjével és széles szirmomezőivel kissé elkülönül.

A B 196 és B 197 cseppalakú nyakgyűrűjéből felső nyúlvány indul, mely a B 197-nél letört, a B 196-on ívesen kanyarodva és szűkülve csatlakozik az erősen kihajló, csapott peremű fej közepéhez. Az így létrejövő fül hasonló szerepet játszhatott, mint az alsó, szárrögzítéshez szolgáló fülek (pl. B 20). Ezen új vonások ellenére jól felismerhető az alaptípus formája, az eredetileg fekvő henger alakú csésze⁶⁴ kétoldalt kiemelkedő koronggá redukálódottan (B 196), s az eredeti körlapok rozettái sugarakkal övezett körré apadva. A B 197 töredékessége miatt kevesebb bélyeg figyelhető meg. Gallérja török jegy (mellette hevenyészve felvitt két aprófogú fogaskerék-vonal), és sűrűn sugaras oldalkorongja sem redukálódott dísszé, hanem a fej gömbölyded aljának meghatározó formája. A török kort túlélő, s közben átalakuló típust Szegedről ismerjük⁶⁵ (7. kép).

Páratlan leletnek számít a B 198 fapipa, melynek alakja tulipánforma, kéményét és nyakát szélesebb, csészéjét tengelypontba tartó vékonyabb rézpántokkal fogták át (csak a kémény

pántja maradt meg (a rajzon sötétszürke színnel jelölve), a többinek csak nyoma őrződött meg a fán (világosszürke színnel)). A tűztér felső szakasza is rézlemezzel bevontnak tűnik. Ép lévén eldobásának oka bizonytalan, talán a fa repedezése. A kéményhez fölül előkerüléskor vasas átítatású konkrécio tapadt. E lelet bizonyíték arra (az ibafai papnál inkább), hogy a cserép mellett a fa nálunk is használatos volt pipakészítésre (fapipáiról Ulm volt híres), s hogy nem alkalmi, ötletszerű, egyedi készítmény, arra összetett rezes szerelékei utalnak (8. kép).

19. SZÁZAD

E kor pipáin jellemző az előgyűrűn és a kéményperemen a rezezés nyoma. Kettős füstcsatorna válik általánossá: ekkor a nyak füstcsatornájának kialakításával – a tűztér fenekének korábbinál magasabb helyzete, azaz a vastag fejfenék miatt – a két testtáj közt már nem jön létre légkapcsolat, ezért vékony, görbített, hengeres szerszámmal szűrják át ferdén a fenéket (másodcsatorna). Ennek sorjája, betüremkedése a füstcsatornában sok esetben mutatja, hogy a szűrés a tűztér felől történt (bár nem kizárt, hogy olykor a nyak felől is eshetett). Ez az eljárás valószínűleg a vastag, így nehezebben felmelegedő fejfenék használatának következménye, és csaknem egyetemes elterjedése (egy kivétellel (B 212) minden vizsgálható pipánál megvan) a század alapvető bélyegévé avatja. Nem a kettős szerszámhasználat újdonság, mert a török keskeny, kúpos füstcsatorna-alakító első szerszámot elvétele a tömegpipáknál is kissé görbe szikeszerű eszköz követte, hanem a két irány teljes eltérése, aminek következménye a füstcsatorna végén „vakbél” kialakulása. Korra jellemző azonban a szerszámprofil: a török korival ellentétben a 19. században a füstcsatornához széles, szivaralakú, legömbölyödő végű eszköz szolgált, a másodcsatornához pedig keskeny, hengeres szerszám. Kivételes a török B 16 vakbele, kerek másodszerszáma, mely azonban a nyak felől haladt.

Gyári pipák

A tagolatlan, magas, kissé táguló fej, alul enyhén domború vagy kétsíkú záródással, korai alapforma, hisz ezen alakokat már Selmecbánya legkorábbi, 19. század eleji pipaművesei, az Ahnert család is készítette⁶⁶. Közülük a B199 feje

⁶³ Esztergom: KONDOROSY 2007. 321, E104-E106, Szeged: KONDOROSY 2008. Sz158, Bács: NAGY 1961. 96; Taf. XII/9.

⁶⁴ BRUSIĆ 1987. 484, T. II. 13, T. IV. 5, GOSSE 2004. 162, 6.10, Nr. 048, 398, 394, WOOD 1998. 317, VTR 1994 22.

⁶⁵ KONDOROSY 2008. 346, Sz160.

⁶⁶ TAKÁCS 1979. 256-257.

nyolcszögletű, nyaka jobbán JOS. SCHMIDT/SCHEMNITZ, balján nagybajszos férfifő pecsétjét viseli. Ez Josef Schmidt selmecbányai pipa-gyártó készítménye⁶⁷. A hengeres fejű B200 nyakát jobb oldalt ANTON PARTSCH bélyegző jelöli, tőle jobbra Anjou-liliomos(?) kísérőpecsét. A kémény töredékes alján relief jelenet: mezítelen, ülő (térdelő?) férfialak szájához nyúl (eszik?), körülötte buja növényzet (esetleg hullámok). A nyak-fej alján kettős akantuszlevél(?) szerű plasztika. A pipa az ausztriai Theresienfeldben készült, 1859 előtt A. Patsch műhelyében⁶⁸. A B 201 hengeres fejét a varratvonal mentén törő két sík zárja. Kerek nyakgyűrűje, előgyűrűje és gallérja régi, törökös vonásokat idéznek, noha formája, kettős füstcsatornája egyértelműen a 19. századhoz sorolják.

A hengeres, ferdén rovátkolt nyakgyűrű aljától induló, széttartó vonulatok barokkos kagylóhéj-forma csészét alkotnak, melyen magas, nyolcszögletű hasábkémény áll – e későbbi, klasszikus és legnépszerűbb selmeci pipatípust több példány is képviseli: a B 202 (nyak balján bélyegzője M.HONIG/SCHEMNITZ, jobbán mellkép), a B 203 (a nyak jobbán M. HONIG WE/SCHEMNITZ, balján körben elmosódott kép), a B 204 (balján kerek mezőben nagyhajú, bajszos férfifő) és B 205 (bélyegzőjéből ...WE olvasható, balját limonotos gumó fedi). A B 202 Hönig Mihály, a B 203 özvegye selmeci üzeméből származik. A selmeci pipák névmezője fölött kis rozetta vagy csillag alakú benyomat látható (B 199, B 202, B 203).

A lendületes B 206-nál egy ívvel formálták meg a nyakat és fejet. A nyak aljától a fej alsó részéig száraz és barokkos szalagok közé fogott pontsorok futnak. Származására a nyak mindkét oldalán elhelyezett selmeci város címer-bélyegző utal. A mázas B 207 nyolcszögletes nyakának egysoros bélyegzője olvashatatlan. A B 208 nyak jobboldala koronás címer (?) jobbán F. BRUNER feliratú bélyegzőt visel. A csészét 7 meg 2 fél, vékony vonallal körülölelt domború gerezd fedezi el. A hengeres kémény alján íves tagolás. A soványított, tűztér alján rosszul tömörített anyagú B 209 a nyak jobbán Podrecs feliratú pecsétet hord. A bordásan kialakított csészét tőke karolja.

A robosztus B 210-t aszimmetrikus, kerekített nyakgyűrűje, és hengeres fején finomrajzú pecsételt motívumok különböztetik el a többitől. A B

211 tőkével ölelt, kerek, bordázott csészéje, a tőkét kísérő apró, fenyőágszerű mintasor törökös jegyeket mutat, a kettős füstcsatorna a vakbéllal azonban megvilágítja korát, és rámutat arra, hogy a 19. században újraélednek a keleti hagyományok. Ez történik tőlünk nyugatra is pipák terén, és mindez int felületes benyomás alapján való keltezésről. A B 212 esete s külleme nagymértékben hasonló a B 211-hez, s bár a mélyebben lévő tűztérfenék miatt a kettős füstcsatorna vakbelet nem hozott létre, annak szerszámprofilja és a fekete, grafitos bevonat a 19. század mellett dönt, a tőkével ölelt, bordázott, kerekded csészéje törökös jellege ellenére. Vállán rombikus rács domborszalagja, belső pontokkal.

Anyaguknál fogva használatra kevésbé alkalmasak, ezért ritka leletek a porcelánpipák. A közéjük tartozó vízszákos pipák (a száron kívül) két darabból álltak: a fejből és a bagólégyűjtő vízszákból⁶⁹. Ez utóbbinak ép képviselője a B 213. E hosszú, fogásra is alkalmas testrészt mindkét nyílásánál (fej, szár) hatszögletű gyűrű fölött hajdani illesztés rezes és más maradványa látható, de belső lerakódásnak nyoma nincs.

A B 214 rövid nyakán alig szélesebb, szögletes nyakgyűrű ül. A nyak hajlással megy át a kicsit szélesebb csészébe, melyet leginkább vízszintes fogaskerekes és karcolt díszítése különít el a függőlegesen díszített kéménytől. A nyak alján keresztben, hosszában és képzeletbeli tőke ferde irányában vannak ilyen vonalak. Az ép pipa kéménye hátoldalán hosszú, a lerakódás alapján rég nyílt repedés érteti meg eldobását. A nyakvéget és a kéményperemet egyaránt 1,5 cm szélesen övező réznyomok utalnak az egykori szerelésekre. Arányai, alig tagolt volta alapján debreceni pipának véljük,⁷⁰ kettős füstcsatornája XIX. századnak sejteti. Érdekes módon e pipát milliós számban termelő város termékeivel alig találkozni (a B 214-hez hasonló alakú, eltérő díszítésű kanizsai példány eredhet még onnan⁷¹), hacsak a 18. századi tömegpipák egy része is ott nem készült (8. kép).

Nyakak

A B 215 nyakának oldalait szerpentinező vonal tölti ki, a fej felé induló hajlatot pedig vékonyabb lécek. A B 216 nyakvég felé táguló, nyolcszögletű nyakán fogazott körmezőben KB (?) monogramot

⁶⁷ NAGY 2001. 68.

⁶⁸ MORGENROTH 2001. 54-55.

⁶⁹ HAIDER 2000. 57.

⁷⁰ ECSEDI 1932. 13., 17., 19. ábra.

⁷¹ KOVÁCS 2004. 123, 11.

visel. A selmeci klasszikus típusal megegyezően kialakított kagylós csészéjén hengeres fej ül. A B 217 jól iszapolt, félfényes nyakon az alsó varratvonal mentén plasztikus dísz kezdete látszik (8. kép).

ÖSSZEFOGLALÁS

A budai Felső Vízivárosból az utóbbi másfél évtized ásatásain előkerült 217 cseréppipa révén a mértékadó város szerepének felfedezésére nyílt lehetőség. A 126 török kori példány országos viszonylatban is jelentős szám, noha ennek javarésztét a mindenütt előforduló török tömegpipák adják, melyek részletes elemzésére került sor, s azon belül későinek tűnő típusok elkülönítésére. A ritkább típusok meglétének, elterjedésének képe is pontosabbá vált. Ezek közül egyesek eredeti gyártási helyének Buda mutatkozik, míg mások itteni alárendelt szerepe más hazai, esetleg külföldi gyártási központok léte utal. Földrajzilag közelségének megfelelően legnagyobb hasonlóság az esztergomi anyaggal mutatkozik.

A magyar tömegpipák török kontextusban való előfordulása és törökös tükörképe (B 101) arra utal, hogy ezek már 1686 előtt elterjedt formák lehettek a királyi Magyarország területén.

Sajátos, hogy két ízben is előfordul különböző pipákon azonos műhelybélyegző, mivel e jegyek még igen ritkának számíthatnak a török korban. Az egyik stilizált arab betűs műhelybélyegző, s két eltérő, igényes budai példánya felveti itteni műhelyük létezését, ám nem zárja ki, hogy nagyobb szabású távolsági kereskedelem áruai voltak. A második latin betűs, ligatúrába fogott monogram, melynek két elütő pipáját formai jegyeik és az egyiknek lelőkörménye alapján török időkből s leginkább Budán működő keresztény pipakészítő termékének véljük. Egy további arab írásos műhelyjegy immár másodszer kerül elő, ugyanazon egyszerű, helyinek tekinthető típuson.

Jelentkeztek további, azonos műhelyből (B 108 és B 109, B 14 és B 15), sőt, azonos modellből származó török példányok (B 122 és B 123, B 186 és B 185), melyek budai készítését feltételezzük. Egyes török pipák esetében viszont egész távoli származás sejtethető (B 7).

Törött fejen új, közelítőleg egyenes vonal kialakítására, – amire csak a masszívabb csésze vállvonala nyújtott lehetőséget –, azaz másodlagos felhasználásra csak tetszetősebb csészéknél került sor (B 19, B 20), ami nem zárja ki, hogy az első tulajdonos alakította elfogadható esztétikai állapotúvá törött jószágát. A közpipáknál ezt az átalakítást a csésze csekély mélysége (kb. 1 cm)

miatt sem volt érdemes megtenni. A nyakvég lecsiszolása 18. századi példánynál figyelhető meg (B 191), akárcsak a nyakavesztett fejen új szárnyítás kialakítása a füstcsatornából (B 165), rámutatva e kor takarékos életmódjára.

A török objektumok, rétegek nagyon ritkán datálhatók pénzzel, pontosabb keltezésre inkább egy-egy historikusan ismert esemény (átépítés, leégés) észlelhetősége teremt alkalmat. Települések, várak uralomváltásának felhasználása a leletek keltezésében fölvetődött, de ma már világosan látszik, hogy török pipák (és egyéb tárgyak) előfordulnak a királyi Magyarország meg sosem hódolt végváraiban vagy váltott uralom esetén olyan időszakban, mikor a hely nem volt török kézen, jelezve, hogy egy település török általi bevételének dátuma nem feltétlenül post quem, sem visszavétele ante quem az onnan előkerülő török leletekre.

A datálási nehézségeket látva különösen nagy jelentőséget kell tulajdonítani az olyan erődítéseknek vagy lakóhelyeknek, melyek a hódoltság jól körülhatárolt korszakában léteztek, s melyeket új alapításuk és/vagy teljes pusztulásuk és elhagyásuk avat egészükben egyetlen zárt kronológiai objektummá. A török pipák szempontjából (is) a 17. század során záruló ilyen leletegyüttesek közreadása perdöntő lehetne.

A 18. századi anyag teljes közreadása alapján az egyes tömegáru típusok egymáshoz való viszonyának és fejlődésének pontosabb képe rajzolódik ki, melyben nyugat-európai (hollandi) jellegű pipák hatása mutatkozik, elsősorban felületi díszítésben és apróbb formai elemekben. Az egyedi típusok a török időknél sokkal inkább háttérbe szorulnak, s az új, immár gyári formagazdagság a 19. században következik el. Elsősorban a selmeci pipák dominálnak ekkor Budán, de megjelenik mellettük podrecsi, osztrák és új, eddig ismeretlen nevű gyártók egy-egy példánya, s előfordulnak műhelyjegy nélküli példányok is. Az ismét divatba jövő a törökös pipaformák és vonások ekkor már nyugat felől érkeznek, melyek azonban elkülönítő új jegyekkel is rendelkeznek. Ezek legfőbbike a kettős füstcsatorna, mely töredékeken is jól felismerhető.⁷²

⁷² Ásatási anyagaik átengedéséért köszönetet mondok Végh Andrásnak (Ganz u. 8., Ganz u. 12-14., Medve u. 9-13., Fazekas u. 22., Gyorskocsi u. 26.), Benda Juditnak (Medve u. 25-29., Kapás u. 21-25., Kapás u. 6-12.) és Földesi Szilviának (Ganz u. 8.). A Medve u. 3. és Gyorskocsi u. 22. H. Gyürki Katalin, a Csalogány u. 7. és Csalogány u. 26. Garády Sándor ásatási területe volt. A fapipa rajza (B 198) A. M. múve.

KATALÓGUS

A táblázatban a már leltározott pipák leltári számmal, a többi az ásatáson vagy utóbb kapott jelöléssel szerepel. Aláhúzás jelöli a szórványként előkerült pipákat. Méretek mm-ben. Rövidítések: ltsz.: leltári szám, CsD: csésze-átmérő, KD: kémény-átmérő, KM: kéménymagasság, TD: tűztér-átmérő, TM: tűztér-magasság, TH: testhossz, NyH: nyakhossz, NyD: nyakátmérő, NgD: nyakgyűrű átmérő, SzD: szárnyílás, FM: fejmagasság, V: űrméret (ml), Cs7: Csalogány u. 7., Cs26: Csalogány u. 26., F22: Fazekas u. 22., G8:

Ganz u. 8., G12: Ganz u. 12-14., Gy22: Gyorskocsi u. 22., Gy26: Gyorskocsi u. 26., K6: Kapás u. 6-12., K21: Kapás u. 21-25., M3: Medve u. 3., M9: Medve u. 9-13., M25: Medve u. 25-29., S: sárga, B: barna, V: vörös, Sz: szürke, Fh: fehér, Fk: fekete, Cs: cserépszín, P: piros, R: rózsaszín, Z: zöld, vl.: világos, bl.: belül, fn: fényes, ff: félfényes, sf: selymes fényű, ft: foltos, p.: pettyes, h: halvány, fk: fakó, gr: grafitos, ji.: jól iszapolt, □: fehér szemcsés soványítás, márv: márványos/ márványozott, *: kiegészített, a: alul-, k: közepen-, f: felül mért adat.

jel	ltsz.	telek	szín, bevonat	CsD	KD	KM	TD	TM	TH	NyH	NyD	NgD	SzD	FM	V
B1	K/ 27b	K21	S, Sz, S-sB M												
B2	K/2 a	G8	Fh, bl. st.Sz, Z M								19,5≤	7			
B3	K/87	M25	S-sFh				15k~								
B4	K/65	M25	R-s Fh	30	22,5a		17k		59	28	18/19	26	8,5		
B5	K/51	M25	Sz-sB, V ft	28	22a		15f	34,5<	47,5	17,5	14/14,5	22	8	39,5<	
B6	K/ 248 a	M25	lilás; Fk, fn bev.	26	21,5a	20	16,5f	25,5	46	19	14,5/15,5	20,5	7	33,5	
B7	K/ 830 a	G12	Sz	30			19,5k		54	22	14,5/15	23/23,5	8,5/9		
B8	K/ 830 b	G12	S-sFh, S M							28,5	14/17	25	9		
B9	99.47.19	Gy26	Sz-sFh, Z M	29	23,5a		18k		47	16	16	24/24,5	8,5		
B10	99.47.23	Gy26	Fh-sSz, ji.	28,5	23,5a~		27,5				14,5				
B11	K/ 218 c	G12	Sz-s f.B	27,5	23a	23	16,5f	34,5						42,5	6,4
B12	K/ 269	M25	vl.B	23	21,5a		15k	25,5	48	24~	13/14	21/21,5	8<	34	
B13	K/ 279	M25	vl. Cs, Z M	27			14,5k			21	14/16	23,5	8,5		
B14	K/ 969 b	G12	B	27	23a		18a		49,5	21	15,5/16	24,5	9,5		
B15	K/74	G8	Cs							30~	15/17	26,5	9,5		
B16	K/ 15b	K21	Fh, bl. Sz												
B17	94. 216	M9	Cs, B ft	30	22,5a		16,5k				15,5/16,5				
B18	K/2 i	G8	B, v-sB	25~			16a			22	15,5/16,5	20,5	9		
B19	K/ 220 b	M25	B-s R	32	24/25,5a										
B20	K/9	M25	V, B	33	25k		18k	14<		30	16	27/28	9		
B21	K/ 326 b	G12	Sz; st.B p. Z-sS M	31	22a		15a		54<	25	14/15	23	8≤		
B22	96.95.28	F22	V, B, bl. Sz	25,5	21a,f	22,5	15,5f	30	60,5	33,5	13,5/15	18,5	9	37,5	
B23	96.95.19	F22	B, fn	26	22/25a		16,5/17,5a				16,5/17				
B24	94. 212	M9	v-sB	27	21,5a	25	17,5f *	36	60	34	14/15	19,5/20,5	9/9,5	40,5	
B25	96.95.29	F22	V-sB, □	26,5	21,5a		16a		59,5	34	14/14,5	19,5/20,5	8,5/9		
B26	K/ 39 a	G8	vl.B, tompa fn	30,5	23a/24,5f	27,5	17a/18f	32,5	62,5	36,5	16/17,5	21	9,5	45	
B27	K/ 221 b	M25	vl.B	28	22		18,5a		61,5	33,5	16/16,5	19,5/20,5	9		
B28	Cs 609	Cs7	ft, st.B, V	28,5	22,5k		17k		60,5	33	15,5/17	18,5/19	8,5		
B29	K/ 280	M25	mély B-sV	26	21,5a		15,5a		59,5	33	12,5/14,5				
B30	K/2 j	G8	V, □	25	22,5/25a		18		62	33	14,5/16,5	18,5/20,5	8,5/9		
B31	Ka 28	K21	V-sB, f, bl. V, □	28~	22,5a~		16a~								
B32	K/ 190?	M25	B-sV, ff	26,5	21,5a		17a		55	28	15	18	7,5/8		
B33	K/29	G8	v-sB, bl. V	33	24,5/25,5	30	16,5/17	44						50,5	
B34	K/21	M25	B-sV, ff, bl. V	26	21,5a	26,5	15,5/16f	32,5						42,5	6
B35	K/ 39 b	G8	st.B, bl. V, □	28	23/24	28	16a+f	38	65	37,5	14/15	20,5		43,5	7,7
B36	K/ 86 b	M25	Sz-sV, bl. V	32	22,5/26		16a		59,5	32,5	15/15,5	19/20	8/8,5		

KONDOROSY SZABOLCS

B45	K/67	M25	v-sB, Fk ft, □	26	21,5a		14k		57,5	31,5	14,5/15	18,5	8		
B46	K/ 111	M25	B, ff, bl. Sz	27	22a	24,5	16/16,5	35						40	7,5
B47	96.95.27	F22	B-sV, bl. V, □	27,5	21,5a/22,5f		17f	34						42,5	6,8
B48	K/ 106	M25	B								15	20,5	8~		
B49	96.95.22	F22	élénk B-sV, fn						34	14/15	23		8,5		
B50	K/ 253	M25	B,st.B ft,ff, bl.V,□						29	13/14	18/18,5				
B51	K/6 c	G8	B, f, bl. B-sV						39,5	16	20,5<		9		
B52	K/44	M25	B, ff				17,5a	61	31	15,5/16	19		8,5		
B53	Cs 610	Cs7	B				16a	62	33,5	14,5/15,5	19,5/20,5		8,5		
B54	K/ 29 a	M25	B, bl. Sz, □						32	14/15	19/20,5		8		
B55	K/ 29 b	M25	B, ff, bl.							16/18	20/22,5		7,5		
B56	K/ 29 c	M25	st.B, f, bl. V						30	14	19,5≤		8,5		
B57	94. 209	M9	B, Fk, f, bl. B				16,5a	55,5	29	14,5/16	19,5/21		8		
B58	94. 210	M9	V, ff						33,5~	14,5/15,5	20,5		8		
B59	94. 213	M9	B							16,5/17,5	21/21,5		8		
B60	Ka 29	K21	f. P							29<	14,5/16	20/21	8,5/9		
B61	K/ 118	M25	Fk, B, f, bl. B	28	23,5a		16,5k		59<	32≤	14/15				
B62	K/ 141	M25	V-SsB, ff	27	22		16,5k	14<			16/16,5	17			
B63	K/ 15a	K21	v1. V-sB, fn												
B64	K/18	G8	B, f, bl. V, □						33	14,5	19		7,5		
B65	K/ 248 b	M25	V-sB, bl. V, □	28	22,5a/25,5f	24,5	16,5f	26,5							37,5
B66	K/25	M25	Fk-sB, ff							33,5~	14,5/16	22,5/24	8,5/9		
B67	K/26	M25	B, ff, bl. V						28,5	15/15,5	20,5/21		9		
B68	K/27	M25	B, bl. V, □						37~	16/17,5	23		9,5		
B69	K/ 27a	K21	f. R, P, bl. V, □												
B70	K/28	G8	B-sV, f, bl. V, □	21≤			16,5a~			32,5	15	19/19,5	7,5		
B71	K/ 40 a	M25	B, fn								16,5/17	22	7,5		
B72	K/ 40 b	M25	V-sB, f, bl. V												
B73	K/50	M25	B-sV, bl. V, □				16a	55	29,5	13,5/14,5	18/18,5		8		
B74	K/73	G8	B, f, bl. V, □						36~	14/14,5	19/20,5		8		
B75	K/95	M25	B, f, bl. V, □						34~	15/15,5	20,5/21,5		8,5/9		
B76	K/63	M25	S-s Cs	25,5	22a	24	17f	33,5	53,5	27	15	22	8,5	40,5	
B77	K/53	G8	f. Cs							20	11,5/15	16,5/19	7		
B78	K/ 44 b	G8	V, ff, bl. Sz						20	12,5	17,5/20,5		8		
B79	96.95.24	F22	v1.B, bl. Sz	24,5			14k		46,5	23,5	13/14,5	17/17,5	7		
B80	Ka 24	K21	B, fn	24,5			16,5a			19	13,5/14,5	17,5/18,5	8		
B81	K/45	M25	B, fn, bl. Sz, □							19	13,5/15	16,5/18,5	8		
B82	K/ 221 a	M25	v1. v-sB, bl. V, □				17a			38	15,5/17	20/20,5	10		
B83	K/ 44 a	G8	B, st.B ft, bl. Sz, □						63<	36~	17/18	21	9		
B84	K/15	G8	V, ff	25	19,5/24a~		14a		60	29	16,5/18	21,5/22,5	8		
B85	K/57	M25	P, ff	28	22,5a		16,5a				15,5/17,5				
B86	K/ 24 a	G8	P	27,5	22/26,5a		17/18a				17/18				
B87	K/ 969 d	G12	mélyV, ff							26	17,5				
B88	94. 214	M9	B-sP, fn							35,5~	15/17				
B89	K/ 254	M25	f. Cs	28,5	23a/24f	26,5	16f	33						44	6,2
B90	K/48	M25	B, st.B ft,tompa fn	25,5	20,5a/22,5f	27,5	17f	36,5						45	7,7
B91	K/43	G8	f. Cs, bl. B	28	22,5/23	25,5	15,5a	35			15/16			44	
B92	K/ 105	M25	V;Sz ft,repdezett	26,5	20a/22f		14,5f	27						38	4,2
B93	K/ 17 c	G8	V, B ft												
B94	K/6 f	G8	f. R, P, ff	26	23~		16,5								
B95	96.95.21	F22	élénk B-sV, fn	29		24a~	17,5a		64,5	34,5	15,5/16	21/22,5	9,5		
B96	K/35	M25	V, ff	27,5	23a		16,5a								

CSERÉPPIPÁK A BUDAI FELSŐ VÍZIVÁROSBÓL

B105	K/ 24 b	G8	vl.B-Sz, bl. Sz	30~			15,5k			26	13,5/15	23	8			
B106	K/30	G8	S-sFh, Z M	24,5	23f	13,5	15f	26,5	49,5	22	13,5/14	20,5	7,5	33	4,6	*
B107	Ka25	K21	f. Cs	24			14,5f	29,5	36,5	11,5				33,5	4,6	
B108	K/ 218 b	G12	vl.B	30,5			18k			29	18,5/19	24,5	8			
B109	K/74	M25	S-sFh, ji.	25,5			17a				14/					
B110	K/96	M25	vl.B, V. festés				17k	34<							43,5<	
B111	96.95.20	F22	S-sFh,bl. Sz, Z M					26,5								
B112	94. 211	M9	B-sFh	39	20a		13,5a				13,5					
B113	96.95.23	F22	Fh, sf, bl. Sz-sFk	30			16,5k	31<			16					
B114	K/97	M25	B-sFh	30,5	23		15,5k		58,5	29,5	14,5/15	20,5	8/8,5			
B115	K/ 262	M25	Fh, Z M				15f	21,5	59	17	12,5	15,5/17	7		3,9	*
B116	K/70	G8	S-sFh, ji., B-sM	30	19a~		13a		52,5	26	11/14,5	20	7			
B117	MG13	M25	Sz-sFh, Sz; bl. Sz				15,5k			33,5	15/15,5	21<				80
B118	K/ 6 a	G8	vl.B, Sz ft	22,5			15,5a			33,5	15,5	22	8,5			
B119	30. háló	G12	vl.B	24			18f	26	51,5	26,5	12,5/13	19/19,5	8,5/9	33,5	6,2	
B120	Cs 593	Cs7	B-sV, ff				14,5a			28,5	12,5/13	17,5/19,5				
B121	K/ 6 b	G8	st. V-sB	27			16a		56	29~	14,5/15	20	8,5<			
B122	Cs 611	Cs7	Fh, Z M	25,5	20,5k		15,5k		43	20	14,5/15,5	19,5	9	39,5		
B123	Ka 23	K21	B-sFh, Z M							19,5~	14/15,5	19,5/20	8			
B124	K/14	G8	vl.B, R							24~	15/16,5	25	8			
B125	K/55	M25	vl.B								14,5/15					
B126	K/23	M25	B-sFh		30f ~		17 ~									
B127	K/ 17 a	G8	Cs		13,5a~	24		31		30,5	17,5	24/24,5	9/9,5	42		
B128	Ka17	K21	Cs	27,5	23a		15a		51	25,5	16/17	21	9			
B129	MG 16	M25	Cs	27,5	22,5a	24	13,5a	31	52,5	27	15,5/18	22/23,5	8,5/9			
B130	Ka 32	K21	Cs	25,5	22a		15a	29<	49	27	15,5/16,5	20,5/22	10			
B131	K/ 161 a	G12	vl. Cs	25	22a		16a		50,5	25,5	16	20,5/21	9,5			
B132	K/ 6 d	G8	Cs	28,5	23,5a		16a		57,5	32,5	16,5/17,5	23/24	10			
B133	Ka 2	K21	Cs			32≤	12,5a/19f	40<								
B134	K/2 k	G8	Cs	29,5	25a		16k		59,5	31,5	17,5	24	9,5			
B135	K/221 c	M25	Cs	26,5	22a		15,5a		56,5	31	16/17	23,5/24,5	9,5			
B136	K/ 218 a	G12	Cs	28,5	23,5		16a		56,5	29,5	16/17	22	9			
B137	MG 5	M25	Cs	24	20a		13,5a		51,5	27	15/15,5	21/22	9			
B138	K/6 e	G8	Cs								17	22/22,5	9			
B139	K/68	G12	Cs	29,5	25,5a		17,5k		58,5	31,5	17/18,5	23,5/24	10			
B140	K/ 326 c	G12	st.V	26	22a		16a		53	26~	18	21/21,5	8			
B141	K/59	G8	Cs							34,5	17/18	22,5/23,5	9,5			
B142	64.97.1	Gy22	Cs													
B143	MG 6	M25	Cs	23,5	20,5a		11a				16					
B144	MG 18	M25	Cs	26,5	22a		15,5a		57	31	17/18,5	23,5/24	11			
B145	K/ 218 e	G12	Cs							31,5~	16,5/18	22,5/23	10/10,5			
B146	Ka 13	K21	Cs	30,5			15,5a		49	24	15,5/17,5	20/21,5	8,5			
B147	K/31	G8	Cs								17,5/19	24,5/25,5	10			
B148	K/ 2 d	G8	Cs								22,5<		8,5≤			
B149	K/ 86 a	M25	Cs							30,5	16,5/18	22,5/24	8,5			
B150	Ka16	K21	Cs								16/17,5	22,5/24	9,5			
B151	K/2 g	G8	Cs	26,5	20,5a		15,5a				15,5/16,5					
B152	K/2 f	G8	Cs							30	17/18	24	9,5			
B153	K/2 e	G8	Cs								15,5/19	23,5/24,5	10/10,5			
B154	K/11	G8	Cs								17/18	24/24,5	9,5			
B155	Ka21	K21	Cs								15,5/17,5					
B156	MG 12	M25	Cs													
B157	MG 19	M25	Cs	27	22a/25f	23,5	18f	30	51,5	26,5	15,5/17	21,5/22	8,5	39,5		
B158	MG8	M25	Cs	25,5	21,5a		16,5a		44	21,5<	14,5/16	20/21,5	11			
B159	Ka9	K21	Cs	24,5			13a		47	22,5	14,5/18	20,5/22,5	8			
B160	K/ 218 d	G12	vl. R							27	15/18	21,5/23	10/10,5			

KONDOROSY SZABOLCS

B161	Ka6	K21	Cs							21	15/16	20,5/21,5	9		
B162	K/34	G8	Cs								16	22,5/23	9,5/10		
B163	K/ 969 c	G12	V, bl. Sz							28,5	15,5/17	22/22,5	8,5		
B164	Ka20	K21	Cs	23,5	20,5a		15k		43,5	17	17/18	22,5	10/10,5		
B165	K/ 161 d	G12	h Cs	24	23,5a	31,5	15,5a	38						47	
B166	MG 2	M25	fk Cs	25,5			15a		49,5	21	16/19	22/23,5	8,5		
B167	MG 10	M25	Cs	27,5	22,5a		16a		54	27,5	16,5/17	24	8,5/9		
B168	KC 4	K6	B Cs	28	23,5a		15a		60,5	34	17,5	26/27,5	10		
B169	Ka 19	K21	Sz-sB, bl. B	28≤	25,5a		16,5a			18,5	18/18,5	22/24	11/11,5		
B170	Ka 18	K21	Cs							19	16,5	19,5	10,5		
B171	K/49	G12	Cs	23,5	21a		15a/21,5f~	35,5	49	21,5	14/15	20/21,5	9	47	
B172	KC 1	K6	Cs	25			18f	31	41,5	16,5	13,5/17,5	21	11	39,5	
B173	KC 2	K6	Cs	25,5			15a		25,5	16,5	16/18	19,5/22,5	10,5		
B174	Ka 14	K21	Cs	22,5			14a			13	14,5/14	19/20	11		
B175	Ka 11	K21	Cs	25,5			17k	29<	41,5	16,5	17,5	21,5	10,5		
B176	Ka 15	K21	Cs	24,5			16k								
B177	K/22	G12	B, V	24										40<	
B178	K/ 161 c	G12	Cs				16a		50~	17,5	14,5/16	21/22	10		
B179	K/2 c	G8	Cs							18,5	16,5/17	21/21,5	10,5/11		
B180	64.95.1	M3	Cs												
B181	Ka 12	K21	st. Cs	27,5	24a		14a		46	20,5	14,5/16,5	21/22	11		
B182	Ka 30	K21	h Cs, B elszínez.	21,5≤	21a/27f	41,5	22f	45	42,5	15	15,5	20,5	9,5	51,5	
B183	Ka 7	K21	Cs	25,5	22a	38	17,5k	43,5			15,5			53,5	
B184	Ka 3	K21	Cs							22~	14,5	20~	9<		
B185	K/22	G8	R	29,5	24,5a		16,5k		55,5	25,5	16/18,5	22/23,5	9		
B186	Cs 451	Cs26	R	30	24,5a		15k		56,5	24,5	16/19	22,5/24	9/9,5		
B187	K/ 161 b	G12	Fh, sf	31	24,5a		17,5k	36	51,5	19,5	17/18	24,5/26,5	10	45	
B188	K/ 184 a	M25	v1.B	29				35,5<			16,5/			40,5<	
B189	Ka 22	K21	Fh				16,5k			18,5	16,5/17	22,5/23	11		
B190	94. 215	M9	Fh												
B191	MG 3	M25	Fh	29,5			18,5kf				19		9,5<		
B192	KC 3	K6	R, B és S M				16k	38,5	53,5	25,5	15,5/18,5	24/24,5	8,5	45,5	
B193	K/ 2 h	G8	Fk	28,5			17,5k	28<	41,5	13,5	15/15,5	21,5/22	11,5		
B194	KC 5	K6	v1.B							33~	13/15,5	20/21,5	7,5/8		
B195	Ka 26	K21	Fh				15,5a				16,5				
B196	K/ 326 a	G12	B, repedezett	24	20a		18f	38	44,5	15	14,5/17	19	8	43	
B197	MG 4	M25	B-sFh						21,5	16/18	22,5/...	7,5			
B198	K/ 184 b	M25	B fa	23,5					50	19	12,5	18	7	39~	
B199	Ka5	K21	B-sV, márv. ft	23			17,5k				20,5				
B200	MG1	M25	Cs	25			15a		55,5	26	18	24,5/26,5	11,5		
B201	Ka1	K21	st.Sz,gr.,bl. v1.Sz	20,5			14,5a			30,5	16/16,5	22/23	10,5		
B202	K/ 108	G12	B, bl. V	27,5	23a		15a		52	20,5	20	26	12		
B203	MG 17	M25	B-sSz, f, bl. f.V	25,5	22,5a		16a		46	17,5	18,5	24,5/25	13/13,5		
B204	K/ 25 a	G8	st.B					67~					12,5<	87,5<	
B205	K/ 25 b	G8	st.B	26,5	24,5a		21f	70	55,5			26	14/14,5	90,5	
B206	Ka10	K21	V-sB	26			16,5a		62,5	37	17,5/18,5	30/30,5	14		
B207	K/ 25 c	G8	B, B? M								15,5	22,5	10		
B208	94. 217	M9	V-sB	25,5	22a		15a		48	23	17	24,5	10,5		
B215	KC 6	K6	B, bl. V						17/18	28,5-9	24/25	11/11,5			
B216	MG 7	M25	v-sB	27	23,5a		17,5a		60,5	32	16,5/17,5	26	10,5		
B217	Ka 8	K21	Fk, ff							16	25/25,5	10,5			

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDRONIC-NEAMȚU-DINU 1967 ANDRONIC, Al.-NEAMȚU, Eugenia -DINU, M.: Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași. ArhMold 5. (1967), p. 169-278.
- BENDA 2006 BENDA Judit: Fazekasműhely a 18. századi Vízivárosban. BudRég 40. (2006), p. 295-311.
- BERTALAN 1997 BERTALAN Vilmosné: Budapest, III. kerület, Lajos u. 158. számú ház feltárása. BudRég 31. (1997), p. 323-348.
- BERTALAN 2004 BERTALAN Vilmosné: Török, ill. törökkori kerámia Óbudáról. BudRég 38. (2004), p. 51-68.
- BRUSIĆ 1987 BRUSIĆ, Zdenko: Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu. PPUD 26. (1986-87), p. 473-490.
- DORU 2002 DORU, M.: Pipele. In: Rusu, A. (subr.) Cetatea Oradea. Vol. 1. Zona Palatului Episcopal. Oradea, 2002. p. 131-133, 186-187.
- DRENKO 1976 DRENKO Zoltán: Archeologický výskum Levického hradu. ZbSNM 16. (1976), p. 113-128.
- ECSEDI 1932 ECSEDI István: A debreceni cseréppipa. Debrecen sz. kir. város Déri múzeumának kiadványai 27. (1932), p. 61-101.
- EMÓDI 1998 EMÓDI János: Adalékok a váradi vár építéstörténetéhez. In: Emódi János, Történeti adatok Nagyvárad múltjából II. Nagyvárad 1998, p. 9-79.
- FEHÉR 1959 FEHÉR Géza: A Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei. JPMÉ 1959. p. 103-151.
- FETTINGER 2005 FETTINGER, Brigitte: Tonpfeifen von der Ruine Alt-Scharnstein, Oberösterreich. Knasterkopf 18. (2005), p. 117-128.
- GAÁL 2004 GAÁL Attila: Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében. WMMÉ 26. (2004), p. 259-293.
- GARÁDY 1944 GARÁDY Sándor: Agyagművesség. In: Szendy Károly (szerk.): Budapest története 3. Budapest, 1944, p. 382-416.
- GOSSE 2004 GOSSE, Philippe: Les pipes de l'Empire Ottoman [http://perso.wanadoo.fr /philippe.gosse /Otto/ Otto-D2.pdf](http://perso.wanadoo.fr/philippe.gosse/Otto/Otto-D2.pdf) (2004. okt. 9)
- GEISS-DREIER 2002 GEISS-DREIER, Regina: Die Tonpfeife von Schloss Oberstein. Knasterkopf 15. (2002), p. 35-50.
- HAIDER 2000 HAIDER Edit: Kerámiaüzemek pipái. In: Haider Edit-Orgona Angelika-Ridovics Anna (szerk.): A magyar pipa története. Budapest-Keszthely, 2000, p. 56-57.
- KALMÁR 1959 KALMÁR János: A füleki vár XV-XVII. századi emlékei. RégFüz Ser. 2. Nr. 4., Budapest, 1959.
- KONDOROSY 2007 KONDOROSY Szabolcs: Cseréppipák az esztergomi várból. CommArchHung 2007, p. 305-330.
- KONDOROSY 2008 KONDOROSY Szabolcs: A szegedi vár pipái I. MFMÉ-StudEthn 6. (2008), p. 331-364.
- KOVÁCS 1963 KOVÁCS Béla: A Dobó István Vármúzeum cseréppipái. EMÉ 1. (1963), p. 235-262.
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Gyöngyi: A barcsi török palánkvár kerámialeletei. CommArchHung 1998, p. 155-180.
- KOVÁCS 2004 KOVÁCS Gyöngyi: Cseréppipák a 17-18. századból. BudRég 38. (2004), p. 121-131.
- MEYZA 2004 MEYZA, Katarzyna: Die Herstellung von Tonpfeifen in einer Warschauer Töpferwerkstatt vom ende des 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Knasterkopf 17. (2004), p. 55-59.

- MEYZA 2005 MEYZA, Katarzyna: Tonpfeifenimport aus West- und Osteuropa aus der Zeit vor 1720 in Warschau. *Knasterkopf* 18. (2005), p. 31-34.
- MORGENROTH 2001 MORGENROTH, Walter: Das Geheimnis der echten Schemnitzer Tabakspfeifen. *Knasterkopf* 14. (2001), p. 53-59.
- NAGY 1961 NAGY Sándor: Tvrđava Bacs – Rezultati arheoloskih istraživanja 1958 i 1959 godine. *RVM* 10. (1961), p. 89-115.
- NAGY 1964 NAGY Lajos: A Víziváros XVII. század végi topográfiája. *TBM* 16. (1964), p. 181-249.
- NAGY 2001 NAGY Zoltán: Dunántúli cseréppipa készítő műhelyek. In: *Fontes Castriferriensis*. Vasvár, 2001.
- SIMPSON 2000 SIMPSON, St. John: The Clay Pipes. In: Harper, R. P., Pringle, D. (ed.): *Belmont Castle: The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem (British Academy Monographs in Archaeology, 10)* London, 2000, p. 147-172.
- STANČEVA 1972 STANČEVA, Magdalina: Kolekcijata ot luli vŭv Varnenskija Muzej. *INMVarna (VIII)*. 23. (1972), p. 81-99.
- SZILL 2002 SZILL, Helmut: Tonpfeifenfunde aus Erding. Teil 2. *Knasterkopf* 15. (2002), p. 51-64.
- TAKÁCS 1979 TAKÁCS Tibor: K problematike fajkárstva v Banskej Štiavnici. *Zbornik Slovenského Bánskeho Múzea* 9. (1979), p. 245-278.
- TOMKA 2000a TOMKA Gábor: Régészeti feltárásokból származó XVII-XVIII. századi cseréppipák. In: Haider Edit-Orgona Angelika-Ridovics Anna (szerk.): *A magyar pipa története*. Budapest-Keszthely, 2000. p. 25-33.
- TOMKA 2000b TOMKA Gábor: Török ásatási pipák. In: Haider Edit-Orgona Angelika-Ridovics Anna (szerk.) *A magyar pipa története*. Budapest-Keszthely, 2000. p. 121-130.
- VALLAŠEK 1983 VALLAŠEK, Adrian: Dielňa na výrobu hlinených fajok na Spišskom hrade. *Archaeologia Historica* 8. (1983), p. 233-241.
- VOLKOV-NOVIKOVA 1996 VOLKOV, Igor V.- NOVIKOVA G. L.: Krasnoglinjanie „tureckie“ kuritelnye trubki v sobranii Muzeja istoria goroda Moskvŭ. *Arheologičeskie pamjatniki Moskvŭ i Podmoskovja*. 1996, Moskva, p. 134-152.
- WITKOWSKA 1998 WITKOWSKA, Tereza: Fajki z badań archeologicznych na placu Dominikańskim we Wrocławiu. *Silesia Antiqua* 39. (1998), p. 283-336.
- WOOD 1998 WOOD, John: Pipes from Malta: a short account of the tobacco pipes found in Dockyard Creek, Birgu. *IJNA* 27/4. (1998), p. 313-330.

TONPFEIFEN AUS BUDA – VÍZIVÁROS

Dank der aus Ober-Wasserstadt von Buda während den Ausgrabungen der letzten anderthalb Jahrzehnten geborgenen 217 Tonpfeifen gelang die Rolle der maßgebenden Stadt zu enthüllen. Die 126 Exemplare aus der Türkenzeit bedeuten auch im Landesmaßstab eine wichtige Zahl, obwohl der größte Teil aus überall vorkommenden, türkischen Massenpfeifen besteht, deren detaillierte Analyse und darunter die Separierung der sich als späten zeigenden Typen auf die Reihe kam. Das Bild der Existenz und Verbreitung der seltenen Typen ist auch exakter geworden. Davon zeigt sich Buda als originaler Herstellungsort einiger Stücke, während die hiesige untergeordnete Rolle anderer, auf die Existenz anderer in- vielleicht ausländischer Herstellungszentren hinweist. Seiner geographischen Nähe entsprechend zeigt sich die größte Ähnlichkeit mit dem Material aus Esztergom.

Das Vorkommen in türkischem Kontext und das türkischartige Spiegelbild (B101) der ungarischen Massenpfeifen weist darauf hin, dass sie verbreitete Formen schon vor 1686 auf dem Gebiet des königlichen Ungarns gewesen sein konnten.

Es ist eigenartig, dass gleiche Werkstattzeichen auf verschiedenen Pfeifen auch in zwei Fällen vorkommen, weil diese Merkmale in der Türkenzeit noch sehr selten sind. Das eine Werkstattzeichen mit stilisierten arabischen Buchstaben und seine zwei verschiedenen, hochwertigen Exemplare aus Buda werfen die Existenz ihrer hiesigen Werkstatt auf, aber es schließt nicht aus, dass sie Waren eines größer angelegten Fernhandels waren. Das zweite ist ein in Ligatur genommenes Monogramm mit lateinischen Buchstaben, dessen zwei verschiedenen Pfeifen nach ihrer Form und nach den Fundumständen als Ware eines, in den türkischen Zeiten und meistwahrscheinlich in Buda tätigen christlichen Pfeifenherstellers vermutet werden kann. Ein weiteres Werkstattzeichen mit arabischer Schrift kommt auf dem gleichen einfachen, als heimisch betrachteten Typ schon zum zweiten Mal vor.

Es kamen auch türkische Exemplare aus gleicher Werkstatt (B 108 und B 109, B 14 und B 15), sogar aus gleichem Modell (B 122 und B 123, B 186 und B 185) vor, deren Herstellung in Buda vermutet ist. Im Fall einiger türkischen Pfeifen

kann aber eine ganz weite entfernte Abstammung vermutet werden (B7).

Die Ausstattung einer neuen, beinahe geraden Linie auf einem abgebrochenen Kopf – was nur bei der Schulterlinie einer massiver Tasse möglich war –, d.h. die sekundäre Verwendung, ist nur bei den gefälligeren Tassen auf die Reihe gekommen (B19, B20), was nicht ausschließt, dass der erste Besitzer seinen gebrochenen Stück in akzeptablen ästhetischen Zustand brachte. Bei den Massenpfeifen hat sich diese Umänderung auch wegen der niedrigen Tiefe der Tasse (etwa ? 1 cm) nicht gelohnt zu machen. Die Polierung der Halsendung kann bei einem Exemplar aus dem 18. Jahrhundert beobachtet werden (B191), wie auch die Ausstattung einer neuen Schenkelweite auf einem halslosen Kopf aus der Heizkanal (B165), auf die sparsame Lebensweise dieser Zeit hindeutend.

Die türkischen Befunde und Schichten sind sehr selten mit Münze datierbar, eher die Gewährbarkeit je eines historisch bekannten Ereignisses (Umbau, Abbrennen) bietet die Gelegenheit zur genaueren Datierung. Die Verwendung des Herrscherwechsels der Siedlungen bzw. Burgen hat sich bei der Datierung der Funde schon aufgeworfen, aber heute ist schon klar sichtbar, dass die türkischen Pfeifen (und andere Funde) in den niemals unterworfenen Grenzburgen des königlichen Ungarns vorkommen können, oder im Fall von Wechselherrschaft in solcher Zeit, als das Gebiet nicht unter türkischen Hände ist. Es erzeugt also, dass das Datum der türkischen Einnahme einer Siedlung nicht unbedingt post quem und eben ihre Zurücknahme nicht ante quem auf die davon stammenden türkischen Funde sind.

Wegen diesen Datierungsschwierigkeiten müssen wir eine besonders große Bedeutung solcher Festungen oder Wohngebiete zuschreiben, die in einer gut übergrenzten Periode der Türkenherrschaft existierten und die wegen ihrer neuer Gründung und/oder ihrer ganzer Vernichtung und Auflassung in ganzem zum einzigen geschlossenen chronologischen Befund macht. (Auch) aus dem Hinsicht der türkischen Pfeifen könnte die Publikation solcher, während dem 17. Jahrhundert schließender Fundgruppe entscheidend sein.

Aufgrund der ganzen Publikation des Materials aus dem 18. Jahrhundert zeichnet sich ein genaueres Bild der Verhältnisse und Entwicklung der einzelnen Massentypen aus, indem sich die Wirkung der Pfeifen westeuropäischen (niederländischen) Typs in erster Reihe in Flächenverzierung und Formelementen zeigt. Die Einzeltypen kommen immer mehr in Hintergrund als in den türkischen Zeiten und die neue, schon industrielle Formfülle erscheint im 19. Jahrhundert. In Buda dominieren dann in erster Reihe

die Pfeifen von Selmec, aber daneben erscheinen auch die aus Podrecs und Österreich sowie je ein Exemplar neuer, bisher unbekanntem Hersteller, und es kommen auch Exemplare ohne Werkstatt vor. Und die wieder modisch gewordenen türkenartigen Pfeifenformen und Arten kommen in dieser Zeit schon aus dem Westen, die schon über neue, charakteristische Merkmale verfügen. Der wichtigste davon ist der doppelte Rauchkanal, der auch im fragmentarischen Zustand gut erkennbar ist.

TÁBLÁZATOK

nyak kémény	hengeres	hétszögletű	összesen
hengeres	15	14	29
nyolcszögletű	0	6+1?	6+1?
ismeretlen	22	11	33
összesen	37	31	69

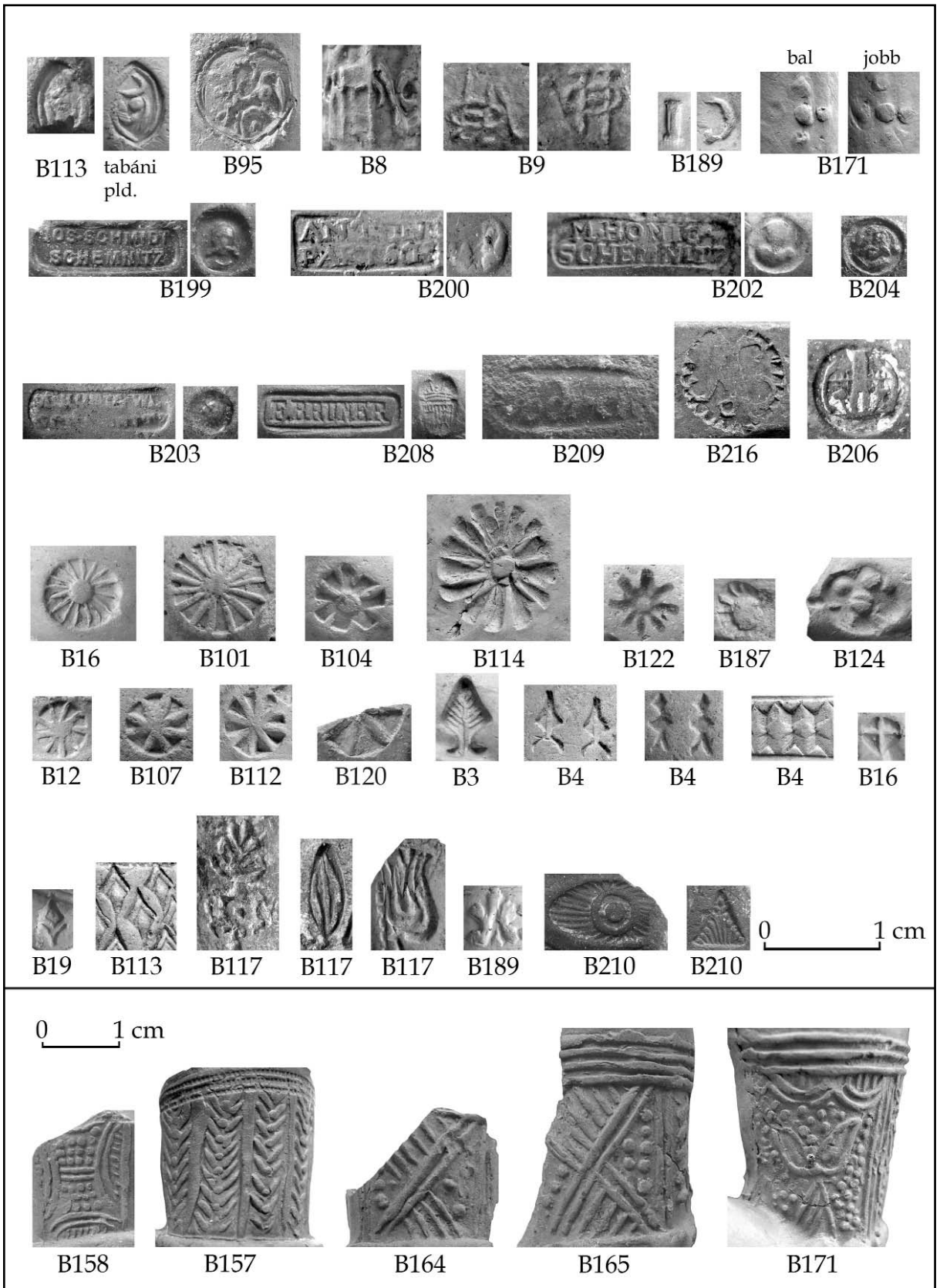
1. táblázat. A közpipák főbb formai kombinációinak példányszámjai

	„B” típus		„C” típus		„D” típus		összesen
Szeged	-	0%	12+3	71,4%	1	4,8%	21
Palánk	1?	3%	1	3%	4	12%	33
Buda	5	6,4%	4+3	9%	9+2	14,1%	78

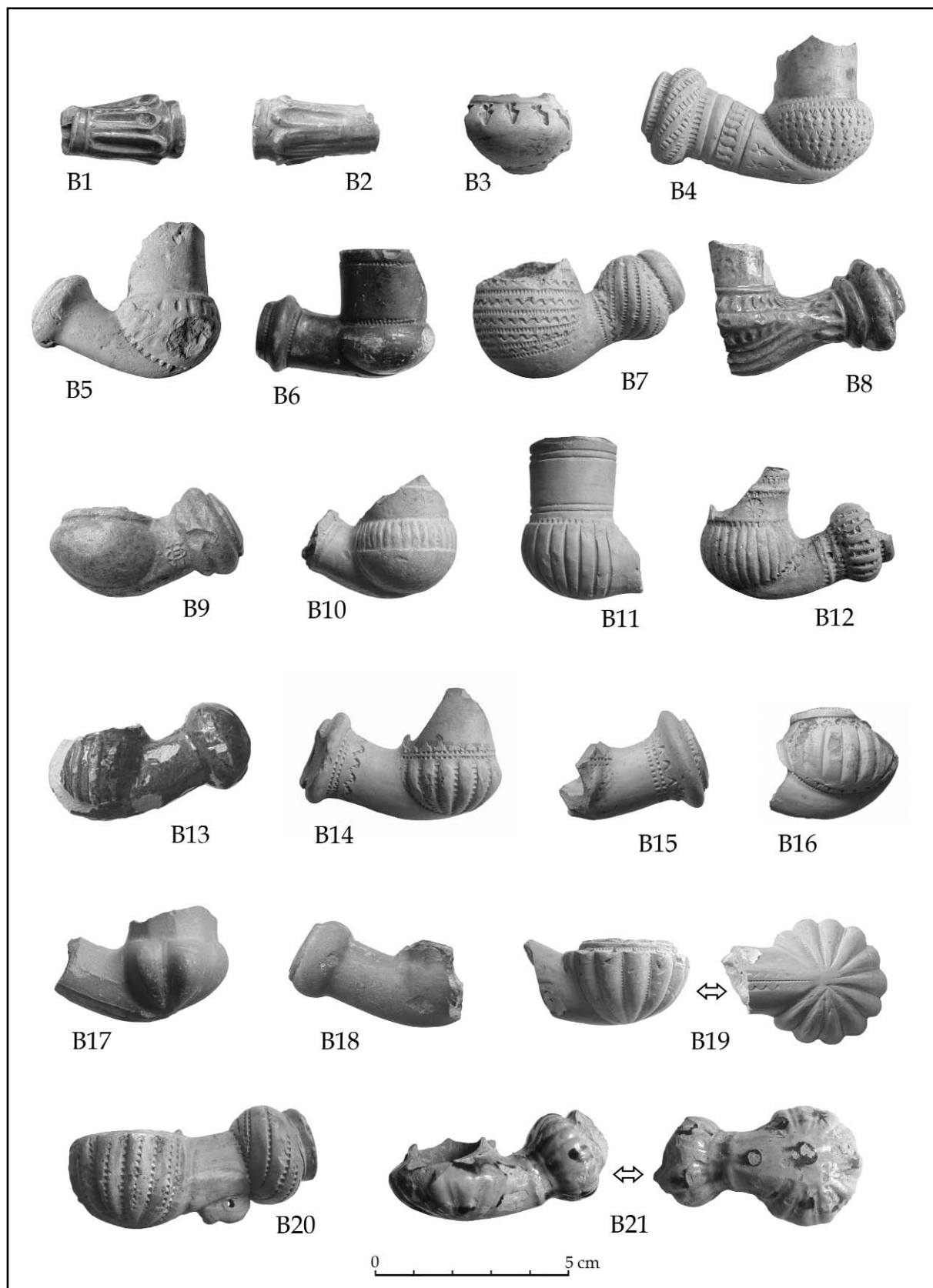
2. táblázat. A közpipák típusainak megoszlása

	összes török pipa		közpipák („K”)		festett-pol. pipák („F”)		mázás pipák		mázás pipák „K” nélkül	mázás pipák „K” + „F” nélkül
Szeged	118	65,9%	21	17,8%	53	44,9%	9	7,6%	9,3%	20,4%
Palánk	94	100%	32	34%	6	6,4%	20	21,3%	32,3%	35,7%
Esztergom	236	62,8%	144	61%	17	7,2%	23	9,7%	23,9%	29,3%
Buda, Víziváros	126	58%	78	61,9%	3	2,4%	12	9,5%	25%	26,6%

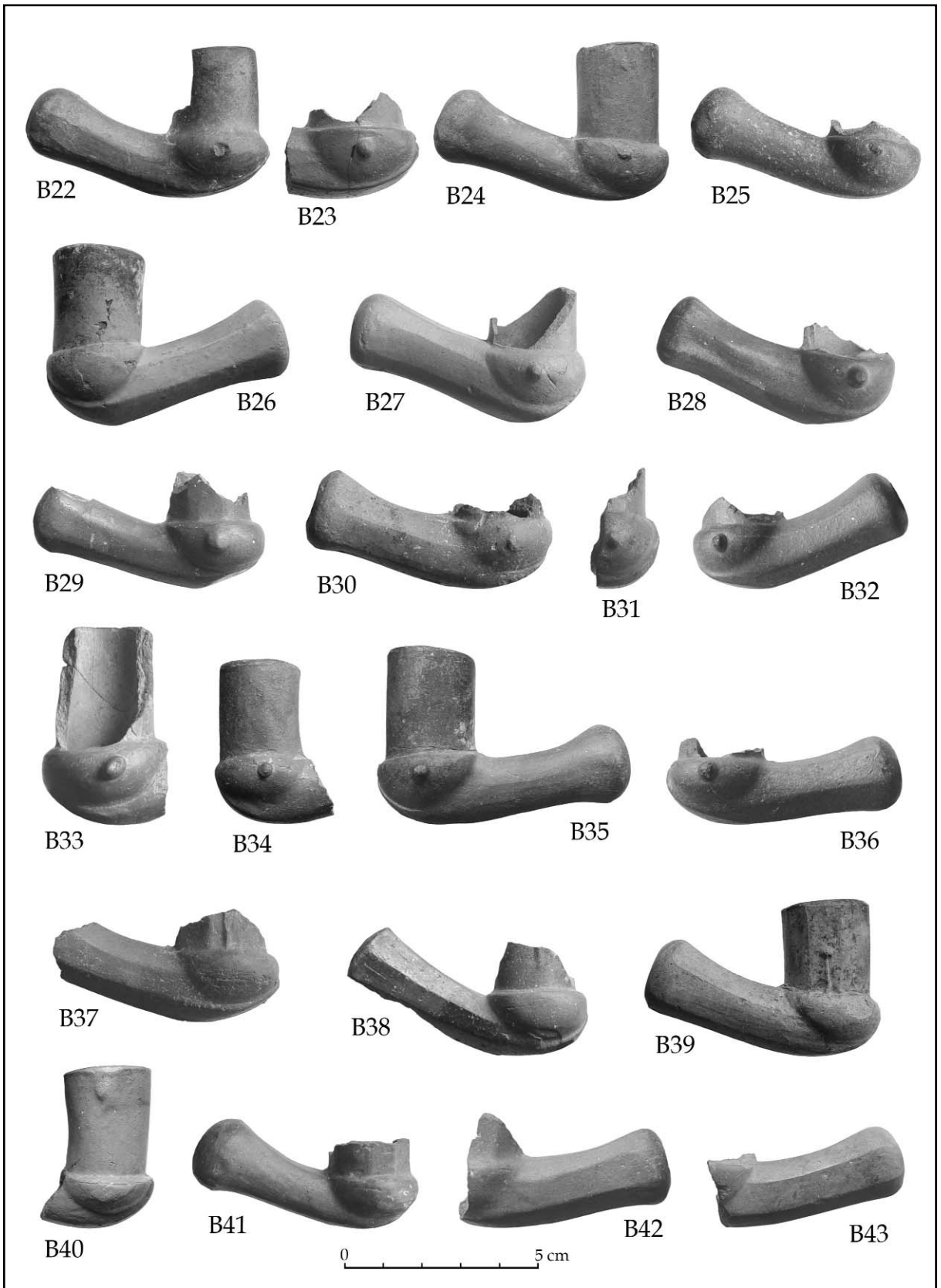
3. táblázat. Török pipák fontosabb csoportjainak példányszáma, arányai hazai lelőhelyeken

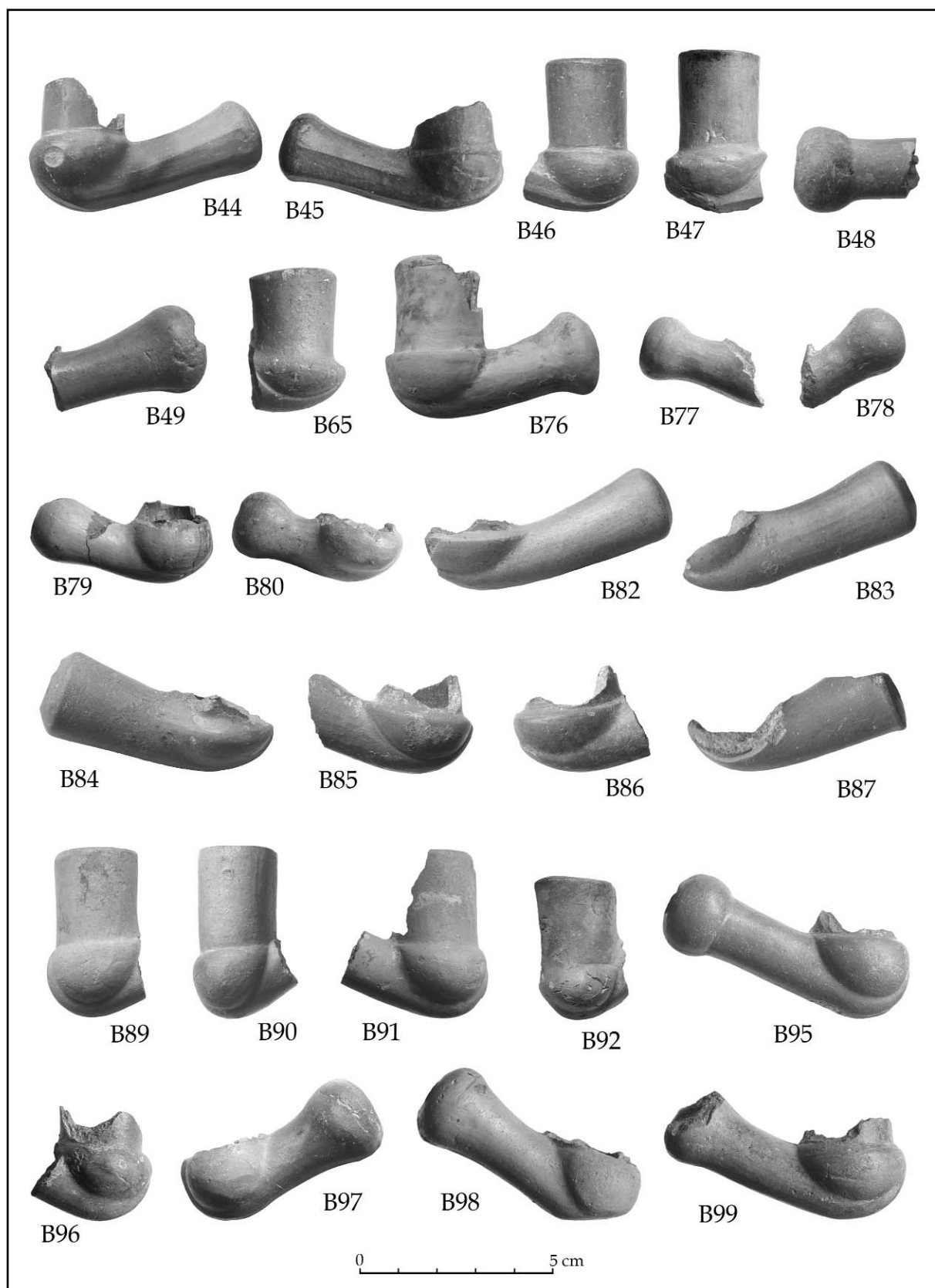
1. kép. Pecsétlők és kéményrajzolatok a Felső Víziváros cseréppipáiról

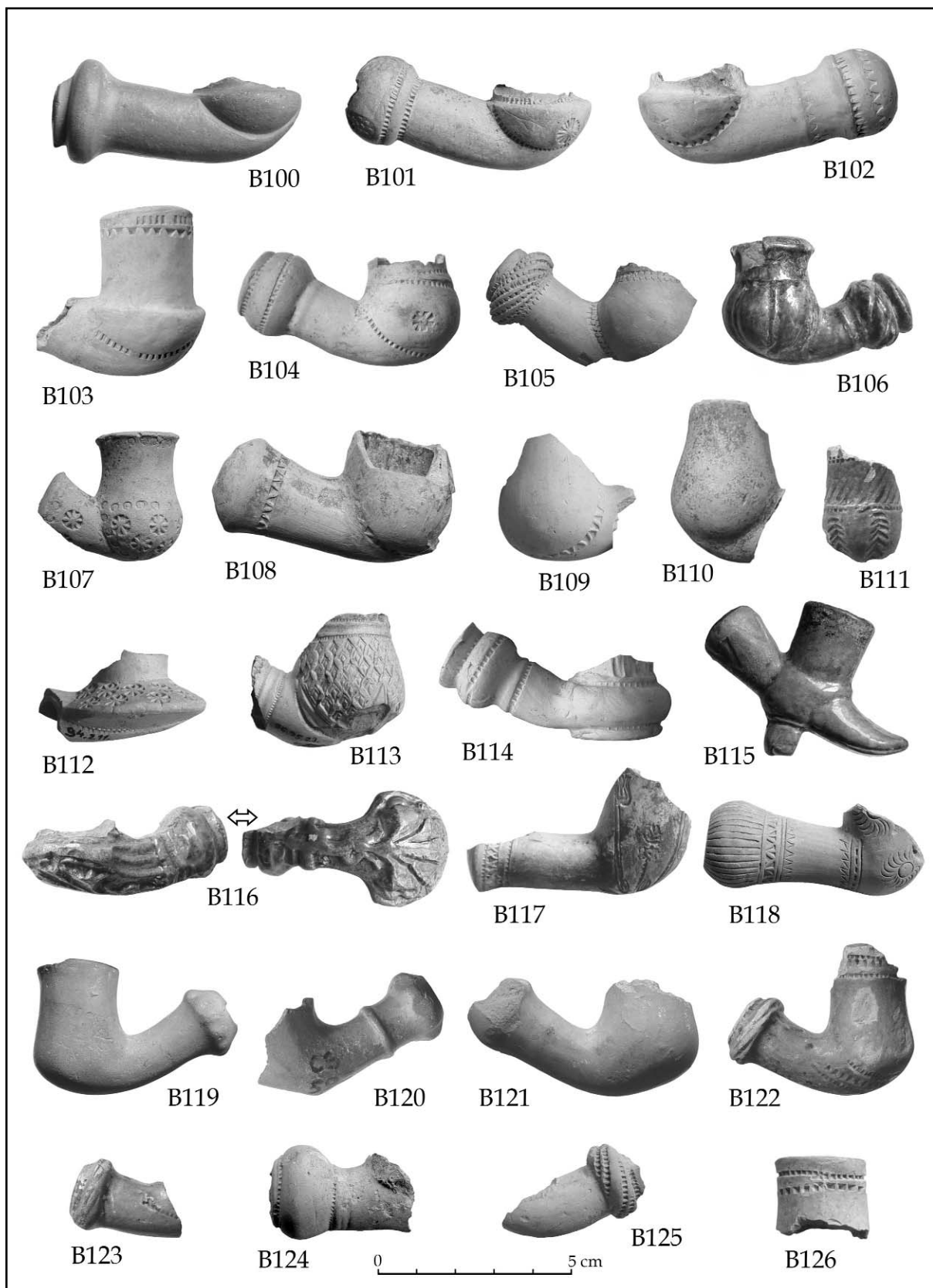
2. kép. Török cseréppipák a Felső Vízivárosból (B1-B21)

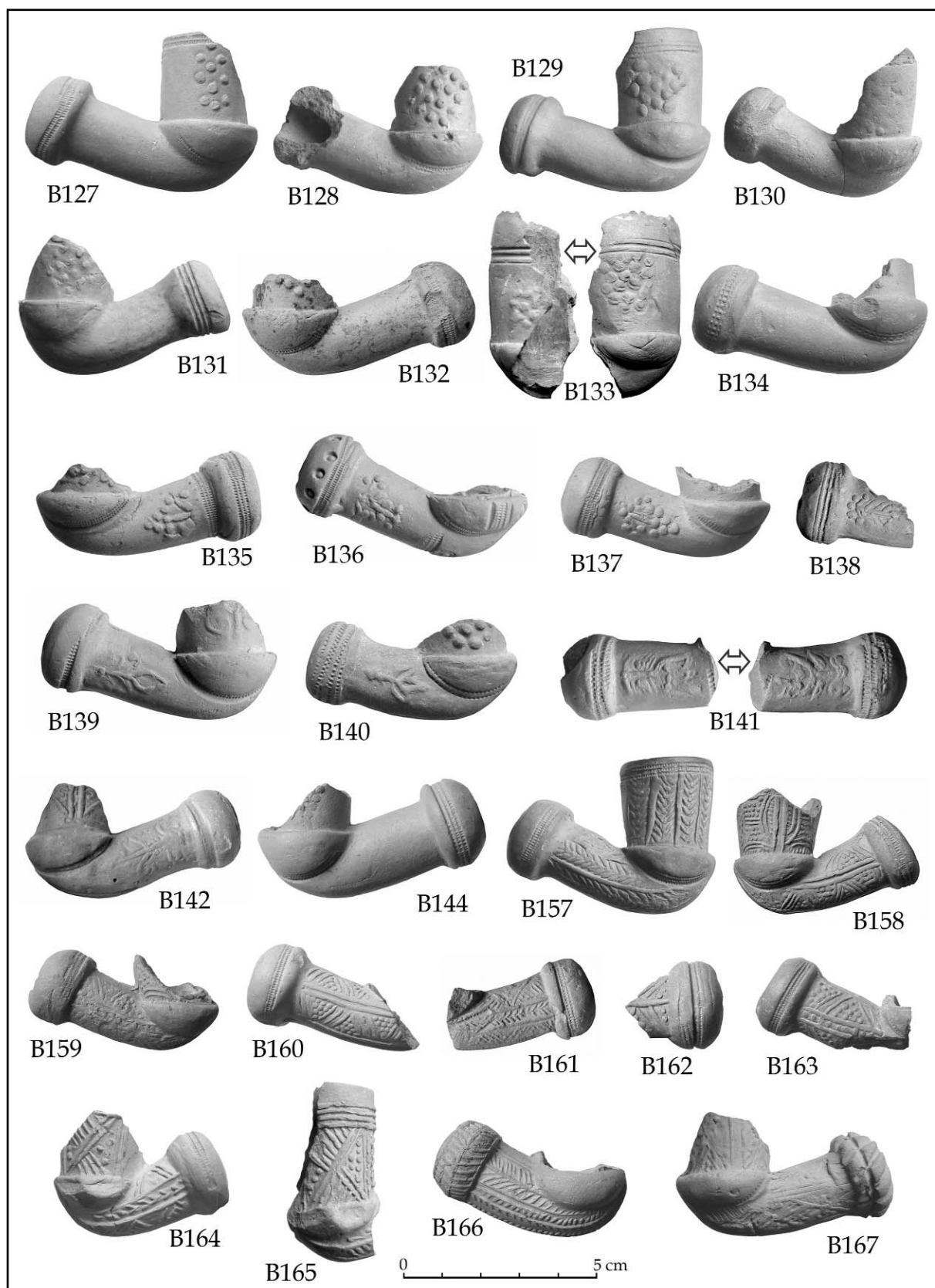
3. kép. Török cseréppipák a Felső Vízivárosból (B22-B43)

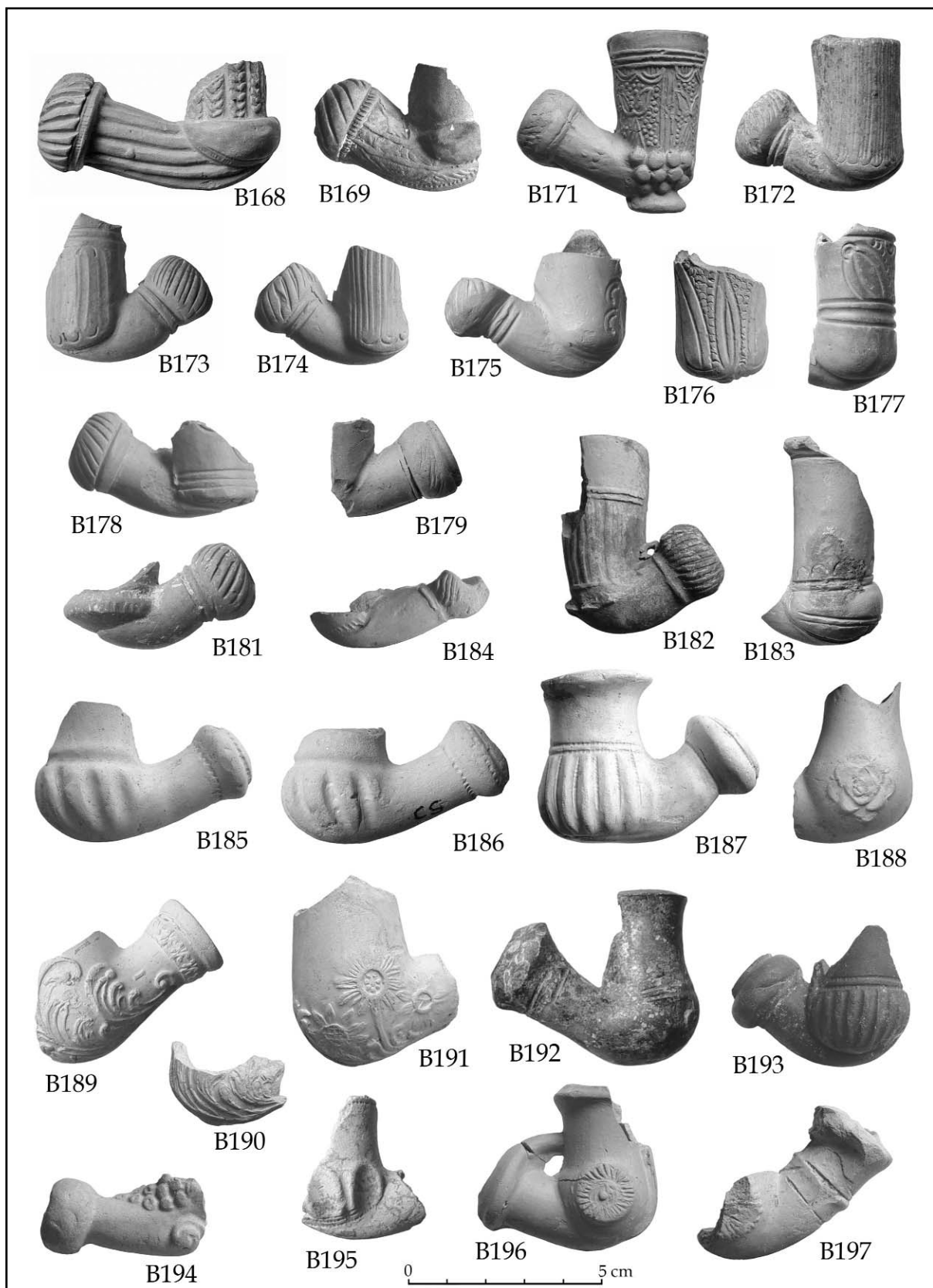
4. kép. Török cseréppipák a Felső Vízivárosból (B44-B99)

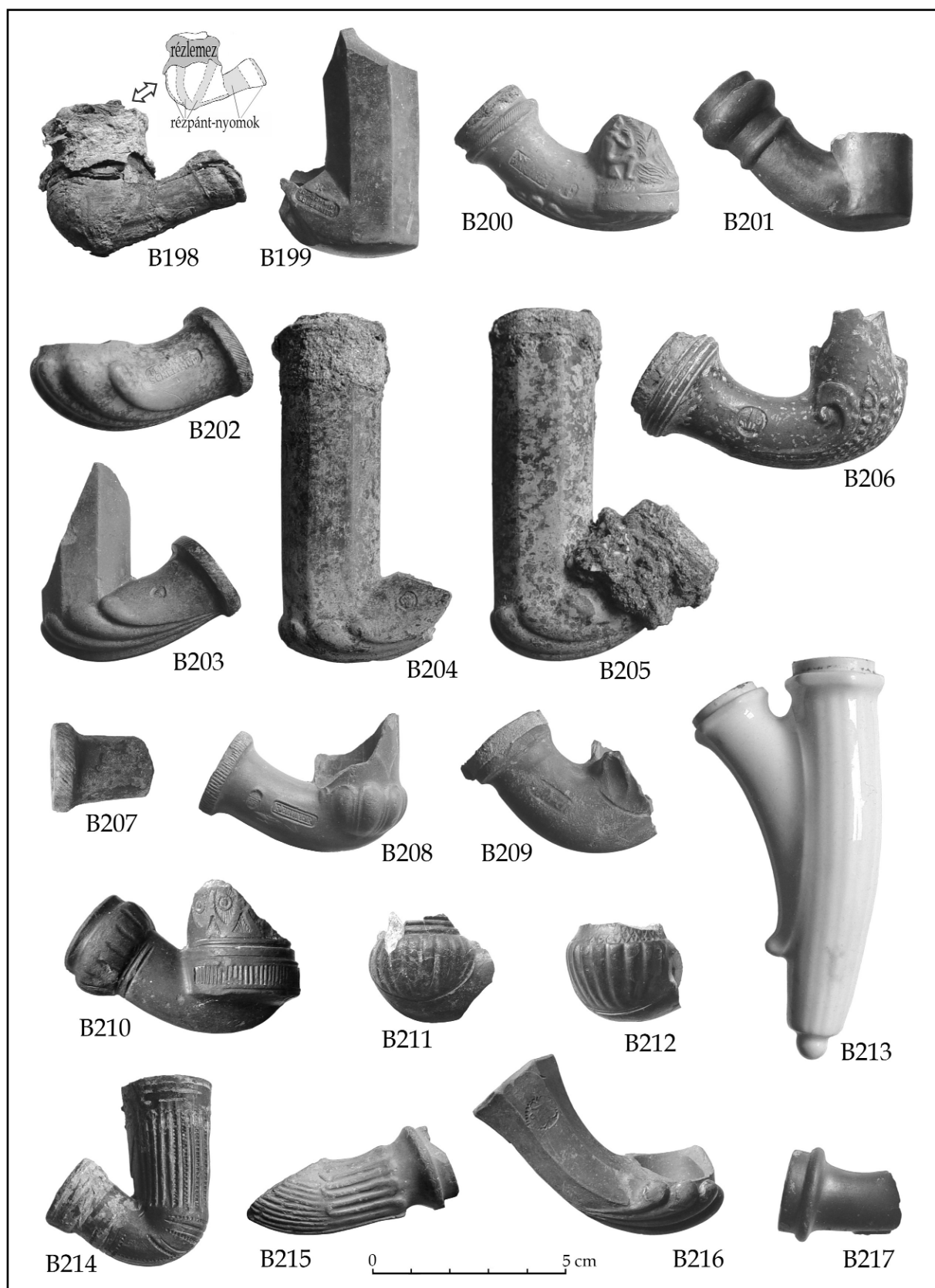
5. kép. Török csereppipák a Felső Vízivárosból (B100-B126)

6. kép. Újkori cseréppipák a Felső Vízivárosból (B127-B167)

7. kép. Újkori csereppipák a Felső Vízivárosból (B168-B197)

8. kép. Újkori cseréppipák a Felső Vízivárosból (B198-B217)

TÖRÖK ENIKŐ

MIKOVINY SÁMUEL PESTET, BUDÁT ÉS ÓBUDÁT
ÁBRÁZOLÓ 1742. ÉVI TÉRKÉPE*

Mikoviny Sámuel (1700–1750) mérnök- térképész nem tartózkodott hosszabb ideig Pesten és Budán, de többször megfordult ebben a két városban. Nem kapott megbízást sem Pest, sem Buda, sem Óbuda felmérésére és a városok térképének elkészítésére, de fennmaradt egy olyan, megírások nélküli színes, kéziratos térkép, melyről biztosan állíthatjuk, hogy kétség kívül az ő keze munkáját őrzi.¹

Ismereteink szerint először 1731-ben járt Mikoviny Pesten és Budán, ahol az 1732-es Epistolájának tanúsága szerint május 26-án, a Jászkunság felmérése idején végzett csillagászati megfigyeléseket. A felmérés alapján készült kéziratos, 1731-es jászkunsági és az 1732-es Pest-Pilis-Solt vármegyei térképein alaprajzszerűen ábrázolta ezeket a városokat.²

1736. szeptember 19–24 között újból csillagászati észleléseket végzett Pest-Budán, és a megfigyelt holdfogyatkozásokról egy egylapos kiadványt is megjelentetett, feltehetően ugyanazokkal az adatokkal, mint amelyek a Monitum II. című térképészeti- elméleti írásába is bekerültek. Ebben az időben végezhetette Pest-Pilis-Solt vármegye felmérését Bél Mátyás Notitiája

számára, és ekkor készíthette el Pest-Buda látképét is, mely a Monitum II. közreadásával együtt, 1737-ben a Notitia harmadik kötetében jelent meg. A Monitum II.-ban Mikoviny Pozsony és Selmecbánya után Buda hosszúsági és szélességi adatait is megadta, és az említett két város mellett Budát tekintette az egyik elsődleges térképészeti alappontnak. A három városban végzett észleléseket az egész ország helyzetének meghatározásához elegendőnek tartotta.³

Harmadszor, 1742-ben mérnökként érkezett Pest-Budára, az Udvari Kamara megbízásából. Mivel 1743-ig a sóhivatali szervezet a bécsi Udvari Kamara fennhatósága alá tartozott, ezért az Udvari Kamara foglalkozott a sóraktárak építtetésével is. 1742-ben az épülőfélben levő szolnoki só-, illetve a pesti só- és gabonarakttárral kapcsolatban katonai részről az az aggodalom fogalmazódott meg – amit az Udvari Haditanács adott az Udvari Kamara értésére –, hogy ezek az épületek katonai szempontból veszélyt jelenthetnek a szolnoki, illetve a budai vár számára. Ezért 1742. július 31-én az Udvari Kamara saját költségén, a Haditanács észrevételének kivizsgálására két mérnök kiküldését határozta el. Katonai részről Anton Tillier mérnök- századost, kamarai részről pedig Mikovinyt bízták meg, hogy jelentést és térképet készítsenek a pesti és a szolnoki sóraktárakról. Az alsó- magyarországi főkamagróf, báró Mittrovszky János Nepomuk augusztus 6-án engedélyezte Mikoviny Selmecbányáról történő elutazását.⁴

*A bécsi levéltárakban a Magyar Ösztöndíj Bizottság Collegium Hungaricum kéthónapos ösztöndíjának, a selmecbányai levéltárakban pedig ugyancsak a Magyar Ösztöndíj Bizottságtól elnyert kéthónapos tanulmányútnak köszönhetően kutathattam.

¹ Mikoviny munkásságára és térképeire vonatkozóan részletesebben ld. TÖRÖK 2002. 200, 214. A selmecbányai kutatásaim során általam „felfedezett” cím nélküli Pest-Buda-Óbuda térkép leírása: [Pest és Buda térképe], [Aránymérték nélkül], [1742], ms., színes; 64x99,5 cm. Státný ústředný banký archiv, Banská Štiavnica (ŠÚBA) Zbierka máp a plánov 12. 979.

² Samuelis Mikovini nob. Hungari, epistola de methodo concinandarum mapparum Hungariae, topographicarum, ad virum clarissimum Matthiam Belium ... Posonii, 1732. 24 p. Az Epistola magyar fordítását közreadta: HRENKÓ 1984. [74] p. és HUNG. NOVA 1987. 81–91. A jászkunsági térkép: Hadtörténelmi Térképtár B IX a 624., a Pest-Pilis-Solt megyei térkép: uo. B IX. a 649.

³ Mikoviny S.: *Observatio eclipseos lunae ... anno 1736 ... Budae et Pesthii*. Budae, 1736. [1] fol. Korábban megvolt az OSZK Plakát- és aprónyomtatványtárában, jelenleg nem fellelhető. Magyarország bibliographiája, 1712–1860. 5. köt. Pótlások. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. Bp., 1971. 322. p.; A Monitum II. magyar fordítása: DEÁK 1987. 91–97. és HUNG. NOVA 98–109.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA) Hofkammerarchiv (HKA) Münz- und Bergwesen, Ungarn (MBWU) 1742. júl. 31. r. Nr. 104. fol. 268–271., ŠÚBA Hlavný komornogrofsky úrad v Banskej Štiavnici (HKG) Resolutionen (R)

Mikoviny szeptember 1-jén Pesten írta alá jelentését, két térképet és két alaprajzot csatolt hozzá. A térképek közül az egyik a pesti só- és gabonarakár körüli területet ábrázolja a budai vár egy részével együtt, az alaprajzok egyike pedig a pesti sóraktárat mutatja. A másik a szolnoki vár térképe az épülőfélben levő sóraktárral együtt, illetve a szolnoki sóraktár alaprajza. Mikoviny írásos véleménye szerint a pesti só- és gabonarakár nem jelenthetett nagyobb veszélyt a budai vár szempontjából, mint a környező hegyek és épületek. Nem javasolta a félig kész épület lebontását már csak azért sem, mert az a kamarának nagy veszteséget jelentene. Mikoviny véleménye alapján 1742. november 12-én a Haditanács végül is hozzájárult az építkezés folytatásához, de hangsúlyozta, hogy hasonló esetben az Udvari Kamara előzetesen kérje ki a Haditanács véleményét. Így a kamara november 24-én felszólította Sebastian Kayser pesti sófelügyelőt, hogy az építkezést minél hamarabb folytassák, és a következő évre készüljön el a raktár.⁵

Mikoviny szeptember 1-i jelentéséhez csatolt Pest-Buda térképnek, nincs címe, ezért a későbbiekben a Pest-Buda/1a megnevezéssel említem. Ezt a térképet küldte fel Mikoviny az Udvari Kamarának, ezért ma is a bécsi Kamarai Levéltárban található. A bal felső sarokban látható „Litt. C.” megjelölés arra utal, hogy a jelentés C betűvel jelzett melléklete. A térkép méretaránya kb. 1:3600. Nem a két város teljes területét ábrázolja, hanem csak a budai várat, a repülőhidat és a pesti oldalon a só- és gabonarakár környékét. Az egyes városrészeknél és épületeknél látható betűjelek

feloldása a betűmagyarázatban olvasható. A térképen szelvényrajz is található „Profil nach der Linie E. F.” címen.⁶

A bemutatott térképen kívül Mikoviny térképhagyatéka alapján is tudunk két Pest-Buda-térképről. Mikoviny halálát (1750. március 23.) követően a kormányhatóságoknál levőkön túl még maradtak térképek a feleségénél is. Ezek számbavételét 1751. november 12-én rendelte el gróf Königsegg-Erps Károly, az 1747-ben létrehozott pénzverési és bányászati igazgatóság vezetője, és átadásuk esetén nyugdíjat helyezett kilátásba az özvegynek.

1751. november 18-án Zipser Mátyás készítette el a jegyzéket az özvegynél maradt térképekről. Ekkor azonban Mikoviny fia, Tamás Lajos Prágában tartózkodott mint az ott állomásozó magyar gyalogezred zászlósa, és az özvegy az átadás elhalasztását kérte. Mikoviny Tamás Lajos december végén érkezett Selmecbányára. Szerette volna elérni, hogy az eredeti térképeket megtarthassák, és csak a másolatokat kelljen átadniuk. A kérést az Udvari Kamara elutasította, mert nem tartotta elfogadhatónak, hogy bányatérképek magánember kezén maradjanak. 1752. január 19-én megtörtént az átadás. A kamaragrófi hivatal által 1752. április 9-én készített jelentéshez – melyben a kárpótlás összegére tettek javaslatot a hivatalnokok – két térképjegyzéket is csatoltak. Ezekben feltüntették az egyes térképek értékét is. Az első jegyzékben a Mikoviny után maradt térképeket három kategóriában sorolták fel: földrajzi, bányászati és megyetérképek. A második jegyzékben a Bél-örökösöknek elküldött megyetérképek vannak feltüntetve.⁷

164. 1742. júl. 31. és Ordinaria (Ord.) 1742. aug. 6. Nr. 114., 115. és 118.; Mikovinyt 1735-ben nevezték ki az Udvari Kamara mérnökévé az alsó-magyarországi bányavárosok területére, ezért volt szükség a főkamagrófi beleegyezésére ahhoz, hogy Selmecbányáról elutazhasson. Mikoviny kinevezéséről ld. REISZ 2001. 164–178.

⁵ ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn (HFU) 1742. nov. 20. r. Nr. 772. fol. 277–290.; Pest-Buda térképe cím nélkül (Pest-Buda/1a): S. Mikoviny. [1:3600] 400 Wien. Kl. [=19,6 cm], [1742], ms., színes; 43,2x26,8 cm. Kereten kívül, bal felső sarokban: Litt. C. Szelvényrajz: Profil nach der Linie E. F. Betűmagyarázattal. ÖStA HKA Karten und Pläne O 57; mikrofilmen Magyar Országos Levéltár (MOL) W 594. Közli: FABÓ 2005. 184/a. tételszámon; Pesti só- és gabonarakár tervrajza: Prospect des in Bau stehenden Pesther Saltz und getreid Stadtels. Grund Riess. S. Mikoviny. [1:220] 12 Wien. Kl. [=10,3 cm], 6 Schuh [=0,9 cm], [1742], ms., színes; 25,7x43,7 cm. Kereten kívül, a bal felső sarokban: Litt. D. ÖStA HKA Karten und Pläne Ra 215.; mikrofilmen MOL W 594. A szolnoki térkép és tervrajz: ÖStA HKA Karten und Pläne O 56, Qb 36.

⁶ A térkép címlírását ld. az előző jegyzetben. Pest-Buda és Szolnok térképéről a szakirodalomnak korábban is volt tudomása, de az írásos források ismeretének hiányában a pest-budai térképet a repülőhid építésével vagy javításával hozták kapcsolatba, és így készítését az 1730-as évek elejére tették. Egy másik, ugyancsak téves vélemény szerint, 1749-ben rajzolhatta Mikoviny, vagyis a palotaépítések kezdetén. Ld. Bendefy László: Buda várának legkorábbi XVIII. századi térképe és látképe. In: Műemlékvédelem. 20. évf. 1976. 3. sz. 161–164. p., Bendefy László: Mikoviny Sámuel megyei térképei különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire. 1. Budapest, 1976. 94–96. és 286. p., Hrenkó Pál: Hozzászólás Mikoviny budavári térképéhez. In: Műemlékvédelem. 21. évf. 1977. 1. sz. 40–43. p., Hrenkó Pál: A pest-budai viziátkelő, Budavára és az Invalidusház Jászkerület Mikoviny térképein. In: Geodézia és Kartográfia. 29. évf. 1977. 1. sz. 33–35. és 50. p.

⁷ ÖStA HKA Münz und Bergwesen (MBW) 1751. nov. 12. r. Nr. 70. fol. 1–4., 1752. jan. 10. r. Nr. 72. fol. 1–10., 1752. jan. 31. r.

Az 1751-es Zipser-féle jegyzékben 34-es tételszámmal szerepel Buda és Pest városának és várának befejezetlen alaprajza, 40-es tételszámmal pedig Buda és Pest alaprajzának részlete. Az 1752-es „első” jegyzékben ugyanezek a térképek a megyetérképek kategóriájában vannak felsorolva: a budai vár és Pest alaprajza (12 forintra értékelték) és Buda várának részlete. Többek között ez a két térkép is minden bizonnyal a kamaragrófi hivatalnál maradt, s onnan kerülhetett mai őrzési helyére, a selmecbányai levéltárba.

Az egyik közülük Buda és Pest alaprajzának részlete cím nélküli, színes kéziratos térkép, mely a Hofkammerarchívban őrzött 1742-es térkép (Pest-Buda/1a) befejezetlen változata, ezért a későbbiekben Pest-Buda/1b megnevezéssel említem. Az ábrázolt terület – vagyis a budai vár, a repülőhíd és a pesti só- és gabonaraktár környéke – és a szelvényrajz a két térképen egyforma, de ezen a térképen (Pest-Buda/1b) csak két megírás olvasható a települések megnevezéseként: Ofen és Pesth, a szelvényrajzon pedig: Horizon Danubii aestivus. A betűjelek és a betűmagyarázat, az aránymértékek hiányoznak. De mivel a térképi rajz megegyezik, ezért egyértelmű, hogy ez a térkép a Pest-Buda/1a térkép befejezetlen változata, s így készítése 1742-re datálható.⁸

Selmecbányai kutatásaim során a Zipser által összeállított jegyzékben 34-es tételszámon szereplő Buda és Pest városának és várának befejezetlen alaprajzoként feltüntetett lapot is megtaláltam, elsősorban annak köszönhetően, hogy ugyanazon a jelzeten van, mint a Pest-Buda/1b térkép. Azonban ez a cím nélküli, szép, színes, kéziratos térkép nagyobb területet ábrázol: Pest, Buda és Óbuda egész területét. Ellenben – sajnálatos módon – semmilyen megírást nem tartalmaz, befejezetlen várostérkép. Az épületek ábrázolás alaprajzhoz és pirossal színezett. Mivel a két térkép (Pest-Buda/1b és Pest-Buda-Óbuda

térképe) egy jelzeten szerepel, és közülük a Pest-Buda/1b kétségkívül Mikoviny munkája, valamint mindkét térkép szerepel Mikoviny térképhagyatékának jegyzékében is, ezért biztos állítható, hogy Buda, Pest és Óbuda befejezetlen várostérképe Mikoviny alkotása. A várostérkép is 1742-re datálható, mint Buda és Pest alaprajzának részlete (Pest-Buda/1a és Pest-Buda/1b). Mikoviny akkor készíthette, amikor 1742-ben Pest-Budán járt és a só- és gabonaraktár ügyében a város egy részét felmérte.⁹ Annak ellenére, hogy Buda, Pest és Óbuda alaprajza befejezetlen, nem tartalmaz megírásokat, a Budapest történetét kutató kollegák érdeklődésére feltétlenül számot tarthat. Különösen azért, mert Mikoviny a legkorszerűbb térképezési módszereket (csillagászati megfigyelések, trigonometriai mérések stb.) alkalmazta munkája során.

Végül Mikoviny részt vett a budavári királyi palota építkezéseiben is. A palota 18. századi építéstörténete mintegy 50–60 évet foglal magába, 1712-től 1770-ig tartott. Ez idő alatt több építész és mérnök vett részt a tervezésben és az építkezésekben, például körül Johann Höbling építőmester, 1712 körül Johann Bernhard Fischer von Erlach, 1749 körül Jean Nicolas Jadot de Ville Yssey és 1765 körül Franz Anton Hillebrandt. 1749 május 13-án történt meg az alapkövetétel, és néhány évig gyors ütemben folyt az építkezés.¹⁰ Mikoviny 1748-tól kapcsolódott be ebbe a munkába.

Mikoviny levelének tanúsága szerint, az uralkodó már 1748 nyarán „a budai királyi vár újrakezítéséhez hozzájárult, és annak irányítását reám [Mikovinyre] bízta.”¹¹ Kevés adatunk van arra vonatkozóan, hogy milyen munkálatokat végzett Budán, csak az elszámolások alapján gondolhatjuk, hogy jelentős szerepet játszott a palotaépítés előkészítésében. Az 1749 januárja és decembere közötti időszakra ötszáz forintot fizettek ki számára, de még a rendkívüli kiadások között is szerepel neve száz forintos összeggel. 1750-ben pedig özvegye még 275 forintot kapott. 1749-ben folytak – többek között – a vízmű építésének munkálatai.¹² Özvegye nyugdíj-kérelmében a következőképp emlékszik vissza:

Nr. 72. fol. 1–5., 1752. ápr. 18. r. Nr. 75. fol. 1–8. ŠŮBA HKG B 300. 1750. márc. 30., 303. 1751. nov. 18. és nov. 21., 304. 1752. jan. 2. és 20., R 175. 1750. ápr. 5. és máj. 17., 177. 1751. nov. 12, 1752. jan. 10., jan. 30. és ápr. 18.; TÁRCZY 1942. 248–249., 19. és 20. sz. jegyzet.

⁸ A pesti só- és gabonaraktár környékének és a budai vár részletének térképe cím nélkül (Pest-Buda/1b): [1:3600] 200 org. [=9,8 cm], [1742], ms., színes; 43,2x26,8 cm. A szelvényrajz cím nélkül. ŠŮBA Zbierka máp a plánov 12.979. Közli: FABÓ 2005. 184/a. tételszámon. Köszönettel tartozom Fabó Beátának, aki még selmecbányai kutatásaim előtt felhívta figyelmemet erre a térképre.

⁹ A Pest-Buda-Óbuda térképének leírását ld. az 1. sz. jegyzetben.

¹⁰ GÁL 1992. 67–78.

¹¹ HUNG. NOVA 44.

¹² KAPOSSY 1953. 124–125., 127–128., 6. jegyzet

Mikoviny „1749-ben a budai királyi palota építésének igazgatójává és tervezőmérnökévé neveztetett ki, melynek alapjai, sőt már egy része meg is épült, amivel különösen ez évben [1750-ben] valószínűleg elég jól el is készült volna.”¹³

Mikoviny térképhagyatékáról készített Zipser-féle, fentebb említett térképjegyzékében szerepel néhány – a palotaépítés szempontjából figyelemre méltó – tétel:

23. egy palotaépület föld alatti részének alaprajza (valószínűleg Buda),

38. a budai palota ciszternájának rajza,

39. a budai palotaépület alaprajzának vázlata, 62. a budai várnak a vízvezeték kiépítése céljából készített alaprajza.

Feltehetően ezek a térképek is a selmebányai levéltár állományában lehetnek. Valószínűleg a cím és a megírások hiánya miatt a katalógus alapján visszakereshetőségük nem biztosított. Egyébként az 1751-es térképjegyzékben még szerepel néhány olyan kastély-, illetve váralaprajz, amelyet már Zipser sem tudott beazonosítani. Így elképzelhető, hogy további kutatások során újabb Mikoviny-térképek kerülhetnek elő.

¹³ TÁRCZY 1942 242-244.; PURGINA 1958. 228.

IRODALOMJEGYZÉK

- BENDEFY 1976a BENDEFY László: Buda várának legkorábbi XVIII. századi térképe és látképe. Műemlékvédelem. 20. (1976. 3. sz.), p. 161–164.
- BENDEFY 1976b BENDEFY László: Mikoviny Sámuel megyei térképei különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire 1. Bp., 1976.
- DEÁK 1987 DEÁK András: Mikoviny Sámuel két „Monituma”. Somogyi Múzeumi Közlemények 8. (1987), p. 91–97.
- FABÓ 2005 Budapest régi térképei. DVD 1. rész. / Szerk.: Fabó Beáta. Bp., 2005.
- GÁL 1992 GÁL Tibor: Adalékok a budai királyi palota 18. századi építéstörténetéhez (1712–1770). Művészettörténeti Értesítő. 41. (1992), p. 67–78.
- HRENKÓ 1977a HRENKÓ Pál: Hozzászólás Mikoviny budavári térképéhez. Műemlékvédelem 21. (1977:1), p. 40–43.
- HRENKÓ 1977b HRENKÓ Pál: A pest-budai víziátkelő, Budavára és az Invalidusház Jászkerület Mikoviny térképein. Geodézia és Kartográfia 29. (1977. 1. sz.), p. 33–35. és 50.
- HRENKÓ 1984 HRENKÓ Pál: Mikoviny Sámuel és Epistolája. Az Epistolát ford. Kenéz Győző, Érszegi Géza. Klny. a Magyar Tájékoztató Futó Szövetség „Szélrózsa 1984” évkönyvéből. Bp., 1984.
- HUNG. NOVA A „Hungaria nova” megrajzolója Mikoviny Sámuel 1700–1750. / Ford., kísérő tanulm. Deák Antal András. Bp., 1987.
- KAPOSSY 1953 KAPOSSY János: Mégegyszer a budai királyi vár tervező mesteréről. Művészettörténeti Értesítő (1953), p. 124–128.
- MIKOVINYI 1732 Samuelis Mikovini nob. Hungari, epistola de methodo concinandarum mapparum Hungariae, topographicarum, ad virum clarissimum Matthiam Belium ... Posonii, 1732.
- MIKOVINYI 1971 Mikoviny S.: Observatio eclipseos lunae ... anno 1736 ... Budae et Pesthii. Budae, 1736. [1] fol. Korábban megvolt az OSZK Plakát- és aprónyomtatványtárában, jelenleg nem fellelhető. Magyarország bibliographiája, 1712–1860. 5. köt. Pótlások. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. Budapest, 1971.
- PURGINA 1958 PURGINA, Ján: Samuel Mikovini 1700–1750 – život a dielo. Bratislava, 1958. (fordítás: HUNG. NOVA 142–143. p.)
- REISZ 2001 REISZ T. Csaba: Mikoviny Sámuel udvari kamarai mérnök. In: A magyar térképészet nagyjai. Bp., 2001.
- TÁRCZY-HORNOCH 1942 TÁRCZY-HORNOCH Antal: Néhány Mikoviny Sámuelre vonatkozó érdekesebb okmány. Térképészeti Közlöny 6. (1942. 3–4. füzet), p. 248–249.
- TÖRÖK 2002 TÖRÖK Enikő: Mikoviny Sámuel rézmetszetű megyetérképei. A mérnök-térképész élete és munkássága. Doktori értekezés. Bp., 2002.

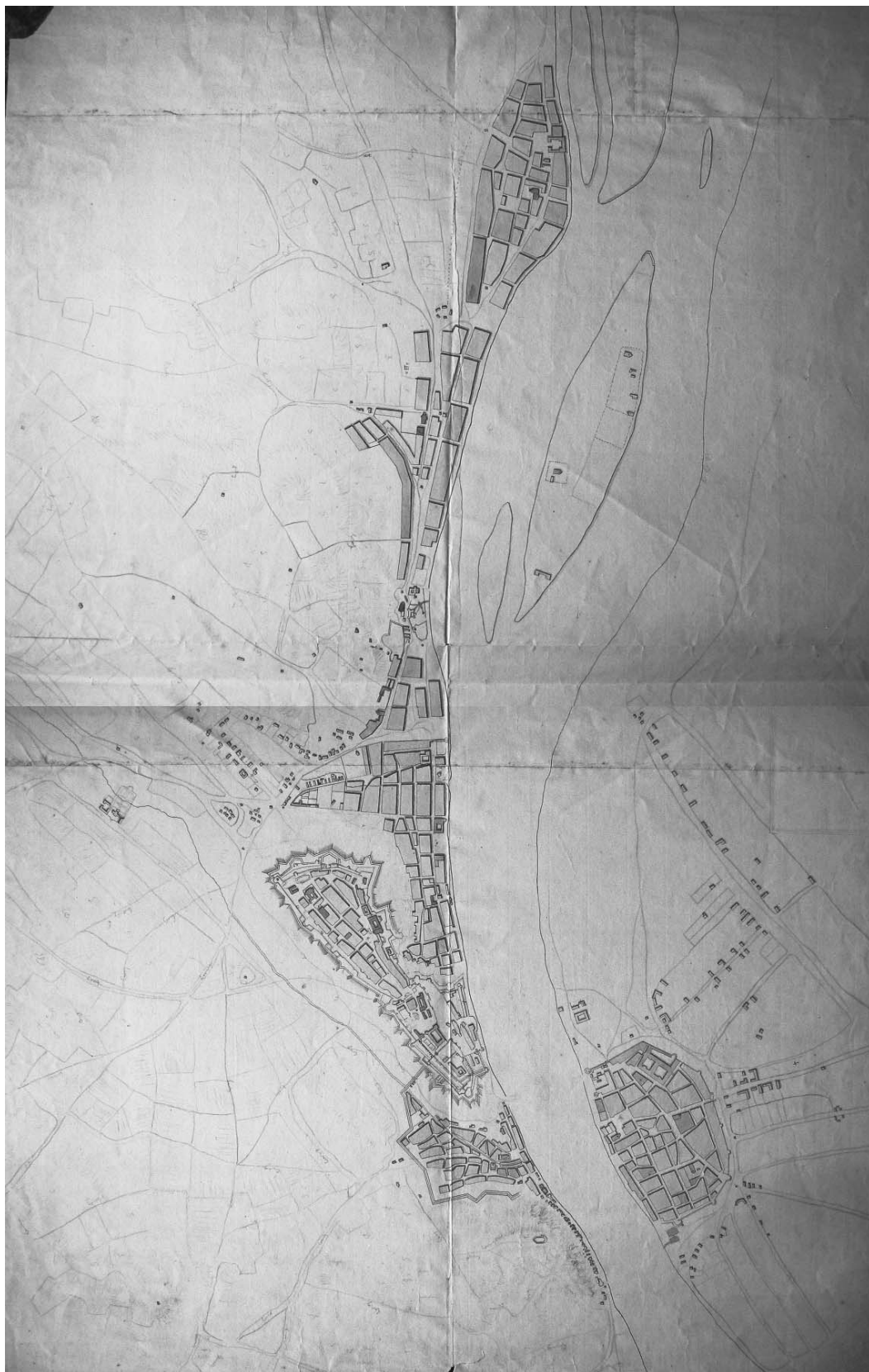
DIE KARTE VON PEST, BUDA UND ÓBUDA
VON SÁMUEL MIKOVINYI AUS DEM JAHRE 1742

Im Bergbauarchiv von Selmechánya habe ich eine handgeschriebene Karte von dem Ingenieur-Kartographen Samuel Mikovinyi (1700–1750) entdeckt. Die Karte ist farbig, unbeschriftet und zeigt Pest, Buda und Óbuda. Mikovinyi hat 1731 und 1736 astronomische Beobachtungen in Pest und Buda durchgeführt. Das Ergebnis hat er auf einem Blatt, in der Epistole, im „Observatio eclipseos lunae ... anno 1736“, und im Monitum II. publiziert. Er hat Pest, Buda und Óbuda einer Grundrißzeichnung ähnlich auf den Karten von Jászkutság (1731), vom Komitat Pest-Pilis-Solt (1732) sowie Pest und Pilis auf Kupferstich (1737) abgebildet. Mikovinyi ist im Jahre 1742 als Ingenieur in Pest-Buda eingetroffen. Im Auftrag der Hofkammer hat er untersuchen sollen, ob die im Bau befindlichen Salz- und Getreidelager von Pest aus militärischer Sicht irgendwelche Gefahr für die Budaer Burg bedeuten könnten. Eine der Karten, die er der Meldung vom 1. September beigelegt hat, zeigt das Gelände um das Getreidelager herum mit einem Teil der Budaer Burg. Dieser Bericht befindet sich heute im Kammerarchiv in Wien.

Nach Mikovinyi's Tod am 23. März 1750 sind sowohl bei den Regierungsbehörden, als auch bei seiner Frau Karten zurückgeblieben. Von denen bei seiner Frau hat Matthias Zipser 1751 ein Register zusammengestellt. Unter Nr 40. finden wir einen Teil des Grundrisses von Buda und Pest. Sie ist die unvollendete Variante der oben genannten Karte aus 1742, die im Hofkammer aufbewahrt ist. Das abgebildete Gebiet, d.h. die Budaer Burg, die fliegende Brücke und die Umgebung des Salz- und Getreidelagers in Pest sowie die Profilzeichnung auf den beiden Karten stimmen miteinander

überein, aber auf dieser Karte kann man nur zwei Beschriftungen lesen, es fehlt die Zeichenerklärung und der Maßstab. Sie soll eine der Karten gewesen sein, die das Amt des Kammergrafen von der Witwe übernommen hat – auf diesem Wege ist sie in das Archiv von Selmechánya gekommen.

Ich habe bei meiner Forschungsarbeit in Selmechánya auch die Karte Nr. 34. des Zipser-Registers gefunden. Das Blatt zeigt den unvollendeten Grundriss der Städte Buda und Pest und den der Burg. Dieser glückliche Zufall ist der Tatsache zu verdanken, dass beide Karten unter der gleichen Signatur registriert waren. Diese schöne, farbige Manuskript-Karte ohne Titel zeigt ein grössere Einheit: das ganze Gebiet von Pest, Buda und Óbuda – jedoch ohne Beschriftung. Dieser Stadtplan kann als ein Teil des Grundrisses von Buda und Pest von 1742 datiert werden. Mikovinyi hat die Karte vermutlich im Jahre 1742 gemacht, als er in Angelegenheit des Salz- und Getreidelagers Pest-Buda besucht hat und einen Teil der Stadt vermessen hat. Er hat im Jahre 1749 sogar an den Bauarbeiten des Budaer königlichen Schlosses teilgenommen. In dem obengenannten Zipser-Register finden wir folgende, für den Burgbau bedeutende Sätze: Nr. 23. ist der Grundriss des unterirdischen Teils eines Burgebäudes (vermutlich Buda); die Nr. 38. ist die Zeichnung der Zisterne in der Budaer Burg; die Nr. 39. ist eine Skizze zum Grundriss des Schlossgebäudes in Buda; die Nr. 62. zeigt den Grundriss der Budaer Burg, der zum Ausbau der Wasserleitung gezeichnet wurde. Hoffentlich werden bei den weiteren Forschungen auch diese Mikoviny-Karten zum Vorschein kommen.

1. kép. Mikoviny Sámuel Pestet, Budát és Óbudát ábrázoló 1742. évi térképe (ŠÚBA után)

PETŐ MÁRIA

A VÁCI MIGAZZI-GYŰJTEMÉNY BUDAPESTI LELŐHELYŰ DARABJAI

A magyarországi műgyűjtés története egészen a középkorig vezethető vissza, bár ebben a korai időszakban ez a tevékenység még csak thezaurálásnak nevezhető¹ az egyház és az uralkodók részéről. A reneszánsz időszakától figyelhető meg a tudatos gyűjtés kialakulása, elsősorban Mátyás király udvarában,² ahol a humanista tudósok közreműködésével már valóságos műgyűjtemény jött létre, beleértve a könyvtárat, az antik régiségeket, a képzőművészeti anyagot és az éremgyűjteményt is.

A török hódoltság, majd a visszafoglalási harcok utáni években már jelentős gyűjteményekről van tudomásunk, de a kutatók véleménye szerint a 18. század tekinthető a hazai műgyűjtés virágkorának.³ E század gyűjteményei közül jelentős gr. Migazzi Kristóf váci püspök, majd Bécs hercegérsekének magánmúzeuma, mely ma már összességében nem tekinthető meg, egyes darabjai különböző helyekre kerültek, így csak rekonstruálni lehet a maga idejében jelentős és gazdag kollekción.⁴

Migazzi Kristóf Antal gróf 1714. október 14-én Trentóban született, (1803-ban hunyt el), apja Migazzi Vince, anyja Del Prato Sagunsani Borbála volt. Középkorai tanulmányait Trentóban és Innsbruckban végezte, majd felsőbb filozófiai és teológiai tanulmányok végzésére Rómába utazott, ahol a Collegium Germanicum-Hungaricumban fejezte be iskoláit, majd pappá szentelték. 1742-től a Rota Romanánál (legfelsőbb egyházi bíróság) a Német-Római Birodalom képviselő auditor (ügyhallgató) lett, akit a feladattal bíztak meg, hogy rendezze az örökösödési háború alatt a bécsi udvar és Róma között elhidegült viszonyt. 1752-1756 között spanyolországi követ volt. 1756-ban a betegeskedő Althan Mihály kérésére a királynő váci segédpüspökké nevezte ki, majd

Althan halála után a váci egyházmegye püspökévé tette, beiktatása 1756 őszén történt meg. 1757-től bécsi érseki kinevezést kapott. 1775-ben részt vett VI. Pius megválasztásában.

II. József rendelete értelmében 1786-ban lemondani kényszerült a váci püspökségről és csak a bécsi érsekséget tartotta meg. Nagy érdemeket szerzett Vác fejlesztésében, felügyelete alatt fejeződött be a székesegyház építése, nevéhez fűződik számos egyházi és világi intézmény létrehozása, építkezései a mai napig meghatározzák Vác városának arculatát.⁵

Amikor Mária Terézia Migazzit a váci egyházmegye püspökévé nevezte ki, ő egyúttal elődeinek műkincseit is örökölte. A hagyatéki leltárak anyagát Entz Géza elemezte⁶ és ennek alapján a következő megállapításra jutott, Althan Mihály halála után, 1756-ban a képek száma 170 volt, Forgách Pál elhunytakor 1759-ben 160 darabot jegyeztek fel, a harmadikat 1787-ben vették fel, amikor 130 festményt regisztráltak, azután, hogy Migazzi lemondott a váci püspökségről és csak a bécsi érsekséget tartotta meg. Talán váci építkezései finanszírozása miatt kellett időközben megválnia több festménytől. A Migazzi gyűjtemény anyagát felsoroló leltár külön tárgyalja a püspöki palotában és a kismarosi kastélyban fellelhető festményeket, ez utóbbi helyről jegyezték fel, hogy „a termeket igen értékes műbecsű képek, a rómaiak régi alakjai ékesítik, melyeket a régészek által Pompei és Herculanum nevű elsüllyedt városok romjaiból felszínre hozott ércbe vésett minták után művészileg készítették.” Az 1748-ban megindult pompeii ásatások eredményei ugyanis a festők és a műgyűjtők érdeklődését Európa szerte felkeltették.

Vannak egyezések a három, különböző időszakban felvett leltárak között, egy Krisztus születését ábrázoló bronz relief mindhárom össze-

¹ ENTZ 1994. 99.

² PÓCZY 2000. 7-9.

³ ENTZ 1994. 32-58.

⁴ TRAGOR 1912.; PETŐ 1997. 183-193.

⁵ KARCSÚ 1880.; TRAGOR 1929.; MMT 250 skk.

⁶ ENTZ Géza 1994. 43-44.

írásban szerepel, egy Vezúvról készült festmény pedig pedig az 1756-os és az 1787-es leírásban egyaránt megtalálható. Az összeírásokban a szobák berendezéséről, bútorokról, edényekről és ötvösmunkákról egyaránt megemlékeznek. A képgyűjtemény anyagának nagy része Bécsbe kerülhetett – Entz Géza szerint – de egyes darabjai itthon is fellelhetők. A pannonhalmi Szent Benedek Rendház képtára a 19. század 30-as éveiben több, a Migazzi gyűjteményből származó festménnyel gazdagodott.⁷

A barokk kori gyűjtemények több részből tevődtek össze, a festményeket szobák és folyosók díszítésére alkalmazták, különálló képtárat nem alakítottak ki. A díszes kötésű könyveket a könyvtárszobában helyezték el a kéziratokkal együtt, ugyanitt őrizték a régészeti emlékeket és az éremgyűjteményt is. A természettudományos kabinetben ásvány- és kőzetdarabok, herbáriumok, kitömött, különleges fajtájú állatok kaptak helyet. Az antik kőemlékeket általában a kertekben állították fel.

Migazzi ötvös tárgyai közül egy finom művű, lombos mustrával gazdagon díszített, aranyozott ezüst kehely került a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe, a darab 15–16. század eleji munka.⁸ (1. kép) Ugyancsak Vácról származik az ún. Báthory Madonna (2. kép), mely Kámánházy püspök ajándékaként jutott a Nemzeti Múzeumba. Ez a kelheimi mészkből készült 16. századi dombormű feltehetőleg már Migazzi idejében is a váci egyház tulajdonában lehetett.⁹

A püspök könyvtárának is külön története van, a mintegy 8 ezer kötetre tehető, de ettől eltérő adatokkal is rendelkezünk, könyvvállományát 1785-ben eladni kényszerült gr. Batthány Ignác gyulafehérvári püspöknek, miután II. József eltávolította őt a váci püspöki székből, melyet Mária Terézia kegyéből, mint bécsi hercegérsek is megtarthattott. A vételárát illetően különböző adatok állnak rendelkezésünkre. Kelecsényi Gábor szerint¹⁰ 20 ezer Ft-t fizetett az erdélyi püspök Migazzinak. Entz Géza közlésében 40 ezer Ft volt a vételár,¹¹ Kazinczy Ferenc pedig úgy tudta, hogy mindössze 12 ezer Ft-ért szerezte meg Batthyány gróf Migazzi cardinálától a könyveket. A gyula-

fehérvári könyvtárral Varjú Elemér foglalkozott részletesen,¹² az anyagból külön kiemelte a Codex Aureusnak nevezett evangéliumos könyvet (benne Márk és Máté evangéliuma), s véleménye szerint már ennek az aranykódexnek az ára bőven fedezte volna a teljes gyűjtemény vételárát. Varjú Elemér leírása szerint ez „ívrétű kézirat, vastag, erős hártján, 111 levélen. Végig egy kéztől eredő szép, egyenletes unciális írás, ma is ragyogó, hibátlan arany tintával írva... Kora a 9. századra tehető, erre mutat a kézirat késő karoling jellegű miniatúrája és a helyesírás... kötése a 18. század második feléből való. Nagyon valószínű, hogy Bécsben készült és Migazzi csináltatta”.

A püspök egyéb gyűjteményeiről Vahot Imre közölt adatokat,¹³ a bibornoknak Vácott igen nagybecsű ásvány-gyűjteménye volt, mely nemcsak Magyarország de Európa „mindennemű fényesített s drágaköveit magában foglalá”. Ezt utóbb Kubinyi Ferenc szerezte meg kitűnő természeti és műritkaságokkal bíró magánmúzeuma számára, mely Losonc 1849-i feldúlásakor – fájdalom – végképp elpusztult.

A Migazzi gyűjtemény anyagában igen jelentős volt az a mintegy 20 db-ból álló, római kori kőemlék-gyűjtemény, mellyel már a 18. századtól napjainkig utazók és kutatók egész sora foglalkozott, elsőként Gaetanus Marini jegyezte le felirataikat, melyhez az adatokat Pray Györgytől és magától Migazzitól kapta, szövege kéziratan maradt, ezeket ma a Vaticani Könyvtárban őrzik,¹⁴ utána Schönvisner István,¹⁵ majd firenzei kollégája, Domenico Sestini¹⁶ írták le a gyűjteményt, akkor, amikor még ezek a kövek a püspök kertjét díszítették. Josephus Eckhel is foglalkozott a Migazzi-gyűjtemény kőemlékeivel, kéziratos feljegyzést készített róluk, mely a bécsi, császári éremtárba került. A püspök halála után 10 évvel elkezdődött a római kori kövek beszállítása a Magyar Nemzeti Múzeumba. Az első szállítmány József nádor felszólítására, Kámánházy püspök ajándékaként 1813-ban érkezett Vácról, ez 4 db feliratos szarkofág volt,¹⁷ melyeket Tragor Ignác

⁷ SÖRÖS 1916.VI/B. köt. 8.

⁸ MonHungArch.II/2. 185. 1.kép; RADISICS 1891. 31.

⁹ TRAGOR 1912. (kép a belső borítón)

¹⁰ KELECSÉNYI 1988.

¹¹ ENTZ 1994. 45.

¹² KELECSÉNYI 1988. 163

¹³ KUBINYI-VAHOT 1853. 61-75

¹⁴ Cod.Vat. 9127. fol. 89-93

¹⁵ SCHÖNVISNER 1778.

¹⁶ SESTINI 1815.

¹⁷ Szarkofágok (Nádori levéltár 2551) 1813., Numitorius Felix centurio sírládája CIL III. 3557, Aurelius Bonosának Val. Valerianus által készített kősíra CIL III. 3539., L.Cassius Pudens szarkofágja CIL III. 3543

részletesen leírt. A legnagyobb kőszállítás Roskoványi Ágoston püspök utasítására 1857-ben volt, ekkor 10 db került be a múzeumba, ezek oltárok és sírkövek voltak. Az utolsó kőszállításra 1880-ban került sor, ekkor adományozta Wirtner Lajos¹⁸ a Nemzeti Múzeumnak azt a 2 db kőemléket melyeket, a püspöki kert falából bontottak ki (az egyik egy családi sírkő, CIL III. 3582, a másik egy sírtáblának alsó fele CIL III. 3570), ahová még Migazzi falaztatta be, két darab Silvanusnak állított kő (CIL III. 3504) továbbra is itt maradt, ezek a kert kőfalának külső részébe voltak beépítve, ma mindkettő a váci Tragor Ignác Múzeumban található, ugyanitt őriznek egy Epona istennőnek szentelt kőemléket is (CIL 3420), esetleg ez a darab szintén a Migazzi gyűjteményhez tartozhatott, mely Sestini leírásában szerepel, de nem került be a Nemzeti Múzeumba.

A váci kőfeliratokon, ahol római csapattest megnevezése olvasható, mindig Aquincum helyőrsége, a Legio II Adiutrix szerepel. Érdekes lehet azonban az a ma már túlhaladott elképzelés, hogy ezek a kövek mindig Vácott álltak. Karcsú Antal Arzén Vác történetéről szóló írásában, mely igen alapos munka, a következő megállapítás jelent meg: „Sajátságos némelyeknek azon állítása, hogy itt hajdanán római gyarmathely nem volt, mert azon régi emlékkövek, melyek egy része a püspöki lak alatti kert falában található (e falazatba Kámánházy püspök rakatá), nem Vácott, hanem Ó-Budán, a hajdani Aquincum helyén találtattak, honnét a művészet és tudománykedvelő nagy egyházfejedelem, Migazzi Kristóf, a híres váci püspök hozatta ide és állíttatta fel. De vajjon azért, hogy ezen emlékkövek az érintett helyen találtattak és hozattak Vácra, ennek területén nem lehetett volna az őshajdanban római telepítvény, ki állíthatja ezt, sőt inkább, mikép főntebb említőnk kitűnő történelmi adatok bizonyítják, mikép itt egykor római gyarmat virágzott.”

Ez a megállapítás meglehetősen túlhaladott ma már, az említett kőemlékek Óbudáról való származása bizonyított, egyéb kis leletek, pénzek kereskedelmi forgalom révén kerültek ide, mely kapcsolat Aquincum és a Barbaricum között több évszázadon át fennállt.

A Migazzi-gyűjtemény felirat nélküli, mitológiai ábrázolásokkal díszített darabjai leltári számuk alapján az 1857-es kőszállítással kerülhettek be a Múzeumba. Ezekkel az emlékekkel a

18. századi leírások különös módon nem foglalkoztak, talán nem Migazzi idejében kerültek Vácra, vagy nem Vácott, esetleg a verőcemarosi kastélyban őrizték ezeket, e darabok a következők: MNM Ltsz. 72.1857.1. Mars és Rhea Sylviát ábrázoló relief, ma a múzeum előcsarnokában,¹⁹ egy kratérből kinövő szőlőindát ábrázoló kőlap,²⁰ illetve Theseus és Ariadne történetét megörökítő dombormű²¹ (3-5. kép) és egy kőlap Menelaos és Helene találkozásának jelenetével. (MNM Ltsz 72 1857.3.)

Kérdés lehet azonban, hogyan jutottak ezek a kétség kívül aquincumi lelőhelyű kőemlékek Migazzi birtokába. Noha a római kövek gyűjtése már a reneszánsz idejében elkezdődött, valójában még hosszú ideig nem volt a leleteknek igazi otthonuk. A budai Várban, a Kiscelli kastélyban, de számos magánházban is őriztek római köveket, majd Óbudán a Zichy kastély közelében (a jószágigazgató, vagy dézsmaházban) kaptak helyet. Schönvisner István is ide gyűjtötte be az 1780-ban általa feltárt katonai fürdő leleteit. Ugyanide kísérte el Sestinit Benyák Bernát az Egyetem filozófiai tanára, mivel tudta, hogy a firenzei tudóst nagyon érdeklik a római feliratos kőemlékek. 1764-ben Mária Terézia váci látogatása után Migazzi püspök Khevenhüller-Metsch herceggel, a császári főudvarmesterrel Óbudán meglátogatta özv. Zichy Miklósné Berényi Erzsébetet, elképzelhető, hogy a püspök a családdal való ismeretség útján juthatott óbudai (azaz aquincumi) lelőhelyű kőemlékek birtokába, vagy az uralkodó engedélyével –, aki Migazzit igazán kedvelte – amikor 1779-től Óbuda koronabirtok lett.

Az óbudai lelőhelyű kövek Vácra kerülésének időpontját meghatározni ma már nem lehet, tény, hogy 1780-ban már számos kőemlék a püspök kertjét díszítette, de az sem deríthető ki, hogy a kövek elhurcolása ezzel befejeződött-e.

Vác az őskortól kezdve lakott hely volt, területről számos régészeti lelet és római kori pénz került elő, Tragor Ignác 1912-ben kiadott gyűjteményi leírásában²² nagy számban felhalmozott római pénzekről tudósít, melyek legtöbbször a városban és környékén találták, koruk a 2-4. századra tehető.

¹⁸ A köveket leírta HAMPEL József: ArchÉrt (1882) II. 67-68.

¹⁹ ERDÉLYI 1974. 204.; Mars és Rhea Sylviát ábrázoló dombormű, MNM Ltsz. 72.1857.1.

²⁰ ERDÉLYI 1974. 111.

²¹ ERDÉLYI 1974. 204.

²² TRAGOR 1912. 63.

¹⁸ A köveket leírta HAMPEL József: ArchÉrt (1882) II. 67-68.

Vác területe soha nem tartozott a római birodalomhoz, de a későrómai korban határ-
védelmi szempontból a Dunakanyar keleti
oldalán hídfőállásokat létesítettek,²³ dél felől
pedig Göd-Bócsaújtelepen egy Valentinianus-
kori erőd maradványait tárták fel.²⁴ A római
katonaság jelenléte, valamint a quadokkal és szar-
matákkal való kereskedelmi kapcsolatok magya-
rázzák a római kori pénzek előkerülését Vác
térképében. Hogy Migazzi püspöknek is lett volna
numizmatikai gyűjteménye, arról adatokkal nem
rendelkezünk, de ismerve a korabeli gyűjtési
szokásokat, meglete feltételezhető.

A 18. századi utazók nagy elismeréssel
nyilatkoztak Migazzi Kristóf tevékenységéről,
gyűjteményeiről. Gottfried Edler von Rotenstein
(1744–1794) a nógrádverőcei kastélyról így írt
*„Migazziburg szép kastély, vadaskert mellett
található, mely tele van dāmavadakkal és más
állatokkal, a díszteremben római módra, pompás
oszlopcsarnok van, néhány szobát romok képével
bájosan kifestettek”*.²⁵ (6. kép)

Migazzi Kristóf műértői képességére, s egyben
Grassalkovich Antallal való barátságára utaló
adat található a Budapesti Történeti Múzeum
számítógépes adatbázisában. E szerint 1759
április 19-én csontból faragott szobrocskát
találtak Besnyőn, az egykori premontrei templom
erdővel benőtt romjainak helyén. A 12–13.
századi faragvány Szűz Máriát ábrázolja, karján a
gyermek Jézussal. A 18. században Gödöllőhöz
tartozott a török pusztításnak áldozatul esett
Besnyő. A szobrot és megtalálásának körülmé-
nyeit Migazzi püspök hitelesítette. A lelőhelyen
előbb kápolnát, majd templomot építettek, melyet
1771-ben szenteltek fel. A faragványt a mai felső-
templomban helyezték el. Ugyanitt található I.
Grassalkovich Antal és barátja, Migazzi bíboros
korabeli portréja. Az altemplomban lévő
kriptában helyezték nyugalomba Grassalkovich
Antalt és feleségét, koporsóikat 1772-ben Migazzi
bíboros készítette.²⁶

²³ VISY 1988.

²⁴ MRÁV 2003. 83–114.

²⁵ GYÖRFFY 1991. 21.

²⁶ Ez a tanulmány a Váci Egyházmegyei Gyűjteményben
2004. júl. 23-án Aeternae Domui – a megújuló Vác Migazzi
Kristóf bíboros, váci püspök és bécsi érsek a mecénás és
műgyűjtő idején, című konferencián elhangzott előadás
átdolgozott, bővített változata.

IRODALOMJEGYZÉK

- ENTZ 1994 ENTZ Géza: A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig. In: *Museologica Carpathica*. Miskolc, 1994.
- ERDÉLYI 1974 ERDÉLYI Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp., 1974.
- GYÖRFFY 1991 G. GYÖRFFY Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. In: *MűvTörtFüz* 20. Bp., 1991.
- HAMPEL 1912 HAMPEL József: *Kalauz a Régiségtárban*. Bp., 1912.
- KARCSÚ 1880 KARCSÚ Antal Arzén: *Vác város története* 1. Vác, 1880.
- KELECSÉNYI 1988 KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp., 1988.
- KUBINYI-VAHOT 1853 KUBINYI Ferenc-VAHOT Imre: *Magyarország és Erdély képekben* 1. Pest, 1853. *MMT Magyarország műemléki topográfiája / Szerk. Dercsényi Dezső*. 5. Pest megye műemlékei. Vác. Bp., 1958.
- MRÁV 2003 MRÁV Zsolt: *Archaeologische Forschungen 2000–2001 CommArchHung* (2003), p. 83–114.
- PETŐ 1997 PETŐ Mária: Vác és a Migazzi-gyűjtemény római kőemlékeinek leírása D.Sestini útinaplójában. In: *Váci Könyvek* 8. Vác, 1997. p. 183–193.
- PÓCZY 2000 PÓCZY Klára: Az aquincumi kőemlékek gyűjtéséről. *BudRég* 34. (2000), p. 7–9.
- RADISICS 1891 RADISICS Jenő: Régi egyházi ötvösművek. *ArchÉrt* (1891), p. 31.
- SCHÖNVISNER 1778 SCHÖNVISNER, Stephanus: *De ruderibus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno MDCCLXXVIII repertis partim nondum vulgatis liber unicus*. Budae 1778.
- SESTINI 1815 SESTINI, Domenico: *Viaggio curiosos-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna*. Firenze, 1815.
- SÖRÖS 1916 SÖRÖS P.: *A pannonthalmi Szt. Benedek Rend Története*. 1916.
- TRAGOR 1912 TRAGOR Ignác: *A váci múzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma*. Vác, 1912.
- TRAGOR 1929 TRAGOR Ignác: *Vác története* 10. Migazzi kora. Vác, 1929.
- VISY 1988 VISY Zsolt: *Der pannonsche Limes in Ungarn*. Stuttgart, 1988.

DIE MIGAZZI-SAMMLUNG

Die Sammlung von Chrisoph Migazzi, dem Bischof von Vác und Erzbischof von Wien hat unter den Kunstsammlungen der Aristokratie und der Kirche des 18. Jahrhunderts einen besonders guten Ruf gehabt. Die Stücke der Kollektion sind mittlerweile an unterschiedlichen Stellen aufzufinden, deshalb kann man den ehemaligen Bestand heute nur noch mit Hilfe von literarischen Angaben und Nachlaßinventaren rekonstruieren. Die schon zu ihrer Zeit bekannte Sammlung ist glücklicher Weise von mehreren Zeitgenossen beschrieben worden, sie haben sich über die wertvollen Stück immer mit großer Anerkennung geäußert. Die Sammlung hat nach den Traditionen des Barocks aus mehrererer Teilen bestanden, es hat eine bedeutende Bibliothek, eine kunsthistorische, eine archäologische und eine Mineralien-Sammlung gegeben. Die Kunstgegenstände sind an zwei Stellen aufbewahrt worden: in dem Bischofspalatz in Vác und im Schloss von Verőcemasaros.

Migazzi hat die besonders wertvolle Bibliothek bereits zu seiner Lebzeit dem siebenbürgischen Bischof Ignatius Batthyány verkauft. Einzelne Kunststücke sind nach dem Tode des Besitzers zum Glück in ungarische öffentliche Sammlungen gekommen, aber einige sollen nach Wien geraten sein.

In vollstem Maße ist die Sammlung der Steindenkmäler aus der Römerzeit erhalten geblieben. Sie besteht aus etwa 20 Stücken. Die meisten sind bei den Ausgrabungen in Óbuda (d.h. Aquincum) freigelegt und schon im 19. Jh. in das Ungarische Nationalmuseum geliefert worden. Zwei, eventuell drei weitere Steinstücke sind in Vác geblieben, sie sind heute im Museum „Tragor Ignác“ zu sehen. Andere sind in den 1960-er Jahren dem Aquincum Museum überreicht worden.

1. kép. Aranyozott ezüst kehely a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében (HAMPEL 1912 után)

BÁTHORY-ÉLE MADONNA A N. MŰZEMHŐN.

2. kép. „Báthory Madonna” (jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria kiállításán látható)

3. kép. Mars és Rhea Sylviát ábrázoló kődombormű (MNM Ltsz.72.1857.1.; Fotó: Murányi István)

4. kép. Kratérből kinövő szőlőinda, kődombormű (MNM; Fotótár Ltsz. 15928.)

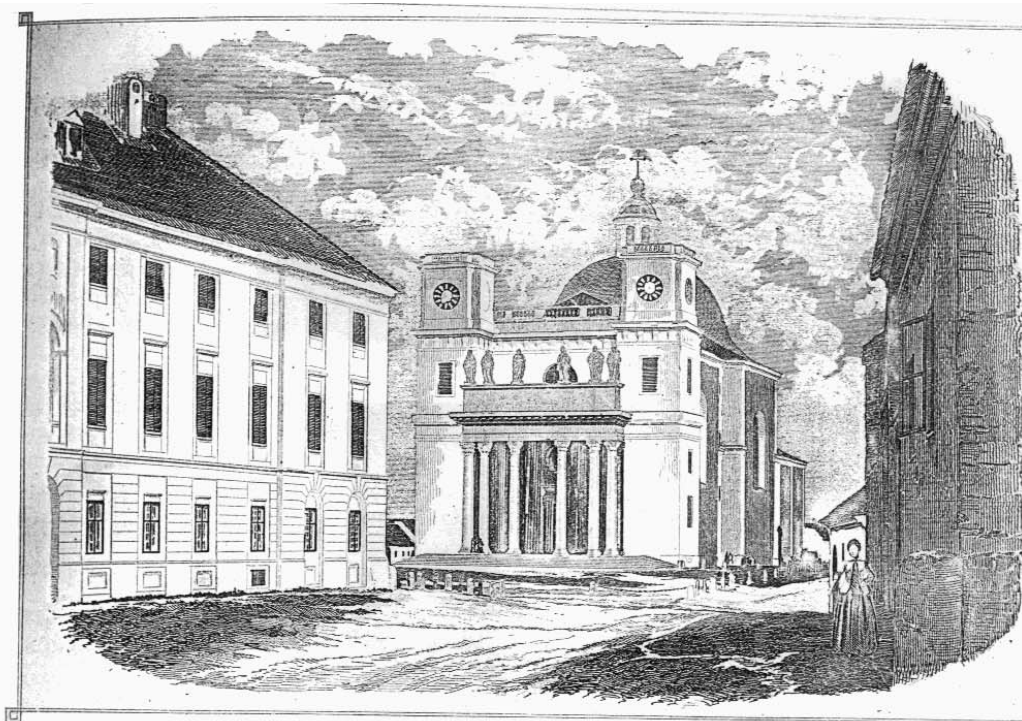
5. kép. Theseus és Ariadne történetét megörökítő dombormű (MNM Ltsz. 72.1857.2.)

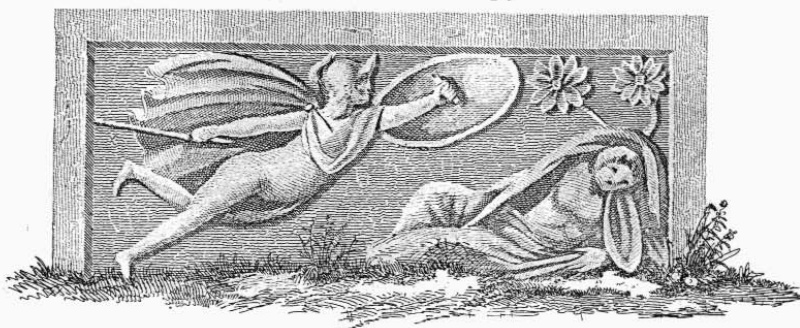
6. kép. A verőcemasosi kastély (MNM Fototára, No.2/2, az ELTE Természetföldrajzi Tanszékének letéti anyagából, Dr.Gábris Gyula professzor engedélyével)

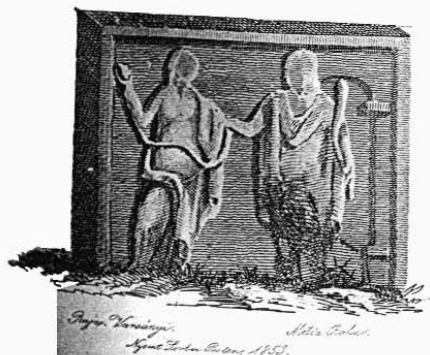
7. kép. Numitorius Felix szarkofágja (CIL III. 3557)

A váci székesegyház.

A Váczon létező római régiségek.

8. kép. A váci régiségek (KUBINYI-VAHOT 1853. nyomán)

CSIPPÁN PÉTER

AZ ÁLLATCSONTOK ELTÉRŐ KULTURÁLIS SZOKÁSOKAT JELZŐ SZEREPE 14–16. századi állatcsontleletek Budáról

Az állatcsontok egyértelmű, az egyes népcsoportokat jellemző szerepe vitatott a szakirodalomban, jóllehet Bökönyi Sándor már 1954-ben felhívta a figyelmet a faunisztikai elemzések és a kulturális szokások közötti kapcsolatra. Az állatcsontok esetén szerepe azonban csak akkor lehet bizonyító erejű, amennyiben jól adatolt lelőhellyel állunk szemben, amely megfelel az alábbiakban közölt kritériumoknak.

A LELŐHELY

A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztálya 1994. és 2000. között Magyar Károly régész vezetésével¹ ásatást folytatott a budavári Szt. György tér délnyugati részén, az egykori Királyi istálló területén. Az ásatás során, a 94/3 számú kutatóárokban feltárt gödör a belőle előkerült Korán idézeteket tartalmazó ezüst amulett² után az „amulettes gödör” nevet kapta. Az amulettes gödör, amely mélysége alapján akár kút is lehetett (~14 m), betemetődése a újkorban zárult le véglegesen. Az objektum tehát egy igen hosszú, a 14. században kezdődő időszak leletanyagát foglalta magába.

A Szt. György tér délnyugati része a 14. század végétől a török korig nagyjából azonosan nézhetett ki. Elsősorban lakóházak állhattak rajta, melyeket főnemesek és polgári személyek birtokoltak.³

A Szt. Zsigmond utca területe a török korban, az úgynevezett *Orta hiszár*, vagy Középső vár területére esett. Ez a terület az északi kortinafaltól egészen a Bécsi kapuig húzódott.⁴ A Középső vár a polgári lakosság lakóhelye volt, legdélebbi része azonban már korán katonai épületeknek, kincstári raktáraknak adott helyet.⁵ A kortinafaltól délre

első területen, kaszárnyák álltak, ahol többek között a műszaki csapatok, az ágyúöntők és a tüzérek laktak.⁶

A török korból a Szt. Zsigmond utca nyugati oldalán álló házakról nincs írásos forrás.⁷ Evlia Cselebi is csupán az itt elhelyezkedő védműrendszerekről ír. A középkori házak a török korban is lakottak, sőt kisebb-nagyobb telken belüli, sokszor a középkori alapfalmaradványokat is felhasználó építkezések nyomai is megfigyelhetőek voltak a feltárások során.⁸ Mivel a török adóösszeírások, a defterek is hallgatnak a területről, elképzelhető, hogy itt nem laktak adófizető ráják. Amennyiben így volt, akkor valószínű, hogy a területen kizárólag muzulmán lakosság élt.

Az ostromok során a nyugati várfalak jelentősen megrongálódtak, olyannyira, hogy az 1684. évi ostrom előkészületei során ezt a falszakaszt tartják a védműrendszer legsebezhetőbb pontjának, amit a régészeti feltárás során talált nagymennyiségű ágyúgolyó is megerősített.⁹

A helyreállításokat végző szultáni mérnökök, Sziausz aga egy második, párhuzamos észak-déli várfalat is húzott. Bizonyossá válik tehát, hogy erre az időre a középkori lakóházak teljesen elpusztulhattak, helyükön üres terület húzódott.¹⁰

A MÓDSZER

„... az elhullott állat{húsa}, a {levágáskor} elfolyt vér és a disznó húsa.- ez tisztátalanság...”

(Korán 6:14)¹¹

Amint azt a fenti idézet is mutatja az iszlám tiltja a sertés és a nem megfelelő módon kivézett állatok húsának fogyasztását. Az étkezéssel,

¹ Magyar Károlynak ezúton szeretném megköszönni a feldolgozás lehetőségét.

² MAGYAR 2005. 162.

³ MAGYAR 2003. 50.

⁴ FEKETE-NAGY 1986. 21.

⁵ FEKETE-NAGY 1986. 21.

⁶ FEKETE-NAGY 1986. 21.

⁷ MAGYAR 2003. 54.

⁸ MAGYAR 2003. 56.; MAGYAR 2002. 177.

⁹ MAGYAR 2003. 56.

¹⁰ MAGYAR 2003. 57.

¹¹ KORÁN 1987. 103.

a tilalmas és engedélyezett ételekkel kapcsolatos leírások több szűrában is megjelennek.¹² A hasonlóság a zsidó étkezési szokásokkal szembeűnő és nem is véletlen. A sertés húsának fogyasztása eredetileg engedélyezett volt, később azonban a zsidó hagyományok és azon hiedelmek hatására, miszerint a sertés húsa leprát terjeszt, fogyasztása tiltottá vált.¹³ A hasítatlan körmű állatokkal, mint például a ló, szembeni ellenérzések szintén zsidó eredetűek. Ezekre azonban nem vonatkozott az előzőekhez hasonló, szigorú előírás. Egyes teológiai iskolák engedélyezték, míg mások tiltották fogyasztásukat.¹⁴ Még a nyúl fogyasztása, annak karmai miatt is hasonló problémákat vetett fel.

Az iszlám átvette annak a hagyományát is miszerint csak az azonos hitű ember által, rituális módon leölt állat húsának fogyasztása engedélyezett.¹⁵ A muzulmán lakosságnak, a korabeli Budán saját mészárosai (*kaszab*) voltak, akik a hagyományoknak megfelelően tudták levágni az állatokat.¹⁶ A fenti étkezési szokások ismeretében érthető, hogy az élelmiszeripar az első iparágak között volt, melynek iparosai között megjelentek a török, illetve délszláv iparosok is.¹⁷ Sajnos azonban a budai muzulmán iparosok száma pontosan nem ismert.¹⁸

Buda városának határai megnövekedtek a török korban, a nagyszámú délszláv lakosság hatására pedig a város falusi állattartó szokásokat vett fel. Annyira, hogy egyre nagyobb számban a város falain belül is tartanak állatokat.¹⁹

Jelen tanulmány a kései középkorban, majd a török korban itt élő lakosság húsfogyasztását egy olyan gödör betöltésének anyagával szándékozik bemutatni, amely tartalma alapján három korszakot érint. Bár a gödör egyéb régészeti leletanyaga egyelőre feldolgozatlan, annyi bizonyos, hogy alsó részéből 14-15. századi, középső rétegeiből törökkori, míg a felsőbb szintekből újkori leletanyag került elő.

A tanulmány célja továbbá, hogy az egyes periódusok közötti határvonalakat pusztán az állatsont leletek alapján vonja meg, majd az eredményt az előzetes összefoglalóban közölt és az ásató régész által nyújtott információkkal vesse össze.²⁰

A hús fogyasztásban mutatkozó kulturális különbségek alapján kirajzolódó határvonalak azonosítása az állatsontok segítségével nem példa nélküli a magyar szerzők által közölt nemzetközi szakirodalomban. Daróczi-Szabó Lászlónak az általa feldolgozott, az egykori Teleki Palota területén lévő kút állatsont anyagában sikerült kimutatnia élesen elkülönülő határvonalakat a keresztény és zsidó étkezési szokások különbözősége alapján.²¹

A határvonalak megvonhatóságának hipotézise alapvetően az alábbi kritériumokon alapszik:

1. több korszakot átívelő kontinuitás
2. vallási/etnikai vagy egyéb kulturális változás
3. eltérő étkezési szokások
4. korszak(ok)hoz köthető, zárt objektum

A kontinuitás az adott település, vagy településrészlet, esetleg különálló objektum folytonosságát követeli meg a vizsgált korokban. Az etnikai vagy kulturális változás, az eltérést kiváltó kultúrák közvetlen egymás mellett vagy egymás után élését jelenti. A kulturális különbség azonban nem minden esetben jár eltérő étkezési szokásokkal, így ez utóbbi kritériumnak is teljesülnie kell. Végül a legfontosabb feltétel az egyértelműen megállapítható kronológiai határvonalak megléte, vagyis az objektum bolygatatlan stratigráfiai rendszere.

A feltételezett váltás a jelen tanulmány esetében, a keresztény és a muzulmán hús fogyasztási szokások alapvető különbségén alapszik. A török időszak mintegy ujjlenyomata, a kiskérdő csontok számának jelentős megnövekedése az ételhulladékban.²² Amennyiben ezt a feltevést a leletanyag is igazolja, az azt jelenti, hogy átmenet nélküli hirtelen változásokkal és éles határvonalakkal kell számolnunk.

Az ennek vizsgálatára és szemléltetésére készült grafikonon jól megfigyelhetőek az említett

¹² KORÁN 1987. 6:145, 2:173, 5:3, 16:115, 6:121

¹³ MAZAHÉRI 1989. 106.

¹⁴ MAZAHÉRI 1989. 106.

¹⁵ A vágás folyamán megfelelő imák és előírások betartása, valamint az állat teljes kivéreztetése.

¹⁶ FEKETE-NAGY 1986. 44.

¹⁷ FEKETE-NAGY 1986. 44.

¹⁸ FEKETE-NAGY 1986. 45.

¹⁹ FEKETE-NAGY 1986. 49.

²⁰ MAGYAR 2005. 162., valamint Magyar Károly szíves szóbeli közlése.

²¹ DARÓCZI-SZABÓ 2002.

²² BARTOSIEWICZ 2006. 98.

éles határvonalak. A mélység szerinti leleteloszlás alapján készült grafikonon csak a főbb haszonállatfajok aránya szerepel, hiszen kulturális változást alapvetően ennek az állatfajcsoportnak az arányváltozásai alapján kívánunk megállapítani. (1. ábra)

A mélység szerinti eloszlások tekintetében három kiugróan jelentős változást mutató határvonal látszik. Az első 11,0-12,5 méterig terjedő szakaszon, a második szintén 11,0 méternél, míg a harmadik 6,5 méternél.

Az első határvonalnál feltűnően nagy mennyiségű lócsont került elő, amelyek minimálisan hét fiatal, de kifejlett egyedről származtak. A csontokon vágás, vagy más fogyasztásra utaló nyom nem volt megfigyelhető. A csontok épsége, valamint az egyedenként meglehetősen nagyszámú csont kizárja a maradványok ételhulladékként értelmezését.

Nagy valószínűséggel olyan esemény nyomaival állunk szemben, amely következtében az állatok egyszerre és hirtelen pusztultak el, és tetemüktől gyorsan kívántak megszabadulni. Így kerülhettek az akkor már feltehetően döggékként számon tartott gödörbe. Elképzelhető, hogy a lótemetek a számos korai ostrom valamelyikéhez köthetők.

A lócsontokat tartalmazó réteg felső határa 11 méternél egybeesik a második jelentős változást mutató határvonallal. Ezt követően figyelhető meg az addig uralkodó mennyiségű szarvasmarha csontok visszaszorulása, a sertécsontok számának jelentős visszaesése. A kiskérődző- és a baromficsontok száma ugyanakkor ugrásszerűen megnő.

Amennyiben elfogadjuk az étkezési előírások, ezáltal az étkezést reprezentáló állatcsontok vallási és/vagy az eltérő kulturális szokásokat jelző szerepét, akkor feltételezhetjük, hogy a keresett határ a török kor és a késő középkor között erre a mélységre lokalizálható. A határvonal megállapítását a lelőhelyről közölt leírás is alátámasztja.²³

Az így felosztott leletanyag késő középkori részében, a korabeli városi húsfogyasztásra jellemző szarvasmarhacsont dominancia figyelhető meg. Ezt a baromfi-, majd a kiskérődző- és a sertécsontok nagyjából egyforma aránya követi.

A leletanyag török kori részében ezzel szemben a kiskérődző-csontok száma a legma-

gasabb, melyet a baromficsontok követnek, harmadik helyre szorítva vissza a szarvasmarhacsontokat.

A harmadik változást mutató határvonalat ismételen az állatcsontok indikátor szerepe alapján lehet megvonni. A 6,5 méternél jelentkező összetétel változás egy harmadikféle húsfogyasztási szokást tükröz. A kiskérődző fajok szerepe továbbra is fontos marad, azonban ismét megjelenik a sertés az ételhulladékban és a baromfi fogyasztás jelentősen csökken.

A megállapított határvonal ez esetben is összhangban van a keltezésre alkalmas leletanyagokéval.²⁴

A LELETANYAG

A feldolgozás során összesen 4895 db csonttöredék vizsgálatára került sor. Ezekből 1710 db a későközépkorból, 2657 db a török korból, míg 528 db az újkorból származik. (2. ábra)

A leletanyag jó megtartású volt, a meghatározhatatlan töredékek száma azonban így is magas. Ez a csontok sokszori darabolásának és a felhalmozódást követő aprózódásnak tudható be.

A HÁZIÁLLATOK JELLEMZÉSE

Szarvasmarha (Bos taurus L.)

A szarvasmarhák morfológiájáról, bár a csonttöredékek száma alapján ez a háziállatfaj igen jelentős volt minden korszakban, bővebb információkkal nem rendelkezünk. A csontok töredezettsége miatt egyetlen egyed marmagassága, illetve neme sem volt meghatározható pontosan. Megállapítható azonban, hogy a szarvasmarha jelentősége az érintett korszakokon belül ingadozó. A késő középkori szarvasmarha dominanciát, hirtelen és élesen váltják fel a kiskérődzők. Ez a török étkezési szokásokat figyelembe véve egyáltalán nem meglepő. A csontok darabszáma alapján, a szarvasmarhák a kiskérődzők után a második helyet foglalják el. Arányuk az összes háziállatcsontokon belül 31,34 % (1012 db).

Juh (Ovis aries L.) és kecske (Capra hircus L.)

Az elfogyasztott állatok legnagyobb része a kiskérődzők közül került ki, ami a leletek száma (1328 db) alapján az összes háziállat maradvány 41,1 %-át teszi ki. A csontok fragmentáltsága miatt igen kevés esetben lehetett pontosabb morfológiai képet alkotni az egyes korszakok állatairól.

²³ MAGYAR 2005. 162.

²⁴ MAGYAR 2005. 162.

Marmagasság számítására mindössze 7 esetben volt lehetőség. Ebből egyetlen állat a késő középkori, míg három-három egyed a török-, valamint az újkori rétegekhez tartozott. (3. ábra)

A marmagasságok gyakorisága alapján a vizsgált korszakokban két csoport különíthető el. Ezek jelentése azonban bizonytalan, hiszen a csekély esetszám esetében trendek megállapítása igencsak önkényes vállalkozás. A csoportok közötti különbség éppúgy származhat az ivari kétalakúságból, mint életkorbeli, vagy morfometriai különbségekből.

Sertés (*Sus domesticus* Erxl.)

Buda városában az érintett korszakokban a sertéshús fogyasztása jelentősen visszaesik a török korra. A kiskérődzők dominanciájának mintegy ellenpéldája a sertésfogyasztásnak ez a szinte teljes visszaesése. Az iszlám húsfogyasztási tilalmak ismeretében ez nem meglepő. A sertécsontok számuk (198 db) alapján, az összes háziállatcsont 6,13 %-át adják.

Ló (*Equus caballus* L.)

A lómaradványok aránya az összes háziállatcsont tükrében 14,46 % (467 db). A lócsontok ilyen nagy száma minden bizonynyal a már említett késő középkori rétegsorhoz köthető, hiszen az összes lócsont 95,3 %-a ebből a mélységből került elő. Mint már említettük ezek a rétegek minimálisan 7 egyed maradványait tartalmazták. A felvehető csontméretek alapján összesen 17 esetben lehetett az állatok marmagasságát kiszámítani.^{25, 26} (4. ábra)

Kutya (*Canis familiaris* L.)

A vizsgált korszakokban élt és az objektumból előkerült kutyacsontok aránya 2,85 % (92 db), az összes háziállatcsont arányában. Ezekből csupán 5 esetben lehetett marmagasságot számolni. A számok alapján mindegyik mért csont igen kis méretű egyedhez tartozott.²⁷

Macska (*Felis domestica* Briss.)

A macskacsontok száma a leletanyagban belül jelentős. A teljes háziállatcsont mennyiség 4,08 %-a (132 db). Az állatok fogyasztása bizonyosan kizárható. A csontok nagy számát a feltehetőleg

döggútként funkcionáló akna mélysége és meredek falai magyarázzák. A kút szélén egyensúlyozó állatok könnyen eshettek bele és pusztulhattak a gödörbe.

A felhalmozódott csontok nagy száma a macskának, mint házi kedvencnek a jelentőségére hívja fel a figyelmet. Megbecsülésük a törökkorra csak fokozódhatott, hiszen mint ismeretes az iszlám követői kimondottan kedvelik Mohamed próféta kedvenc állatát.²⁸

A mérhető csontok alapján 20 esetben lehetett marmagasságot számítani.²⁹ A marmagasságok eloszlása és gyakorisága az alábbi grafikonon látható. (5. ábra)

Bár három, gyakoriságát tekintve különálló marmagassági csoport jelentkezik, mégis a gyakoriságok alapján két csoport lehet jelentős. A két csoport által megjelenített marmagasság különbségek akár a nemi dimorfizmus jelei is lehetnek, hiszen a csontméretek minden esetben kifejezett állatokéi. A harmadik, kisebb csoport magyarázata nehezekebb. Amennyiben elfogadjuk, hogy a két nagyobb csoport a két nemnek felel meg, abban az esetben elképzelhető, hogy itt egy az előzőektől eltérő, kisebb testű macskatípussal állunk szemben.

EGYÉB ÁLLATFAJOK

A vadállatcsontok mennyisége elenyésző a háziállatcsontok mennyiségéhez képest. Az összes meghatározott állatcsont 1,26 %-a.

A leletanyag késő középkori részében viszonylag kevés vadcsont volt található. Az értékelés folyamán összesen 4 db *halcsont*, melyek nagy valószínűséggel pontyból, illetve egyéb halfaj(ok)ból származnak, egy kisméretű *szárnyas* 2 db hosszúcsontja, 3 db *mezei nyúl* (*Lepus europaeus* Pall.) csonttöredék, 2 db *vaddisznó* (*Sus scrofa* L.), valamint 1 db *szarvas* (*Cervus elaphus* L.) csonttöredéke került elő.

A csontanyag törökkori része valamennyivel több vadállatoktól származó csonttöredéket foglalt magába. Ezekből a rétegekből 8 db *hal*, ebből 5 db ponty (*Cyprinus carpio* L.) származik, 2 db nagy valószínűséggel *vadréce* (*Anas* sp.), 23 db kisméretű *szárnyas* (feltehetően *Corvidae*), 1 db *patkány* (*Rattus* sp.), 2 db *rágcsáló* (*Rodentia*), 4 db *mezei nyúl* (*Lepus europaeus* Pall.), 2 db *őz* (*Capreolus capreolus* L.), valamint 6 db *szarvas*

²⁵ VIT 1952.

²⁶ VIT 1952.

²⁷ KOUDELKA 1886. 151.

²⁸ BARTOSIEWICZ 2006. 129.

²⁹ KOUDELKA 1886. 152.

(*Cervus elaphus* L.) csontjai kerültek elő.

Az újkorból származó csontok közül mindössze 3 db vadcsont került elő. 1 db halcsont, egy mocsári teknős (*Emys orbicularis* L.) hasi páncéljának (*plastron*) töredéke, 1 db kisméretű szárnyas (feltehetőleg szintén *Corvidae*).

A vadállat fajok közül kiemelkedően magas a varjúfélék (*Corvidae*) száma.³⁰ Ennek magyarázatát talán ezen madarak emberhez közeli életterében kereshetjük. Mivel a fenti fajok képviselői előszeretettel keresik fel a városi szemetes, hulladékos helyeket, nem kizárt, hogy nagy számuk ezzel hozható kapcsolatba. A szemétdombon keresgélő madarak könnyebben eshetnek áldozatul rosszszíjú tréfáknak, vagy a városi ragadozóknak. Az első feltételezést az teszi bizonytalanná, hogy amennyiben az állatok a hulladékra jártak a török korban, úgy miért nem tették ezt a késő középkorban is. A másik elképzelésnek pedig azért viszonylag kevés a valószínűsége, mert a csontokon nem voltak rágásnyomok, valamint az ilyen kisméretű csontok vélhetőleg teljes mértékben a ragadozók emésztési rendszerének áldozatául esnének. Ezzel szemben a varjúfélék családjába tartozó szajkó (*Garrulus glandarius* L.), vagy más néven mátyásmadár például „beszédre”, hangutánzásra is megtanítható, így az sem kizárt, hogy kedvtelésből tarthatták ezeket a madarakat.

Bár számtanilag több vadcsont került elő a leletanyag török kori részéből, a vadászat gyakoribb voltát ez semmiképp nem bizonyítja. A darabszámuk, a háziállatok csontjainak száma mellett így is szinte jelentéktelen. Környezeti szempontból azonban mindenképp színesebb és sokoldalúbb kép megrajzolását segítik, és a sokszínű táplálkozás lehetőségét mutatják.

KÓROS CSONTTANI ELVÁLTOZÁSOK A LELETANYAGBAN

A csontok összességéhez képest viszonylag kevés betegségre utaló, patológias csont került elő a leletanyagból. Az elváltozások túlnyomó része trauma okozta gyulladások, törések nyoma, szövődés. A haszonállatok esetében ez azzal is magyarázható, hogy az állat megbetegedése gyorsan kényszervágáshoz vezet, így a csontokon nincs ideje kialakulni a betegséggel járó esetleges kóros elváltozásoknak.³¹

Törések következtében bekövetkezett torzulás figyelhető meg egy házi kacsza (*Anas domestica* L.) felkarcsontján.³² A *dislocatio*-val gyógyult törés következtében a csontüreg (*cavum*) nyitottá vált, így a csontvelőt csupán a külső csonthártya védte. Szintén törés okozta elváltozás látható egy házi tyúk (*Gallus domesticus* L.) lábközépcsontjának *distalis* részén. Az ízületi felszín egy bütyke letört, majd *dislocatio*-val forrt össze. A harmadik többszörös törés következménye képpen létrejött *dislocatio* egy házi tyúk (*Gallus domesticus* L.) felkarcsontján, melynek következtében a csont jelentősen megrövidült, ám az állat túlélését a csont teljes gyógyulása bizonyítja.³³ (1. kép)

Gyulladás okozta elváltozás figyelhető meg egy kiskérődző állkapcsán. A foggyökér súlyos gyulladásának következményeként a fogüreg oldalát sipolyonyílás furta át.

Krónikus ízületi gyulladás (*osteoarthritis*) okozta azt az elváltozást, amely egy kiskérődző mellső lábközépcsontjának *distalis* végén látható.³⁴ A gyulladás következtében a csont *palmaris* felületén kinövések képződtek, valamint a csont szerkezete elvékonyodott.

Végül egy szarvasmarha (*Bos taurus* L.) mellső proximális ujjpercének gyulladását kell megemlíteni. A *proximalis* ízületi felszín mellett kinövések alakultak ki a gyulladás következtében. Az ízületi gyulladás ezen fajtája a munkavégzéssel is kapcsolatba hozható.³⁵ (2. kép)

MEGMUNKÁLT CSONTOK

Csontmegmunkálásra viszonylag kevesebb nyom utalt a csontanyagban. A kisszámú megmunkált töredék közül mindenképp megemlítenő egy feltehetően szarvasmarha valamely laposcsontjából vágott lap, melyet több helyen átfúrtak. Vélhetőleg valami hosszúnyelű szerző, valószínűleg kés, nyélborításaként kívánták alkalmazni, ám az utolsó lyuk fúrása közben a csont elpattant.

Az utolsó megmunkált csont a megmunkálás tekintetében a legegyszerűbb, funkciója azonban ismeretlen. Egy szarvasmarha proximális ujjpercén két egymásba nyíló lyukat fúrtak. Egy kisebbet a dorsális felületen és egy nagyobbat a proximális epifízisen. A kisebbik lyuk pereme erősen égett,

³⁰ Az előzetes, *familia* szintű meghatározásért Gál Erikának tartozom köszönettel.

³¹ Csippán 2008

³² TASNÁDI-KUBACSKA 1960. 93.

³³ TASNÁDI-KUBACSKA 1960. 93.

³⁴ BAKER-BROTHWELL 1980. 115.

³⁵ BAKER-BROTHWELL 1980. 115.

feltehetően izzó furdancsot használtak a kifúrásához. A dorsális felület erősen kifényesedett a nyilvánvaló használatból. A csonton más alakítás, változtatás nem látszik. Zolnay hasonló darabokat amulettként ír le.³⁶ Ez az ujjperc méreténél és előnytelen alakjánál fogva, valamint a két lyuk egymáshoz való viszonyát tekintve sem valószínű. Néprajzi párhuzamok alapján nagy valószínűséggel gyermekjáték lehetett. (3. kép)

AZ ÁLLATOK FELDOLGOZÁSÁNAK TECHNOLÓGIÁJA

A leletanyag vizsgálata során mindösszesen 184 esetben sikerült vágás, hasítás, vagy más a feldolgozás következtében bekövetkezett roncsolást megfigyelni a csontokon. A feldolgozás folyamán ejtett vágás, vagy hasításnyomok általában azonos munkafolyamatokra engednek következtetni. Ezt az astragalusokon és a hosszúcsontokon lehetett a legjobban megfigyelni. Az astragalus medialis oldalán, vagy hosszában ejtett nagy erejű hasítások szakértő mészáros tevékenységre utalnak, a lábvégek gyors és egyszerű eltávolítására.³⁷ Azonban a szakszerű mészáros munkának ellenpéldája is tapasztalható volt a leletanyagban. Egy kifejtett disznó jobb oldali alkarcsonthjának darabolására vállalkozó személy vélhetőleg már kevésbé volt járatos az állatok darabolásában. A csonton 4-5 erőteljes, ám sikertelen csapás nyoma látható.

Az állatok bőripari hasznosításának bizonyítéka egy szarvasmarha és egy kiskérődző (nagy valószínűséggel juh) első ujjperce, amelyek *dorsalis* felületén finom vágásnyomok láthatóak. Ezek minden bizonnyal nyúzás nyomai.

A darabolás nyomain túl az állatok feldolgozásának technológiája, az egyes háztartásokba be-, majd onnan kikerülő csontok teljes egyedekre vonatkoztatott aránya alapján, a tafonómiai hatások szigorú szűrőjén keresztül vizsgálható. Ennek vizsgálatához a főbb gazdasági használatok egyes testrégióihoz köthető csontok gyakoriságát az adott állatfaj teljes csontvázában található csontok összességéhez kell viszonyítani. A kettő differenciája mutatja az adott testrégió alul- vagy felülreprezentáltságát.³⁸

Jóllehet az egyes fajokhoz az egyes kategóriákhoz felhasználnál lényegesen több anatómiai képlet sorolható, a fogyasztás vizsgálatának szempont-

jából elsősorban a vágóhídi, majd az egyre finomabb mészáros és háztartási feldolgozás alkotta egységek használata lehet célravezetőbb. (6. ábra)

A testrégiók reprezentáltságának vizsgálata az előkerült csontok mennyiségi eloszlása alapján csupán a főbb gazdasági használatfajok, a szarvasmarha, a kiskérődzők és a sertés esetében lehetséges. Bár ez utóbbi igen csekély számban van jelen a leletanyag törökkori részében az összehasonlítás bizonyos fenntartásokkal kell élni.

A vizsgálat célja technológiai különbségek megállapítása mind a használatok, mind az egyes régészeti korszakok esetében. Az egyes állatfajok mészárszéki darabolása az állatok anatómiája miatt hasonlóságokat mutathat,³⁹ vagy azonos lehet, de fogyasztási szokások, az egyes régiók fogyasztásának gyakorisága különbségeket jelezhet. (7. ábra)

A leletanyag későközépkori részében egyértelmű eltérés mutatkozik az egyes használatok testrégióinak reprezentációjában. A háztartásokba be-, majd kikerülő csontok nagy vonalakban hasonló testrégió eloszlásokat mutatnak, alaposabb vizsgálat alá vonva azonban, eltérések láthatók. A sertések esetében a fejrégiót képviselő csontok aránya kiugró a másik két használatfajjal szemben. Ez a fejhús gyakori fogyasztásának nyilvánvaló bizonyítéka. A törzsi régiók alul-reprezentáltsága a csontok aprózódásával és könnyű pusztulásával magyarázható. A *cranialis* és *caudalis* régiók tekintetében a sertécsontok reprezentációs értéke ezekben a régiókban is messze meghaladja a másik két használat azonos régióinak reprezentáltságát. Ez a régiók gyakoribb háztartásba kerülését és fogyasztását bizonyítja az egyes állatfajok összes test régiójához viszonyítva. Az alulreprezentált csontok között szintén a sertés a meghatározó állatfaj. A mellső és hátsó száraz hiánya kiugró a többi állatfajéval összehasonlítva. Ennek magyarázata nehézkes, hiszen a sertéskörmök fogyasztásának hiányát mutatja. A kiskérődzők és a szarvasmarha esetében a szárcsontok hiánya a háztartási hulladékban annak alacsony húsértékével magyarázható, ami miatt az adott régiót képviselő csontok esetenként be sem kerülnek a háztartásba. A sertés esetében ez részben tafonómiai folyamatokkal is magyarázható, de azt teljes egészében nem tisztázza. (8. ábra)

³⁶ ZOLNAY 1982. 432.

³⁷ BARTOSIEWICZ 1991. 131.

³⁸ REITZ-WING 1999. 212., CSIPPÁN 2007. 93.

³⁹ VÖRÖS 1992. 232.

A leletanyag törökkori részében az egyes testrégiók eloszlása lényeges eltérést mutat a későközépkori részhez képest. A változás a sertés és a kiskérődzők esetében jelentős. Jóllehet a sertécsontok aránya minimális, tehát az általuk képviselt testrégiók gyakorisága kevésbé reprezentatív. Fenntartással tehát megállapíthatjuk, hogy a legszembeszökőbb változás a sertésfej fogyasztásának radikális csökkenése. A többi testrégió tekintetében nem ilyen szembeszökő a változás. Ezenkívül a *caudalis* régió szerepe is csökkenést mutat. A lábfejek nagyfokú alulreprezentáltságát az magyarázza, hogy előző mintából hiányoztak, mivel a leletanyag későközépkori része nem tartalmazott egyetlen sertés ujjpercet sem.

Feltűnő változást mutat továbbá a kiskérődző fejrégió magas reprezentáltsága. Ez növekedést mutat a leletanyag későközépkori részéhez képest. A fejrégió arányának növekedése a szarvasmarha csontokon belül is kimutatható. A kiskérődzők *cranialis* és *caudalis* régióinak tekintetében nincs látható változás, a szarvasmarhák esetében azonban a *caudalis* régió aránya jelentős mértékben lecsökkent. A szárazvétagok alulreprezentáltsága mind a kiskérődzők, mind a szarvasmarhák esetében hangsúlyossá vált. Ez kiugró mértékű a kiskérődzők mellő szárainak tekintetében.

Jelzésértékű változást a fentiek alapján a kiskérődzők fejrégiójának növekedése, valamint a szarvasmarhák *caudalis* régiójának csökkenése mutat. Ezek az arányok adott esetben a keresett kulturális különbségeket is magukba foglalhatják, ám ennek igazát több hasonló korú leletanyagon végzett, hasonló vizsgálattal lehetne bizonyítani.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Királyi istálló helyén feltárt „amulettes gödör” leletanyagát tekintve három korszakot érint. A korszakok közötti határvonal az állatcsontleletek alapján is megvonható, az eltérő iszlám-keresztény étkezési szokások ismeretében. A kulturális jelenségek szerepe tisztán és élesen kimutatható a sokszor mégoly kevésbé beszédes állatcsontanyag segítségével is. Az ételhulladék összetételén túl az állatok feldolgozásának technológiájában, illetve az elfogyasztott állatok testrégióinak reprezentáltságában nagy valószínűséggel eltérő kulturális jelenségek foghatóak meg. A régióarányok különbségeinek finom változásai az étkezési szokások lenyomataiként értelmezhetőek. A különbségek a tafonómiai

folyamatok figyelembevételével vizsgálhatóak. Az így megfogott különbségek a húsfogyasztási szokások által preferált testtájak rekonstrukcióját teszi lehetővé. Ahhoz azonban, hogy az egyes kulturális jelenségek azonosítására törekvő archaeozoológiai vizsgálatokat lehessen végezni, az adott lelőhelynek több kritériumnak kell megfelelnie. Ezek a kritériumok az eltérő étkezési szokásokon túl a lelőhely kontinuitását, valamint az objektum bolygatatlanságát is jelentik.

Végezetül álljon itt egy összehasonlítás, amely alátámasztja az állatcsontok alapján történő szétválasztás, valamint az állatcsontok eltérő kulturális szokásokat jelző szerepét. Ezt a szerepet továbbberősítendő érdemes összehasonlítani a leletanyag későközépkori és törökkori részét, egy-egy kizárólagosan az adott korszakokra jellemző leletanyaggal.

A későközépkori rész összehasonlításához egy közeli, a Palota északi előudvarában feltárt lakóház⁴⁰ és a budai vár északi részén feltárt Konzolos ház ciszternájának leletanyagát, használhatjuk fel.⁴¹ Ezek az anyagok mintegy referenciaként is értelmezhetőek. A leletanyagok párhuzamba állítása a jelentős számbeli különbségek miatt százalékos formában lehetséges. Az összehasonlításokhoz minden esetben csak a gazdasági haszonállatokat érdemes felhasználni, amiből azonban a lócsontokat ki kell zárni, hiszen nagy számuk torzítaná az eredményeket és a levonható következtéseket. (9. ábra)

Az egyes haszonállatfajok százalékos eloszlását vizsgálva, a már sok esetben megállapított szarvasmarha arányának abszolút többsége mindkét esetben megfigyelhető. A fentiek alapján a későközépkorban a sertésfogyasztás mértéke kis mértékben megelőzte a kiskérődzők fogyasztásának mértékét. Ezek mellett a baromfifogyasztás is jelentős. Annyira, hogy a vizsgált későközépkori leletanyagban a sertésfogyasztás mértékét is jóval meghaladja, habár a referenciaként szolgáló állatcsont anyagokban ez nem tükröződik.

A leletanyag törökkori részét a Gerő Győző által 1964-ben feltárt Pasa Palota állatcsont leleteivel lehet egybevetni. Jóllehet az eltérő társadalmi státus és az épületek eltérő funkciója kirívó különbségeket mutathat. Bökönyi Sándor az ásatás állatcsont anyagát egy táblázatban foglalta össze,

⁴⁰ MATOLCSI 1977.

⁴¹ BENCZE 1992., VÖRÖS 1992.

az általa írt monográfiában 1974-ben.⁴² (10. ábra)

Látható, hogy a Pasa Palota leletanyagában a kiskérődző csontok aránya kirívóan magas a baromficsontok hátrányára. Ezt talán a kiskérődzők húsának magasabb értékével magyarázhatjuk. Ettől eltekintve a két leletanyag csoport nagyjából hasonló eloszlást mutat.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a csonta-

anyag összetétele mindkét korszak esetében híven tükrözi a hozzájuk köthető húsfogyasztási szokásokat. A tanulmány elérte célját, hogy az állatcsontnak, mint a húsfogyasztásban megmutató, eltérő kulturális szokásokat jelző indikátornak a szerepére felhívja a figyelmet, amely csupán egy az ebben a leletanyag típusban rejlő további lehetőségek közül.

⁴² BÖKÖNYI 1974. 350.

IRODALOMJEGYZÉK

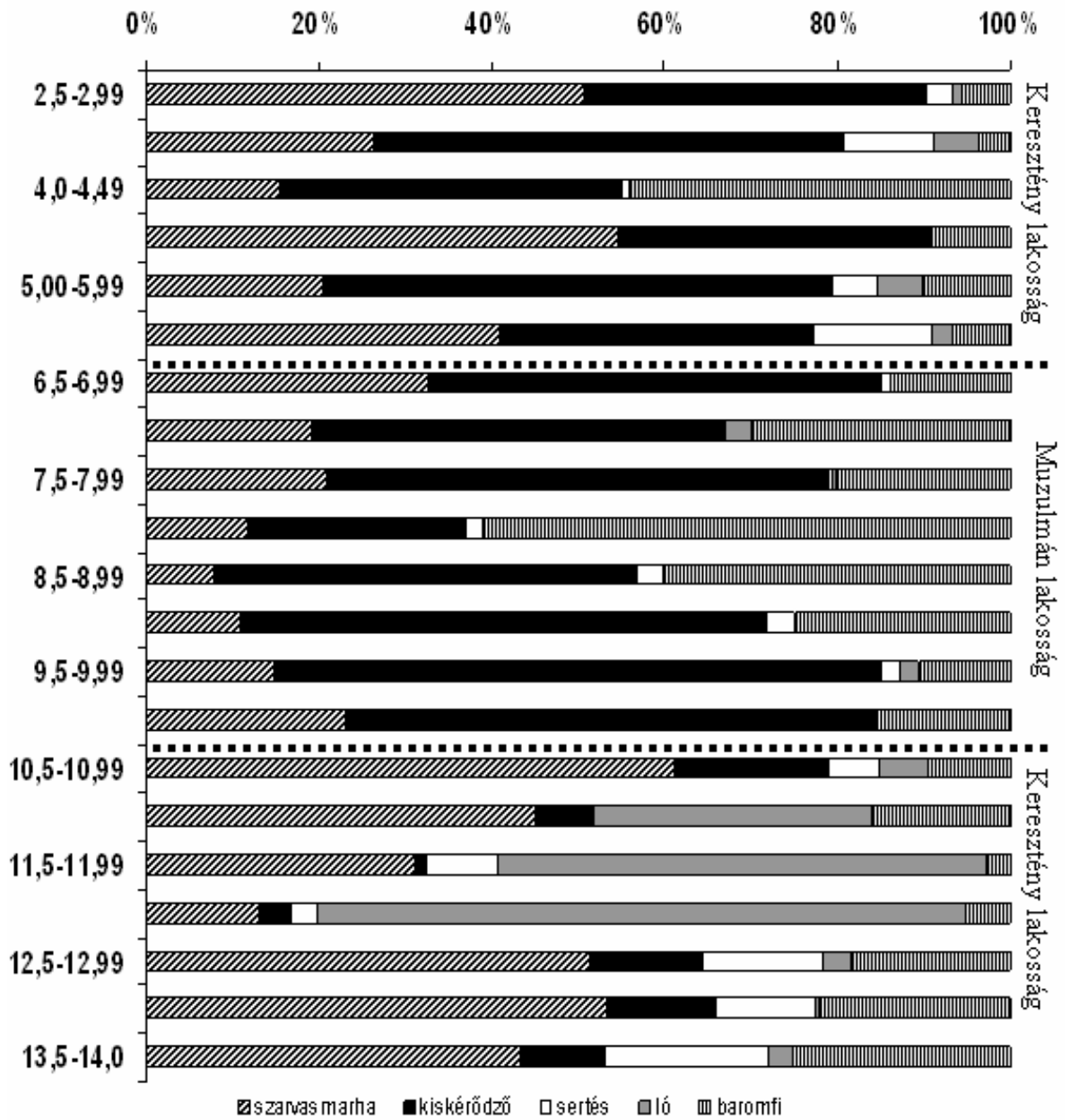
- BAKER–BROTHWELL 1980 BAKER, J.–BROTHWELL, D.: Animal diseases in archeology. London, 1980.
- BARTOSIEWICZ 1991 BARTOSIEWICZ László: Középkori állatmaradványok Vác belvárosából (Széchenyi u 3-7.) In: Váci könyvek 5. Vác, 1991., p. 129-152.
- BARTOSIEWICZ 2006 BARTOSIEWICZ, László: Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba. Bp., 2006.
- BENCZE 1992 BENCZE Zoltán: A Hadtörténeti Intézet udvarán feltárt egyik sziklagödör kerámiája. CommArchHung 1992., p. 209-223.
- BÖKÖNYI 1974 BÖKÖNYI, Sándor: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Bp., 1974
- CSIPPÁN 2007 CSIPPÁN Péter: Ökológiai módszerek a régészetben. ArchÉrt 132. (2007), p. 83-110.
- CSIPPÁN 2008 CSIPPÁN, P.-DARÓCZI-SZABÓ, L.: Animal diseaes from mediveal buda In: Miklikova, Z.-Thomas, R. (ed) Current research in Paleopathology; BAR International Series 2008., p. 74-79
- DARÓCZI-SZABÓ 2002 DARÓCZI-SZABÓ, László: Animal bones as indicators of kosher food refuse from 14th century AD Buda, Hungary; In: Behaviour Behind Bones. Durham, 2002., p. 252-261.
- FEKETE–NAGY 1986 FEKETE Lajos – NAGY Lajos: Budapest története a török korban. Bp., 1986.
- KOUDELKA 1886 KOUDELKA, F.: Das Verhältnis der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Säugetieren. In: Verhandlungen des naturforschenden Vereines in Brünn. 1886., p. 127-153.
- KORÁN KORÁN (Simon Róbert ford.). Bp., 1987.
- MAGYAR 2003 MAGYAR Károly: A budavári Szt. György tér és környékének kiépülése. (Történeti vázlat 1526-tól napjainkig). TBM 31. (2003), p. 43-127.
- MAGYAR 2005 MAGYAR Károly: Szent György tér-Királyi istállók. In: Kincsek a város alatt. Bp., 2005. 162.
- MATOLCSI 1977 MATOLCSI János: A budai királyi palota északi előudvarában feltárt XIV-XV. századi állatcsontok. BudRég 14:3. (1977), p. 179-189.
- MAZAHÉRI 1989 MAZAHÉRI, A.: 1989 A muszlimok mindennapi élete a középkorban, a 10-től a 13. századig. Bp.,1989.
- REITZ–WING 1999 REITZ, E.–WING, E.: Zooarcheology. Cambridge, 1999.
- TASNÁDI- KUBACSKA 1960 TASNÁDI- KUBACSKA András: Paleopathologia : Az ósállatok patológiája. Bp., 1960.
- VITT 1952 VITT, Í. V.: Losadi pazürükszkij kurganov. SzA 14. (1952), p. 164-203.
- VÖRÖS 1992 VÖRÖS István: Egy 15. századi budavári ház állatcsont leletei. A budavári középkori piacok húsellátása a csontleletek alapján. CommArchHung 1992., p. 227-239.
- ZOLNAY 1982 ZOLNAY László: Az elátkozott Buda : Buda aranykora. Bp., 1982.

ANIMAL BONES AS MARKERS OF CULTURAL DIVERSITY
14th-16th century bone-finds from Buda

Under the direction of the archaeologist Károly Magyar, the Medieval department of the Budapest History Museum carried out excavations in the Buda Castle between 1994 and 2000 in the southwestern part of St. George Square in the area of the Royal stables. During the course of this work, a pit was discovered in trench number 94/3 in which a silver amulet with a quotation from the Koran came to light giving the pit the name of "amulet pit". This "amulet pit" could have been a well based on its depth (~14 m) finally ceased to function Early Modern age. Thus, this feature contained find material from a fairly long period beginning in the 14th century.

The "amulet pit" can be divided into three archaeological periods based on its find material. The separation between time periods is also reflected in the animal bone finds based on what is known about differences between Islamic and Christian meat consumption traditions. Although faunal material is often not very expressive in these matters, in this case it sharply and clearly

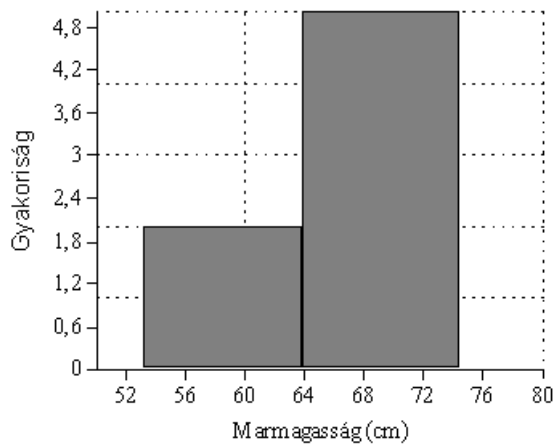
reflects these cultural elements. Beyond the composition of the food refuse, differing cultural traditions are most probably reflected in butchering techniques as well as in the different representation of various parts of the animal body. Differences between the skeletal elements representing these body regions are clues that permit interpretation of subtle variations in food traditions. The variability may be studied, although taphonomic processes must also be kept in mind. Thus, it is possible to reconstruct meat consumption preferences based on which body regions of slaughtered animals were preferred in a particular archaeological periods. In order to carry out archaeozoological research on identification of such cultural markers, the given site must meet several criteria. Beyond differing food consumption traditions, these criteria must include temporal continuity between the periods represented together with features that have remained undisturbed.

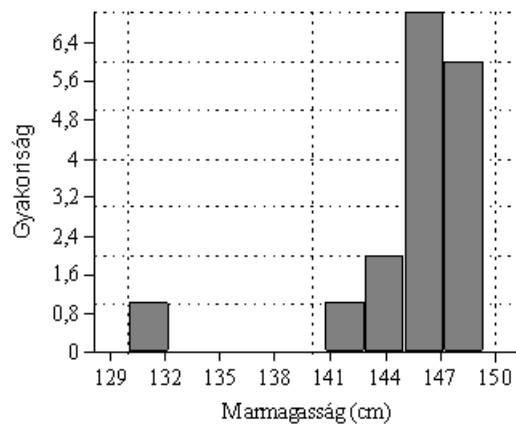
1. ábra A főbb haszonállatfajok csontjainak mélység szerinti eloszlása

Korszak	Késő középkor	Török	Újkor	Össz. (db)
<i>Állatfajok</i>				
Szarvasmarha (<i>Bos taurus</i> L.)	493	367	152	1012
Kiskérődző(k) (<i>Caprinae</i>)	97	1045	186	1328
Sertés (<i>Sus domesticus</i> Erxl.)	135	46	17	198
Ló (<i>Equus caballus</i> L.)	450	10	7	467
Kutya (<i>Canis familiaris</i> L.)	22	67	3	92
Macska (<i>Felis domestica</i> Briss.)	68	47	17	132
<i>Házi emlős</i>	1265	1582	382	3229
Szarvas (<i>Cervus elaphus</i> L.)	1	6		7
Őz (<i>Capreolus capreolus</i> L.)		2		2
Vaddisznó (<i>Sus scrofa</i> L.)	2			2
Mezei nyúl (<i>Lepus europaeus</i> Pall.)	3	4		7
Patkány (<i>Rattus sp.</i>)		1		1
Rágcsáló (<i>Rodentia</i>)		2		2
<i>Vad emlős</i>	6	15		21
Házi tyúk (<i>Gallus domesticus</i> L.)	132	711	72	915
Házi lúd (<i>Anser domseticus</i> L.)	35	64	6	105
Házi kacska (<i>Anas domestica</i> L.)	1	19	1	21
<i>Házi szárnyas</i>	168	794	79	1041
Varjúféle (<i>Corvidae</i>)		23	1	24
Kacsaféle (<i>Anas sp.</i>)		2		2
Madár (<i>Aves</i>)	2			2
Mocsári teknős (<i>Emys orbicularis</i> L.)			1	1
Ponty (<i>Cyprinus carpio</i> L.)	1	5	1	7
Hal (<i>Pisces</i>)	2	3		5
<i>Egyéb</i>	5	33	3	41
Közepes méretű emlős (<i>Mammalia</i> indet.)		7		7
Kispatás (<i>Ungulata</i> indet.)	46	122	32	200
Nagypatás (<i>Ungulata</i> indet.)	220	104	32	356
<i>Összesen</i>	1710	2657	528	4895

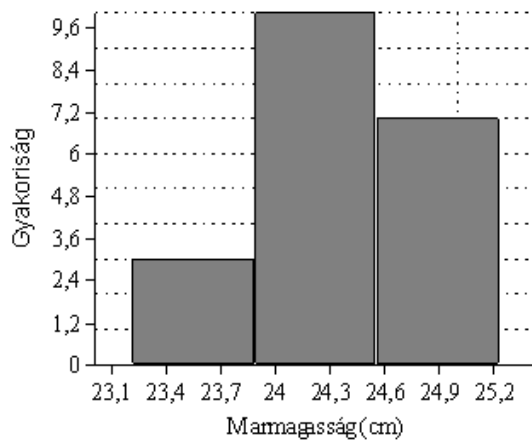
2. ábra A feltáráson előkerült állatmaradványok

3. ábra A kiskérődző marmagasságok gyakorisága

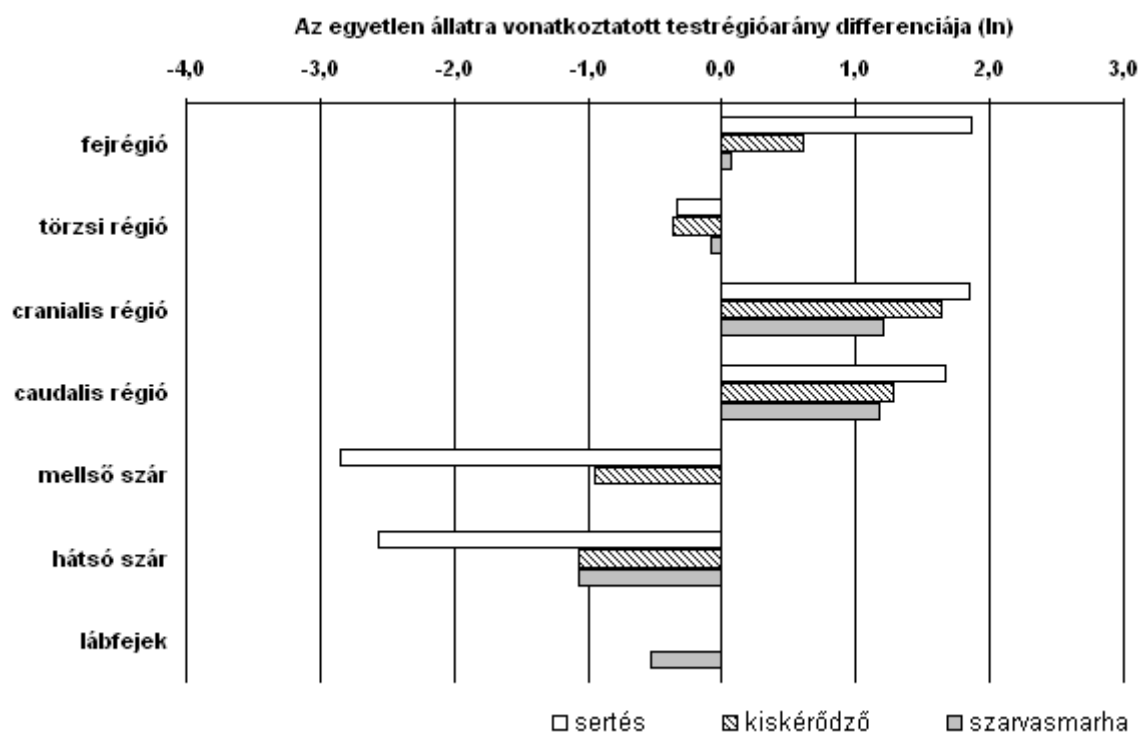
4. ábra A ló marmagasságok gyakorisága

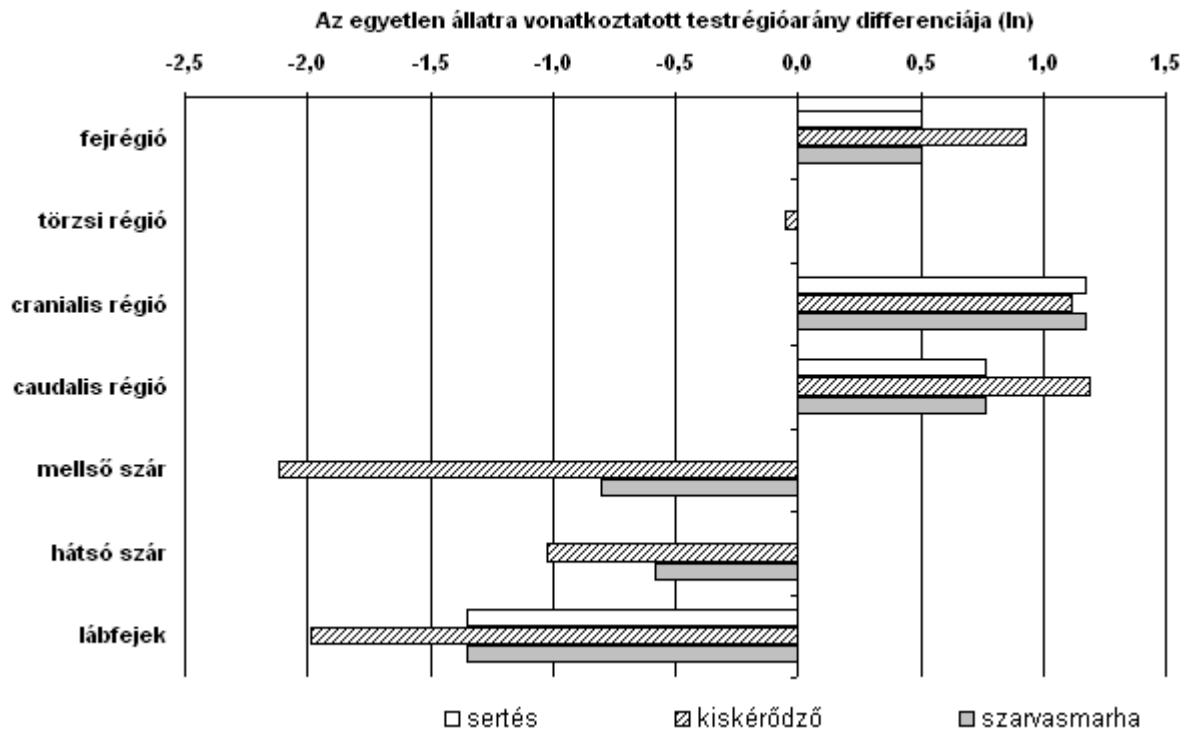
5. ábra A macska marmagasságok gyakorisága

<i>Fejrégió</i>	neuro- et viscerocranium, mandibulák, hyoideum +szarvcsapok
<i>Törzsi régió</i>	csigolyák (c, th, l, s, cd), bordák, sternum
<i>cranialis régió</i>	scapula, humerus, radius, ulna
<i>caudalis régió</i>	pelvis, femur, tibia, patella
<i>mellső lábszár</i>	carpalis csontok, metacarpus(ok)
<i>hátsó lábszár</i>	tarsalis csontok, metatarsus(ok), astragalus, calcaneus
<i>Lábfejek</i>	phalanges, sesamoid csontok

6. ábra.

7. ábra A főbb gazdasági haszonállatok testrégióinak eloszlása a későközépkori leletanyagban

8. ábra A főbb gazdasági haszonállatok testrégióinak eloszlása a törökkori leletanyagban

Állatfaj:	Királyi istálló (893 db)	É-i előudvar (3139 db)	Konzolos ház (598 db)
szarvasmarha (%)	55,2	56,9	76,6
kiskérődző (%)	10,8	13,47	10,9
sertés (%)	15,1	22,88	11,2
baromfi (%)	18,9	6,75	1,3
Összesen:	100 (%)		

9. ábra.

Állatfaj:	Királyi istálló (2252 db)	Pasa Palota (1436 db)
szarvasmarha (%)	16,3	10,51
kiskérődző (%)	46,4	86,7
sertés (%)	2,0	0,35
baromfi (%)	35,3	2,44
Összesen:	100 (%)	

10. ábra.

APPENDIX

Számított marmagasságok:

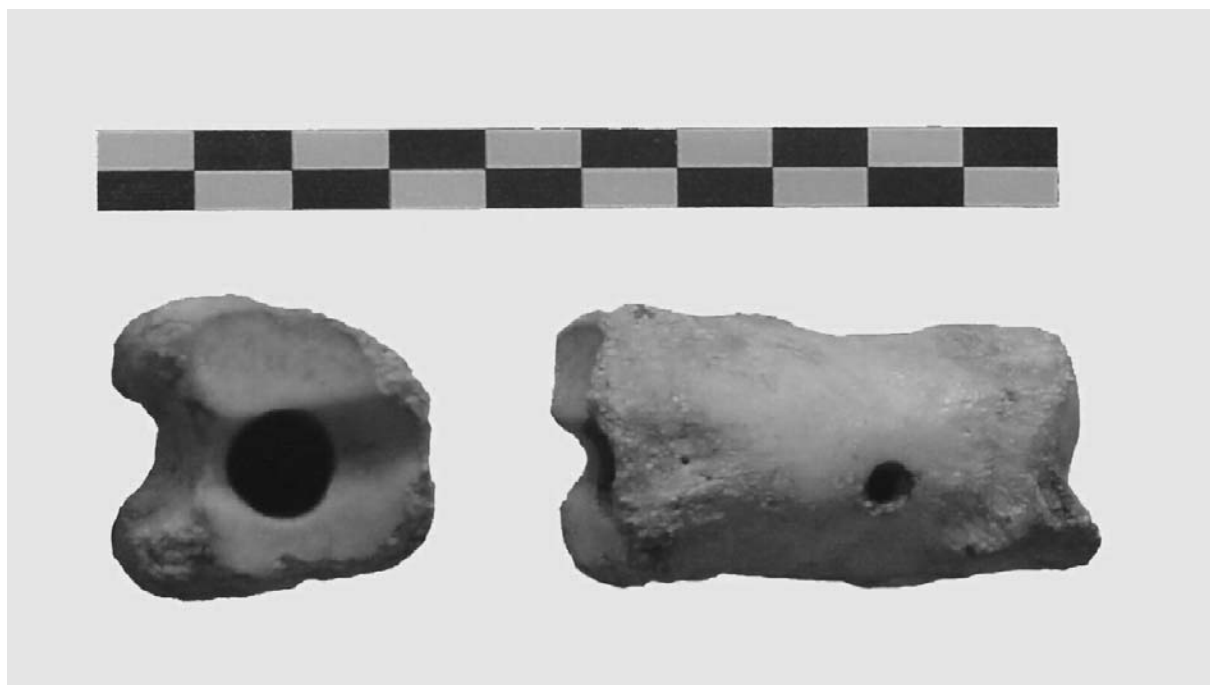
<i>Állatfaj</i>	<i>Csont</i>	<i>GL (mm)</i>	<i>Marmagasság (cm)</i>
Ló (<i>Equus caballus</i> L.)	Radius dex.	355,0	146,0
	Radius sin.	355,0	146,0
	Radius dex.	360,0	148,0
	Metacarpus III. sin.	238,0	145,59
	Metacarpus III. sin.	238,0	145,59
	Metacarpus III. dex	239,0	146,12
	Metacarpus III. dex	240,0	146,65
	Metacarpus III. dex.	232,0	142,41
	Femur sin.	375,0	130,0
	Tibia sin.	366,0	144,4
	Tibia dex.	367,0	144,8
	Tibia dex.	374,0	147,6
	Tibia sin.	375,0	148,0
	Metatarsus III. sin.	282,0	147,71
	Metatarsus III. sin.	282,0	147,71
	Metatarsus III. dex.	280,0	146,65
Metatarsus III. dex.	285,0	149,35	
Kutya (<i>Canis familiaris</i> L.)	Humerus dex.	84,0	28,3
	Radius dex.	78,5	25,3
	Radius dex.	88,2	26,0
	Femur sin.	93,3	28,1
	Tibia dex.	87,7	25,6
Macska (<i>Felis domestica</i> Briss.)	Humerus dex.	82,0	23,2
	Humerus sin.	84,0	23,7
	Humerus dex.	84,6	23,9
<i>Állatfaj</i>	<i>Csont</i>	<i>GL (mm)</i>	<i>Marmagasság (cm)</i>
	Radius dex.	82,0	24,2
	Radius sin.	80,1	23,6
	Radius dex.	83,0	24,5
	Femur dex.	93,2	23,9
	Femur dex.	94,6	24,3
	Femur dex.	95,0	24,4
	Femur sin.	94,0	24,1
	Femur sin.	94,0	24,1
	Femur sin.	94,3	24,2
	Tibia dex.	102,0	24,9
	Tibia dex.	102,0	24,9
	Tibia dex.	102,0	24,9
	Tibia dex.	103,0	25,2
	Tibia sin.	101,0	24,7
	Tibia sin.	101,6	24,8
	Tibia sin.	103,0	25,2
	Ulna dex.	100,0	24,3
	Juh (<i>Ovis aries</i> L.)	Metacarpus III-IV dex.	144,3
Metacarpus III-IV sin		110,0	53,2
Metacarpus III-IV sin		136,7	66,1
Metacarpus III-IV sin		138,0	66,7
Metacarpus III-IV sin		144,2	69,7
Metatarsus III-IV dex		135,0	60,8
Metatarsus III-IV sin	165,0	74,4	

1. kép. Diszlokációval gyógyult törés házityúk (*Gallus domesticus L.*) felkarcsontján.

2. kép. Szarvasmarha (*Bos taurus L.*) proximális ujjpercének ízületi gyulladása.

3.kép. Szarvasmarha (*Bos taurus L.*) proximális ujjpercéből készített gyermekjáték.

MŰEMLEKVÉDELEM,
ADATTÁRAK

SZENTGÁLI ÁDÁM

KRONOSZKÓP – ABLAK A MŰLTBA

Kronoszkóp néven múltba néző készüléket fejlesztett ki a Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeuma számára az MTA Számítástechnikai és Automatizálási Kutató Intézet (SZTAKI). Az állványon álló, turistatávcsőhöz hasonlóan körbeforgatható nézőkében a jelen romjainak a helyén a számítógéppel rekonstruált ókori épületek jelennek meg.

Régi és máig eldöntetlen vita a régészek és az építészek körében, hogy miképpen szabad bemutathatóvá tenni a romok alapján elképzelt épületeket. A festmény, a vitrinbe zárt makett vagy a képernyőn bemutatott számítógépes animáció elszakad a helyszíntől. Más a lépték, más a perspektíva. Újjáépíteni? Vannak országok, ahol ehhez a drága és szakmailag kockázatos vállalkozáshoz nyúlnak, ám a hitelesség nemigen garantálható. Hol vannak már az eredeti anyagok és technológiák? Egy elrontott rekonstrukció elfedi az értéket, a megmaradt eredeti romokat is. A szakmai körökben sokat vitatott 1964-es Venecei Charta meg is tiltja a feltételezéseken alapuló újjáépítést. Az igény viszont óriási, a rommezőket felkereső turisták tömegeit nem elégítik ki a térdig érő falak, azok alapján nem tudják elképzelni az egykori épületeket, a hajdani várost.

A SZTAKI lényegében a virtuális valóság eszközeit használta fel, beépítve azokat a Szentendrei úti romparkban felállított készülékekbe. Így a látogatónak elég, ha az ókori maradványok közt sétálva megáll a legalkalmasabb helyeken telepített kronoszkópok valamelyike előtt és belenéz. A teleszkópos oszlopon álló nézőkével, akár egy periszkóppal, vízszintes irányban körbe is pásztázhat, megismerve mindent, ami számára érdekes.

A látvány szavakkal elég nehezen megfogalmazható. A látott háromdimenziós hatású képen keveredik a múlt a jelennel, az elképzelés a valósággal. A kép egyik része „eredeti”: a romkereti környezet, utak, fák. A fontosabb falmaradványok, alapok helyén azonban ott állnak a számítógéppel lemodellezett kétezer éves épületek. A valószerűséget erősíti, hogy a képen

ugyanúgy borús az idő vagy ugyanolyan irányban süt a nap, mint a képen kívül, a valóságban, a virtuális épületek árnyékot vetnek egymásra és a környezetre. Ez azért fontos, mert a néző mindezt együtt látja, a virtuális kép ugyanis a látóterének csak a közepét foglalja el, lefelé és oldalirányban szabadon kilát a burkolat mellett. A valóság tehát folytatódik a virtuális képen, csak a rekonstruált épületekkel „kibővítve”.

A fejlesztésre a lehetőséget a Nemzeti Kulturális Alapprogram pályázata adta, melyen a SZTAKI az amerikai Silicon Graphics magyarországi képviselőjével együtt indult és nyert. A Silicon Computers Kft. „hagyományos” virtuális rekonstrukciókat valósít meg, egy elsötétített vetítőteremben a budai Vár és az Andrássy út régi korszakaiba repíti vissza a nézőt 3D szemüvegek segítségével. Aquincumban valami más hiányzott: az eredeti helyükön, a romokon bemutatni az épületeket.

A múzeum vezetése első lépésben két múltbalató felállítását határozta el. Az egyiket a régi múzeumi főépület mellé, ahonnan jó rálátás esik a valamikori *nagy közfürdőre*, az egykori *római piacra* és a mellette lévő *iparosházakra*, a másikat a szabadtéri színpad mellé, ahonnan a manapság időszakos kiállításnak helyet adó *nagy lakóház* és a Mithras-szentély melletti *hosszú ház* rekonstrukciója mutatható be. Az épületmodellek fotorealisztikusak, falazataik, tetőszerkezeteik, nyílászáróik a maradványoknak és a kor építészeti stílusának megfelelően, a mai tudásunk szerinti pontossággal idézik az eredeti építményeket.

Maga a kronoszkóp egy fémcsővázas, robusztus, rongálásálló kivitelű eszköz. Mivel tavasztól őszig, a múzeum október végi zárásáig a szabad ég alatt áll, különleges igénybevételeket kell elviselnie. A nemesacél burkolat hermetikusan zár a nedvesség ellen, a tűző nyári napon automatikusan bekapcsol a beépített hűtőrendszer. A lényeg, a videokép-megjelenítő egység a formailag római sisakot idéző fejrészben van, amelybe két betekintő nyílás üvegén keresztül kukucskálhatunk. A fejrész magassága telesz-

kóposan állítható, így akár gyermekek és tolókocsiban ülők is belenézhetnek. A látott kép vízszintes látószöge mintegy harminc fok, ennek „kiszélesítését” a körbepásztaázás teszi lehetővé. Az állvány két oldalán lévő fogantyúk segítségével 150 fokos szögben forgathatjuk – ütközésig – a kronoszkópot.

De honnan jön a kép? Ezt egy szoftver állítja elő, amely eddig nem ismert módon ötvözi a videotechnikát és a számítástechnikát. A számítógépeket természetesen már fedett helyre – a régi múzeumi főépületbe – telepítették, s ezt föld alatti kábelek kötik össze a kronoszkópokkal. Sem a számítógépek, sem a kronoszkópok nem igényelnek felügyeletet, minden automatikusan történik. Csak a múzeumi szezon végeztével kapcsolják ki a rendszert, s amíg a téli hóban-fagyban dideregnek a romok, szétszerelik, karbantartják a szerkezeteket.

A kronoszkóp alapötlete az akadémiai kutatóintézet térinformatikai osztályának vezetőjétől, Szentgáli Ádámtól származik, munkatársai a projekt irányítását, kidolgozását biztosították, Holakovszky László vezetésével, aki a videoszemüveg-technika hazai úttörője. Ő tervezte a projekt legkényesebb részét, a képmegjelenítő és

megvilágító rendszert is. Az elméleti vázlatokat a műegyetemi Építészettörténelmi és Műemléki Tanszék nyugalmazott professzora, dr. Istvánfi Gyula készítette, aki immár öt évtizede segít rajzaival az aquincumi romok feltámasztásában. A régészeti hitelesség fölött dr. Zsidi Paula, az Aquincumi Múzeum igazgatója is örködött. A térbeli modellek az Építészeti Ábrázolás Tanszéken születtek meg, amelyeket egy computergrafikai vállalkozás (COMPulz Bt.) illesztett az általa lemodellezett romkert környezetbe és tett valóságúhien megjeleníthetővé. A nap égi pályájának a csillagászati algoritmusát – mert erre is szükség volt a fények-árnyékok szimulálásához – a Légekörfizikai Intézet biztosította. A kronoszkóp mechanikai részének a megvalósítása a műegyetemi Gépgyártástechnológiai Tanszék főmérnökéhez fűződik, az elektronikai tervezést és szerelést a SZTAKI-n belül a volt Robottechnikai Osztály munkatársaiból alakult Cortex Kft. végezte.

A fejlesztők úgy vélik, érdemes tovább gondolkodni. Az új technológia lehetőséget ad bonyolultabb – épületcsoportonkénti, koronkénti, mozgás-animációs – megjelenítésre is. Ez azonban még a jövő zenéje.

CHRONOSCOPE – WINDOW TO THE PAST

The Computer and Automation Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences (SZTAKI) has developed a “looking-into-the-past” mechanism for the Aquincum Museum, a branch of the Budapest Historical Museum. Across a rotating telescope standing on a pedestal, the visitors can gaze at computer reconstructions of the ancient buildings. The SZTAKI used the instruments used in virtual reality and built these into the mechanism standing in the archaeological park running along Szentendrei Road. So it is enough for visitors to stand in front of that chronoscope, located strategically among the ancient monuments, and gaze into it. The visitors can pan around in along horizontal plane with the window standing on a pedestal and look at everything of interest to them.

The scenery is hard to put into words. The past and the present and the idea and the reality are inter-twined on the three dimensional picture. One part of the picture is original: the environment of the ruins area, its streets and its trees. The 2000 year old computer reconstructed buildings stand on the places of the more important wall remains and foundations. Reality is amplified because the sky is cloudy or the sun is shining in the viewer as outside in real time. The virtual buildings cast shadows on each other and their surroundings. This is very important because the audience sees everything together. The virtual picture itself lies in the middle of the field of vision but it is possible to look out the side and below the housing of the machine. Thus, the reality follows the virtual picture but is enhanced by the reconstructed buildings. Through a grant from the National Cultural Foundation, SZTAKI and the American Silicon Graphics’ advocacy in Hungary got the chance to develop this system further.

As the first step, the director of the museum decided to install two “looking-into-the past” mechanisms. One of them is placed next to the old main museum building where the Great Public Bath, the old Roman market and the nearby artisans’ houses can be clearly seen. The other is placed near the new open-air theater where a virtual reconstruction of the Great Dwelling House and the so-called long house covering the Mithras shrine can be presented. The reconstructed buildings are photo-real, with the form of their

walls, roof constructions, windows and doors of the original buildings based precisely on what is known today about the original edifices.

The chronoscope itself comprises a metal tube frame, a robust mechanism designed to withstand damage. As it stands open to the elements, it has to be able to stand serious strain. The stainless steel housing closes hermetically against the wet and on sunny summer days, the built-in cryogenic system switches on. The most important thing, the video picture visualizing unit, is in the head part. It can be used through two viewing openings. The height of the head part can be moved up and down like a telescope so children and people in wheel-chairs can use it. The horizontal viewing angle of picture visitors see is almost thirty degrees. The curved scanning angle widens the view further. The chronoscope can be rotated 150 degree – to impact – using the handles situated on the two sides of the stand. Software is used to take the picture and combine it with the video techniques – a methodology never before attempted in computer studies. The computer itself naturally sits in a protected place – in the old museum building while underground cables connect it with the chronoscope itself.

The based idea came from Ádám Szentgáli who headed the landscape Informatics Department of the Automation Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences. His colleagues guarantee continuity in the project under leadership of László Holakovszky who planned the most complicated part of the project, the picture visualizing and lighting system. Dr. Gyula Istvánfi, professor emeritus in the Department of History of Architecture and Monuments at the Budapest University of Technology and Economics developed the theoretical schemas. Dr. Paula Zsidi, director of the Aquincum Museum, kept checked on the archaeological authenticity. The models-in-space saw the light at the Department of Architectural Representation. A computer graphics organization (COMPulz Bt.) placed these models within the modeled environment of the ruins area and produced the visualizing reality from them. The Space Physics Institute (Légekörfizikai Intézet) guaranteed the sidereal algorithm the sun’s orbit across the sky in order to properly simulate the light and shadow

accurately. The senior engineer of the BME Institute of Machine Design made the mechanical part of the chronoscope while Cortex Inc. comprised of workers from the Department of the former Robotics Department developed the plan for the electronics and rig-out.

The developers think it is worth to think further. The new technologies will eventually visualize more complicated features such as groups of buildings, periods and moving-animation. But this is something for the future.

VÉGH ANDRÁS

A BUDAVÁRI NAGYBOLDOGASSZONY-TEMLOM KÖZÉPKORI
KŐFARAGVÁNYAINAK SORSA KÖZGYŰJTEMÉNYEINKBEN*Gyűjteménytörténeti vázlat*

A budavári Nagyboldogasszony-templom folyamatban lévő rekonstrukciójához kapcsolódva, az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ megbízásából a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztálya tudományos dokumentációt állított össze az épület eredeti, középkori kőfaragványairól 2005 május és június hónapjaiban.¹ Munkánk elsődleges célja a számbavétel és az állapotfelmérés volt, hiszen Schulek Frigyes újjáépítő tevékenységét követően a középkori kőfaragványok többsége eredeti helyéről kiváltásra került. Ehhez kapcsolódóan dolgoztam fel a templomfalaktól a mai közgyűjteményekig vezető út lépéseit. Több eddig ismeretlen jegyzék közlésével és fényképfelvételek kielemezésével igyekeztem felvázolni azt az utat, amely a bontások után különböző helyszíneken – így a Halászbástya méltatlanul elfeledett Középkori Köemlék-

tárán – keresztül vezetett el a Budapesti Történeti Múzeum kiállításaira és pinceraktáraiba, a Magyar Nemzeti Múzeum Lapidáriumába és az Epereskertbe, a megmaradt faragványok mai őrzési helyeire. A falakból kibontott eredeti köveknek a mai közgyűjteményekig vezető útja érdekes és kevésbé dokumentált történet, amelyet az alábbiakban szeretnék közkinccsé tenni.

A templom helyreállítása 1874-ben a déli homlokzat második, harmadik és negyedik boltszakaszán végzett kutatásokkal vette kezdetét. Ezen munkálatok során már kerültek elő olyan kőfaragványok, amelyek ma is megtalálhatóak közgyűjteményekben. A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvébe először bejegyzett tárgy egy vörösmárvány sírkőtöredék (MNM 270/1875), amelyet Schulek Frigyes a déli mellékhajó falában egy befalazott ajtónyílás küszöbköveként talált meg.² Wolfgang Freiburger budai bíró feliratos köve (BTM-KO 607) ugyanezen fal belső oldalán egy fülke alsó szegélye alól szintén a Nemzeti Múzeumba került, bár ott nem leltározták be.³ Egy további sírkő két töredékét (MNM 64.274.C) a déli fal előtt kiásott helyiségek eredeti téglapado-

¹ A budavári Nagyboldogasszony-templom középkori kőfaragványai. Állapotfelmérés. Készítették: Havasi Krisztina és Végh András. BTM Középkori Osztály 2005. Kézirat.

² Nikolaus Dobringer sírköve. MNM Leltárkönyv 1875, 216. lapon, 270-es tétel. „Dec. 31. Vörös márványból készült ívdísz (?) domború felirattal és bekarcolt címerrel. A fölírat 1362-ből való gótikus minuskulákban 6 sorban, szövege következő: [nem írták le] A címerben felül rózsza alul kerék. Találták a budai vártemplom újjáépítése alkalmával a templom oldalán. A budavári templom építészeti bizottsága hivatalosan átengedte.” A leltárkönyvi leírás téves, mivel a sírkő helyes évszáma: 1462. A felirat évszámából, sérülés miatt hiányzik egy „C”, de a faragvány stílusa, illetve az ismert személy kétségtelenné teszik a XV. századi keltezését. (RADOCSEY 1971. No. 72.) A sírkövet Schulek Frigyes a déli oldalhajó falának kutatása közben külső oldalon, a második boltszakaszban megfelelő helyen találta: „E mellett mutatkozik egy befalazott ajtónyílás vörös márványból készült és a járástól kopott előlépcsővel, mely utóbbi a templom belső talajmagasságában fekszik és sírkő-fedlemezéből készült; felületének kibontott részén eme régi írással bír M CCCCLXII, mely világosan leolvasható.” (SCHULEK 1874. 231.)

³ A feliratos kőfaragványt a déli mellékhajó falának belső oldalán találták meg: „midőn a templom jelen átépítése alkalmával, hogy a déli hosszfal magas gót ablakait készíthessék, az ahhoz támasztott három oltárt és így a Jézus szivéről nevezett is, mely, mint említők, szűz Mária kőszobra előtt állott, mellőzték; annak elszedése után sírkőlapnak darabja fedeztetett fel, mely olyképp volt befalazva, hogy azon fülkének, melyben a szobor állott, alsó keretét képezte. A rajta levő írás a fülke alapjával színirányosan volt elhelyezve s így hangzik: „...SIS. WOLFGÁGI · FREIBERGER ...S. ANNO · D · MDXX.” (NÉMETHY 1876. 77.) A kőfaragvány a Magyar Nemzeti Múzeumba ismeretlen időpontban került be, ahonnan 1939-ben vétel útján a Székesfővárosi Múzeum Középkori Lapidáriuma szerezte meg. Itt a 607-es leltári számot kapta. (KUBINYI 1959. 109., 2. kép.)

zata alatt levő dongaboltozatok záradékába illesztve találták meg másodlagos használatban.⁴ Egy másik, ép sírkő (MNM) a délkeleti kapu előtt látott napvilágot.⁵ A délkeleti kaput borító falazatban lették meg a templomból előkerült egyik legszebb szobortöredéket, a reneszánsz stílusú, vörösmárvány Madonnát (BTM-KO 299).⁶

Ezen dekoratív, illetve történeti értékkel bíró tárgyak (dombormű, felirat, sírkő) mellett a figyelem természetesen elsősorban az építészeti részletek feltárására irányult. Ennek során a Schulek Frigyes által vezetett kutatás kiemelkedő jelentőségű dokumentációs munkát végzett, ame-

lynek máig tanúi a rendelkezésünkre álló írott források (építési naplók, jelentések), a bőséges rajzi felmérés és a maga korában úttörőnek tekinthető fényképfelvételek. A helyreállításhoz, újjáépítéshez elengedhetetlen fontosságú forrásnak tekintették a falakból kibontott eredeti kőfaragványokat, illetve az eredeti helyükön lévő kőfaragványokról készült gipszmásolatokat is. Schulek 1878-ban kelt jelentéséből tudjuk, hogy a templom bezárása után (1876) a volt ún. Zichy kápolnák helyiségeiben helyezték el a templom műtörténetét dokumentáló faragványokat és gipszöntvényeket.⁷

A helyreállításhoz szükséges mintakincs gyűjtésén túlmutat, hogy a nagy feltűnést keltő, 13. századból származó, délkeleti kapu eredeti köveinek megőrzését is fontosnak ítélték, miután statikai okok miatt a kaput 1875-ben lebontották. A műemléki bizottság beavatkozására a kibontott köveket 1876 áprilisában a Nemzeti Múzeumba szállították, hogy ott újra felépítsék. Ez a terv

⁴ „Ezen törmelék rétegen nyugvó, mészragasszal rendszeren összeillesztett lapos téglaburkolat alatt két helyen kölemez volt alkalmazva, melyek mindegyike két-két erős vas-gyűrű fogantyúval bír. A kölemezek a rajtok látható rajz és írásrészek bizonyossága szerint már előbb, mielőtt rejtett nyílások takaróivá avatattak, tettek szolgálatot az öröknyugalom érdekében: sírkövek darabjai voltak. A fölbontott nyílás mindegyike egy-egy dongabolt záradékába van illesztve és a boltüregbe szolgál...” „Kettőnek darabjai a rejtett nyílások fölött találtak, az egyik »sepultura nicola« című monasztikus csonkított körirattal és czimer fölött álló madárral tetézett sisakkal középső mezején, a másik köriratából csak CCC maradt meg a középső mezőn látható tollas sisakdísz mellett.” (SCHULEK 1874. 232, 239.; ugyanezt írja le: NÉMETHY 1876. 99.) A két faragvány közül ma már csak az elsőként leírt található meg a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében, ennek leltári száma: 60.274.C. (RADOCSAY 1971. No. 16.) Egy további töredéket, amely a sírkőhöz tartozik és ugyancsak másodlagos felhasználás nyomaint viseli magán a BTM Középkori Osztálya őriz a Középkori Köemléktár régi anyagából. Előkerülési körülményei ismeretlenek, leltári száma: 59. (RADOCSAY 1971. No. 19.)

⁵ „Egy egészen ép sírkő fedlemez felületén durván karczott mérleget találunk.” (SCHULEK 1874. 239.) A sírkő jelenleg a MNM Lapidáriumának kiállításán szerepel. (RADOCSAY 1971. No. 34.) Nem tévesztendő össze azzal az ugyancsak bevéselt mérleget ábrázoló sírkővel, amely a Középkori Köemléktárban a 4. szám alatt volt kiállítva, és a domonkos kolostorból származik. (BTM-KO 4)

⁶ „A kis kapu befalazására használt kövek között volt egy veres márványból készült bas-relief, mely Szűz-Máriának fél természeti nagyságú térdképét ábrázolja, a nymbuson aranyozás és a háttérén kék szín nyomaival...” (SCHULEK 1874. 238.) A domborművet feltehetően a helyszínen tárolták sokáig. Először 1895-ben az Aquincumi Múzeumba szállított kövek között tűnik fel az iratokban, a Székesfővárosi Múzeumban 1901-ben leltározták be 765. szám alatt. A múzeum állandó kiállításának megnyitása, 1907 óta a Városligeti kiállításcsarnokban szerepelt (a katalógusban a 262. számot kapta), majd 1932-ben átkerült a kapuit megnyitó Középkori Köemléktárba (ekkor a 299-es katalógusszámot kapta, és ez lett később a Középkori Osztályon a tárgy ma is érvényes leltári száma is.) A Halászbástya Kőtár 1966-os felszámolása óta a BTM Vármúzeumának állandó kiállításain látható.

⁷ „Az u. n. Zichy kápolnák a templom felé elfalaztatván berendeztetek a szobrászok számára. Itt van elhelyezve sokféle érdekes faragott kő, melyek részint elszórva találtak, részint a falakból kibontattak, s itt láthatók a fennmaradt oszlopfők, zárkövek és egyéb díszes faragású részletek gypszből készült öntvényei, s itt van végre felállítva a templomnak huszadrésznyi mértékű készülő gypsmintája, melynek keleti része elkészült, s a látogatók figyelmét és érdekét felkelti.” (JELENTÉS 1878. 5.)

⁸ „1876. április 25. Kis kapu oszlopfejei kiöntve gipszben. Kis kapu a múzeumba szállítottatott 26–29.” (Napló Kivonat. BTM Kiscelli Múzeum 52.41.2758.1) „Dec. 30. A budavári Mátyás-féle templom déli oldalkapuja” (MNM Leltárkönyv 1876 / II. kötet. 459–460 lapokon 313-as tétel.) A kaput Strobl Alajos kérésére 1882-ben a Képzőművészeti Akadémiára az Epreskertbe szállították át, és ott múromba építették be. Az építményt az 1960-as évek elején szétszedték és a kapu köveit a BTM Öntőház utcai tárolóhelyére vitték át. A kaput az 1980-as években újra visszavitték az Epreskertbe, és új helyszínen állították fel.

⁹ „1876. július 29. Találtatott 5'6" h. 3' sz. és 9" vastag romai sírkő, melynek felső része egy 2' magas és 2'3" széles fülkeszerű mélyedésben domború kivitelű csecsemőt tartó női mellképet tartalmaz; ez alatt 4"nyi széles sík lappal körülvéve alig olvasható felirat mutatkozik. A lemez alsó része 18" magas sima felülettel bír. A lelhely az egykori egyházfalak délnyugati sarkán volt faltömeg, melyben 18" nyire a templom kövezete fölött arcczal fölfelé (mellékelt rajz szerint) feküdt. A kőnem megegyezik a nálunk általánosan előforduló romai emlékkövekkel. – A felület kopott volta arra a következtetésre vezet, hogy e kő hosszabb ideig taposztatott.” (Napló Kivonat, BTM Kiscelli Múzeum 52.41.2758.2) „1876. augusztus 7. Az egyházi lak délnyugati faltömegében a templom kövezetével egy magasságban, egy romai sarcophag csonka fedele találtakat.” (Napló Kivonat, BTM Kiscelli Múzeum 52.41.2758.2)

végülis más formában valósult meg, mert bár a kaput a múzeumban beletárolták, néhány év múlva Stróbl Alajos közreműködésével a Képzőművészeti Akadémián, az Epreskertben állították újból össze.⁸ A templom déli falának második, harmadik és negyedik boltszakaszán 1874–76 között végzett kutatás, majd helyreállítás – újjáépítés munkáját követően tehát meglehetősen sok tárgy került a közgyűjteményekbe, illetve őrződött továbbra is a helyszínen. A munkák során kibontott kövek közül csak a három feltárt gótikus ablak, illetve a lábazati párkány eredeti faragványai nem maradtak ránk. Úgy tűnik, hogy ezeket a tagozott, de nem dekoratív faragványokat – formáik pontos lemásolása után – nem tartották megőrzésre érdemesnek.

A helyreállítás munkálatai 1876 nyarán a templom déli falának ötödik és hatodik boltszakasza előtt álló „egyházfilak” lebontásával folytatódtak. A templomhoz csatolt építményről bontás közben derült ki, hogy falai egy középkori eredetű, a templomba nyíló helyiség maradványait rejtik magukban. Ennek vastag, kétrétegűnek bizonyult falából került elő egy római kori sírkő töredéke, illetve egy szintén római kori szarkofág fedlap töredéke, amelyek a Nemzeti Múzeumba kerültek.⁹ Ugyanezen a falon tártak fel egy dicsfényvel övezett férfi fejet ábrázoló (az akkori leírásokban Krisztus főnek nevezett) freskó töredéket, amelynek csak vízfestmény másolata maradt ránk.¹⁰ Egy másik freskótöredéken női szent felsőteste volt látható, de erről a leírásán kívül nem maradt ránk ábrázolás.¹¹ Az egyházfilak keleti falában egy gótikus ablak könyöklője és szárainak alsó sza-

kaszai őrződtek meg, ám ez sem maradt ránk a gyűjteményekben. Pedig Schulek napló kivonatának tanúsága szerint „sok helyen falazásra felhasznált tagozott kövek, díszítmények stb. találtak, melyek nagy része a fennálló épületen hasonlóval nem bírnak.” És még hozzáteszi: „a muzeumba ne szállíttassanak mielőtt ha nincs befejezve a megfejtés lehetősége.”¹² Feltehetően a Budapesti Történeti Múzeumban tárolt azon kövek egy része, amelyeknek eredeti elhelyezése nem ismert, innen származik.

1876 októberében függesztették fel a templomban az istentiszteleteket és azonnal a belső tér kutatásához fogtak. Elszállították az oltárokat és a berendezést, felszedték a köveket, majd megkezdtek a földfeltöltés kihordását, valamint felállványozták az épület belsejét. Az „ásatás” újabb sírköveket és sírkőtöredékeket hozott napvilágra a római kortól kezdve a középkoron át a 18. századig. Előkerült egy római szarkofág,¹³ egy felirat nélküli, nagyméretű, kereszttel díszített, 13. századi eredetű sírlap (MNM 60.293.C), Lyphardus Paulser sírkövének töredéke (MNM 60.275.C), a Junkher család egy ismeretlen tagjának számos darabra törött sírlapja (MNM 60.265.C, 60.285.1–2.C, 70.114.C, 70.115.1–2.C), sok egyéb középkori sírkőtöredék, továbbá három 18. századi sírkőlap is.¹⁴ 1876 novemberében az addig megtalált sírköveket beszállították a Nemzeti Múzeumba, ott azonban csak az 1960-as és 1970-es években vették leltári nyilvántartásba őket.¹⁵ (ld. a függelék)

A nagymérvű bontásokkal járó újjáépítés 1876 után indult be igazán például a szentélyek és az álkereszthajó teljes lebontásával, majd folytatódott a déli torony nyolcszögű részének teljes eltá-

¹⁰ „1876. július 21. A csatolt épületnek délnyugati saroktömegében egy eddig elfedett felszínen délnyugat felé néző Krisztus fő találtatott.” (Napló Kivonat, BTM Kiscelli Múzeum 52.41.2758.1; CSEMEGI 1955. 127., 75.j.) A falfestmény aquarell másolatát Reiszig Ede 1878-ban készítette el (BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény 52.41.652) Ezek szerint a festett felületet tartalmazó kváderkövet félretették, sajnos ennek ellenére mégsem őrződött meg.

¹¹ „1876. július 31. Az egyházfilak nyugati faltömege hosszában két egymáshoz tapasztott merőleges falrétgeből állott, mely befoglalta a régi kereszthajó délkeleti támpillérét is. Az említett faltömeg nyugati rétege időszerinti elsőse mellett bizonyít azon falkép részlet, mely az összetapasztás helyén keletfelé irányulva találtatott, közvetlenül a támpilléren circa harmadfél ölnyi magasságban levő vízrézsléje mellett. (mellékelt rajz szerint) A kép részlet mutatja 2/3 nagyságban egy női alak felső részét sárga dicsfényvel sötét háttérén. A kelet felé néző képnek ez képezte éjszaki felső sarkát.” (Napló Kivonat, BTM Kiscelli Múzeum 52.41.2758.2; CSEMEGI 1955. 127., 74. j.)

¹² Napló Kivonat, BTM Kiscelli Múzeum 52.41.2758.1

¹³ „1876. november 10. Romai sarcophag találtatott 1'nyira a burkolat alatt a déli oszlopsor C és D pillére között. Felirata éjszak felé néző 6'11" hosszú oldalán, igen ép és jó korból való. Szélessége 3' magas 2'2". Kővastagsága 4L", jobb felén fejevankossal. – Az írásos lap két végén közönséges álló szárnyas genius égő fáklyára támaszkodva. Közvetlenül a sziklán feküdt. Tartalma laza törmelék és lábak helyén több ember csontjai összehalmozott rakásban.” (Napló Kivonat, BTM Kiscelli Múzeum 52.41.2758.2)

¹⁴ A kiasott sírkövek egy része jól felismerhető a föld kitermelés után a szilafelszín és a megtalált alapfalakat és tárgyakat ábrázoló alaprajzon (BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény 63.21.72, kisméretű és ezért korlátozottan használható reprodukcióját közölte: CSEMEGI 1955. 47. kép.)

¹⁵ A Magyar Nemzeti Múzeumba szállított tárgyak felsorolása a napló kivonatban található (BTM Kiscelli Múzeum 52.41.2758.2.)

volításával, amely mellett a tagozott és dekoratív részek újabb faragványokkal történő kiváltása, pótlása a le nem bontott épületrészekben is a legtöbb helyütt megtörtént. Mindezen munkálatok idején a kibontott eredeti faragványok nem kerültek összegyűjteményekbe, hanem a megőrzésre szánt darabokat a helyszínen tárolták, a többi pedig feltehetően elszállították a bontott törmelékkel együtt. Pontos adatokkal nem rendelkezünk a félretett kövek számáról és jellegéről. Az bizonyos, hogy a kibontott eredeti kőfaragványoknak csak csekély töredékét tették félre. A válogatás maga tehát reprezentatívnak tekinthető, de a válogatás szempontjai bizonyos faragványtípusokra koncentráltak. A fejezetek közül például a kőfaragványok és gipszminták széles körben őrizték meg az eredeti mintakincset. A kibontott szobrászati alkotások nagy részét szintén elraktározták. A tagozott épületelemekkel azonban más a helyzet. Egyes típusok, mint például az ablakművek, ablakkeretek, vagy a párkányok szinte teljesen hiányoznak. Mai ismereteink által nem tudjuk megállapítani, hogy az építkezés idején félretett kőfaragványok mind bekerültek-e később a köz és magángyűjteményekbe. Feltehetően nem, ezért a gyűjteményekben megőrzött faragványok alapján nehéz visszakövetkeztetni Schulek Frigyes gyűjtési szempontjaira. Az építkezés befejezését (1894) követően vált problémává a helyreállítás szempontjából most már nem hasznosítható faragványgyűjtemény tárolása. Ezután jutottak ezek a tárgyak a főváros múzeumába, illetve különféle magángyűjteményekbe (Bárczy, Kisbaáry Kiss stb.)

A Székesfővárosi Múzeum 1901-ben vette leltárba a templomból származó kőgyűjteményének első csoportját. A leltári bejegyzés szerint ezeket a köveket 1895-ben, tehát a templom átépítésének befejezése után, Porzsoló Kálmánnak, mint a Dunántúli Közművelődési Egylet titkárnak közbenjárására az Aquincumi Múzeum területére szállították ki. Ezidőtájt itt volt a Székesfővárosi Múzeum egyetlen saját épülettel rendelkező részlege, amelyet Kuzsinszky Bálint vezetett. 1899-ben a múzeum megkapta a Városligetben az 1885-ös Országos kiállítás csarnokát, Kuzsinszky pedig a megbízást a kőgyűjtemény vezetésére és az állandó kiállítás megszervezésére. Ezekután leltározták be 1901-ben a Városligetbe átvitt köveket, összesen 38 darab kőfaragványt.¹⁶

(ld. a függelék) A leltárkönyvi bejegyzés elég szűkszavú, 17 darab építészeti részletet, 6 darab figurális faragványt (közte a már említett vörösmárvány Madonnát) és 18 darab sírkövet (közte nyilván másodlagos beépítésből származó 6 darab zsidó sírkövet és 2 darab török sírkövet) említ. Az 1907-ben megnyitott állandó kiállításon szép számmal állítottak ki az átvett faragványok közül, hogy melyeket, arról a kiállítás katalógusa és néhány korabeli fényképfelvétel tájékoztat. Ezek segítségével pontosabb képet nyerhetünk arról, mely köveket szállítottak 1895-ben a Székesfővárosi Múzeumba. A katalógusban csupán három középkori és egy 18. századi faragvány szerepelt: a vörösmárvány, reneszánsz Madonna (BTM-KO 299), egy ekkor fehér márványnak mondott Szűz Mária szobor, valójában márgából faragott és ugyancsak reneszánsz dombormű töredék (BTM-KO 313), egy 13. századi angyalfigura töredéke (BTM-KO 13) és egy kezében halálfejet tartó puttó barokk szobra (BTM-KO 650).¹⁷ (ld. a függelék) A fényképeken az említett tárgyakon kívül további hét darab köemlék azonosítható: a déli torony délnyugati lépcsőtornyának két darab összetartozó vakműves töredéke (BTM -KO 230), az északi toronyalj szabadonálló pillérének szőlőleveles fejezet részlete (BTM-KO 188), az északkeleti kapu timpanonja (BTM-KO 3), főszentély sokszögzáródásának északi szélén lévő ('F') pillér fejezete (BTM-KO 186), a főszentély ötödik boltszakaszának záróköve (BTM-KO 5) és egy ismeretlen helyről származó mellvéd, vagy oltár előlap (BTM-KO 234).¹⁸ Nem minden faragvány lett azonban kiállítva, a maradék a városligeti épület pincéjében maradt raktáron a nagyközönség elől elzárva. 1915-ben felmerült ugyan az az elképzelés, hogy ezeket a köveket a Múzeum épületének homlokzata előtt, a parkban állítsák ki, de tudomásom szerint az elgondolás végül nem valósult meg.¹⁹

A dekoratív köemlékek egy része tehát kiállításra került a Székesfővárosi Múzeumban, a

¹⁶BTM Kiscelli Múzeum Városhistória Osztály, Fővárosi Múzeum, Leltárkönyv I. 50r oldal.

¹⁶BTM Kiscelli Múzeum Városhistória Osztály, Fővárosi Múzeum, Leltárkönyv I. 50r oldal.

¹⁷A Budapesti Székesfővárosi Múzeum katalógusa. Bp. 1907. 261-264. szám.

¹⁸BTM Kiscelli Múzeum Fotótára 13795-3, 14513-5, 14513-7.

¹⁹Kuzsinszky Bálint levele a Székesfőváros Tanácsához. 1915. X. 21. (BTM Adattár, Kiscelli Múzeum iratanyaga 240/1915.)

kőfaragványok jelentős része azonban továbbra is a helyszínen maradt, és végül az 1904-ben elkészült Halászbástya északi tornyában nyert elhelyezést. Sajnos adatok hiányában pontosan nem tudjuk meghatározni, mikor kerültek ezek a műtárgyak is a Székesfővárosi Múzeum gyűjteményébe, az első ránk maradt leltár 1910-ben készült.²⁰ (ld. a függeléket) A jegyzék tanúsága szerint a Halászbástyán igen vegyes típusú tárgyak voltak összegyűjtve: fa ajtók, sírkövek, üvegfestmények, kőfaragványok, vas kereszték a legkülönbébb korszakokból a középkortól a 19. századig. A tárgyak származási helye sem kizárólag a templom volt, hanem annak tágabb környezetéből, a templomot körülvevő terület rendezése során a Pénzügyminisztérium épületeinek lebontásánál, a Halászbástya kiépítésénél megtalált faragványok, köztük a domonkos kolostor szentélyének feltárásánál találtak is. A jegyzék azonban sajnos nem tünteti fel az egyes tárgyak származási helyét. A lista nem lezárt, nem teljes, 101 tárgyat tüntet fel, sajnos szűkszavú és az azonosítás csak nagyon kevés műtárgy esetében lehetséges (ezek is leginkább sírkövek).

Az a gondolat, hogy a Halászbástya északi tornyában a megőrzésre ítélt tárgyakat a nagyközönség számára is megtekinthetővé kellene tenni, feltehetően már a tervező Schulek Frigyesben is felmerült, hiszen a torony tágas és zárt belső helyiségei éppen erre a célra készülhettek. A megvalósításra azonban egészen 1932-ig várni kellett. A Székesfőváros Tanácsa 1927-ben hozott határozatot arról, hogy a toronyban raktárszerűen tárolt köveket a látogatók számára is hozzáférhetővé tegyék, de végül csak 1931-ben bocsátotta ki a polgármester a határozatát a kőtár berendezéséről.²¹ A kiépítést már a múzeumot igazgató Kuzsinszky Bálint is szorgalmazta az 1920-as évek második felében, és későbbi utóda, Horváth Henrik valósította meg 1932-ben. Az ő elképzeléseinek köszönhetően a bemutatás a

középkori emlékekre szorítkozott, a 18–19. századi tárgyakat elszállították. A Középkori Köemléktár (avagy Lapidárium) törzsanyagát a Halászbástyán addig is tárolt kőfaragványok alkották, vagyis döntően a „Koronázó Főtemplom” és a középkori domonkos kolostor kövei, amelyet Horváth még kitartó gyűjtéssel bővített (az óbudai királyi várból, a budaszentlőrinci pálos kolostorból, a budai királyi palota és más egyéb helyszínekről). A Székesfővárosi Múzeum városligeti épületéből is visszahozták az ott kiállított és raktározott töredékeket, és így a megnyitásra megjelent katalógus 367 tételének csaknem fele származott a templom megőrzött kövei közül.²² Ez 138 darab faragványt, 84 darab sírkövet és 5 darab zsidó sírkövet jelentett. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a köemléktár rendezésekor már nem minden esetben tudták jól elkülöníteni a plébániatemplom és a domonkos kolostor köveit, kisebb keveredések történtek. A templom helyreállítása óta eltelt évtizedek alatt feledésbe merült a kőfaragványok eredeti elhelyezése, és ez is okozhatta, hogy a kiállított kőfaragványokat, mint önálló tárgyakat mutatták be esztétikai, illetve formai csoportosításban. Ezáltal az egykor összetartozó emlékek olykor egymástól elkülönülten, más-más termekbe kerültek. Például az északi Mindenszentek (Garai-) kápolna kapuzatának megőrzött öt darab faragványát négy különböző helyiségben állították ki.²³

A Középkori Köemléktár megtekintése sokakat vonzott az 1930-as, 40-es években, köszönhetően nyilván előnyös elhelyezésének. Horváth Henrik tovább bővítette a gyűjteményt. 1936-ban Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár fiatalon elhunyt fia, Bárczy Károly gyűjteményét helyezte el letétként a lapidáriumban, amely tartalmazott a templomról származó köveket is. 1939-ben a Magyar Nemzeti Múzeum 7000 pengő fejében átengedte a gyűjteményében lévő budapesti vonatkozású köemlékeket. Végül is a

²⁰ A budavári Halászbástya kupolatornyában elhelyezett sírkövek, emlékkövek, cserép- és bronzleletek jegyzéke. 1910. (Fővárosi Levéltár, Fond. sz.: IV.1407.b., ikt.sz.: VI.103870/1911)

²¹ Budapest Székesfőváros Tanácsának 59.568/1927.–IX. számú határozata, illetve Budapest Székesfőváros Polgármesterének 92.336/1931.–XIV. számú határozata. (Utóbbi a BTM Adattárában Kiscelli Múzeum iratanyaga 1931. VII. 19. jelzet alatt.)

²² HORVÁTH 1932a; HORVÁTH 1932b.

²³ VII. Átjáró fülke: 108. sz., XI. Folyosórész: 180.sz., XII. Nagy mellékterem: 235. sz., XIV: Második emeleti fülke: 274–75. sz.

templomból származó sírköveket nem adták át, csupán Wolfgang Freiburger fent már említett feliratos követ (BTM-KO 607).

Az 1944/45-ös ostromot a Kőemléktár gyűjteménye minden nehézség ellenére hiánytalanul átvészelte, amely a helyben lakó Virág Antal örömfeláldozó munkájának volt köszönhető. A faragványok első komolyabb sérülései ekkor következhettek be, mivel a Halászbástyaába költöztetett német légelhárító üteg személyzete az ágyúk gumikerekeinek védelmébe kihordta a kőtárból a köveket, amelyeket ezenkívül a Várnegyed több pontjára is szétvittek barikád készítése céljából. Az ostromot követő néhány napban azonban Virág Antal családja segítségével visszacipelt minden darabot az épületbe.²⁴

A kőtárat újrarendezés után 1948 májusában újból megnyitották. Az új kiállításon helyet adtak a Nemzeti Múzeumból átvett kőfaragványoknak és más újabb szerzeményeknek is, a szűkös hely miatt azonban sok követ ki kellett venni a kiállításból, és a pincében lévő raktárban elhelyezni. Ezek között sok faragvány volt a templomból is, kevésbé látványos, főleg tagozott töredékek (bordák, nyíláskeretkövek stb.). 1953-ban újabb átrendezés során további töredékek kerültek a raktárba. A változtatásokról sajnos nem rendelkezünk listákkal, kimutatással. Néhány mutatós faragvány viszont átkerült a Vármúzeum 1952-ben megnyílt állandó kiállítására, a 13. századi angyal (BTM-KO 13), a nagyobbik torzfejes konzol (BTM-KO 286) és a vörösmárvány Madonna (BTM-KO 299).²⁵

Ez a rendezett állapot szűnt meg egy csapásra 1966-ban. Az akkor már közel százéves gyűjtemény elhelyezésére szolgáló Középkori Kőemléktárat egy pártutasításra hozott tanácsi határozattal felszámolták. A Halászbástya északi tornyába, a Lapidárium helyére „representatív szövetkezeti vendéglő” került.²⁶ A köveket kihordták a torony melletti nyitott oszlopcsarnokba, ahol azután évekig védtelenül heverték, mivel elhelyezésükről

csak sokára sikerült gondoskodni. A területet hosszú ideig még csak le sem kerítették, és a később idekerült drótháló sem jelentett komoly akadályt az őrzés nélküli területre belépni szándékozók számára. Ennek is köszönhető, hogy a Lapidárium egykori anyaga nem maradt hiánytalanul ránk. A meglévő faragványokon látható újabb sérülések pedig részben az avatatlan kezek által végzett mozgatás, részben a gondatlan tárolás eredménye.²⁷ A hivatalosan ideiglenesnek nevezett helyzet végül a következőképpen állandósult. Egy-két látványos darab átkerült a Vármúzeum 1968-ban megnyitott állandó várostörténeti kiállítására a Budavári Palota „E” Épületébe. A kövek egy részét sikerült a Nagybaldogasszony templomba átmenteni, ahol egyeseket az altemplomban a kiállítás részeként helyeztek el, míg másokat eltároltak. 2001-ben az altemplom kiállítása is megszűnt, és a kőfaragványokat a plébánia kapualjába vitték át. A kőfaragvány gyűjtemény többségét – már ami megmaradt belőle – az Uri utca 4. számú ház középkori pincéjében kialakított kőtárba eregették alá. Itt található ma is, ahogy végül 2005-ben szintén idekerültek a plébánia kapualjában heverő kövek, ahol már csak kutatók számára elérhetőek.

Az eredeti kőfaragványok őrzésének mai helyzete nem szolgálja a gyűjtemény fennmaradását, hanem annak lassú pusztulását eredményezi. Schulek Frigyes és Horváth Henrik szelleméhez méltatlan örökösök vagyunk. Az előbbi gondoskodott a faragványok összegyűjtéséről, és a megőrzésükre alkalmas épületet is megtervezte és felépítette, utóbbi megszervezte bemutatásukat és gondoskodott állagvédelmükről. Ma a kőtárnak épült Uri u. 4. szám alatti pince nedves, ahol a magas páratartalom a durva mészke faragványok fokozatos mállását eredményezi. A plébánia kapualjáról pedig nem szükséges beszélgetni mennyire nem volt alkalmas műtárgyak tárolására.

²⁴ VIRÁG Antal: Ahogy én láttam. Visszanézés, emlékezés a Fővárosi Múzeum (ma Budapesti Történeti Múzeum) megalakulására, fejlődésére és nagyra növésére. Bp. 1979–1981. Kézirat. BTM Adattár M 223–81. 60–88.

²⁵ A Vármúzeumi kiállításon lévő kőanyag. (BTM Adattár M 39–79.)

²⁶ Városi Tanács VB. VIII. Városrendezési és Építészeti Osztály Műemléki Felügyelőségének Határozata (BTM ikt.sz.: 224/3/967.) Részlet a határozat indoklásából:

„A SZÖVOSZ azzal a kérelemmel fordult az elhelyező hatósághoz, hogy a rendelkező részben ismertetett terület-részeket reprezentatív vendéglátóipari egység kialakítása céljára utalja ki részünkre (sic!).

A kérelemben foglaltakat megvizsgáltam és megállapítottam, hogy az MSZMP Budapesti Pártbizottság Első-titkára, a SZÖVOSZ, valamint a Főv. Tanács Végrehajtóbizottságának vezetői 1967. márc. 6-án tartott megbeszélés során felvett emlékeztető tanúsága szerint többek között megállapodtak és egyetértettek a Halászbástya Északi szárnya reprezentatív vendéglővé való kialakításával, melyhez a Fővárosi Tanács rendelkezésre bocsátja a Bástya

Megoldást az eredeti állapot részleges visszaállítására jelentene. A Halászbástya északi tornya ma újra üresen áll, mert a vendéglő bezárt és kiköltözött. Most még lenne rá a lehetőség, helyreállítani Schulek Frigyes eredeti szándékát: az eredeti köveket és a gipszmásolatokat bemutatni a templom mellett.²⁸ Ezzel a kiállítással lehetőséget lehetne teremteni arra is, hogy a templom helyreállításának munkáját is fel lehessen idézni. Nem igaz, hogy ez senkit sem érdekelne. Valahol el kel-

lene mesélni azt az érdekes történetet, hogyan alakult át a középkorból ránk maradt egyetlen budai templom barokk berendezésével a ma látható historikus épületté. Meg kellene mutatni, milyen volt az a száz évvel ezelőtti város, amelyet elfoglalt a Halászbástya és a Mátyás-templom romantikus álma, mi volt az épület valódi múltja. Erre a helyszínen lévő Halászbástya ma is a legalkalmasabb tér. A templom nem rendelkezik ilyesmivel, kiállítási terei kicsinyek és szűkek.

Északi tornyát, a kollonádsort és az Északi Kistornyot.... Az igénybe vett területrészeket jelenleg használó Történelmi Múzeum kótarának elhelyezéséről az ÉVM. Mélyépítő Vállalat 51.sz. Építészeti I., Öntőház u.-i felvonulási telepén gondoskodtam...”

²⁷ „A Halászbástya-i Kőtár 1966-ig szerepelt a Budapesti Történelmi Múzeum soraiban. Vagyis 1932-től 1966-ig. Élt 34 évet....a szép középkori gyűjteményt, ami abban az időben Budapest középkori emlékeit őrizte és mutatta be a főváros közönségének, máról holnapra megszüntették. Még pedig egy züllött vendéglátó társaság kedvéért. A jól berendezett középkori gyűjteményt gyors tempóban kirakták a Halászbástya folyosójára és az ebek harmincadjára bízták. Ott volt éveken keresztül őrizetlenül. Mert csak 1967 őszén fogtak hozzá a munkához, de a téli időre leállva, csak 1968-1969-ben fogtak hozzá a nagyobb munkához. ... Nagyon sok kisebb darab eltűnt a légópince kiállításból. Nagyon sok darabot pedig a hozzá nem értő vállalati emberek törtek össze a kihordásnál. Főleg a nagyobbakat törtek két-három

darabra, mondván: hogy így könnyebb kivinni, mint egyben. A kihordott darabokat pedig a folyosón állították fel. Éjszaka pedig jöttek az akkori romboló huligánok és az erejüket kipróbálva fellökdösték a kirakott vörösmárvány sírköveket. Ezek közül jónéhány darab összetört. Nagy nehezen Bertalanné és a fővárosi Műemlék-csoport közbenjárására a folyosót dróthálóval körbevették és így nagyjából lezárták a folyosót a barbárok elől. Sajnos csak hosszában, mert a végén a Schulek lépcsőnél lazán belécezték, amit rövid idő alatt kibontottak és űzték tovább kisdéd játékaikat az erőművészek.” (VIRÁG Antal: Ahogy én láttam. Visszanézés, emlékezés a Fővárosi Múzeum (ma Budapesti Történelmi Múzeum) megalakulására, fejlődésére és nagyra növése. Bp. 1979–1981. Kézirat. BTM Adattár M 223–81. 161.)

²⁸ Ezt a lehetőséget veti fel a Halászbástya északi szárnyának rekonstrukciója során készült tudományos dokumentáció is: PAP Katalin: Budavár, Halászbástya – az északi szárny használata (történelmi kutatási dokumentáció, 2002).

FÜGGELÉK
(listák, jegyzékek, leltárak)

- BTM Kiscelli Múzeum 52.41.2758.1.
Napló Kivonat
1876. április 25.
Kis kapu [a délkeleti kapu] oszlopfejei leöntve gypsben.
Kis kapu a muzeumba szállított 26-29. ...sz. fuvar [a szám üresen maradt]
- BTM Kiscelli Múzeum 52.41.2758.2.
Napló Kivonat
1876. nov. 23-25-ig.
6 fuvarral vitettek a muzeumba következő tárgyak.
1 fr. a sarcophag., 2ik fuv. sarcophag fedel, sírkő romai (nő és csecsemő), Deichel és Brodmacherin, és egy 3' kemény mészkő sírlemez részlet szép körirat rinnel (!) sepultura leobhardi paulfi 3ik fuvar. Sírkő mérleggel 5'h. 2'sz. 8"vastag. Kemény mészkő. (találtatott 1874-ben a kis kapu előtt.), azután Sepultura nicolai... körirással és vas fogantyúkkal. (a rejtett boltozat nyílásáról.) és nagyobb márvány töredékek nagy része. a 4ik és 5ik fuvaron. Az összes eddig talált márvány és mészkő sírlemez töredékei; különösen kiemelendő ezek között a Zsigmond király idejébeli Sárkányrend lovagjának kitűnő mívű sírlemez töredékei. - A 6ik fuvarral vitetett két sírlemez, az egyik az éjszaki B és C pillér között volt 6"-nyire a talaj alatt és egyszerű vázlatosan vésett Kereszttel jelzett, a másik a déli hajó harmadik szakaszából való, hol É:Déli irányban feküdt. ez homokkő, hézagosszép felirással. - Hier ruhet in frieden die...
- Fővárosi Múzeum, Leltárkönyv I. 50r oldal.
1901
Az aquincumi ásatások területéről, ahová Porzsolt Kálmán, mint a Dunántúli Közművelődési Egylet titkárának közbenjárásával a Mátyás-templom építési helyéről kiszállítottak.
763. Köemlékek 1-14. Gótikus építészeti részek.
764. Köemlékek 1-3. Figurális építészeti részek.
765. Köemlék 1. Mária a kis Jézussal. Csonka relieftábla. Vörös márványból.
766. Köemlékek 1-5. Figurális kőfaragványok.
767. Köemlék 1. Kőtábla kereszttel.
768. Köemlék 1. Díszes faragású kőkeret a feliratos tábla nélkül. Vörös márványból.
769. Köemlék 1-2. Sírkőrészletek. Vörös márványból.
770. Köemlékek 1-6. Felirattöredékek. Vörös márványból.
771. Köemlékek 1-2. Török sírkőfejek.
772. Köemlék 1. Sírkő zsidó felirattal. Ép.
773. Köemlék 1. Sírkő zsidó felirattal, ketté törve.
774. Köemlék 1. Sírkő zsidó felirattal, ketté törve.
775. Köemlék 1. Sírkő zsidó felirattal, ketté törve.
776. Köemlékek 1-2. Csonka sírkődarabok zsidó felirattal.
- A Budapesti Székesfővárosi Múzeum katalógusa. Bp. 1907.
261. Csonka románkori szobormű mészkőből, mely egy anygalt ábrázolt.
262. Renaissance dombormű vörös márványból: Madonna.
263. Mária csonka renaissance szobra fehér márványból.
E három köemlék a Mátyás-templom restaurációjával kapcsolatos bontások alkalmával került elő.
264. Halálfejet tartó, ülő gyermekszobor. Homokkőfaragvány, mely a budavári plébániatemplomban volt elhelyezve.
- A budavári Halászbástya kupolatornyában elhelyezett sírkövek, emlékkövek, cserép- és bronzleletek jegyzéke, 1910.
Fővárosi Levéltár, Fond sz.: IV.1407.b., ikt.sz.: VI.103870/1911
1. Sírkőtöredék, két darabban, vörös márványból
Alsó bal sarka le van törve s a felirásból ezért igen sok szó hiányzik. Rendes betűk. A felirás könnyen olvasható.
78 x 63 cm
2. Sírkőtöredék, vörös márványból
Az egész sírkő felső részéről való; felirás

- nélkül.
32 x 27 cm
3. Fakapu, rajta Mózeset ábrázoló dombormű, fából.
Mózes balkezeiben a törvénytáblákat tartja, jobb karja kissé meghajlítva; a becsukott kéz feje, valamint a jobb láb hüvelykujja csonka.
210 x 130 cm
4. Ablakráma csúcsíves metszéssel
A legfelső színes ablaküveg ép. A többi négy tábla hiányzik. Az üveg mérete: 74 x 66 cm.
210 x 194 cm
5. Ablakráma csúcsíves metszéssel
Szent István királyt ábrázoló színes festett üvegtáblákkal. Az alsó tábla a magyar címerrel. Alul ez a felírás: Sz. István.
210 x 194 cm
6. Ablakráma csúcsíves metszéssel
Asztrik apátot ábrázoló, színes festett üvegtáblákkal. Az apát bal kezében a szent koronát tartja, jobbjában a pápai bullát. Alul felírás: Astricus.
210 x 194 cm
7. Fakapurész, fadomborművel
Mária jobbját szívéhez emeli, balkezeivel pedig ruhája redőit fogja föl.
178 x 92 cm
8. Kettős kereszt, vasból
250 x 85 cm
9. Kettős kereszt, vasból
Díszesebb kivitelű; rajta mind a két oldalon ez az évszám van kiverve: 1759.
260 x 120 cm
10. Sirkő, vörös márványból
Teljesen ép. Felírás rendes latin betűkel. A szöveg német. 1859-ből.
80 x 62 cm
11. Czímeres sírfedőlap kerete, vörös márványból. (Négy darabban.)
12. Sirkő, vörös márványból.
Teljesen ép. Magyar felírás, rendes latin betűkkel. 1857-ből.
96 x 64 cm
13. Sirkő, homokkőből.
Elég ép állapotban. Héber felírás.
66 x 36 cm
14. Sirkő, homokkőből, két darabra törve.
Héber felirással.
120 x 42 cm
15. Sirkő, homokkőből.
Héber felirással.
120 x 42 cm
16. Sirkőrész.
Erősen megrongálva. Középen címertöredék. Felírásmaradvány, minuscula betűkkel.
108 x 75 cm
17. Oszlopfaj-töredék (?)
Elöl két betű: h. k. ezek közt Z jel.
29 x 28 cm
18. Szárnyas angyal töredéke.
A fej s karok hiányoznak. Bal kezében tekercs, felírásmaradvánnyal.
50 x 27 cm
19. Oszlopféjdísz
40 x 26 cm
20. Sirkő, erősen lecsontítva.
A felírás két odalon elég jó állapotban megmaradt. Minuscula betűk.
130 x 118 cm
21. Sirkő töredéke.
90 x 62 cm
22. Emlékkötőtöredék
Felirással.
35 x 32 cm
23. Oszlopkő része, párkányszegéllyel.
96 x 36 cm
24. Sirkő, megrongálva.
Középuitt ép címerrel. Felirással.
78 x 78 cm
25. Sirkő, erősen megrongálva.
Felirással, minuscula betűkkel.
110 x 65 cm
- 26-27. Két téglá, ép állapotban.
M.T: 1748. jelzéssel.
45 x 45 cm 45 x 45 cm
28. Sirkő felső része.
Héber felirással.
45 x 45 cm
29. Sirkő része.
Gömbölyűre töredeztve, nagyon megrongált állapotban. Felírás, minuscula betűkkel.
66 x 60 cm
30. Sirkő töredéke.
Címerrel s jól olvasható felírásmaradvánnyal, maiuscula betűkkel.
76 x 66 cm
31. XV. századbéli téglá.
45 x 21 cm
32. Kő, mérleggel.
Erősen töredeztett állapotban.
175 x 92 cm
33. Sirkőtöredék, homokkőből.
Héber felirással.
70 x 50 cm

34.	Emlékkő, 1868-ból.
95 x 64 cm	60.	60 x 50 cm
Sirkőtöredék.
35.	Sirkő felrattal.
190 x 86 cm		Héber felirással.
35 x 35 cm
36.	Emlékkő 1866-ból.
95 x 64 cm	61.	Címeres kő.
Nagyon megrongált állapotban.
100 x 85 cm
37.	Sirkő darabja, felirattöredékkal.	62.	Címeres kő.
Nagyon megrongált állapotban.
135 x 120 cm
38.	Sirkőlap.
190 x 86 cm	63.	Sirkőtöredék.
A felírás maradványa minuscula betűkkel.
68 x 51 cm
39.	Sirkőlap.
155 x 108 cm	64.	Oszlopfajda töredéke.
90 x 80 cm, vastagsága: 50.
40.	Siremlék fedőlapja címerrel.
Jól olvasható minuscula betűkkel.
210 x 132 cm	65.	Feliratos emlékkő töredéke.
Jól olvasható szöveg.
28 x 28 cm
41.	Siremlékkő, címerrel.
A címer koszorúba foglalva. Sarkai le vannak töredekezve, felső jobb része egészen hiányzik. Felírás nincs.
128 x 90 cm	66.	Tojás alakú oszlopdísz.
Magasság: 30.
42.	Siremlékkő.
Csak a felső része van meg. Felírás minuscula betűkkel.
90 x 52 cm	67.	Tojás alakú oszlopdísz.
Magasság: 30.
43.	Siremlékkő, címerrel.
A címer gazdag díszítéssel környezve. A felső rész hiányzik. Maiuscula betűk.
142 x 126 cm	68.	Pillér töredéke.
60 x 50 cm
44.	Nyolcszögletű oszlop talpzata.
Elég ép állapotban.
65 cm	69.	Sirkő töredéke.
Két sor szöveggel.
55 x 28 cm
45-50.	Hat drb. oszloptöredék.	70.	Kőlap, kereszttel.
A kereszt fölött 168... (?) évszám. A kereszt alsó szárától jobbra és balra felírásmaradvány
56 x 28 cm
51-53.	Festett oszloptöredékek.	71-83.	Oszloptöredékek, pillérfejek.
54.	Stibor vajda emlékköve.
218 x 108 cm	84.	Címeres sirkő.
130 x 98 cm
55.	Címeres sirkő.
A címer nagyon töredezett. Felírás minuscula betűkkel.
240 x 120 cm	85.	Sirkő töredéke.
Felirással.
135 x 95 cm
56.	Reliefkép töredéke.
Az egészből csupán a fej s a dárdát tartó jobb kar és kéz van meg. Az arc megcsontkítva. A fej hossza 10 cm.
80 x 50 cm	86.	Kőszobor.
170 cm
57.	Sirkő, homokkőből.
Héber felirással.
150 x 60 cm	87.	Kőszobor.
160 cm
58.	Sirkő, homokkőből.
Két darabra törve. Héberfelírás.
175 x 70 cm	88.	Sirkő.
Felírásmaradvánnyal.
135 x 70 cm
59.	Sirkő, erősen megrongálva.
Jól olvasható felírás, közönséges betűkkel.	89.	Sirkőtöredék, két darabban.
A felírás elég ép, minuscula betűkkel.
115 x 40 cm
		90-96.	Oszloptöredékek, pillérrészek.
		97.	Oszlophoz tartozó kódísz.
		98-101.	Oszloptöredékek, pillérrészek.

IRODALOMJEGYZÉK

- CSEMEGI 1955 CSEMEGI József: A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Budapest 1955.
- JELENTÉS 1878. Jelentés a budavári főegyháznál 1874-től az 1878-dik évi július haváig teljesített helyreállítási munkákról. Különnyomat „Az Építési Ipar” 1878. évi II. évfolyamából.
- HORVÁTH 1932a A Fővárosi Múzeum Kőemléktárának leíró lajstroma. Összeállította: HORVÁTH Henrik. Bp., 1932.
- HORVÁTH 1932b HORVÁTH Henrik: Buda a középkorban. Különlenyomat a Művészet 1932-es számából. Bp. 1932.
- KUBINYI 1959 KUBINYI András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. *BudRég* 19. (1959), 109., 2. kép.
- NÉMETHY 1876 NÉMETHY Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme. Esztergom, 1876. 77.
- RADOCSEY 1971 RADOCSEY Dénes: Les principaux monument funéraires médiévaux conservés Budapest. In: *Mélanges offerts a Szabolcs de Vajay...* Braga, 1971. p. 461-486. No.72.
- SCHULEK 1874 SCHULEK Frigyes: Jelentés a boldogságos szűz-höz címzett budavári plébániánál eszközölt kutatásokról. Felovastatott a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottságának f.é. [1874] július 3-án tartott rendkívüli ülésében. *ArchÉrt* 8. (1874), p. 231.

THE HISTORY OF THE STONE CARVINGS
OF THE BUDA CASTLE OUR LADY'S CHURCH IN OUR PUBLIC COLLECTIONS

Tying in with the ongoing reconstruction of Our lady's church in the Buda castle the State Monument Rehabilitation and Restoration Centre commissioned a documentation of the original medieval stone crafts of the premises. Our work was chiefly focussed on condition assessment and drawing up an inventory since most of the foregoing artefacts were dislocated during the major overhaul carried out by Frigyes Schulek. The present paper, which made the introductory chapter of this documentation, is therefore concerned with the history of these stone carvings. A number of hitherto publicly unknown records and photographs have been studied in an effort to follow the path of the stone carvings from the unceremoniously discontinued Halászbástya (Fisherman's Bastion) Lapidarium - where they had originally been stored - to where the carvings are currently stored: the basement store-rooms of the Budapest

History Museum and the Lapidarium of the National Museum as well as the „Epreskert“. Frigyes Schulek who was in charge of refashioning the building looked to it that the stone carvings be collected and duly preserved in a building he designed specifically for this purpose in the Halászbástya. The former Medieval Lapidarium of the Capital City Museum was organized by Henrik Horváth who was in charge of conserving and showcasing the pieces. However, in 1966, the Lapidarium housing the then nearly hundred year old collection was terminated overnight by the City Council acting on a „Party instruction“. Except for a few items that made it to other exhibitions, the medieval stone carvings were relegated to the basement storerooms of the Budapest Museum of History or the courtyard of the Hungarian University of Fine Arts waiting for a favourable turn in their sorry plight.

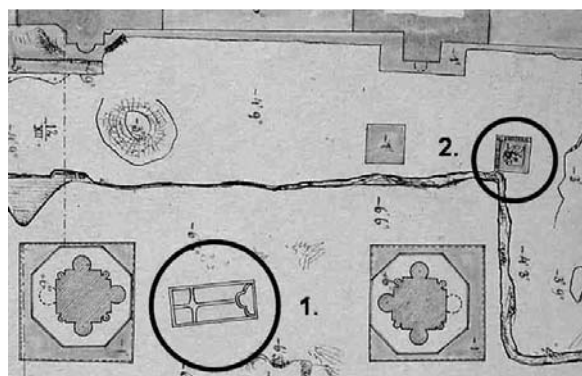
1a. Henszlmann Imre és Schulek Frigyes a templom déli falának negyedik szakaszán feltárt 13. századi kapu előtt, 1874-75.;

1b. A templom déli falának negyedik szakaszán feltárt 13. századi kapu újból felállítva az Epreskertben, 2005.

3. Paulser sírkövének töredéke (MNM 60.275.C)

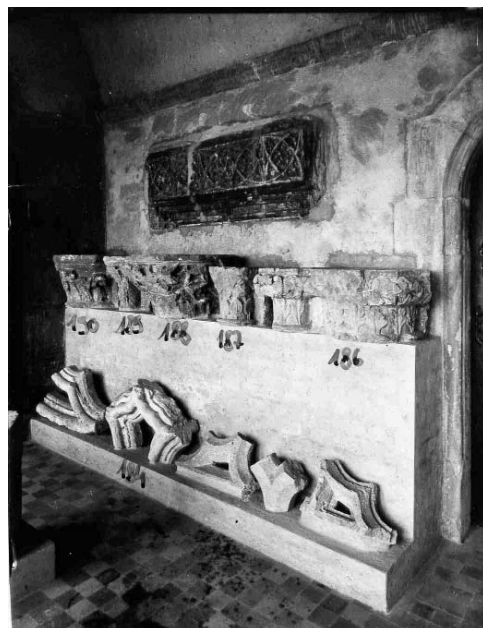
2. Az 1876^{iki} év utolsó napjáig történt földkiásás képe. (részlet, BTM Kiscelli Múzeum 63.21.72), 1. 13. századi sírkő (MNM 60.293.C); 2. Lyphardus

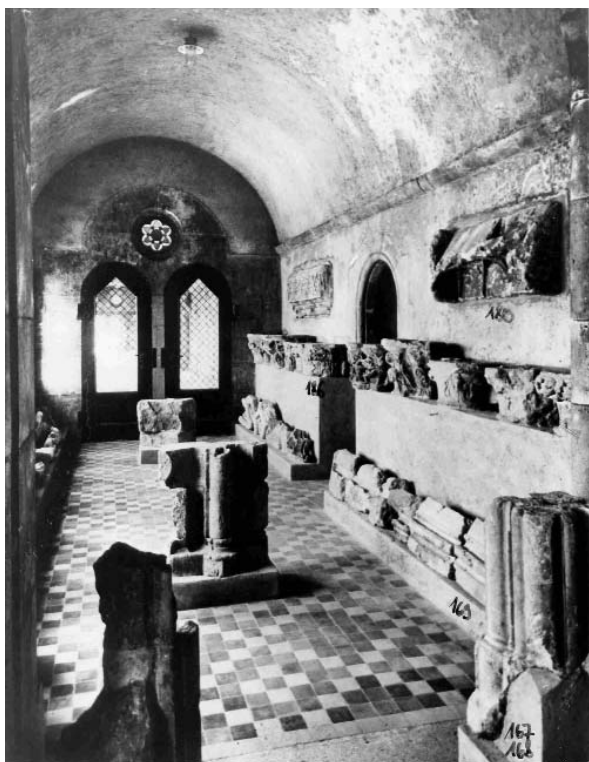
4. A Nagyboldogasszony-templom középkori faragványai a Székesfővárosi Múzeum kiállításán a Városligetben.

5. A Középkori Kőemléktár I. sz. előcsarnoka részben a templomból származó faragványokkal. (KÖH 119101)

6. A Középkori Kőemléktár XI. sz. folyosórészének részlete a templomból származó faragványokkal. (BTM-KO Fotótár 64)

7. A Középkori Kőemléktár XI. sz. folyosórésze a templomból származó faragványokkal (KÖH Fotótár 119095)

8. A Középkori Kőemléktár XIV. sz. emeleti fülkéje a templomból származó szobortorzókkal. (KÖH Fotótár 119089)

9. A Középkori Kőemléktár XII. sz. nagy mellékterme a templomból származó faragványokkal. (BTM-KO Fotótár 81)

10. A vörösmárvány Madonna kiállítva a Középkori Kémléktárban a Halászbástyán. (BTM-KO 299)

11. A vörösmárvány Madonna a Székesfővárosi Múzeumban. (BTM-KO 299);

12. Reneszánsz angyal figura töredékei a Székesfővárosi Múzeumban. (BTM-KO 313);

13. Reneszánsz angyal figura töredékei kiállítva a Középkori Kémléktárban a Halászbástyán. (BTM-KO 313)

14. A Nagybaldogasszony-templom eredeti kőfaragványai a plébánia kapujában (2005)

15. A Nagybaldogasszony-templom eredeti kőfaragványai a BTM Úri utca 4. sz. alatti pincekötárban. (2005)

TEREI GYÖRGY – MACKÓ KÁROLY

KÁNA FALU (BUDAPEST, XI. KER.) FELTÁRÁSÁNAK
SZÁMÍTÓGÉPES FELDOLGOZÁSA*

A Budapesti Történeti Múzeum régészei – Bencze Zoltán, Végh András, B. Nyékhelyi Dorottya, Belényessy Károly – Mackó Károly informatikus segítségével az 1998 és 2000 között folyt Szent György téri ásatásokhoz kialakítottak egy számítógépes rendszert, amely először a leletanyag és az ásatási dokumentáció rendezésében, később az ásatási napló vezetésében is segített. Erre azért volt szükség, mert a fent említett három év alatt több ezer objektum, valamint nagymennyiségű leletanyag került elő. Ahhoz, hogy a közel ezer ládányi leletet kezelni lehessen, egy adatbázis-kezelő program megírására volt szükség, hiszen a tárgyakat nem csak a raktározáshoz, leltározáshoz kellett rendezni és mozgatni, hanem a Szent György téri ásatásokat bemutató kiállításokhoz és az egyes egységekről megjelenő tanulmányokhoz is. Könnyebb volt így kiválogatni az egyes objektumokból előkerült leleteket, vagy az egész területről a hasonló anyagú, formájú, korú tárgyakat.

2003-ban az M0 autópálya ásatásaira tovább fejlesztettük a programot. Egyrészt, mert mindig az ásatás közben derül ki, hogy mik a hiányosságok, vagy mit kell máshogy szerepeltetni. Másrészt, mert minden egyes ásatásnál más és más a hangsúlyos, és ezt a rendszernek is követnie kell. Más volt a fontos a középkori falak és rétegsorok között a Szent György téren, és más az M0 autópályánál, ahol több korszak objektumai és leletei kerültek elő.

A programot 2003–2005-ben a Kőérberkek-Tóváros-Lakópark építése során¹ a középkori Kána falu, valamint a területen előkerülő ős- és népvándorlás kori objektumok és leletek

feldolgozásában is nagy segítséggel tudtuk – tudjuk használni. Az ásatáson azért tartottuk fontosnak ennek a programnak a használatát, mert 2005-ig a terület 90%-os megkutatottsága után 8000 objektum került elő, és a teljes 26 hektáros terület feltárása után az objektumok száma megközelítheti a 10000-t. A több száz oldalt kitevő ásatási napló és objektumleírások, valamint a több tízezer digitális fotó kezelése, rendezése csak így lehet gördülékeny.

Jelen munkánkban ezen az ásatáson, és a középkori eredményeken keresztül mutatjuk be az adatbázis kezelő programot.

A kőérberki ásatások 2003 szeptemberében kezdődtek meg. Az Árpád-kori falu 14–15 hektár kiterjedésű. Megtaláltuk a falu plébánia-templomát, temetőjét 1077 sírral, 204 földbe mélyített ház és munkagödör, valamint több száz kemence került elő. Egy 1325-ös határleírásból ismerjük a Kána nevet². A tökéletes megtelepedést biztosító területet nem csak ebben a korban, hanem a neolitikumtól kisebb-nagyobb megszakításokkal lakták. Az őskori és népvándorlás kori részek vezetői: dr. Horváth László András, Szilas Gábor, Korom Anita, Horváth M. Attila.

A RENDSZER FELÉPÍTÉSE

A legtöbbet használt része a programnak a kiinduló űrlap, a főmenü. Ez maga az ásatási napló, ezen megtalálhatók a napló alapadatai: dátum, létszám, időjárás és az aznapi tevékenység leírása. Az ásatás minden napja az űrlap egy rekordjának felel meg (1.ábra). Erre a részre be lehet írni mindent, amit az ásatási naplóba számunk. Abban az esetben, ha valami fontos, minden nap jelentkező információt ki akarunk emelni, azt is megtehetjük, a fő adatok mellett külön rész biztosítható számára.

Kőérberken az objektumokat számoztuk, ezek külön egységként számítottak. Azért, hogy az

* A cikk kézírata 2006-ban került lezárásra, az azóta eltelt időben a BTM fejlesztette és számos ponton megváltoztatta adatbázis-rendszerét.

¹ HORVÁTH-KOROM-REMÉNYI-SZILAS-TEREI 2005. 137-167.

² TEREI 2004. 37-72.

ásatási naplóban szereplő objektumok³ azonnal elérhetőek legyenek a szöveg olvasása közben, az úrlap középső része szolgál az objektumok meghatározására és az azokhoz tartozó kódok megadására. Az alsó részen parancsgombok találhatóak, melyek a következő programokat hívják elő:

1. objektumválasztás
2. fotó- és rajz dokumentáció
3. napló nyomtatási képe
4. leletek- és különleges leletek kapcsolódó fájljai
5. az objektumtörlés parancsgombok

AZ ADATBÁZIS KARBANTARTÁSÁVAL KAPCSOLATOS NAPI TEVÉKENYSÉG:

Rögzítésre kerülnek az ásatási napló adatai, így a dátum, létszám, időjárás és maga a napi tevékenység, tehát a megírt ásatási napló bekerül az adott naphoz. Ezt követi azoknak az objektumoknak a kódolása, melyeken munkavégzés történt (2. ábra). Tehát külön megjelennek az egyes objektumok, egyes egységek is.

Kőérberek esetén az objektumtípusokat a feltárás előtt határoztuk meg. A mi alapértelmezésünkben: beásás, fal, kemence, kút, réteg, sír meghatározás szerepelt. A program lehetőséget ad a továbbiak definiálására is. Ez azért fontos, mert mindenki a saját szájja íze szerint alakíthatja a programot és az abban szereplő tételeket, hiszen az ásatás előtt nagyon nehéz kitalálni, hogy milyen objektumtípusok lesznek, melyeknek a beillesztése lesz felesleges. Rugalmas a program, mert menet közben is változtathatunk. A munkagödöröt, mint objektummegnevezést például utólag illesztettük be a beásások közé, míg kút nem került elő a területről, ezért ezt ki is lehetett volna hagyni.

Az objektumválasztó nyomógombra kattintással megjelenik az előbbieken felsorolt objektum típuslista, melyből kiválasztjuk a megfelelőt. Ez ismételtén gyorsítja, és gördülékenyebbé teszi a munkánkat, hiszen nem kell begépelnünk minden egyes esetben az objektum fajtáját. Ez automatikusan rögződik a felső kis mezőben, az alatta lévőbe pedig beírjuk a számát vagy betűjelét. Kána esetében csak számokat adtunk ki, és mivel több egymástól távolabb eső területen folyt

egyidejűleg a munka, ezért az egyes területek más-más számcsoporthoz kaptak. A kódmezőre kattintva megjeleníthetjük az objektumtípusnak megfelelő úrlapot (3–4. ábra), melynek megfelelő rekordjával az előbb definiált kód teremti meg a kapcsolatot. Az úrlap kitölthető ebben a fázisban ill. a későbbiekben is, függetlenül az ásatási napló programtól, önállóan is behívható.

OBJEKTUMLAPOK

BEÁSÁS

Ásatásunkon a leggyakoribb objektumtípus. Ebbe a csoportba soroltuk a földbemélyített házakat, a méhkas alakú tárológödöröket és a cölöplyukakat is. Az objektumlapon az elsők között szerepel a beásás típusának meghatározása, jelen esetben a gödör, árok, cölöplyuk, egyéb beásás, ház, hamúsgödör. Természetesen ez is változtatható igény szerint, sőt a feltárás közben is újabb objektumtípusok beszúrhatók. Például később illesztettük be a fent említett munkagödör megnevezést. Az objektumlapra fontosnak tartottuk elhelyezni a beásás betöltését, az elhelyezkedést meghatározó szelvény számát, formáját, észlelési és legmélyebb pontjának szintadatát, korát, méretét, irányát, ha van, a szuperpozíció is jelezhető. Kána faluban egy-egy földbemélyített ház esetében minden beásás (gödör, cölöplyuk) külön számot kapott. A szuperpozíciónál jelöltük, de lehetett volna külön helyet biztosítani arra, hogy az egyes objektumok mely más objektumokkal kapcsolódnak össze. Segített egy-egy ház esetében, ha láttuk, hogy azon belül milyen beásások vannak, vagy az egyes cölöplyukak mely házhoz tartoznak.

Ezek után egy nagyobb helyre illeszthetjük be az objektumleírást. A beásások úrlapján kis hivatkozás (nyomógomb) látható, melynek megnyomása során az adott objektum digitális fotói és beszkenelt rajzai jelennek meg. Csatolhatjuk a hozzájuk tartozó leleteket úrlapját is, tehát egy gombnyomással ez is elérhető.

FAL

Kőfalakat ásatásunkon csak a templomnál találtunk. Elsőként itt is a fal kódját, azaz az objektumszámot lehet beírni. Ezután megadhatjuk az irányát, anyagfajtáját, kötőanyagát, falszövetét, helyét az ásatáson, észlelési szintjét, korát. Ebben az esetben külön mezőt nem szerepeltettünk az esetleges szuperpozíció leírásának, ez kimondottan a városi ásatásokon lehet fontos,

³ Az objektumokat felválthatják természetesen más egységek is mint például raszterszelvények.

ahol jelezni kell a falelválásokat, különböző falak egymáshoz való kapcsolatát. A jegyzetek alá a szöveges leírását illeszthetjük be. Itt is, mint minden egyes helyen más adatok, képek is felvehetők.

KEMENCE

A feltárás során többféle kemence került elő. Voltak házakon belüli, és külső kemencék, és kemencebokrok. Legtöbbnek száját kövekkel erősítették meg, melyhez sokszor a templom követ használták fel. A sütőfelületet gyakran megújították.

A kemence objektumlapjánál is megtalálhatók azok az adatok, melyek a többi objektumnál (száma, szelvény, kora, észlelési szint, jegyzetek). Ezentúl a betöltésnek, a formájának, a tapasztásnak és a hamusgödör meglétének szántunk külön rekordmezőt. Ásatási tapasztalat, hogy noha az objektumleírásban szerepel, hogy a kemence házon belüli, vagy külső, az objektumlapon külön helyet kellett volna biztosítani ennek jelzésére.

KÚT

Feltételezhetően a Hosszúréti-patak közelsége miatt nem volt szükséges kutat ásni. Objektumlapja tulajdonképpen a beásások mintájára készült, csak a szerkezet rekordmező tölthető pluszban ki. Ennél az objektumfajtánál a többihez képest fontosabb paraméter a mélység, ezért ez is szerepeltethető az űrlapon.

RÉTEG

A legtöbb objektumnál egységes volt a betöltés, ezért ezt az űrlapot nem használtuk. Az objektumlapon a jegyzeteknél térünk ki bővebben a rétegekre. A rétegeket bemutató űrlap az, mely talán a legváltozatosabb lehet a programot használók között is, hiszen minden egyes feltárás más és más adatokat kíván meg. Az előző objektumlapoktól eltérő adatok lehetnek még: a réteg színe, összetevői, jellege, tömörsége, és a meghatározása (pl.: padlószint, járószint, omlásréteg stb.). Hivatkozhatunk a megelőző réteg kódjára, valamint a réteghez kapcsolódó beásás, vagy objektum is könnyen behívható. Az űrlapot leginkább azokon a feltárásokon lehet használni, ahol több korszak rétegei épülnek egymásra, vagy vágják egymást.

SÍR

A sír űrlap az előzőekhez képest bonyolultabb. A sírszám megadása után rögtön annak típusát

kell kitöltenünk. A gyorsabb kitöltés érdekében a legördülő menüből választhatunk. Mi a csontvázas, urnás, szórthamvas stb. temetkezési típusokat adtuk meg. Természetesen az előzőkhöz hasonlóan ez is bővíthető. Az objektumlapokon látható adatok (észlelési szint, forma, irány stb) szerepelnek. Eldöntendő kérdésre is választ adhatunk: látszott-e a folt, volt-e koporsó, vagy melléklet. A mellékletnek nem készítettünk külön mezőt, de ez is megtehető. Kánán a síroknak kevesebb mint 10 %-ában találtunk a csontok mellett leletet. Az eldöntendő kérdésnél a mellette található jelölő négyzetet kell „kipipálnunk”. Külön biztosítottunk helyet a koporsó- és a vázleírásnak is, valamint a legfontosabb antropológiai eredményeknek is. Itt is közvetlenül behívhatjuk a sírokról készült fotókat és a rajzokat. Ez is bővíthető, akár egy részletes antropológiai vizsgálat is kapcsolható hozzá.

LELETEK

Az ásatás során előkerült leletek összes adata a leletűrlapokra kerül. Már az 1990-es évek közepétől a Budapesti Történeti Múzeum néhány kollegája a különleges, elkülönítendő leleteket külön rendszerben, külön számozással vette fel. Ezek az úgynevezett K-s leletek, melyeknek a meghatározása tulajdonképpen mindenkor az ásatásvezető régész feladata. A kánai feltárás esetében a leletanyag minden olyan részét a különlegesek közé soroltuk, ami nem állatsont és nem „tömegkerámia”. Természetesen az állatsontok, ha faragottak, vagy megmunkáltak, vagy valamilyen okból különlegesnek tekinthetők külön kezeljük. A kerámiáknál is az egész kerámiákat illetve azokat a típusokat, melyek nagyon ritkák ezen az ásatáson (mázás, bécsi fazék töredéke) különleges leletnek számítanak. Így kétféle leletűrlap készült, egyrészt a „tömegárunak”, másrészt a különleges leleteknek.

A leletadatok űrlapján szerepel az a kód, szám, amelyet a csomagoláson is szerepeltetünk. Kitölthető, hogy a tárgy honnan került elő (szelvény, objektum), szintadata, meghatározása, anyaga, kora, előkerülés ideje, a leírása és a leltári száma. A tárgy anyagának jelölését azért vettük be, mert ez alapján könnyebb lesz a különböző típusok kiválogatása és rendszerezése. A tárgymegnevezésben sokszor nem volt benne az anyagmegnevezés, így nehezebb volt a rendszerezés. A leírásba illetve a jegyzetekbe vezethető be minden olyan információ, ami már a feldolgozást segíti. Csatolhatók a leletűrlaphoz képek és rajzok.

KÉPEK

A szöveges leírások után beszélnünk kell a dokumentáció másik részéről a fotókról és a rajzokról. A fotózás hagyományos géppel (dia) és digitális módon történik. Kőérberek esetén a 2003–2005 évi ásatás során közel 40.000 digitális képet készítettünk. Számunkra maximálisan bevált ez a technika, mert a költségszórólapon túl, a képek azonnal kontrolálhatóak és használhatóak voltak, valamint könnyen csoportosíthattuk azokat. A munka végén letöltött képeket napi lebontásban is lementettük CD-re.

A digitális képek fájlneveit úgy írjuk át, hogy már a nevéből ismertté váljon a tartalma. A fájlnevek két részből állnak, az első az objektum számát, a második a fotó számát jelöli. Tehát az 1618. objektumról készült harmadik kép neve a következőképpen látható: 1618_03.jpg. Ezek a képek egyszerűen gyorsan rendezhetőek, és csatolhatóak. A sírok és az egyéb objektumok számozása fedheti egymást, ezért a sírok fájlneveibe egy s- betűt is beillesztünk. Például a 760. sírról készült negyedik kép neve: 760s_04. jpg.

Az objektumokról készített nagyszámú fotót csatoltuk be egyrészt az objektum- és sírlapokhoz, másrészt minden, a feltárás során elkészült rajzot, naplóban felvázolt tervet beszkenelünk, és ugyancsak megjelenítünk az objektumok leírásánál. A leletek esetében minden egyes darabot lefényképezünk és csatoljuk a digitalizált tárgyrajzokkal, így a mellékletekkel olyan adatbázist kapunk, amely a feldolgozást komolyan segíti.

A kapcsolódó dokumentumok nem az azonnal elvégzendő tevékenységhez tartoznak. Ide sorolható a kép- és rajz anyag csatolása vagy beágyazása. Mivel a kánai ásatáson ezek tízezres nagyságrendben készülnek, a nagy tárolási igényű beágyazást (közvetlen kép vagy rajz megjelenítést) csak a reprezentatív dokumentumok esetén alkalmazzuk, többségében csatoljuk. Hogy egy példával illusztráljuk, egy különleges lelet rekordjába beágyazunk egy képet és ötöt csatolunk. A gyakorlatban a megtekinthetőség szempontjából ez azt jelenti, hogy a beágyazott képet azonnal látjuk, míg a csatoltakat egy egérkattintással érhetjük el. A csatolás további előnye, hogy ugyanarra a képre vagy rajzra többször is hivatkozhatunk különböző adatbázisokban, jelentősebb tárfoglalás nélkül. Ez a módszer esetünkben az ásatás adatbázisa mellett, a múzeum digitális fotótára és a tárgyleltára (tárolt) rekordjaiban fordul elő. A feltárási adatbázis összekapcsolható a leltárkönyvvel, így az egy-

szerű-és különleges leletek beillesztése egyfajta előleltározást is jelent. Ezeket folyamatos számozással visszük fel az előkerülés idejével összhangban az adatbázis megfelelő fájljaiba (5. ábra).

A rendszer fejlesztésének másik célja a naprakész, lekérdezhető nyilvántartás mellett az ásatási dokumentáció gyors előállíthatósága volt a rögzített adatok alapján. Az informatikus kollega által készített program két lépésben valósítja meg ezt. Először a napló adataiból jelentést készít, majd a beépített Word dokumentum generáló program segítségével elkészül a napló nyomtatható formája. A mellékleteket, így a különböző objektumok, leletek listáját, képeket, rajzokat stb. közvetlenül az adatbázisból lehet kinyomtatni.

Gyakorlatban a munka úgy folyt, hogy az objektumlapokat papírra kinyomtattuk, és azokat töltöttük ki a helyszínen, hiszen porban, fagyban, esőben, hóban csak speciálisan erre a célra kialakított számítógépeket lehet használni. A kitöltött adatlapokat aztán a konténerekben számítógépre vittük. A naplókat zárt helyen gépeltük be és illesztettük be az adatbázisba. A rendszerrel kapcsolatos mindennapi tennivalókat operátorunk, Zöldy Sándor látta el, segítségét ezúton köszönjük.

VÉGÜL NÉHÁNY SZÓ A RENDELKEZÉSÜNKKRE ÁLLÓ TECHNIKAI ESZKÖZÖKRŐL:

- az adatfeldolgozást egy 2,4 GHz-es Pentium 4-es processzorral, 40 GB-os (Winchester) háttértárral rendelkező laptopon, MSAccess adatbáziskezelőre fejlesztett programmal (2000-es fájlformátum) végeztük.

- 3 db digitális fényképezőgép, melyek az ásatás nagy területi kiterjedése folytán maximálisan ki voltak használva.

- adatmentési célokra a rendelkezésünkre állt egy szintén 40 GB mobil háttértároló, ami nagyon hasznos, univerzális eszköz, mert nem csak a számítógépről történő mentést teszi lehetővé, hanem kártyaolvasóként is használható, így közvetlenül letölthetők a képek a (digitális) fényképezőgépekről⁴.

FELDOLGOZÁS

A cikk megírásakor a teljes adatbázis még nincs teljes mértékben feltöltve, a leletanyag

⁴ Az adatmentésre CD -, majd később, a képek számának megnövekedése után DVD - lemezeket is használtunk.

rajzának és fotójának csatolásának nagy része még hátra van. Azonban már ilyen állapotban is nagy segítségre van a feldolgozási munkában, hiszen pár gombnyomás után kész kigyűjtéseket, csoportosításokat kaphatunk.

Az elmúlt időszakban emiatt kigyűjtésre kerültek a különböző középkori objektumok, a sírokból előkerült pénzek és a vastárgyak. Ez utóbbihoz volt szükség az űrlapon az anyagmegnevezésre is. Felhasználó barát, hogy az egyes objektum leírásának elolvasása után nem kell külön könyvtárból kikeresni annak fotóját és szkennelt rajzát, egy másik könyvtárból az objektumból előkerült tárgyak fényképet, rajzait, hanem azok kapcsolódnak egymáshoz, könnyű előhívni.

Összefoglalva elmondható, hogy a 21. század sokszor nagyterületen, sok munkással végzett, már-már nagyipari méretű ásatásain nagy segítséget nyújt egy olyan rendszer, ami könnyen kezeli a több ezer objektumot és a hozzájuk tarto-

zó adatokat, a több ezer fényképet és rajzokat, ugyancsak azok adataival együtt, segíti a gyors keresést. Ebben a dokumentumban az előbb felsoroltakon kívül szerepel az ásatási napló is, valamint minden az ásatással összefüggő szöveges vagy képi információ, adat, úgy beillesztve, hogy azok egyszerűen elérhetőek legyenek. Az adatbázis naprakész vezetése lecsökkenti az ásatás utáni dokumentáció elkészítésének idejét. A program teljesen rugalmas, ám ha van lehetőség, nem árt a feltárás előtt átgondolni, hogy milyen típusú objektumok, leletek várhatóak, és azokhoz milyen űrlapokat kell készíteni, milyen kérdésekre szeretnénk választ kapni, de természetesen ez a munka közben is változtatható.

Végül, pedig nem lebecsülendő előny, hogy az ásatás teljes dokumentációja az adatbázisból elkészíthető, tehát a feldolgozáskor nem kell papírokból, jegyzetektől, füzetektől előkeresni a szükséges adatokat, elégséges egy számítógépet, illetve ezt az egy programot használnunk.

IRODALOMJEGYZÉK

HORVÁTH-KOROM-

-REMÉNYI-SZILAS-TEREI 2005

HORVÁTH László András - KOROM Anita - REMÉNYI László - SZILAS Gábor - TEREI György: Előzetes jelentés az épülő Kőérberek-Tóváros-Lakópark területén folyó régészeti feltárásról. In: AqFüz 11. (2005), p. 137-167.

TEREI 2004

TEREI György: Előzetes jelentés a Kőérberek-Tóváros-Lakópark területén folyó Árpád-kori falu feltárájáról. In.: Régészeti kutatások Magyarországon. Bp., 2004. p. 37-72.

THE COMPUTERISED PROCESSING OF EXPLORATION OF KÁNA VILLAGE SITUATED ON
KŐÉRBEREK–TÓVÁROS–KÁNA HOUSE PARK'S AREA

Budapest History Museum archaeologists and its computer specialist between 1998 and 2000 years on the time of excavation of Szent György square developed a computer system, because to it, that the let it be possible to treat nearly a thousand chestfuls of finds, a database handler onto the writing of a program was need.

In 2003 onto the excavations of the M0 motorway we developed the program long. The program between 2003 and 2005 years building up the Kőérberek lake town house park on its mediaeval Kána village, and on the area emerging objects and finds of ancient and Exodus age with big help – we can use it. The Kőérberek excavations began in september of 2003 .

The Árpád age village is with an expansion of 14–15 hectares. We found the village's parish church, its cemetery with 1077 graves, 175 pitfall house and trench, and more hundred furnaces turned up, but the area not only in this age, but from the Neolithic it was lived in with less or greater interruptions. All of the data of finds turned up in the course of the excavation gets to the finds forms. That code figures on the form of the finds data, number, which we make figure on packing,. Can be filled, how the object turned up from where (segment, object), its level data, its

definition, its substance, its age, the time of reappearance, its description and its inventory number. Into the description or into the notes all information which can be introduced that helps in the processing already. Can be attached to the finds form pictures and drawings.

The writing of the article the full database is not filled up yet in a full measure, its part is big for the coupling of the drawing of the finds and its photo yet back is. But already in a state like this onto big help is in the process work, since after a couple of button presses ready collecting up, we may receive groupings.

Summarizing can be related, that the 21. century many times on a big area, much did away with a worker, nearly on its excavations with a big industrial size big help a system that treats the more thousand objects and the data belonging to them easily provides the more thousand photographs and drawings, likewise they together with its data, helps in the fast search. Finally, benefit not to be underestimated though, you can make the full documentation of the excavation from the database , so the processing is not needed from papers, from notes, to dig out the necessary data, sufficient a computer, this single program to use.

1-es ábra

Ásatási napló

Ásatási naplólap srsz: Dátum: Helyszín(szelvény):

Időjárás: Létszám: Kül. esemény:

OBJEKTUMOK

Beásás	Beásás	Kemence	Kemence	Beásás	Kemence	Beásás	Beásás	Beásás	Beásás
1060	1072	1036	1075	1039	1038	1099	1098	1096	1097
Beásás	Beásás	Beásás	Kemence	Kemence	Beásás	Beásás	Kemence	Beásás	Beásás
1041	1044	1049	1040	1034	1028	1014	1032	1093	1094
Beásás	Beásás	Beásás	Kemence	Kemence	Beásás	Beásás	Kemence	Beásás	Beásás
1095	1012	1054	1008	1003	1046	1048	1013	1090	1091
Beásás	Kemence	Sír	Sír	Sír	Sír	Sír	Sír	Sír	Sír
1092	1088	5	7	10	19	41	6	29	26
Sír	Kemence	Beásás	Kemence	Beásás	Kemence	Beásás	Kemence	Beásás	Beásás
27	43	33	67	60	66	15			

Objektum választás

rajz dok.

Napló nyomtatási képe

Leletek

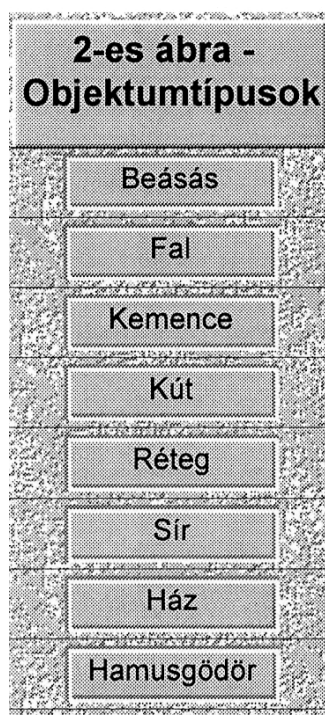
Objektum törlése

Napi jelentés:

A Finta tömb területén megkezdtük az 1060. sz. Árpád-kori földbemejlyltet ház negyedeinek bontását. A déli negyedből kerámia került elő. A ház ezen negyzetében több gödörfolt jelentkezett. Megkezdtük a felesbe történő bontását az 1072. objektumnak, ami tárolóverem. Fala enyhén métkas alakú, belőle Árpád-kori kerámia és csontok kerültek elő.

Dokumentáltuk az 1036. objektumot, jelenleg felesbe bontott kemence hamusgödörrel. Az 1075. sz. szabardon álló kemencét felesbe bontottuk. Az objektum erősen roncsolódott egy korábbi gépi földmunka során. A hamusgödörből kevés maradt meg. Az 1039. sz. háznak mind a négy negyedét feltártuk. Jelenleg az északi negyedben az 1038. sz., a hához tartozó kemencét bontjuk. A ház déli negyedében az 1099. sz. objektum valószínűleg ültögödör, az 1098. sz. objektum pedig cölöplyuk lehetett. A ház másik negyedében az 1096. és 1097. számot adtuk annak az objektumfoltnak, mely valószínűleg ugyancsak cölöplyuk volt. Ennek a háznak a keleti sarkánál egy "nyél" található.

1. kép

2. kép

3-as ábra - Beásás űrlap

kódja:	<input type="text" value="514"/>
típusa:	<input type="text" value="ház"/>
betöltés:	<input type="text" value="barna humusz, kő"/>
szelvény:	<input type="text"/>
forma:	<input type="text" value="négyzetes"/>
észlelési szint:	<input type="text" value="125.6 méter"/>
alja:	<input type="text" value="124.94 méter"/>
szuperpozíció:	<input type="text" value="Tartalmazza 241-et és"/>
	Kora: <input type="text" value="Árpád-kori"/>
	Méret: <input type="text" value="439x484 cm"/>
	Irány: <input type="text"/>
	<input type="button" value="Képek és rajzok"/> <input type="button" value="Leletek"/>
Jegyzetek:	<p>Négyzetes alakú, lekerekített sarkú épület, melyet beleástak a 242. sz. nagyméretű, mély Árpád-kori gödör betöltésére. Méretei 3,93 m × 3,76 m. Jelenlegi mélysége 45 – 50 cm. Betöltése erősen faszénzsemcsés volt. Az épület egykori tengelye Ék – Dny-i lehetett, ezt mutatja az északkeleti oldalának közepén (531. obj.), a mértani középpontban, és a délnyugati oldal közepén (519. obj.) egy sorban talált cölöplyuk. A cölöpgödörök viszonylag nagy méretűek, átmérőjük 26-39 cm, oldaluk enyhén befelé szűkülő, alsó átmérőjük 18-31 cm. Mélységük az épület padlószintjétől számítva 20 cm. Az épület nyugati sarkában téglalap alakú kemence (241. obj.) található. Mérete 1,41m × 1,11 m. A kemencének függőlegesen felmenő falai vannak, sütőfelülete egyrétegű, szájnyílása kelet felé nézett. A kemence szájával szemben az épület déli sarkában egy 1,45 m hosszú árokszerű nyúlványt figyeltünk meg. Mélysége az épület padlószintjénél indul, majd az utolsó fél méteren éri el a talajszintet. Szélessége a ház sarkánál 45 cm, a végénél 65 cm. Feltételezhetően füstelvezetés céllal ásták ki ezt az árkot. Az épület nyugati részén, közvetlenül a 241. sz. kemencétől északra, annak fala mellett 30 cm mély mélyedés figyelhető meg, funkciója egyelőre ismeretlen. Az épület keleti oldalának közepén egy ovális, felmenő falu kemence (515. obj.) került elő, boltozatából kb. csak fél négyzetméternyi hiányzik, szája északnyugat-nyugat felé nyílt, sütőfelülete egyrétegű. Mérete 1,35 m × 1,15 m. Az előző kemencéhez képest ennek felmenő fala kupolás szerkezetű. Szájnyílása előtt 6 nagyobb méretű követ találtunk. Ezt a kemencét azonban csak a négyzetes épület pusztulása után, de még a betöltődése előtt építhették, kihasználva a beásást, és az épület oldalát, ahová belevájták a kemencét. Ekkor keletkezhetett valószínűleg a kemence előtti 1,84 m hosszú és 0,8 m széles 20-25 cm mély hamusgödör.</p>

4-es ábra - Sír űrlap

Száma:	<input type="text" value="256"/>	Tipus:	<input type="text" value="csontvázas"/>	(Váz)leírás:	<input type="text" value="Poz: Háton fekvő nyújtva, karok a test mellett. Koponya bal oldalán fekszik. Rossz fogazat."/>
Szelvény:	<input type="text"/>	Kora:	<input type="text"/>	Észlelési szintje	<input type="text" value="125.77"/>
Folt:	☒	<input type="text" value="Árpád - kor"/>		Mélység:	<input type="text" value="27 cm"/> méter
Észlelési szint	<input type="text" value="125.93"/> méter			Melléklet:	☐
Formája:	<input type="text" value="ovális"/>			Szuperpozíció:	<input type="text" value="258;262.--256."/>
Sírgödör leírás:	<input type="text" value="Falazott sír. A délkeleti sarokkő boltív. ÉNY-i sarka metszi 262.-t. DNY-i a 257-et."/>			Neme:	<input type="text" value="ffi"/>
Sírgödör méret:	<input type="text" value="229;198; sz:56,30(láb)"/>			Kora:	<input type="text" value="45-55 év"/>
Irány	<input type="text" value="K-Ny"/>			Megjegyzés:	<div style="border: 1px solid black; height: 100px; width: 100%;"></div>
Koporsó:	☐				
Észlelési szintje:	<input type="text"/>	méter			
Formája:	<input type="text"/>		<input type="button" value="További csontvázasak"/>		
Koporsóleírás:	<input type="text" value="A váz fölött a felsőrész bal oldalán hosszanti famaradványok találhatóak, valószínűleg nem volt koporsó, hanem sírt fedő fadeszka"/>				
Koporsóméret:	<input type="text"/>				<input type="button" value="Képek és rajzok"/>

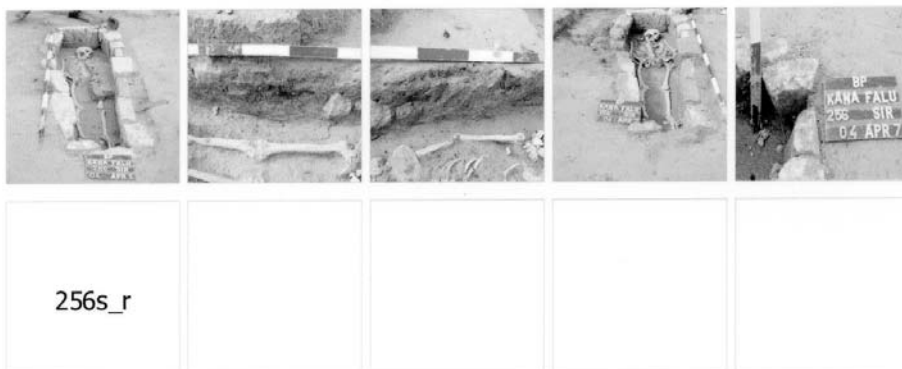
5-ös ábra - Különleges leletek űrlap

Kód:	<input type="text" value="518"/>	Szelvény:	<input type="text"/>
		mélység:	<input type="text"/>
Név:	<input type="text" value="vaskulcs"/>		
Kora:	<input type="text" value="középkor"/>	anyaga:	<input type="text" value="vas"/>
Objektum:	<input type="text" value="263"/>	leírás:	<input type="text"/>
Előkerülés ideje:	<input type="text" value="2004.01.29."/>	lel_szám:	<input type="text"/>
Jegyzetek: =====> <div style="display: flex; align-items: flex-start;"> <div style="margin-right: 10px;"> K É => P </div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> </div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-left: 10px;"> További képek rajzok </div> <div style="margin-left: 10px;"> szár h: 7 cm sz: 0.8 cm taraj h: 3,1 x 2,7 cm fül d: 4-4,3 cm A szár egy lemezből kialakított, kicsit ovális alakú üreges. A fül ovális alakú, háromszög átmetszetű, belül egymást keresztező téglalap átmetszetű vaspálca díszíti. A taraj téglalap kialakítású, héjazással. </div> </div>			

3. kép

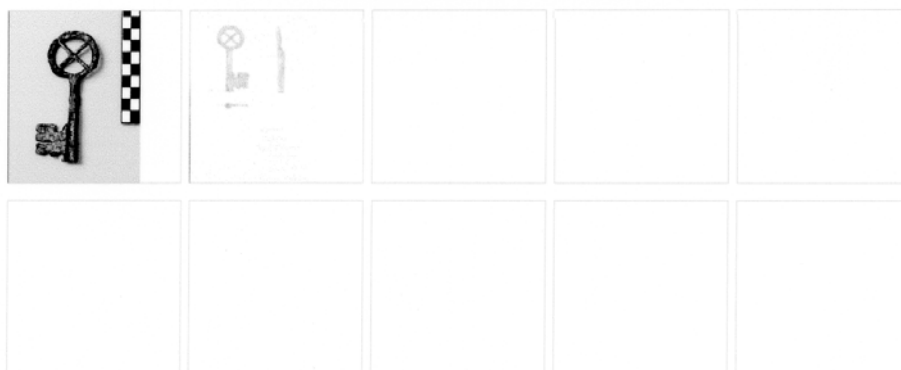
Sír képi és rajzi objektumok

256

Különleges leletek képi és rajzi objektum

518

Beásások képi és rajzi objektum

514

BERTALAN VILMOSNÉNAK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI
ADATTÁRÁBAN NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI
ÁSATÁSAIRÓL, LELETMENTÉSEIRŐL ÉS HELYSZÍNI SZEMLÉIRŐL

Összeállította: Bordás Attila

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 191 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben. Ahol tudtuk, feltüntettük a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található dokumentációk leltári számait is.

1. Budapest I. Attila utca 25. /1960/
újkor, BTM A lelt. sz.: 225-77., MNM A lelt. sz.: X.173/1962.
2. Budapest I. Bécsi kapu tér - Fortuna utca sarok /1968/
középkor, BTM A lelt. sz.: 264-77., MNM A lelt. sz.: VII.70/1969.
3. Budapest I. Erzsébet híd budai hídfő /1961/
őskor, középkor, BTM A lelt. sz.: 762-78.
4. Budapest I. Kapisztrán tér /1958/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 218-77., MNM A lelt. sz.: 592.B.XI.
5. Budapest I. Kapisztrán tér /1958/
középkor, BTM A lelt. sz.: 719-78.
6. Budapest I. Kapisztrán tér 1. /1959/
középkor, BTM A lelt. sz.: 226-77., MNM A lelt. sz.: XIII.231/1962.
7. Budapest I. Kapisztrán tér /1967/
középkor, BTM A lelt. sz.: 255-77., MNM A lelt. sz.: VII.141/1968.
8. Budapest I. Kapisztrán tér /1974/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 135-75., MNM A lelt. sz.: XVIII.161/1975.
9. Budapest I. Kapisztrán tér 1. /1965/
törökcor, BTM A lelt. sz.: 243-77., MNM A lelt. sz.: X.103/1966.
10. Budapest I. Kapisztrán tér 2-4. /1969/
középkor, BTM A lelt. sz.: 279-77., MNM A lelt. sz.: V.89/1970.
11. Budapest I. Kapisztrán tér 2-4. /1970/
középkor, törökcor, BTM A lelt. sz.: 281-77., MNM A lelt. sz.: XIII.137/1971.
12. Budapest I. Kapisztrán tér -Országház utca /1968/
középkor, BTM A lelt. sz.: 263-77.
13. Budapest I. Kapisztrán tér - Országház utca 32 - Úri utca 51. /1968/
középkor, BTM A lelt. sz.: 262-77., MNM A lelt. sz.: VII.75/1969.
14. Budapest I. Kapisztrán tér - Országház u. 32 - Úri utca 51-53. /1972/
középkor, törökcor, újkor, BTM A lelt. sz.: 31-73.
15. Budapest I. Kapisztrán tér - Petermann bíró utca - Bécsi kapu tér /1961/
középkor, BTM A lelt. sz.: 229-77., MNM A lelt. sz.: III.94/1963.
16. Budapest I. Kapisztrán tér - Petermann bíró utca - Bécsi kapu tér /1961/
középkor, BTM A lelt. sz.: 231-77.
17. Budapest I. Országház utca - Kapisztrán tér /1963/
középkor, BTM A lelt. sz.: 721-78.
18. Budapest I. Országház utca 21. /1967/
középkor, BTM A lelt. sz.: 256-77., MNM A.: VII.142/1968.
Munkatárs: Altmann Júlia
19. Budapest I. Öntőház utca /1960/
középkor, BTM A lelt. sz.: 758-78., MNM A lelt. sz.: X.169/1962.
20. Budapest I. Szent György tér /1960/
középkor, BTM A lelt. sz.: 707-78.
21. Budapest I. Szentháromság tér /1961/
középkor, BTM A lelt. sz.: 726-78.
22. Budapest I. Szentháromság utca /1963/
középkor, BTM A lelt. sz.: 242-77., MNM A lelt. sz.: XIII.158/1965.
23. Budapest I. Toldy Ferenc utca 1. /1958/
középkor, BTM A lelt. sz.: 763-78.
24. Budapest I. Tóth Árpád sétány /1960,
1962/
középkor, BTM A lelt. sz.: 232-77., MNM A lelt. sz.: III.95/1963.
25. Budapest I. Tóth Árpád sétány /1963/
középkor, BTM A lelt. sz.: 239-77., MNM A lelt. sz.: XIV.174/1965.
26. Budapest I. Tóth Árpád sétány /1964/
középkor, BTM A lelt. sz.: 240-77., MNM A

- lelt. sz.: XIV.175/1965.
27. Budapest I. Tóth Árpád sétány /1966/
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 251-77., MNM A lelt. sz.: XXIII.355/1971.
28. Budapest I. Tóth Árpád sétány 27. /1960/
középkor, BTM A lelt. sz.: 223-77., MNM A lelt.sz.: III.42/1962.
Munkatárs: Gerő Győző
29. Budapest I. Tóth Árpád sétány 27. /1961/
középkor, BTM A lelt. sz.: 731-78.
30. Budapest I. Úri utca /1962/
középkor, BTM A lelt. sz.: 732-78.
31. Budapest I. Úri utca 42. /1962/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 737-78.
32. Budapest I. Úri utca 45. /1960/
középkor, BTM A lelt. sz.: 222-77., MNM A lelt. sz.: III.41/1962.
33. Budapest I. Úri utca 62. /1967/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 275-77.
34. Budapest I. Váralja utca /1965/
középkor, BTM A lelt. sz.: 276-77., MNM A lelt. sz.: I.4/1967.
35. Budapest II. Mártírok útja 63. (ma Margit körút) /1958/
újkor, BTM A lelt. sz.: 770-78.
36. Budapest II. Bem tér /1960/
újkor, BTM A lelt. sz.: 304-77.
37. Budapest II. Fényes Elek utca 6. /1958/
törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 770-78.
38. Budapest II. Fő utca 92. /1958/
középkor, BTM A lelt. sz.: 292-77., MNM A lelt. sz.: 499.B.VIII.
39. Budapest II. Lajos utca /1958/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 301-77., MNM A lelt. sz.: 575.B.X.
40. Budapest II. Lajos utca 12., 16., 18., 26., 28. /1959/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 351-77., MNM A.: X.217/1961.
41. Budapest II. Lajos utca 35. /1963-1964/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 427-77., MNM A lelt. sz.: XIII.164/1965.
Munkatárs: Wellner István
42. Budapest II. Lukács utca 3. /1958/
újkor, BTM A lelt. sz.: 293-77.
Munkatársak: Kaba Melinda, Zakariás Sándor
43. Budapest II. Zsigmond tér /1975/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 187-77.
Munkatárs: Németh Margit
44. Budapest III. Árpád fejedelem útja /1980/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1286-81.
45. Budapest III. Árpád fejedelem útja (Árpád hídtól D-re) /1977/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 656-78.
46. Budapest III. Árpád fejedelem útja (park területe) /1981/
középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1349-82.
47. Budapest III. Árpád fejedelem útja 108. sz-tól É-ra /1974/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 97-75.
Munkatársak: Németh Margit, Szirmai Krisztina
48. Budapest III. Árpád fejedelem útja (-névtelen utca) /1978/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1145-79.
49. Budapest III. Árpád fejedelem útja (-névtelen utca) /1981/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1348-82.
50. Budapest III. Árpád fejedelem útja - Tél utca /1990/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1635-91.
Munkatárs: Németh Margit
51. Budapest III. Árpád híd D-i oldala /1983/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1449-84.
52. Budapest III. Árpád híd É-i oldala /1983/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1448-84.
53. Budapest III. Bécsi út - Nagyszombat utca - Bokor utca /1978/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1146-79.
54. Budapest III. Békásmegyér /1958/
középkor, BTM A lelt. sz.: 324-77.
55. Budapest III. Dereglye utca - Uszály utca 8. /1958/
újkor, BTM A lelt. sz.: 325-77.
56. Budapest III. Dugovics Titusz tér - Fényes Adolf utca 51. /1974/
középkor, BTM A lelt. sz.: 117-75.
57. Budapest III., Dugovics Titusz tér - Magyar Lajos utca (ma Kis Korona utca) - Tanuló utca /1981/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1345-82.
58. Budapest III. Dugovics Titusz tér 2. /1981/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1344-82.
59. Budapest III. Dugovics Titusz tér 2. /1982/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1388-83.
60. Budapest III. Fényes Adolf utca - Perc utca /1973/

61. római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 34-75.
Budapest III. Fényes Adolf utca - Mókus utca - Perc utca /1975/
középkor, BTM A lelt. sz.: 197-77.
62. Budapest III., Fényes Adolf utca - Perc utca /1976/
római kor, középkor, törökör, BTM A lelt. sz.: 581-77.
Munkatárs: Póczy Klára
63. Budapest III. Fényes Adolf utca - Mókus utca - Perc utca /1978/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1133-79.
64. Budapest III. Fényes Adolf utca - Polgár tér (megszűnt közterület) - Tanuló utca /1975/
középkor, BTM A lelt. sz.: 195-77.
65. Budapest III. Fényes Adolf utca - Magyar Lajos utca (ma Kis Korona utca) - Polgár tér (megszűnt közterület) - Tanuló utca /1977/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 658-78.
66. Budapest III. Fényes Adolf utca 31-45 - Mókus utca 1-12 - Perc utca 1-13. /1974/
római kor, népvándorláskor, középkor, BTM A lelt. sz.: 118-75.
Munkatársak: Altmann Júlia, Csorba Csaba
67. Budapest III. Fényes Adolf utca 51., 78-80 - Dugovics Titusz tér sarok /1974/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 93-75.
Munkatárs: Parragi Györgyi
68. Budapest III. Fényes Adolf utca 84-86. sz-tól É-ra /1974/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 98-75
Munkatárs: Parragi Györgyi
69. Budapest III. Fényes Adolf utca 86-88. /1975/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 185-77.
Munkatárs: H. Kérdő Katalin
70. Budapest III. Flórián tér 9-14. /1977/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 647-78.
71. Budapest III. Fő tér /1956-1957/
középkor, BTM A lelt. sz.: 327-77., MNM A lelt. sz.: 493.B.VII.
72. Budapest III., Fő tér /1979/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1212-80.
73. Budapest III. Fő tér /1980/
középkor, törökör, BTM A lelt. sz.: 1274-81.
74. Budapest III. Fő tér 1. /1974/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 117-75.
75. Budapest III. Fő tér 1. /1976/
középkor, BTM A lelt. sz.: 565-77.
76. Budapest III. Fő tér 1. /1981/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1354-82.
77. Budapest III. Fő tér 1. /1982/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1394-83.
78. Budapest III. Fő tér 3. /1976/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 566-77.
79. Budapest III. Fő tér 3. /1977/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 648-78.
80. Budapest III. Fő tér 4. /1973/
középkor, BTM A lelt. sz.: 37-75.
81. Budapest III. Fő tér 4. /1981/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1352-82.
82. Budapest III. Fő tér 6. /1958/
középkor, BTM A lelt. sz.: 323-77., MNM A lelt. sz.: 494.B.VII.
83. Budapest III. Fő tér 6. /1981/
középkor, BTM A lelt. sz.: 1353-82.
84. Budapest III. Fő tér 6. /1982/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1391-83.
85. Budapest III. Fő tér 6. /1983/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1447-84.
86. Budapest III. Harrer Pál utca 1. /1976/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 570-77.
87. Budapest III. Harrer Pál utca 4-8. /1976/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 571-77.
88. Budapest III. Harrer Pál utca 8-10. /1975/
középkor, BTM A lelt. sz.: 196-77.
89. Budapest III. Harrer Pál utca 44-46. /1980/
római kor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1270-81.
90. Budapest III. Hídfő utca - Tavasz utca - Polgár utca /1980/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1275-81.
91. Budapest III. Hídfő utca /1979/
középkor, törökör, BTM A lelt. sz.: 1216-80.
92. Budapest III. Hídfő utca 13. /1980/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1273-81.
93. Budapest III. Hídfő utca 14. /1972/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 9-73., MNM A lelt. sz.: VII.107/1973.
94. Budapest III. Hídfő utca 16. /1973/
középkor, BTM A lelt. sz.: 38-75.
95. Budapest III. Hídfő utca 16-18. /1976/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 572-

77. római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 576-77.
96. Budapest III. Kálvin köz 2-6. /1964/ középkor, BTM A lelt. sz.: 426-77.
97. Budapest III. Kálvin köz 2-4. sz-tól É-ra /1978/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1137-79.
98. Budapest III. Kerék utca 14. /1969/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 445-77., MNM A lelt. sz.: XXIII.358/1971.
99. Budapest III. Kerék utca 15. /1968/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 415-77.
100. Budapest III. Kiscelli utca 8. /1968/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 414-77., MNM A lelt. sz.: XVI.196/1969.
101. Budapest III. Kiscelli utca - Korvin Ottó utca (ma Pacsirtamező utca) /1977/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 645-78.
102. Budapest III. Kórház utca 5. /1972/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 9-73.
103. Budapest III. Kórház utca 5-7. /1973/ középkor, BTM A lelt. sz.: 40-75.
104. Budapest III. Kórház utca 7. /1972/ középkor, BTM A lelt. sz.: 10-73., MNM A lelt. sz.: VII.108/1973.
105. Budapest III. Kórház utca 7. /1974/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 103-75.
Munkatárs: Póczy Klára
106. Budapest III. Kossuth Lajos üdülõpart (Gábor Áron Vasöntöde üdülõje) /1959-1960/ középkor, BTM A lelt. sz.: 361-77., MNM A lelt. sz.: IX.125/1962.
107. Budapest III. Kó utca (megszûnt utca) - Laktanya utca sarkán /1977/ római kor, középkor, újkor BTM A lelt. sz.: 644-78.
108. Budapest III. Lajos utca - Serfõzõ utca - Árpád fejedelem útja /1979/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1222-80.
109. Budapest III. Lajos utca - Serfõzõ utca É-i oldala - Tavaszi utca - Árpád híd É-i oldala /1980/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1285-81.
Munkatársak: Nagy Ildikó, B. Tóth Ágnes
110. Budapest III. Lajos utca 152. /1977/ római kor, középkor, török, újkor, BTM A lelt. sz.: 650-78.
111. Budapest III. Lajos utca 152-158. /1976/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 576-77.
112. Budapest III. Lajos utca 152-160. és szemben a páratlan oldal /1974/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 114-75.
Munkatársak: Altmann Júlia, Facsády Annamária, Németh Margit
113. Budapest III. Lajos utca 156. /1977/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 651-78.
114. Budapest III. Lajos utca 158. /1974/ középkor, BTM A lelt. sz.: 120-75.
115. Budapest III. Lajos utca 158. /1976/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 577-77.
116. Budapest III. Lajos utca 158. /1977/ középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 652-78.
117. Budapest III. Lajos utca 158. /1980/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1278-81.
Munkatárs: Nagy Ildikó
118. Budapest III. Lajos utca 158. /1980/ római kor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1278-81.
Munkatárs: Nagy Ildikó
119. Budapest III. Lajos utca 158. /1981/ középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1346-82.
120. Budapest III. Lajos utca 158. sz-tól K-re /1982/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1387-83.
121. Budapest III. Lajos utca 158-163. /1975/ középkor, BTM A lelt. sz.: 198-77.
Munkatárs: Csorba Csaba
122. Budapest III. Lajos utca 158-164., 163-167. /1978/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1134-79.
123. Budapest III. Lajos utca 160. sz-tól K-re /1978/ középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1144-79.
124. Budapest III. Lajos utca 163. /1970/ római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 446-77., MNM A lelt. sz.: XIII.138/1971.
125. Budapest III. Lajos utca 163. /1978/ középkor, BTM A lelt. sz.: 1143-79.
126. Budapest III. Lajos utca 163-165. /1982/ középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1389-83.
127. Budapest III. Lajos utca 163-167. /1991/ középkor, BTM A lelt. sz.: 1678-92.
128. Budapest III. Lajos utca 163-167., 168. sz. elõtt /1962/ római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 425-

77. őskor, római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 105-75.
Munkatárs: Németh Margit
129. Budapest III. Lajos utca 165. /1984/
római kor, középkor, törökör, újkor, BTM A lelt. sz.: 1470-85.
130. Budapest III. Lajos utca 165-167. /1982/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1393-83.
131. Budapest III., Lajos utca 165-167 - Árpád
fejedelem útja /1968/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 416-77.
132. Budapest III. Lajos utca 170-172. /1971/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 30-73.
133. Budapest III. Lajos utca 172-174 - Serfőző
utca - Árpád híd D-i oldala /1980/
római kor, középkor, törökör, újkor, BTM A lelt. sz.: 1284-81.
Munkatársak: B. Tóth Ágnes, Nagy Ildikó
134. Budapest III. Lajos utca 174 - Serfőző utca
2-4. /1979/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1221-80.
Munkatárs: Csorba Csaba
135. Budapest III. Lajos utca 179-181. /1980/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1280-81.
Munkatárs: B. Tóth Ágnes
136. Budapest III. Laktanya utca /1979/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1213-80.
137. Budapest III. Laktanya utca 1. /1978/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1132-79.
138. Budapest III. Laktanya utca 1. /1979/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1217-80.
139. Budapest III. Laktanya utca 1. /1980/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1271-81.
140. Budapest III. Laktanya utca 2. /1980/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1272-81.
Munkatárs: Nagy Ildikó
141. Budapest III. Laktanya utca 4-6. /1979/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1215-80.
142. Budapest III. Laktanya utca 5. /1979/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1218-80.
143. Budapest III. Laktanya utca 5. /1981/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1350-82.
144. Budapest III. Laktanya utca 7. /1981/
római kor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1351-82.
145. Budapest III. Laktanya utca 14-34. /1974/
146. Budapest III. Magyar Lajos utca (ma Kis
Korona utca) - Tanuló utca - Dugovics
Titusz tér /1982/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1390-83.
147. Budapest III. Magyar Lajos utca 2. (ma Kis
Korona utca) - Dugovics Titusz tér /1980/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1283-81.
148. Budapest III. Magyar Lajos utca 3. (ma Kis
Korona utca) /1980/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1282-81.
149. Budapest III. Magyar Lajos utca 3. (ma Kis
Korona utca) - Fényes Adolf utca 43./1985/
római kor, középkor, törökör, újkor, BTM A lelt. sz.: 1502-86.
150. Budapest III. Magyar Lajos utca 20.-tól (ma
Kis Korona utca) É-ra /1975/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 186-77.
Munkatárs: H. Kérdő Katalin
151. Budapest III. Miklós tér és környéke
/1974/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 85-75.
Munkatárs: Póczy Klára
152. Budapest III. Mókus utca 20. /1980/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1288-81.
Munkatárs: Nagy Ildikó
153. Budapest III. Mókus utca 5-13. /1976/
középkor, BTM A lelt. sz.: 576-77.
154. Budapest III. Névtelen utca (megszűnt
utca) /1980/
római kor, középkor, törökör, újkor, BTM A lelt. sz.: 1279-81.
155. Budapest III. Névtelen utca (megszűnt
utca) /1981/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1347-82.
156. Budapest III. Óbuda /1976/
középkor, BTM A lelt. sz.: 595-77.
Jelentés a BTM 1976. évi középkori ásatásairól.
157. Budapest III. Óbuda /1977/
középkor, BTM A lelt. sz.: 666-78.
Jelentés a BTM 1977. évi középkori ásatásairól.
158. Budapest III. Óbuda /1978/
középkor, BTM A lelt. sz.: 1130-79.
Jelentés a BTM 1978. évi középkori ásatásairól.

159. Budapest III. Óbuda /1978/
középkor, BTM A lelt. sz.: 1409-83.
Tájékoztató az óbudai ásátások eredményeiről (1973-1977).
160. Budapest III. Óbuda /1980/
középkor, BTM A lelt. sz.: 1291-81.
Jelentés a BTM 1980. évi középkori ásátásairól.
161. Budapest III. Templom utca (ma Óbudai utca) /1974/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 111-75.
Munkatársak: Csorba Csaba, Parragi Györgyi
162. Budapest III. Templom utca (ma Óbudai utca) /1977/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 654-78.
Munkatárs: Csorba Csaba
163. Budapest III. Templom utca (ma Óbudai utca) /1980/
római kor, török, újkor, BTM A lelt. sz.: 1281-81.
164. Budapest III. Perc utca /1971/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 28-73.
165. Budapest III. Perc utca - Fényes Adolf utca - Magyar Lajos utca (ma Kis Korona utca) sarok /1978/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1140-79.
166. Budapest III. Perc utca /1979/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1220-80.
167. Budapest III. Pók utca /1975/
középkor, BTM A lelt. sz.: 199-77.
168. Budapest III. Polgár utca - Kórház utca /1973/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 82-75.
Munkatárs: Póczy Klára
169. Budapest III. Polgár utca (Kórház utca - Tanuló utca között) /1974/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 99-75.
Munkatársak: Facsády Annamária, Póczy Klára, Szirmai Krisztina
170. Budapest III. Polgár utca /1974/
középkor, BTM A lelt. sz.: 121-75.
171. Budapest III. Polgár utca /1980/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1275-81.
172. Budapest III. Polgár utca /1980/
középkor, BTM A lelt. sz.: 1275-81.
173. Budapest III. Polgár utca 11. /1972/
újkor, BTM A lelt. sz.: 9-73.
174. Budapest III. Polgár utca 13. /1973/
középkor, BTM A lelt. sz.: 41-75.
175. Budapest III. Polgár utca 9. /1958-1959/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 354-77., MNM A lelt. sz.: III.43/1962.
176. Budapest III. Korvin Ottó tér (ma Szentlélek tér) /1975/
középkor, BTM A lelt. sz.: 201-77.
Munkatárs: H. Kérdő Katalin
177. Budapest III. Korvin Ottó tér (ma Szentlélek tér) /1978/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1139-79.
178. Budapest III. Korvin Ottó tér (ma Szentlélek tér) Ny-i és K-i park /1979/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1210-80.
179. Budapest III. Korvin Ottó tér 8 (ma Szentlélek tér) - Fő tér 6 - Hídfő utca 15. /1979/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1211-80.
180. Budapest III. Korvin Ottó tér 9 (ma Szentlélek tér) /1978/
középkor, BTM A lelt. sz.: 1138-79.
181. Budapest III. Tanuló utca - Polgár tér (megszűnt közterület) /1981/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1343-82.
182. Budapest III. Tanuló utca 6-7. /1976/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 560-77.
183. Budapest III. Tavasz utca - Korvin Ottó tér (ma Szentlélek tér) tér sarkán /1982/
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1386-83.
184. Budapest III. Tavasz utca /1980/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1285-81.
Munkatársak: B. Tóth Ágnes, Nagy Ildikó
185. Budapest III. Tavasz utca 11. /1974/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 104-75.
Munkatárs: Szirmai Krisztina
186. Budapest III. Vöröskereszt utca 12-16., 17-21. /1973/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 83-75.
Munkatárs: Altmann Júlia
187. Budapest III. Zichy utca /1975/
középkor, BTM A lelt. sz.: 200-77.
188. Budapest III. Zichy utca /1976/
középkor, török, BTM A lelt. sz.: 592-77.
189. Budapest III. Zichy utca /1977/
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 653-78.
190. Budapest XI. Fehérvári út 70. sz. előtt /1958/
újkor, BTM A lelt. sz.: 964-79.
191. Budapest XI. Kamaraerdő (romterület) /1956/
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 969-79.
Munkatárs: Gerő Győző

KABA MELINDÁNAK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI ÁSATÁSAIRÓL, LELETMENTÉSEIRŐL ÉS HELYSZÍNI SZEMLEIRŐL

Összeállította: Bordás Attila

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 60 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben. Ahol tudtuk, feltüntettük a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található dokumentációk leltári számait is.

1. Budapest I. Ybl Miklós tér (1963)
újkor, BTM A lelt. sz.: 766-78.
2. Budapest II. Fő utca 84., Királyfürdő (1955)
római kor, BTM A lelt. sz.: 780-78.
3. Budapest II. Fő utca, Királyfürdő (1958)
őskor, római kor, török, BTM A lelt. sz.: 296-77, MNM A.: 550.B.IX.
Munkatárs: Szépvölgyi Erika
4. Budapest II. Fő utca 84., Királyfürdő (1958)
római kor, BTM A lelt. sz.: 781-78.
5. Budapest II. Fő utca 84., Királyfürdő (1958)
középkor, BTM A lelt. sz.: 783-78.
Munkatárs: Nagy László
6. Budapest II. Lajos utca 11-33. előtt (1958)
őskor, római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 298-77, MNM A.: 549.B.IX.
7. Budapest II. Lukács utca 3. (1958)
újkor, BTM A lelt. sz.: 293-77.
Munkatárs: Bertalan Vilmosné, Zakariás G. Sándor
8. Budapest III. Aquincum, Polgárváros (1991)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1670-92.
Az aquincumi orgona új kiállításának terve.
9. Budapest III. Aranyárok, Aranyhegyi-patak menti temető (1956-1957)
római kor, BTM A lelt. sz.: 2190-2004.
10. Budapest III. Aranyárok, Aranyhegyi-patak menti temető (1963)
római kor, BTM A lelt. sz.: 382-77.
11. Budapest III. Aranyhegyi-patak mentén (1978)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1109-79.
12. Budapest III. Benedek Elek utca (1967-1968)
római kor, BTM A lelt. sz.: 408-77, MNM A.: XI.195/1968, MNM A.: VIII.84/1969.
13. Budapest III. Benedek Elek utca (1970)
római kor, BTM A lelt. sz.: 452-77, MNM A.: X.120/1971.
14. Budapest III. Benedek Elek utca (1971)
római kor, BTM A lelt. sz.: 459-77, MNM A.: X.123/1972.
15. Budapest III. Benedek Elek utca (1972)
római kor, BTM A lelt. sz.: 24-73, MNM A.: IX.123/1973.
16. Budapest III. Benedek Elek utca (1972-73)
római kor, BTM A lelt. sz.: 42-75.
17. Budapest III. Benedek Elek utca (1973)
római kor, BTM A lelt. sz.: 54-75.
18. Budapest III. Benedek Elek utca (1974)

- római kor, BTM A lelt. sz.: 116-75.
19. Budapest III. Benedek Elek utca, KSH építési terület (1975)
római kor, BTM A lelt. sz.: 169-77.
20. Budapest III. Benedek Elek utca (1978)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1111-79.
21. Budapest III. Benedek Elek utca (Kaszás utca 12. előtt) (1982)
római kor, honfoglaláskor, BTM A lelt. sz.: 1380-83.
22. Budapest III. Benedek Elek utca (1991)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1671-92
A III. kerület Benedek Elek utcai temető sírjai.
23. Budapest III. Bécsi út 136.(?), Újlaki téglagyár (1953)
római kor, BTM A lelt. sz.: 815-78.
24. Budapest III. Búvár utca 1. (1958)
őskor, római kor, BTM A lelt. sz.: 338-77, MNM A.: 552.B.IX.
25. Budapest III. Flórián tér (1963)
római kor, BTM A lelt. sz.: 381-77.
26. Budapest III. Flórián tér (hrsz.: 18069-18074) (1979)
római kor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1194-80.
27. Budapest III. Flórián tér, Flórián Üzletközpont-Szentendrei út között (1981)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1310-82.
28. Budapest III. Flórián tér (1982)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1371-83.
29. Budapest III. Flórián tér, Thermae maiores (1983)
római kor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1421-84.
30. Budapest III. Flórián tér, Thermae maiores (1984)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1464-85.
31. Budapest III. Flórián tér 4-5. (1961)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1411-83.
32. Budapest III. Flórián tér 9-14. (1977)
római kor, középkor BTM A lelt. sz.: 646-78.
33. Budapest III. Hajógyári sziget, Helytartói palota romjai (1952)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1517-87.
34. Budapest III. Hajógyári sziget, Helytartói palota romjai (1955)
őskor, római kor, BTM A lelt. sz.: 831-78.
Munkatárs: Póczy Klára
35. Budapest III. Hajógyári sziget, Helytartói palota romjai (1970)
római kor, BTM A lelt. sz.: 447-77, MNM A.: XI. 131/1971.
Munkatárs: Szilágyi János
36. Budapest III. Hajógyári sziget, Helytartói palota romjai (1977)
római kor, BTM A lelt. sz.: 627-78.
37. Budapest III. Homokos dűlő, Gázgyári lakótelep (1962)
római kor, BTM A lelt. sz.: 841-79.
Munkatárs: Gáboriné Csánk Veronika
38. Budapest III. Jablonka utca 84. (1961)
meghatározatlan, BTM A lelt. sz.: 877-79.
39. Budapest III. Kaszás utca 12. (1978)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1111-79.
40. Budapest III. Laborc utca 6. (1961)
meghatározatlan, BTM A lelt. sz.: 877-79.
41. Budapest III. Lajos utca-Kolosy tér-Zichy utca között (1963)
római kor(?), BTM A lelt. sz.: 858-79.
42. Budapest III. Lajos utca 160., 164., Szentlélek tér (1951)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1595-89.

43. Munkatárs: Póczy Klára, Pamer Nóra
Budapest III. Meggyfa utca (1958-1959)
római kor, BTM A lelt. sz.: 350-77, MNM A.: II.1961/52.
44. Munkatárs: Parragi Györgyi, Wellner István, Szilágyi János
Budapest III. Nánási út 96-97. (1954)
római kor, BTM A lelt. sz.: 863-79.
45. Budapest III. Szentendrei út, Pók utca és Köles utca között (1975)
római kor, BTM A lelt. sz.: 146-77.
46. Budapest III. Szentendrei út (1979)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1205-80.
47. Budapest III. Szentendrei út 91. (1961)
római kor, BTM A lelt. sz.: 877-79.
48. Budapest III. Szentendrei út 91. (1961)
római kor, BTM A lelt. sz.: 878-79.
- Munkatárs: Wellner István
49. Budapest III. Szentendrei út 139. (1960)
római kor, BTM A lelt. sz.: 353-77, MNM A.: I.1/1962.
50. Budapest III. Szentendrei út 139. (1962)
római kor, BTM A lelt. sz.: 380-77, MNM A.: XIII.160/1965.
51. Budapest III. Szentendrei út 139. (1979)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1205-80.
52. Budapest III. Szőlő utca 60. és San Marco utca sarkán (1961)
meghatározatlan, BTM A lelt. sz.: 877-79.
53. Budapest III. Vörösvári út 41. (1966)
római kor, BTM A lelt. sz.: 400-77, MNM A.: VIII. 125/1967.
54. Budapest V. Kossuth Lajos utca 19. (1963)
meghatározatlan, BTM A lelt. sz.: 911-79.
55. Budapest IX. Csarnok tér (1954)
újkor(?), BTM A lelt. sz.: 1094-79.
56. Budapest XI. Kamaraerdő (1963)
őskor, római kor BTM A lelt. sz.: 551-77.
57. Budapest XI. Kamaraerdő (1964)
római kor, BTM A lelt. sz.: 552-77.
58. Budapest XVII. Csabai út 64., 66. (1962)
őskor, BTM A lelt. sz.: 1014-79.
- Gáboriné Csánk Veronika
59. Budapest XXII. Nagytétényi út és Széchenyi utca sarkán (1954)
újkor, BTM A lelt. sz.: 1070-79.
- Munkatárs: Radnóti Aladár
60. Budaörs, hegyek lábánál (1954)
őskor, BTM A lelt. sz.: 1098-79.

KŐSZEGI FRIGYESNEK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI
ADATTÁRÁBAN NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI ÁSATÁSAIRÓL,
LELETMENTÉSEIRŐL ÉS HELYSZÍNI SZEMLEIRŐL

Összeállította: Bordás Attila

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 19 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben. Ahol tudtuk, feltüntettük a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található dokumentációk leltári számait is.

1. Budapest I. Gellérthegy É-i oldala /1983/
őskor, BTM A lelt. sz.: 1417-84.
Munkatársak: Pető Máris, Nováki Gyula
2. Budapest II. Tárogató út 78-80. /1967/
népvándorláskor, BTM A lelt. sz.: 802-78., MNM A.: X.160/1968.
3. Budapest II. Dózsa György utca /1971/
őskor, BTM A lelt. sz.: 321-77., MNM A.: XII. 133/1972.
4. Budapest III. Harrer Pál utca 4-10. /1975/
őskor, római kor, BTM A lelt. sz.: 151-77.
Munkatárs: Németh Margit
5. Budapest IV. Káposztásmegyer, Pavilon /1969/
őskor, római kor, BTM A lelt. sz.: 462-77.
6. Budapest XI. Gellérthegy, játszótérek felett /1984/
őskor, BTM A lelt. sz.: 1486-85.
Munkatársak: Nováki Gyula, Pető Mária
7. Budapest XI. Gellérthegy, Rezeda utca és Jubileumi park között /1985/
őskor, római kor, BTM A lelt. sz.: 1506-86.
Munkatárs: Pető Mária
8. Budapest XIV. Vízakna utca 41/b-45. /1967/
őskor, BTM A lelt. sz.: 522-77., MNM A.: VII. 144/1968.
9. Budapest XXII. Budatétény, Növény utca /1973/
őskor, BTM A lelt. sz.: 51-75.
10. Budapest XXII. Budatétény, Növény utca 2. /1972/
őskor, BTM A lelt. sz.: 11-73., MNM A.: X.135/1973.
11. Budapest XXII. Budatétény, Növény utca 2. /1974/
őskor, BTM A lelt. sz.: 130-75.
12. Budapest XXII. Budafok, Vörös Kereszt utca /1966/
népvándorláskor, BTM A lelt. sz.: 550-77., MNM A.: VIII.127/1967.
13. Budapest XXII. Budafok, Vörös Kereszt utca 3-5., 7-8. /1964/
népvándorláskor, BTM A lelt. sz.: 549-77., MNM A.: XIII.170/1965.
14. Budapest XXII. Budafok, Vörös Kereszt utca 3-5., 7-8. /1965/
népvándorláskor, BTM A lelt. sz.: 548-77., MNM A.: XIII.110/1966.
15. Budapest XXIII. Marx Károly út 235. (ma Grassalkovich út) /1974/
őskor, BTM A lelt. sz.: 129-75.

16. Budakalász, Tangazdaság /1956/
őskor, MNM A.: 388.B.V.
17. Dunakeszi, Kopolyadomb /1957/
őskor, MNM A.: 196.D.III.
18. Szigetszentmiklós, Háros /1956/
őskor, MNM A.: 387.Sz.VII.
19. Törökbálint /1957/
népvándorláskor, MNM A.: 346.T.IV.

NAGY EMESÉNEK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN
NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI ÁSATÁSAIRÓL,
LELETMENTÉSEIRŐL ÉS HELYSZÍNI SZEMLÉIRŐL

Összeállította: Bordás Attila

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 53 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben. Ahol tudtuk, feltüntettük a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található dokumentációk leltári számait is.

1. Budapest (1978)
őskor, római kor, középkor, törökcor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1408-83.
Összefoglaló tájékoztatás a BTM 1973-1978 között Budapest területén végzett ásatásairól.
Munkatárs: Póczy Klára
2. Budapest I. Budai Palota (1949-1951)
középkor, BTM A lelt. sz.: 207-77.
3. Budapest I. Budai Palota (1991)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1677-92.
A budavári középkori királyi palota épületeiről származó kőfaragványok lelőhelyek szerinti feldolgozása.
4. Budapest I. Budai Vár (1960)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1086-79.
"Buda a középkorban" című kiállítás TV forgatókönyve.
Munkatárs: Bertalan Vilmosné
5. Budapest I. Bugát utca, Szt. Lázár templom (1957)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
6. Budapest I. Dárda utca (1958)
középkor, BTM A lelt. sz.: 216-77, MNM A.: 546.B.IX.
7. Budapest I. Dárda utca (1958, 1961)
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 1080-79.
8. Budapest I. Fortuna utca 4. (1959)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1081-79.
9. Budapest I. Tabán (1957, 1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
10. Budapest I. Táncsics Mihály utca 20. (1959)
középkor, törökcor, BTM A lelt. sz.: 1082-79.
11. Budapest I. Táncsics Mihály utca 21-23. (1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1083-79.
12. Budapest I. Uri utca 30. (1959)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1084-79.
13. Budapest I. Várfok utca (1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1085-79.
14. Budapest II. Budakeszi út 93., Budaszentlőrinci Pálos kolostor romjai (1957, 1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
15. Budapest II. Budakeszi út 93., Budaszentlőrinci Pálos kolostor romjai (1958)

- középkor, BTM A lelt. sz.: 300-77, MNM A.: 551.B.IX.
16. Budapest II. Budakeszi út 93., Budaszentlőrinci Pálos kolostor romjai (1965, 1969)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1538-88.
Jelentés ásatásokról, ásatásokkal kapcsolatos feldolgozások, eredmények.
17. Budapest II. Csalogány utca 7., egykori Szent Péter prépostság (1957)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
18. Budapest II. Hárshegy, Báthory-barlang (1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1539-88.
Munkatárs: Zolnay László
19. Budapest II. Pesthidegkút, Gercsei templomrom (1956)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1089-79, MNM A.: 491. B.VII.
20. Budapest II. Pesthidegkút, Gercsei templomrom (1957)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
21. Budapest II. Pesthidegkút, Gercsei templomrom, (1965, 1969)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1538-88.
Jelentés ásatásokról, ásatásokkal kapcsolatos feldolgozások, eredmények.
22. Budapest II. Széna tér (1957)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
23. Budapest II. Vöröshadsereg útja 34., Veronika Vendéglő (ma Húvösvölgyi út), (1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1090-79.
24. Budapest II. Vöröshadsereg útja 34., Veronika Vendéglő (ma Húvösvölgyi út), (1965, 1969)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1538-88.
Jelentés ásatásokról, ásatásokkal kapcsolatos feldolgozások, eredmények.
25. Budapest II. Vöröshadsereg útja 78., Nyéki templom és vadászkastély romjai (ma Húvösvölgyi út 78.), (1957, 1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
26. Budapest II. Vöröshadsereg útja 78 - Tárogató út 11., Nyéki templomrom körüli terület (ma Húvösvölgyi út), (1962)
középkor, BTM A lelt. sz.: 557-77, MNM A.: X.107)1964.
27. Budapest II. Vöröshadsereg útja 78., Nyéki templom és vadászkastély romjai (ma Húvösvölgyi út 78.), (1965, 1969)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1538-88.
Jelentés ásatásokról, ásatásokkal kapcsolatos feldolgozások, eredmények.
28. Budapest III. (hrsz.: 17994) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Geró Győző
29. Budapest III. Föld utca 6. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Geró Győző
30. Budapest III. Föld utca 8. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Geró Győző
31. Budapest III. Föld utca 12. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Geró Győző
32. Budapest III. Gyűrű utca, úttest (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Geró Győző
33. Budapest III. Gyűrű utca 4. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)

- római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Gerő Győző
34. Budapest III. Gyűríu utca 5. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Gerő Győző
35. Budapest III. Kálvin utca, királynői vár, (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1957, 1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
36. Budapest III. Kálvin utca 5. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Gerő Győző
37. Budapest III. Pacsirta utca 4. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Gerő Győző
38. Budapest III. Pacsirta utca 12. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Gerő Győző
39. Budapest III. Pacsirta utca 14. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Gerő Győző
40. Budapest III. Polgár tér (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Gerő Győző
41. Budapest III. Szentlélek tér 8. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Gerő Győző
42. Budapest III. Szentlélek tér 14. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Gerő Győző
43. Budapest III. Szőlőkert utca 10. (1976-ban területrendezés miatt megszünt.) (1950)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 332-77.
Munkatárs: Gerő Győző
44. Budapest V. Március 15. tér (1957)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
45. Budapest V. Szerb utca, Görögkeleti szerb templom (1959)
újkor, BTM A lelt. sz.: 931-79.
Munkatárs: Zakariás G. Sándor
46. Budapest XI. Albertfalva, Albertfalva kitérőtől a Duna felé vezető egyenes út mentén, a buda
pesti 1882. évi 325. sz. határhó mellett (1957)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
47. Budapest XI. Balatoni út (hrs.: 148/4). (1981)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1364-82.
Munkatárs: H. Gyürky Katalin
48. Budapest XI. Balatoni út (hrs.: 148/4) (1982)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1395-83.
Munkatárs: H. Gyürky Katalin
49. Budapest XI. Kamaraerdő, kánai kolostor (1957, 1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
50. Budapest XIII. Margitsziget, Domonkos kolostor (1957)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.

51. Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
Budapest XIII. Margitsziget, Ferences templom és kolostor (1957)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
52. Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
Budapest XIII. Margitsziget, Premontrei templom és kolostor (1957)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1540-88.
53. Budapest területén lévő műemléki és ásatási területek helyreállítási és ásatási tervei.
Budapest XX. Attila utca 36. (1962)
népvándorláskor (?), BTM A lelt. sz.: 1029-79.
Munkatárs: Gáboriné Csánk Veronika

D. MATUZ EDIT

GÁBORI MIKLÓS ÉS GÁBORINÉ CSÁNK VERONIKA HAGYATÉKA
A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN

Gábori Miklóst és Gáboriné Csánk Veronikát a hazai és a nemzetközi paleolitikus kutatás kiemelkedő személyiségeiként tartjuk számon. A kezdeti kitérőket leszámítva egész életükben a Budapesti Történeti Múzeumban dolgoztak. Elsősorban régészek, muzeológusok voltak, de közben osztályvezető-, ill. osztályvezetőhelyettesi, nyugdíjba vonulásuk után pedig tudományos tanácsadói feladatokat is elláttak.

„Paleolitos tanítványaiknak a tudomány tiszteletét, a kutatás szeretetét, a nyitottság fontosságát adták útravalóul.”¹

1996-ban, néhány hónap különbséggel bekövetkezett haláluk után hagyatékuk – amely kibővült a kedves tanítványuk, Mester Zsolt által ajándékozott iratokkal – a BTM Régészeti Adattárába került. Itt található hagyatékukat a következő szempontok szerint csoportosítottuk és közöljük:

1. Ásatásokkal kapcsolatos feljegyzések, rajzok, fotók.
Ezek közül először a Gáboriné Csánk Veronika neve alatt végzett feltárásokat, majd Gáboriné és Gábori Miklós közösen végzett munkáinak anyagát ismertetjük, topográfiai sorrendben.
2. Gáboriné Csánk Veronika tanulmányainak kéziratai, kéziratvariációi és mellékletei.
Gábori Miklós tanulmányai, ismeretterjesztő cikkei, könyveinek részletei és kéziratvariációi.
Gábori Miklós és/vagy Gáboriné Csánk Veronika cikkei, kéziratföredékei.
3. Recenziók.
4. Előadások és/vagy tanulmányok.
5. Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika opponensi, lektori véleményei, bírálati.

6. Szakirodalmi jegyzetek, feljegyzések, cikkek részletei.
7. A Gábori-hagyatékban lévő, más szerzőktől származó tanulmányok.
8. Hivatalos ügyek.
9. A kiállításokkal kapcsolatos ügyintézés.
10. Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika levelezése.
11. Egyéb anyag (filmek, interjúk, egyetem) ismertetése.

Bár a hagyatéki anyag nem tükrözi teljesen sokrétű, gazdag tevékenységüket, közreadását mégis fontosnak tartjuk a jövő paleolitikus kutatói számára.

A tanulmányt életrajzuk és budapesti ásatásai ismertetésével egészítettük ki

ÉLETRAJZOK

*Csánk Veronika*²

1929. szeptember 24-én született Budapesten. Apja építésmérnök, anyja a Magyar Állami Földtani Intézet mikromineralógusa volt. 1952-től Gábori Miklós felesége. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1955-ben kapott régész- muzeológusi diplomát. 1954–1956 között a Magyar Nemzeti Múzeum gyakornoka volt, majd 1960-ig az IBUSZ Légiforgalmi Irodájában dolgozott. Szakterületétől ezalatt sem szakadt el, 1956-ban több hónapon keresztül részt vett a romániai bistriai erőmű területének előzetes régészeti feltárásán, 1958-ban summa cum laude minősítéssel az ELTE-n egyetemi doktori fokozatot szerzett. 1960-tól haláláig a Budapesti Történeti Múzeum tudományos kutatója, osztályvezetőhelyettese, végül tudományos tanácsadója. A kandidátusi fokozatot 1968-ban *Az érdi középső*

¹ RINGER–MESTER 1998.

² MESTER 2000. 13–16; HORVÁTH 2002. 297–298; BTM Régészeti Adattára ltsz.: 1550–2004.

paleolit telep című munkájáért kapta meg. Ennek komplex, monografikus feldolgozása (*La station du Paléolithique moyen d'Érd - Hongrie*. Budapest, 1968) nemzetközileg ismert munkává vált. A Remete-Felső-barlang feltárása akadémiai doktori disszertációjához szolgáltatott témát. A tudományok doktora fokozatot 1987-ben nyerte el „Az őskőkori Jankovichien-kultúra Nyugat-Magyarországon” című munkájával, amelynek jelentős részét két tanulmányban előzetesen publikálta magyarul és franciául (BudRég 1984; ActaArchHung 1984). Teljes terjedelmében 1993-ban jelent meg francia nyelven a Liège-i Egyetem (Belgium) által kiadott sorozatban (E.R.A.U.L. 53). 1977-ben a Kadić Emlékermet vehette át a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulattól a barlangi lelőhelyek feltárásában és feldolgozásában végzett munkája elismeréseként, 1982-ben pedig a Szocialista Kultúráért kitüntetést kapta meg.

1996. szeptember 21-én, Budapesten halt meg.

Szakterülete a paleolitikum kutatása volt, a tipológiai és kulturális fejlődés kérdései mellett a lösz-sztratigráfiai vizsgálatok és a kronosztratigráfiai kérdések is érdekelték. Még gyakornok korában elsajátította az üledékrétegtani kémiai-fizikai vizsgálatok mikéntjét, hogy azután saját maga végezhesse el a magyarországi lösztelepek rétegtani vizsgálatát az ELTE Ásványtani és Kőzettani Intézetében (Szádeczky-Kardoss Elemér vezetése alatt), valamint az Agrokémiai Intézet Talajtani laboratóriumában (Stefanovits Pál irányítása segítségével). Ezt követte a ságvári telep, az első paleolit házalap feltárása és kormeghatározása, a magyarországi C¹⁴ dátumok kritikai elemzése, majd a Lascaux-Ságvár interstadiális kimutatása, amelyet a nemzetközi kutatás is elfogadott. 1964-ben az Érd-parkvárosi középső paleolit kori vadásztábor teljes feltárása után lehetősége nyílt a természeti, ökológiai környezet és az életmód rekonstruálására, a charentien kultúra hazai létezésének bizonyítására. Kretzoi Miklós paleontológussal együtt megalapozták a vadászati zoológia vizsgálati módszerét, amelynek alkalmazására és továbbfejlesztésére a Tübingeni Egyetemen „Lehrstuhl für Jägerische Archäologie” néven tanszéket hoztak létre. Később a paleolitikum ökológiájával és a „dunántúli szeletien” kérdéskörével foglalkozott, ezekből a témákból számos tanulmánya jelent meg.

Munkatársaként különböző kollégákkal többször végzett őskori és egyéb ásatásokat, leletmen-

téseket. Legtöbbet a férjével együtt dolgozott, előadott és publikált. Legfontosabb munkái a ságvári felső-paleolit telepen és a dömösi telepen a házalapok feltárása és rekonstruálása, a csillaghegyi felső paleolit telep, az érdi középső paleolit nagy vadásztelep, a Remete-első-barlang és a farkasréti kovabánya feltárásai voltak.

Több alkalommal részt vett külföldi paleolit ásatásokon a Szovjetunióban, Romániában, Olaszországban, Svájcban, Németországban és Franciaországban. Négyyszer volt több hónapos tanulmányúton a Szovjetunióban és Dél-Spanyolországtól Közép-Ázsián át Vietnámgig több ásatást és múzeumi anyagot tanulmányozott.

Előadással, hozzászólással vagy szekció vezetőként szerepelt az UISPP (Union International des Sciences Préhistorique et Protohistorique) kongresszusain, konferenciáin: Róma (1962), Prága (1966), Belgrád (1971), Nizza (1976), Krakkó-Nyitra (1980), Günzburg (1983), az INQUA (International Quaternary Association) budapesti (1969), a szovjet INQUA Kaukázuson túli (1973) és tadzsikisztáni konferenciáján (1977); a Hugo Obermaier Gesellschaft Kiel-Weterland-i (1970) és Erlangen-Tübingen-i (1984), valamint a Martin-Luther Universität Halle-i (1976) konferenciáján. Ezekon kívül a Kárpát-medence és Kelet-Európa paleolit kutatásainak eredményeiről tartott előadást Jerevánban, Neuchâtelben, Bécsben, Ferrarában, Firenzében, Trentóban, Genfben, Lausanne-ban, Bernben, Baselban, Tübingenben, Erlangenben, Eichstättben, Syltben, Santanderben, Párizsban és Vietnámban. 1970-ben Svájcban, a berni egyetemen több hónapon keresztül tartott kurzust Közép-Európa paleolitikumáról. A bíráló bizottság tagjaként vett részt a Nanterre-i Egyetemen (Université de Paris X.) Isabelle Margerand doktori védésén.

Kapcsolatot tartott szakterülete valamennyi jelentősebb kutatójával és férjével együtt számos külföldi kutató magyarországi tanulmányútját szervezte meg. Közös rendeztek a Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállításán kívül egy kamarakiállítás Párizsban a Musée de l'Homme-ban. A Société Préhistorique Française és a Hugo Obermaier Gesellschaft tagja, valamint éveken keresztül az INQUA Magyar Nemzeti Bizottsága Régészeti Szekciójának vezetője volt.

Tudományos ismeretterjesztő művének „Az őszember Magyarországon” (Budapest, 1980) nagy sikere volt a nagyközönség körében is.

Gábori Miklós³

1925. december 3-án, Kapuvárott született. 1945–1949 között a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi karán (1950-től ELTE) régészetet, antropológiát, és muzeológiát tanult – többek között Hillebrand Jenő tanítványa volt – valamint egyetemes történelmet és művészettörténetet is hallgatott. 1949-ben régészetből és embertanból kapott diplomát, majd ugyanitt 1958-ban summa cum laude minősítéssel egyetemi doktori oklevelet szerzett. 1949-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Természettudományi Múzeuma Föld- és Őslénytárának, majd 1950-ben a MNM Régészeti Osztályának ösztöndíjasa, rövid ideig a Veszprémi Múzeum segédmuzeológusa. 1950 októberétől a Budapesti Történeti Múzeum muzeológusa lett, majd 1951-ben a Váci Múzeum, 1952-ben ismét a Veszprémi Múzeum dolgozója. 1952. novemberétől haláláig a BTM régésze, csoport- ill. osztályvezetője (15 évig), végül 1974-től tudományos tanácsadója. Kandidátusi értekezését – mely „*A késői paleolitikum Magyarországon*” címmel jelent meg (Budapest, 1964) – 1961-ben védte meg. 1972-ben „*A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között*” című munkájával a történettudományok (régészet) doktora fokozatot szerezte meg. E monográfiájának francia nyelvű kiadása (*Les civilisations du Paléolithique moyen entre des Alpes et l' Oural. Esquisse historique*. Budapest, 1976) sokszor hivatkozott alaplűnek számít a nemzetközi kutatásban. 1967-től volt az MSZMP tagja, kétszer kapott Szocialista Kultúráért kitüntetést, 1983-ban pedig a Munka Érdemrend ezüst fokozatát. A barlangi lelőhelyek kutatása terén szerzett érdemei elismeréseként a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat 1977-ben a Kadic Emlékérmel adományozta neki.

1996. augusztus 8-án halt meg Budapesten. Szakterülete az egyetemi évektől kezdve a paleolitikum. Főbb tudományos témái a következők: a Szeleta-kultúra lelőhelyeinek monografikus feldolgozása, a nyíltszíni lösztelepek új kultúr- és kormeghatározása, régészeti és rétegtani vizsgálata, a felső-paleolitikum kutatása Magyarországon és a környező országokban, a neandervölgyi ember korának és kultúrájának

tanulmányozása Közép-és Kelet-Európában, Közép-Ázsiában, illetve a Kaukázuson túli területeken, valamint paleoökológiai kérdések.

Számos helyen folytatott ásatást Magyarországon, sokszor feleségével együtt (Istállóskői-barlang, Pilisszántói kőfülke, Szob, Szódliget, Pilismarót, Dömös, Ipoly-völgye, Ságvár, Érd, Remete-Felső-barlang, Budapest-Farkasrét stb.). 1956 óta dolgozott külföldi ásatásokon, tanulmányozta a különböző múzeumok ősköri anyagát, s így megismerhette Európa, Közép- és Észak-Ázsia valamennyi fontosabb lelőhelyét. Tanulmányúton járt Csehszlovákiában (Nyitra, Brno, Prága), Romániában (Bukarest, Iași, Constanța), Ausztriában (Bécs), Svájcban (Zürich), Kínában, Vietnámban, Jugoszláviában, Svédországban, Spanyolországban, Angliában, Franciaországban, valamint több alkalommal Mongóliában és Olaszországban. Dolgozott nemzetközi expedíciókkal német és francia ásatásokon, Szovjet-Közép-Ázsiában és a Kaukázuson túli területeken nyolc alkalommal volt hosszabb, több, mint 2 hónapos feltáráson.

Jelentős szerepet vállalt a különböző szakmai testületekben.

Tudományos szervezeti tevékenysége: tagja volt az MTA Régészeti Bizottságának (1969-től), az őskori Albizottságnak (1968-tól), elnöke az Interdiszciplinális Albizottságnak, a Magyar Barlangkutató Társulat Elnökségének, vezetője a Magyar Karsztkutató Társaság Régészeti Bizottságának (1967-től). Tagként részt vett az Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte (1958-tól), a Hugo Obermaier Gesellschaft (1960-tól), a Société Préhistorique Française (1960-tól), az INQUA (International Quaternary Assotiation) Early Man Bizottsága és az UISPP (Union International des Sciences Préhistorique et Protohistorique) 12 tagú kongresszusközi Bizottságának munkájában. Tudományos publikációi és utazásai révén az egész világon szakterülete valamennyi jelentős kutatójával személyes kapcsolatot tartott fenn. 1962-től meghívott előadóként, felkért hozzászólóként vagy szekcióvezetőként számos konferencián, tudományos tanácskozáson vett részt, többek között a „Lösz-periglaciális-paleolit” szimpóziumon, a Szungir-expedíció konferenciáján, stb.

Több, mint száz publikációja van,⁴ számos francia, német, angol nyelven megjelent könyv

³ MESTER 2000. 13–16; HORVÁTH 2002. 296; RINGER-MESTER 1998; BTM Régészeti Adattára ltsz.: H 1622–2004.

⁴ MESTER 2000. 17–25.

vagy nagyobb szabású tanulmány. Sok népszerűsítő írás és önálló kötet is fűződik nevéhez, melyekben az őskor kutatási eredményeit ismertette meg a szélesebb közönséggel. Ezt szolgálta a Magyar Televízió „Örményország ősi földjén” című, nívódíjjal kitüntetett filmje (1974), melynek forgatókönyvírója és szakmai tanácsadója is volt. Kiemelkedő munkája Magyarország története I/1 kötetének paleolitikummal foglalkozó fejezete (1984), valamint Bóna Istvánnal közösen írt egyetemi jegyzete, amelyen régészek generáció nőttek fel.

Különösen fontosnak tartotta az egyetemi régész-képzést, valamint a hazai és külföldi aspiránsok vezetését. Közülük kiemelkedett Luu Tran Tieu, aki Budapesten szerzett kandidátusi, később egyetemi doktori fokozatot, majd a hanoi Történeti Múzeum főigazgatója lett.

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN ŐRZÖTT HAGYATÉK ISMERTETÉSE

Gáboriné Csánk Veronika neve alatt végzett feltárások

1. Budapest II. Máriaremete. A Remete-Felsőbarlangi ásatás helyszíni felvételei, metszetek, tárgyak fotói és a bronzkori kincslelet leírása, rajzai néhány tárgyának fotója. 61 db fotó. Ltsz.: H 1540–2004. 2 oldal kézirat, 5 oldal gépelt kézirat, 3 db rajz. Ltsz.: H 1406–2004.
2. Budapest II. Máriaremete. A Remete-Felsőbarlanggal kapcsolatos kézzel és géppel írt feljegyzések, cikkek részletei, kéziratvázlatok, rajzok, fotók. 31 oldal kézirat, 48 oldal gépelt kézirat, 9 db rajz, 1 db fotó. Ltsz.: H 1399–2004.
3. Budapest II. Máriaremete. A Remete-Felsőbarlangban előkerült leletek leírása és fotója leírókartonokon. 10 db adatlap, 16 db fotó. Ltsz.: H 1543–2004.
4. Budapest III. Békásmegyer-BUVÁTI telepi ásatás helyszíni és tárgyfotói⁵ (1962). 37 db fotó. Ltsz.: H 1666–2004.
5. Budapest III. Békásmegyer-Vöröshadsereg u. 280-tól É-ra végzett ásatás fotói (1963).⁶ 17 db fotó. Ltsz.: H 1667–2004.
6. Budapest III. A Békásmegyer-Vöröshadsereg u. 280-tól É-ra végzett ásatás fotói⁷ (1966). 3 db fotó. Ltsz.: H 1668–2004.
7. Budapest III. Pünkösdfürdő, Vöröshadsereg u. 280-tól D-re. Az ásatás kézzel írott ásatási naplója (1974). 9 oldal szöveg (füzet), 1 db rajz. Ltsz.: H 1396–2004.
8. Budapest III. békásmegyeri tárgyfotók. 7 db fotó. Ltsz.: H 1669–2004.
9. Budapest III. Vöröshadsereg u.- Munkácsi M. u. által határolt területen végzett régészeti feltárásról készült jelentés (1974). 2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1692–2004.
10. Ásatási fotók, egy része feltehetően Békásmegyerről származik, egy kép Sződligetről, egy Ságvárról készült. 79 db fotó. Ltsz.: H 1670–2004..
11. Budapest III. Csillaghegy. Az ásatás rétegfelvételei és grafikonjai. 2 db rajz, 6 db fotó. Ltsz.: H 1397–2004.
12. Budapest XVI. Kicsi utcai ásatás fotói, a Badeni kultúra anyaga (1972). 16 db fotó. Ltsz.: H 1671–2004.
13. Őskori tárgyfotók, edények, edénytöredékekből összeállított táblák. 52 db fotó. Ltsz.: H 1672–2004.
14. Jelentés az 1971-ben Dunaföldváron végzett ásatásról. 1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1690–2004.
15. Érd-Parkváros: ásatási fotók és rajzok⁸ és az ásatáson talált leletek tárgyra rajzai táblákba rendezve. 22 tábla rajz, 10 db rajz, 5 db fotó. Ltsz.: H 1426–2004.
16. Érd-Parkváros. A feltárás fotói, felszín- és metszefotók, a leletek képei, felszínrajzainak másolatai (1964). 60 db fotó. Ltsz.: H 1538–2004. 3 db rajz. H 1711–2004.
17. „Az érdi középső paleolit telep”⁹ című cikk képanyaga és eredeti rajzanyaga. 4 db rajz, 11 db fotó. Ltsz.: H 1641–2004.
18. Bajót. A Jankovich-barlangban előkerült leletek leírása és fotója leírókartonokon.

⁵ A BTM Régészeti Adattárában őrzött dokumentáció ltsz.: 369–77.

⁶ A BTM Régészeti Adattárában őrzött dokumentáció ltsz.: 374–77.

⁷ A BTM Régészeti Adattárában őrzött dokumentáció ltsz.: 392–77.

⁸ A BTM Régészeti Adattárában őrzött dokumentáció ltsz.: 553–77, duplum példány.

⁹ CSÁNK 1971.

- 113 db adatlap, 191 db fotó. Ltsz.: H 1542–2004.
19. A Jankovich monográfiához¹⁰ készített táblák fotónegatívjai, eszközök fotója, tárgyfotók.
33 db fotó. Ltsz.: H 1675–2004.
20. Gáboriné Csánk Veronika nagydoktori disszertációjához¹¹ készített rajzok közül kettő, a X–XI. tábla eredeti pauszrajzon, a Kiskevélyi-barlang anyaga.
2 db pauszrajz. Ltsz.: H 1681–2004.
21. ArchÉrt számára készített cikk fotói neolitikus és bronzkori edényekről, valamint töredékekről.¹²
5 tábla fotó. Ltsz.: H 1657–2004.
22. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út. Kézzel írt ásatási napló egy füzetben. Dokumentáció: ásatási napló, fotók felirat nélkül, fénymásolt rajzok¹³ (1984).
7 oldal kézirat. Ltsz.: H 1525–2004.
9 oldal kézirat, 12 db rajz, 12 db fotó. Ltsz.: H 1528–2004.
23. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út. Kézzel írt ásatási napló egy füzetben. Az ásatás helyszíne, felszín- és metszetfotók, leletek fotói, színes és fekete-fehér képek. Felszín- és metszetrajzok, szintvonalas felmérés. Az ásatás felszín- és metszetrajzainak fénymásolatai (1985).
14 oldal kézirat. Ltsz.: H 1526–2004.
54 db fekete-fehér, 69 db színes fotó. Ltsz.: H 1532–2004.
8 db rajz. Ltsz.: H 1534–2004.
10 db rajz. Ltsz.: H 1682–2004.
24. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út. Kézzel írt ásatási feljegyzések, mélységadatok, rajzok egy füzetben, valamint ásatási helyszíni felvételek (1984–85).
9 oldal kézirat. Ltsz.: H 1527–2004.
148 db fotó. Ltsz.: H 1529–2004.
25. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út: az agancseszközös lelet feltárásának fotói. Az agancseszközök fekete-fehér és színes részletfotói. (1984–85)
146 db fotó. Ltsz.: H 1530–2004.
288 db fekete-fehér, 17 db színes fotó. Ltsz.: H 1531–2004.
26. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út. Az ásatás helyszíne, felszín- és metszetfotók, az előkerült leletek színes és fekete-fehér fotói, valamint az ásatás szintvonalas felmérése (1987). Az ásatás felszín- és metszetrajzai és másolatai 1987-ből és dátum nélkül.
169 db fekete-fehér, 23 db színes fotó. Ltsz.: H 1533–2004.
2 oldal kézirat, 3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1535–2004.
15 db rajz. Ltsz.: H 1683–2004.
1 db rajz. Ltsz.: H 1712–2004.
27. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út: az ásatás helyszínéről készített színes fotók (1988).
24 db fotó. Ltsz.: H 1541–2004.
- Gáboriné Csánk Veronika és Gábori Miklós közösen végzett munkáinak anyaga*
1. Budapest II. Máriaremete. A Remete-barlang ásatási naplója Gábori Miklóstól 1949-ből, kézzel írt kézirat.
8 oldal kézirat. Ltsz.: H 1627–2004.
2. Hont. Táblákba rendezett tárgyrajzok.
6 tábla pauszrajz. Ltsz.: H 1409–2004.
3. Kiskevélyi-barlang. Táblákba rendezett tárgyrajzok.
2 tábla rajz. Ltsz.: H 1410–2004.
4. Dömös. Helyszínrajzok és ásatási felszínrajzok. Látkép a Dunakanyarról. A ságvári kunyhó rekonstrukciója.
4 db rajz, 5 db fotó. Ltsz.: H 1411–2004.
5. Életképek a Bajót környéki (?) barlang megtekintéséről.¹⁴
7 db fotó. Ltsz.: H 1412–2004.
6. Egy-egy tábla tárgyfoto a Szeleta és az Istállós-kői-barlang anyagából.
2 tábla fotó. Ltsz.: H 1413–2004.
7. Helyszíni fotók és ásatási kép feltehetően Dunaföldvállról.

¹⁰ CSÁNK1986.

¹¹ CSÁNK 1986.

¹² CSÁNK 1964. 6, 7, 10, 11. kép

¹³ Az eredeti rajzok egy része megtalálható az Aquincumi Múzeum Ős- és Népvándorlaskori Osztályának Rajztárában.

¹⁴ Mester Zsolt elmondása szerint Kövecses-Varga Etelka és barlangászok ásatása volt kb. a 90-es évek elején. Valószínűleg Bajóti III. kőfülkének hívták az üreget. Tájékoztatását ezúton is köszönöm.

- 3 db fotó. Ltsz.: H 1414–2004.
8. A Dunakanyar: szintvonalas rajz fotónegatívja.
1 db fotónegatív. Ltsz.: H 1673–2004.
9. Szob-Ipolypart. Jelentés az ásatásról, ahol paleolit kultúrréteg, objektumok, kőeszközök és csigák kerültek elő.
1 oldal gépelt kézirat, 32 db fotó. Ltsz.: H 1415–2004.
10. Szob-Ipolypart: ásatási helyszínfotók, metszet- és felszínfotók, valamint tárgy-fotók az itt előkerült kő- és csonteszközökről, kavicsokról, csigákról. Az ásatási felszínrajz fotónegatívja. A helyszín és az ásatás fotónegatívjai valamint egy felszínrajz (manuálé) és pauszmásolata.
85 db fotó. Ltsz.: H 1416–2004.
1 db fotónegatív. Ltsz.: H 1674–2004.
5 db pauszrajz, 1 db manuálé, 29 db fotónegatív, 2 db rajzról készült fotó. Ltsz.: H 1677–2004.
11. A dömösi kunyhó rekonstrukciója fotókon és rajzokon. Mongoliai analógiák a kunyhóhoz.
3 db rajz, 3 db fotó. Ltsz.: H 1417–2004.
12. A dömösi ásatás helyszínéről, a Dunakanyarról készített fotónegatívok. A kunyhó rekonstrukciója. Pauszrajzok a helyszínről egy grafikon és egy manuálé.
4 db pauszrajz, 7db fotónegatív, 1 db dia, 6 db nagy negatív. Ltsz.: H 1676–2004.
13. Ságvár. Nagyméretű fotók a ásatásról és leleteiről, egy felszínrajz és grafikonok. Az agancseszközök fotói. Az ásatás helyszín és tárgyfotói, valamint rajzai, a kunyhó rekonstrukciója (fotócsíkok, nagyméretű negatívok).
11 oldal szöveg, 37 db rajz, 7 db fotó. Ltsz.: H 1419–2004.
5 db fotó. Ltsz.: H 1539–2004.
5 db pauszrajz, 2 db grafikon 1 db fénymásolat, 4 db nagy, 186 db fotónegatív. Ltsz.: H 1678–2004.
14. Különböző cikkekhez készített grafikonok negatívjai: Ságvár, Szob, Csillaghegy anyagáról, 2 db pauszrajz a szobi anyagról.
1 oldal szöveg, 5 db fotónegatív+12, 2 csik, 2 rajz. Ltsz.: H 1679–2004.
15. Kronológiai listák.
2 db pauszrajz, 2 db fénymásolat. Ltsz.: H 1680–2004.
16. Hont-Makárhegy. Helyszíni fotók, ásatási képek, tárgyfelvételek. Képek Csánk Veronikáról.
51 db fotó. Ltsz.: H 1408–2004.
17. Kiskevélyi-barlang. Az itt előkerült leletek leírása és fotója leírókartonokon.
27 db adatlap, 23 db rajz. Ltsz.: H 1544–2004..
18. Szelim-barlang, Pilisszántói II. kőfülke, Csákvári-sziklaüreg, Szeleta-barlang (alsó réteg), Bivak-barlang, Lovas. A barlangokban előkerült leletek leírása és fotója leírókartonokon.
17 db adatlap, 20 db fotó. Ltsz.: H 1545–2004.
19. Vegyes kép és rajzanyag: Szeleta-barlang, Remete-Felső-barlang, házrekonstrukció, paleolitikus leletek, kőeszközök, agancseszközök, csigák.
2 db rajz, 24 db fotó. Ltsz.: H 1631–2004.
20. A mongóliai úttal kapcsolatos képanyag, házrekonstrukciók. Gábori Miklós anyaga.
22 db fotó. Ltsz.: H 1642–2004.
21. Gábori Miklós levele Korek Józsefnek, hogy Tarpán paleolit leletek kerültek elő (1968).
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1693–2004.
22. Gábori Miklós jelentése a Hont környékén végzett 1969-s ásatásról, valamint a Dunántúl és az Észak-Alföld területén végzett terepbejárásról.
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1691–2004.
23. Jelentés Tárkány-Vadasárok lelőhelyen 1971-ben végzett ásatásról, Vékony Gábor levele az MTA Régészeti Bizottságának, Gábori Miklós ezzel kapcsolatos levele és jegyzőkönyv az ásatás miatt.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1694–2004.
24. Paleolit gyűjtemények listája: Érd, Csillaghegy, Remete-Felső-barlang, tárgyak felsorolása leltári számokkal.
2 oldal kézirat, 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1695–2004.

- Gáboriné Csánk Veronika tanulmányainak kéziratai, kéziratvariációi és mellékletei*
1. „A Remete–Felső–barlang és a dunántúli szeletien”¹⁵ című tanulmány.
83 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1400–2004.
 2. „A Remete–Felső–barlang ásatási eredménye és a dunántúli szeletien problémája.” című cikk magyar és német nyelvű kézírata.
21 oldal német, 10 oldal magyar gépelt kézirat. Ltsz.: H 1401–2004.
 3. „A Remete–Felső–barlang 1970. évi ásatásának eredményei” című cikk, ehhez kapcsolódó rajzok és fotók.
47 oldal gépelt kézirat, 2 db rajz, 8 db fotó. Ltsz.: H 1398–2004.
 4. „Az érdi őskori telep”¹⁶ című cikk.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1420–2004.
 5. „Az érdi középső paleolit telep. Die mittelpaläolithische Siedlung von Érd”¹⁷ című publikált cikk kézírata. A cikk egy részének gépelt kézírata.
142 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1425–2004.
25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1421–2004.
 6. „Az érdi középső paleolit telep” című kandidátusi értekezés téziseinek kézírata (füzet) (1966).
18 oldal gépelt kézirat Ltsz.: H 1422–2004.
 7. Valószínűleg Gáboriné Csánk Veronika kandidátusi disszertációjának bevezetője.
21 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1424–2004.
 8. Az érdi középső paleolitikus telep. Kandidátusi értekezés. Budapest (1966)
449 oldal (könyv). Ltsz.: H 1428–2004.
 9. Az érdi középső paleolitikus telep. A kandidátusi értekezés ábra és táblaanyaga. Budapest (1966)
20 tábla rajz, 40 db rajz, 48 db fotó. Ltsz.: H 1429–2004.
 10. Az Érd monográfiához¹⁸ készített metszet- és felszínrajzok másolatai, valamint a tárgyakról készített táblák és fotók.
20 tábla rajz, 5 db rajz, 3 db fotó. Ltsz.: H 1427–2004.
 11. Válasz az opponensi véleményekre (Érd)
27 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1736–2005.
 12. „L' industrie moustérienne d' Érd (Hongrie)” című cikk francia,¹⁹ „Az érdi moustérien ipar (Magyarország)” című cikk magyar nyelvű gépelt kézírata.
44 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1423–2004.
 13. Érddel kapcsolatos német nyelvű cikkek részletei, gépelt kéziratok. Valószínűleg egy interjú leírt változata az érdi lelőhelyről.
38 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1472–2004.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1479–2004.
 14. Gáboriné Csánk Veronika nagydoktora²⁰ („A középső paleolitikus Jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon”) nagy részének kézzel és géppel írt változata.
 15. „A Jankovichien magyarországi lelőhelyeinek kőipara”. A disszertáció egy fejezetének kézírata.
74 oldal kézirat, 209 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1435–2004.
101 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1433–2004.
 16. A Jankovich monográfia tábláinak vázlata, 3 oldal grafikon, 1 oldal statisztikai adatlap.
 17. Fotóanyag Gáboriné Csánk Veronika nagydoktorijához. Anyaggyűjtés. A Jankovich-barlang képanyaga táblákba rendezve.
1 oldal gépelt kézirat, 11 tábla, 1 db rajz. Ltsz.: H 1434–2004.
17 db fotó. Ltsz.: H 1436–2004.
24 db fotó. Ltsz.: H 1437–2004.
 18. „Az őskőkori Jankovich-kultúra Nyugat-Magyarországon”²¹ című doktori értekezés tézisei és válaszok az opponensi véleményekre, kézzel és géppel írt kéziratok (1986).
 19. „A jankovichien Nyugat-Magyarországon” című tézisvariáció.
 20. „Változások a kutatás menetében” a nagydoktori disszertáció I. fejezete.
37 oldal kézirat, 14 oldal füzet, 123 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1575–2004.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1441–2004.
28 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 444–2004.
 21. Gáboriné Csánk Veronika válasza az opponensi (Dr. Kretzoi Miklós, Dr. Bánész László, Dr. Zólyomi Bálint) véleményekre (1987).
41 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1586–2004.

¹⁵ CSÁNK 1984.

¹⁶ CSÁNK 1984a.

¹⁷ CSÁNK 1971.

¹⁸ GÁBORI–CSÁNK 1968.

¹⁹ GÁBORI–CSÁNK 1968.

²⁰ CSÁNK 1986.

²¹ CSÁNK 1986.

22. „Le Jankovichien. Une civilisation paléolithique en Hongrie.”²² Gáboriné Csánk Veronika nagydoktori disszertációjának egy francia nyelvű gépelt fordítás változata. 481 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1438–2004.
23. „Le Jankovichien en Hongrie de l'Ouest”²³ című cikk francia nyelvű gépelt kézirat variációja. 14 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1619–2004.
24. A magyarországi paleolitikus kutatás C 14-es eredményeiről szóló cikk kézírata. „C-14 dates of the Hungarian Palaeolithic” című cikk²⁴ magyar nyelvű javított változata. 12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1446–2004. 28 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1444–2004.
25. „Une oscillation climatique à la fin du Würm en Hongrie”²⁵ című tanulmány magyar nyelvű változata.
26. „A Würm végének klimatikus ingadozásai.” „Une oscillation climatique à la fin du Würm en Hongrie” című cikk magyar és francia verziója. 19 oldal kézirat. 24 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1448–2004. 30 oldal francia, 25 oldal magyar gépelt kézirat. Ltsz.: H 1510–2004.
27. „A dunántúli szeletien” című kézirat-változat. 29 oldal kézirat. 37 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1442–2004.
28. „Megjegyzések a szlovákiai szeletien kérdéséhez” című cikk²⁶ magyar nyelvű kézírata. 13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1456–2004.
29. „Egy kis múzeum 10 esztendeje” című cikk a pesterzsébeti múzeumról (befejezetlen). 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1480–2004.
30. „Tíz éves a Pesterzsébeti Múzeum” című cikk a XX. kerület területéről kézzel és géppel írva. 2 oldal kézirat, 3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1634–2004.
31. „Az ősemlék Magyarország” című könyv²⁷ képaláírásának szövegei. 15 oldal kézirat. 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1491–2004.
32. Gáboriné Csánk Veronika paleolitikus kutatásról szóló szakdolgozatának „Bevezetés” része. 5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1509–2004.
33. A paleolitikus kutatás története, a mezolitikus kutatás története. 105 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1512–2004.
34. „Őskori kovabánya Budapest-Farkasréten” című tanulmány magyar nyelvű gépelt kézírata.²⁸ 17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1523–2004.
35. „Ein palaolithischer Silex Abbau in Budapest (Ungarn)” magyar és német nyelvű kézirat.²⁹ 16 oldal német, 9 oldal magyar gépelt kézirat. Ltsz.: H 1524–2004.
36. Nagykovácsi őstörténete, ami elsősorban a Remete-Felső-barlangról szól és érinti a község későbbi történetét is. Kézzel és géppel írt szöveg. 3 oldal kézirat, 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1567–2004.
37. „Le mode de vie et l'habitat au Paléolithique moyen en Europe centrale”³⁰ című tanulmányt az 1976-os nizzai kongresszusra írta és előadta Gáboriné Csánk Veronika. Szöveg magyar és francia nyelven. 34 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1571–2004. 30 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1454–2004.
38. „Egy új moustieri lelőhely Magyarországon”³¹ cikk magyar nyelvű kézírata. 51 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1450–2004.
39. „Fiatalabb kőkori sír és szarvastemetkezés Békásmegyeren”³² című cikk és rövidített változata (1987). 11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1684–2004.
40. A DEQUA magyarországi kirándulásának útvonal (Tata, Dunaföldvár, Ságvár, Érd) vezetőjéhez kért anyag és egy levél az MTA Földrajztudományi Intézetének, magyar

²⁸ Ez a philadelphiai előadás magyar kézírata lehet.

²⁹ Ez az 1987-es philadelphiai előadás kézírata lehet, ami cikként franciául jelent meg: GÁBORI-CŠÁNK 1988.

³⁰ GÁBORI-CŠÁNK 1976.

³¹ GÁBORI-CŠÁNK 1967.

³² CŠÁNK 1971a

²² GÁBORI-CŠÁNK 1993.

²³ GÁBORI-CŠÁNK 1990.

²⁴ GÁBORI-CŠÁNK 1970.

²⁵ GÁBORI-CŠÁNK 1978.

²⁶ CŠÁNK 1956.

²⁷ CŠÁNK 1980.

eredeti és német fordítás.

42 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1492–2004.

Gábori Miklós tanulmányai, ismeretterjesztő cikkei, könyveinek részletei és kéziratvariációi

1. „A magyarországi löszpaleolitikum régészeti-történeti képe”³³ című cikk magyar és német kézírata.
11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1439–2004.
19 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1445–2004.
2. „Régészeti és rétegtani vizsgálatok a magyarországi paleolitikus löszlelőhelyeken”³⁴ című magyar nyelvű kézirat.
237 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1461–2004.
3. „Talajtani vizsgálatok az ősemberi kultúrák kutatásában” című cikk kézírata.
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1440–2004, H 1460–2004.
4. „Mezolit sátoralap Szódligeten”³⁵ című cikk magyar eredetije.
26 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1452–2004.
5. „25 év paleolitikus kutatása Magyarországon”³⁶ című kézirat.
34 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1466–2004.
6. „25 Jahre Paleolithforschung in Ungarn (1945–1969)”³⁷ gépelt, javított német nyelvű kézirat és egy kész változat.
58 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1505–2004.
7. „Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns”³⁸ című előadás, ill. tanulmány magyar nyelvű kézírata, rövidített szövege, valamint javított német változata.
34 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1467–2004.
52 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1521–2004.
16 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1459–2004.
8. „Az ősember útjain”³⁹ című könyv kézzel írt változata.
178 oldal kézirat. Ltsz.: H 1490–2004.
9. „Die letzte Phase des Paläolithikums in Ungarn”⁴⁰ című tanulmány német nyelvű

kézírata.

32 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1495–2004.

10. „A magyar barlangok kutatásának régészeti eredményei”⁴¹ című cikk.
12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1501–2004.
11. „Neandervölgy Budapest határán. Ősember Budapestben”⁴² című cikk.
7 oldal gépelt kézira. Ltsz.: H 1502–2004.
12. „Közép- és Kelet-Európa első benépesedése”⁴³ című cikk kézírata és ennek egy változata sok kéziratot javítással.
58 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1503–2004.
47 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1462–2004.
13. „Az ókor története”⁴⁴ kézzel és géppel írt kézirat.
38 oldal kézirat, 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1504–2004.
14. „A neandervölgyi ember...” című cikk.
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1506–2004.
15. „Az ősember hétköznapijai”⁴⁵ című tanulmány. Ehhez kapcsolódó két levél.
85 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1559–2004.
16. „Magyarország őskökorának áttekintése”⁴⁶ című tanulmány német nyelvű kézírata.
16 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1497–2004.
17. „Tableau récapitulatif du paléolithique de Hongrie”⁴⁷ című francia és magyar nyelvű kéziratváltozat (Magyarország paleolitikumának áttekintése).
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1464–2004..
18. „Neuere Ergebnisse der Palaolithforschung in Transkaukasien”⁴⁸ című tanulmány.
25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1573–2004.
19. „Die neuesten Paläolithforschungen in Mittelasien”⁴⁹ című tanulmány kézírata.
27 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1574–2004.
20. „Le rôle du Paléolithique de Transcaucasie dans le peuplement d'Europe Orientale”⁵⁰ című tanulmány.
20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1572–2004.

³³ GÁBORI 1968.

³⁴ GÁBORI– GÁBORI 1957.

³⁵ GÁBORI 1968a.

³⁶ GÁBORI 1970.

³⁷ GÁBORI 1970.

³⁸ GÁBORI 1969a

³⁹ GÁBORI 1974.

⁴⁰ GÁBORI 1989.

⁴¹ GÁBORI 1977.

⁴² GÁBORI 1966.

⁴³ GÁBORI 1977a.

⁴⁴ GÁBORI 1964.

⁴⁵ GÁBORI 1973.

⁴⁶ GÁBORI 1969.

⁴⁷ GÁBORI 1969.

⁴⁸ GÁBORI 1976.

21. „Magyarország területének őstörténete” című tanulmány.
50 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1508–2004.
22. Valószínűleg egy Ságvárról szóló cikk német nyelvű kézzel írt kézírata ill. jegyzetek.
55 oldal kézirat. Ltsz.: H 1468–2004.
23. „Iserniai prehisztorikus táborhely és paleo-ökológiai összefüggése” című tanulmány magyar és olasz nyelven.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1516–2004.
24. Kínai magyar kapcsolat tervezet és feltehetően ehhez kapcsolódó leírások különböző kínai dinasztiákról, leletekről.
32 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1560–2004.
25. „Örményország ősi földje” című témavázlat kézírata és cikkrészlet az 1974-ben készített filmhez.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1561–2004.
9 oldal gépelt kézirat. H 1739–2005.
26. „Beiträge zur Steinzeit Zentralasiens (Mongolei)”⁵¹ című kézzel írt cikk a mongóliai kutatóút eredményeiről.
19 oldal kézirat. Ltsz.: H 1610–2004.
27. „A Shabarakh-kultúra tipológiájához és elterjedéséhez”⁵² című, a mongóliai kutatóút tanulságait feldolgozó cikk kézíratos változata (mezolitikum, neolitikum).
14 oldal kézirat. Ltsz.: H 1611–2004.
28. „A neolit kultúra microlit karaktere Közép-Ázsiában, a Bajkálon túli vidéken és Mandzsuriában.” című tanulmány (őskor, neolitikum).
11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1613–2004.
29. Egy cikk és egy cikkrészlet a mongóliai utazásáról, az ott található leletekről, kultúrákról (paleolitikum, neolitikum).
24 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1614–2004..
30. A Somlyó-hegyi mezolitikus leletekről szóló tanulmány egy kronológiai táblázattal és rajzokkal.
11 oldal gépelt kézirat, 5 tábla rajz. Ltsz.: H 1624–2004.
31. „A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között” című doktori értekezés meghívója, tézisei és bírálatokra adott válaszok (1972).
57 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1579–2004..
32. „Neandervölgyi emberek Budapest határán” Gábori Miklós könyve⁵³ Érdről szóló részének leírása, az egész fejezet címe a könyvben „Az ötvenezer éves ember”.
35 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1443–2004..
33. „Az életmód-történet ideológiai alapjai. Ósközösségi és rabszogatartó társadalom.” Előadás az MSZMP 1978-as ideológiai konferenciáján.
53 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1602–2004.
34. „Alábecsülték az ősembert” című, a The Economist 1984-s (nov. 3) számában megjelent cikk magyar fordítása.⁵⁴
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1685–2004.
35. „A késői paleolitikum kérdései Magyarországon” című kandidátusi értekezés tézisei és egy meghívó a vitára.
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1654–2004.
36. „Győr környékének paleolitikuma és mezolitikuma.” című rajzokkal ellátott tanulmány 1946-ból (paleolitikum, mezolitikum).
9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1628–2004.
37. „A mongol főváros múzeumai”⁵⁵ című cikk, jelentés és beszámoló kivonata az 1961-s mongóliai kutatóútjáról.
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1635–2004.
38. „Jelentés az 1965. évi kínai tanulmányutamról”⁵⁶ című cikk. Gábori Miklós kínai utazásáról szóló ismeretterjesztő cikkei a Tükör újság számára (2 db)
15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1514–2004.
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1747–2005.
39. „Ala Tau - Ararát (Régészeti utazások)” témavázlat.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1740–2005.
40. „A legrégebb budai régiség” című cikk (Miller Ferdinánd 1752-ből való latin

⁵³ GÁBORI 1968b.

⁵⁴ Ezt a cikket nem Gáboriék írták, csak a megjelenés után szereztek tudomást róla. Ennek következménye, hogy a Magyar Tudományba kértek egy cikket a lelőhelyről. Mester Zsolt szíves közlése.

⁵⁵ GÁBORI 1963.

⁵⁶ GÁBORI 1971d.

⁴⁹ GÁBORI 1976a.

⁵⁰ GÁBORI 1976b.

⁵¹ A cikk a Hančar-Festschriftben jelent meg: GÁBORI 1962.

⁵² GÁBORI 1962a.

- nyelvű régészeti Híradásának ismertetése). 7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1741–2005.
41. Ismeretterjesztő cikk a Budapest környékén élt első emberről. 5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1742–2005.
 42. A Magyar Hírlap részére írt ismeretterjesztő cikk a régészetről és egy kísérőlevél (1972). 10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1743–2005.
 43. „Utazások régész szemmel. Ősemberek-országok-régészek. Gábori Miklós ismeretterjesztő írása. 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1744–2005.
 44. „Ősemberek Afrikája.” Ismeretterjesztő cikk. 9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1745–2005.
 45. „Mit állítunk ki a budai Palotában?” Az állandó kiállítás rövid ismertetése. 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1746–2005.
 46. „Ősembert kerestem” című témavázlat Gábori Miklós tollából. Könyvének tartalomjegyzéke. 6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1748–2005.
 47. „Rejtélyes sziklák völgye: Valcamonica.” Ismeretterjesztő leírás az Alpokban talált sziklarajzokról. 7 oldal kézirat, 7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1749–2005.
 48. Gábori Miklós cikke a Magyarország című kötetbe Pest–Buda 100. centenáriumakor. Budapest régészeti emlékeiről ír. 9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1750–2005.
 49. „Budapest legrégebb lakótelepe– a leendő legújabb helyén.” Cikk a békásmegyeri ásátásokról és egy kísérőlevél. 11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1751–2005.
 50. „Emlékezés Vértes Lászlóra.” 12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1752–2005.
 3. „A régészet és történettudomány módszerei a társadalomtudományban” című cikk. 20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1463–2004.
 4. „Körkép– az ősember kutatásról”⁵⁸ című kézirat. 23 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1465–2004.
 5. „Österr. Arbeitsg.f Ur- u. Frühgeschichte (Festschrift 1975)”⁵⁹ című kézirat magyar nyelven. 16 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1471–2004.
 6. „Ein Versuch zur Paläoethnologie an der Mittelpalaeolithischen Siedlung von Erd” című német nyelvű tanulmány vagy előadás kézírata (Kiel 1970).⁶⁰ 20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1513–2004.
 7. „Die Funde von Vértesszőllős”⁶¹ 25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1569–2004.
 8. „Die Rolle des transkaukasischen Paläolithikums in der Besiedlung Osteuropas”⁶² című előadás kézírata. 21 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1570–2004.
 9. „Magyarországi őskori obszidián-kereskedelem”⁶³ című kézzel írt cikk részlete. 2 oldal kézirat. Ltsz.: H 1625–2004.
 10. A nagycenki kovaeszközök leírása, kézzel írt cikk részlete (mezolitikum, 1949). 2 oldal kézirat. Ltsz.: H 1626–2004.
 11. „A felső paleolitikum nyoma Budapest”⁶⁴ című cikk. 11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1407–2004.
 12. Valószínűleg egy publikálatlan kézirat, amely a paleolit barlangok jellemzőiről szól. 11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1469–2004.

Gábori Miklós és/vagy Gáboriné Csánk Veronika cikkei, kéziratföredékei

1. „Az alsówürm (Amersfoort v. Brörup) és a würm1 glaciális kapcsolata a Remete–Felsőbarlang geológiai szelvénye alapján.” 2 oldal kézirat, 15 oldal gépelt kézirat, 2 db pauszrajz, 2 db fotó. Ltsz.: H 1449–2004.
2. „Eszközfejlődés és gazdálkodási változás a középső paleolitikumban”⁵⁷ című cikk magyar kézírata. 26 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1451–2004.

⁵⁷ GÁBORI–CSÁNK 1968a

⁵⁸ GÁBORI 1971e

⁵⁹ GÁBORI 1976a

⁶⁰ Ez Csánk V. előadása volt a Hugo Obermaier Gesellschaft konferenciáján, valószínűleg nem adták ki.

⁶¹ Csánk V. előadása az 1976–s hallei konferencián, valószínűleg nem jelent meg nyomtatásban.

⁶² Az 1976–os nizzai UISPP–n ez volt Gábori Miklós előadása, a cikk franciául jelent meg: GÁBORI 1976b.

⁶³ GÁBORI 1951.

⁶⁴ CSÁNK 1984b.

⁵⁷ GÁBORI–CSÁNK 1968a

13. A paleolitikutatók helyzetét leíró rövid tanulmány.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1649–2004.
14. A „löszpaleolitikum” témájáról szóló szimpózium cikk (1968).
20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1766–2005.

Recenziók

1. „E. Lucius: Das Problem der Chronologie jungpaläolithischer Stationen im Bereiche der europäischen UdSSR” (Mitt. Prahist. Kommission d. Österreich. Akd. D. Wiss. XIII–XIV. Wien, 1969–70. 1–130)⁶⁵, Gáboriné Csánk Veronika ismertetése.
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1481–2004.
2. „Etudes et documents Tchadiens. Memoires I.– Actes du Premier Colloque International d'Archéologie Africaine” (Fort-Lamy 1969. 1–399.), Gáboriné Csánk Veronika recenziója.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1482–2004.
3. „Travaux de l'Institut d'Art Préhistorique.” XII. (Institut d'Art Préhistorique de la faculté des lettres et Sciences Humaines de Toulouse. Toulouse, évsz. nélk. 1–458.), Gáboriné Csánk Veronika ismertetése.
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1483–2004.
4. „Rivista di Scienze Preistoriche” (Vol. XXI. 1. 1971. 1–211., Vol. XXV.1. 1970. 1–325.) Gáboriné Csánk Veronika ismertetése.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1484–2004.
5. „P. Allsworth-Jones: The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe.” (Claredon Press, Oxford 1986.) Gáboriné Csánk Veronika ismertetése.⁶⁶
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1485–2004.
13 oldal gépelt kézirat, 4 oldal korrektúra.
Ltsz.: H 1493–2004,
6. „G. Kehnscherper: Auf der Suche nach Atlantis.” (Urania Verlag. Leipzig, Jena, Berlin, 1980.) kézzel és géppel írt kézirat, valamint ennek egy variációja. Gáboriné Csánk Veronika munkája.
7 oldal kézirat, 5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1486–2004.
7. 6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1511–2004.
- „H. J. Seitz: Die Steinzeit im Donaumoos.

- (Veröffentl. der Schwab. Forsch. Landesgeschichte, Studien zur Gesch. Des Bayer, Ausburg 1965.) kézirat németül és magyarul Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika tollából.
12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1496–2004.
8. Gábori Miklós hozzászólása „K. Valoch: Evolution of the Paleolithic in Centre and Eastern Europa” című tanulmányához a Current Anthropology folyóiratban.⁶⁷
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1601–2004.
9. „H. de Lumley u. Mitarb.: Une cabane acheuléenne dans la Grotte du Lazaret. (Préhist. 1969) magyar nyelvű gépelt kézirat.⁶⁸
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1498–2004.
10. „Payot, B.: Les Civilisations du Paléolithique supérieur du Bassin de l'Aveyron.”⁶⁹ (Travaux de l'Institut d'Art Préhistorique XI.), Gábori Miklós ismertetése.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1499–2004.
11. „Dr. Lipták Pál: Embertan és ember-szár-mazástan”⁷⁰ (Budapest, 1969), Gábori Miklós ismertetése.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1500–2004..
12. „Bánesz, L.: Barca bei Koice– paläolithische Fundstelle.”⁷¹ (ArchSlovacaFontes, 1968). megjelent munkájáról írta Gábori Miklós.
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1470–2004.
13. „J. Auguszta– Z. Burian: Menschen der Urzeit” című könyvről írt könyvismertetést Gábori Miklós.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1633–2004.
14. J. Tixier: Gábori-Csánk (V) – La station du Paléolithique moyen d'Érd– Hongrie. Gáboriné Csánk Veronika munkájáról írt ismertetés.⁷²
15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1519–2004..
15. Két rezümé német nyelven, Rác O. megjelöléssel.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1568–2004.
16. Gábori Miklós jelentései Kőszegi Frigyes,

⁶⁵ GÁBORI–CSÁNK 1972.⁶⁶ CSÁNK 1988.⁶⁷ GÁBORI 1968c.⁶⁸ GÁBORI 1971.⁶⁹ GÁBORI 1971a.⁷⁰ GÁBORI 1971b.⁷¹ GÁBORI 1971c.⁷² ActaArchHung 22. (1970), p. 420–424.

- Schreiber Rózsa és Nagy Margit egy-egy tanulmányáról, (őskor, népvándorláskor). 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1650–2004.
17. „Vértes László és munkatársai: Tata. Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn” (ArchHung 43. Bp., 1964) Gábori Miklós ismertetése.⁷³ 10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1738–2005.
18. „L.S.B. Leakey, Phd. Die Entwicklung des Menschen” (1970) című munkájáról Gábori Miklós ismeretése. 9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1762–2005.
19. „M. W. Heeler: Moderne Archäologia” című munkájáról Gábori Miklós ismertetése. 7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1763–2005.
- Előadások és/vagy tanulmányok*
1. „A Remete-Felső-barlang ásátásának eredményei” című előadás kézírata. Gáboriné Csánk Veronika. 18 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1402–2004.
2. Az érdi moustérien teleppel kapcsolatos előadások magyar nyelvű kézíratai, Gábori Miklós, Gáboriné Csánk Veronika. 27 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1475–2004.
3. „Kelet-Európa középső paleolitikuma” Tata, Dunaföldvár, Ságvár, Érd. Előadás és cikk az UISPP VIII. Kongresszusán Belgrádban (1971). Gáboriné Csánk Veronika. 30 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1453–2004.
4. „Magyarország paleolitikuma.” Valószínűleg egy Ferrarában tartott előadás magyar nyelvű kézírata. Gáboriné Csánk Veronika. 17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1455–2004.
5. „Die Funde von Vértesszőllős” című előadás, amely az 1976-ban tartott hallei konferencián hangzott el. Magyar és német nyelvű kézirat. Gáboriné Csánk Veronika. 66 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1457–2004.
6. „Die Behausungsspuren von Dömös” című, a güznburgi konferencia kötetébe írt tanulmány⁷⁴ magyar és német nyelvű kézírata, rajz, dia és egy levél. Gáboriné Csánk Veronika. 23 oldal gépelt kézirat, 1 db rajz, 1 db dia. Ltsz.: H 1458–2004.
7. Sylt-Kielben 1970-ben elhangzott előadás szövegének kézírata. Gábori Miklós. 25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1487–2004.
8. „Ein paläolithischer Silex Abbau in Budapest” című előadás szövege. A konferencia Philadelfiában volt 1987-ben, előadója: Gáboriné Csánk Veronika. Cikkváltozata: GÁBORI–CSÁNK 1988. 12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1488–2004.
9. „Le Paléolithique de Hongrie” című Ferrarában elhangzott előadás francia nyelvű szövege. Gáboriné Csánk Veronika. 12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1489–2004.
10. „Nouvelles observations sur le Szélétien.” Az 1974-es párizsi konferencián előadott szöveg francia és magyar nyelven és egy kísérőlevél. Gáboriné Csánk Veronika. 20 oldal francia, 15 oldal magyar kézirat, 1 oldal levél. Ltsz.: H 1494–2004.
11. „Az ősember korának kutatása a Szovjetunióban”⁷⁵ című előadás kézírata. Gábori Miklós. Megjelent: GÁBORI 1969b. 16 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1520–2004.
12. „Őskori kovabánya Farkasréten” című előadás szövege. Gáboriné Csánk Veronika. 10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1522–2004.
13. „Ősemberek, ásátások” című előadás gépelt kézírata kézzel írt kiegészítésekkel. Levél a TIT miskolci szervezetétől, amiben felkéri Gábori Miklóst az előadás megtartására (1975). 13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1558–2004.
14. „A múzeumok szerepe a közművelődésben.” Valószínűleg egy ismeretterjesztő előadás szövege. 12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1605–2004.
15. „A barlangok régészeti kutatásáról” Gábori Miklós előadásaként hangzott el barlangkutatóknak. 10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1753–2005.
16. Feltételezhetően Gábori Miklós előadása a Szovjetunió-beli útjáról. Elhangzott a Kielben rendezett konferencián. 15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1761–2005.

⁷³ GÁBORI 1966a 123–126.

⁷⁴ GÁBORI–CSÁNK 1984.

⁷⁵ GÁBORI 1969b.

Ezúton szeretném megköszönni lektorom, Mester Zsolt sok segítségét, hasznos tanácsait.

Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika opponensi, lektori véleményei, bírálatai

1. Gáboriné Csánk Veronika opponensi véleménye Benkő Lázár: Kerámiákban levő kvarckristályok termolumineszcens tulajdonságainak vizsgálata és alkalmazásuk a kormeghatározásban című kandidátusi disszertációjáról (1993).
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1589–2004.
2. Gáboriné Csánk Veronika bírálata Simán Katalin: Új eredmények Északkelet-Magyarország paleolitikumában. című doktori értekezéséről (1984).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1639–2004.
3. Gábori Miklós, Gáboriné Csánk Veronika véleményezése Dobosi Viola: A magyarországi felső paleolitikum történeti vázlata című OTKA pályázatáról.
2 oldal kézirat. Ltsz.: H 1630–2004.
4. Gábori Miklós lektori véleménye Szatmáry László: A Kárpát-medence késő-mezolitikus és kora-neolitikus népességének dinamikája humán-ökológiai rekonstrukció alapján című munkájáról (1981).
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1587–2004.
5. Gábori Miklós bírálata T. Bíró Katalin: Az őskori és őskőkori pattintott kőeszközök nyersanyagai Magyarországon című doktori disszertációjáról (1984).
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1588–2004.
6. Gábori Miklós bírálata Kövecses-Varga Etelka: Felső-paleolit lakhelytípusok Nyugat és Közép-Európában című doktori disszertációjáról (1994).
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1590–2004.
7. Gábori Miklós bírálata Simán Katalin: Új eredmények Északkelet-Magyarország paleolitikumában című doktori disszertációjáról (1984).
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1591–2004.
8. Gábori Miklós bírálata Ringer Árpád: Egy levéleszközös formakör szórványleletei a Bükk hegység területén című bölcsész-doktori értekezéséről (1982).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1592–2004.
9. Gábori Miklós bírálata Csongrádiné Balogh Éva: Rézkori, bronzkori pattintott kőeszközök Pest megyében és a Dunától keletre eső területeken. című doktori értekezéséről.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1653–2004.
10. Gábori Miklós opponensi véleménye Makkay János: Az indoeurópai népek őstörténete és a vonaldíszes kerámia című doktori értekezéséről (1986).
1 oldal kézirat, 14 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1593–2004.
11. Gábori Miklós lektori véleménye Simán Katalin: Paleolit leletek Sajószentpéterről című cikkéről (1984).
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1594–2004.
12. Gábori Miklós lektori véleménye Dobosi-Vörös-Krolop-Schweitzer: Pilismarót-Diós: új őskőkori telep című tanulmányáról (1985).
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1595–2004.
13. Gábori Miklós lektori véleménye Bíró Katalin munkájáról (1982).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1596–2004.
14. Gábori Miklós szakmai lektorálása J. Waechter: Az ember őstörténete. című könyvről. Levél Székely Ervin szerkesztő részére (1986).
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1597–2004.
15. Gábori Miklós lektori véleménye Vértés L.-Dobosi V.: Régészeti feldolgozás és Kretzoi Miklós: A telepfauna kiértékelése (Vértesszöllős alsó paleolit őstelep) című munkájáról (1978).
27 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1580–2004..
16. Gábori Miklós kontrollszerkesztői-szaklektori véleménye A. Leroi-Gourhan: Les religions de la Préhistoire című könyvének fordításáról.
31 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1582–2004.
17. Gábori Miklós lektori véleménye: Az ember származása című forgatókönyvről (1979).
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1583–2004.
18. Gábori Miklós lektori véleménye T. Dobosi Viola: Új felsőpaleolit lelőhely Mogyorósbányán című tanulmányáról.
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1702–2004.
19. Gábori Miklós jelentései Kőszegi Frigyes, Schreiber Rózsa és Nagy Margit egy-egy tanulmányáról.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1650–2004.
20. Gábori Miklós opponensi véleménye László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakasza című munkájáról.
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1737–2005.

Szakirodalmi jegyzetek, feljegyzések, cikkek részletei

1. Egy lelőhely (?) faunaanyagának vizsgálata.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1476–2004..
2. Embertani rész valamelyik tanulmányhoz, kézzel írt jegyzetek.

- 14 oldal kézirat. Ltsz.: H 1477–2004.
3. Szakirodalmi jegyzetek, különböző cikkfordítások egy füzetben, cikkek kivonata kézzel írva magyar és német nyelven. Német nyelvű kéziratröredékek. 19 oldal kézirat egy füzetben. Ltsz.: H 1547–2004.
72 oldal kézirat. Ltsz.: H 1549–2004.
34 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1473–2004..
 4. Képjegyzék magyar és német nyelven. 9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1474–2004,
 5. Kézzel írt kézirat részletek, szakirodalmi jegyzetek. Jegyzetek két kockás füzetben (1984). Feljegyzések Gáboriné Csánk Veronika, Gábori Miklós munkái. 23 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1565–2004.
20 oldal kézirat (két füzet). Ltsz.: H 1640–2004.
15 oldal kézirat. Ltsz.: H 1710–2004.
 6. A mongóliai kutatóutat kézzel és géppel leírt jegyzetek, cikktöredékek, szakirodalmi jegyzetek, feljegyzések nagyrészt kézzel írva, valamint rajzos táblák különböző köeszközökről és két térkép Gábori Miklóstól.
 7. Mongólia, szakjegyzetek IX., kézzel írt füzet.
 8. Szakirodalmi jegyzetek, feljegyzések egy kis noteszben, kézzel írva. 20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1609–2004.
36 oldal kézirat, 2 oldal gépelt kézirat, 30 tábla rajz, 2 térkép. Ltsz.: H 1616–2004.
13 oldal kézirat (füzet). Ltsz.: H 1767–2005.
24 oldal kézirat (füzet). Ltsz.: H 1768–2005.
 9. Szakirodalmi jegyzetek a kínai paleolit anyagról, kézzel írt notesz, fotók és rajzok. 14 oldal kézirat (füzet), 2 db rajz, 24 db fotó. Ltsz.: H 1769–2005.
 10. Ismeretterjesztő előadások vagy cikkrészletek kézzel és géppel írva az őskorról, a régészeti módszerekről, kronológiai meghatározásokról. 3 oldal kézirat, 11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1636–2004.
 11. Szakirodalmi jegyzetek, rajzok és fotók különböző témakörökben. 6 oldal gépelt kézirat, 4 db rajz, 2 db fotó. Ltsz.: H 1776–2005.
- A Gábori hagyatékba került más szerzőktől származó tanulmányok*
1. Schweitzer Ferenc: Remete-Felső-barlang geológiai szelvényének vizsgálata. című cikk. 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1403–2004.
 2. Leél-Őssy Sándor: Geomorfológiai és hidrológiai vizsgálatok a Máriaremete-i-szorosban című cikk. 9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1404–2004.
 3. Remete-Felső-barlang faunaanyagának vizsgálata. című tanulmány, ELTE Alkalmazott Növénytani és Szövetfejlődéstan Tanszék. 1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1405–2004..
 4. A ságvári ásatás kézzel írott, rajzokkal illusztrált feljegyzései, eredeti rajzok, feljegyzések két füzetben, és lapokon, néhány ásatási fotó. Gallus Sándor ásatása. 11 oldal szöveg, 37 db rajz, 7 db fotó. Ltsz.: H 1418–2004.
 5. Kretzoi Miklós: Étude paléontologique – fejezet az Érd monográfiából (magyar nyelvű kézirat). 96 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1430–2004.
 6. Kretzoi Miklós: Régészeti zoológia (A vadászat és a feldolgozás) című tanulmánya az Érd kötethez (javítás előtti verzió). 37 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1431–2004.
 7. Kordos László: Az 1980. évi magyarországi holocénkutatás című jelentés gépelt változata. 3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1478–2004.
 8. Dienes I.: Egzakt módszerek heméraábra készítésére és azok alkalmazása korbecslésre című cikke. 5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1517–2004.,
 9. Dienes I.: Proposal for Formalization of Stratigraphic Terminology című tanulmány (1975). 34 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1518–2004.
 10. Szolnok Gábor mérnök szakvéleménye a XII. Farkasrét, Denevér úti ásatás szelvényének állékonyságáról és valószínűleg ehhez tartozó kéziratos jegyzetek (1985). 2 oldal kézirat, 3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1536–2004..
 11. Patantyús-Á Miklós: Jelentés a Bp. Denevér utcai lelőhelyen végzett régészeti célú geoelektromos mérésekről (összeállítás, 1984) 12 oldal gépelt kézirat, 11 db rajz. Ltsz.: H 1537–2004.
 12. Kubinyi András: Az életmód-történet ideológiai alapjai. A feudális társadalom. című előadásának gépelt kézirata és egy meghívó az előadásra (1978). 51 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1551–2004.
 13. Kretzoi Miklós (?): Lectori vélemény

- Gábori Miklós dr. A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között című kéziratáról (1971).
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1562–2004.
14. Banner János és Dobrovits Aladár opponensi véleménye Gábori Miklós: A késői paleolitikum kérdései Magyarországon című kandidátusi értekezéséről (1959).
31 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1577–2004.
15. Harmatta János, Kretzoi Miklós és Bánesz László opponensi véleménye Gábori Miklós: A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között című doktori értekezéséről (1972).
31 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1578–2004.
16. Benkő Lázár válasza Gáboriné Csánk Veronika kandidátusi értekezéséről írt bírálatára (1994).
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1581–2004.
17. Dr. Zólyomi Bálint opponensi véleménye Gáboriné Csánk Veronika doktori értekezéséről.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1576–2004.
18. Dr. Kretzoi Miklós és Dr. Bánesz László opponensi véleménye Gáboriné Csánk Veronika: Az őskőkori jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon című doktori értekezéséről (1987).
23 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1585–2004.
19. Simán Katalin: Északkelet Magyarország bizonytalan korú paleolit leletei (Miskolc, Avas). Szakdolgozat.
63 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1598–2004.
20. Ali Ahmed Bachit: A paleolitikum kutatásának módszertani alapjairól. Szakdolgozat (1977).
83 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1599–2004.
21. Luu Tran Tieu: A kavicsiparok szerepe az emberiség kőkori kultúráiban című doktori értekezése.
362 oldal gépelt kézirat, 18 tábla, 21 szöveggözi kép (rajz). Ltsz.: H 1617–2004.
22. Gábori Miklós, Kretzoi Miklós, Bánesz László lektori és opponensi véleménye Luu Tran Tien: Paleolitikus kavicsiparok Európában című munkájáról (1980).
15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1600–2004.
23. Dr. Fülöp József: Óskori tüzkőbányászat emlékei a tatai Kálvária-dombon című munkája.
33 oldal gépelt kézirat, 18 db rajz, 41 db fotó. Ltsz.: H 1603–2004.
24. Somogyi Sándor: A magyar nép kialakulásának és honfoglalásának földrajzi környezete. című doktori értekezése, ennek tézisei, és opponensi véleményei, Somogyi Sándor, Borsy Zoltán, Zólyomi Bálint, Erdélyi István tollából.
125 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1604–2004.
25. Részletek John Maringer: Contribution to the Prehistory of Mongolia című könyvéből. Gáboriék megjegyzéseivel ellátott magyar fordítás.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1612–2004.
26. C. Dordzsszüren: A Mongol Népköztársaság területén lévő kőkorszak kutatásának helyzete. (Ulaanbaator 1957) című cikk javításokkal.
18 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1615–2004.
27. Egy lelőhely (?) faunaanyagának vizsgálata. 7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1476–2004.
28. Embertani rész, kézzel írt jegyzetek (?)
14 oldal kézirat. Ltsz.: H 1477–2004.
29. „Kőanyagvizsgáló módszerek és alkalmazásuk a magyar régészetben” című tanulmány (?)
26 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1621–2004.
30. Kalicz Nándor opponensi véleménye dr. Gábori Miklósné, dr. Csánk Veronika „Az érdi középső paleolit telep” című kandidátusi értekezéséről.
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1734–2005.
31. Kretzoi Miklós opponensi véleménye dr. Gábori Miklósné, dr. Csánk Veronika „Az érdi középső paleolit telep” című kandidátusi értekezéséről.
22 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1735–2005.
32. Banner János lektori jelentése G. Csánk Veronika: Az érdi középső paleolit telep című munkájáról.
5 oldal kézirat. Ltsz.: H 1764–2005.
33. Dr. Krolopp Endre: Előzetes jelentés a csillaghegyi Mollusca-anyag vizsgálatáról.
2 oldal kézirat. Ltsz.: H 1765–2005.
- Hivatalos ügyek*
1. Gáboriné Csánk Veronika önéletrajza és tudományos munkáinak jegyzéke, hivatkozások.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1550–2004.
2. Gáboriné Csánk Veronika munkaköri jegyzéke, munkaköri leírása, tudományos munkáira való hivatkozás.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1555–2004.
3. Gáboriné Csánk Veronika belgiumi ösztön-

- díjához összegyűjtött anyagok: 1 db fénykép, tudományos munkáinak a jegyzéke magyar és francia nyelven, francia nyelvű önéletrajz, gépelt kéziratok, fénymásolt lapok tudományos minősítést igazoló iratokról.
11 oldal gépelt kézirat, 1 db fotó. Ltsz.: H 1556–2004.
4. Gáboriné Csánk Veronika tudományos önéletrajza francia nyelven.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1644–2004.
 5. Gáboriné Csánk Veronika munkatervei (9 db) és munkajelentései (9 db).
24 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1646–2004.
 6. Gáboriné Csánk Veronikának a Szocialista Kultúráért kitüntetett jelvény iratai (1982).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1648–2004.
 7. Gáboriné Vera jelentése az 1970–s Svájcban töltött tanulmányútjáról a BTM Főigazgatósága számára.
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1659–2004.
 8. Gábori Miklós életrajza, szakmai életrajza, tudományos életrajza, megjelent munkáinak jegyzéke.
11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1622–2004.
 9. Gábori Miklós munkatervei és munkajelentései.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1655–2004.
 10. Jelentés az Ős- és Népvándorlaskori Osztály 20 éves munkájáról. Gépelt kézirat, őskor, rómaikor, Gábori Miklós).
19 oldal kézirat. Ltsz.: H 1546–2004.
 11. Gábori Miklós beszámolója az Osztály munkájáról, dolgozóiról, a saját munkájáról. A Pártvezetőség számára készített előadás gépelt szövege.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1656–2004.
 12. Gábori Miklós kérvényei Svédországi tanulmányútjával kapcsolatban (1962, 1964, 1965) Tarjányi Sándor főigazgató, J. W. Walldén és G. Arwidsson levelei.
5 oldal kézirat, 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1658–2004.
 13. Meghívó az 1963–s moszkvai konferenciára és jelentés a programokról, tanulságokról Tarjányi Sándornak, a BTM Főigazgatójának. (1963, Gábori Miklós)
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: 1660–2004.
 14. Szerződéstervezet nemzetközi kutatásban való részvételre (Veres László levele), Gábori Miklós véleménye és levele Ringer Árpádnak (1991).
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1661–2004..
 15. Jelentés az MTA és Kőszegi Frigyes részére Gábori Miklós, Gáboriné Csánk Veronika 4 hónapos Szovjetunió-beli tanulmányútjáról (1972, 1973).
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1662–2004.
 16. Gábori Miklós kérelmei kiutazásaihoz: Mongóliába (1961), Vietnámba (1963), Bécsbe és Freiburgba (1960), Bökönyi Sándorral Mongóliába (1964), Párizsba (1969).
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1663–2004.
 17. Gábori Miklós feljegyzései mongóliai kiküldetéseinek (1958, 1961) tudományos és népművelési eredményeiről.
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1664–2004.
 18. Gábori Miklós, Gáboriné Csánk Veronika sikertelen (1963) és sikeres (1965) franciaországi tanulmányútjának levelezése, kérelmek és jelentések az út eredményeiről.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1665–2004.
 19. Előterjesztés Luu Tran Tieu doktori kérelme tárgyában.
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1618–2004.
 20. Luu Tran Tieu kandidátusi ügye, vélemény, tézisek, válasz az opponensi véleményekre, jegyzőkönyv, hat levél.
33 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1623–2004.
 21. Feljelentés tervezetek és feljelentés a Denevér u. ásatás feldúlásával kapcsolatban. Gáboriné Csánk Veronika, Székely György levelei.
2 oldal kézirat, 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1697–2004.
 22. A Corvina kötetbe írt szöveg a Denevér utcai agancskalapácsokról és a Remete-Felső-barlang bronzkori kincsletének átadás-átvételi szerződése.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1553–2004.
 23. MTI híryanag. XII. Denevér u., Gáboriné Csánk Veronika (?) háttéranyaga az előzményekről és a további teendőktől.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1698–2004.
- Kiállításokkal kapcsolatos ügyintézés*
1. Az állandó kiállítás paleolitikus és mezolitikus részének, valamint a Remete-Felső-barlangban talált kincsletek leírása, vázlatok, diasorozat szövege.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1552–2004.
 2. A Régészeti ásatások Budapesten című kiállításához készített leíró kartonok, tárgyleírások.
34 db karton. Ltsz.: H 1557–2004.
 3. A palotai kiállítással kapcsolatos dokumen-

- táció, forgatókönyv, tárgyleírások, szövegek, különböző változatok kézzel és géppel írva és javítva.
295 kézirat és gépelt kézirat, 1 db fotó. Ltsz.: H 1563–2004.
4. A Stokholmban rendezendő kiállítás terve, kísérőlevél a tanulmányút ügye (őskor, római kor, népvándorlaskor, Gábori Miklós). 15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1564–2004.
 5. A párizs Musée de l'Homme-ban rendezett kiállítás paleolit anyagával kapcsolatos levelezés, engedélykérelmek, listák, kiviteli engedélyek, levelezés különböző személyekkel. A kiállításához készült rajzok fénymásolatai.
 6. Döntően Gáboriné Csánk Veronika, Székely György és Henry de Lumley levelezése (1983–1986). 63 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1647–2004. 6 db rajz. Ltsz.: H 1566–2004. 26 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1713–2005.
- Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika levelezése*
1. Az 1976. szeptember 13–18. között tartott Nizzai Nemzetközi Régészeti Kongresszussal kapcsolatos levelezés francia és magyar nyelven (engedélykérelmek, meghívólevél, magánlevél). 25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1645–2004..
 2. A XII. Denevér utcai ásatással kapcsolatos levelezés: Székely Györgynek írta Csánk Veronika, Fülöp Józsefnek írta Székely György, valamint egy általános iskolának, ezen kívül az ásatási engedély jegyzőkönyve. 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1554–2004.
 3. „A Denevér utcai őskori kovabánya helyének meghatározása geofizikai módszerekkel.” c tanulmánnyal kapcsolatos levél, kutatási szerződés, kutatási költségek leírása, műszaki leírás. 6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1651–2004.
 4. Gábori Miklós levele Gregus Pálnak, amelyben kéri, hogy határozza meg és írjon cikket az Érden előkerült megkovásodott famaradványokról. 1 oldal gépelt kézirat, 6 db fotó. Ltsz.: H 1696–2004.
 5. „Az érdi középső paleolit telep” című monográfia kiadásával kapcsolatos levelezés. Gáboriné Csánk Veronika, Gábori Miklós, Tarjányi Sándor írásai. 22 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1699–2004.
 6. Gábori Miklós „A késő paleolitikum kérdései Magyarországon” című kandidátusi disszertációjával kapcsolatos levél és Vadász Elemér ismertetése. 1 oldal kézirat, 5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1700–2004.
 7. A farkasréti kovabányával kapcsolatos levelezés és különböző kérések, válaszok. Gáboriné Csánk Veronika, Csató Éva, Novotny Gergely, Pattantyús Á. Miklós, Fülöp József levelei. 7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1701–2004..
 8. Gáboriné Csánk Veronika: A középső paleolitikus Jankovichien Magyarországon című munkájának francia fordításával és kiadásával kapcsolatos levelezés. Gáboriné Csánk Veronika, Zólyomi Bálint, Selmeczi László, Buzinkay Géza, Marcel Otte levelei. 3 oldal kézirat, 9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1703–2004.
 9. Gáboriné Csánk Veronika doktori értekezésével kapcsolatos levelezés, Mádl Ferenc, Komjáti Elemérné levelei. 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1705–2004.
 10. Gáboriné Csánk Veronika „Le Jankovichien en Hongrie” című kéziratának megjelentetésével, a liège-i egyetem professzorával (Marcel Otte) való levelezés (1988–1989) és későbbi levelek Liege-ből. 3 oldal kézirat, 10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1717–2005.
 11. Gábori Miklós levele Bartha Antalnak a Magyarország története című munka kiadásával kapcsolatban. 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1704–2004.
 12. Különböző külföldi (Halle, Pennsylvania, Erlangen–Nürnberg) konferenciákkal kapcsolatos levelezés. Gáboriné Csánk Veronika, Székely György levelei. 7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1706–2004.
 13. Gábori Miklós különböző szakmai jellegű levelei és különböző témakörökben válaszlevelek. Gábori Miklós, Kretzoi Miklós, Kövecses–Varga Etelka, Nemezc E., Fodor István, Horváth Miklós. 9 oldal kézirat, 25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1707–2004.
 14. Gáboriné Csánk Veronika különböző szakmai jellegű levelei és különböző témakörökben válaszlevelek, Székely György, Füle Ferenc levelei. 3 oldal kézirat, 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.:

- H 1708–2004.
15. Gáboriné Csánk Veronika személyes jellegű levelezése döntően kézzel írt kéziratok ill. az őt érintő válaszlevél, Bánesz László levele.
3 oldal kézirat, 3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1709–2004.
16. Meghívó Gábori Miklós részére a Halleban rendezett „Homo erectus – seine Kultur und Umwelt” című konferenciára és a konferencia programja (1978).
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1714–2005.
17. A Tübingeni Egyetem Günzburgban rendezett konferenciájával („Jungpaläolithische Siedlungsformen in Europa”, 1983) kapcsolatos levelezés, Gábori Miklós, H. Müller-Beck levelei, a program és a rezümé.
1 oldal kézirat, 13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1715–2005.
18. „Őskori kovabányászat és kőszekőnyersanyag” konferencia (Budapest–Sümege, 1986) programja, kérdőívei, anyaga, levelek.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1716–2005.
19. Farkasrét –Kovabánya C¹⁴-s vizsgálatával kapcsolatos levelezés (1985–1988).
23 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1718–2005.
20. C¹⁴-s vizsgálatokkal kapcsolatos levelezés, elsősorban Dömös és Szob (1983–1988), egy Ságvárra vonatkozó levél (1964).
1 oldal kézirat, 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1719–2005.
21. Fülöp József kérése a farkasréti kovabánya meglátogatására és Gáboriné Csánk Veronika válaszánaak másolata (1986).
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1720–2005.
22. A Gábori házaspár amerikai útjával kapcsolatos levelezés, konferencia meghívások és válaszok.
8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1721–2005.
23. Különböző konferencia meghívások, válaszok Gáboriné Csánk Veronika és Gábori Miklós részére.
27 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1722–2005.
24. Gáboriné Csánk Veronikának a kansasi Egyetemről írt levelek (1983, 1984, 1986)
3 oldal kézirat, 2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1723–2005.
25. Luu Tran Tieu levele a Gábori házaspárnak (1985).
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1724–2005.
26. A Muséum National d'Histoire Naturelle múzeummal folytatott levelezés. Gáboriné Csánk Veronikának írt levelek 1983–1986 között.
2 oldal kézirat, 11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1725–2005.
27. Christian Züchner (az Erlangen–Nürnbergi Egyetemről) és Gáboriné Csánk Veronika levelezése (1985) 22 tanár, ill. diák Magyarországra látogatásával kapcsolatban.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1726–2005.
28. Gáboriné Csánk Veronika és Bognár-Kutzián Ida levelezése az Erlangen–Nürnbergi Egyetemmel (1983–1984).
1 oldal kézirat, 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1727–2005.
29. „Mesolithikum in Europa” című 1978-ban Potzdamban tartott konferencia meghívója és programja Gáboriné Csánk Veronikának elküldve.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1728–2005.
30. A Liege-i Egyetemről Marcel Otte levelei Gáboriéknak (1979–1980).
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1729–2005.
31. Gábori Miklósnak különböző helyekről, különböző témákban írt levelek és részben a válaszok másolatai.
1 oldal kézirat, 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1730–2005.
32. Gábori Miklósnak és Gáboriné Csánk Veronikának Bernből és Rómából küldött levelek (1976, 1985).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1731–2005.
33. Az Erlangen–Nürnbergi Egyetemről Gáboriné Csánk Veronikának küldött levelek és részben a válaszok másolatai (1982–1988).
1 oldal kézirat, 13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1732–2005.
34. Gáboriné Csánk Veronikának különböző helyekről, különböző témákban írt levelek és részben a válaszok másolatai (1977–1985).
1 oldal kézirat, 20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1733–2005.
- Egyéb anyag (filmek, interjúk, egyetem)*
1. „A Turkesztántól délre. Archäologie und Gegenwart.” Egy tervezett régészeti utifilm témavázlata és kísérőlevél György István stúdióvezető részére Gábori Miklóstól.
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1606–2004.
2. Ala Tau – Ararát, Gábori Miklóssal a tadzsikisztáni útjáról készített riport szövege.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1607–2004.

3. Egy angol ismeretterjesztő film kapcsán Kudlik Júlia, a narrátorok és a tudományos szakértő, Gábori Miklós gépelt szövege. 7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1608–2004.
4. „Keressünk együtt ősembert” című TV műsorhoz kapcsolódó anyaggyűjtés. Különböző levelezőlapok amelyeket Gábori Miklósnak írtak. A TV film vázlata, forgatókönyve, Gábori Miklós és a riporter beszélgetése, a különböző helyszínek leírása helyenként szövegközi rajzokkal, kézírással. 28 db lap. Ltsz.: H 1584–2004. 55 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1760–2005.
5. Többszörösen javított interjú Gábori Miklóssal. 21 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1620–2004.
6. Témavázlat az ősemberek életéről szóló ismeretterjesztő. Gábori Miklós. 11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1754–2005.
7. „Ősemberek útján...” című rádióműsor szövege, Béki László részére küldte el Gábori Miklós. 15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1755–2005.
8. „Bilzingleben – az előember legújabb települése.” című rádióműsor Gábori Miklóssal. 6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1756–2005.
9. Rádióriport Gábori Miklóssal a barlangrajzokról, elsősorban Altamiráról és Lascaux-ról. 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1757–2005.
10. „A Szelim barlang feltárása” című ismeretterjesztő film témavázlata. Gábori Miklós. 1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1758–2005.
11. Rádióriport Gábori Miklóssal K-európai útjairól, elsősorban örményországi élményeiről. 14 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1759–2005.
12. Az Egyetemen tartott órák vázlata, Gábori Miklós. 23 oldal kézirat. Ltsz.: H 1643–2004.
- Gáboriné Csánk Veronika ásatási dokumentációi, jelentései helyszíni szemléiről és más régészekkel együtt végzett munkáiról.*
1. Budapest Dunameder, Csepeli Dunapartonál, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 1097–79
2. Budapest I. Fő utca 24., (1962), újkor
Munkatárs: Gyürky Katalin
BTM A ltsz.: 751–78
3. Budapest I. Groza Péter rakpart, (Clark Ádám tér és Ybl Miklós tér között) (1961), meghatározatlan korú
Munkatárs: Gyürky Katalin
BTM A ltsz.: 752–78
4. Budapest I. Hess A. tér 4., Domonkos kolostor, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 718–78
5. Budapest I. Kapisztrán tér, Mária Magdolna templom, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 720–78
6. Budapest I. Szentháromság utca, Szentháromság tér-Tárnok u., () középkor
BTM A ltsz.: 727–78
7. Budapest I. Tóth Árpád sétány az Úri u. 50. magasságában, (1962), törökkor
BTM A ltsz.: 730–78
8. Budapest I. Úri utca, (1962), középkor
Munkatárs: Bertalan Vilmosné
BTM A ltsz.: 732–78
9. Budapest I. Ybl Miklós tér az Ifjúsági park építése, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 767–78
10. Budapest II. Bem rakpart 32–34., (1962) római kor, középkor, újkor
Munkatárs: Gyürky Katalin
BTM A ltsz.: 771–78
11. Budapest II. Budakeszi út 51., (1962), középkor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 1087–79
12. Budapest II., Frankel Leó út 25–29., Lukácsfürdő, (1962), középkor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 786–78
13. Budapest II. Frankel Leó u. 96., (1962), meghatározatlan korú
BTM A ltsz.: 789–78
14. Budapest II. Jurányi u. és Bajnívó u. sarkán, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 790–78
15. Budapest II. Margit utca 13., (1962), középkor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 793–78
16. Budapest II. Nagykovácsi út elején, (1962), őskor: bronzkor
BTM A ltsz.: 798–78
17. Budapest II. Remete-Felső-barlang, (1969), őskor: középső paleolitikum, őskor: bronzkor
BTM A ltsz.: 555–77, MNM A ltsz.: V.91/1970
18. Budapest II. Remete-Felső-barlang, (1970),

- őskőkor: középső paleolitikum, őskor: rézkor
BTM A ltsz.: 556-77, MNM A ltsz.: X. 114/1971
19. Budapest II. Remete-barlang, (1971), őskor
BTM A ltsz.: 797-78
20. Budapest II., Remete-völgy, (1972), őskor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 1412-83
21. Budapest II. Varsányi I. u. 44., (1962),
középkor
Munkatárs: Gyürky Katalin
BTM A ltsz.: 305-77
22. Budapest II., Vöröshadsereg útja 36-38.,
(1961, 1962), középkor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 1087-79
23. Budapest III., Békásmegyer, (1962), őskor
MNM A ltsz.: III. 99/1963.
24. Budapest III. Békásmegyer, Kossuth Lajos
üdülőpart, BUVÁTI vízisporttelep, (1962),
őskor: kelta
BTM A ltsz.: 1818-97
25. Budapest III. Békásmegyer, Kossuth Lajos
üdülőpart, Pénzjegynyomda üdülője
mellett, (1962), őskor
BTM A ltsz.: 854-79
26. III. Békásmegyer, Kossuth Lajos üdülőpart,
BUVÁTI sporttelep, (1962), őskor: neoliti-
kum
BTM A ltsz.: 369-77, MNM A ltsz.: 99/1963.
27. Budapest III., Békásmegyer, Kossuth Lajos
üdülőpart, BUVÁTI Sporttelep, (1963)
őskor: neolitikum, rézkor, bronzkor, vaskor,
kelta, újkor
BTM A ltsz.: 375-77, MNM A ltsz.:
X.112/1964.
28. Budapest III., Békásmegyer, Kossuth Lajos
üdülőpart, Bányászati Tervező Intézet telke,
(1963), őskor
BTM A ltsz.: 849-79
29. Budapest III. Kossuth Lajos üdülőpart,
Pünkösdfürdő, Mogúrt üdülő
(1962), őskor
BTM A ltsz.: 852-79
30. Budapest III. Békásmegyer, Kossuth Lajos
üdülőpart, BUVÁTI vízisporttelep,
(1962), középkor
BTM A ltsz.: 1818-97
31. Budapest III., Hajógyári sziget, déli csúcsa,
(1963) római kor
BTM A ltsz.: 832-78
32. Budapest III., Csillaghegy, Hegyalja utca
18., (1967), őskor: paleolitikum, rézkor
BTM A ltsz.: 401-77, MNM A ltsz.: V.132/1968.
33. Budapest III. Homokos dűlő, Gázgyári
lakótelep, (1962), római kor
Munkatárs: Kaba Melinda
BTM A ltsz.: 841-79
34. Budapest III. Tarhos utca 44. előtt és a Tarhos
u.- Óvári u. találkozásánál (1962), római kor
Munkatársak: Sellye Ibolya, Póczy Klára
BTM A ltsz.: 889-79
35. Budapest III. Vöröshadsereg útja 280-tól
északra, Egyetértés Tsz területén (1963),
őskor: korabronzkor
BTM A ltsz.: 374-77, MNM A ltsz.: X.
111/1964.
36. Budapest III., Vöröshadsereg útja 280-tól
északra, (1966), őskor: neolitikum,
BTM A ltsz.: 392-77, MNM A ltsz.: VIII.
121/1967.
37. Budapest III. Vöröshadsereg u.-Munkácsy
Mihály u., (1974), őskor: neolitikum,
vaskor; népvándorláskor (avarok)
BTM A ltsz.: 122-75, MNM a ltsz.:
XVII.148/1975.
38. Budapest V. Fouzevelt tér 7-8., (1962), újkor
Munkatárs: Feuerné Tóth Rózsa
BTM A ltsz.: 930-79
39. Budapest V. Váci utca - Pintér u. sarkán,
(1962), középkor
Munkatárs: Feuerné Tóth Rózsa
BTM A ltsz.: 934-79
40. Budapest VIII. Puskin utca 6., volt
Sörkatakomba, (1962) törökkor, újkor
Munkatárs: Gerő Győző
BTM A ltsz.: 943-79
41. Budapest XI. Budafoki út 209. Épület
Elemgyár, (1962), őskor: rézkor
Munkatárs: Barkóczy László
BTM A ltsz.: 957-79
42. Budapest XI. Dombóvári út - Budafoki út
sarkán, (1962),
BTM A ltsz.: 959-79
43. Budapest XI. Gellérthegy, déli lejtő Jubi-
leumi park, (1963), őskor: kelta
BTM A ltsz.: 967-79
44. Budapest IX. Mátyás utca 4., (1962), török-
kor
Munkatárs: Gerő Győző
BTM A ltsz.: 944-79
45. Budapest XI. Petzval József utca 18-22.,
(1962), újkor
BTM A ltsz.: 978-79
46. Budapest XI. Rózsavölgy, (1963), római kor
BTM A ltsz.: 971-79

47. Budapest XII. Denevér út, hrsz: 8657/3, Farkasrét, (1984), őskőkor: paleolitikum
BTM A ltsz.: 1487-85, MNM a ltsz.: XI.133/1985.
48. Budapest XIII., Meder utca 9., (1963), népvándorlaskor: avar
Munkatárs: Wellner István
BTM A ltsz.: 993-79
49. Budapest XIII. Kassák Lajos utca 66. előtt, (1962), újkor
BTM A ltsz.: 989-79
50. Budapest XIII. Szekszárdi út 19-25., (1961), újkor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 994-79
51. Budapest XIV. Paskál utca, Paskál malom, (1962), újkor
Munkatárs: Bertalan Vilmosné
BTM A ltsz.: 999-79
52. Budapest XVII. Csabai út 50., (1968), meghatározatlan korú
BTM A ltsz.: 1013-79
53. Budapest XVII. Csabai út 64., (1962), őskor: rézkor
BTM A ltsz.: 528-77, MNM A: III.101/1963
54. Budapest XVII. Csabai út 64-66., (1968), őskor: rézkor
Munkatárs: Kaba Melinda
BTM A ltsz.: 1014-79, MNM A ltsz.: 101/1963.
55. Budapest XX. Attila utca 36., (1962), népvándorlaskor
Munkatárs: Nagy Emese
BTM A ltsz.: 1029-79
56. Budapest XX. Lázár utca 1-3., (1961), őskor
Munkatárs: Nagy László
BTM A ltsz.: 1033-79
57. Budapest XXI. Csepel, Királyerdő, Felsőtagi határrész, (1961), őskor
Munkatárs: Kovács J., Schreiber Rózsa
BTM A ltsz.: 1052-79
58. Budapest XXI. Csepel, Háros Dunapart, (1962), őskor: bronzkor
BTM A ltsz.: 1041-79, MNM A ltsz.: XVI.275/1985.
59. Érd-Parkváros (Pest megye), (1963-64), őskőkor: középső paleolitikum
BTM A ltsz.: 553-77, MNM A ltsz.: XIII.171/1965.
60. Máriaremete-Felsőbarlang /Pest megye/, (1969), őskőkor: paleolitikum
BTM A ltsz.: 555-77
61. Máriaremete-Felsőbarlang /Pest megye/, (1970), őskőkor: paleolitikum
BTM A ltsz.: 556-77
62. Máriaremete-Felsőbarlang (Pest megye), (1971), őskőkor: paleolitikum
BTM A ltsz.: 797-78
- Gábori Miklós dokumentációi, jelentései ásatásairól, helyszíni szemléiről és munkatárjaival közösen végzett munkáiról*
1. Budapest III. Vöröshadsereg útja 280., (1962), őskor: neolitikum
MNM A ltsz.: XI. 269/1963.
2. Budapest III. Pütkösdfürdő, stranddal szemben, (1974) őskor: neolitikum
BTM A ltsz.: 852-79
3. Budapest XI., Bocskai utca (1958), őskor: bronzkor
MNM A ltsz.: 482.B.VII.
4. Budapest XV. Rákospalota, Fóti országút mellett, (1960),
Munkatárs: Patek Erzsébet
BTM A ltsz.: 1004-79
5. Budapest XVII. Csabai út 26., (1968), őskor: rézkor
BTM A ltsz.: 1013-79
6. Budapest XVIII. Katona József u. 9., (1955), őskor: későbronzkor
MNM A ltsz.: 233.P.III.
7. Budapest XXII. Beck utca, (1958), őskor: bronzkor
Munkatársak: Kőnig Antal, Patek Erzsébet
BTM A ltsz.: 1063-79

IRODALOMJEGYZÉK

- CSÁNK 1956 GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: Megjegyzések a szlovákiai szeletien kérdéséhez. ArchÉrt 83. (1956), p. 78–83.
- CSÁNK 1964 GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: Megfigyelések a békásmegyeri őskori telepen. ArchÉrt 91. (1964), p. 201–214.
- CSÁNK 1971 GÁBORINÉ CSÁNK V: Az érdi középső – paleolit telep. BudRég 22 (1971) p. 9–50.
- CSÁNK 1971a GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: Újkőkori sír és szarvastemetés Békásmegyeren. BudRég 22 (1971) p. 287–292.
- CSÁNK 1980 GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: Az ősemler Magyarország. Bp., 1980.
- CSÁNK 1984 GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: A Remete-Felső-barlang és a „dunántúli Szeletien”. BudRég 26. (1984), p. 5–32.
- CSÁNK 1984a GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: Az érdi őskőkori telep. In: Tiéd a táj. Érdi Antológia. Érd, 1984., p. 9–13.
- CSÁNK 1984b GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: A felső paleolitikum nyoma Budapesten. BudRég 25. (1984), p. 7–14.
- CSÁNK 1986 G. CSÁNK Veronika: Az őskőkori Jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon. Doktori disszertáció. Bp., 1986. 360 p.
- CSÁNK 1988 G. CSÁNK, Veronika: P. Allsworth-Jones: The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe. Germania 66. (1988), p. 531–535.
- DASCHEK 2003 DASCHEK, E.: Étude archéozoologique des grands mammifères de la couche supérieure du grand vallon d'Érd (Hongrie). Mémoire de D.E.A. Muséum National d'Histoire Naturelle. Paris, 2003.
- DOBOSI 2000 T. DOBOSI, Viola: Upper Palaeolithic research in Hungary – A situation report from 2000. Praehistoria 1. (2000), p. 149–159.
- GÁBORI 1951 GÁBORI Miklós: A paleolitikum csontipara Magyarországon. – L'industrie de l'os du paléolithique en Hongrie. ArchÉrt 78. (1951), p. 7–18.
- GÁBORI 1953 GÁBORI, Miklós: Soljutreskaja kultura Vengrii (Le Solutréen en Hongrie.) ActaArchHung 3. (1953), p. 1–68.
- GÁBORI 1962 GÁBORI, Miklós: Beiträge zur Steinzeit der Mongolei. MAG – (Festschrift Franz Hančar) 92. (1962), p. 136–148.
- GÁBORI 1962a GÁBORI, Miklós: Beiträge zur Typologie und Verbreitung der Shabarakh-Kultur. ActaArchHung 14. (1962), p. 159–174.
- GÁBORI 1963 GÁBORI Miklós: A mongol főváros múzeumai. BudRég 20. (1963), p. 563–568.
- GÁBORI 1964 GÁBORI Miklós: Paleolitikum és mezolitikum. In: Az ókor története 1. Szerk. Gábori M., Bóna I. Bp., 1964., p. 7–50.
- GÁBORI 1964a GÁBORI Miklós: A késői paleolitikum Magyarországon. In: Régészeti Tanulmányok 3. Bp., 1964.
- GÁBORI 1965 GÁBORI, Miklós: Der zweite paläolithische Hausgrundriss von Ságvár. ActaArchHung 17. (1965), p. 111–127.
- GÁBORI 1966 GÁBORI Miklós: Neandervölgy Budapest határában. Budapest IV/8. (1966 nov.) p. 22–23.
- GÁBORI 1966a GÁBORI Miklós: Vértes László és munkatársai: Tata. Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Bp., 1964. ArchÉrt 93. (1966), p. 123–126. [Rec.]
- GÁBORI 1968 GÁBORI, Miklós: Archaeology and prehistory of the Hungarian „loess Palaeolithic”. In: Löss-Periglazial- Paläolith Symposium. Geographisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp., 1968. p. 19–27.

- GÁBORI 1968a GÁBORI, Miklós: Mesolithischer Zeltgrundriss in Sződliget. *ActaArchHung* 20. (1968), p. 33–36.
- GÁBORI 1968b GÁBORI Miklós: Az ötvenezer éves ember. In: *A magyar régészet regénye.* (szerk.: Szombathy V.) Panoráma. Bp., 1968., p. 7–36.
- GÁBORI 1968c GÁBORI, Miklós: Comment on Valoch, K.: Evolution of the Palaeolithic in Central and Eastern Europe. *Current Anthropology* 9. No. 5. December 1968. p. 372–373.
- GÁBORI 1969 GÁBORI Miklós: Magyarország őskorának áttekintése. (Tableau récapitulatif du Paléolithique de Hongrie.) *Földrajzi Közlemények* 17. (1969), p. 205–217.
- GÁBORI 1969a GÁBORI, Miklós: Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns. *ActaArchHung* 21. (1969), p. 155–165.
- GÁBORI 1969b GÁBORI M.: Az ősember korának kutatása a Szovjetunióban. *Magyar Tudományos Akadémia II. Osztály Közleményei* 18. (1969), p. 331–341.
- GÁBORI 1970 GÁBORI, Miklós: 25 Jahre Paläolithforschung in Ungarn (1945–1969). *ActaArchHung* 22. (1970), p. 351–364.
- GÁBORI 1971 GÁBORI, Miklós: H. de Lumley u. Mitarb.: Une cabane acheuléenne dans la Grotte du Lazaret. *ActaArchHung* 23. (1971), p. 381–383.
- GÁBORI 1971a GÁBORI, Miklós: Payot, B.: Les Civilisations du Paléolithique supérieur du Bassin de l'Aveyron. *ActaArchHung* 23. (1971), p. 383. [Rec]
- GÁBORI 1971b GÁBORI, Miklós: Lipták Pál: Embertan és ember- származástan. *ArchÉrt* 98. (1971), p. 114–115. [Rec]
- GÁBORI 1971c GÁBORI, Miklós: Bánesz, L.: Barca bei Košice– paläolithische Fundstelle. *ActaArchHung* 23. (1971), p. 383–384. [Rec]
- GÁBORI 1971d GÁBORI Miklós.: Jelentés az 1965. évi kínai tanulmányutamról. *BudRég* 22. (1971), p. 437–443.
- GÁBORI 1971e GÁBORI Miklós: Vázlatos körkép az ősemberkutatásról. *Valóság* 1971. évf. 6. sz., p. 47–56.
- GÁBORI 1973 GÁBORI Miklós.: Az ősember hétköznapijai. In: *Évezredek hétköznapijai* (szerk.: Szombati V.) Bp., 1973., p. 7–34.
- GÁBORI 1974 GÁBORI Miklós: Az ősember útjain. Bp., 1974.
- GÁBORI 1976 GÁBORI, Miklós: Neuere Ergebnisse der Palaolithforschung in Transkaukasien. *MUAG* 25. (1976), p. 111–124.
- GÁBORI 1976a GÁBORI, Miklós: Die neuesten Palaolithforschungen in Mittelasien. *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag.* Wien, 1976., p. 68–85.
- GÁBORI 1976b GÁBORI, Miklós: Le rôle du Paléolithique de Transcaucasie dans le peuplement d'Europe Orientale. In: *UISPP IXe Congres. Colloque VII. Le Paléolithique inférieur et moyen en Inde, en Asie centrale, en Chine et dans le Sud-Est asiatique.* Nice, 15 septembre 1976., p. 180–199.
- GÁBORI 1976c GÁBORI, Miklós: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. *Esquisse historique.* Bp., 1976.
- GÁBORI 1977 GÁBORI Miklós: A magyar barlangok kutatásának régészeti eredményei. *Karszt és barlang* 1977. 1-2., p. 33–38.
- GÁBORI 1977a GÁBORI Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése (Le premier peuplement de l' Europe Centrale et de l' Europe Orientale.) *Századok* 111. (1977), p. 11–47.
- GÁBORI 1989 GÁBORI, Miklós: Die letzte Phase des Paläolithikums in Ungarn. *Quartär* 39–40. (1989), p. 131–140.

- GÁBORI 1991 GÁBORI Miklós: A paleolitikum utolsó szakasza Magyarországon. *BudRég* 27. (1991), p. 15–22.
- GÁBORI–CSÁNK 1967 GÁBORI–CSÁNK, Veronika: Un Nouveau site moustérien en Hongrie. *ActaArchHung* 19. (1967), p. 201–228.
- GÁBORI–CSÁNK 1968 GÁBORI–CSÁNK, Veronika: L' industrie moustérienne d' Érd (Hongrie). In: *La Préhistoire. Problemes et tendances*. Éditions du CNRS, Paris, 1968., p. 191–202.
- GÁBORI–CSÁNK 1968a GÁBORI–CSÁNK, Veronika: Gerätentwicklung und Wirtschaftssänderung im Mittelpaläolithikum. *ActaArchHung* 20. (1968), p. 21–32.
- GÁBORI–CSÁNK 1968b GÁBORI–CSÁNK, Veronika: La station du Paléolithique moyen d'Érd – Hongrie. *MHB* 3. Bp., 1968.
- GÁBORI–CSÁNK 1970 GÁBORI–CSÁNK, Veronika: C-14 dates of the Hungarian Palaeolithic. *ActaArchHung* 22. (1970), p. 3–11.
- GÁBORI–CSÁNK 1972 GÁBORI–CSÁNK Veronika: E. Lucius: Das Problem der Chronologie jungpaläolithischer Stationen im Bereiche der europäischen UdSSR. *ActaArchHung*. 24. (1972), p. 437–439.
- GÁBORI–CSÁNK 1976 GÁBORI–CSÁNK, Veronika: Le mode de vie et l'habitat au Paléolithique moyen en Europe centrale. In: *UISPP IXe Congres. Colloque XI. Les structures d'habitat au Paléolithique moyen*. Nice, 15 septembre 1976., p. 78–104.
- GÁBORI–CSÁNK 1978 GÁBORI–CSÁNK, Veronika: Une oscillation climatique a la fin du Würm en Hongrie. *ActaArchHung* 30. (1978), p. 3–11.
- GÁBORI–CSÁNK 1984 GÁBORI–CSÁNK, Veronika: Die Behausungsspuren von Dömös. In: *Jungpaläolithische Siedlungsstrukturen in Europa. Kolloquium 8.-14. Mai 1983 Reisenburg/ Günzburg*. (Hrsg.: Berke, H.–Hahn, J. – Kind, C.J.). *Urgeschichtliche Materialhefte* 6. (1984), p. 251–256.
- GÁBORI–CSÁNK 1988 GÁBORI–CSÁNK, Veronika: Une mine de silex paléolithique í Budapest, Hongrie. In: *Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia. University Museum Monograph* 54. The University Museum, University of Pennsylvania (Eds.: Dibble, H. L. – Montet-White, A.), Philadelphia, 1988., p. 141–143.
- GÁBORI–CSÁNK 1990 GÁBORI–CSÁNK, Veronika: Le Jankovichien en Hongrie de l'Ouest. In: *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Actes du Colloque international de Nemours, 9–11 Mai 1988. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France* 3. (1990), p. 97–102.
- GÁBORI–CSÁNK 1993 GÁBORI–CSÁNK, V.: *Le Jankovichien. Une civilisation en paléolithique en Hongrie*. E.R.A.U.L. 53. Liège, 1993.
- GÁBORI–GÁBORI 1957 GÁBORI, Miklós – GÁBORI, Veronika: Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. *ActaArchHung* 8. (1957), p. 3–117.
- GÁBORI–GÁBORI–CSÁNK 1958 GÁBORI, Miklós – GÁBORI–CSÁNK, Veronika: Der erste paläolithische Hausgrundriss in Ungarn. *ActaArchHung* 9. (1958), p. 19–34.
- HORVÁTH 2002 HORVÁTH László: Gábori Miklós, Gáboriné Csánk Veronika. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Bp., 2002., p. 296–298.
- KERTÉSZ 2003 KERTÉSZ Róbert: Mezőolitikum: A termelőgazdálkodás felé. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. (Főszerk.: Visy Zs.) Bp., 2003., p. 91–95.
- MARKÓ–PÉNTEK 2003 MARKÓ András – PÉNTEK Attila: Másodlagos helyzetű levélka-paró Galgahévízről. *Ősrégészeti Levelek* 5. (2003), p. 5–7.

- MESTER 2000 MESTER, Zsolt: L'oeuvre scientifique de Miklós Gábori et de Veronika Gábori-Csánk. In: Mester, Zs., Ringer, Á. (dir.): *À la recherche de l'Homme préhistorique. Volume commémoratif de Miklós Gábori et de Veronika Gábori-Csánk.* E.R.A.U.L. 95. (2000), p. 13-25.
- MESTER 2000a MESTER, Zsolt: Apparition du Jankovichien au Sud de la montagne de Bükk (Hongrie). In: Mester, Zs., Ringer, Á. (dir.): *À la recherche de l'Homme préhistorique. Volume commémoratif de Miklós Gábori et de Veronika Gábori-Csánk.* E.R.A.U.L. 95. (2000), p. 247-255.
- MESTER 2005 MESTER Zsolt: La production lithique a la station d'Érd (Hongrie). In: *Topical issues of the research of Middle Palaeolithic period in Central Europe.* (Ed.: Kisné Cseh, J.) *Tudományos Füzetek 12* Tata, 2005. p. 227-245.
- MESTER-MONCEL 2004 MESTER, Zsolt - MONCEL, M.-H.: Le site paléolithique moyen de Érd (Hongrie) : chaînes opératoires et résultats morpho- fonctionnels de la production. *European Association of Archaeologists Xth Annual Meeting, Lyon, France, 8th-11th september 2004.* Abstracts book. p. 268.
- RINGER 2002 RINGER, Árpád: The new image of Szeleta and Istállós-kő caves in the Bükk Mountains: A revision project between 1999-2002. *Praehistoria 3.* (2002), p. 47-55.
- RINGER-MESTER 1998 RINGER Árpád - MESTER Zsolt: Gábori Miklós - Gábori Csánk Veronika. *BudRég 32.* (1998), p. 363-364.
- RINGER-MESTER 2001 RINGER Árpád - MESTER Zsolt: A Szeleta-barlang 1999- 2000. évi régészeti revíziójának eredményei. *HOMÉ 40.* (2001), p. 5-19.

KÖNYVISMERTETÉS

BORHY LÁSZLÓ

KÉT KÖNYV A FESTÉSZETRŐL

A párizsi École Normale Supérieure-ön működő Laboratoire d'Archéologie munkatársai évtizedek óta óriási erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy az ókori falfestészeti emlékeket a nemzetközi kutatás számára Jordániától Egyiptomig, Campaniától Bulgáriáig megmentsék, feltárásukat segítsék, az ottani szakembereket erre felkészítsék, s az általuk készített dokumentációt az ezzel a témakörrel egyre tágabb nemzetközi körben foglalkozó kutatók számára hozzáférhetővé tegyék. Ennek a tevékenységnek fáradhatatlan motorja Alix Barbet, akinek hozzáértő figyelme az 1990-es évek közepén az ókori Pannóniának az addig ebben a körben kevésbé ismert falfestészeti emlékeire is ráirányult, és magyar szakembereknek - régészeknek, egyetemistáknak, doktoranduszoknak, restaurátoroknak - nyújtott segítsége (ösztöndíjak, meghívások, konzultációk, a Magyarországra vezetett - Alix Barbet saját kifejezését használva „expedíciók”) révén hozzájárult ahhoz, hogy ez a szakterület most már hazánkban is a legnagyobb, minden nemzetközi normának megfelelő igényességgel zajlik a „kiemeléstől a bemutatásig”.

Alix Barbet és kolléganői/kollégái a legutóbbi években két fontos könyvet jelentettek meg az ókori falfestészet köréből. Bár mind területileg, mind témakör tekintetében távol esnek egymástól, összeköti őket az a tény, hogy mindkettő már-már forrásközlés értékű editio princepsnek tekinthető. Az egyik (A) egy anatóliai víztározó építését megelőző kutatás hatalmas felületben feltárt és dokumentált, lenyűgöző falfestészeti emlékeit tette közzé mindössze néhány évvel a munka lezárását követően. A másik (B) - szinte a reneszánsz kori, kéziratok után kutató humanisták munkastílusát felelevenítve - egy csaknem száz évvel ezelőtt, 1913/1914-ben Szentpétervárott megjelent, azóta nemcsak, hogy szinte teljesen feledésbe merült és gyakran még a legjobb könyvtárakban is hozzáférhetetlen, ráadásul eredetileg orosz nyelven publikált, a Fekete-tenger partvidékének falfestészeti emlékeit doku-

mentáló hatalmas munkának francia fordításban, eredeti képtábláinak reprodukcióival egyetemben történt újra megjelentetése. Talán nem érdektelen már most megemlíteni, hogy ennek a könyvnek a szerzője nem kisebb ókortudós volt, mint Mihail I. Rosztovcev. A könyv témája - főleg hozzáférhetetlensége miatt - nyilvánvalóan még azokban is meglepetést kelt, akik M. I. Rosztovcev sokoldalú munkásságát jól ismerik.

(A) BARBET, A. (dir.): *Zeugma II. Peintures murales romaines. Varia Anatolica XVII. Institut français d'études anatoliennes Georges Dumézil - Istanbul. Paris 2005, 330 p. + 152 kép, 36 színes képtábla, 20 kihajtható rajzos rekonstrukció.*

A könyv három nagy részből áll. Az első fejezet (17-190. o.) a 12. sz. ásatási egység a Maison de Poséidon (No. 1, 23-126. o.), Maison de l'Euphrate (No. 2, 127-158. o.) a Maison sans mosaïque (No. 3) és a Maison No. 4 (159-172. o.) falfestészeti díszreit mutatja be, szerzője A. Barbet, F. Monier és - a graffitikra vonatkozó résszel - J.-B. Yon. Szintén a falfestmények leírásával és elemzésével foglalkozik a második nagy fejezet (Édifices des chantiers 2, 6, 9, 11, 13, 18 - 191-226. o.), amelyben M. Dussauge és A. Barbet tollából összesen 6 feltárt ház (Maison du Serviteur au plat - 194-205. o.; Maison des Synaristósai - 206-212. o.; Maison des Graffiti, 213-217. o.; Maison des Bordures ajourées, 218. o.; Maison du Trompe-l'oeil, 219-224. o.; Maison du Pilier peint, 225. o.). A harmadik, egyben zárófejezet a feltárt falfestmények konzerválásának, restaurálásának és technikai elemzésének (pl. levétel, vakolat, festék, stukkó, aranyozás összetétele technikai és fizikai-kémiai analízis) szentel figyelmet (227-278. o.), amelyet bibliográfia (279-286. o.) és francia (Résumé, 289-296. o.), angol (Summary, 297-304) illetve török nyelvű (Özet, 305-312) összefoglalás követ. A kötetet indexek (325-330. o.), színes képtáblák (összesen 36) és kihajtható házalaprajzok (A-T, 19 tábla) teszik igényesen teljessé. Már most meg kell jegyezni, hogy a feltárt komplexum egészére

vonatkozó értékeléseken kívül mindhárom fejezethez kapcsolódóan találkozunk összefoglaló elemzésekkel: így az 1. nagy fejezetre vonatkozik a 173-190. oldalon helyet kapott, a zeugmai falfestmények és graffitik jellegzetességeit ismertető rész, míg az összesen 6 feltárt házat ismertető második nagy fejezetben az egyes épületkomplexumok bemutatása után található mindig „Commentaire”.

A feltárást egy hatalmas méretű, az Eufratészre tervezett víztározó építése indokolta, amely számos ókori település maradványainak megsemmisülését vonta maga után, és érintette az ókori Zeugmát is, a mai Belkis falu közelében. Az 1999 végén indult, C. Abadie-Reynal és R. Ergeç valamint M. Önal vezetésével zajló francia-török közös megelőző feltárás során 10 hónapos munkával a Kr. u. 1. század végén épített és a 3. század közepe táján - éremleletek alapján III. Gordianus és Philippus Arabs uralkodása körül - elpusztult lakóházakat tártak fel. A megfigyelések alapján a település jellege Ephesoséra emlékeztet, legalábbis ami a folyamatosan felújított, előkelő lakónegyedre vonatkozóan, amelyet a folyóra tájoltva az északi teraszon alakítottak ki. A település elrendezését meghatározta még egy kelet-nyugati vonalvezetésű út is, amely viszont az Eufratész vonalát követte. A térség az ókori festészet kutatása szempontjából amiatt lényeges, merthogy - Ephesosról és Pergamontól eltekintve - a falfestészeti emlékek innét korábban leginkább sírokból voltak ismertek.

A házak belső falfestészeti díszjeinek publikációja a csapatmunkához szokott francia kutatócsoport tapasztalatának köszönhetően példás gyorsasággal elkészült és meg is jelent. Annak ellenére is hasznos volt ezt a kötetet külön is megjelentetni - és erre a szerzők maguk is felhívják a figyelmet -, hogy a rövid idő alatt lezajlott megelőző feltárásról a kötet megjelenésének pillanatában összesítő alaprajz nem készült, az építészeti értékelés - bár a falazási technikákra (egy esetben „grand appareil”; másutt mindenütt faragott kőből, földből és zúzalék kövekből épített vegyes konstrukció) ahol lehetett, figyelmet fordítottak - még „en cours” volt, sőt, a belső terek falfestményekkel összefüggésben nagy hangsúlyt kapó padlómozaikjainak publikációja, amelyet külön kötetben fognak publikálni - sem jelent meg. A kronológia szempontjából is fontos mozaikokról azonban J.-P. Darmonnak köszönhetően már megjelent egy előzetes jelentés (La mosaïque gréco romaine) az AIEMA 2002-ben Rómában

rendezett konferenciájának tanulmánykötetében (H. Morlier, ed., Actes du IXe colloque international de l'AIEMA, Rome, 5-10 novembre. Paris-Rome 2002). Annak ellenére, hogy az ismertető kötetben közölt eredményeket bárki is véglegesnek tekintené, a 176-177. oldalon (tableau I) mégiscsak találkozunk egy olyan összeállítással, amely a mozaikpadlók és a falfestmények egymáshoz viszonyított helyzete alapján 5 fázis elkülönítését teszi lehetővé.

A falfestmények kutatása és dokumentálása az Alix Barbet vezette csapat évtizedes tapasztalatának köszönhetően kipróbált és jól bevált módszereket alkalmaz. Ezek a következők: mindenről fotó és 1:5 arányban kicsinyített rajzdokumentáció valamint kiegészítési javaslat - amelynek alapjait 1990-ben lefektették (A. Barbet et alii, Mis en valeur des peintures murales romaines. Bulletin de liaison du CEPMR 10, Paris 1990) - is készült. A dokumentáció és az elemzés kiterjed a vakolatra, stukkóra, a nem teljességben kutatott omladékokra (P3, P11 szobák és P9 peristylum), az egymásra rétegződő falfestményekre, a graffitikre és a festett feliratokra egyaránt. Fontos megemlíteni a fiziko-kémiai elemzéseket, amelyek segítségével megtudjuk az egyes színekben a festékek összetételét a teljes színpalettára kiterjedően. A felmérés / leírás / elemzés hármasa minden egyes fejezetben azonos elvekre épül: megadják a helyiségek típusát, méretét, padlójának jellegét, leírást adnak róla, elkészítik rekonstrukcióját, összehasonlító elemzését és keltezési javaslatot tesznek. Igen hasznos az aranyfüst alkalmazásáról készített összeállítás (190. o.), hiszen az az egész Római Birodalomra kiterjed.

A rajz / fotó / leírás / fordítás / értelmezés egységes elve következetes alkalmazásának köszönhetően a graffitik kitérően dokumentált és remekül használható sorozatából érdemes néhány jelenetet kiemelni. Így a gladiator-ábrázolást (fig. 5., 7., 8b) a P11 helyiségből, továbbá a leginkább Germaniában, de egy-egy esetben Pannoniában illetve Galliában is felbukkanó „doboz alakú kardkoptató” (Dosenortband, itt: „fourreau a boutterolle d'une épée”) ábrázolását (138. o., fig. 88d) egy talán áldozatot bemutató, mezítlábás katona kardján. Érdemes megemlíteni, hogy ugyanezen a felületen szuperpozícióban egy lovas ábrázolása is megjelenik. A feliratok - kevés kivételtől eltekintve - bekarcolt feliratok, amelyek révén számos név (43-47. o., fig. 14-15.: 'YAKINΘΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ; 116-117. o., fig. 65:

ΓΕΡΜΑΝΟΣ), egyes szavak vagy tisztségek (68., 70. o.: ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ, ΕΠΑΡΧΟΣ), jelzők (43-47. o., fig. 14-15.: ΟΙ ΑΓΑΘΟΙ ΚΑΙ ΚΑΛΟΙ), de találhatunk közöttük latin-görög bilingvis feliratokat is (87. o.: SUPERVIVAS / ΑΚΑΚΙΖΗCEC), amelyek a görög környezetben megjelenő latinitásra engednek következtetni. Ugyanígy hosszú sora említhető a görög mitológiából ismert női neveknek (156-157. o.). A feliratokról jó fotókat és jó rajzokat közölnek a szerzők, akik visszafogottak az értelmezésben, ráirányítják a figyelmet a problémákra, és fenntartják a lehetőséget a továbbgondolásra. A graffitik értelmezése optimális esetben lehetőséget ad egyrészt egyes helyiségek eredeti funkciójának meghatározására (180-190. o.), amikoris pl. az ἈΓΛΠΗ felirat (no. 11D) tricliniumra utal, másrészt keltezési támpontot szolgáltat, mint pl. az Antoninus név esetében (26A). A feliratok további elemzése szociológiai fejtegetésekre is lehetőséget ad, amennyiben megfigyelték, hogy a bekarcolt feliratok, amelyek mind rövid szavak, viszonylag alacsonyan (56/96 cm), ezzel szemben a festett feliratok jóval magasabban (158/176 cm) helyezkednek el, aminek következtében az előbbieknél talán gyerekek, utóbbiak pedig felnőttek kéznyomai lehetnek. A 184-185. oldalon jól használható táblázatos összefoglalását kapjuk a graffitiknek és a festett feliratoknak, valamint a rajzos graffitiknek, mindig a magasságot feltüntetéseivel. A rajzos graffitik óriási változata jelenik meg a névadó „Maison des Graffiti”-ben, azon belül is a P1 helyiség északi falán, amelyen 7 gladiátor, legalább 4 hajó, szarvas, *vexillum* és létra ábrázolása látható igazából értelmezhetetlen szavak, betűk, szótöredékek társaságában (fig. 118).

Érdemes elidőzni az egyes díszítőelemeknél, amelyek tovább gazdagítják ismereteinket a római kori falfestmények szerkezetéről, felépítéséről, részleteiről. A lábazati részeket márvány- és *opus sectile*-imitáció díszíti, amelyeket előszeretettel alkalmaztak a feltárt helyiségekben, olyanynyira, hogy „goût pour les imitations des marbres”-ról is beszélhetünk. A figurális díszek - többnyire álló alakok -, kiegészítő motívumok (kandeláberek, kantharosok) a felsőbb képzőművészen találhatók. A fekete-fehér rajzokat könnyen áttekinthető színek teszik könnyen kezelhetővé. A figurális díszek közül kiemelkedik a ἸΠΟΙΙΑΙ-ábrázolás (79-85. o.), amely ennek a perszifikációnak az első ismert ábrázolása falfestményen. Jelentésértalma tökéletesen illeszkedik abba a sorozatba, amely

eddig csak Szíria területén, csakis mozaikpadlókon, és csakis a késő antikvitásból volt ismert. Minthogy ismert ennek a helyiségnek (*peristylum*) a mozaikpadlója is, amely Poseidónt, Thétist és Ókeanost ábrázolja, a ἸΠΟΙΙΑΙ-ábrázolással együtt mindenképpen indokolt volt megkísérelni a helyiség képi programjának az értelmezését: „... la mosaïque de Poséidon avec Thétis et Océanos au centre du péristyle et les peintures des Tropai sur les murs concourent a la même recherche de la protection des dieux et des entités qui assurent la richesse, celle procure par Poséidon entouré d'une faune marine foisonnante, celle des Tropai, images du renouvellement de la nature et de ses dons aux homes pieux.” Ugyanez a gondolkör felbukkan egyébként Antiochiában, „Gé és az Évszakok házá”-nak *tricliniumában*. Az ábrázolt témák közül érdemes még külön megemlíteni a Brigetióból is jól ismert, tálcát tartó szolgálót a „Serviteur au plat”-ház P2 sz. helyiségének nyugati faláról (planche L., fig. 117.).

A 173-190. oldalon (Chapitre V) kísérletet tesznek a szerzők egy-egy motívum, téma használata korának, annak hosszának meghatározására, 5 korszak elkülönítésével. Mindez nemcsak a falfestmények és az ugyanazon a helyiségen belül elhelyezkedő mozaikpadlók relációjában történik, hanem a falfestményeken belüli, a márványimitációtól a fehér alapon történő girland- és madárábrázolásokig terjedő relatív kronológia felvázolásával is. Bár - Ephesostól, részben Pergamontól és Costól eltekintve - viszonylag szegényes az összehasonlítási alap, felvetődik egy „zeugmai festőiskola” létének a lehetősége. Megfigyelések szerint az egyik legkorábbi motívum a Maison des Bordures ajourésben található (218. o.) és talán a 2. századra keltehető.

A minden tekintetben, és túlzás nélkül kitűnőnek nevezhető kötet harmadik nagy fejezete (Troisième partie, 229-276. o.) a konzerválás, restaurálás és technikai elemzések kérdésével foglalkozik, és főleg a feltáráson részt vevő török kutatók által elvégzett munkáját jelenti.

(B) ROSTOVITSEFF, M. I.: *La peinture décorative antique en Russie Méridionale. Saint-Petersbourg 1913-1914. Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Tome XXVIII. Sous la direction d'Alix Barbet, avec le concours de Véronique Schiltz. Traduction: Arlette Frayssé, Andrea Rychtecky. Vol. 1: Texte; Vol. 2: 112 Planches. Paris 220, 717 p. + 112 planches.*

A recenzió viszonylag könnyű dolga

van, amikor a 20. század egyik legnagyobb ókortudósának, Mihail I. Rosztovcevnak 1913/1914-ben Szentpétervárt megjelent úttörő jellegű, Dél-Oroszország ókori falfestészeti emlékeit bemutató művéről ír ismertetést, hiszen egy csaknem egy évszázada megjelent, az ókori falfestészettel foglalkozók körében, ha nem is általánosan, de azért valamelyest mégiscsak ismert könyvet nem kell különösebben bemutatni. A könyv tartalmi ismertetésén túl lehetőség nyílik azonban arra, hogy részletesen szóljunk a könyv első kiadása megjelenésének körülményeivel, a falfestészet kutatásának M. I. Rosztovcev életében betöltött, és szélesebb körben talán kevésbé ismert szerepéről, a könyv utóéletéről, a fordítás és a Francia Akadémia (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) kiadványaként történt újra megjelentetés háttéréről.

Az újra kiadás és fordítás szöveg- illetve táblakötetből áll, közülük a szövegekötet két nagy fejezetre oszlik. Az első rész a Bosporusi Királyság területére eső kora hellénisztikus (6 festett sír, 1 festett márvány szarkofág valamint festett vakolatföredékek Pantikapaionból), késő hellénisztikus (7 festett sírkamra) és római császárkori, 7 csoportba („virágos stílus”: 6 sírkamra; „tisztán inkrusztációs stílus”: 4 sír, valamint 1 töredék; „virágos és inkrusztációs kevert stílus”: 3 sír; festett szarkofágok; szobrokkal díszített sírok; geometrikus stílusú sírok: 9 sír, köztük egy 1912-ben felfedezett ókeresztény sírral) osztott összesen 50 sírkamra, síremlék bemutatásával foglalkozik. A második nagy fejezetben Olbia lakóházainak és sírkamráinak falfestészeti emlékei, illetve összesen 10 chersonnésosi sír kerül taglalásra a fejezetek végén mindig nagy összefoglalókkal, elemzésekkel és excursusokkal.

A kötetet részletes indexek teszik teljessé, amelyek elkészítését az indokolta, hogy a fordítók szerették volna megtartani az orientális és középkorias ízlésű rosztovcevi szakterminológiát, oly módon, hogy az egyes kifejezéseket egyfajta glosszáriumban (Index des noms de personnes et peuples historiques et mythologique, de divinités et d'êtres fabuleux, 691-696. o.; Index des noms de lieux, 697-705. o.; főként azonban Index des thèmes, 707-716. o.) pontosítsák, egyértelművé tessék.

Kedvezőtlen, mégis szerencsés időpontban jelent meg a 20. század egyik legjelesebb, legsokoldalúbb ókortudósának, Mihail I. Rosztovcevnak Dél-Oroszország ókori falfestészeti emlékeit dokumentáló és az utókorra örökölni hagyó műve.

Kedvezőtlen az időpont, hiszen 1913/1914-ben, az első világháború kitörésének előestéjén illetve annak első évében, 3 évvel a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” előtt vagyunk, ami a könyvnek még oroszországi, főként pedig külföldi terjesztése szempontjából sem a legszerencsésebb időszak volt. Ha azonban azt vesszük, hogy a sírkamrák falfestészeti emlékeinek dokumentációja, elemzése és publikálása az utolsó pillanatban készült el és jelent meg, akkor mégis szerencsésnek tarthatjuk a megjelenés évét, és főképp tényét. Utolsó pillanat volt ez nem csupán a jól ismert oroszországi események miatt, hanem azért is, mert Mihail I. Rosztovcev hamarosan végleg elhagyta Oroszországot: pályafutását előbb Oxfordban (1918), majd az Egyesült Államokbeli University of Wisconsinon (1920), később a Yale Universityn (1925-től) folytatta. A kötet az említett nehézségek miatt aztán nem jutott el a megfelelő könyvtárakba, de ha el is jutott, nyelveze miatt nem került az azt megérdemlő helyre, de ha mégis odakerült, táblakötetének illusztrációit gyakran megdézsmálták. A rossz helyen, rossz időpontban született, és a körülmények ismeretében érthető módon rosszul terjesztett mű Alix Barbet által történt „újráfelfedezésének” köszönhetően a Francia Akadémia (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) kiadványaként 90 évvel az első kiadást követően látott újra napvilágot, francia nyelven. Ezzel összefüggésben meg kell említeni, hogy korábban soha, semmilyen más nyelvre nem fordították le, csupán egy angol nyelvű rezümé jelent meg róla 1919-ben. Hogy miért éppen franciául és Franciaországban, az sem meglepő. Rosztovcev ugyanis, miután Amerikába távozott, továbbra is számtalan szállal kötődött a franciaországi ókortudományhoz: előbb a Collège de France meghívottja (1920), majd a Francia Akadémia külföldi levelező (1920), később pedig rendes (1927) tagja lett. A Yale University professzoraként pedig újraindítja a Dura Europosi ásatásokat (1928-1937) Franz Cumont-nal együtt, szoros együttműködésben a Francia Akadémiával.

Most, a francia fordítást és a táblakötetet látva, válik kézzelfoghatóvá a könyv jelentősége és forrásértéke, amely felbecsülhetetlen, hiszen pontos felmérések, leírások, elemzések is illusztrációk segítségével egy földrajzilag jól lehatárolt, számos szállal az ókori kultúrához kapcsolódó térség, nevezetesen a Fekete-tenger partvidéki Dél-Oroszország - mára jórészt elpusztult - ókori

sírfestészetét mutatja be a sírkamrák stukkódíszzeivel és a sírokban feltárt leletanyaggal együtt, a hellénisztikus kortól a késő antikvitásig. Ismerve a szerző felkészültségét, nem igazán okoz meglepetést az a tény, hogy a falfestészeti emlékeket és a régészeti leletanyagot, amely a terület népességének több történeti korszakon átívelő temetkezési szokásai szempontjából is hallatlanul érdekes, a feliratos és a történeti források bevonásával elemzi. Bár sokak számára nyilvánvalóan és érthetően meglepetést okoz az, hogy a főként ókori gazdaságtörténészként ismert M. I. Rosztovcev ilyen magas szinten falfestészettel (is) foglalkozott - sokáig a szerzőségét is kétségbe vonták -, mindez a szerző ókorról vallott felfogásának ismeretében inkább természetes, semmint meglepő kellene, hogy legyen. A Kijevben 1870-ben született Rosztovcevet ugyanis mindig is érdekelte Oroszország ezen részének klasszikus, hellénisztikus és római kori történelme, vallástörténete és művészete, és elmélyülten kutatta a nevezett térség európai (elsősorban görög /ión/ valamint római) és keleti (ezen belül is főleg szíriai-hellénisztikus) kulturális kötődéseit, gyökereit. Pontosan nyomon követi pl. a más területek felől érkező, Dél-Oroszországban továbbélő temetkezési rítusokat, amelyek egy része már eltűnt Görögországban (pl. a *trapezai*, a hérószok tiszteletére bemutatott áldozatok), és különösen érdeklik görög és barbár rítusok keveredései, amelyekben erős ión hatást vélt felfedezni. Semmilyen fontos információt nem hallgat el, minden fejlődési folyamatot figyelembe vesz, és a helyi jellegzetességeket beilleszti a nagy kulturális és történeti vonulatokba. A legapróbb részlet sem kerüli el a figyelmét, részletesen elemzi, összeveti a falfestmények és a sírmellékletek (pl. érmek, övveretek) motívumkincsét. Művészettörténeti kitérői évszázadokat ívelnek át: egy olyan kultúra megismerésének vágya hajtja, amelynek szkíta és szarmata gyökerei keverednek a görög kultúrával, és továbbélnék a római korban.

Ikonográfiai, ábrázoló művészetek iránti érdeklődésének kialakulásában nagy szerepet játszott N. P. Kondakov, aki a bizánci művészet kutatója volt - könyvét is az ő tiszteletére ajánlotta. Mindehhez járult még az is, hogy Rosztovcev hosszabb időt töltött Rómában a Deutsches Archäologisches Institut vendégeként, és szoros barátságba került azzal az A. Mauval, aki lefektette a pompeii és a római falfestészet kronológiai és stiliztikai máig meghatározó fő vonalait. 1892-

ben járt Pompeiiben, látogatásairól feljegyzéseket tett közzé, 1911-ben a *Römische Mitteilungen* hasábjain pedig tanulmányt jelentetett meg a hellénisztikus és római „1. Architekturlandschaft”-ról. A falfestészet terén személyes élmények révén szerzett ismeretei sorában délosi látogatását kell megemlíteni, amely saját bevallása szerint ugyanakkora hatást gyakorolt rá, mint Pompeii. Hogy Rosztovcev monumentális vállalkozásának jelentőségét és úttörő jellegét megértjük, meg kell említeni, hogy olyan korban vagyunk, amikor a falfestészet kutatásának szaknyelve kialakulófélben van. Ami az ő korában nagyjából már ismert volt, az Pompeii és részben Róma falfestészete, de nem volt ismert a római provinciák falfestészete - Aquincumban ekkortájt Kuzsinszky Bálint kosárszám emeltette ki a jórészt megsemmisült falfestménytöredékeket. (Nagy G., Hampel J. mellett ő a harmadik magyar tudós, akinek egy cikkét (Alvilági istenek magyarországi római emlékeken, *Archaeologiai Értesítő* 27, 1907, 119-130) Rosztovcev felhasználta és idézi) -, mit sem lehetett ekkor még tudni Makedónia, Alexandria, a Közel-Kelet városainak sír- és lakóházfestészetéről. A Vezúv által betemetett campaniai városok falfestésztével ismerkedve érlelődhetett meg M. I. Rosztovcevből a Fekete-tenger vidékének „új első stílus” kategóriája, amelyet az 1891. sz. sírkamrában vélt felfedezni, és egy ugyanonnan előkerült érem alapján II. Mithridatés uralkodásának idejére keltezett, és keltezési javaslatát kiterjesztette a hasonló stílusban díszített sírkamrákra is (Kr. e. 2. század-1. század vége). Az ún. 1. stílus okán meg kell említeni Rosztovcev elemzéseit a chersonnésosi késő római sírok lábazati részének márványimitációival kapcsolatban. Ezekről megjegyezte, hogy nagyrészt hiányoznak Róma katakombáiban, és korban közvetlenül a pompeii 1. stílussal, előzmények tekintetében pedig a görög-orientalizáló művészettel hozta kapcsolatba. Ma, számos, azóta előkerült falfestészeti emlék birtokában már tudjuk, hogy a márványimitáció általánosa elterjedt volt térben a Római Birodalom nyugati tartományaiban (Germania, Gallia, Hispania), időben pedig a késő római korban is általánosnak tekinthető. Figyelemre méltó ugyanakkor Rosztovcev próbálkozása, hogy a kutatások és a publikációk általa is hangsúlyozott hiányossága ellenére is megkísérelte az emlékek a lehető legszélesebb keretek között elvégzett kronológiai és stiliztikai besorolását a rendelkezésére álló ismeretek birtokában. Hogy miért

kísérelte meg mégis Rosztovcev rendelkezésre álló gyér ókori források, csekély mennyiségben rendelkezésre álló képi párhuzamok, nehezen elérhető szakirodalom alapján a lehető legteljesebb, általa leginkább plauzibilisnek tartott értékelést? A választ Rosztovcevnél nem kisebb tudós, Sir Ronald Syme adta meg, évtizedekkel később: „One uses what one has and there is work to be done” (Journal of Roman Studies 58, 1968, 145.). Az a tény, hogy Nápoly, Szirakusai, Szíria, Palesztina, Egyiptom, Európa római kori vagy ókeresztény falfestészeti emlékei, amelyek párhuzamul szolgálhattak volna pl. Chersonnesos falfestészetének értékeléséhez, csak jóval később kerültek felfedezésre, kutatásra és publikálásra, nemhogy nem csökkenteni, sőt ellenkezőleg, éppenséggel növeli Rosztovcev művének jelentőségét. A legnagyobb eredménye, amit saját korában el tudott érni, az a hatalmas forrásértékkel bíró anyag dokumentálása és közreadása volt, amelyhez kapcsolódóan saját megfigyelései alapján a 20. század elejének ismeretanyaga alapján joggal állíthatta fel egy „orientális koiné” elméletét, amelyhez Dél-Oroszország is tartozott. Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Rosztovcev tudatosan használja az „orientalizáló” és inkább a középkorra semmint a klasszikus antikvitásra vonatkozó szakkifejezéseket - pl. „casaque” („kozák zubbony”), „chevalier” („lovag”), „caftan” („kaftán”), „les grands féodaux” („nagy hűbérurak”, a helyi arisztokrácia tagjainak megjelölésére -, amelyekkel a jelenetek eredetiségét, és orientális gyökereinek hangsúlyozását akarta elérni.

M. I. Rosztovcev egyszerre jelenik meg előttünk tereprégészként, a műemlékvédelem szempontjainak érvényesítőjeként, művészettörténészként és precíz, önmagával és tudományával szemben is igényes professzorként. Részletesen felkutatta az elkallódott ásatási dokumentációt, levélben értesíti a hatóságokat, ha pl. valamely sírkamra pincévé átalakításáról, egy falfestmény levakarásáról értesül. Ha nincs pontos rajza valamelyik helyszínről, megszervezi a sírkamra kinyitását és újra felmérését, lerajzolását. Rosztovcev a modern értelemben vett „nemzeti kulturális örökségvédelem”-nek is előfutára volt: többször kifejti azt a reményét, hogy a könyvet használni tudják mások is, mielőtt az emlékek elpusztulnának, kiterjedt levelezést folytatott a veszélyeztetett sírkamrák megóvása, a figyelem rájuk irányítása érdekében, felhívta a figyelmet a hivatalok lazaságára és óvott a fosztogatóktól -

számos képzetlen, és rendszertelen gyűjtögetést végző kollégáját is ebbe a kategóriába sorolta -, valamint a dilettantizmustól. Rosztovcev vizsgálódó figyelmét nem kerülik el a saját korára már elpusztult emlékek sem: megemlíti azokat a szerves anyagokat, pl. szöveteket, amelyek a sírkamrák falát hajdan burkolták.

A szerző szinte görög szemmel szemléli a Fekete-tenger partvidékének ókori kultúráit, amikor azok „barbarizálódásáról” beszél. Nem lenézően, hanem a „nem-görög” térségnek a nagy központokhoz fűződő, azokhoz viszonyítva természetükből fakadóan periferikus kapcsolatrendszerük értelmében. A Pontus- és Bosporusvidék ókori kultúráit tehát a hellénisztikus „nagy központok” viszonylatában, a hellénisztikus sémák helyi sajátosságainak, derivációinak, deformációinak elemzésével közelíti és érti meg. Ily módon, Rosztovcev megközelítésében „barbár” az, ami „nem-görög”.

Hogy vannak gondok a módszerekkel, az természetes, hiszen sem a régészet, sem a falfestészet kutatás methodusa nem fejlődött még ki ekkorra. Bár Rosztovcev nem stratigráfiai módszerekkel ásott, felhívta a figyelmet a rétegek összetétele megfigyelésének fontosságára. A sírkamrák falfestészeti díszit szemlélve egykorúnak tartja egy adott sírkamra minden falfelületét, nem tudja elképzelni, hogy valaki esetleg már életében megrendelte a sírkamra falfestészeti díszit, de azt sem, hogy esetleg egy-egy falfelületet, sőt, teljes sírkamrát is befejezetlenül, szobrászati díszek nélkül, vagy kifestetlenül hagytak. Ilyenkor aztán a feltárás vezetőjét okolta, hogy képtelen volt a falfestmények megfigyelésére. Alix Barbet munkájának, az Ermitázs raktárában folytatott kutatásainak köszönhetően sok anomáliát sikerült kiküszöbölni („rendezői” és „szemléltői” bal és jobb oldal időnkénti összekeverése; a 38. tábla „keresztirányú repedései”). Számos, Rosztovcev által publikált freskó- és stukkótöredéket sikerült azonosítani (40-44. tábla), ez által néhány idealizált rekonstrukciót kijavítani (38-39. tábla), méretadatot kinyomozni, összekevert falfelületeket tisztázni (1891. sír kék és zöld felülete). Mindezek azonban egy kialakulóban lévő nyelvezet velejárói, amelyeket Rosztovcev egyébként kiválóan rajzoló hallgatója, V. Golov követett el.

Végezetül, a könyvnek az olvasóra gyakorolt hatását illetően érdemes idézni a fordítást kezdeményező Alix Barbet-nek a szavait, aki azt írta, hogy Rosztovcev könyve „mágikus könyv” volt a számára, hiszen nem tudta elolvasni a cirillbetűs

szöveget, és ezért képzeletében eleven gondolatok éltek arról, micsoda kincseket tartalmazhat. Neki köszönhetjük a könyv újrafelfedezését, a fordítás kezdeményezését, amelynek nem könnyű munkáját Arlette Fraysse (I-XVII. fejezet) és Andrea

Rychtecky (XVIII-LVIII. fejezet) készítette el, végezetül pedig azt, hogy ezt a hatalmas kincset, amely még Rosztovcev saját maga által is „érdesnek” nevezett stílusának visszaadására is törekedett, immár bárki birtokba veheti.

RÖVIDÍTÉSEK - ABBREVIATIONS

ActaArchHung	=	Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaAntHung	=	Acta Antiqua (Budapest)
Agria	=	Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
AJA	=	American Journal of Archaeology
AKorr	=	Archäologische Korrespondenzblatt (Mainz)
Alba Regia	=	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
Antaeus	=	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AntNat	=	Antiquités Nationales (Saint-Germain-en-Laye)
AntTan	=	Antik Tanulmányok (Budapest)
AqFüz	=	Aquincumi füzetek : Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései. (Budapest)
ArchA	=	Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	=	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	=	Archaeologia Hungarica (Budapest)
ArchKözl	=	Archaeológiai Közlemények (Budapest)
Arrabona	=	A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve (Győr)
ArsHung	=	Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészet-történeti Kutató Csoportjának Közleményei (Budapest)
BAR BS	=	British Archaeological Reports - British Series (Oxford)
BAR IS	=	British Archaeological Reports - International Series (Oxford)
BJ	=	Bonner Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden in Rheinlande (Bonn)
BMH	=	Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts (Budapest)
BpMüeml	=	Budapest Múemlékei
BRGK	=	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Berlin)
BTM	=	Budapesti Történeti Múzeum
BTOE	=	Budapest történetének okleveles emlékei 1-3. Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1987.
Budapest im Mittelalter	=	Budapest im Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel. Braunschweig, 1991.
BudRég	=	Budapest Régiségei (Budapest)
BVbl	=	Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
CIL	=	Corpus Inscriptionum Latinarum
CommArchHung	=	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Cumania	=	Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)
CSIR	=	
DDMÉ	=	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
DissArch	=	Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae (Budapest)
DissPann	=	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
Dolgozatok	=	
EMÉ	=	Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
FiL	=	Forschungen in Lauriacum (Linz)
FolArch	=	Folia Archaeologica (Budapest)

FontArchHung	=	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
Forschungen in Aquincum	=	Forschungen in Aquincum 1969-2002. Szerk. Zsidi P. Aquincum Nostrum 2. (Budapest)
IJNA	=	
JAMÉ	=	A Nyíregyházi Jónás András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JDAI	=	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (Berlin)
JPMÉ	=	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZM	=	Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz (Mainz)
KMK	=	A Komárom megyei Múzeumok Közleményei (Tata)
KSIA	=	Kratkie Szobscsenyija o Dokladah i Polevyh Issledovanyijah Insztituta Arheologii AN. SzSzSzR (Moszkva)
LK	=	Levéltári Közlemények (Budapest)
MFME-StudArch	=	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica (Szeged)
MFME-StudEthn	=	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Ethnografica (Szeged)
MHB	=	Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MittArchInst	=	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MMEEK	=	Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye (Budapest)
MMT	=	Magyarország Múemléki Topográfiája (Budapest)
MMv	=	Magyar Múemlékvédelem (Budapest)
MNM	=	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
MOL	=	Magyar Országos Levéltár, Budapest
MRT	=	Magyarország Régészeti Topográfiája
MűÉ	=	Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
NK	=	Numizmatikai Közlemények (Budapest)
RCRF	=	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta (Tongres-München)
PBF	=	Prähistorische Bronzefunde
PPUD	=	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji
PW-RE	=	Paulys Real - Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft
RégFüz	=	Régészeti Füzetek (Budapest)
RFS	=	Roman Frontier Studies
RGA	=	Reallexicon der Germanischen Altertumskunde
RLÖ	=	Der Römische Limes in Österreich (Wien)
RVM	=	
Savaria	=	Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SIA	=	Slovenská Archeologia (Bratislava)
SMK	=	Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SpisyAÚB	=	Spisy Archeologického Ústavu Akademie Věd Česke Republiky Brno (Brno)
StComit	=	Studia Comitatus (Szentendre)
StudArch	=	Studia Archaeologia
SzekMÉ	=	Szekszárdi Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
SzMMÉ	=	A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TBM	=	Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
Ujb	=	Ungarn Jahrbuch
VAH	=	Varia Archaeologia Hungariae (Budapest)
VMMK	=	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WMMÉ	=	A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
ZbSNM	=	Zborník Slovenská Narodného Múzea (Bratislava)

